

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

**Οι σχέσεις της άρχουσας τάξης και της Ορθόδοξης
Εκκλησίας με τον μουσουλμανικό κόσμο της Μ.
Ασίας (1261-1453).**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Ειρήνη Πολίτη

Αθήνα 2023

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

**Οι σχέσεις της άρχουσας τάξης και της Ορθόδοξης
Εκκλησίας με τον μουσουλμανικό κόσμο της Μ.
Ασίας (1261-1453).**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Ειρήνη Πολίτη

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Σοφία Μεργιαλή-Σαχά, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια (επιβλέπουσα)
Παρασκευάς Κονόρτας, Αναπληρωτής Καθηγητής
Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη, τ. Επίκουρη Καθηγήτρια

Αθήνα 2023

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, 1537, εξωτερική τοιχογραφία, νότιος τείχος, εκκλησία του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, μονή Moldovița, Ρουμανία.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....5-6

Εισαγωγή.....7-16

ΜΕΡΟΣ Α΄

1) Οι χαρακτηρισμοί του μουσουλμανικού κόσμου της Μ. Ασίας από τους Βυζαντινούς συγγραφείς και η περιγραφή της δράσης τους στα βυζαντινά εδάφη.....17-70

2) Οι σχέσεις της Βυζαντινής αυτοκρατορίας με το Σουλτανάτο του Ρουμ, 1261-1275.....71-96

3) Ο ρόλος των Τούρκων στο πλαίσιο των βυζαντινών εμφυλίων πολέμων (1321-1328 και 1341-1347).....97-160

4) Ο τουρκικός κίνδυνος μέσα από την επιστολογραφία του Δημήτριου Κυδώνη 161-205

ΜΕΡΟΣ Β΄

1) Ο οκταετής αποκλεισμός της Κωνσταντινούπολης (1394-1402) και η εμπλοκή της αυτοκρατορίας στο ζήτημα της οθωμανικής διαδοχής (1404-1421).....206-230

2) Η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης (1422) και της Θεσσαλονίκης (1422-1430) από τους Οθωμανούς.....231-243

3) Η πορεία προς την πολιορκία και της άλωση της Βασιλεύουσας.....244-288

ΜΕΡΟΣ Γ΄

1) Η εκκλησιαστική κατάσταση στη Μ. Ασία και τα Βαλκάνια μέσα από τα Συνοδικά έγγραφα του Πατριαρχείου (1261-1453).....289-338

2) Η λοιπή εκκλησιαστική γραμματεία: εργαλείο της αυτοκρατορικής πολιτικής ή φερέφωνο των συμφερόντων της Ορθόδοξης Εκκλησίας σε σχέση με τον τουρκικό παράγοντα;.....339-370

Συμπεράσματα.....371-403

Βιβλιογραφία.....404-482

Πρόλογος

Αισίως, μετά από έξι χρόνια επίπονης και επίμονης συγγραφικής προσπάθειας που ξεκίνησε τον Δεκέμβριο του 2016, νιώθω την ανάγκη να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου σε όλους εκείνους που με τίμησαν με την εμπιστοσύνη τους και με ενθάρρυναν να εκπληρώσω τους στόχους μου.

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς την επόπτριά μου, αναπληρώτρια καθηγήτρια κ. Σοφία Μεργιαλή Σαχά, για την καθοριστική υποστήριξή της σε όλα τα στάδια των σπουδών μου τα τελευταία δέκα χρόνια και την καίρια καθοδήγησή της καθόλη τη διάρκεια της εκπόνησης της παρούσας διατριβής. Η ίδια μου έδωσε την ώθηση να ανακαλύψω νέους δρόμους στη σύγχρονη ιστορική έρευνα και να αντιμετωπίσω με στωικότητα τους πάσης φύσεως «σκοπέλους» στη μακρά πορεία της συγγραφικής μου προσπάθειας.

Πολλές ευχαριστίες οφείλω και στα άλλα δύο μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, τον αναπληρωτή καθηγητή κ. Παρασκευά Κονόρτα, ο οποίος υπήρξε πάντα πρόθυμος να με διαφωτίσει σχετικά με τις πολυσύνθετες σχέσεις μεταξύ του Βυζαντινού κράτους και των Οθωμανών, καθώς και την επίκουρη καθηγήτρια κ. Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη, της οποίας οι στοχευμένες επισημάνσεις συντέλεσαν στη βελτίωση αυτής της μελέτης.

Πολύτιμες γνώσεις αποκόμισα από τα μεταπτυχιακά μαθήματα της ομότιμης καθηγήτριας κ. Αθηνάς Κόλια-Δερμιτζάκη, της αναπληρώτριας καθηγήτριας κ. Ειρήνης Χρήστου και της καθηγήτριας κ. Κατερίνας Νικολάου και γι' αυτόν τον λόγο, τους απευθύνω τις θερμότερες των ευχαριστιών. Ξεχωριστή μνεία θα ήθελα να κάνω στην εκλιπούσα επίκουρη καθηγήτρια Κατερίνα Καραπλή, η οποία είχε επιδείξει έντονο ενδιαφέρον για την πρόοδό μου στις βυζαντινές σπουδές προσφέροντάς μου τις πολύτιμες γνώσεις της και τις φιλικές της συμβουλές.

Ειδική μνεία πρέπει να γίνει στο άρτια καταρτισμένο προσωπικό της Βιβλιοθήκης της Φιλοσοφικής Σχολής, το οποίο ήταν πάντα πρόθυμο να προσφέρει τις υψηλού επιπέδου υπηρεσίες του σε όλους τους σπουδαστές, ειδικά τη δύσκολη περίοδο της έξαρσης της πανδημίας του κορονοϊού που ο δανεισμός βιβλίων ήταν περιορισμένος.

Επιπλέον, αξίζει να αναφερθεί η καθοριστική συμβολή της παρακολούθησης του διεπιστημονικού σεμιναρίου «Νίκος Οικονομίδης» στη διεύρυνση των

πνευματικών οριζόντων μου και στην περαιτέρω ενίσχυση του ενδιαφέροντός μου για ποικίλα και πολυσήμαντα θέματα της Βυζαντινής Ιστορίας και της Βυζαντινής Αρχαιολογίας.

Τέλος, στην οικογένειά μου οφείλω να αναγνωρίσω την ανεξάντλητη αγάπη και υπομονή της και όσα άλλα μου προσέφερε απλόχερα, ώστε να μπορώ να αφιερώνομαι ολοκληρωτικά στην επιστήμη της Ιστορίας.

Ειρήνη Πολίτη

Αθήνα 2023

Εισαγωγή

Η Παλαιολόγεια περίοδος συμπίπτει στο μεγαλύτερο μέρος της με τη ραγδαία παρακμή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και τη συνακόλουθη κατάρρευσή της. Το αγεφύρωτο χάσμα στα δογματικά ζητήματα μεταξύ ανατολικής και δυτικής Εκκλησίας και η τραυματική εμπειρία της Τέταρτης Σταυροφορίας είχαν συντελέσει τα μέγιστα στην εχθρότητα των Βυζαντινών προς τους Δυτικούς με αποτέλεσμα οι πρώτοι να μην αντιληφθούν εγκαίρως πως το μείζον πρόβλημα της εποχής δεν ήταν η ενασχόληση με θεολογικές διαμάχες εντός των κόλπων του Χριστιανισμού αλλά η δημιουργία ενός ενιαίου μετώπου για την αντιμετώπιση της ισλαμικής εξάπλωσης. Η Βυζαντινή αυτοκρατορία ερχόταν σε επαφή με τον αραβικό μουσουλμανικό κόσμο από τον 7^ο αιώνα και εξής πρωτίστως μέσω των πολεμικών συγκρούσεων αλλά και μέσω της διπλωματικής οδού. Από τον 11^ο αιώνα η αυτοκρατορία βρέθηκε αντιμέτωπη στη Μικρά Ασία με τους Σελτζούκους, οι οποίοι συνοδεύονταν από ομάδες τουρκόφωνων νομάδων. Από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα, μετά την παρακμή των Σελτζούκων, η Βυζαντινή αυτοκρατορία δέχθηκε τις επιθέσεις των Τουρκομάνων (τουρκομουσουλμάνων), οι οποίοι σχημάτισαν διάφορα μικρασιατικά εμιράτα εμπνεόμενα από την αρχή του ιερού πολέμου. Σοβαρότερη απειλή ωστόσο αποτέλεσε το ραγδαία αναπτυσσόμενο οθωμανικό εμιράτο. Αξίζει να σημειωθεί πως οι παραπάνω τουρκόφωνοι πληθυσμοί, αν και είχαν κοινή ρίζα, χάραζαν εντελώς διαφορετική πορεία μεταξύ τους και καθόρισαν τις πολιτικο-στρατιωτικές εξελίξεις στην Ανατολή.¹

Το Βυζαντινό κράτος βρισκόταν σε πορεία συμβίωσης και αλληλεπίδρασης με τους Σελτζούκους από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα μέχρι το 1243, όταν το Σουλτανάτο του Ρουμ μετά τη μάχη του Κιοσέ Νταγ έγινε υποτελές κράτος στους επελαύνοντες Μογγόλους και σταδιακά άρχισε να παρακμάζει. Οι Σελτζούκοι του Ρουμ, ένας κλάδος των Μεγάλων Σελτζούκων, αντλούσαν την πολιτική, θρησκευτική και πολιτιστική τους κληρονομιά από την περσοϊσλαμική παράδοση, φτάνοντας στο σημείο να δίνουν στους γιους τους περσικά ονόματα. Ακόμα και το σύνηθες όνομα «Καΰχοσρόης» για τους Σελτζούκους σουλτάνους παραπέμπει στον Πέρση βασιλιά Χοσρόη και στη συνέχιση

---

¹ FINDLEY, *The Turks*, σ. 56-67· ΚΟΡΟΒΕΙΝΙΚΟΝ, *Byzantium and the Turks*, 81-110· ο ίδιος, «Raiders and Neighbours», σ. 692-726· ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου», σ. 125-155· ο ίδιος, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, σ. 10-35· TALBOT, *The Seljuks*, σ. 112-114· JOVANOVIC, «The Seljuk Turks», σ. 229-272· KÖPRÜLÜ, *The Seljuks of Anatolia*, σ. 43· ΚΑΦΑΔΑΡ, *The Construction of the Ottoman State*, σ. 16-17· LOWRY, *The early Ottoman State*, σ. 45-54.

της περσικής κουλτούρας. Βέβαια, το γεγονός ότι οι τέσσερεις γιοι του γενάρχη της δυναστείας Σελτζούκ έφεραν βιβλικά ονόματα (Μιχαήλ, Ισραήλ, Μουσά και Γιουνούς) δηλώνει πιθανώς ότι προηγουμένως η φυλή είχε συνδεθεί είτε με τον Ιουδαϊσμό των Χαζάρων είτε με τον Χριστιανισμό των Νεστοριανών. Αν και τουρκικής προέλευσης, οι Σελτζούκοι του Ρουμ υποστήριζαν την περσική τέχνη, αρχιτεκτονική και λογοτεχνία, ενώ χρησιμοποιούσαν την περσική ως γλώσσα της διοίκησης. Σημαντική ήταν επίσης στο Σουλτανάτο η βυζαντινή επιρροή. Οι ίδιοι χρησιμοποιούσαν την ονομασία Ρουμ για το κράτος τους, επειδή καταλάμβανε την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Επιπλέον, η βυζαντινή αριστοκρατία παρέμεινε τμήμα της σελτζουκικής τάξης των ευγενών και ο τοπικός ελληνόφωνος πληθυσμός ήταν πολυάριθμος στην περιοχή. Οι σχέσεις Βυζαντίου και σελτζουκικού Σουλτανάτου κυρίως από τον 13^ο αιώνα και εξής, χαρακτηρίζονταν από αμοιβαία εξάρτηση, αφού η επιβίωση των δύο ηγεμονιών και οι πολυετείς αλληλεπιδράσεις μεταξύ των κατοίκων τους (ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης) οδηγούσε τις δύο πλευρές σε στενή συνεργασία, όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια.²

Οι Τουρκομάνοι³ με τα διάσπαρτα εμιράτα στη Μ. Ασία (εμιράτα Καρμανίας, Γκερμιγιάν, Κασταμονής, Μεντεσέ, Αϊδινίου, Σαρουχάν και Καρασί), «συμπλήρωσαν» το κενό που δημιουργήθηκε από την κατάρρευση των Σελτζούκων από το δεύτερο μισό του 13^{ου} ως τις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Οι σαρωτικές επιδρομές τους και η αλληλεπίδραση με το τοπικό στοιχείο συνετέλεσαν αποφασιστικά στη σταδιακή εθνοτική και πολιτιστική μεταμόρφωση της Μικράς Ασίας και στον μετέπειτα εξισλαμισμό της. Οι Τουρκομάνοι ήταν τουρκόφωνοι και διατηρούσαν τον νομαδικό τρόπο ζωής. Οι επαφές των Τουρκομάνων μπέηδων με τη βυζαντινή εξουσία, περιείχαν επίσης σχέσεις εξάρτησης, οι οποίες βάρυναν κυρίως τη βυζαντινή πλευρά, από τη στιγμή που στηρίζονταν στους αλλόθρησκους πολεμιστές για την αντιμετώπιση των εσωτερικών και εξωτερικών της αντιπάλων. Η χρόνια παραμονή των

---

² Για τις σχέσεις Βυζαντινών και Σελτζούκων βλ. ΚΑΦΑΔΑΡ, «A Rome of One's Own», σ. 10-12, 21· SHUKUROV «The Oriental Margins of the Byzantine World», σ. 181-191· ΚΟΡΟΒΕΙΝΙΚΟΒ, «A sultan in Constantinople», σ. 93-108· ο ίδιος, *Byzantium and the Turks*, 96-110· ο ίδιος, «The Seljuk Dynastic Concept», σ. 68-90· ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Σημείωμα για τους όρους rum και anatolia», σ. 96· CAHEN, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 248-251, 257-258, 269-271· JOVANOVIĆ, «The Seljuk Turks», σ. 241· ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους Μικρασιάτες Χριστιανούς και στους Σελτζούκους», σ. 59-88.

³ Για τα τουρκομανικά φύλα βλ. ΕΙ, τ. 10, σ. 682-684· CAHEN, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 303-310.

Τουρκομάνων στα βυζαντινά εδάφη εδραίωσε τον τουρκικό παράγοντα στην αυτοκρατορία και τον κατέστησε σημαντικό ρυθμιστή της πολιτικών δρώμενων της.⁴

Τέλος, η δυναστεία των Οθωμανών, με γενάρχη της τον Οσμάν/Οθμάν,⁵ διαφοροποιήθηκε από τις υπόλοιπες ηγεμονίες που είχαν σχηματίσει επικεφαλής των νομαδικών ομάδων και τις υπέταξε όλες ως το 1468. Ο Οθμάν ηγείτο ενός μπεηλικίου (δηλαδή ενός εμιράτου) στην περιοχή της Βιθυνίας, στα σύνορα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Οι πρώτοι ακόλουθοί του αποτελούνταν από Τούρκους επήλυδες και από βυζαντινούς στασιαστές, πολλούς αλλά όχι όλους προσηλυτισμένους στο Ισλάμ. Οι Οθωμανοί, με στιβαρή οργάνωση κάτω από την εξουσία του σουλτάνου και με διάθεση μόνιμης εγκατάστασης, στόχευαν στην εξάπλωση στα εδάφη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Μάλιστα η συστηματική ενασχόληση με την καλλιέργεια της εύφορης γης της Βιθυνίας τους προσέφερε περισσότερα οικονομικά οφέλη και μια ασφαλέστερη διαβίωση σε σύγκριση με τον νομαδικό τρόπο ζωής. Όπως επιβεβαιώνει ο Halil İnalcik, η στρατιωτική οργάνωση των συνοριακών πολεμιστών του Οσμάν παρείχε επαρκή προστασία στις ασθενέστερες ηγεμονίες, συμπεριλαμβανομένης της διαλυμένης Βυζαντινής αυτοκρατορίας και των εμιράτων της Μ. Ασίας. Μέχρι τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, καθώς νέες συμμαχίες σχηματίζονταν, αυτά τα μικρότερα εμιράτα οργανώνονταν συστηματικότερα γύρω από την οθωμανική εξουσία μέσω συμφωνιών υποτέλειας και αναβάθμισης των επιδρομέων των συνόρων σε ρόλο εμίρηδων. Ένας έμμεσος διοικητικός έλεγχος των περιφερειακών ηγεμονιών από τους Οθωμανούς ήταν η τοποθέτηση ντόπιων αριστοκρατών στην παραδομένη περιοχή σε θέσεις εξουσίας ως μπέηδων (δηλαδή υποτελών αρχόντων) και εξουσιοδοτημένων επιδρομέων των συνόρων. Αυτή η στρατηγική είχε ως αποτέλεσμα την άμβλυνση των δυνητικών απειλών για την πολιτική τάξη και τον μετριασμό της ανάγκης για την επιβολή αυστηρής πειθαρχίας στα φερέφωνα της οθωμανικής εξουσίας. Σύμφωνα με την Οθωμανολόγο Suraiya Faroqhi, μια τέτοια λύση είχε το πλεονέκτημα να εξουδετερώνει ενδεχόμενες επαναστατικές τάσεις της γηγενούς άρχουσας τάξης, η οποία συνέχιζε να διατηρεί το κύρος της στη γενέτειρά της και παράλληλα επιβραβευόταν για τη συνεργασία της στην εγκαθίδρυση της οθωμανικής διακυβέρνησης.⁶ Η βυζαντινή

---

⁴ Πρβλ. ZACHARIADOU, *Trade and crusade*, σ. 4-7· LEMERLE, *Aydin*, σ. 17-19· ΒΡΥΩΝΗΣ, *Παρακμή*, σ. 122-124· İNALCIK, *The Ottoman Empire*, σ. 6.

⁵ *EI*, τ. 8, σ. 180-182· İMBER, «Osman Ghazi», σ. 72-73· LINDNER, *Nomads and Ottomans*, σ. 29-32.

⁶ SOUCEK, *Ottoman Maritime Wars*, σ. 8· FINKEL, *Osman's Dream*, σ. 2, 7· LOWRY, *The Early Ottoman State*, σ. 59· ΚΑΦΑΔΑΡ, *The Construction of the Ottoman State*, σ. 127· İMBER, *The Ottoman Empire, 1300-1650*, σ. 50· İNALCIK, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, σ. 24· KERMELI,

αυτοκρατορία, πλήρως αποδυναμωμένη, δεν μπορούσε να αποτρέψει την πτώση της στα χέρια των Οθωμανών, παρά μόνο να παρατείνει τη διάρκεια ζωής της είτε συνεργαζόμενη μαζί τους είτε στρέφοντας το βλέμμα της στους Ευρωπαίους ηγεμόνες. Σε καμία περίπτωση όμως, η υπερίσχυση και η τελική επικράτηση του τουρκικού και του μουσουλμανικού στοιχείου στα μικρασιατικά εδάφη δεν υλοποιήθηκε με ταχείες διαδικασίες, αλλά ήταν μια αργή αφομοιωτική πρακτική που διήρκεσε σχεδόν τέσσερις αιώνες, καθώς η βυζαντινή αυτοκρατορία και οι θεσμοί της (κοσμικοί και εκκλησιαστικοί) είχαν βαθιά επιρροή πάνω στους κατοίκους της. Συνεπώς, η άποψη του Paul Wittek περί βυζαντινής «επιφάνειας» στη Μ. Ασία, η οποία εξαφανίστηκε για να αντικατασταθεί αργότερα από μία ισλαμική, δεν βρίσκουν σύμφωνη την παρούσα διατριβή. Η βυζαντινή επιρροή παρέμενε ισχυρή στην περιοχή παρά τα οξυμένα προβλήματα των ακριτικών πληθυσμών με την κεντρική διοίκηση.⁷

Η αποδόμηση της επιχειρηματολογίας του Wittek προκαλείται και από την παρατήρηση του Σπύρου Βρυώνη σχετικά με τη μακραίωνη διαδικασία κατάκτησης της Μ. Ασίας από τους Τούρκους σε αντιδιαστολή με την κατάκτηση των ανατολικών επαρχιών του Βυζαντίου από τους Άραβες που πραγματοποιήθηκε σε λιγότερο από μια δεκαετία (κατά τη διάρκεια του 7^{ου} αι.), επειδή οι υπήκοοι της αυτοκρατορίας στην Αίγυπτο, τη Συρία και την Παλαιστίνη είχαν διαφοροποιηθεί θρησκευτικά από την κεντρική διοίκηση και οι περιοχές τους είχαν αποδυναμωθεί μετά τη διάλυση του αραβικού μισθοφορικού στρατού. Επομένως, υποτάχθηκαν γρήγορα και τελειωτικά στους Άραβες. Αντιθέτως, οι κάτοικοι της κεντρικής και δυτικής Μ. Ασίας δεν ήταν τόσο έντονα δυσαρεστημένοι ως προς τα θρησκευτικά ζητήματα όσο ήταν παραδείγματος χάρη οι Αρμένιοι και οι Σύριοι των ανατολικών ορίων της Μ. Ασίας. Επιπλέον, η εν λόγω περιοχή βρισκόταν πιο κοντά στο κέντρο της βυζαντινής αυτοκρατορίας σε σύγκριση με τις επαρχίες που κατέλαβαν οι Άραβες, γι' αυτό και ήταν σε θέση να προβάλλει μεγαλύτερη αντίσταση. Τέλος, η τροφοδοσία του κράτους και η παροχή ανθρώπινου δυναμικού στηριζόταν κυρίως στην Ανατολή. Άρα, εκ των πραγμάτων υπήρξε δυναμική και μακροχρόνια αντίσταση απέναντι στην τουρκική κατάκτηση, διότι η απώλεια της Μ. Ασίας ισοδυναμούσε με την κατάρρευση της

«Osman I», σ. 444-445· KASTRITSIS, «Early Ottoman Empire», σ. 221· KENNEDY, *Grand Strategy*, σ. 82· ΙΝΑΛCΙΚ, «Ottoman Methods of Conquest», σ. 103-105· FAROQHI, «Local elites in Anadolu», σ. 75.

⁷ ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Σημείωμα για τους όρους rum και anatolia», σ. 99· WITTEK, *Η γένεση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, σ. 38-39· ΒΡΥΩΝΗΣ, *Παρακμή*, σ. 436.

αυτοκρατορίας. Στο πλαίσιο της επιχειρηματολογίας των ιστορικών Σπύρου Βρυώνη και Suraiya Faroqhi κινείται και ο Dimitri Kastritsis στο άρθρο του «Conquest and Political Legitimation in the Early Ottoman Empire». Ο συγγραφέας διευκρινίζει ότι οι Οθωμανοί δεν αποτελούσαν μια ορδή νομάδων που σάρωνε την Ασία και την Ευρώπη. Στην πραγματικότητα δημιούργησαν την αυτοκρατορία τους με αργότερους ρυθμούς σε σύγκριση με τους Άραβες ή τους Μογγόλους, και το έπραξαν προσαρμόζοντας τα πεπραγμένα τους στο εκάστοτε κατακερματισμένο πολιτικό τοπίο που συναντούσαν, συνάπτοντας συμμαχίες και ενσωματώνοντας ιθαγενή στοιχεία, καθώς διεύρυναν συνεχώς τα σύνορά τους. Δεν αποτελεί έκπληξη, κατ' εκείνον, ότι ο οθωμανικός πολιτισμός ήταν ιδιαίτερα περίπλοκος, γεγονός που αναδεικνύεται και στη διατύπωση του Οθωμανού διανοούμενου του 16^{ου} αιώνα Mustafa Ali. Ο Ali είχε γράψει ότι από τις επιμειξίες μουσουλμάνων και απίστων στο Ρουμ προέκυψαν άτομα που ενσωμάτωσαν τα καλύτερα χαρακτηριστικά των προγόνων τους και διακρίθηκαν είτε για τη φυσική ομορφιά είτε για τα πνευματικά τους χαρίσματα.⁸

Στην έρευνά μας για τις βυζαντινο-τουρκικές αλληλεπιδράσεις δεν δύναται να παρακάμψουμε κάποια δεδομένα για τις διάφορες εκδοχές της καταγωγής του κρισιμότερου για την αυτοκρατορία αντιπάλου της. Ο Γεώργιος Γεωργιάδης Αρνάκης στο σύγγραμμά του «Οι πρώτοι Όθωμανοί. Συμβολή εις τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ασίας (1282-1337)»⁹ αναφέρει ότι η λέξη Türk σήμαινε για τους Οθωμανούς «χωρικός» και χρησιμοποιούνταν ως προσδιοριστική για τους νομάδες Τουρκομάνους, άποψη την οποία ασπάζεται και ο Keith HOPWOOD στο άρθρο του «Nomads or Bandits? The Pastoralist/Sedentarist Interface in Anatolia».¹⁰ Όσοι εξ αυτών εξελίσσονταν σε αγρότες και αστούς έπαυαν να αποκαλούνται Türkmen, προσλαμβάνοντας το όνομα της δυναστείας στην οποία υπάγονταν, π.χ. Selçuk, Karamanli, Osmanli. Επιπλέον, ο Γεωργιάδης-Αρνάκης παραθέτει την άποψη του Herbert Adams Gibbons σχετικά με τον αυτοπροσδιορισμό των Τούρκων ως Οθωμανών και σχολιάζει πως ο Αμερικανός συγγραφέας οδηγήθηκε σε αυτό το συμπέρασμα βασιζόμενος στην υπόθεση ότι το οθωμανικό κράτος συγκροτήθηκε από

---

⁸ ΒΡΥΩΝΗΣ, *Παρακμή*, σ. 130-131· VRYONIS, «Byzantine and Turkish societies», σ. 125, 127· ο ίδιος, «The Byzantine Legacy», σ. 263-264· CHARANIS, «The transfer of population», σ. 140-154. Για τον Mustafa Ali βλ. C. H. FLEISCHER, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, New Jersey 1986.

⁹ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ-ΑΡΝΑΚΗΣ, *Οι πρώτοι Όθωμανοί*, σ. 53-54

¹⁰ HOPWOOD, «Nomads or Bandits?», σ. 185

τη συγχώνευση των υπαρχόντων γηγενών στοιχείων με τους Τουρκομάνους νομάδες.¹¹ Από την πλευρά του, ο Mehmet Fuat Köprülü διατείνεται πως ο όρος Osmanlı είχε διοικητική και όχι εθνολογική έννοια, ενώ ο Wittek συμπληρώνει πως η οργάνωση των Οθωμανών δεν ήταν φυλετική αλλά ιδεολογική.¹² Σε αυτό το σημείο πρέπει να προστεθεί η βαρύνουσα σημασία τοποθέτηση του Μαροκινού περιηγητή του 14^{ου} αιώνα, Ibn-Battuta, ο οποίος χρησιμοποιούσε τον όρο «Τουρκομάνοι» για τους Οσμανίδες. Αντίθετα η επίσημη οθωμανική εκδοχή που αναπτύχθηκε στην Αυλή του 16^{ου} αιώνα, όντας μακριά από το καθαρά ιστορικό πνεύμα, αφηγούνται ότι ο Ερτογρούλ, ο πατέρας του Οσμάν Α΄, καταγόταν από τον Νόε.¹³ Η τουρκομανική καταγωγή των Οθωμανών υποδηλώνεται και στο κοινό για πολλούς Τούρκους όνομα Βαγιαζήτ/Bāyezīd, το οποίο ετυμολογικά προέρχεται από τη λέξη Bayat, δηλαδή το ουγουζικό/τουρκομανικό φύλο που είχε λάβει μέρος στην κατάκτηση της Μ. Ασίας από τους Σελτζούκους.¹⁴

Στο χρονικό του Yahşi Fakih, έτσι όπως διασώζεται στο έργο του Aşıkpaşazade, παρατίθεται η πληροφορία ότι ο παππούς του Οσμάν Α΄, ονόματι Σουλεημάνσαχ, ήταν νομάς και ήλθε πρώτος στο βιλαέτι του Ρουμ. Κατά την εξιστόρησή του συγγραφέα, ο λόγος του ερχομού του βασίστηκε στα εξής γεγονότα: Οι Πέρσες μετά την ήττα τους από τους Αββασίδες¹⁵ πήραν με το μέρος τους τους Τούρκους νομάδες και κατάφεραν τελικά να νικήσουν τους Άραβες. Με αφορμή την αραβική ήττα, οι «άπιστοι» (χριστιανοί) ξεσηκώθηκαν εναντίον των μουσουλμάνων. Με τη σειρά τους οι Πέρσες, οι οποίοι είχαν θορυβηθεί από την ισχύ των Τούρκων νομάδων, συνενώθηκαν, ώστε να τους απομακρύνουν από κοντά τους, αναθέτοντας σε εκείνους την πολεμική αναμέτρηση με τους χριστιανούς. Έτσι, κάλεσαν τον Σουλεημάνσαχ, παρέχοντάς του πενήντα χιλιάδες νομάδες Τούρκους για να τον ακολουθήσουν στο Ρουμ και να

---

¹¹ GIBBONS, *Ottoman Empire*, σ. 78-81· ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ-ΑΡΝΑΚΗΣ, *Οι πρώτοι Όθωμανοί*, σ. 28· ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare*, σ. 13.

¹² KÖPRÜLÜ, *The origins of the Ottoman empire*, σ. 74-89· ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ-ΑΡΝΑΚΗΣ, *Οι πρώτοι Όθωμανοί*, σ. 29· ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ-ΑΡΝΑΚΗΣ, *Οι πρώτοι Όθωμανοί*, σ. 29, 32-33· WITTEK, *Η γένεση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, σ. 50-53, 56-57, 65-67.

¹³ MACKINTOSH, *Ibn Battutah*, σ. 73· ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ-ΑΡΝΑΚΗΣ, *Οι πρώτοι Όθωμανοί*, σ. 21, 23· IMBER, «Osman Gazi», σ. 67· MÉNAGE, *Neshrī's History*, σ. 12· WITTEK, *Η γένεση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, σ. 19, 22, 23· ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Ιστορία και θρύλοι*, σ. 67.

¹⁴ *EI*, τ. 1, σ. 1117.

¹⁵ Η δυναστεία των Αββασιδών άρχισε να βασιλεύει στο αραβικό χαλιφάτο από το 750. Κατά τον Kreutel, οι Πέρσες ηγεμόνες που δυσανασχετούσαν με την αραβική εξουσία ήταν οι Μπουγίδες, οι οποίοι κατέλαβαν τον θρόνο της Βαγδάτης το 945 και διεκδικούσαν ως προγόνους τους τους Σασσανίδες, βλ. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Ιστορία και θρύλοι*, σ. 124 και KREUTEL, *Frühzeit und Aufstieg des Osmanenreiches*, σ. 268· ΗΠΠΙ, *The Arabs*, σ. 470-473.

διεξαγάγουν Ιερό Πόλεμο. Αυτοί οι νομάδες-πολεμιστές μετά από έξι χρόνια παρουσίας στην περιοχή σκορπίστηκαν σε διάφορα μέρη. Μερικοί κατευθύνθηκαν στην έρημο (οι επονομαζόμενοι Τουρκομάνοι της Δαμασκού), ενώ κάποιοι άλλοι (Τουρκομάνοι και Τάταροι) εγκαταστάθηκαν στο Ρουμ. Τέλος, μία από τις εκδοχές της καταγωγής του Οσμάν διηγείται στα απομνημονεύματά του και ο πρώην γενίτσαρος Konstantin Mihailović. Αυτός υποστηρίζει ότι ο γενάρχης της Οθωμανικής δυναστείας ήταν ταπεινός, ή και δουλίκης, καταγωγής και σε νεαρή ηλικία είχε γίνει αντικείμενο χλεύης λόγω της φτωχικής ενδυμασίας του. Οι συγκεκριμένοι ισχυρισμοί του, όπως και το σύνολο των απομνημονευμάτων του, πρέπει να εξεταστούν προσεκτικά ως προς την ακρίβειά τους εξαιτίας του θυμού του για το τουρκικό στοιχείο και το Ισλάμ. Άλλωστε, η πληροφορία για τη δουλίκη προέλευσή του Οσμάν δεν συναντάται σε πρωτογενείς πηγές και ίσως συνιστά διαστρέβλωση πηγών δυτικής προέλευσης που απηχούσαν απλώς τις φήμες της εποχής τους και απείχαν από τα τουρκικά πράγματα χρονικά και τοπικά. Μάλιστα σε μία εκ των εκδοχών τους, η οποία παραδίδεται από τον ιστορικό Johannes Cuspinianus (1473-1529), ο πατέρας του Οσμάν παρουσιάζεται ως αγρότης ή αγροίκος (ανάλογα με το πως θα μεταφραστεί ο όρος «agrarius»). Παρόλα αυτά, ένα από τα σημαντικά στοιχεία του κειμένου του Mihailović είναι η αναγνώριση της αριστείας του Οσμάν στον τομέα της γεωργίας, επαληθεύοντας, έτσι, το συμπέρασμα ότι τουλάχιστον από την εποχή του τούρκου ηγέτη είχαν τεθεί οι βάσεις για τη μετάβαση από τις συνεχείς μετακινήσεις του (ημι)νομαδικού τρόπου ζωής των ομοαίματών του στην επιλογή μονιμότερων εγκαταστάσεων που στηρίζονταν ως επί τον πλείστον στη συστηματική καλλιέργεια της γης.¹⁶

Οι σχέσεις του βυζαντινού κράτους με το Ισλάμ είναι ένα τεράστιο θέμα, το οποίο έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης παλαιότερων και σύγχρονων ιστορικών, όπως της Ε. Ζαχαριάδου, του Σπ. Βρυώνη, του Μ. Φιλιππίδη, του Α. Σαββίδη, του Δ. Καστρίτη, του Δ. Σαχά, του Τ. Papademetriou του C. Cafadar, της Ν. Neciroğlu, του Η. İnalçık, του Α. Bryer, του R. Shukurov, του D. Korobeynikov, του Β. Lewis, του Μ. Balivet και του Cl. Cahen. Μέσα στον χώρο αυτό, το ειδικότερο θέμα των σχέσεων της βυζαντινής άρχουσας τάξης και της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τον ισλαμικό κόσμο της

---

¹⁶ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Ιστορία και θρύλοι*, σ. 62, 63, 124-127· Mihailović, *Memoirs*, σ. 31· ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ-ΑΡΝΑΚΗΣ, *Οι πρώτοι Όθωμανοί*, σ. 18-20· VRYONIS, «The Byzantine Legacy», σ. 261· ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Τρεις σημαντικές πηγές για την εποχή της Άλωσης», σ. 273· HOPWOOD, «Nomads or Bandits?», σ. 189· İNALCIK, «Ottoman Historiography», σ. 153· ΚΑΦΑΔΑΡ, *The Construction of the Ottoman State*, σ. 11-14.

Μ. Ασίας κατά την ύστερη εποχή δεν έχει τύχει της δέουσας εμβάθυνσης. Στόχος της παρούσας διατριβής είναι η ανάδειξη των ποικίλων αντιλήψεων της κοσμικής ελίτ και των εκπροσώπων της Εκκλησίας για τον ισλαμικό κόσμο της Μ. Ασίας, οι οποίες εξελίσσονταν ανάλογα με την πολυσύνθετη εξωτερική πολιτική της βυζαντινής αυτοκρατορίας και τα εκάστοτε συμφέροντα.

Για την καλύτερη ανάλυση του θέματος επιχειρείται όπου είναι δυνατόν η προσωπογραφική προσέγγιση, μέσα από την οποία μπορούμε να διεισδύσουμε καλύτερα στο προφίλ των Βυζαντινών συγγραφέων και να αναδειξουμε το υποφαινόμενο, αυτό που συνήθως παραλείπεται επιμελώς ή στην καλύτερη περίπτωση σχολιαζόταν επιδερμικά ή υποδηλώνεται μέσω της χρήσης συγκεκριμένων λέξεων ή φράσεων. Κατά συνέπεια, μέσω της έμφασης στην ατομική κρίση ορισμένων συγγραφέων ανιχνεύονται περισσότερες «αποχρώσεις» των αντιλήψεων για τους Τούρκους. Επιπλέον, χάρη στη συγγραφική δραστηριότητα της ανώτερης τάξης (θύραθεν ή εκκλησιαστικής προέλευσης) λαμβάνουμε σημαντικές πληροφορίες και για τη στάση των κατώτερων στρωμάτων ως προς τον τουρκικό παράγοντα, φιλτράροντάς τες, όμως, πολύ προσεκτικά, αφού η σύγκρουση συμφερόντων μεταξύ των δύο κοινωνικών ομάδων δεν οδηγούσε πάντα την ελίτ στην αντικειμενική εξιστόρηση των πεπραγμένων του φτωχότερου πληθυσμού.

Υπό αυτό το πρίσμα διαμορφώθηκε η διάρθρωση της μελέτης, η οποία αποτελείται από τρία βασικά μέρη. Στο πρώτο μέρος, παρατίθεται και σχολιάζεται το σύνολο των χαρακτηρισμών για τον μουσουλμανικό κόσμο της Μ. Ασίας καθώς και ο τρόπος δράσης εκείνων στα βυζαντινά εδάφη, σύμφωνα με τις περιγραφές της βυζαντινής γραμματείας. Ειδικότερα, οι προσδιορισμοί για τον μοιραίο εχθρό της αυτοκρατορίας διαμορφώνουν ένα κατά βάση αρνητικό πορτραίτο των Τούρκων αποτυπώνοντας τη διαχρονική αντιπάθεια των Βυζαντινών προς αυτούς, χωρίς κάτι τέτοιο να είχε αποτελέσει ανασταλτικό παράγοντα στη συνεργασία τους μαζί τους. Ακολούθως, εξετάζονται οι επωφελείς διπλωματικές κινήσεις της Βυζαντινής αυτοκρατορίας προς το παρηκμασμένο Σουλτανάτο του Ρουμ (1261-1275). Από τα γεγονότα των αρχών του 14^{ου} αιώνα δεν θα μπορούσε να απουσιάζει η ανάλυση των τεκταινόμενων των βυζαντινών εμφυλίων (1321-1328 και 1341-1347) που συνετέλεσαν στη ραγδαία παρακμή του κράτους και στη μόνιμη συμμετοχή των Τούρκων στις εσωτερικές και εξωτερικές υποθέσεις των Βυζαντινών. Στο τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους σκιαγραφείται η διεισδυτική οπτική του φιλοδυτικού

Δημητρίου Κυδώνη, ο οποίος έδρασε στο πλευρό τριών αυτοκρατόρων και από τη θέση αυτή μας παρέχει μέσω της επιστολογραφίας του αποκλειστικές πληροφορίες για την επίσημη ή ανεπίσημη δράση προσώπων της εποχής του σε σχέση με το τουρκικό ζήτημα. Στο δεύτερο μέρος, εξετάζονται οι ταραχώδεις βυζαντινο-οθωμανικές επαφές που ακροβατούσαν ανάμεσα στη εύθραυστη και επισφαλή διπλωματία και τις πολεμικές αναμετρήσεις με κατάληξη τον αποκλεισμό της Βασιλεύουσας σε σκληρό κλοιό πολιορκίας δύο φορές (τα έτη 1393-1402 καθώς και το 1422). Καθίσταται σαφές πως από την αυγή του 15^{ου} αιώνα οι επιθετικές ενέργειες των Οθωμανών είχαν σκοπό την κατάλυση του βυζαντινού κράτους που είχε γίνει πια έρμαιο του διλήμματος ανάμεσα στη δυτική ή στην τουρκική επιρροή. Επίσης, η κατάκτηση της δεύτερης μεγαλύτερης πόλης της αυτοκρατορίας το 1430 αντιμετωπίζεται από το παρόν πόνημα ως προάγγελος της κατάρρευσης του Βυζαντινού κράτους. Η αυτοκρατορία τα επόμενα είκοσι τρία χρόνια υπέμεινε την αυξανόμενη τουρκική πίεση, μέχρι να επιτευχθεί εντέλει η πτώση της. Εκτός αυτού, ένα ακόμα γεγονός-σταθμός του 15^{ου} αιώνα το οποίο μελετάται σε βάθος είναι η πρωτοβουλία του Μανουήλ Β΄ να εμπλακεί σε ζητήματα της Οθωμανικής Μεσοβασιλείας, συμβάλλοντας στις τελευταίες αναλαμπές της ισχύος της βυζαντινής διπλωματίας. Τέλος, στο τρίτο μέρος επιχειρείται η εκμείευση των πολύμορφων, σκιωδών και ενίοτε αντιφατικών σχέσεων των εκπροσώπων της Εκκλησίας με τους μουσουλμάνους της Μ. Ασίας. Αν και από θεολογικής σκοπιάς οι εκκλησιαστικοί παράγοντες τάσσονταν αδιαμφισβήτητα εναντίον του Ισλάμ, και κατά συνέπεια εναντίον των πιστών του, σε πολιτικό επίπεδο η στάση τους δεν ήταν τόσο άτεγκτη.

Πολύτιμοι για την εν λόγω έρευνα υπήρξαν οι βυζαντινοί ιστορικοί οι οποίοι κατέγραψαν την επίσημη εκδοχή των γεγονότων των βυζαντινο-τουρκικών σχέσεων, εμπλουτισμένη βέβαια με τις προσωπικές τους τοποθετήσεις. Φυσικά δεν θα μπορούσε να παραλειφθεί ένα επιλεγμένο εύρος τουρκικών πηγών, μεταφρασμένων στην αγγλική ή τη γαλλική γλώσσα, η οποία αποκάλυψε ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την πρόσληψη του χριστιανικού στοιχείου από τη μουσουλμανική πλευρά και την θεώρηση της φυλετικής, πολιτικής και πολιτιστικής ταυτότητας των Τούρκων η οποία ήταν επί της ουσίας άγνωστη ή σχεδόν ανεξερεύνητη από τους βυζαντινούς συγγραφείς του 13^{ου}-15^{ου} αιώνα.

Για τη διεισδυτικότερη κατανόηση των επαφών των Βυζαντινών με το αντίπαλον δέος διερευνήθηκε η θέση της Εκκλησίας, όπως αυτή είχε εκφραστεί στους

Βίους Αγίων της περιόδου, τις θεολογικές πραγματείες, τα αρχεία του Αγίου Όρους, την αλληλογραφία εκκλησιαστικών προσώπων και τα πατριαρχικά έγγραφα. Στο μεγαλύτερο μέρος του το παραπάνω υλικό προσφέρει την οπτική των ανώτατων και ανώτερων μελών της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, με διάσπαρτες πληροφορίες προερχόμενες από λιγότερο γνωστά ή και ανώνυμα πρόσωπα της κατώτερης εκκλησιαστικής ιεραρχίας και του μοναστικού βίου.

Σημαντικές πληροφορίες στην έρευνα αυτή πρόσφερε η μελέτη ποικίλων μορφών ρητορικών κειμένων της Ύστερης περιόδου (π.χ. μονωδίες, ευχαριστήριοι λόγοι, εγκώμια, θρήνοι κ.τ.λ.). Το συγκεκριμένο είδος πηγών, παρουσιάζει ενδιαφέρον ως προς την ανάδειξη ενός μεγάλου εύρους ερμηνειών των Βυζαντινών για τα αίτια της παρακμής και της κατάρρευσης της αυτοκρατορίας, πέρα από την επίσημη εκδοχή της ιστοριογραφίας, εξαιτίας του έντονα προσωπικού ύφους και της εκτεταμένης χρήσης της επίκλησης στο συναίσθημα. Μάλιστα κάποιες από αυτές τις ερμηνείες κυμαίνονταν μεταξύ μιας μοιρολατρικής, επιφανειακής αντίληψης για τα «δεινά» των Βυζαντινών, ώστε να ικανοποιηθεί το αναγνωστικό κοινό τους, και της ετεροχρονισμένης, κάποιες φορές, συνειδητοποίησης των λανθασμένων πολιτικών προσεγγίσεων με την εκάστοτε τουρκική ηγεσία.

Τέλος, η συνεχώς εμπλουτιζόμενη γύρω από το θέμα αυτό δευτερεύουσα βιβλιογραφία ήταν ο απαραίτητος πλοηγός για την εκπόνηση της παρούσας διατριβής.

ΜΕΡΟΣ Α΄

1) Οι χαρακτηρισμοί του μουσουλμανικού κόσμου της Μ. Ασίας από τους Βυζαντινούς συγγραφείς και η περιγραφή της δράσης τους στα βυζαντινά εδάφη.

Η μελέτη των χαρακτηρισμών των Τούρκων από τους Βυζαντινούς συγγραφείς αποτελεί πρόκληση για τον ερευνητή, αφού αποκαλύπτει την πολυεπίπεδη πρόσληψη του τουρκικού στοιχείου από την άρχουσα τάξη της παλαιολόγιας περιόδου. Όμως, η αδυναμία αξιολόγησης των νέων πολιτικών δεδομένων αντικατοπτρίζεται στους λανθασμένους και ανακριβείς όρους με τους οποίους η βυζαντινή γραμματεία προσδιορίζει, ή χαρακτηρίζει τους μουσουλμάνους της Μ. Ασίας.

Αμφότερες οι πηγές της κοσμικής και της εκκλησιαστικής γραμματείας της Ύστερης περιόδου (αφηγηματικές πηγές και έγγραφα) χρησιμοποιούσαν συνήθως παρόμοιους προσδιορισμούς προκειμένου να εκφράσουν τη στάση τους για τους Τούρκους. Αρχικά, μπορούμε να πούμε με ασφάλεια ότι ο όρος «βάρβαροι» κυριαρχεί σε όλες τις πηγές κοσμικής και εκκλησιαστικής προέλευσης και προσδιορίζει το σύνολο των τουρκικών πληθυσμών.¹⁷ Επιπλέον, πολύ συχνόι όροι που απαντούν σε μία ποικιλία πηγών είναι οι εξής: «Άγαρηνοί»,¹⁸ «Ίσμαηλίται»,¹⁹ «Πέρσες»,²⁰

---

¹⁷ Για τον όρο «βάρβαροι» βλ. ενδεικτικά: Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 24¹⁹; Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 193, σ. 66⁹; Παλαμάς, *Επιστολή πρὸς τὴν ἑαυτοῦ Ἐκκλησίαν*, σ. 121⁶; DENDRINOS, «Funeral Oration on Manuel Palaeologus», σ. 443⁴⁷⁻⁴⁹; WESTERINK/EMMEN, «Blemmydes», αρ. 8, σ. 51¹⁻¹²; Φιλόθεος Κόκκινος, *Βίος Ἁγίου Σάβα*, σ. 219⁵⁵.

¹⁸ Για τον όρο «Άγαρηνοί» βλ. ενδεικτικά LEMERLE, *Actes de Kutlumus*, αρ. 23, σ. 96-97; ΠΑΣΧΟΣ, «Ὑμναγιολογικὰ εἰς ἅγιον Νεκτάριον τὸν Καρεώτην», σ. 249¹; Συμεών Θεσσαλονίκης, *Λόγος ἱστορικός*, αρ. 10, σ. 60³²; ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Ὁ Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης*, σ. 104; GAUTIER, «Un récit du siege de Constantinople», σ. 110¹⁸; HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 3, αρ. 245, σ. 426²⁵. Μακρεμβολίτης, *Λόγος*, 151¹.

¹⁹ Για τον όρο «Ίσμαηλίται» βλ. ενδεικτικά: HALKIN, «S. Maxime le Kausokalybe», σ. 51²⁸; Αθανάσιος Α΄, *Επιστολαί*, αρ. 37, σ. 78²²⁻²³; Βρυέννιος, *Μετά τινος Ίσμαηλίτου διάλεξις*, σ. 178⁴⁸⁶; HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 2, αρ. 116, σ. 134¹⁸; Φιλόθεος Κόκκινος, *Βίος Ἁγίου Σάβα*, σ. 164²⁶⁻²⁷.

²⁰ Για τον όρο «Πέρσαι» βλ. ενδεικτικά: Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, I, σ. 137¹⁴; Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 13¹¹; Χούμνος, *Ἐγκώμιον*, σ. 20; Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ἱστορίαι*, I, σ. 29¹⁰; Λαμπηνός, *Λόγος*, σ. 43⁵; Ὑαρτακηνός, *Επιστολαί*, αρ. 54, σ. 206²⁵; Γρηγόριος ὁ Κύπριος, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν Μιχαὴλ Παλαιολόγον*, col. 365.

Σαρακηνοί»²¹, «ἄθεοι»,²² «ἄσεβεις»,²³ «ἄπιστοι»,²⁴ «λύκοι»,²⁵ «πολέμιοι»²⁶, «ἄσωτοι»,²⁷ «σατράπεις»,²⁸ «θηρία»,²⁹ «Σκῦθαι»³⁰ και ο γενικός -για όλες τις τουρκικές φυλές- όρος «Τούρκοι».³¹ Οι περισσότερες από αυτές τις ονομασίες, (ιδίως «βάρβαροι», «Ἀγαρηνοί», «Ἰσμαηλίται», «Σαρακηνοί», «Πέρσες», «ἄθεοι», «ἄπιστοι»), έχουν την αρχή τους από την εποχή της εμφάνισης του Ισλάμ, τον έβδομο αιώνα και ανταποκρίνονται περισσότερο στην στερεότυπη εικόνα των μουσουλμάνων από το χριστιανικό στοιχείο.³²

Λιγότερο συχνοί, ακόμα και σπάνιοι, προσδιορισμοί για το τουρκικό στοιχείο είναι οι παρακάτω: «ιερόσυλοι»,³³ «βλάσφημοι»,³⁴ «ἄλογοι»,³⁵ «ληστές»,³⁶ «ζιζάνια»,³⁷ «ἐχθροὶ τοῦ Κυρίου»,³⁸ «καθάρματα»,³⁹ κύνες/«σκύλοι»⁴⁰,

²¹ Γεννάδιος, *Ἄπαντα*, τ. 4, σ. 481⁷. Κυδώνης, *Κατὰ Μαχουμέθ*, col. 1105.

²² Για τον όρο «ἄθεοι» βλ. ενδεικτικά: ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Actes de Docheiariou*, σ. 180. HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 1, αρ. 96, σ. 544²⁰. HALKIN, «L'éløge du néomartyr Nicetas», σ. 130⁴⁹. Ἀνώνυμος, *Περὶ Ταμυρλάγγου*, σ. 31⁸⁶. ΤΑΞΙΔΗΣ, «Η περίπτωση της ομιλίας του Δωρόθεου Μυτιλήνης», σ. 39.

²³ Για τον όρο «ἄσεβεις» βλ. ενδεικτικά: Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, III, σ. 242¹⁰. Γαβριήλ Θεσσαλονίκης, *Ὀμιλῖαι*, αρ. 6, σ. 166⁹². Χούμνος, *Ἐγκώμιον*, σ. 19. Φιλόθεος Κόκκινος, *Λόγος ἱστορικὸς εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Ἡρακλείας*, σ. 246⁴⁶⁰. Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 20¹⁶.

²⁴ Για τον όρο «ἄπιστοι» βλ. ενδεικτικά: Βρυέννιος, *Μετὰ τινος Ἰσμαηλίτου διάλεξις*, σ. 184⁶³¹. Δούκας, *Ἱστορία Τουρκο-βυζαντινῆ*, σ. 175¹²⁻²⁸. Γαβράς, *Ἐπιστολαί*, αρ. 111, σ. 182²⁷. Εὐγενικός, *Ἐπιστολαί*, σ. 319³¹.

²⁵ Λέων ὁ Σοφός, *Ἔτεροι στίχοι*, σ. 46¹¹. HALKIN, «L'éløge du neomartyr Nicetas», σ. 128¹⁷⁰. Ἀναγνώστης, *Διήγησις*, σ. 40¹³. Φιλόθεος Κόκκινος, *Βίος ἀγίου Σάβα*, σ. 300¹⁶.

²⁶ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 43, σ. 77¹⁵. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ποτάμιος», σ. 53¹⁷. Ἀργυρόπουλος, *Μονοδιά*, σ. 22¹. Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, III, σ. 285¹⁵.

²⁷ Δούκας, *Ἱστορία Τουρκο-βυζαντινῆ*, σ. 251⁷.

²⁸ Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, I, σ. 356¹¹. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, IV, σ. 359²⁰. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, II, σ. 763¹⁸.

²⁹ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 252, σ. 157¹². Γαβράς, *Ἐπιστολαί*, αρ. 111, σ. 182¹⁷. Λαζαρόπουλος, *Σύνοψις*, σ. 153²⁴. Barbaro, *Diary*, σ. 32. Εὐγενικός, *Ἐπιστολαί*, σ. 319³¹. Μανουήλ Παλαιολόγος, *Ὁ συμβουλευτικὸς πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς*, σ. 302⁵.

³⁰ Μετοχίτης, «Περὶ Σκυθῶν», σ. 723.

³¹ Για τον γενικό όρο «Τούρκοι» βλ. ενδεικτικά: Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 90¹⁶. Ἀναγνώστης, *Διήγησις*, σ. 50³². Ἀνώνυμος, *Πανηγυρικὸς εἰς Μανουὴλ καὶ Ἰωάννην Η'*, σ. 176.³⁰⁻³² Παλαμάς, *Ὅτε ἐάλα*, σ. 146²⁴.

³² Εκτενὴ συζήτηση και βιβλιογραφία περὶ αὐτοῦ βλ. στον R.G. HOYLAND, «Reflections on the Identity of the Arabian Conquerors of the Seventh-Century Middle East» *Al-'Usūr-Wustā, The Journal of Middle East Medievalists* 25 (2017), σ. 113-140.

³³ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 143, σ. 13¹⁶.

³⁴ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Λόγος ἱστορικὸς*, αρ. 2, σ. 42¹⁰.

³⁵ Μανουήλ Παλαιολόγος, *Ὁ συμβουλευτικὸς πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς*, σ. 302⁷.

³⁶ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Λόγος ἱστορικὸς*, αρ. 2, σ. 42³⁴. Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 19, σ. 48¹⁰.

³⁷ RÉTRIDÈS, «Le synaxaire de Marc d'Éphèse», σ. 103.

³⁸ Βρυέννιος, *Ἐπιστολαί*, αρ. 8, σ. 307⁴⁹.

³⁹ Καλέκας, *Ἐπιστολαί*, αρ. 13, σ. 184¹⁰, 185¹¹. Λαζαρόπουλος, *Σύνοψις*, σ. 153²⁴.

⁴⁰ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, III, σ. 239⁴. Λαζαρόπουλος, *Σύνοψις*, σ. 156¹⁶⁷. Φιλής, *Ἡθοποιῶν δραματικῆ*, σ. 149²²⁸. Δούκας, *Ἱστορία Τουρκο-βυζαντινῆ*, σ. 367²⁰.

«Μουσουλμάνοι»,⁴¹ «Βάρβαροι»/«Βαρβαρηνοί»,⁴² «ἀγεννεῖς»,⁴³ «τουρκικά τουρμπάνια»,⁴⁴ «ἐξάγιστοι»,⁴⁵ «ἀλιτήριοι καὶ βάσκανοι φονευταί»,⁴⁶ «ὀλετήρες»,⁴⁷ «ὀλοθρευτές»,⁴⁸ «βδελυροί»,⁴⁹ «σμήνος μελισσῶν»,⁵⁰ «τύραννοι»,⁵¹ «πονηροί καὶ ψεῦτοι»,⁵² «λωπυδύτες»,⁵³ «σκοτεινόμορφοι δαίμονες»⁵⁴. Εξίσου πρωτότυποι χαρακτηρισμοί για τους Τούρκους είναι οι εξής: «δυσμενεῖς»,⁵⁵ «καππαδόκειον τέρας»,⁵⁶ «βέβηλοι καὶ παμμίεροι»,⁵⁷ «ἀσεβέστατο οὐνικό ἔθνος»,⁵⁸ «ἔθνος φιλοκερδές»,⁵⁹ «θεομισές καὶ παμμίαρρον γένος»,⁶⁰ «γένος παμμέγεθες καὶ θαυμάσιον»,⁶¹ καὶ «μωροθαύμαστα γένη τῶν Τούρκων». ⁶² Ολοκληρώνοντας την καταγραφή των χαρακτηρισμών για τους Τούρκους, δεν θα μπορούσαμε να μην αναφερθούμε στον Δούκα, τον ιστορικό με το πιο πλούσιο και ιδιαίτερα φορτισμένο λεξιλόγιο για εκείνους. Ο ιστορικός απέφευγε τους κλασικίζοντες όρους της Παλαιολόγεια Αναγέννησης που προσέδιδαν αραβικές ή περσικές καταβολές στους Τούρκους και τους προσδιόριζε βάσει του στίγματος που άφηνε η καταστροφική επέλασή τους από τα βυζαντινά εδάφη. Στους αρνητικούς χαρακτηρισμούς που χρησιμοποιούσε πρέπει να συνυπολογιστεί και το γεγονός ότι βρισκόταν στην υπηρεσία των Γενοβέζων, των οποίων τα συμφέροντα είχαν θιγεί με την κατάληψη της Νέας Φώκαιας από τα στρατεύματα του Μωάμεθ Β΄ το 1462. Γι' αυτούς τους λόγους δεν έχανε ευκαιρία να τους απαξιώνει χαρακτηρίζοντάς τους ως εξής:

⁴¹ Ζωτικός, *Ἡ ἐν Βάρναι μάχη*, σ. 78³¹⁹. LEMERLE, *Actes de Kutlumus*, αρ. 36, σ. 136. Κλήρος Καλλιπόλης, *Οἱ ἐνδέχεται*, σ. 154⁴⁰.

⁴² Λαζαρόπουλος, *Σύνοψις*, σ. 119²³. Βησσαρίων, *Ἐπιστολή καθολική*, col. 452. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Actes de Docheiariou*, σ. 233-234.

⁴³ Πλανούδης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 60, σ. 91¹⁴⁻¹⁵. Δούκας, *Ἱστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 251⁸.

⁴⁴ Barbaço, *Diary*, σ. 36.

⁴⁵ Βρυέννιος, *Ἐπιστολαί*, αρ. 9, σ. 311⁷³.

⁴⁶ Metochita, «Oratio de S. Michael», σ. 676.

⁴⁷ Ἀνώνυμος, «Μονοδία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην», σ. 379²³⁹.

⁴⁸ Μεθόδιος ἐπίσκοπος Πατάρων, *Λόγος*, σ. 104⁵⁹.

⁴⁹ Ἀναγνώστης, *Διήγησις*, σ. 74¹⁷⁻¹⁸.

⁵⁰ Ο.π., σ. 18¹⁹.

⁵¹ Συμεών, Συμεών Θεσσαλονίκης, *Λόγος ἱστορικός*, αρ. 4, σ. 49¹⁵.

⁵² Λαζαρόπουλος, *Διήγησις περὶ τῆς ἀλώσεως τῆς Τραπεζούντος*, σ. 152⁷².

⁵³ HALKIN, «Saint Romylos», σ. 126²⁷.

⁵⁴ Χρυσοκέφαλος, *Λόγος*, σ. 126.

⁵⁵ BOMPAIRE, *Actes de Xéropotamou*, σ. 240, f. 259r.

⁵⁶ Calecae, *Apologia*, σ. 315²⁴²⁻²⁴³.

⁵⁷ Metochita, «Oratio de S. Michael», σ. 675.

⁵⁸ Φιλόθεος Κόκκινος, *Λόγος εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Ἡρακλείας*, σ. 246⁴⁶⁰. ὁ ἴδιος, *Βίος ὀσίου Γερμανοῦ*, σ. 142⁵⁸, 143⁵⁹.

⁵⁹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, I, σ. 293¹³⁻¹⁴.

⁶⁰ Παλαμάς, *Ἐπιστολή πρὸς τὴν ἑαυτοῦ Ἐκκλησίαν*, σ. 124⁷⁻⁸. Metochita, «Oratio de S. Michael», σ. 675. Παλαιολόγος, *Διάλογος μετὰ τινος Πέρσου*, σ. 71.

⁶¹ Τραπεζούντιος, *Περὶ τῆς ἀληθείας τῶν Χριστιανῶν*, σ. 76⁵³⁻⁵⁴.

⁶² Καναός, *Διήγησις*, σ. 68³⁷⁷⁻³⁷⁹.

«ἀγελαίους»,⁶³ «ἀλώπεκες»,⁶⁴ «ὄπλα τοῦ διαβόλου»,⁶⁵ «ἀσώτους»,⁶⁶ «χριστομάχους»,⁶⁷ «μιξοβάρβαρους»,⁶⁸ «ἀκράτητον ἔθνος καὶ οἰστρομανές»,⁶⁹ «φιλάρπαγον καὶ φιλάδικον ἔθνος»,⁷⁰ «ἀκόρεστον καὶ ἀκόλαστον ἔθνος»,⁷¹ «ἀναιδές καὶ ἀπάνθρωπον ἔθνος». ⁷²

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς παραπάνω χαρακτηρισμοὺς, ανεξαρτήτως τοῦ γραμματειακοῦ εἶδους στο ὁποῖο ἀνήκουν, εἶναι ἐπιδερμικοὶ καὶ κοινότοποι. Ἀρκοῦνταν κατὰ βάση στὴν τόνωση τοῦ ἠθικοῦ τῶν Βυζαντινῶν, στὴν υποτίμηση τῶν ἀντιπάλων τῆς αυτοκρατορίας καὶ στὴν ἐπισήμανση τῆς ἐπικινδυνότητάς τους, χωρὶς διάθεση διερεύνησης τῆς ταυτότητάς τους. Ὡστόσο, κάποιοι ἐξ αὐτῶν χρῆζουν ἰδιαίτερης ἀνάλυσης καὶ ἐστίασης, διότι ξεφεύγουν ἀπὸ τὶς γενικολογίες, εἶναι πολυεπίπεδοι καὶ διευρύνουν τὴν κατανόηση τῆς πρόσληψης τοῦ τουρκικοῦ στοιχείου ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς.

Οἱ ἀναφορὲς ποὺ θίγουν τὴ θρησκευτικὴ ταυτότητα τῶν Τούρκων εἰσβολέων («βέβηλοι», «παμμίαροι», «ἄθεοι», «ἐχθροὶ τοῦ Κυρίου» κ.τ.λ.) ἐγείρουν τὸ ἐνδιαφέρον, διότι μέσω αὐτῶν ἀπαξιωνόταν τὸ Ἰσλάμ καὶ οἱ πιστοὶ τοῦ. Κύριος στόχος αὐτῶν ἦταν ἀφενὸς ἡ ἐνίσχυση τοῦ φρονήματος υπὲρ πατρίδος καὶ πίστεως καὶ αφετέρου ἡ ἀποτροπὴ τοῦ ὀρθόδοξου ποιμνίου ἀπὸ τὸ ἐνδεχόμενο ἐξισλαμισμοῦ τοῦ, ἐξαιτίας τῆς ἀυξανόμενης ἐπιρροῆς τοῦ ἀλλόθρησκου στοιχείου στὴν καταρρέουσα αυτοκρατορία. Αὐτὸς ὁ στόχος, ὅπως θὰ δούμε στὰ ἐπόμενα κεφάλαια, υλοποιούνταν κυρίως μέσω τῶν ἀντι-ἰσλαμικῶν πραγματειῶν. Ὁ χαρακτηρισμὸς «Μουσουλμάνοι»⁷³ εἶναι ἀκόμα ἓνας θρησκευτικὸς προσδιορισμὸς τῶν Τούρκων ποὺ χρῆζει ἀναφοράς γιατί ἐνδεχομένως υποδηλώνει τὴν ἀδιαφορία τῶν Βυζαντινῶν γιὰ τὴν καταγωγή ἐκείνων. Ἀντιθέτως, ἡ λέξις «βάρβαρος» ἔχει περισσότερο μίᾶ περιπαιχτικὴ καὶ ἀπαξιωτικὴ διάθεση πρὸς ἐκείνους. Μὲ μίᾶ δευτέρη ἀνάγνωση, διακρίνεται καὶ κάτι βαθύτερο, διότι ἡ βαρβαρότητα προσλαμβάνονταν ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς ὡς ἓνα ἔμφυτο γνῶρισμα τῶν Τούρκων καὶ συγχρόνως ὡς ταυτόσημο τῆς τουρκικῆς φυλετικῆς

⁶³ Δούκας, *Ἱστορία Τουρκο-βυζαντινῆ*, σ. 49₂₇.

⁶⁴ Ὁ.π., σ. 39₁₄.

⁶⁵ Ὁ.π., σ. 383₁₈₋₁₉.

⁶⁶ Ὁ.π., σ. 25₁₈.

⁶⁷ Ὁ.π., σ. 85₁₂.

⁶⁸ Ὁ.π., σ. 61₂₂₋₂₃, 95₁₈.

⁶⁹ Ὁ.π., σ. 59₁₀₋₁₂.

⁷⁰ Ὁ.π., σ. 175₂₉.

⁷¹ Ὁ.π., σ. 59₁₂₋₁₃.

⁷² Ὁ.π., σ. 59₁₅.

⁷³ Κληρὸς Καλλιπόλης, *Οἱ εὐχέται*, σ. 154₄₀. Ἀκροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή*, I, σ. 69₁₄.

ταυτότητας.⁷⁴ Συνεπώς, οι αλλογενείς αντίπαλοι υπολείπονταν de facto σε σχέση με τους πολιτισμένους υπηκόους της αυτοκρατορίας. Η «ποιοτική» διαφορά ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Τούρκους συμπυκνώνεται και στον μόλις δύο φορές εντοπισμένο στα βυζαντινά κείμενα χαρακτηρισμό «άγεννείς»/«άγενείς»⁷⁵ για τους δεύτερους, δηλαδή, μια μάζα ανθρώπων αγνώστου γένους, χωρίς ρίζες, ταυτότητα και πολιτιστικό υπόβαθρο. Παρόμοια νύξη κάνει και ο Ciriaco d'Ancona,⁷⁶ ο οποίος οικτρίζει την ανώτερη φυλή των Λατίνων της Πελοποννήσου για τα παθήματά της από την εισβολή των Τούρκων το 1447, υπονοώντας την κατωτερότητα της φυλής των κατακτητών.⁷⁷

Η τοποθέτηση του D. Reinsch ότι οι Τούρκοι και άλλοι λαοί σύγχρονοι του Κριτόβουλου και του Χαλκοκονδύλη δεν χαρακτηρίζονταν ποτέ με τον όρο «ἔθνος» αλλά με τον όρο «γένος» δεν μας βρίσκει σύμφωνους, διότι ο συγκεκριμένος όρος απαντάται αρκετές φορές στο συγγραφικό έργο του Δούκα, ενός εκ των ιστορικών της αλώσεως.⁷⁸

Στο πλαίσιο της απαξίωσης και της άγνοιας για την προέλευση των Τούρκων ανήκει και η λανθασμένη απόδοση της φυλετικής τους καταγωγής, με αντιπροσωπευτικότερη και συχνότερη την ανιστόρητη σύνδεσή τους με περσικές καταβολές λόγω της περσικής κουλτούρας των Σελτζούκων και των Οθωμανών, εξ ου και οι συχνότατοι χαρακτηρισμοί «Πέρσες»⁷⁹ και «Αχαιμενίδες»⁸⁰ στη βυζαντινή γραμματεία. Οι συγκεκριμένες ονομασίες αναφέρονταν πρώτιστα στην εχθρική των Περσών κατά του Βυζαντίου και στο πέρασμα των χρόνων άρχισαν να προσδιορίζουν τους Τούρκους. Εξάλλου, κάνοντας λόγο για «τουρκόφωνους λαούς», αναφερόμαστε στη μεγάλη εκείνη συνομοσπονδία τουρκόφωνων πληθυσμών της ασιατικής στέππας, που ανήκαν είτε στην ουραλοαλταϊκή (δηλαδή την

---

⁷⁴REINSCH, «Η θεώρηση της πολιτικής φυσιογνωμίας των Ελλήνων», σ. 71, 73· VAN DIETEN, «Βάρβαροι, Έλληνες», σ. 273-299.

⁷⁵ Πλανούδης, *Επιστολαί*, αρ. 60, σ. 91¹⁴⁻¹⁵· Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 251⁸.

⁷⁶ Ciriaco d' Ancona, *Επιστολαί*, αρ. 40, §6, σ. 279

⁷⁷ DUCELLIER, *Le drame de Byzance*, σ. 169· ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Islamic history», σ. 82· ΣΑΝΣΑΡΙΑΔΟΥ-ΗΕΝΔΡΙΚΚΧ, *Το Χρονικόν του Μορέως*, σ. 53, 59.

⁷⁸ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 59¹¹⁻¹⁵, 175²⁹· REINSCH, «Η θεώρηση της πολιτικής φυσιογνωμίας των Ελλήνων», σ. 81-82.

⁷⁹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, I, σ. 27¹⁹· Άνώνυμος, *Πανηγυρικός εις Μανουήλ και Ιωάννην Η'*, σ. 176³⁰⁻³²· Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 388¹³· Μανουήλ Παλαιολόγος, *Διάλογος μετά τινος Πέρσου*, σ. 61⁷· Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 687¹· ΚΟΡΟΒΕΙΝΙΚΟΝ, *Byzantium and the Turks*, σ. 96-110· ο ίδιος, «The Seljuk Dynastic Concept», σ. 68-75.

⁸⁰ Παλαμάς, *Επιστολή προς τήν έαυτοῦ Έκκλησίαν*, σ. 122¹⁹· Μανουήλ Παλαιολόγος, *Διάλογος μετά τινος Πέρσου*, σ. 61⁷· Καντακουζηνός, *Άπολογία*, σ. 26· HALKIN, «Saint Niphon», σ. 20⁵.

κεντροανατολική ασιατική) είτε στη φιννοουγγριανή (δηλαδή την κεντροδυτική ασιατική) γλωσσική ομάδα. Αυτοί οι πληθυσμοί ήλθαν σε επικοινωνία και πυκνές επαφές με το Βυζάντιο δια μέσου δύο βασικών οδών: α) των ρωσικών στεπών και της βορειοανατολικής βαλκανικής (4^{ος} -10^{ος} αι.) και β) της κεντρικής Ασίας (των Αλταΐων) και, στη συνέχεια, των περιοχών της Εγγύς και της Μέσης Ανατολής (11^{ος} αι. κ. εξ.). Σύμφωνα με τη σύγχρονη έρευνα, οι Ουγούζοι/Ούζοι Τούρκοι των κεντροασιατικών πεδιάδων υπήρξαν οι κοινοί φυλετικοί και εθνολογικοί, αλλά όχι πάντα γλωσσικοί πρόγονοι των τουρκόφωνων λαών του Μεσαίωνα.⁸¹

Το γιατί η παρηκμασμένη αυτοκρατορία δεν κατανόησε τη φύση του εχθρού δεν σχετίζεται αποκλειστικά με τα πολλαπλά ανοικτά μέτωπα εντός και εκτός αυτής, τα οποία δεν της έδωσαν το χρόνο να αντιδράσει κατάλληλα. Σε αυτό συνέβαλε έμμεσα και η Παλαιολόγεια Αναγέννηση. Η άρχουσα τάξη του Βυζαντίου αναγνωρίζοντας τη δύσκολα αναστρέψιμη πτωτική πορεία του, έπρεπε να βρει διέξοδο από αυτή τη θλιβερή πραγματικότητα. Η στροφή στις πνευματικές αναζητήσεις της έδωσε τη λύση. Μέσα στην κατάσταση σήψης που χαρακτήριζε τη βυζαντινή πραγματικότητα, δημιουργήθηκε μια άνευ προηγούμενου άνθιση των κλασικών γραμμάτων και των τεχνών από το 1261 ως το 1453. Όπως αναφέρει η Σοφία Μεργιαλή-Σαχά στο άρθρο της «Το συλλογικό πορτραίτο του διανοούμενου στην Κωνσταντινούπολη την εποχή των Παλαιολόγων (1261-1453)», η Κωνσταντινούπολη, ως πνευματική πρωτεύουσα της μορφωμένης ελίτ, συνέχισε να μονοπωλεί και τους δύο τελευταίους αιώνες την ανώτερη μόρφωση, συσπειρώνοντας στους κόλπους της τον εντυπωσιακό αριθμό των 217 διανοουμένων. Ο αριθμός αυτός μοιάζει εξαιρετικά σημαντικός τόσο σε σχέση με τις δύσκολες συνθήκες των δύο τελευταίων αιώνων, όσο και σε αναλογία με τον συνολικό αριθμό των 435 βυζαντινών διανοουμένων όλων των περιόδων, όπως έχουν υπολογιστεί από τον Ι. Ševčenko. Αυτή η έκρηξη της πνευματικής ζωής ονομάστηκε από τους σύγχρονους ερευνητές: «Παλαιολόγεια Αναγέννηση».⁸²

---

⁸¹ Για πληροφορίες σχετικά με τα τουρκικά φύλα, βλ. MÉNAGE, *Neshri's History*, σ. 12 TALBOT, *The Seljuks*, σ. 112-114· JOVANOVIĆ, «The Seljuk Turks», σ. 229-272· KÖPRÜLÜ, *The Seljuks of Anatolia*, σ. 43· FINDLEY, *The Turks*, σ. 56-67· VAMBERY, *Das Turkenvolk*, σ. 612· YADURMIAN-SCHURR, «The Anatolian Turks», σ. 6-42· ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο», σ. 10-35· ο ίδιος, «Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου», σ. 125-127· ο ίδιος, «Byzantines and the Oghuz», σ. 293-294· MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τ. 2, σ. 213-214· ΒΡΥΩΝΗΣ, *Παρακμή*, σ. 74-75· LEMERLE, *Aydın*, σ. 8-11· BEIHAMMER, *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia*, σ. 33-36.

⁸² ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Το συλλογικό πορτραίτο του διανοούμενου», σ. 69-70· η ίδια, *L'enseignement*, σ. 11-16· ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, σ. 148· ŠEVČENKO, «Society and Intellectual Life», σ. 73, 74, 76· ο ίδιος, «Palaiologan Learning», σ. 284-293· FRYDE, *The Early Palaeologan Renaissance*, σ. 82-85, 167-170, 183-186, 374-380· CONSTANTINIDES, *Higher*

Η στροφή στην αρχαιοελληνική παιδεία, όπως προαναφέρθηκε, είχε άμεση σύνδεση με την παρακμή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Εδαφικά συρρικνωμένο, το Βυζάντιο δεν θύμιζε σε τίποτα την ισχυρή και πολυπολιτισμική αυτοκρατορία των προηγούμενων αιώνων και από τον 13^ο αιώνα, είχε περιοριστεί σε περιοχές καθαρά ελληνικές ή με μακρά ελληνική παράδοση. Άρα, ήταν αναμενόμενο να δοθεί μια επιπλέον ώθηση στην ελληνική κουλτούρα, σε μία καθαρά ελληνική πλέον αυτοκρατορία, εδαφικά και πολιτισμικά. Η υπεροχή των κλασικών γραμμάτων και του πνεύματος ήταν η μόνη πηγή άντλησης ελπίδας για τη Βασιλεύουσα. Μάλιστα σε έναν μεγάλο αριθμό βυζαντινών πηγών της Ύστερης περιόδου⁸³ συναντάται συχνά ο παραλληλισμός των Βυζαντινών με τους αρχαίους Έλληνες και των Τούρκων με τους Πέρσες. Αυτός ακριβώς ο παραλληλισμός συντέλεσε στην άρνηση της πολιτικής και στρατιωτικής πραγματικότητας από τους Βυζαντινούς. Οι τελευταίοι είχαν μια διαστρεβλωμένη εικόνα για τον εαυτό τους και τους αντιπάλους τους και συντηρούσαν ταυτόχρονα αυταπάτες για τη σωτηρία της αυτοκρατορίας από τους πανίσχυρους Τούρκους, όπως ακριβώς είχε συμβεί και με την ανέλπιστη επικράτηση των αρχαίων Ελλήνων έναντι των ισχυρότερων στρατιωτικά Περσών. Οι προαναφερθέντες λόγοι συνέβαλαν στην (ηθελημένη και μη) απόδοση ανιστόρητων, παρόμοιων και συνεχώς επαναλαμβανόμενων ορολογιών για τον μουσουλμανικό κόσμο από τη συντριπτική πλειοψηφία των Βυζαντινών συγγραφέων.⁸⁴

Μια ακόμη χάλκευση της ταυτότητας των τουρκικών φύλων ήταν και η συχνότατη ταύτισή τους με Σαρακηνούς/Αγαρηνούς λόγω της κοινής θρησκείας Αράβων και Τούρκων και της αραβικής καταγωγής του Προφήτη Μωάμεθ, σύμφωνα με την προφητεία του Ψευδο-Μεθόδιου και του Στεφάνου του Αλεξανδρέως. Επί της ουσίας, η παραποίηση της φυλετικής ταυτότητας των Τούρκων αλλοίωνε την οπτική της πολιτικής πραγματικότητας των Βυζαντινών, οι οποίοι συσχέτιζαν αυθαίρετα τις πολεμικές αναμετρήσεις του ανίσχυρου Βυζαντίου εναντίον των Τούρκων με την πάλαι

Education in Byzantium, σ. 50-57· ŠEVČENKO, *The Palaeologan Renaissance*, σ. 12-35· BROWNING, «Greeks and Others», σ. 268-269· KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 38.

⁸³ Για τη συσχέτιση των Βυζαντινών με τους αρχαίους Έλληνες και των Τούρκων με τους Πέρσες βλ. ενδεικτικά: Καλέκας, *Επιστολαί*, αρ. 83, σ. 292¹⁷⁴· Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 43²¹⁻²³, 95¹⁶⁻²², 339¹⁰⁻¹⁴· Κριτόβουλος, *Ενγγραφή Ιστοριών*, σ. 56²⁵⁻²⁹· Γρηγόριος ὁ Κύπριος, *Ἐγκόμιον εἰς τὸν Μιχαὴλ Παλαιολόγον*, col. 365.

⁸⁴ DENDRINOS, «Funeral Oration on Manuel Palaeologus», σ. 446¹⁰⁸⁻¹¹¹· Δοκειανός, *Ἐγκόμιον*, σ. 229²⁰⁻²⁵· MEYENDORFF, «Spiritual trends in Byzantium», σ. 56· ŠEVČENKO, «Palaiologan Learning», σ. 38, 284· FRYDE, *The Palaiologan Renaissance*, σ. 91-93· BRAND, «The Turkish Element», σ. 23· JOVANOVIC, «The Seljuk Turks», σ. 241, 247, 249· SAVVIDES, «Some notes on the terms Agarenoi», σ. 90.

ποτέ ακμάζουσα αυτοκρατορία και τις ένδοξες μάχες της εναντίον των Αράβων από το 629 έως το 1050. Θα ήταν παράλειψη να μη σχολιαστεί πως πέντε φορές εντοπίζεται στα βυζαντινά κείμενα ο όρος: «Οὐ̅νος»/«οὐνικό ἔθνος» και μία φορά ο όρος «Τελχίνες», (δηλαδή, μυθικοί δαίμονες) για την περιγραφή των Τούρκων. Η φυλετική απόδοση ουνικής κληρονομιάς στους Τούρκους, και συγκεκριμένα στους Οθωμανούς, είναι λανθασμένη, αλλά αποτελεί μια σοβαρή προσέγγιση για τα μεσαιωνικά πρότυπα, δεδομένου ότι τα ουνικά, αβαρικά και πρωτοβουλγαρικά φύλα με τα οποία είχε έλθει σε επαφή το Βυζάντιο από τον 4^ο ως τον 7^ο αιώνα, ήταν τουλάχιστον εν μέρει τουρκόφωνα και μάλιστα αυτή η πληροφορία βρίσκει σύμφωνο ένα μέρος της σύγχρονης βιβλιογραφίας.⁸⁵

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η αξιολογη προσπάθεια διερεύνησης της καταγωγής των Τούρκων από τον Θεόδωρο Γαζή, περίπου στα μέσα του 15^{ου} αιώνα, στο σύγγραμμά του «Περὶ ἀρχαιογονίας Τουρκίων». Ο Γαζής εκφράζει τον προβληματισμό του ως προς την εύρεση της προέλευσης του έθνους των «Τουρκίων». Η δυσκολία του ίσως έγκειτο στην επί αιώνες παρουσία διάσπαρτων και ποικίλων τουρκόφωνων νομαδικών-ημινομαδικών φύλων στην Ασία και την αδυναμία ακριβούς προσδιορισμού των ριζών τους από έναν λόγιο της εποχής. Ο ίδιος, βέβαια, προσδίδει σε αυτά περσικές καταβολές.⁸⁶ Στη συνέχεια, βασισμένος στον εξερευνητή του 6^{ου} π.Χ. αιώνα, Σκύλακα, παραδίδει πως οι Τούρκοι, ή αλλιώς «Κούρτοι», προέρχονταν από τα Καυκάσια όρη και έρχεται σε ρήξη με την τοποθέτηση του Πλήθωνα περί καταγωγής των Τούρκων από την Παραπομισό,⁸⁷ υποστηρίζοντας πως κανείς πριν από

---

⁸⁵ Ατταλειάτης, *Ιστορία*, σ. 35¹⁸⁻²⁴· Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, σ. 442⁹¹, 443¹³· Φιλόθεος Κόκκινος, *Λόγος εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Ἡρακλείας*, σ. 246⁴⁵¹⁻⁴⁶¹· Γαζής, *Περὶ Τουρκίων*, col. 997· JOANNOU, «S. Germain», σ. 98²⁴⁻²⁸· Γαζής, *Περὶ Τουρκίων*, col. 1004· Ζιγαβηνός, *Κατὰ Σαρακηνῶν*, col. 1333· ΤΑΞΙΔΗΣ, «Ἡ περίπτωση τῆς ομιλίας τοῦ Δωρόθεου Μυτιλήνης», σ. 39· Μακρεμβολίτης, *Λόγος*, σ. 150³⁰⁻³⁴· Γρηγοράς, *Ἐπιστολαί*, αρ. 9, σ. 40²⁷· Μεθόδιος ἐπίσκοπος Πατάρων, *Λόγος*, σ. 125⁴⁸⁻⁴⁹· ΣΑΒΒΙΑΔΗΣ, «Οἱ Βυζαντινοὶ ἀπέναντι τοῦ λαοῦ τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου», σ. 125-128· PRITSAK, «The Turcophone peoples», σ. 223-245· οἰδιος, «Tribal Names», σ. 59-76· οἰδιος, «Kultur und Sprache der Hunnen», σ. 238-249· οἰδιος, «The Hunnic Language», σ. 428-447· MAENCHEN-HELFEN, *The World of the Huns*, σ. 30· JOVANOVIC, «The Seljuk Turks», σ. 253-255· P.B. GOLDEN, *The Turkic peoples*, σ. 253-256· SHEPARD, «Slavs and Bulgars», σ. 229· SOPHOULIS, *Byzantium and Bulgaria*, σ. 65-66, 68-69· BROOK, *The Jews of Khazaria*, σ. 13· HINTERBERGER, «Ο τελχίν στη βυζαντινή λογοτεχνία», σ. 225-242.

⁸⁶ ΚΟΡΟΒΕΙΝΙΚΟΝ, «The Seljuk Dynastic Concept», σ. 68-90· CAHEN, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 248-251, 257-258, 269-271· JOVANOVIC, «The Seljuk Turks», σ. 241·

⁸⁷ Η περιοχή της Παραπομισού οριοθετείται περίπου στα γεωγραφικά όρια του σημερινού ανατολικού Αφγανιστάν και του βορειοδυτικού Πακιστάν.

εκείνον δεν είχε υποστηρίξει κάτι τέτοιο· ούτε καν ο Σκύλαξ που ήταν τετρακόσια χρόνια προγενέστερος από τον Πλήθωνα.⁸⁸

Οι μοναδικές στη βυζαντινή γραμματεία πληροφορίες στο πόνημα του Γαζή έγκεινται στη φυλετική ταύτιση των Τούρκων με τους «Κούρτους» (δηλαδή τους Κούρδους), και τη δήλωση περί περσικής ρίζας του αρχαίου ονόματος των Τούρκων. Σύμφωνα με τα γραφόμενά του, μία από τις φυλές της περιοχής της Περσίδος ήταν οι «Κύρτιοι»/«Τούρκοι». Επιπλέον, οι αρχαίοι «Κύρτιοι» περιγράφονται ως «ληστρικοί», όπως άλλωστε και τα μετέπειτα τουρκικά φύλα. Έπειτα, ο συγγραφέας παραθέτει την άποψη του Στράβωνα ότι η Ατροπατινή Μηδία και η Αρμενία αποτελούσαν τόπο κατοικίας των «ληστρικών Κυρτίων» και συμπληρώνει πως από τις λέξεις «Κούρτιοι» ή «Κύρτιοι» (κατά μετάθεση των συμφώνων) προήλθε η λέξη Τούρκοι, η οποία χρησιμοποιείτο από τους Βυζαντινούς.⁸⁹

Τα γραφόμενα του Γαζή επιβεβαιώνονται εν μέρει από τη νεότερη έρευνα, η οποία υποστηρίζει την περσική καταγωγή των «Κυρτίων»/Κούρδων κυρίως βάσει κοινών γλωσσικών στοιχείων μεταξύ της κουρδικής και της περσικής γλώσσας.⁹⁰ Βέβαια, ακόμα και η φυλετική ταύτιση Τούρκων και Κούρδων στο έργο του συγγραφέα έχει ιστορική βάση. Μπορεί μεν να υφίσταντο διακριτές διαφορές ανάμεσα στους δύο πληθυσμούς, αλλά δεν πρέπει να αγνοηθεί το γεγονός πως κατά τον 12^ο και 13^ο αιώνα κατέφθασαν στα κουρδικά εδάφη Τούρκοι νομάδες, οι οποίοι σταδιακά αναμείχθηκαν με τους ντόπιους, κυριάρχησαν στις σημαντικές περιοχές της Μέσης Ανατολής με αποτέλεσμα τα περισσότερα κρατίδια των Κούρδων να υποταχθούν στους Τούρκους. Δημιουργήθηκαν όμως και κουρδικά κρατίδια που συνέχισαν την αυτόνομη ύπαρξή τους ακόμη και μέχρι τον 14^ο αιώνα, όπως η δυναστεία των Αγιουβιδών.⁹¹ Από τον 13^ο έως περίπου τον 17^ο αιώνα επιβίωσαν εμιράτα που διατήρησαν την αυτόνομη ύπαρξη και διακυβέρνησή τους.⁹²

---

⁸⁸ Γαζής, *Περί Τουρκίων*, cols. 997, 1000-10001.

⁸⁹ Ο.π., cols. 1001, 1004-1005.

⁹⁰ HENNERBICHLER, «The Kurds», σ. 64, 76· ASATRIAN, «Kurds», σ. 38· MACKENZIE, «The Origins of Kurdish», σ. 86· BOSWORTH, *The Islamic Dynasties*, σ. 43-57, 83-111· LECOQ, «Le classement des langues irano-aryennes», σ. 247-264· WINDFUHR, «Isoglosses», σ. 457-462· LUDWIG, «Kurdish language», σ. 2-38· JASTROW, «Turkish and Kurdish influences in the Arabic dialects», σ. 83-94· JAMES, «Le territoire tribal des Kurdes», σ. 117-118, 120-126.

⁹¹ *EI*, τ. 1, σ. 796-807· GIBB, «The Aiyubids», σ. 693-714· HUMPHREYS, «Ayyubids», σ. 164-167.

⁹² RICHARD, *The Crusades*, σ. 322· ALI, *Islamic Dynasties*, σ. 84· HUMPHREYS, *From Saladin to the Mongols*, σ. 328.

Καθώς η γραμματεία των μεσαιωνικών χρόνων στηρίζεται ως επί το πλείστον στην αφήγηση των πεπραγμένων των μελών της άρχουσας τάξης, μέσω της εξέτασης των συγγραμμάτων των Βυζαντινών συγγραφέων θα αντληθούν πλούσιες πληροφορίες και για την αντίστοιχη μουσουλμανική-τουρκική ελίτ της Ύστερης περιόδου η οποία αναμειγνυόταν στις υποθέσεις της αυτοκρατορίας.

Η ιστοριογραφία του 13^{ου}-14^{ου} αιώνα δεν άφησε ασχολίαστη τη σελτζουκική εξουσία. Ο Γεώργιος Ακροπολίτης, από την αρχή της συγγραφής του, προβάλλει την καχυποψία του απέναντι στο μουσουλμανικό στοιχείο. Γι' αυτόν, η παροχή βοήθειας του σουλτάνου Kaykhusraw I/Καϋχοσρόη Α⁹³ στον Αλέξιο Γ' εναντίον του Θεόδωρου Α' Λάσκαρη στην Αντιόχεια του Μαιάνδρου το 1211, στόχευε στην κυριαρχία και την «καταλήστευση» της γης των Βυζαντινών. Θα μπορούσε να ειπωθεί πως η εκτίμησή του ήταν διορατική, αφού οι εκτεταμένες ληστείες εξελίσσονταν σταδιακά σε πάγια τακτική των Τούρκων εισβολέων στα βυζαντινά εδάφη.⁹⁴ Οι Τούρκοι ακόμα και αν ανήκαν στην ανώτερη τάξη περιγράφονταν με δυσμενή τρόπο από τον συγγραφέα και η γλώσσα τους ήταν για εκείνον «χυδαία».⁹⁵ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περιγραφή του σουλτάνου Kaykhusraw II (1237-1246)⁹⁶ (Ιαθατίνη κατά τον συγγραφέα), διαδόχου του Al al-Din Kaykubad I (1220-1237).⁹⁷ Ο Al al-Din Kaykubad I (Αζατίνης στο έργο του Ακροπολίτη) μειονεκτούσε σε σχέση με τον γιο του ως προς τις ασέλγειες, ενώ ο Ιαθατίνης, με αφορμή τον σχηματισμό ενιαίου μετώπου με τον Ιωάννη Γ' Βατάτζη κατά της «τοχαρικής»/μογγολικής απειλής του 1242, παρουσιάζεται ως ένα φαύλο άτομο που προέβαινε σε ασέλγειες, αλλόκοτες και άτοπες πράξεις, χωρίς την ικανότητα του λόγου και με συμπεριφορά μη ανθρώπινη στο σύνολό της. Σε αυτό το σημείο γίνεται έκδηλη και η απόρριψη του ιστορικού απέναντι στο μουσουλμανικό στοιχείο.⁹⁸

Σημαντική για την αντίληψη του τρόπου πρόσληψης των βυζαντινο-μουσουλμανικών σχέσεων είναι η εκτενής αφήγηση του Ακροπολίτη σχετικά με τη δεύτερη φυγή του Μιχαήλ Παλαιολόγου το 1256 στο Σουλτανάτο του Ρουμ. Σύμφωνα

---

⁹³ *EI*, τ. 4, σ. 816.

⁹⁴ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, I, σ. 159-11· A. SAVVIDES, «Acropolites and Gregoras», σ. 73-77, 82· LANGTON, *Byzantium's last offensive in Asia Minor*, σ. 26-33· CAHEN, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 120· KÖPRÜLÜ, *The origins of the Ottoman empire*, σ. 30-32· KAFESOĞLU-YILDIZ-SARAY, *A History of Turkish States*, σ. 131-132· KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 49.

⁹⁵ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, I, σ. 752· SHUKUROV, *The Byzantine Turks*, σ. 359.

⁹⁶ *EI*, τ. 4, σ. 816, 817.

⁹⁷ *Ο.π.*, σ. 817

⁹⁸ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, I, σ. 69, 70₁₋₁₂· SAVVIDES, *Byzantium in the Near East*, σ. 187-188.

με τον ιστορικό, ο Μιχαήλ Παλαιολόγος αντιμετώπισε την εχθρική συμπεριφορά των Τουρκομάνων εν αντιθέσει με το φιλικό κλίμα που συνάντησε στην αυλή του σουλτάνου του Ικονίου. Επιπλέον, η εποικοδομητική σχέση μεταξύ Σελτζούκων και Βυζαντινών επιβεβαιώθηκε και με τη στρατιωτική σύμπραξή τους, όταν ο Μιχαήλ ως επικεφαλής του βυζαντινού στρατού πολέμησε εναντίον των Μογγόλων και ύστερα πήρε τον δρόμο της επιστροφής στη Νίκαια.⁹⁹

Πρώτη φορά στην εξιστόρησή του ο Ακροπολίτης υπογραμμίζει τις διαφορές ανάμεσα στους Σελτζούκους και τους Τουρκομάνους βάσει της συμπεριφοράς τους απέναντι στον Μιχαήλ Παλαιολόγο. Παρά την ευμενή περιγραφή των Σελτζούκων σε σχέση με τους Τουρκομάνους, δεν παύει να κατηριάζει τον σουλτάνο του Ρουμ, αποκαλώντας τον «περσάρχην έλάφου κραδίην έχων» λόγω της κατάλυσης της ηγεμονίας του από τους Μογγόλους και της καταφυγής του στην αυτοκρατορία της Νίκαιας. Πάντως, η ειρήνευση ανάμεσα σε Βυζαντινούς και Σελτζούκους μπροστά στον κοινό εχθρό, δηλαδή τη μογγολική αρχή, αποτελούσε μονόδρομο εκείνη την περίοδο.¹⁰⁰ Σε αντίθεση με τον Ακροπολίτη, ο Παχυμέρης, ως μεταγενέστερος των βυζαντινο-σελτζουκικών γεγονότων και περισσότερο μετριοπαθής στις διατυπώσεις του, προτιμά τον όρο «Πέρσες» για τους Σελτζούκους του Σουλτανάτου του Ρουμ και κατά συνέπεια και για τον ίδιο τον Kaykhusraw II.¹⁰¹ Ο τελευταίος ιστορικός που προβαίνει σε προσωπικό χαρακτηρισμό Σελτζούκου σουλτάνου είναι ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ο οποίος χαρακτηρίζει τον Kaykhusraw I ως «βάρβαρο».¹⁰²

Οι μεταγενέστεροι χρονικά Τούρκοι αρχηγοί με τους οποίους ασχολείται προσωπικά η Ύστερη βυζαντινή γραμματεία είναι οι Τουρκομάνοι αρχηγοί Ουμούρ,¹⁰³ Σαρχάν¹⁰⁴ και Εσέ¹⁰⁵ (ο Isa bey Mehmed του Αϊδινίου, 1360-1390). Για τον «σατράπη» Ουμούρ του Αϊδινίου, υπάρχουν διθυραμβικές προσωπογραφίες στα έργα του Γρηγορά και του σύγχρονου του Καντακουζηνού, οι οποίες απέχουν από την ιστορική αφήγηση και αγγίζουν περισσότερο τα όρια μυθιστορήματος.¹⁰⁶ Ο λόγος της σχολαστικής

⁹⁹ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, I, σ. 136⁸⁻²⁹, 137¹⁻²⁶.

¹⁰⁰ Ο.π., σ. 143²³⁻²⁷, 144¹⁻²³, 157⁸⁻¹³.

¹⁰¹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, I, σ. 141¹⁰⁻¹², 149¹⁵⁻¹⁶. JOVANOVIĆ, «The Seljuk Turks», σ. 257, 258, 260.

¹⁰² Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 171⁴.

¹⁰³ *EI*, τ. 1, σ. 783 και τ. 10, σ. 867. WITTEK, *Η γένεση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, σ. 58.

¹⁰⁴ *EI*, τ. 9, σ. 69.

¹⁰⁵ BOSWORTH, *The Islamic Dynasties*, σ. 221. *EI*, τ. 1, σ. 783.

¹⁰⁶ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 649³⁻¹⁵, 650¹⁻³, 651¹⁻¹¹, 652¹⁻³, 597¹⁹⁻²², 598⁵⁻⁸, 648⁵⁻¹¹. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 344¹⁰⁻²², 412³⁻⁶, 413¹⁴⁻¹⁵. Πρβλ. MELIKOFF-SAYAR, *Le Destan d'Umur Pacha*, σ. 35, 54-55²¹⁸⁻²³⁴.

ενασχόλησης με την προσωπογραφία του εμίρη σχετίζεται με τη συμμετοχή του στον δεύτερο βυζαντινό εμφύλιο στο πλευρό του Καντακουζηνού.¹⁰⁷ Αρχικά, ο Γρηγοράς αποκαλεί τον εμίρη «βάρβαρο», περισσότερο για λόγους προβολής της Ιστορίας του ως αντικειμενικής, παρά την κατάφορη παραποίηση του προφίλ και των πολιτικών κινήτρων ενός αλλόθρησκου ηγέτη στα βυζαντινά εδάφη και την άκριτη (σχεδόν σε όλο το σύγγραμμά του) υποστήριξη της φιλοτουρκικής αυτοκρατορικής πολιτικής. Στη συνέχεια συμπληρώνει εντελώς αντιφατικά πως ο «Ουμούρ» είχε βαρβαρικούς τρόπους, αλλά είχε υιοθετήσει την ελληνική παιδεία σε αντιδιαστολή με τους ομοιάματους του. Ο μουσουλμάνος «σατράπης» περιγράφεται ως ένας ακέραιος φίλος, πλήρως κατευθυνόμενος από τον αυτοκράτορα, ο οποίος το 1343 προσκύνησε με δουλικό τρόπο την Ειρήνη Καντακουζηνή στο Διδυμότειχο. Μάλιστα χαρακτηρίζεται ακόμα και «ταλαίπωρος», αφού αναγκάστηκε να συμμαχήσει με την αντιβασιλεία που κρατούσε όμηρο τον γιο του και απειλούσε να τον σκοτώσει.¹⁰⁸

Στο ίδιο μοτίβο κινούνται και οι αντίστοιχες περιγραφές του Καντακουζηνού για τον εμίρη του Αϊδινίου. Ο «βασιλιάς» Ουμούρ και ο αδελφός του, Χετήρ,¹⁰⁹ (HIZIR, 1348-1460) θεωρούνταν πιστοί φίλοι, ανιδιοτελείς και υποτακτικοί της ύπατης βυζαντινής αρχής. Επιπλέον, ο Ουμούρ κατά την ανάμειξή του στον δεύτερο βυζαντινό εμφύλιο δρούσε με «φιλοτιμία», επεδείκνυε «φιλοφροσύνην» και ενστερνιζόταν υψηλές αξίες. Ο Καντακουζηνός με το ουσιαστικό «φιλοτιμία» προσέδιδε στον αλλόθρησκο ηγέτη μια χαρακτηριστική αρετή που άρμοζε στους κοινούς κώδικες της ιπποσύνης της μεθορίου, των ακριτών.¹¹⁰ Αντιθέτως, ο Δούκας, χάρη στη χρονική απόσταση που τον χώριζαν από τα γεγονότα του 14^{ου} αιώνα, αποκαθλώνει το πορτραίτο του Ουμούρ και με γνήσιο ιστορικό πνεύμα αναγνωρίζει τον ωφελιμισμό του εμίρη από τη στρατιωτική παρουσία του στα βυζαντινά εδάφη και χαρακτηρίζοντάς τον «θρασυκάρδιο».¹¹¹ Όσον αφορά στον Σαρχάνη (Suleyman Sarūkhān-oghlu),¹¹² ο Καντακουζηνός τον προσδιορίζει ως αρχηγό των «Περσών», λόγω της επιρροής της

---

¹⁰⁷ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη συνεργασία του Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού με τον Ουμούρ του Αϊδινίου, βλ. Μέρος Α', κεφ. 3, Ο ρόλος των Τούρκων στο πλαίσιο των βυζαντινών εμφυλίων πολέμων (1321-1328 και 1341-1347)].

¹⁰⁸ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 648⁷⁻⁹, 649¹⁸⁻²², 662¹⁰⁻¹⁵. KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 38. BROWNING, «Greeks and Others», σ. 268-269.

¹⁰⁹ *EI*, τ. 1, σ. 783.

¹¹⁰ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 481¹²⁻¹⁶, 483²⁻¹⁰: ο ίδιος, *Ιστορία*, II, σ. 387¹⁻⁹, 388¹⁵⁻¹⁶, 389¹⁶. ΚΑΦΑΔΑΡ, *The Construction of the Ottoman State*, σ. 73-77.

¹¹¹ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 51¹³.

¹¹² *EI*, τ. 9, σ. 69. MELIKOFF-SAYAR, *Le Destan d'Umur Pacha*, σ. 50-52. ZHUKOV, «Ottoman», σ. 237-242.

Παλαιολόγεια Αναγέννησης, αφού ο Καντακουζηνός ήταν γνώστης του τουρκικού στοιχείου και δύσκολα θα προσέδιδε περσικές ρίζες ή έστω περσική κουλτούρα στους Τουρκομάνους. Επίσης, ο ίδιος δικαιολογεί τη συμμαχία του Σαρχάνη με τους Γενοβέζους, ενώ μαινόταν η πολιορκία της Λέσβου και της Φώκαιας από τα βυζαντινο-τουρκικά στρατεύματα, αξιοποιώντας το ίδιο σαθρό επιχείρημα που χρησιμοποιούσε ο Γρηγοράς για την προδοσία Ουμούρ· την αναγκαστική σύμπραξη του αλλόθρησκου ηγέτη με τους αντιπάλους του Καντακουζηνού (στην προκειμένη περίπτωση με τους Γενοβέζους), ώστε να προστατεύσει τη ζωή του τέκνου του, που ήταν αιχμάλωτο από εκείνους.¹¹³

Ο συντονισμός, η ομοιότητα μεταξύ των γραφομένων του Γρηγορά και του Καντακουζηνού δεν πρέπει να προξενεί εντύπωση. Ο αυτοκράτορας χρειαζόταν το στρατευμένο συγγραφικό έργο του Γρηγορά για να υποστηρίξει τη φιλοτουρκική πολιτική του Βυζαντινού κράτους, μετριάζοντας τις ενδεχόμενες αρνητικές αντιδράσεις της κοινής γνώμης εξαιτίας της πολύχρονης και καταστροφικής παρουσίας των τουρκικών στρατευμάτων στα βυζαντινά εδάφη.

Από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα και εξής, η βυζαντινή γραμματεία επικεντρώνεται στη δυναστεία των Οθωμανών που αποτελούσε τη μέγιστη απειλή εναντίον της αυτοκρατορίας, αφού τα τουρκομανικά εμιράτα είχαν εξασθενήσει. Για την οθωμανική δυναστεία παρατηρείται μια ιδιάζουσα φρασεολογία η οποία κυμαίνεται από άκρα εχθρικότητα μέχρι εκδήλωση φιλίας, αγάπης και δουλικότητας.

Για τον γενάρχη της δυναστείας των Οθωμανών Οθμάν/Οσμάν¹¹⁴ εντοπίζονται πέντε χαρακτηρισμοί και οι τέσσερις από αυτούς είναι, όχι τυχαία, θετικοί. Οι ευμενείς προς τον σουλτάνο προσδιορισμοί ανιχνεύονται στη *Σύνοψιν Ιστορίας τῶν Ὀθωμανῶν βασιλέων* και στις *Ἀποδείξεις Ιστοριῶν* του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη. Στα εν λόγω έργα ο Οσμάν αναφέρεται ως «φρόνιμος», «μεγαλόψυχος», «εὐτυχής», «γενναιότατος» και «δαιμόνιος». Ο Χαλκοκονδύλης, χωρίς διάθεση υπέρμετρης κολακείας προς τον σουλτάνο και με κριτικό πνεύμα, σχεδόν θαυμάζει τη σύλληψη του οξυδερκή και «δαιμόνιου» Τούρκου ηγέτη να εγκαθιδρύσει δυναστεία, δίνοντας στο όνομά του τέτοια βαρύτητα, που να θεωρούνται διακεκριμένοι οι απόγονοί του από

¹¹³ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 388¹²⁻¹⁵, 480⁵⁻¹⁵.

¹¹⁴ *EI*, τ. 8, σ. 180-182. Για τον Οσμάν Α', βλ. HEYWOOD, «Wittek», σ. 7-25· WITTEK, *Η γένεση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, σ. 21, 28, 64, 65· İNALCIK, «The Ottoman state», σ. 71-79· IMBER, «The Ottoman myth», σ. 7-27· ο ίδιος, «Early Ottoman History», σ. 117-37· MOUSTAKAS, «Byzantine 'visions' of the Ottoman Empire», σ. 215-229· ο ίδιος, «Εξιδανικεύσεις της καταγωγής των Οσμανιδών», σ. 151-170· PHILIPIDES, *Mehmed II*, σ. 58-62.

τους υπόλοιπους Τούρκους της Ασίας. Επιπλέον, η αποκλειστική σημασία της εξ αίματος συγγενικής σχέσης με τον «Ότουμάνο»/Οσμάν Α΄ δυνάμωσε την αίγλη της οθωμανικής δυναστείας και ενίσχυε την συνοχή της.¹¹⁵ Ο συγγραφέας παρά τον θαυμασμό του για τη σύλληψη της ιδέας περί οθωμανικής γραμμής αίματος, στην ουσία αποδομεί την οθωμανική δυναστεία, υποστηρίζοντας την κοινή φυλετική προέλευση των Τούρκων της Μ. Ασίας και τη μη ιδιαιτερότητα των Οθωμανών. Ο μοναδικός αρνητικός χαρακτηρισμός για τον Οσμάν είναι το επίθετο «βάρβαρος», το οποίο προέρχεται από τον αγανακτισμένο για την ανάδυση του οθωμανικού κινδύνου Γεώργιο Παχυμέρη.¹¹⁶

Ο Καντακουζηνός δεν χαρακτηρίζει προσωπικά τον Ορχάν,¹¹⁷ τον γιο του ιδρυτή της δυναστείας των Οσμανληδών. Αντιθέτως, περιγράφει τους πολεμιστές του σουλτάνου άλλοτε ως «βαρβάρους» ή «άσεβεις» και άλλοτε ως «Πέρσες», προσδίδοντάς τους εσκεμμένα λανθασμένη φυλετική ταυτότητα μέσω αναχρονιστικών όρων στο πλαίσιο της συνήθους αδιαφορίας των Βυζαντινών για τον ακριβή προσδιορισμό των τουρκικών φύλων και των επιταγών της Παλαιολόγειας Αναγέννησης. Άλλωστε, ο αυτοκράτορας δεν θα μπορούσε να εκφραστεί αρνητικά για τον ξένο ηγεμόνα, ο οποίος ήταν σύζυγος της κόρης του, Θεοδώρας.¹¹⁸ Επιπλέον, η εσφαλμένη ορολογία στην *Ιστορία* του αυτοκράτορα επιδέχεται μιας ακόμα ανάγνωσης· πιθανόν ήταν πολύ νωρίς ακόμα και για τον γνώστη του τουρκικού παράγοντα Καντακουζηνό να αντιληφθεί τους Οθωμανούς ως διακριτά τουρκικά φύλα λίγα μόλις χρόνια από τον θάνατο του ιδρυτή της οθωμανικής δυναστείας, αφού επί της ουσίας ο Οσμάν και οι διάδοχοί του είχαν τουρκομανική καταγωγή.¹¹⁹

Ο Γρηγοράς χαρακτηρίζει ευθέως τον Ορχάν «βάρβαρο»¹²⁰ κατακεραυνώνοντας την αυτοκρατορική πολιτική, πιθανώς μετά τη διακοπή της χρηματοδότησης του διδασκαλείου του από τον Καντακουζηνό, ενώ για τον Δούκα,

¹¹⁵ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 175¹⁸⁻²¹, 177²⁸⁻²⁹, 181²⁻⁶, 183²⁷⁻²⁹, 187³²⁻³³· ALDERSON, *Ottoman Dynasty*, σ. 4· LINDNER, *Nomads and Ottomans*, σ. 32.

¹¹⁶ BEKKER, *Σύνοψις*, σ. 240· Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριών*, I, σ. 14¹⁻²²· Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, IV, σ. 365²⁷.

¹¹⁷ *EI*, τ. 8, σ. 175-176. Για τον Ορχάν, βλ. BELDICEANU-STEINHERR, *Recherches*, σ. 64-74· IMBER, *The Ottoman Empire 1300-1481*, σ. 9-10· İNALCIK, *The Ottoman Empire*, σ. 8-10· ο ίδιος, «The Ottoman state», σ. 71-79· PIXLEY, «Orhan's accession», σ. 32-33.

¹¹⁸ *PLP*: αρ. 10940· ΝΑΥΣΙΚΑ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα βασιλικά συνοικέσια κατά την εποχή των Παλαιολόγων (1258-1453)*, (διδ. διατρ.), Αθήνα 2016, σ. 197-199.

¹¹⁹ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 587¹²⁻¹⁴, 589⁶· ο ίδιος, *Ιστορία*, II, σ. 37¹, Για την τουρκομανική καταγωγή του Οσμάν Α΄, βλ. FINDLEY, *The Turks*, σ. 50· SHAW, *The Ottoman Empire*, σ. 306· GOLDEN, *The Turkic Peoples*, σ. 117-127, 350-370· LOWRY, *The Early Ottoman State*, σ. 78· *ODB*, τ. 3, σ. 2147-2148, 2128-2129.

¹²⁰ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 435¹³.

παρά τη χρονική απόσταση που τον χώριζε από τα γεγονότα των μέσων του 14^{ου} αιώνα, ο Ορχάν ήταν «βοῦς διψῶν ἐν καύσωνι θέρους»¹²¹ και οι στρατιώτες του «κύνες καρχαρόδοντες».¹²² Δεν θα ήταν ακραίο να υποστηριχθεί ότι αυτοί οι άκρως επιθετικοί προσδιορισμοί στόχευαν στην διαπίστωση της αρχής του τέλους της αυτοκρατορίας ήδη από τη βασιλεία του διαδόχου του Οθμάν. Ιδιαίτερη αίσθηση προκαλεί στον ερευνητή η ευμενής προβολή του Τουρκομάνου Εσέ (Isa bey Mehmed of Aydin, 1360-1390)¹²³ στο έργο του Δούκα. Κατά την αφήγησή του ιστορικού, ο παππούς του, ονόματι Μιχαήλ, είχε μεταβεί στη Μ. Ασία εξαιτίας των επιβουλών του Απόκαυκου εναντίον των οπαδών του Καντακουζηνού. Ο Εσέ υποδέχτηκε τον Μιχαήλ στην Έφεσο και αυτός με τη σειρά του έκανε την περιοχή πατρίδα του και τον «άλλογενή και βάρβαρον ὡς θεόστεπτον ἔσεβε».¹²⁴ Ορισμένοι Βυζαντινοί κατέφευγαν σε τουρκομανικές περιοχές, κατ' αντιστοιχία με τις παλαιότερες μετεγκαταστάσεις των μελών της άρχουσας τάξης στα σελτζουκικά εδάφη. Ο Δούκας αναγνωρίζει τη σωτηρία του προγόνου του από τον Τουρκομάνο μπέη και δεν κατακρίνει την επιλογή του παππού του. Ίσως, μέσω του παραδείγματος της ασφαλούς εγκατάστασης ενός χριστιανού στα μουσουλμανικά εδάφη ενός από τους διάσπαρτους μπέηδες της Μ. Ασίας υποδεικνύεται έμμεσα η μικρότερη για τους Βυζαντινούς τουρκομανική επικινδυνότητα, πάντα σε σχέση με την αντίστοιχη οθωμανική. Επιπλέον, υφίσταται και άλλη μία διάσταση στην τοποθέτηση του Δούκα: οι φυγάδες δεν κατέφευγαν στους Τούρκους αποκλειστικά λόγω των εσωτερικών διαμαχών της αυτοκρατορίας ή του άμεσου κινδύνου που αντιμετώπιζαν, αλλά με διορατική ματιά και κυρίως με το αίσθημα της επιβίωσης επέλεξαν την εγκατάσταση στο σταθερότερο πολιτικό περιβάλλον των γειτονικών εμιράτων, που αργά ή γρήγορα θα καταλάμβαναν τα βυζαντινά και τα ευρωπαϊκά εδάφη. Ο Δούκας, χάρη στη χρονική απόσταση που είχε από το προαναφερθέν γεγονός, δεν κατακρίνει τη φιλοτουρκική προσέγγιση των υποστηρικτών του Καντακουζηνού και προφανώς του ίδιου του Καντακουζηνού, συνηγορώντας ως ένα βαθμό υπέρ των στενών επαφών της βυζαντινής άρχουσας τάξης των μέσων του 14^{ου} αιώνα με την τουρκομανική εξουσία, όταν κρινόταν απαραίτητο.¹²⁵

---

¹²¹ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 59₉.

¹²² Ο.π., σ. 59₂₈.

¹²³ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον Εσέ, βλ. BOSWORTH, *The Islamic Dynasties*, σ. 221· *EI*, τ. 1, σ. 783

¹²⁴ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 47₁₀.

¹²⁵ Ο.π., σ. 43₁₃₋₃₂, 45₂₃₋₂₀, 47₁₋₂₂. Για τις μετακινήσεις των Βυζαντινών προσφύγων, βλ. BEIHAMMER, *Byzantium and the emergence of Muslim-Turkish Anatolia*.

Καθώς η αυτοκρατορία κατέρρευε με ταχύτερους ρυθμούς από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα και εξής, εξαιτίας των αλλόθρησκων κατακτητών, οι περιγραφές για την τουρκική ελίτ παρουσιάζουν αυξημένο ενδιαφέρον. Ο Μουράτ Α΄ (βασ. 1362-1389),¹²⁶ στην *Ιστορία τῶν Ὀθωμανῶν βασιλέων*, χαρακτηρίζεται «φίλος» και μετέπειτα «ἐχθρός» της Κωνσταντινούπολης,¹²⁷ ενώ για τον διάδοχό του, Βαγιαζήτ Α΄ (βασ. 1389-1402),¹²⁸ εντοπίζονται περισσότεροι χαρακτηρισμοί, όπως: «δεινός» (στα πολεμικά πράγματα), «υἱὸς τοῦ τυφώνα», «κύων», «χριστιανομάχος», «μαθητὴς τοῦ Μωάμεδ θερμότατος», «τύραννος», «κύων», «ἀλιτήριος», «δυσμενέστατος θήρ», «ὁ τῷ Σατὰν ὑπηρετούμενος», «μέγας δράκων», «βάρβαρος», «ἀνδρικότατος καὶ Ἰλδιρίμ» (δηλαδή γρήγορος σαν αστραπή).¹²⁹ Ἐμφαση δινόταν και στον σκανδαλώδη για τους Βυζαντινούς βίο του Βαγιαζήτ και των μουσουλμάνων στο σύνολό τους, γι' αυτό και ο σουλτάνος που είχε «ἀθεωτάτη ψυχὴν» περιγραφόταν ως «κατασπαταλῶν», «ἀφροδισιάζων», «ἐν ἀρρένοις ἀσελαίνων καὶ θήλεσιν», «ὑπερβαλῶν ἀσεβεία τε καὶ ἀκολασία».¹³⁰ Επίσης, αποκαλούνταν «βάσκανος» «μορμούκιον καὶ «δυσσεβέστατος θήρ» με «ἀθεωτάτη ψυχὴ».¹³¹ Αξίζει να σημειωθεί ότι η πλειοψηφία των αναφορών των βυζαντινῶν πηγῶν για την τουρκικὴ ἀρχουσα τάξη διέπεται γενικότερα ἀπὸ διγλωσσία, εξαιτίας των ασταθῶν συμφωνιῶν που ἔπραττε μαζί της η αυτοκρατορία και του διχασμοῦ των συμφερόντων ἐντὸς της βυζαντινῆς κοινωνίας. Για τον Μεχεμέτ ἢ Μεχεμέτ (Μωάμεθ Α΄, 1389-26 Μαΐου 1421),¹³² γιου του Βαγιαζήτ, υπάρχουν αντιφατικοὶ χαρακτηρισμοὶ λόγω των εμετάβλητων προσδοκιῶν της αυτοκρατορίας ἀπὸ εκείνον κατὰ τη διάρκεια του οθωμανικοῦ ἐμφυλίου.¹³³ Ο Δούκας ἐνὸς ἀναφερόταν στην «ἀγαθότητα» και την «ἡμερότητα» της δύναμης του Μεχεμέτ, ἀκολουθῶς κάνει λόγο για την «κρυφὴν ἔχθραν» που ἔτρεψε ο Οθωμανὸς γόνος για την

¹²⁶ EI, τ. 7, σ. 593-594· TAESCHNER, «Murad I», σ. 23-31· İNALCIK, *The Ottoman Empire*, σ. 14-15· SHAW, *The Ottoman empire*, σ. 17-22, 306-7· MANTRAN, *L'empire ottoman*, σ. 37-45· IMBER, *The Ottoman empire, 1300-1481*, σ. 26-36.

¹²⁷ BEKKER, *Σύνοψις*, σ. 241₆₋₇.

¹²⁸ EI, τ. 1, σ. 1117-1119· SOMEL, *Historical Dictionary*, σ. 39-40· İNALCIK, *The Ottoman Empire*, σ. 5· KASTRITSIS, *The Sons of Bayezid*, σ. 2.

¹²⁹ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινῆ*, σ. 39₃₋₅, 73₂₉, 77₁₇, 79₂₃, 87₁₆₋₁₇· BEKKER, *Σύνοψις*, σ. 241₁₂₋₁₃· Ἀνώνυμος, *Ἐγκώμιον εἰς Μανουὴλ καὶ Ἰωάννην Η΄*, σ. 206₃· Συμεῶν Θεσσαλονίκης, *Λόγος ἱστορικός*, αρ. 3, σ. 46₇· Μανουὴλ Παλαιολόγος, *Λόγος ἐπιτάφιος*, σ. 129₄, 135₅, 161₃₀· GAUTIER, «Démétrius Chrysoloras», σ. 350₃₉₋₄₀.

¹³⁰ Συμεῶν Θεσσαλονίκης, *Λόγος ἱστορικός*, αρ. 3, σ. 46₁₂· Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινῆ*, σ. 87₁₆₋₁₇· GAUTIER, «Un récit du siège de Constantinople», σ. 104₂₁₋₂₂.

¹³¹ Συμεῶν Θεσσαλονίκης, *Λόγος ἱστορικός*, αρ. 2, σ. 44₂₁, αρ. 3, 46₁₂.

¹³² EI, τ. 6, σ. 973-978· JORGA, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, σ. 325-78· WITTEK, «De la défaite d'Ankara», σ. 1-34· DENNIS, «The Byzantine-Turkish treaty», σ. 72-88· BALIVET, «La campagne de Mehmed I», σ. 137-146.

¹³³ KASTRITSIS, *The Sons of Bayezid*, σ. 79-89· IMBER, *The Ottoman Empire, 1300-1650*, σ. 13-19· HARRIS, *Byzantium*, σ. 155-177.

Κωνσταντινούπολη, ενώ ο Σφραντζής χαρακτηρίζει «άσεβῆ» τον «ἀμηρᾶ» Μεχμεμέτ.¹³⁴ Ο ἕτερος γιος του Βαγιαζήτ, Μουσά Τσελεμπί (Musa Çelebi, ; - 5 Ιουλίου 1413),¹³⁵ κατηγορείται ως «ἀπάνθρωπος» και «προάγγελος κακῶν» για την αυτοκρατορία.¹³⁶ Ἐνα ἀκόμη τέκνο του Βαγιαζήτ, ο Μουσταφά (Mustafa Çelebi Küçük, 1408/9-1423)¹³⁷ αρχικά παρουσιάζεται από τον Δούκα ως γενναίος, ἔμπιστος, δίκαιος και μεγαλόψυχος που ἐξυπηρετούσε τα βυζαντινά συμφέροντα και στη συνέχεια, ὅταν αὐτά δεν υλοποιήθηκαν ἀπὸ ἐκεῖνον, χαρακτηρίστηκε ως «κατασπαταλῶν», «μεθύων» και «ἀσελγαίνων».¹³⁸

Πριν δοθεῖ βᾶρος στους προσδιορισμούς για τους δύο τελευταίους σουλτάνους που ἔδωσαν το οριστικό πλήγμα στην αυτοκρατορία, θα ἀναδειχθῶν οι σχετικά σπάνιοι χαρακτηρισμοὶ της βυζαντινῆς γραμματείας για υψηλά ἱστάμενα πρόσωπα της μουσουλμανικῆς πλευρᾶς, ἐξαιρουμένων των σουλτάνων. Ο Ἰμπραήμ/Çandarlı Ibrahim Pasha (+15, Αυγ. 1429),¹³⁹ πρέσβης-μεσάζων του Μουράτ Β΄, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τον Δούκα ως ἄνδρας «συνετὸς» και «εὐθύς» «καὶ πρὸς τὰς τῶν Τούρκων ἀναιδεῖς βλακειᾶς καὶ ἀσελγείας ἀσυνήθης». Παρά τις κολακευτικὲς λέξεις, ο ἱστορικός συμπληρώνει πως ο ξένος αξιωματούχος υπέσκαπτε την αυτοκρατορία και «τὸν ἔνδον λύκον ὡς πρόβατον ἔξω ἐδείκνυε». Ο «λύκος» στο κείμενο ἦταν ο Μουράτ Β΄.¹⁴⁰

Ο Μεχμεμέτ Α΄, μετὰ την επικράτησή του ἐπὶ του Μουσά το 1415, κατευθύνθηκε στη Μ. Ἀσία, κατέκτησε τα φρούρια του Ἀλίαγα, του Κεμάλπασα και τελικὰ ἔφτασε στην Σμύρνη. Εκεί, σύμφωνα με τον Δούκα, συναντήθηκε με ἕναν μεγάλο ἀριθμὸ τοπικῶν ἀρχόντων, οι οποίοι του προσέφεραν τη βοήθειά τους κατὰ του Τζινεήτ μπέη (Cüneyd Bey Aydin, 1405-1426).¹⁴¹ Ταυτόχρονα, η μητέρα, η γυναίκα και τα παιδιά του μπέη, προσκύνησαν τον Οθωμανὸ γόνο, «αἰτοῦντες συγχώρησιν τῶν ἑπταισμένων». Ο Τζινεήτ ἐξαιτίας των εδαφικῶν διαφορῶν που εἶχε στη Μ. Ἀσία με τον υποστηριζόμενον ἀπὸ τους Βυζαντινοὺς Μωάμεθ Α΄, περιγράφεται ως «πανοῦργος»

¹³⁴ BEKKER, *Σύνοψις*, 16²², 17¹. Δούκας, *Ἱστορία Τουρκο-βυζαντινῆ*, σ. 143²⁰. Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 116, 162.

¹³⁵ *EI*, τ. 7, σ. 614-645. SCHAENDLINGER, *Osmanische Numismatik*, σ. 89, 156. WITTEK, *L'Empire Ottoman*, σ. 25-35. ZACHARIADOU, «Ottoman documents», σ. 3. WERNER, *Die Osmanen*, σ. 15. JORGA, «Mousa», σ. 8-13.

¹³⁶ Δούκας, *Ἱστορία Τουρκο-βυζαντινῆ*, σ. 125²⁵.

¹³⁷ *EI*, τ. 7, σ. 712. KIEL, «Mevlana Neşrî», σ. 175-6. THIRIET, *Regestes*, αρ. 1563-4. IMBER, *The Ottoman Empire, 1300-1481*, σ. 91-94. MÉNAGE, *Neshri's*, σ. 65-6.

¹³⁸ Δούκας, *Ἱστορία Τουρκο-βυζαντινῆ*, σ. 181³⁻¹⁵, 183¹⁷⁻²¹, 201²³⁻²⁴.

¹³⁹ *EI*, τ. 2, σ. 444-445. TAESCHNER-WITTEK, «Die Vezirfamilie der Ğandarlyzâde», σ. 73-75.

¹⁴⁰ Δούκας, *Ἱστορία Τουρκο-βυζαντινῆ*, σ. 203¹⁻⁹.

¹⁴¹ *EI*, τ. 1, σ. 783.

και «ληστρικός», σε αντιδιαστολή με τον Μωάμεθ Α΄ που διακατεχόταν από «ἀγαθότητα», «ἡμερότητα» και διέθετε μεγάλη στρατιωτική δύναμη. Η απόδοση αρετών στον σουλτάνο σχετίζεται με τις αρχικά καλές σχέσεις του με την αυτοκρατορία και την επικύρωση της παραχώρησης της Θεσσαλονίκης, της Καλαμαριάς, της Χαλκιδικής και κάποιων θρακικών πόλεων στο Βυζάντιο, που είχε κάνει ο αδερφός του Σουλεϊμάν το 1403. Η σκιαγράφηση των προσωπικοτήτων των δύο αρχόντων φαίνεται αρκετά επιφανειακή και άκριτη, αφού βασιζόταν στις συνεχώς ασταθείς προσδοκίες των Βυζαντινών από τον οθωμανικό εμφύλιο και όχι σε επαρκώς τεκμηριωμένη επιχειρηματολογία.¹⁴²

Τα επόμενα σημαίνοντα πρόσωπα της μουσουλμανικής άρχουσας τάξης περιγράφονται με μελανά χρώματα από τη βυζαντινή γραμματεία. Ο αλβανικής καταγωγής Βεζύρης Βαγιαζήτ¹⁴³ περιγράφεται ως ένα άτομο «θρασύ» και «δειλό», διότι υπηρετούσε τα συμφέροντα του Μουράτ Β΄ έναντι του προστατευόμενου από τους Βυζαντινούς Μουσταφά Çelebi Küçük (1408/9-1423).¹⁴⁴ Ο στρατηγός Μιχάλπαϊς/Mihal vezir,¹⁴⁵ ο οποίος συμμετείχε στην πολιορκία της Κωνσταντινούπολης (10 Ιουνίου-6 Σεπτεμβρίου 1422), έλαβε τα προσωνύμια «μανός» και «αίματοβόρος», ενδεικτικά της αγριότητας των Τούρκων και της απέχθειας του Κανανού προς εκείνους.¹⁴⁶ Τέλος, για τον μεσάζοντα του Μουράτ Β΄, Φαδουλάχ/Fazlullah,¹⁴⁷ υιοθετούνται οι προσδιορισμοί «κακοποιός», «ἄσπονδος ἐχθρός τῶν χριστιανῶν» και «Σατανᾶς». Οι συγκεκριμένοι χαρακτηρισμοί για τον Φαδουλάχ συνδέονται με τις διαμαρτυρίες του μεσάζοντος στον Μουράτ Β΄ πως φερόταν φιλόανθρωπα στους «ἀπίστους», ενώ όφειλε να προβεί σε δολοφονίες εναντίον τους μέχρι να επιστρέψουν στη διδασκαλία του μοναδικού Θεού και του Μεγάλου Προφήτη.

---

¹⁴² Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 143¹⁹⁻²¹. PAPADEMETRIΟΥ, *The Greek Orthodox Church*, σ. 95. DIMITRIADES, «Thessaloniki», σ. 266-267.

¹⁴³ SOMEL, *Historical Dictionary* σ. Xxi, 101, 198. KASTRITSIS, *The Tales of Sultan Mehmed*, σ. 42-87. BALIVET, «L'islamisation des Balkans Ottomans», σ. 12. Για τον Βεζύρη Βαγιαζήτ βλ. επίσης: https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/bayezid-pasa-COM_24545.

¹⁴⁴ *EI*, τ. 7, σ. 712-713. Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 187¹⁵⁻¹⁶.

¹⁴⁵ *EI*, τ. 7, σ. 34. SOMEL, *Historical Dictionary*, σ. 101. BABINGER, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen*, σ. 35. JORGA, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, σ. 378-400. İNALCIK, *The Ottoman empire*, σ. 188.

¹⁴⁶ Κανανός, *Διήγησις*, σ. 54³⁰.

¹⁴⁷ *EI*, τ. 2, σ. 874, 982. PLP: αρ. 29554. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τ. 2, σ. 331. MÉNAGE, «The 'Annals of Murād II'», σ. 576, 583. JEFFERSON, *Sultan Murad*, σ. 104-108.

Επιπλέον, ο *μεσάζων* προέτρεπε τον σουλτάνο να φτάσει ως την Ιταλία ταπεινώνοντας τους εχθρούς της μουσουλμανικής πίστης.¹⁴⁸

Από το παρόν κεφάλαιο δεν θα γινόταν να λείπει η παράθεση των προσωνυμιών του Μουράτ Β΄ και του Μωάμεθ Β΄. Για τους δύο σουλτάνους οι απόψεις των Βυζαντινών συγγραφέων είναι αντικρουόμενες, αφού αντικατοπτρίζουν αφενός όσους από αυτούς προσαρμόζονταν στη νέα πολιτική πραγματικότητα λίγο καιρό πριν και αμέσως μετά την άλωση και αφετέρου όσους εξέφραζαν την αγωνία τους για την ανεπιστρεπτή κατάρρευση της αυτοκρατορίας και τον θρήνο τους για την πτώση της.

Ο Μουράτ Β΄ χαρακτηρίζεται από τον Δούκα «κύνας», «λύκος» και «ήμιονος ἀδάμαστος» σε αντιδιαστολή με τον δολοφονηθέντα αδελφό του, Μουσταφά, που αρχικά ευθυγραμμιζόταν με τα βυζαντινά συμφέροντα την περίοδο της εμπλοκής της αυτοκρατορίας στον οθωμανικό εμφύλιο. Άλλοι χαρακτηρισμοί που εντοπίζονται για τον σουλτάνο είναι οι εξής: «ἄγριος θήρ», «λύκος ἄγριος», «τῆς Ἰαγὰρ ἄγριος κύων», «μανός», «ἀλαζών», «ἐπηρμένος», «ἠγριωμένος», «ὑπέρογκος», «βάρβαρος», «ἀπάνθρωπος», «ὠμός» «γαυριωμένος».¹⁴⁹ Ο ξεκάθαρα εχθρικός τόνος των παραπάνω προσδιορισμών έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τα γραφόμενα στο έργο του Κριτόβουλου. Ο Κριτόβουλος συνιστά το αντιπροσωπευτικότερο, ίσως, παράδειγμα Βυζαντινού, πλήρως εναρμονισμένου και συνεργαζόμενου με το νέο καθεστώς. Ο ιστορικός ασκούσε εξουσία στην Ίμβρο υπό την αιγίδα της ύπατης οθωμανικής αρχής και εξυπηρετούσε τα οθωμανικά συμφέροντα. Γι' αυτό και αποκαλεί τον Μουράτ Β΄ «ἄριστο», «μεγαλόφρονα», «στρατηγικώτατο», «τοῦ λαμπροτάτου γένους ὦν Ἀτουμάνων...εὐγενῆ ἔξ εὐγενῶν».¹⁵⁰

Για τον Μωάμεθ Β΄ οι χαρακτηρισμοί στα βυζαντινά κείμενα, όπως είναι φυσικό, είναι οι χειρότεροι δυνατοί, εκφράζοντας τον αποτροπιασμό και τον πόνο για τον οριστικό πλήγμα στην αυτοκρατορία από εκείνον. Εξαιρέσεις αποτελούν τα έργα του Γεωργίου Τραπεζούντιου, του Κριτόβουλου και του Γεωργίου Αμοιρούτζη. Για τον Τραπεζούντιο, ο σουλτάνος ήταν «θαυμάσιος», «πάγχρυσος», «κράτιστος ἀμιρᾶς», «ἀληθινός σουλτάνος», «ἄριστος βασιλεύς», βασιλεύς βασιλέων», «αὐθέντης

¹⁴⁸ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 253⁴⁻⁹, 259²²⁻²⁴, 261⁵⁻²³, 265¹⁻¹⁵. Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ἱστοριῶν*, II, σ. 177¹⁴⁻¹⁷. Κριτόβουλος, *Ἐνγγραφή Ἱστοριῶν*, σ. 73-76.

¹⁴⁹ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 167²⁴, 203⁹, 185¹⁵. BEKKER, *Ἱστορία πολιτική*, σ. 82-6. Ἀνόνημος, *Πανηγυρικός εἰς Μανουήλ καὶ Ἰωάννην Η΄*, σ. 206¹⁻⁶. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Λόγος ἱστορικός*, αρ. 5, σ. 49²⁰. Κανανός, *Διήγησις*, σ. 55⁶²⁻⁶³, 61¹⁹³⁻¹⁹⁴.

¹⁵⁰ Κριτόβουλος, *Ἐνγγραφή Ἱστοριῶν*, σ. 15¹⁸⁻²². ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, «Κριτόβουλος», σ. 167-200. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ*, σ. 315-319. ΠΡΙΝΤΖΙΑΣ, «Οἱ ἱστορικοὶ τῆς Ἀλώσεως», σ. 63-97. REINCH, «Kritoboulos», σ. 297-311.

αὐθεντών», «κοσμοκράτορας ἄριστος», «παμμέγιστος», «γαληνότατος» και «χρυσός τῆ διάνοια». Μάλιστα οι αγαστές σχέσεις του με την ισλαμική διοίκηση φτάνουν στο αποκορύφωμά τους τον Ιούλιο του 1453, όταν στέλνει στον Μωάμεθ Β΄ μια πραγματεία σχετικά με τη χριστιανική πίστη, όπου περιέχεται η ριζοσπαστική και ουτοπική πρόταση να συγκεραστούν υπό την αιγίδα του πεφωτισμένου σουλτάνου ο Χριστιανισμός και το Ισλάμ. Ο συγγραφέας εστιάζει στα κοινά στοιχεία των δύο θρησκείων, δηλαδή στην πίστη στους προφήτες και στον μονοθεϊσμό, ευελπιστώντας ίσως στην ευκολότερη συμβίωση των υπόδουλων Βυζαντινών με τους Τούρκους.¹⁵¹

Για τον Κριτόβουλο, ο Πορθητής ήταν «αὐτοκράτωρ Περσῶν, Ῥωμαίων καὶ Ἑλλήνων», «νικητής», «τροπαιούχος», «θριαμβευτής», «ἀήττητος», «κύριος γῆς καὶ θαλάσσης», «κρατερός τε καὶ μαχητής» «αὐτουργός πολλῶν καὶ μεγάλων ἔργων» και του αποδιδόταν επίσης μια λόγια διάσταση, διότι φερόταν να γνώριζε την περσική, την ελληνική και την αραβική γλώσσα. Ο ιστορικός συνεχίζει στο ίδιο μοτίβο εκθείασης του σουλτάνου κάνοντας λόγο για τις πράξεις του Μωάμεθ Β΄ που υπήρξαν μεγαλύτερες και ενδοξότερες από τις αντίστοιχες του Μ. Αλεξάνδρου (σύγκριση η οποία είχε γίνει και από τον Τραπεζούντιο) και θα μεταφράζονταν στα ελληνικά από τον ίδιο τον συγγραφέα, προδίδοντας τον εγκωμιαστικό χαρακτήρα της *Ξυγγραφῆς Ἱστοριῶν* με κύριο πρωταγωνιστή τον Μωάμεθ Β΄.¹⁵² Στο ίδιο πλαίσιο εκθειασμού του Μωάμεθ Β΄ συναντάμε και τον Γεώργιο Αμοιρούτζη. Ο Κριτόβουλος επιβεβαιώνει τη στενή συνεργασία του Αμοιρούτζη με το νέο καθεστώς, αναφέροντας πως ο δεύτερος προέβαινε σε συχνές θεολογικές και φιλοσοφικές συζητήσεις με το σουλτάνο και εξέδωσε για λογαριασμό της οθωμανικής αρχῆς τα έργα του Πτολεμαίου. Ο βαθμός ενσωμάτωσης του Αμοιρούτζη στον μουσουλμανικό κόσμο αποτελεί πεδίο διαμάχης των σύγχρονων ιστορικών, καθώς δεν υφίστανται σαφή δεδομένα για το αν ο ίδιος εξισλαμίστηκε ή όχι. Κατά την άποψή μας δεν μπορεί να υπάρξει ασφαλῆς απάντηση σε αυτό το ζήτημα, παρά μόνο δύναται να επισημανθεί πως και οι δύο θρησκείες (Χριστιανισμός και Ισλάμ) αξιοποιήθηκαν προς όφελος του αριθισμού του. Αφενός η χριστιανική του ταυτότητα του έδωσε τη δυνατότητα να διατηρήσει πολιτικό αξίωμα σε χριστιανικό έδαφος ακόμα και μετά την άλωση της Πόλης, διατελώντας πρωτοβεστιάριος του Δαυίδ Α΄ μεταξύ των ετών 1458-1461,¹⁵³ στην Τραπεζούντα,

¹⁵¹ Τραπεζούντιος, *Περὶ τῆς ἀληθείας τῶν Χριστιανῶν*, σ. 74⁴¹⁻⁴⁷, 93³⁻⁵, 94²¹⁻²², 95⁵⁶, 99¹⁷⁹⁻¹⁸⁰, 128¹⁰²⁻¹⁰³· ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ, «Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζούντος», σ. 315-320, 322-323· BABINGER, *Mahomet II*, σ. 297· VON GRUNEBaum, *Islam and medieval Hellenism*, σ. 122.

¹⁵² Κριτόβουλος, *Ξυγγραφῆ Ἱστοριῶν*, σ. 38-20, 46-32, 17¹⁶⁻²².

¹⁵³ *PLP*: αρ 784· *ODB*, τ. 1, σ. 77.

αφετέρου ο επιβεβαιωμένος εξισλαμισμός των δύο γιων του, Βασιλείου/Mehmet και Αλεξάνδρου/İskender, συντέινει στην ευκολότερη ανέλιξή τους στον μουσουλμανικό κόσμο. Για τους παραπάνω λόγους, δεν προξενούν έκπληξη οι κολακευτικοί χαρακτηρισμοί του Αμοιρούτζη στον σουλτάνο όπως: «βασιλιάς», «φαιινός άστήρ», «φωτεινός φωστήρ», «Μουσῶν όμιλητής», «Έλλήνων βασιλεύς», «σκηπτουχος τής οικουμένης» και «άναξ».¹⁵⁴ Τέλος, ο χαρακτηρισμός «ό τῶν Τεύκρων βασιλεύς» από τον Μιχαήλ Αποστόλιο και τον Λεονάρδο της Χίου, είναι ίσως, ο μοναδικός ουδέτερος χαρακτηρισμός για τον Μωάμεθ Β΄.¹⁵⁵

Στον αντίποδα, οι λοιπές πηγές κρατούν εντελώς διαφορετική στάση απέναντι στον σουλτάνο. Ο Δούκας, ο οποίος δίνει και τους περισσότερους από κάθε άλλον συγγραφέα χαρακτηρισμούς για τους Τούρκους ηγέτες, αποκαλεί τον Μωάμεθ Β΄ «αίμοβόρον θηρίον», «σαρκοφόρο δαίμονα», «υιό τοῦ ἄρπαγος», «τύραννο», «άνήμερο δράκοντα», «βάρβαρο», «άλαζόνα», «Ξέρξη», «αίμοβόρο θηρίο», «σαρκοφόρο δαίμονα», «υιό τοῦ ἄρπαγος», «υιό τής άνομίας», «πρόδρομο τοῦ αντιχρίστου», «τύραννο», «βάρβαρο», «άλαζόνα», «δυσσεβή», «ἄσπονδο ἔχθρό», «όλετήρο τοῦ γένους», «προβατόσχημο λύκο», «έχθρό τοῦ σταυροῦ», «ῥφι Σατανᾶ» και «άντίχριστο».¹⁵⁶ Άλλοι εξίσου προσβλητικοί και υποτιμητικοί χαρακτηρισμοί των Βυζαντινῶν συγγραφέων για τον σουλτάνο είναι οι εξής: «έχθρός τῶν χριστιανῶν», «παθιασμένος ἔχθρός τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ διαβολικός παγανιστής», «βύθιος δράκων», «άπηνής», «φονίσκος», «όργίλος» «τύραννος», «νόθος» και «σαρκοβόρον θηρίον».¹⁵⁷ Ο Σφραντζής, πιο μετριοπαθής στους προσδιορισμούς για εκείνον, τον χαρακτηρίζει «άπηνέστατο» και «άσεβέστατο», ενώ σε έναν ανώνυμο θρήνο για την άλωση εντοπίζονται οι μοναδικοί χαρακτηρισμοί «νέος Ναβουχοδονόσορ» και «Άδερ ό άλιτήριος».¹⁵⁸

¹⁵⁴ Αμοιρούτζης, *Στίχοι εἰς τὸν Αμυρᾶν*, σ. 276, 279⁵⁻¹⁰, 280¹²⁻²⁴· ο ίδιος, *Ἔτεροι στίχοι*, σ. 280¹²⁻²⁴· Αμοιρούτζης, *Πρὸς τὸν βασιλέα Ἰωάννην*, σ. 114-134· Γεώργιος ό Αμοιρούτζης, *Βησσαρίωνι*, σ. 390· Τραπεζούντιος, *Περὶ τῆς ἀληθείας τῶν Χριστιανῶν*, σ. 72¹⁵⁻¹⁸.

¹⁵⁵ Αποστόλιος, *Ἐπιστολαί*, αρ. 60, σ. 82· Leonardi Chiensis, *Historia Constantinopolitanae*, col. 942· FRANGEDAKI «A letter to George Amiroutzes», σ. 221-224· ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Οἱ Μεγάλοι Κομνηνοί*, σ. 132· Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις σχέσεις του Αμοιρούτζη με το οθωμανικό καθεστώς, βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ό Έλλην Αὐτοκράτωρ», σ. 289· ΛΑΜΨΙΔΗΣ, «Ἡ Τραπεζοῦς», σ. 15-54· ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Ἐτοῦρκευσεν ό Αμοιρούτζης», σ. 100, 104-105.

¹⁵⁶ Δούκας, *Ἱστορία Τουρκο-βυζαντινῆ*, σ.287¹⁴⁻¹⁵, 289¹⁹⁻²², 291⁵⁻²⁰, 299²³, 303¹⁰, 305³⁵, 307¹⁶, 339¹⁰, σ. 375¹⁹⁻²⁰, 381⁵· Για περαιτέρω σχολιασμό των χαρακτηρισμῶν του Δούκα για τον Μωάμεθ Β΄, βλ. VAN DIETEN, «Βάρβαροι, Έλληνες», σ. 289-290.

¹⁵⁷ Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 106¹³· Ανώνυμος, *Ανακάλημα τῆς Κωνσταντινούπολης*, σ. 100¹¹⁶· Barbaro, *Diary*, σ. 28, 37· Αδήλου, *Μονοδιά*, σ. 245³⁰· Ανώνυμος, *Θρήνος*, σ. 257¹⁴⁻¹⁸.

¹⁵⁸ Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 144⁶· Αδήλου, *Μονοδιά*, σ. 245³², 246²⁻⁴.

Για την σφαιρικότερη αντίληψη της εικόνας του ισλαμικού κόσμου από τους Βυζαντινούς την περίοδο αυτή, κρίνεται σκόπιμο να εξεταστούν επίσης οι όροι: «Σκῦθαι», «Τάταροι», «Ταχάριοι» και «Τόχαροι».

Ο Ακροπολίτης, προβαίνοντας σε μια ιστορική αναδρομή, αναφέρει αναχρονιστικά ως «Σκύθες» τους τουρκικής προέλευσης Κουμάνους, που επέδραμαν στη Μακεδονία και τη Θράκη επί Ισαακίου Β΄ Αγγέλου μεταξύ των ετών 1185-1196. Ο χαρακτηρισμός για το παραπάνω φύλο είναι ενδεικτικός της ατεκμηρίωτης απόδοσης αρχαιοπρεπών φυλετικών προσδιορισμών ακόμα και για τα τουρκικά φύλα που αλληλεπιδρούσαν με την αυτοκρατορία τον 12^ο αιώνα.¹⁵⁹

Το πρόβλημα των κουμανικών επιδρομών οξύνθηκε μεταξύ των ετών 1222-1237, όταν οι «Τάταροι»,¹⁶⁰ όπως ορθά τους αποκαλεί ο Ακροπολίτης, επιτίθεντο στην ανατολική Ευρώπη και εξανάγκασαν τους Κουμάνους να μεταναστεύσουν προς τη Βουλγαρία και τα βυζαντινά εδάφη της Μακεδονίας και της Θράκης. Η «τῶν Σκυθῶν ἔρημία» ήταν το αποτέλεσμα των σοβαρών καταστροφών που προκαλούσαν στα μέρη που εγκαθίσταντο οι Κουμάνοι. Τέτοια ήταν η δριμύτητα της επέλασής τους ώστε στη *Χρονική Συγγραφή* περιγράφονται ως «βάρβαροι», «ἀλήτες» και «ἐπήλυδες». Ανεξαρτήτως χρονικής περιόδου, η ομοιότητα των χαρακτηρισμών για τα διάφορα τουρκικά φύλα είναι παραπάνω από εμφανής¹⁶¹ και, παρά τη μελανή περιγραφή τους, οι στρατιωτικές υπηρεσίες τους ήταν χρήσιμες στη βυζαντινή πλευρά. Το 1242, ο Θεόδωρος Ἄγγελος συνοδεύει κουμανικού στρατεύματος μετέβη ως προσκεκλημένος του Ιωάννη Βατάτζη για σύναψη ειρήνης με την αυτοκρατορία της Νίκαιας και ακολούθως το ίδιο έτος ο Ιωάννης Βατάτζης, μαζί με Κουμάνους μισθοφόρους, ξεκίνησε εκστρατεία εναντίον του Ιωάννη Δούκα στη Θεσσαλονίκη εξαιτίας της οικειοποίησης του τίτλου «βασιλεύς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων» από τον δεύτερο.¹⁶²

Μία ακόμη ορολογία που χρησιμοποιεί ο Ακροπολίτης είναι ο αρχαιοπρεπής προσδιορισμός «Ταχάριοι» για την αναφορά στα τουρκο-μογγολικά στρατεύματα του

---

¹⁵⁹ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, I, σ. 18²⁰⁻²⁵, 19¹⁻⁵, 121²⁴, 138¹⁷. MADGEARU, *Byzantine Military Organization*, σ. 110-130· ο ίδιος, *The Asanids*, σ. 53-64· VASARY, *Cumans and Tatars*, σ. 70-71· ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Οι Κομάνοι και το Βυζάντιο», σ. 163.

¹⁶⁰ Τάταροι ονομάζονται οι νομαδικοί πληθυσμοί τουρκο-μογγολικής σύνθεσης υπό μογγολική εξουσία, βλ. VÁSÁRY, *Cumans and Tatars*, σ. 70-75· de Saint-Quentin, *Histoire des Tartares*, σ. 93-117· *EI*, τ. 10, σ. 370-371· ALLSEN, «Mongol Rule», σ. 5-27.

¹⁶¹ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, I, σ. 53²²⁻²⁶, 54¹⁻¹⁰, 55⁴⁻⁵.

¹⁶² Ό.π., σ. 65^{6-8, 11-20}. LANGDON, *John III Ducas Vatatzes*, σ. 251· BREDENKAMP, *Thessaloniki*, σ. 255· Ν.Θ. ΛΑΙΠΑΣ, *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου κατά τον 13^ο αι.*, Θεσσαλονίκη 2007, (ιδ. διατρ.), σ. 172-173.

Μογγόλου Baiju Khan¹⁶³ και τις σαρωτικές επιδρομές τους στην ανατολική Μ. Ασία το 1242-3. Οι Τόχαροι/Τάχαροι ήταν ένας λαός που μιλούσε μία ανατολική ιρανική γλώσσα και ήταν τότε εγκατεστημένος στην κοιλάδα του Ταρίμ, όπως ονομάζεται σήμερα η Σινκιάνγκ, μια αυτόνομη περιοχή της Κίνας που συνορεύει με την Ινδία, το Θιβέτ, το Κυργιστάν, το Τατζικιστάν και το Πακιστάν και κατοικείται πλέον από (τουρκόφωνους) Ουιγούρους. Εμφανίστηκαν περί το 2000 π.Χ., άρχιζαν να παρακμάζουν από τον 7ο μ.Χ. αιώνα και στα μέσα του 9ου μ.Χ αιώνα (866 μ.Χ), τα εδάφη τους καταλήφθηκαν από τους Ουιγούρους Τούρκους.¹⁶⁴ Συνεπώς, ουδεμία συγγενική σχέση ενυπάρχει μεταξύ Τοχάρων και Μογγόλων-Τατάρων. Ενδεχομένως, ο ιστορικός προσέθεσε στο κείμενό του τη λέξη «Ταχάριου», διότι μοιάζει ηχητικά με τη λέξη Τάταροι και συγχρόνως υπηρετεί το γενικευμένο κλίμα αρχαιολατρίας της εποχής.¹⁶⁵

Ο Παχυμέρης σε σύμπνοια με τον δάσκαλό του Ακροπολίτη, αποδίδει τον όρο «Τόχαροι» για τον στρατό του Baiju με τη διαφορά ότι προσθέτει και τον συχνότερο για εκείνους όρο «Ατάριοι», δηλαδή Τάταροι, αλλά και τον αυτοπροσδιορισμό τους ως «Μογούλιο» (Μογγόλοι). Στις γνώσεις του για το αλλότριο στοιχείο συγκαταλέγεται και ο διαχωρισμός μεταξύ των «δυτικών Τοχάρων» της Χρυσής Ορδής του Nogai Khan¹⁶⁶ (1215/6-1265) και των «ανατολικών «Τοχάρων» του Ιράν υπό τον Hulagu. Όπως επισημαίνει η Αγγελική Λαΐου στο άρθρο της «On Political Geography: The Black Sea of Pachymeres»¹⁶⁷ οι πολιτικές συνθήκες της εποχής αναδείκνυαν τον Nogai Khan τον πιο σημαντικό Μογγόλο της Χρυσής Ορδής, όσον αφορά το Βυζάντιο, γεγονός που αντανακλάται και στις γεωγραφικού περιεχομένου πληροφορίες του Παχυμέρη.¹⁶⁸ Παρά την επιτυχή προσπάθεια απόδοσης ορθών φυλετικών προσδιορισμών σε μουσουλμανικούς πληθυσμούς υπό μογγολική διοίκηση, ο Παχυμέρης προβαίνει σε

---

¹⁶³Bar Hebraeus, *Gregory Abu'l-Faraj*, σ. 424-3· MAY, *The Mongol Empire*, σ. 67· ALTUNIAN, *Die Mongolen*, σ. 38-43· GROUSSET, *L'empire des steppes*, σ. 328, 421-424.

¹⁶⁴ Για τους Τόχαρους/Τάχαρους, βλ. <https://lrc.la.utexas.edu/eieol/tokol> · MALLORY-MAIR, *The Tarim Mummies*, σ. 6,7, 270-297, 509· MALLORY, «Tocharian Origins», σ. 6-7· LI, «Tarim», σ. 1-12· ο ίδιος, «A West-East admixed population in the Tarim Basin», σ. 1-13 · WECHSLER, «T'ai-tsung», σ. 220, 225-228· MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τ. 2, σ. 329.

¹⁶⁵ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, I, σ. 67₁₋₂, 69₁₅, 71₁₅· Λέων ο Σοφός, *Αΐνιγμα*, σ. 41₂₄₅₋₂₆₀· Μακρεμβολίτης, *Λόγος*, σ. 149₃₀₋₃₁· ATWOOD, *The Mongol Empire*, σ. 555· CAHEN, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 137· MARTIN, «The Mongol army», σ. 46-85· VÁSÁRY, *Cumans and Tatars*, σ. 86-98.

¹⁶⁶ *EI*, τ. 1, σ. 85-86· GROUSSET, *The Empire of Steppes*, σ. 399-403· ATWOOD, *The Mongol Empire*, σ. 406-407.

¹⁶⁷ LAIOU, «The Black Sea of Pachymeres», σ. 98-100.

¹⁶⁸ *EI*, τ. 3, σ. 569-570· Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, I, σ. 180₁₃₋₁₅, 235₃₋₅, 243₆· ο ίδιος, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, II, σ. 515₂₋₆, 659₁₀₋₁₅· SPULER, *Die Goldene Horde*, σ. 59-77· DÖLGER, *Regesten*, τ. 3, αρ. 1900, 1901, 1932, σ. 40· MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τ. 2, σ. 77, 193, 301, 329.

αστοχία στην περιγραφή πληθυσμών υπό τουρκική διοίκηση- φαινόμενο σύνηθες και όχι τυχαίο σε πλείστους Βυζαντινούς συγγραφείς, απαξιωτικούς απέναντι στη μελέτη του τουρκικού παράγοντα. Σαφέστερα, κατά την εξιστόρηση των γεγονότων της αυτοκρατορικής πρεσβείας του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου στον Μαμελούκο ηγέτη της Αιγύπτου, Baybars I (1260-1277)¹⁶⁹ το 1261-1262, γίνεται μνεία στον δεύτερο ως σουλτάνο των «Αιθίοπων».¹⁷⁰ Ο ιστορικός αναγνώριζε ως «Αιθίοπες» τους Αιγύπτιους υπό τον Baybars I. Σε αντίθεση με τους προαναφερθέντες συγγραφείς, ο Γρηγοράς, ο Γαβριήλ Θεσσαλονίκης και ο ανώνυμος συγγραφέας της «Διηγήσεως περί τῆς πολιορκίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως» δεν παραμένουν στο ελάχιστο ιστορικά ακριβείς, όσον αφορά στους Μογγόλους χαρακτηρίζοντάς τους «Σκύθες».¹⁷¹

Η σύγχρονη ιστορική έρευνα δεν θα μπορούσε να παραλείψει τη μνεία στον «σοβαρό σατράπη Ούζουπέκ» της Χρυσής Ορδής (Mohammed Öz Beg 1282-1341, βασ. 1313-1341),¹⁷² σε έναν λόγο του Αλεξίου Μακρεμβολίτη. Ο Μακρεμβολίτης πραγματεύεται τις βυζαντινο-γενοβέζικες συγκρούσεις των ετών 1348-1349 στον Γαλατά και παρουσιάζει την έκπληξη των στρατευμάτων του «Ούζουπέκ» μπροστά στην ισχύ των Βυζαντινών. Από τη μελέτη του λόγου προκύπτουν ορισμένα ζητήματα. Ο Öz Beg είχε προβεί σε μια αποτυχημένη επίθεση εναντίον του Βυζαντινού κράτους, στην περιοχή της Θράκης, το 1341, και απεβίωσε το ίδιο έτος, ενώ ο διάδοχος και γιος του, Jani beg (1342-1357),¹⁷³ δεν είχε κάποια ανάμειξη με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία εκείνη την περίοδο. Άρα, ο Μακρεμβολίτης είτε προέβη σε ιστορική ανακρίβεια μεταθέτοντας εσφαλμένα σε μεταγενέστερο χρόνο την αλληλεπίδραση του μογγολικού παράγοντα με την αυτοκρατορία που είχε προηγηθεί κατά τα έτη 1320-1332 και 1341, είτε με τη λέξη Ούζουπέκ υπονοούσε τις ουζμπεκικές ρίζες του σουλτάνου Ορχάν (που τότε αναμειγνυόταν στις βυζαντινο-γενοβέζικες διαμάχες) αλλά και εν γένει των Τούρκων.¹⁷⁴

¹⁶⁹ *EI*, τ. 1, σ. 1124-1126· SADEQUE, *Baybars I*, σ. 15-25· ISICHEI, *African Societies*, σ. 192.

¹⁷⁰ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, I, σ. 235₁₋₅· DÖLGER, *Regesten*, τ. 3, αρ. 1902-1904, σ. 40, αρ. 1932, σ. 47.

¹⁷¹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 82₆₋₁₂, 149₅, 150₁· Γαβριήλ Θεσσαλονίκης, *Όμιλῖαι*, αρ. 6, σ. 164₁· Λέων ὁ Σοφός, *Αἴνιγμα*, σ.41₂₄₇.

¹⁷² *EI*, τ. 8, σ. 232-235· *PLP*: αρ. 21158· MACKINTOSH, *Ibn Battutah*, σ. 128, 135· GROUSSET, *The Empire of Steppes*, σ. 404· BUELL, *Dictionary of the Mongol World*, σ. 76.

¹⁷³ BUELL, *Dictionary of the Mongol World*, σ. 76-77· KOŁODZIEJCZYK, *The Crimean Khanate*, σ. 4· Για τον Jani beg, βλ. επίσης: <https://ismi.mpiwg-berlin.mpg.de/person/320229>.

¹⁷⁴ Αλέξιος Μακρεμβολίτης, *Λόγος*, σ. 149₂₃· Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III, σ. 68-81· Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 842-867· Δ. ΝΙΚΟΥ, *Οι «ιστορικοί λόγοι» στη βυζαντινή λογοτεχνία*, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 173-173· Χ.Ν. ΠΟΛΑΤΩΦ, *Αλέξιος Μακρεμβολίτης. Ο βίος και το έργο*, (διδ. διατρ.), Αθήνα 1989, σ. 65-66· Για την καταγωγή των Τούρκων, βλ. επίσης: YADURMIAN-SCHURR, «The

Για την πληρέστερη εξέταση της πρόσληψης του μογγολικού στοιχείου από τους Βυζαντινούς, δεν θα μπορούσε να παραλειφθεί το όνομα του Τιμούρ Χαν/Timur Khan (9 Απριλίου 1336 – 18 Φεβρουαρίου 1405).¹⁷⁵ Η εκτενέστερη προσπάθεια σκιαγράφησης μιας επίπλαστης προσωπικότητας του ξένου ηγέτη προέρχεται από τον Δούκα. Ο ιστορικός, ορμώμενος από την εγκατάλειψη της οκτάχρονης πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης από τον Βαγιαζήτ Α΄ (1394 - 1402) και τη νίκη του Τιμούρ χαν, «σουλτάνου Περσίας και Βαβυλώνας», εναντίον του Οθωμανού ηγεμόνα στη μάχη της Άγκυρας το 1402 σχεδόν αποθεώνει τον θριαμβευτή της μεταξύ τους πολεμικής αναμέτρησης. Συγκεκριμένα, για τον Μογγόλο στρατηλάτη χρησιμοποιεί την ακραία προσφώνηση: «μέγας», όταν εκείνος επιβεβαίωσε, μέσα από τα λόγια των πρέσβων του στον Βαγιαζήτ, τον ληστροικό-παράνομο τρόπο κατάκτησης των βυζαντινών εδαφών από τους Τούρκους και απαίτησε από τον αρχηγό τους την επιστροφή των αρπαγέντων εκτάσεων στην αυτοκρατορία. Επιπλέον, οι Τούρκοι μέσα από μια κατά πάσα πιθανότητα κίβδηλη ομιλία του Τιμούρ προς τα στρατεύματά του, προσδιορίζονται ως «μορμολύκια» και «μιξοβάρβαροι».¹⁷⁶ Στο ίδιο μήκος κύματος ως προς την διθυραμβική απεικόνιση του Ταμερλάνου βρίσκεται και ο *Θρήνος περί Ταμυρλάγγου* χαρακτηρίζοντάς τον «γίγαντα», «άνδρεϊο», «ήρωα» και τους στρατιώτες του «βάρβαρους». Επιπλέον, παράλληλα με τη ηρωοποίηση του Ταμερλάνου στην παρούσα πηγή δεν απουσίαζε και η κριτική για τις ωμότητες των στρατευμάτων του εναντίον ανδρών, γυναικόπαιδων, ηλικιωμένων και εκκλησιαστικών παραγόντων κατά την προέλασή τους στη Μ. Ασία.¹⁷⁷ Με περισσότερη μετριοπάθεια κινούνται τα *Βραχέα Χρονικά*, κάνοντας λόγο για το «θαυματουργηθέν τερατούργημα» του «θηρίου» και «κυνός», «μεγάλου» «Ταμύρη»/«Τουρμυλά», στις 9 Μαρτίου 1403 καθώς και ο ανώνυμος συγγραφέας της «Διηγήσεως περί τῆς πολιορκίας τῆς

Anatolian Turks», σ. 6-42· ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, σ. 10-55· ο ίδιος, «Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου», σ. 125-127· ΚΑΦΑΔΑΡ, «A Rome of One's Own», σ. 21· SOUCEK, *Ottoman Maritime War*, σ. 8· FINKEL, *Osman's Dream*, σ. 2, 7· LOWRY, *The Early Ottoman State*, σ. 59· ΚΑΦΑΔΑΡ, *The Construction of the Ottoman State*, σ. 127· IMBER, *The Ottoman Empire, 1300-1650*, σ. 50, 177-178· İNALCIK, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, σ. 24· LEMERLE, *Aydın*, σ. 138· Laurent · 1960 · LAURENT, «L'assaut avorté de la Horde d'Or», σ. 150-152.

¹⁷⁵ HOOKHAM, *Tamburlaine*, σ. 243-260· *EI*, τ. 10, σ. 511-513· WOODS, «Timurid historiography», σ. 81-108· SUBTELNY, «Timurid period», σ. 123-151.

¹⁷⁶ Το πρώτο συνθετικό της λέξης «μορμολυκεϊόν» παραπέμπει στη Μορμώ της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας. Η Μορμώ ήταν φοβερό φάντασμα προς εκφόβιση των παιδιών, βλ. Β. ΗΟFMANN, *Ετυμολογικόν Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής*, Α.Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ (μτφρ.), Αθήνα 1974: «Μορμολυκεϊόν», «μορμώ»: σ. 247· Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 87²⁴⁻³², 95¹⁶⁻²¹· ΜΑΝΙΑΤΙΚΟΚΚΙΝΙ, «Μιξοβάρβαροι», σ. 286.

¹⁷⁷ Ανώνυμος, *Περί Ταμυρλάγγου*, σ. 29⁴¹⁻⁴², σ. 30⁴⁴⁻⁵⁷.

Κωνσταντινουπόλεως» με την απόδοση του όρου «Σκύθης» και «Πέρσης» για τον Μογγόλο χάνο.¹⁷⁸

Από όσα δεδομένα έχουν αναλυθεί, προκύπτουν ορισμένα πορίσματα. Τα κείμενα των Βυζαντινών συγγραφέων δεν εκφράζουν αυστηρά προσωπικές απόψεις της προνομιούχου τάξης στην οποία ανήκαν, αλλά αντανακλούν άμεσα ή έμμεσα τον διχασμό του συνόλου της βυζαντινής κοινωνίας σχετικά με την αντιμετώπιση του μουσουλμανικού και κυρίως του τουρκικού παράγοντα.

Όπως παρατηρήσαμε μέσα από το σύνολο των πηγών καταλήξαμε στη διαπίστωση ότι κατά την Ύστερη περίοδο οι κινήσεις της αυτοκρατορίας δεν στηρίζονταν σε μια στιβαρή εξωτερική πολιτική, αλλά διαμορφώνονταν βάσει της τακτικής και των μεθοδεύσεων της τουρκικής πλευράς. Επιπρόσθετα, οι εκάστοτε αντιφατικοί χαρακτηρισμοί των Βυζαντινών στο αντίπαλον δέος ήταν απόρροια του διχαστικού κλίματος εντός της αυτοκρατορίας ανάμεσα σε υποστηρικτές ή πολέμιους της βυζαντινο-τουρκικής προσέγγισης. Οι πρώτοι επέλεγαν ηπιότερους, αν όχι θετικούς, χαρακτηρισμούς για τους Τούρκους, αποδέχονταν παθητικά την αναμενόμενη αλλαγή του πολιτικού σκηνικού και αρνούσαν την εφαρμογή ρεαλιστικών πολιτικών αποφάσεων για την αντιμετώπιση της τουρκικής απειλής. Οι δεύτεροι, μέσω του προσβλητικού και υποτιμητικού λεξιλογίου για τους Τούρκους, προσπαθούσαν να επισημάνουν τους ελλοχεύοντες κινδύνους από την τουρκική επεκτατικότητα και να προκαλέσουν συντονισμένη πολιτική αντίδραση εναντίον της. Η Ορθόδοξη Εκκλησία κρατούσε μια ασαφή θέση ανάμεσα στα δύο πολιτικά ρεύματα. Τα εκκλησιαστικά κείμενα εξαπέλυαν μύδρους κατά των μουσουλμάνων και ταυτόχρονα η συντριπτική πλειοψηφία των πνευματικών ταγών προτιμούσαν τον τουρκικό ζυγό από τη σύμπνοια με τη χριστιανική Δύση. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί πως το φαινόμενο της επιλογής προσβλητικών αοριστολογιών για τους αντιπάλους της αυτοκρατορίας ήταν διαχρονικό στη βυζαντινή γραμματεία, με αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα την πολυχρησιμοποιούμενη λέξη «βάρβαρος-οι» πρώτιστα για μη Βυζαντινούς.

Οι ιστορικές πηγές (φιλοτουρκικού ή μη προσανατολισμού), παρά τους ποικίλους χαρακτηρισμούς για τον αλλόθρησκο παράγοντα, δεν εμβάθυναν, σχεδόν

---

¹⁷⁸ *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 7, §25, σ. 70⁴, αρ. 12, §11f, σ. 113, αρ. 49, §10, σ. 352¹⁻³. GAUTIER, «Un récit du siège de Constantinople», σ. 102⁵, 108⁵.

πεισματικά, στη μελέτη των τουρκόφωνων πληθυσμών, των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους και του τρόπου δράσης τους. Η στροφή στο πάλοι ποτέ ένδοξο παρελθόν του κράτους και στην αλόγιστη αντιπαραβολή της καταρρέουσας αυτοκρατορίας με τα αρχαιοελληνικά δεδομένα συνέβαλαν στην εθελουφλία των Βυζαντινών απέναντι στα πραγματικά προβλήματα της πατρίδας τους και στην επακόλουθη πορεία προς την οριστική πτώση της Βασιλεύουσας.

Η λανθασμένη απόδοση φυλετικής καταγωγής αφορούσε κυρίως τους Τούρκους για τους λόγους που αναλύθηκαν και όχι συλλήβδην τους μουσουλμάνους. Όπως αποδείχτηκε εξάλλου, η συντριπτική πλειοψηφία της βυζαντινής γραμματείας απέδιδε ορθά την καταγωγή των Μογγόλων και των Τατάρων, γνωρίζοντας ακόμα και τις διαφορές ανάμεσά τους. Τα κείμενα της Ύστερης περιόδου μετέβαιναν σταδιακά από τους γενικούς χαρακτηρισμούς του 13^{ου}-14^{ου} αιώνα για τους Τούρκους, σε πιο στοχευμένους κατά τον 15^ο αιώνα. Η χρονική συγκυρία αυτής της μετάβασης δεν ήταν τυχαία, καθώς ένας σημαντικός αριθμός Βυζαντινών άρχισε να αντιλαμβάνεται πως το οριστικό πλήγμα για την αυτοκρατορία θα προερχόταν από την ισχύ ενός αντιπάλου τον οποίον επί χρόνια αγνοούσαν, υποτιμούσαν και χλεύαζαν. Μπορεί να ειπωθεί με ασφάλεια πως η αυτοκρατορία στάθηκε ανίκανη να συμβαδίσει με τη νέα πραγματικότητα στο ανατολικό της σύνορο. Συνεπώς, από τη στιγμή που δεν κατανοούσε σε βάθος τη φύση ενός συνεχώς μεταβαλλόμενου εχθρού, εκ των πραγμάτων καθίστατο ανίκανη να τον αντιμετωπίσει αποτελεσματικά.

Η δράση των Τούρκων πολεμιστών στην αυτοκρατορία έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τις πηγές της παλαιολόγιας περιόδου. Σε αυτό το σημείο πρέπει να διευκρινιστεί πως το παρόν κεφάλαιο επικεντρώνεται κυρίως στους Τουρκομάνους και στους Οθωμανούς, οι οποίοι προκάλεσαν τα μέγιστα προβλήματα στη βυζαντινή επικράτεια. Αντιθέτως, οι Σελτζούκοι του Ικονίου την περίοδο της παρακμής τους (από τα μέσα περίπου του 13^{ου} αιώνα) λειτουργούσαν κυρίως βοηθητικά για τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας, έχοντας αναπτύξει ποικίλες μορφές συνεργασίας, αλληλεπίδρασης και αμοιβαίας εξάρτησης μαζί της.¹⁷⁹

Κοινή παράμετρος του συνόλου σχεδόν της βυζαντινής γραμματείας αποτελεί η στερεότυπη περιγραφή των διαχρονικών βιαιοτήτων των τουρκικών επιδρομών στα

---

¹⁷⁹ βλ. Μέρος Α΄: 2) Οι σχέσεις της Βυζαντινής αυτοκρατορίας με το Σουλτανάτο του Ρουμ, 1261-1275.

εδάφη της αυτοκρατορίας. Βασικότεροι και διαχρονικά επαναλαμβανόμενοι απότοκοι αυτών των επιδρομών ήταν οι ανθρώπινες απώλειες, ο λιμός, η εδαφική συρρίκνωση του κράτους, οι αιχμαλωσίες, οι μεταναστευτικές ροές των Βυζαντινών προς τα ενδότερα σημεία της αυτοκρατορίας, οι λεηλασίες των περιουσιών τους και οι λοιπές υλικές καταστροφές στα μέρη όπου προήλαυναν οι αλλότριοι αντίπαλοι.

Η όξυνση του προβλήματος των τουρκικών επιδρομών στο Βυζαντινό κράτος εντοπίζεται από το 1241 και έπειτα εξαιτίας των «Περσών» εισβολέων. Η διάλυση του σελτζουκικού Σουλτανάτου από τη Χρυσή Ορδή (1243) συντέλεσε στη φυγή των μουσουλμάνων προς τις ευάλωτες ορεινές περιοχές της βυζαντινής παραμεθορίου. Εκείνες οι περιοχές αποτελούσαν εύκολη λεία, αφού η μη καταβολή μισθού στους Βυζαντινούς στρατιώτες τους οδηγούσε στην απραξία ακόμα και για τη στοιχειώδη αντιμετώπιση των καταπατητών. Κατά συνέπεια, οι κάτοικοι των ακριτικών ορεινών περιοχών της αυτοκρατορίας ήταν έτοιμοι να μεταναστεύσουν στα εσώτερα και συνεπώς ασφαλέστερα σημεία της λόγω της πίεσης που δέχονταν από το τουρκικό στοιχείο και της αδυναμίας αντιμετώπισής του από την ύπατη αρχή.¹⁸⁰

Ο Παχυμέρης κάνει λόγο για τα «φιλοχρήματα και πονηρά ἔθνη τῶν Περσῶν» που δεν γνώριζαν την τέχνη του πολέμου, ήταν κακοί γείτονες, επιδίδονταν σε λεηλασίες χωρίς τόλμη, με κίνητρο την επιβίωση και επέστρεφαν στα εδάφη τους. Σταδιακά, παρουσιάζει την ολοένα και πιο επιθετική εικόνα των Τούρκων απέναντι στη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Για την εξέγερση του σουλτάνου Izz-al Dīn Kay-Kāwūs II/Kaykaus II το 1264 με τη συμβολή συγγενών του και μερίδα Τατάρων του Kırçak και Βουλγάρων στη Χερσόνησο του Αίμου, ο ιστορικός γράφει πως σε εκείνη την περιοχή έλαβαν χώρα συγκρούσεις, πλιάτσικο, εισβολές, σκυλεύσεις, σφαγές και κάθε είδους βιαιότητες μεταξύ των βυζαντινών και των «βαρβαρικῶν» στρατευμάτων. Ο Μιχαήλ Η΄ όμως δεν μπορούσε να αναμετρηθεί με τους «βάρβαρους» Τοχάρους (Τατάρους του Ευξείνου Πόντου), αλλά ούτε και να οπισθοχωρήσει.¹⁸¹

Οι φόβοι του Παχυμέρη για τη σταδιακή κατάρρευση του ανατολικού συνόρου επιβεβαιώνονταν, καθώς το 1267 οι περιοχές της Μ. Ασίας δέχονταν τουρκικές επιθέσεις και μετατρέπονταν σε ορμητήριά τους. Συγκεκριμένα, η Ποντοηράκλεια, η Κερασούντα και η Παφλαγονία ήταν περιοχές που «θρηνούσαν» λόγω της εισβολής

¹⁸⁰ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ἱστορίαι*, I, σ. 27¹⁹⁻²⁴, 29²⁰⁻²⁶, 31¹⁻¹⁹, σ. 33¹⁴⁻²⁵, 293¹⁵⁻²⁰. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Michel Autôreianos», αρ. 2, σ. 117²¹⁻²⁶, 118²⁷⁻²⁸.

¹⁸¹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ἱστορίαι*, I, σ. 303¹³⁻³³, 305¹⁻¹⁵.

των «ἐχθρῶν» και του συνακόλουθου κατατρεγμού των κατοίκων τους από εκείνους. Σκόπιμα ο συγγραφέας χρησιμοποιεί (όπως συνηθίζει) τις αρχαίες ονομασίες των περιοχών της Μ. Ασίας και του Πόντου, υπερτονίζοντας τον ξεριζωμό πανάρχαιων λαών από τα πατρογονικά τους εδάφη. Ο κίνδυνος στον οποίο βρίσκονταν οι τέως βυζαντινές περιοχές της Μ. Ασίας συνοψίζεται στο σχόλιο του συγγραφέα σχετικά με την αδυναμία πεζής κυκλοφορίας στην Ηράκλεια του Πόντου λόγω της παρουσίας των Τούρκων και της ολιγορίας και ψευδολογίας των αρχών όσον αφορά στην περαιτέρω προφύλαξη των συνόρων. Η μνεία του ιστορικού περί «ὀδυρμῶν» των κατοίκων των πόλεων της Μ. Ασίας που υποδουλώνονταν από τους μουσουλμάνους φανέρωνε τη διατήρηση της βυζαντινής ταυτότητας των κατοίκων που διέφερε από την αντίστοιχη των μουσουλμάνων πολιτισμικά και θρησκευτικά.¹⁸²

Από τη συνέχεια της εξιστόρησης των ετών 1273-4 δεν θα γινόταν να απουσιάζουν τα περιστατικά των επιθέσεων των «Περσῶν» (Τούρκων) σε πολλές πόλεις της Μ. Ασίας (Αντιόχεια, Μίλητος, Τράλλεις, Λαοδίκεια, Αλικαρνασσός) και η αποστολή του Ανδρόνικου Β΄ σε αυτές τις περιοχές με στόχο την επάνδρωση και την ανοικοδόμησή τους, αφού οι κάτοικοι εκεί δεν είχαν καν πρόσβαση σε νερό.¹⁸³

Με ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο ιστορικός αφηγείται εκτενώς την άλωση των Τράλλεων από τους «Πέρσες» το 1284. Η περιγραφή του είναι ενδεικτική του δράματος που είχε συντελεστεί ως αποτέλεσμα της σφοδρότητας των τουρκομουσουλμάνων πολεμιστών. Στην πόλη εμφανίστηκε λιμός και λειψυδρία, οι κάτοικοί της έπιναν το αίμα των ίππων για να μην πάθουν αφυδάτωση και αναγκάζονταν να προσχωρήσουν με τη θέλησή τους στους εχθρούς, προτιμώντας τον θάνατο από τα φρικτά βασανιστήρια. Οι κάτοικοι των Τράλλεων παρακαλούσαν για έλεος, ενώ πολλοί παρέμεναν άταφοι. Οι Τούρκοι διέπρατταν έκτροπα σε όσους αντιστέκονταν στο εσωτερικό της πόλης περιμένοντας εξωτερική βοήθεια. Οι αντισταθέντες Βυζαντινοί πετούσαν απελπισμένα πέτρες στις βολές των Τούρκων, οι οποίοι διέλυναν τα θεμέλια του τείχους της πόλης και έβαζαν φωτιά στα ξύλινα στηρίγματα.¹⁸⁴ Μάλιστα, οι χαρακτηρισμοί για τους τουρκομουσουλμάνους στρατιώτες γίνονταν όλο και πιο συναισθηματικά φορτισμένοι με αντιπροσωπευτικό παράδειγμα τη φράση «εἰς χεῖρας ἄλλοτρίων σκύλων», προκειμένου να εκδηλώσει την αγανάκτησή του για την κατάκτηση του φρουρίου του Μελανουδίου από τους

¹⁸² Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ἱστορίαι*, II, σ. 403¹⁹⁻²⁰, 405⁹⁻²⁴, 407⁴⁻¹³.

¹⁸³ Ο.π., σ. 591²⁷⁻³⁰, 593¹¹⁻¹⁷. AHRWEILER, «Smyrne», σ. 9.

¹⁸⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ἱστορίαι*, II, σ. 597⁴⁻²⁷, 599¹⁻¹⁴.

Τουρκομάνους του εμίρη του Μεντεσέ Σαλαμπάκη¹⁸⁵ μετά το 1273- χρονολογία της τελευταίας μαρτυρίας που φανερώνει ότι ήταν ακόμα ένας βυζαντινός οικισμός.¹⁸⁶ Επίσης, ο συγγραφέας φρόντισε να μην παραλείψει τις λεηλασίες που πραγματοποίησαν οι αποδεκατισμένοι «Πέρσες» από τον Εύξεινο Πόντο ως τη Ρόδο.¹⁸⁷

Ο Παχυμέρης αφιερώνει σχεδόν εξ ολοκλήρου τα τελευταία βιβλία του στην καταστρεπτική δράση των Τούρκων στη Βυζαντινή αυτοκρατορία, δείχνοντας με αυτόν τον τρόπο την αυξημένη επικινδυνότητά τους. Αυτοί πλησίαζαν όλο και περισσότερο στα ενδότερα της αυτοκρατορίας, στη Σμύρνη, διαπράττοντας ληστείες και στρατοπεδεύοντας με «θράσος» στην περιοχή των Βυζαντινών. Μάλιστα, ο ιστορικός αναφέρει τα ονόματα των υπαιτίων των δεινών των Βυζαντινών που δεν ήταν άλλοι από τους τρεις αρχηγούς των Τούρκων: ο Ατμάν (επώνυμος γενάρχης της δυναστείας των Οθωμανών στις αρχές του 14^{ου} αιώνα),¹⁸⁸ ο Αμούριος¹⁸⁹ και ο Λαμίσης.¹⁹⁰

Μία σημαντική διάσταση των προβλημάτων που προκλήθηκαν από την επέλαση των Τούρκων στη Μ. Ασία ήταν η διατάραξη του βίου των κατοίκων της και η καταφυγή τους στα ενδότερα της αυτοκρατορίας, δηλαδή η αναγκαστική εσωτερική μετανάστευση, όπως ακριβώς συνέβη με τους κατοίκους της Περάμου, οι οποίοι περί το 1280 κατέφευγαν στα ενδότερα του Αδραμυττίου, ή περνούσαν από τη Λάμψακο στην απέναντι όχθη του Ελλησπόντου.¹⁹¹ Ήδη από τις αρχές του επόμενου αιώνα η κατάσταση χειροτέρευε για τον βυζαντινό-χριστιανικό πληθυσμό. Το 1302 η πειρατεία των Βενετών στη νήσο Πρίγκηπο και οι τουρκικές επιδρομές προκαλούσαν μία ασφυκτική κατάσταση. Ακόμα και όταν τον Οκτώβριο του ίδιου έτους ο Ανδρόνικος Β΄ συνήψε συνθήκη με τους Βενετούς, δημιουργήθηκε ένα επιπλέον πρόβλημα: οι «Πέρσες» περιέβαλαν την ανατολή από θάλασσα σε θάλασσα, χωρίς να βρουν

---

¹⁸⁵ *PLP*: αρ. 24736· BALIVET, «Permanences régionales en hérésiologie anatolienne», σ. 7-19· FAILLER, «Tralleis», σ. 249-263.

¹⁸⁶ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, III, σ. 239¹⁻¹¹· *ODB*, τ. 2, σ. 1428· ΡΑΓΙΑ, «Το θέμα Μελανουδίου», σ. 237.

¹⁸⁷ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, III, σ. 247³³⁻³⁵, 249¹⁻⁶, 251³⁰⁻³⁴, 253¹⁹⁻²²· *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 23, σ. 194.

¹⁸⁸ *PLP*: αρ. 21013· FAILLER, «Les Émirs Turcs», αρ. 5, σ. 82.

¹⁸⁹ *PLP*: αρ. 21062.

¹⁹⁰ *Ό.π.*, αρ. 14410· FAILLER, «Les Émirs Turcs», αρ. 7, σ. 84· Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, IV, σ. 345¹⁻⁷, 347¹³⁻¹⁵· Μετοχίτης, *Σημειώσεις γλωσσικά*, αρ. 37, σ. 64⁴⁻⁵, 66²⁻³, αρ.40, σ. 90¹⁴⁻¹⁸· Λαμπηνός, *Λόγος*, σ. 43¹⁻⁸.

¹⁹¹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, IV, σ. 349¹²⁻³¹· İNALCIK, «The Turcoman Principalities in Anatolia», σ. 184.

βυζαντινή αντίσταση και οι Βυζαντινοί αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν στη Μεσοθύνη και τη Βιθυνία, προκειμένου να σωθούν από τους εισβολείς. Κατά τον Παχυμέρη, τα όσα βίωναν οι Βυζαντινοί εκείνη την περίοδο έμοιαζαν με την περιπέτεια του Οδυσσέα στη Σκύλλα, ενώ ο πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ στην επιστολογραφία του κάνει λόγο για το αίμα των χριστιανών που έτρεχε σαν νερό από τη «βαρβαρική μάχαιρα τῶν φονιάδων Ἰσμαηλιτῶν».¹⁹²

Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθεί πως στην ενίσχυση του φαινομένου της εσωτερικής μετανάστευσης έπαιξαν ρόλο εκτός από τους μουσουλμάνους εισβολείς και τα καταλανικά στρατεύματα. Όσοι Βυζαντινοί κατάφεραν να σωθούν από τις σαρωτικές επιδρομές των αλλότριων εισβολέων κατέφευγαν στα δυτικότερα εδάφη της αυτοκρατορίας και φυσικά στην Κωνσταντινούπολη. Το παράδοξο στη συγκεκριμένη πληροφορία δεν ήταν η δυσχερής θέση της αυτοκρατορίας με τα δύο ανοικτά πολεμικά μέτωπα, αλλά η αξιοποίηση των «Περσῶν» που εμφανίστηκαν στη νότια ακτή της Προποντίδας προς ενίσχυση των Βυζαντινών εναντίον των καταλανικών στρατευμάτων στην Καλλίπολη το 1305. Ο Παχυμέρης προβαίνει σε μια ασυνήθιστα σύντομη μνεία στη βοήθεια των Τούρκων που έφτασαν με απόφαση της βυζαντινής ηγεσίας στις όχθες της Προποντίδας, δηλαδή «μια ανάσα» από την Πόλη, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για την ασφάλεια της αυτοκρατορίας. Συνήθως, περιέγραφε αναλυτικά το καταστροφικό πέρασμα των Τούρκων από τα βυζαντινά εδάφη, ενώ την προαναφερθείσα χρονική συγκυρία την παρουσιάζει σαν ένα οποιοδήποτε στρατιωτικό γεγονός, χωρίς να αντιδρά στην ανορθόδοξη ένωση των βυζαντινών στρατιωτικών δυνάμεων με τους αντιπάλους της αυτοκρατορίας που απειλούσαν σταθερά την ακεραιότητά της τους δύο τελευταίους αιώνες. Άρα, διακρίνεται μια τάση καιροσκοπισμού του Ανδρόνικου Β΄ αλλά και του ίδιου του Παχυμέρη. Όταν οι Τούρκοι χρησιμοποιούνταν από την ηγεσία του Βυζάντιου σε στρατιωτικό επίπεδο, ο ιστορικός δεν περιέγραφε δυσμενώς τη δράση τους ούτε επέκρινε την αυτοκρατορική πολιτική. Αντίθετα η σύντομη μνεία του στη συμβολή των Τούρκων, άνευ περαιτέρω εξηγήσεων για το πώς και με ποια κριτήρια αποφασίστηκε μια τέτοια παράτολμη συμμαχία, δεν είναι χαρακτηριστική του επεξηγηματικού τρόπου γραφής του.¹⁹³

---

¹⁹² Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ἱστορίαι*, IV, σ. 355²⁹⁻³⁵, 357¹⁻⁹; LAURENT, *Les regestes du patriarcat*, αρ. 1650, σ. 443, 444· Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολαί*, αρ. 1, σ. 24-14.

¹⁹³ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ἱστορίαι*, IV, σ. 577²⁰⁻²⁴, 579¹⁻¹³, 581²⁴⁻³¹, 591²⁸⁻³¹; Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολαί*, αρ. 35, σ. 72¹²⁻¹⁶; ΛΑΙΟΥ, *Andronicus II*, σ. 188-189.

Οι Τούρκοι παρά την περαιτέρω επέκτασή τους στα ενδότερα της αυτοκρατορίας (ήδη περί το 1300 είχαν φτάσει στην ακτή απέναντι από την Κωνσταντινούπολη μέσω επιδρομών που πραγματοποιήθηκαν όχι από ένα οργανωμένο στράτευμα αλλά από μικρές ακανόνιστες ομάδες) παρέμεναν εν δυνάμει σύμμαχοι του Βυζαντίου. Ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα των ανωτέρω λεγομένων ανιχνεύεται στις *Συγγραφικές Ιστορίες* κατά την εξιστόρηση των συγκρούσεων μεταξύ των καταλανικών και των βυζαντινών δυνάμεων (1305-7) στην Άπρω/Θράκη. Η ισχύς των Καταλανών είχε φέρει σε αδιέξοδο τον Ανδρόνικο Β΄, ο οποίος, βασισμένος στην επί αιώνες την πολιτική του διαίρει και βασιλεύει, χρησιμοποίησε ως φόβητρο εναντίον τους μία ενδεχόμενη συμμαχία με τους «Πέρσες». Οι τελευταίοι ήταν έτοιμοι να πλεύσουν στην Καλλίπολη, η οποία ήταν βάση των Καταλανών μετά την επιστροφή τους στην Ασία, αν ο αυτοκράτορας το αποφάσιζε. Βέβαια, ο αυτοκράτορας αντιλήφθηκε εγκαίρως ότι ένα τέτοιο σχέδιο δεν θα έφερνε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, θεωρώντας πως η συνεργασία των τουρκικών στρατευμάτων του Μελέκ Ισαάκ, που ήταν σύμμαχοι των Καταλανών, με ένα τμήμα του βυζαντινού στρατού, θα επέφερε την αρνητική αντίδραση των τελευταίων. Τελικά, οι Καταλανοί υπό τον φόβο μιας βυζαντινο-τουρκικής συμμαχίας έτειναν προς την ειρήνευση με το Βυζαντινό κράτος. Κοινώς, η απόρριψη της εφαρμογής του σχεδίου αξιοποίησης του «περσικού» στοιχείου ήταν απόρροια της πιθανής ζημίας των συμφερόντων της αυτοκρατορίας και όχι της αδυναμίας σύμπραξης δύο εκ δια μέτρου αντίθετων κόσμων. Το καλοκαίρι του 1305, όταν οι Τούρκοι πολεμιστές διέπρατταν σφοδρές επιδρομές μαζί με τους Καταλανούς στο φρούριο της Καλλίπολης, θανατώνοντας κατά τη συνήθη πρακτική τους άνδρες, γυναίκες και παιδιά, ο Παχυμέρης επιστρέφει στις κλασικές, αρνητικές περιγραφές του για την ωμότητα των Τούρκων.¹⁹⁴

Το φθινόπωρο του ίδιου έτους ο συνασπισμός των δυνάμεων του Ατίνη,¹⁹⁵ των Καταλανών και των *Ρωμαίων* της Ανατολής εναντίον της πόλης Τζουρουλού (Τυρολόη) κοντά στην Ηράκλεια της Θράκης, δεν φαίνεται να προξενεί εντύπωση στον συγγραφέα. Ίσως η έλλειψη νύξης για την προδοσία των Βυζαντινών συνεργατών των Τούρκων να ήταν απόρροια δύο συνηθισμένων φαινομένων: της ρευστής ταυτότητας

---

¹⁹⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία*, IV, σ. 609⁶⁻⁹, 617¹⁻³¹, 625²⁵⁻³⁰, 627¹⁻⁷. Φιλόθεος Κόκκινος, *Βίος αγίου Σάβα*, σ. 183¹¹⁻¹⁵, 184¹⁶⁻²⁷. ZACHARIADOU, «The emirate of Karasi», σ. 226. KYRIAKIDES, «The Employment of Mercenaries», σ. 216-217.

¹⁹⁵ Το όνομα Ατίνης περιλαμβάνει έναν μεγάλο αριθμό Τούρκων αρχηγών (βλ. Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία*, IV, κεφ. XI,9).

κάποιων Βυζαντινών εξαιτίας της χρόνιας συνύπαρξης με τα μουσουλμανικά φύλα της Μ. Ασίας, και της ανέχειάς τους που τους ωθούσε σε αναγκαστική συμπόρευση με τους αντιπάλους του Βυζαντινού κράτους.¹⁹⁶

Από τη δραματικής έντασης εξιστόρηση του συγγραφέα δεν γινόταν να παραλειφθεί η ήττα των Βυζαντινών από τον στρατό του Οσμάν στη μάχη του Βαφέα στις 27 Ιουλίου του 1302. Ο Ατμάν (Οσμάν) αναφέρεται ως βάρβαρος, ο οποίος απέκτησε και άλλους «Πέρσες» (Τούρκους) συμμάχους από τα γειτονικά εμιράτα της Κασταμονής και του Μεντεσέ, «έξωρμημένους κατά λύσσαν...άπάγειν τὰ πρὸς ποσὶν ἐκ πολλῆς ἰταμότητος...».¹⁹⁷ Η έντονη φρασεολογία του για τη δράση του μουσουλμάνου ηγεμόνα δεν ήταν υπερβολική και έρχεται σε συμφωνία με αποσπάσματα του κειμένου του Lütfi Pasha,¹⁹⁸ *Μεγάλου Βεζύρη* του Σουλεϊμάν Α΄, τα οποία έχουν μεταφραστεί στην αγγλική από τον Η. İnalçik. Ο Lütfi Pasha παρομοίαζε με δράκους τους πολύ καλά εκπαιδευμένους γαζήδες, τους «μαχητές της πίστης», που δεν γύριζαν την πλάτη τους ακόμα και αν δέχονταν επίθεση από χιλιάδες «απίστους». Οι Τούρκοι πολεμιστές είχαν απαρασάλευτη πίστη στον Θεό και όντας ευλογημένοι λεηλατούσαν τη γη γύρω από τη Νίκαια και απέκοπταν την περιοχή από τον έξω κόσμο, ώστε να καμφθεί η αντίσταση των Βυζαντινών. Η θρησκευτική-προπαγανδιστική χροιά του έργου γίνεται ακόμα πιο έντονη, όταν παρεμβάλλεται ο μύθος ενός θαυματουργού δερβίση στη Μ. Ασία που ώθησε ντόπιους Βυζαντινούς στον εξισλαμισμό. Από όσα έχουν παρουσιαστεί είναι εμφανής ο προσανατολισμός των Οθωμανών στη θρησκευτική διάσταση του πολέμου εναντίον των Βυζαντινών. Συνεπώς, η τοποθέτηση του İnalçik ότι ο Ιερός Πόλεμος δεν είχε σκοπό να καταστρέψει τους «απίστους» αλλά να τους υποτάξει στο Ισλάμ, δεν μας βρίσκουν σύμφωνους, γιατί οι πολεμικές μέθοδοι των «μαχητών της πίστης» στην πράξη εναρμονίζονταν με την πολεμοχαρή αντίληψη του ιερού πολέμου (*τζιχάντ*) παρά με τις ειρηνικότερες εκφάνσεις του. Όπως διατυπώνει ο Majid Khadduri (ομότιμος καθηγητής Σπουδών Μέσης Ανατολής), ο Ιερός Πόλεμος (*τζιχάντ*), κατά τον ισλαμικό νόμο, αποτελεί την τιμωρία εναντίον του πολυθεϊσμού και πρέπει να εφαρμόζεται σε όλους τους μη-μουσουλμάνους που απορρίπτουν το Ισλάμ, ή στους *dhimmis* (τους προστατευόμενους με διαθήκη μη-μουσουλμάνους αλλά πιστούς στον Θεό, όπως Εβραίους, Χριστιανούς

¹⁹⁶ Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία*, IV, σ. 643₁₆₋₂₄.

¹⁹⁷ Ό.π., σ. 359₄₋₇, 363₁₋₄, 367₃₋₃₁. LAIOU, *Andronicus II*, σ. 90-91. İNALCIK, «The Battle of Bapheus», σ. 83-84.

¹⁹⁸ SOMEL, *Historical dictionary*, σ. 167. GIBB, «Lutfi Pasha», σ. 287-295.

και Ζωροάστρες αντί ειδικού φόρου), οι οποίοι αρνούνται να πληρώσουν τον κεφαλικό φόρο. Οι «kaury»,¹⁹⁹ (δηλαδή, χαμένοι, μπερδεμένοι άνθρωποι) κατά τη μαρτυρία του 15^{ου} αιώνα από τα απομνημονεύματα του τέως γενίτσαρου Κωνσταντίνου Μιχαήλοβιτς (Konstantin Mihailović), έπρεπε να βασανίζονται από τους μουσουλμάνους. Φυσική συνέπεια του βίαιου περάσματος των μουσουλμάνων πολεμιστών ήταν η προσπάθεια διαφυγής των επιζώντων στη Νικομήδεια. Ο Παχυμέρης φαίνεται να κατανοεί απολύτως την επιλογή των Βυζαντινών να εγκαταλείψουν την περιοχή, τονίζοντας την άνιση μάχη μεταξύ των δύο πλευρών μέχρι την τελική πτώση της Βιθυνίας που χαρακτηριζόταν από εκείνον «άπαραμύθητο συμβάν», διότι τα «δεινά» από τους «έχθρους» ξεκινούσαν από την Ανατολή και έφταναν ως το Αδραμύττιο. Εκτός αυτού, οι Τούρκοι διενεργούσαν θαλάσσιες επιθέσεις στα νησιά: Χίο, Ρόδο, Σάμο, Κάρπαθο και Κυκλάδες και ο Αλής Αμούριος²⁰⁰ με τους υπόλοιπους εμίρηδες διέτρεχαν τα βυζαντινά εδάφη από τη Βιθυνία ως τον Βόσπορο (το θρακικό στενό).²⁰¹

Σε αυτό το σημείο κρίνεται σκόπιμος ο περαιτέρω σχολιασμός των τοποθετήσεων του Η. İnalcık. Ο συγγραφέας στο άρθρο του «Osman Ghazi's siege of Nicaea and the battle of Barheus» κάνει λόγο για την καταπίεση των Νικαιωτών από τη βυζαντινή φορολογία και την αυτομόληση κάποιων εξ αυτών στους Τούρκους-ζητήματα τα οποία έθιγε και ο ίδιος ο Παχυμέρης στην Ιστορία του και μάλιστα δεν τα κατέκρινε. Ο Βυζαντινός ιστορικός πίστευε ότι η επαχθής φορολογία στη Μ. Ασία και η παραμέληση του μικρασιατικού μετώπου (πολιτική που είχε εφαρμόσει κατά κόρον

---

¹⁹⁹ Ο Konstantin Mihailović παραθέτει συνοπτικά την οπτική των μουσουλμάνων για τους χριστιανούς, η οποία ήταν η εξής: Οι kaury δεν εύχονται τίποτα καλό ο ένας για τον άλλο, ο αδελφός ληστεύει αδελφό, ο φίλος φίλο, πιστεύοντας ότι ο Κύριος θα τους βοηθήσει. Επιπλέον, μπορούν να πουλήσουν για τα χρήματα ακόμα τον γείτονά τους και λόγω της σκληρότητάς τους, αν πάρει κάποιος κάτι από τον κήπο τους, θα τον καταραστούν. Ο συγγραφέας φτάνει στο σημείο να υποστηρίξει ότι οι kaury καταβροχθίζουν την ίδια τους τη σάρκα και το αίμα τους και καυχόνται μάλιστα ότι δρουν ορθά. Κατά την άποψή μας, ο τέως γενίτσαρος λόγω των στενών σχέσεών του με τους Τούρκους και τον μουσουλμανικό τρόπο ζωής ήταν σε θέση να γνωρίζει την αρνητική εικόνα εκείνων για τους χριστιανούς. Για τον μουσουλμανικό κόσμο, οι χριστιανοί ήταν επίβουλοι και αυτοκαταστροφικοί, άποψη η οποία μοιάζει αρκετά με την αντίστοιχη του Θεόδωρου Μετοχίτη, στο «Περί Σκυθών». Ο Μετοχίτης αντιπαραβάλλει τη βουκολική, σχεδόν αγνή, ζωή των Τούρκων/μουσουλμάνων, με τις ραδιουργίες, τις συκοφαντίες και τη γενικότερη παρακμή που είχε υποπέσει ο «πολιτισμένος» κόσμος των χριστιανών, βλ. Mihailović, *Memoirs*, σ. 21, 23· Μετοχίτης, «Περί Σκυθών», σ. 729, 732-734.

²⁰⁰ PLP: αρ. 799· FAILLER, «Les Émirs Turcs», σ. 82, αρ. 3, σ. 96-104.

²⁰¹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, IV, σ. 363⁹⁻²⁵, 365⁹⁻¹¹, 367⁴⁻²¹, 369¹⁵⁻²⁷, 377¹⁷⁻²⁷, 379¹⁻²⁷· LAURENT, *Les regestes du patriarcat*, αρ. 1589, σ. 372· SILAY, «Ahmedi's history», σ. 136²⁸⁻³¹· Mihailović, *Memoirs*, σ. 5, 9, 29, 177· LAIOU, *Andronicus II*, σ. 90-91· ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ-ΑΡΝΑΚΗΣ, *Οι πρώτοι Όθωμανοί*, σ. 127, 133-134· İNALCIK, «The Battle of Barheus», σ. 83-86· ο ίδιος, *The Ottoman Empire*, σ. 7· ο ίδιος, «The Turcoman Principalities in Anatolia», σ. 183-189· KÖPRÜLÜ, *The Seljuks of Anatolia*, σ. 43· LEMERLE, *Aydin*, σ. 71· KAFADAR, *The Construction of the Ottoman State*, σ. 82· VRYONIS, «Byzantine and Turkish societies», σ. 147· PANAITTE, *Ottoman law*, σ. 37-38· KHADDURI, *War and peace*, σ. 56, 57, 59· BALIVET, *Romanie Byzantine*, σ. 180.

ο προκάτοχος του Ανδρόνικου Β΄, έχοντας βλέψεις για εδαφική ανασύσταση της αυτοκρατορίας) εξαθλιώναν τον πληθυσμό των συνόρων που κατέφευγε στο αντίπαλον δέος.²⁰² Βαρύνουσας σημασίας είναι επίσης η πληροφορία του Τούρκου συγγραφέα ότι ως τις αρχές του 14^{ου} αιώνα ο Οσμάν δεν είχε αναλάβει ακόμα την ύπατη αρχή γι' αυτό και έπρεπε να στηριχθεί στη συνεργασία των ντόπιων Τουρκομάνων και Βυζαντινών αρχόντων. Άρα, η ήττα της αυτοκρατορίας στη μάχη του Βαφέως ήταν σχεδόν προδιαγεγραμμένη από τη στιγμή που ένα μέρος των Βυζαντινών (ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης) συνεργαζόταν με τον εχθρό. Ένα τελευταίο στοιχείο του συγκεκριμένου άρθρου που κινεί το ενδιαφέρον της σύγχρονης έρευνας είναι η μνεία περί ενός συντρόφου του Οσμάν, του Köse Mihal, εξισλαμισμένου χριστιανού, όπως υποδηλώνει το όνομά του. Αυτός, σύμφωνα με τα τουρκικά χρονικά, εμφανίζεται ως ένας από τους τοπικούς άρχοντες που ήταν υποτελής του Οθωμανού ηγέτη και διατηρούσε στενές σχέσεις με τους «γαζήδες». Ο C. Imber εξετάζοντας τα τουρκικά χρονικά (*Âşıkpaşazâde, the Anonymous Chronicles, Histories of Oruç*), δεν αμφισβητεί την ιστορικότητα του προσώπου του Mihal, αλλά τη μεταθέτει χρονικά στο 1467. Η ιστορία του Oruç περιέχει την αφήγηση της μεταστροφής του Mihal στο Ισλάμ μετά από την εμφάνιση του Προφήτη Μωάμεθ στο όνειρό του. Μέχρι εκείνο το χρονικό σημείο ο προαναφερθείς παρέμενε χριστιανός και ταυτόχρονα ήταν και ακόλουθος του Οσμάν. Ίσως, τα κίνητρα μιας τέτοιας αφήγησης να ήταν η σύνδεση της εξισλαμισμένης οικογένειας της Αδριανούπολης, ονόματι Mihaloğullari, μέλος της οποίας ήταν και ο ίδιος ο Oruç, με τον γενάρχη των Οθωμανών, και η εξύψωση του θρησκευτικού αισθήματος των μουσουλμάνων αναγνωστών του έργου του συγγραφέα.²⁰³

Ήδη από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα διαφαινόταν η ραγδαία παρακμή της αυτοκρατορίας. Οι Τούρκοι είχαν επεκταθεί ως την ασιατική πλευρά των στενών του Βοσπόρου και πραγματοποιούσαν επιδρομές στην περιοχή. Αυτή η εξέλιξη ήταν αρνητική για την αυτοκρατορία, αφού ο Βόσπορος ήταν η τελευταία έπαλξη που προστάτευε τους Κωνσταντινουπολίτες από τους εισβολείς και σήμαινε την αρχή του τέλους του Βυζαντινού κράτους. Η τοποθέτηση του Παχυμέρη ήταν ιδιαιτέρως διαυγής

---

²⁰² Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, I, σ. 27¹⁹⁻²⁴, 29²⁰⁻²⁶, 31¹⁻¹⁹, 33¹⁴⁻²⁵, 295-292, 293¹⁵⁻²⁰. KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 21, 24. MACRIDES, «New Constantine», σ. 13-41.

²⁰³ İNALCIK, «The battle of Bapheus», σ. 79-82· ίδιος, «Ottoman Historiography», σ. 152-167· ο ίδιος, *The Ottoman Empire*, σ. 7, 105· ο ίδιος, «Ottoman methods of conquest», σ. 103· IMBER, «Osman Ghazi», σ. 67-68· ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Τεκφούρ», σ. 371· ο ίδιος, «The origins and connotations of the term tekfur», σ. 451· KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 28.

για την εποχή της, διότι δεν παρέλειπε να δίνει την πρέπουσα σημασία και στους υπόλοιπους αντιπάλους της αυτοκρατορίας. Ταυτόχρονα όμως, φρόντιζε να καταστήσει σαφές στο αναγνωστικό κοινό ότι ο κίνδυνος της πτώσης της αυτοκρατορίας θα προερχόταν από την αδιάλειπτη παρουσία των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας που βρίσκονταν στα ζωτικής σημασίας εδάφη της. Ο συγγραφέας δεν πίστευε πως οι Βυζαντινοί θα νικούσαν τους ισχυρότερους από εκείνους Τούρκους, όπως είχε συμβεί στο παρελθόν με τις νίκες των Ελλήνων επί των Περσών, αλλά δήλωνε χωρίς περιστροφές πως η αυτοκρατορία δεν είχε καμία ελπίδα σωτηρίας.²⁰⁴

Ο Παχυμέρης ξεδιπλώνει ξεκάθαρα την απελπισία και τον πόνο του από το ισοπεδωτικό πέρασμα των Τούρκων στα μικρασιατικά και τα θρακικά εδάφη μεταξύ των ετών 1305-1307. Οι ανατριχιαστικές λεπτομέρειες της αφήγησής του περί ακραίας λειψυδρίας των κατοίκων στο φρούριο Γάνος και της αναγκαστικής κατάποσης αίματος ζώων για την επιβίωσή τους, οδηγούν στην κατανόηση του φορτισμένου τρόπου γραφής του ιστορικού. Ο ίδιος, λίγες γραμμές παρακάτω, δείχνει την τραγική κατάσταση του Βυζαντινού κράτους από τη βαναυσότητα των Τούρκων η οποία συνοψίζεται στις εξής φράσεις:

«Ἡμῖν δὲ πόνος ἄλλος εἰς τοιοῦτον τέλος τῶν ἱστοριῶν καταλύσαντας λόγους καὶ ...ταῦτα τοῦ βασιλέως ἀπὸ τῆς εἰς Θεὸν μεγίστης ἐλπίδος καὶ πίστεως προσδοκῶντος τὰ λώονα μὴδ' αὐτοῦ τὸ παράπαν ἐπινυστάξαντος, ὡς ἄλλ' οἶον τε ἀντιπαλαμωμένου πρὸς τὰ παγγάλεπα. Ἦδη δ' ἐπιεικῶς φημίζονται καὶ τὰ λώονα».

Από τα γραφόμενά του καθίσταται φανερή η έλλειψη εμπιστοσύνης στη βυζαντινή αρχή σε σχέση με το τουρκικό πρόβλημα. Επιπλέον, η ελπίδα να σωθεί η αυτοκρατορία από τους Τούρκους μέσω της εξόντωσής τους από τους Τατάρους, μετατρέπεται σε μία ουτοπική και απελπιστική προσέγγιση των γεγονότων ελλείψει οποιασδήποτε άλλης ρεαλιστικής λύσης.²⁰⁵

Καθώς πλησίαζε στην ολοκλήρωση της συγγραφής του έδινε όλο και περισσότερες πληροφορίες για το μουσουλμανικό στοιχείο. Στην περιγραφή της άλωσης του φρουρίου Κουβούκλεια (μεταξύ Λοπαδίου και Προύσας) το 1305, γίνεται αναφορά για τον επικεφαλής των Τούρκων ονόματι Ατάρη. Το όνομα Ατάρης δεν

²⁰⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ἱστορίαι*, IV, σ. 379¹⁻⁴, 423²⁷⁻³³, 451²⁰⁻²⁵, 507¹⁻¹². Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, II, σ. 220¹⁸, 221⁷, Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 172³³⁻¹⁷⁴. ΜΑΛΑΜΟΓΛΟΥ, «Ἡ πολιτικὴ του Βυζαντίου», σ. 135.

²⁰⁵ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ἱστορίαι*, IV, σ. 683¹²⁻¹⁹, 689⁴⁻²⁸, 693¹⁻²⁶, 701¹⁷⁻²⁸, 703¹⁻³⁰, 709¹⁶⁻³⁰, 711⁶⁻²², 727¹⁰⁻¹². Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, I, σ. 232¹⁴⁻²⁴, 244⁶⁻²⁴⁹. Σφραντζής, *Χρονικόν*, 174¹⁹⁻²¹. *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 23, σ. 195. ΛΑΙΟΥ, *Andronicus II*, σ. 165.

ανιχνεύεται σε κάποιο άλλο βυζαντινό κείμενο. Ο Παχυμέρης φαίνεται να μη γνωρίζει καλά τις τουρκικές φυλές και τα ονόματα των μουσουλμάνων αρχηγών που δραστηριοποιούνταν στη Μ. Ασία. Σύμφωνα με υπόδειξη του Failler, ο Ατάρης ίσως ταυτίζεται με τον Οθωμανό αρχηγό, Οσμάν.²⁰⁶ Η επιμονή του ιστορικού στα συμβάντα του 1305 δύναται να κατανοηθεί, αν υπολογιστεί το κομβικό πέρασμα των μουσουλμάνων πολεμιστών στον Βόσπορο, στην Προποντίδα και στον Ελλήσποντο. Για άλλη μία φορά φανερώνεται η πλήρης αδυναμία της αυτοκρατορίας να αντεπεξέλθει στον τουρκικό κίνδυνο που βρισκόταν ανεμπόδιστα στην «καρδιά» της αυτοκρατορίας με την αντιπροσωπευτική φράση: «...τὸ ἀπὸ τῶν ἐχθρῶν ἐλεύθερον, τῶν πολλῶν εἰς ἀπορίαν καὶ ἀπόγνωσιν ἐμπεπτωκότων». Κατά τον Γ. Γεωργιάδη-Αρνάκη, οι κτήσεις του Ελλησπόντου ήταν υψίστης σημασίας για την εξασφάλιση της συγκοινωνίας με τα νησιά του Αιγαίου, τα οποία είχαν εμπορική και πολιτική σημασία. Άρα, κατανοείται πλήρως η απελπισία του Παχυμέρη για το πέρασμα των μουσουλμάνων σε εκείνες τις περιοχές.²⁰⁷

Παρόμοια άποψη για την κατάσταση της αυτοκρατορίας είχε και ο Θωμάς Μάγιστρος. Για εκείνον, ήταν γνωστή η «κακή τύχη τῶν Ῥωμαίων». Τα βοηθητικά στρατεύματα των Καταλανών αύξαναν την «ὑβριν» των «Περσῶν» και δεν ήταν ικανά να αντέξουν περαιτέρω τους «Ἀχαιμενίδες» (Τούρκους), που εξ αρχής ήταν «πολέμιοι» και σκότωναν τους πάντες στη Θεσσαλία (1303-1308). Αναλυτικότερα, οι Τούρκοι επέδραμαν στην περιοχή μη αφήνοντας απείρακτους λόφους, γκρεμούς, πεδία και άλση. Το αποκορύφωμα της «φρικώδους σφαγῆς» αντανακλάται στη γλαφυρή φράση: «Ῥύακες αἱμάτων λιμνάζουσι ἐν τοῖς κοίλοις». Ο Μάγιστρος εκφράζει την αγανάκτησή του για την αδυναμία διαχείρισης της μουσουλμανικής απειλής άνευ εξωτερικής συμβολής και κατηγορεί τους Καταλανούς ότι με τις πράξεις τους έδωσαν δικαιώματα στους αντιπάλους της αυτοκρατορίας να αυξήσουν το κοινότυπο γνώρισμα της θρασύτητάς τους.²⁰⁸ Ο Ν. Οικονομίδης, στο άρθρο του «The Turks in Europe (1305-1313)»,²⁰⁹ με αφορμή την εξιστόρηση της περικύκλωσης της Θεσσαλονίκης από καταλανικά και τουρκικά στρατεύματα, αναφέρει τις προτάσεις των Τούρκων απεσταλμένων προς τους κατοίκους της πόλης. Σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο, οι Τούρκοι, πριν εξαπολύσουν επίθεση στην πόλη, πρότειναν στους κατοίκους της να

²⁰⁶ βλ. Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ἱστορίαι*, IV κεφ. XI9, XIII11.

²⁰⁷ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ἱστορίαι*, IV, σ. 635₂₋₁₇, 637₂₋₁₃. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ-ΑΡΝΑΚΗΣ, *Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί*, σ. 139.

²⁰⁸ Θωμάς Μάγιστρος, *Ἐπιστολαί*, αρ. 9, cols. 437, 438, 440, 441, 445.

²⁰⁹ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «The Turks in Europe», σ. 161, 163.

τους μετατρέψουν σε *ζιμμήδες/dhimmi* με αντάλλαγμα την ζωή τους και τη διασφάλιση της περιουσίας και της θρησκείας τους. Με δεδομένο ότι οι κάτοικοι ήταν χριστιανοί, πρέπει να τέθηκε αναμφίβολα, τρεις φορές, κατά τον ισλαμικό νόμο, η απαίτηση να παραδοθούν. Η άρνηση παράδοσης αυτομάτως έδινε το δικαίωμα στους μουσουλμάνους να βιαιοπραγήσουν εις βάρος των αλλόθρησκων. Άρα, οι σφαγές και οι λεηλασίες που ακολούθησαν, από τη μία καθιστούν σαφή τον προσανατολισμό των Τούρκων στον ιερό πόλεμο ήδη από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα και από την άλλη φανερώνουν ότι το χριστιανικό φρόνημα παρέμενε ακόμα ακέραιο και μη διαπραγματεύσιμο για τους κατοίκους της Μακεδονίας.²¹⁰

Στις *Συγγραφικές Ιστορίες*, στο πλαίσιο της ενδελεχούς εξιστόρησής της επίθεσης των μουσουλμάνων πολεμιστών στη Φιλαδέλφεια και τις γύρω περιοχές το 1304 από τον σουλτάνο Αλισίρ,²¹¹ παρέχονται σημαντικές πληροφορίες για την προέλευση των Τούρκων ηγετών, γεγονός δυσεύρετο για την πλειονότητα των Βυζαντινών κειμένων του 13^{ου} αιώνα που αρκούσαν σε γενικευμένους και ανακριβείς χαρακτηρισμούς για εκείνους. Εκτενέστερα, πρώτη φορά γίνεται λόγος από τον Παχυμέρη για τους «Καρμανούς» του Mehmed Bey Germiyanoglu²¹² (Αλίσύρα) που επιτίθεντο στη Φιλαδέλφεια. Οι «Καρμανοί» (Καραμάνοι) ταυτίζονταν με το εμιράτο και την τουρκομανική δυναστεία Γκερμιγιάν και ήταν οι ισχυρότεροι από τους υπόλοιπους τουρκόφωνους πληθυσμούς μέχρι την εμφάνιση των Οθωμανών. Επίσης, ένα εξίσου σημαντικό στοιχείο που παρατίθεται για τους Καρμανούς και τους Τούρκους, γενικότερα, είναι η συνήθης τακτική των ενεδρών και της αποφυγής της κατά μέτωπο επίθεσης. Η τακτική αυτή αναφέρεται και σε άλλες πηγές, όπως, παραδείγματος χάρη, στην επιστολογραφία του Θεόληπτου Φιλαδελφείας. Ο μητροπολίτης πληροφορεί το αναγνωστικό κοινό του για τη δυσχέρεια των Βυζαντινών, συμπεριλαμβανομένου του εαυτού του, να εξέλθουν από τη Φώκαια και να μεταβούν στη Φιλαδέλφεια εξαιτίας των νυχτερινών επιβουλών, των αφανών ενεδρών και των προφανών ορμών και των επιθέσεων των Τούρκων/Τουρκομάνων. Άλλωστε, το 1321 η Φιλαδέλφεια είχε απομονωθεί και είχε περικυκλωθεί από τα γειτονικά εμιράτα του Γκερμιγιάν, του Αϊδίν και του Σαρουχάν.²¹³

---

²¹⁰ KHADDURI, *War and Peace*, σ. 96· ZACHARIADOU, «The emirate of Karasi», σ. 225-226, 229.

²¹¹ *PLP*: αρ. 725-726.

²¹² *Ο.π.*, αρ. 651.

²¹³ *EI*, τ. 2, σ. 989, 990, τ. 3, 682-683, τ. 9, σ. 69· Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία*, IV, σ. 425⁶⁻⁹, 463⁷⁻¹⁶, 467²⁵⁻²⁸, 469¹⁵⁻¹⁸, 471¹⁻¹⁰· ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σ. 279· Θεόληπτος Φιλαδελφείας, *Έπιστολαί*, αρ. 2, σ. 40⁴²⁻⁴⁶· LEMERLE, *Aydin*, σ. 186-187· ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «The Turks in Europe», σ.

Η κτηνωδία των εισβολέων συνεχίζει να κατέχει υψηλή θέση στη βυζαντινή γραμματεία καθ' όλη τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα. Μέσα από αυτήν διακρίνεται έμμεσα η αλλαγή της αντίληψης των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας όσον αφορά τους λόγους διεκδίκησης των βυζαντινών εδαφών. Στα έτη 1302-1304 οι κάτοικοι της Βιθυνίας και των ακτών του Εύξεινου Πόντου προκειμένου να σωθούν από τις σφαγές των Τούρκων, μετανάστευσαν στην ευρωπαϊκή όχθη της Προποντίδας ακόμα και στην αυλή του εμίρη Αλή Αμούριου²¹⁴ και όσοι παρέμεναν πίσω στις ερημωμένες περιοχές ψάχνοντας βασικά είδη επιβίωσης, δεν χαρακτηρίζονταν εχθροί από τους κατακτητές, αλλά «κλέφτες». Συνεπώς, οι μουσουλμάνοι είτε έκοβαν τα χέρια των «κλεφτών»-Βυζαντινών (όπως προστάζει το Κοράνι για το αδίκημα της κλοπής) είτε τους έσφαζαν ανηλεώς!²¹⁵ Περίπου από αυτό το χρονικό πλαίσιο και μετά τα γεγονότα έπαιρναν επικίνδυνη τροπή για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία και αναδύεται το εξής φαινόμενο: ο ζήλος των Τούρκων για τις βυζαντινές κτήσεις αυξανόταν ραγδαία, διότι πολεμούσαν με υψηλότερο φρόνημα αφότου άρχισαν να θεωρούν ως δικαιωματικά δικές τους τις εκτάσεις των ανατολικών συνόρων της αυτοκρατορίας λόγω της σταθεροποίησης της πολιτικής και στρατιωτικής παρουσίας τους στη Μ. Ασία, σε σύγκριση με την περίοδο των μέσων περίπου του 13^{ου} αιώνα που επέδραμαν στα βυζαντινά εδάφη σαν περαστικοί εισβολείς. Επιπλέον, το παραπάνω φαινόμενο ήταν πιο έντονο, όταν οι επικεφαλής των μουσουλμανικών πληθυσμών της Μ. Ασίας γεννιούνταν στα τέως βυζαντινά εδάφη όπως ο Ουμούρ του Αϊδινίου (1334-1348). Η αναληγσία των «Περσών» και το συνακόλουθο μεταναστευτικό κύμα των Βυζαντινών είχαν εξελιχθεί πια σε κοινοτυπία στα κείμενα της εποχής. Για άλλη μία φορά ο Παχυμέρης εκθέτει την πλήρη αδυναμία της αυτοκρατορίας να αντεπεξέλθει στον μουσουλμανικό κίνδυνο που βρισκόταν ανεμπόδιστα στην «καρδιά» της αυτοκρατορίας με την αντιπροσωπευτική φράση: «...τὸ ἀπὸ τῶν ἐχθρῶν ἐλεύθερον, τῶν πολλῶν εἰς ἀπορίαν καὶ ἀπόγνωσιν ἐμπεπτωκότων».²¹⁶

Από τον δρόμο της μετανάστευσης δεν εξαιρούνταν ούτε και οι κληρικοί, σύμφωνα με μία επιστολή του πατριάρχη Ιωάννη Γ' Γλυκύ το 1316. Κεντρικό θέμα της συγκεκριμένης πηγής αποτελεί η κατηγορία εναντίον του ιερέα Γαριανού. Ο ιερέας,

---

159· ANGELA CONSTANTINIDES HERO, «Theoleptos of Philadelphia (ca. 1250–1322): From Solitary to Activist», σ. 34· ΜΕΡΤΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, *Γράφοντας ιστορία με τους αγίους*, σ. 206.

²¹⁴ *PLP*: αρ. 799· Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, IV, σ. 365³⁰⁻³¹, 437¹⁴.

²¹⁵ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, IV, σ. 485⁹⁻²⁰, 507⁸⁻²⁸· İNALCIK, *The Ottoman empire*, σ. 74· LEMERLE, *Aydın*, σ. 40.

²¹⁶ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, IV, σ. 635²⁻¹⁷, 637²⁻¹³· İNALCIK, «The Turcoman Principalities in Anatolia», σ. 192.

γέννημα-θρέμμα του γεωγραφικού χώρου της Ανατολής (χωρίς ωστόσο να διευκρινίζεται επακριβώς ο τόπος γέννησής του), προερχόμενος από φιλόχριστους γονείς, ωθήθηκε ακούσια στη μετανάστευση από τον τόπο του μαζί με την οικογένειά του, προκειμένου να σωθεί από τους «έχθρους» και να αποφύγει τη σιτοδεία. Τελικά, μετέβη στην περιοχή Ποκοβίκος, στην ανατολική Θράκη, όπου βρήκε την «πλάνη» των Βογομίλων και κατηγορήθηκε από κάποιον ονόματι Μανουήλ Χαλκεώπουλο ότι φορούσε καλύπτρα κεφαλής από τα μέρη της Ανατολής, η οποία ήταν σύμβολο και «μίασμα» της αίρεσης των Βογομίλων.²¹⁷

Δύο αξιοπρόσεχτα στοιχεία εντοπίζονται στην εν λόγω ιστορική πληροφορία. Το πρώτο είναι η ανάγκη να γραφτεί ότι οι γονείς του ήταν φιλόχριστοι, δηλαδή δεν κλονίστηκε η πίστη τους. Πιθανόν, δεν θεωρείτο αυτονόητη η συλλήβδην παραμονή του ακριτικού πληθυσμού στην επίσημη θρησκεία, ειδικά κατά τη μακρά περίοδο των μουσουλμανικών εισβολών στα ανατολικά σύνορα του κράτους. Το δεύτερο είναι η αναφορά της υιοθέτησης ενός ανατολίτικου-αιρετικού παρελκόμενου από τον Γαριανό για την ασφαλή μετάβαση στον προορισμό του, σημάδι ίσως, του κινδύνου των Ορθοδόξων από τους περιρρέοντες αιρετικούς και της ψυχικής απομάκρυνσης των τελευταίων από την κεντρική εξουσία. Δεν θα ήταν ακραίο να λεχθεί πως η απομάκρυνση των αιρετικών-χριστιανών από τη βυζαντινή σφαίρα επιρροής και οι επαφές τους με τον μουσουλμανικό κόσμο άνοιγαν τον δρόμο για τον ευκολότερο εξισλαμισμό τους. Άλλωστε, ο Βογομιλισμός και το Ισλάμ είχαν κοινό έδαφος σε ορισμένες θρησκευτικές αντιλήψεις, όπως παραδείγματος χάρη στην άρνηση απόδοσης τιμής στις ιερές εικόνες, στον Σταυρό και στα ιερά λείψανα. Εκτός αυτού, απέρριπταν τα εκκλησιαστικά μυστήρια και την ορθόδοξη οπτική για τη Θεοτόκο και ενστερνίζονταν την κοινωνική πρακτική της απαγόρευσης της οινοποσίας.²¹⁸

Η επικινδυνότητα της τουρκικής/τουρκομανικής παρουσίας είναι έκδηλη (στην αρχή τουλάχιστον) της ιστορίας του Γρηγορά. Για τον ιστορικό, θεωρείτο «πόνος» η κατάληψη ενός μεγάλου αριθμού βυζαντινών εδαφών των ανατολικών συνόρων από το 1280 μέχρι το 1296, λόγω της πίεσης των Τατάρων προς τον τουρκικό πληθυσμό. Ο

---

²¹⁷HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 1, αρ. 42, σ. 298₈₋₁₅, 300₁₆₋₃₀. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την επίδραση του Βογομιλισμού στα βυζαντινά εδάφη, βλ. ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, *Γράφοντας ιστορία με τους αγίους*, σ. 225-226.

²¹⁸JOHNSON, *Christianity*, σ. 251· GREGORY, *Byzantium*, σ. 229· LAVRIN, «The Bogomils», σ. 269-283· GARSOÏAN, «Byzantine Heresy», σ. 87-113.

συγγραφέας εγκαταλείπει τον αποστασιοποιημένο²¹⁹ τρόπο αφήγησής του με τη χρησιμοποίηση των εξελληνισμένων ονομάτων των Τούρκων αρχηγών και υιοθετεί τη συνήθη (για την περιγραφή των τουρκικών ομάδων) λέξη «βάρβαροι». Με τη συχνή παράθεση της εν λόγω λέξης εκφράζεται ο αποτροπιασμός του ιστορικού για τις κοινές πρακτικές της λαφυραγωγίας, της αιχμαλωσίας και των ανηλεών σφαγών των μουσουλμάνων κατακτητών.²²⁰ Ο συνασπισμός Τουρκομάνων μπέηδων που επέδραμαν στις ερημικές περιοχές του ανατολικού συνόρου της Μ. Ασίας και εγκαταστάθηκαν ακόμα και στις ακτές προξενώντας σφαγές και μεταναστευτικές ροές Βυζαντινών προς τη Θράκη, αποτελούσε «τὰ μέγιστα τῶν κακῶν». Το δεδομένο στο οποίο αξίζει να δοθεί σημασία είναι η πρωτοβουλία των Τουρκομάνων ηγετών για τη νομή των εδαφών στη Μ. Ασία, γεγονός που δηλώνει αφενός την απaráμιλλη ισχύ τους, αφού οι ίδιοι όριζαν τις πολιτικο-στρατιωτικές ισορροπίες στα τέως βυζαντινά εδάφη, αφετέρου την πρόθεσή τους για συχνότερη παρουσία σε αυτά και τον σταδιακό παραμερισμό της καθαρά ληστρικής λογικής με μοναδικό όφελος το πλιάτσικο. Η παραπάνω διατύπωση μπορεί να συνδεθεί και με τη θεωρία του Heath Lowry στο έργο του «The Nature of the Early Ottoman State». Σύμφωνα με τον ιστορικό, η εξάπλωση των πρώτων Οθωμανών στη Βιθυνία και στα Βαλκάνια δεν πυροδοτούνταν από τον ζήλο ενός θρησκευτικού συνασπισμού αλλά από την απληστία και τη φιλοδοξία μιας ληστρικής συνομοσπονδίας, ανοιχτής σε οποιονδήποτε (μουσουλμάνο ή χριστιανό) που μπορούσε να συνεισφέρει ουσιαστικά σε αυτόν τον στόχο.²²¹

Μετά το 1324, η βυζαντινή γραμματεία παραδέχεται τη στρατιωτική ανωτερότητα των «πολεμίων» και παρέχει πληροφορίες για τις λεηλασίες στις οποίες επιδιόταν ο στρατός του επικεφαλής των «Βιθυνῶν», Ορχάν, στην Προποντίδα και στα προάστια της Βυζαντίδος. Η ελευθερία των κινήσεων του Οθωμανού «σατράπη» ήταν προϊόν της έλλειψης βυζαντινής αντίστασης από τη συνεχή καταπόνηση, φθορά και φτώχεια που προκαλούσαν οι πυκνές επιδρομές των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας.²²² Δεν έλειπαν μάλιστα και οι περιπτώσεις που ο ληστρικός τρόπος δράσης των Τούρκων ήταν επιθυμητός για τη βυζαντινή πλευρά, όπως στην περίπτωση της καταστολής της λαφυραγωγίας των Αλβανών στην Ήπειρο, από την κυβέρνηση του Ανδρόνικου Γ' το

²¹⁹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 94¹⁶, 104¹⁰⁻¹¹, 108¹⁵⁻¹⁶, 137⁹⁻¹¹, 138¹⁴⁻¹⁵, 139⁴⁻⁵.

²²⁰ Ό.π., σ. 141¹⁻²⁴, 142¹⁻²³, 143¹⁻⁵ 196¹⁻¹⁵, 204¹⁴⁻²⁴, 206¹⁻²³ 266¹⁷⁻¹⁸, 268¹⁵⁻¹⁶.

²²¹ Ό.π., σ. 214⁴⁻²³· Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, IV, σ. 485⁹⁻²⁰, 507⁸⁻²⁸· JOANNOU, «S. Germain», σ. 98²⁴⁻²⁸· LOWRY, *The Early Ottoman State*, σ. 43, 46, 54.

²²² Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 539²⁻²⁰.

1337/8, μέσω της αποστολής δύο χιλιάδων Τούρκων μισθοφόρων του Ουμούρ από τη Σμύρνη και την Ιωνία στην χώρα των «Ίλλυριών». Ο Γρηγοράς, αποσιωπώντας την κομβική επιρροή του *μεγάλου δομέστικου* Καντακουζηνού στην επιλογή της μουσουλμανικής βοήθειας, διατείνεται δηκτικά ότι ο αυτοκράτορας έδωσε την ευκαιρία σε Βυζαντινούς και Τούρκους να προβούν σε ληστείες στην περιοχή της Ίλλυρίας και να εξελιχθούν σε σύντομο χρονικό διάστημα από φτωχοί σε πλούσιοι. Με άλλα λόγια, τονίζεται το οξύμωρο της προσπάθειας αντιμετώπισης των ληστειών των Αλβανών στα βυζαντινά εδάφη μέσω των ληστρικών στρατευμάτων του μουσουλμάνου αρχηγού. Βέβαια, η πρακτική της ληστείας ήταν θεμιτή από την ανώτατη ηγεσία, όταν έφερνε τα επιθυμητά αποτελέσματα στην αυτοκρατορία. Στην εξιστόρηση του Καντακουζηνού για το παραπάνω περιστατικό θα σταθούμε σε μια αξιοσημείωτη λεπτομέρεια. Σύμφωνα με τον αυτοκράτορα, ο Ανδρόνικος Γ΄ είχε στείλει στρατό σε δύσβατα μέρη της Ιωνίας, προκειμένου να πείσουν τον Αμούρ/Ουμούρ να συμμαχήσει μαζί του εναντίον των Αλβανών. Ο Τούρκος ηγέτης ως φίλος της αυτοκρατορίας δέχτηκε με χαρά την πρόταση του Ανδρόνικου Γ΄. Η συγκεκριμένη απόφαση του αυτοκράτορα, με την προφανή παρότρυνση του *μεγάλου δομέστικου*, μπορεί να χαρακτηριστεί παρορμητική και ανεύθυνη. Η βυζαντινή διοίκηση δεν υπολόγισε το κατά πόσο οι στρατιώτες του θα παρέμεναν ασφαλείς σε μια τόσο δύσκολη διαδρομή και ειδικά με τον κίνδυνο μίας ενδεχόμενης επιδρομής των Τούρκων εναντίον τους. Οι Τούρκοι πολεμιστές σε ένα τέτοιο σενάριο θα είχαν το στρατηγικό πλεονέκτημα, διότι ήταν εξοικειωμένοι με τα δύσβατα μέρη και όσες φορές κατέφευγαν σε αυτά σε πολεμικές αναμετρήσεις με τον βυζαντινό στρατό (πρβλ. τη μάχη του Πελεκάνου το 1329), οδηγούσαν συνήθως σε ήττα τους Βυζαντινούς. Επιπλέον, ο ίδιος ο αυτοκράτορας και ο Καντακουζηνός εξαιτίας των αποφάσεων τους έδιναν την απόλυτη ελευθερία της περαιτέρω τριβής των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας στα βυζαντινά εδάφη²²³

Η βυζαντινο-τουρκική σύμπραξη συντέλεσε στην κατάπνιξη της εξέγερσης των Αλβανών στη Θεσσαλία, όμως ο τρόπος δράσης των «βαρβάρων» του Αμούρ με τις αιχμαλωσίες, τις ανηλεείς σφαγές και τον εξανδραποδισμό των γυναικόπαιδων χαρακτηρίστηκε «αήθης» από τον Καντακουζηνό, φανερώνοντας τον αποτροπιασμό του για τη φρικαλεότητα της δράσης των συμμάχων του. Για τον συγγραφέα, η

---

²²³ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 496₁₋₁₃. LEMERLE, *Aydin*, σ. 109. KYRIAKIDES, «The division of booty», σ. 169.

σκληρότητα των «Περσών»/«βαρβάρων» δεν άρμοζε στα «ρώμαϊκά» ιδεώδη. Οι Βυζαντινοί προτιμούσαν τον αμυντικογενή πόλεμο και δεν εξανδραποδίζαν ανθρώπους, ενώ οι «βάρβαροι» που δεν πίστευαν στο Θεό, έπρατταν το αντίθετο. Ο αυτοκράτορας μάλιστα, απελευθέρωνε και πολλούς από τους παραδομένους-ικέτες Αλβανούς, σε αντιδιαστολή με τα τουρκικά στρατεύματα που πήραν πολλούς Αλβανούς ως δούλους στην Ανατολή. Οι Τούρκοι έλαβαν επίσης βοσκήματα, έπιπλα και πολλά χρήματα. Μπορεί να διαφαίνεται η ενόχληση του Καντακουζηνού για τη συμπεριφορά των αλλόδοξων πολεμιστών, αλλά αυτή δεν επηρέασε ανασταλτικά την εξέλιξη των βυζαντινο-μουσουλμανικών σχέσεων. Την ίδια περίοδο (1338) αλώθηκε η Νικομήδεια της Βιθυνίας ύστερα από μακρά περίοδο πολιορκίας και λιμού. «Άδεῶς», πλήθος Τούρκων επέδραμε στη Θράκη, γεγονός σύνθηρες, που προκάλούσε ανία στον Γρηγορά ακόμα και η αφήγησή του. Σαφώς, κατανοείται η απαισιοδοξία του ιστορικού και η σχεδόν στωική αποδοχή της εμπόλεμης κατάστασης στην οποία βρισκόταν η αυτοκρατορία.²²⁴

Οι βαρβαρότητες των Τούρκων στα βυζαντινά εδάφη συνοψίζονται στο σχόλιο του Γρηγορά «ἤλαυνον τὰ κτήνη» στη Θράκη, το 1343, καίγοντας χωριά, εξανδραποδίζοντας τον ντόπιο πληθυσμό, σφάζοντας ζώα και καταλαμβάνοντας την περιοχή. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, οι «Ρωμαίοι» προφασίζονταν ως αφορμές της τουρκικής επιθετικότητας την εγκατάλειψη της θρακικής γης εξαιτίας του λιμού και της παύσης προμήθειας σίτου από τον Εύξεινο Πόντο σε αυτό το τμήμα της βυζαντινής επικράτειας, όμως ο ίδιος απέδιδε τα αρνητικά στρατιωτικά αποτελέσματα στον περισπασμό των ομοαίματων του από τους εμφυλίους πολέμους. Οι Τούρκοι, το ίδιο έτος, πραγματοποιούσαν ληστρικές επιδρομές και δια θαλάσσης αναμειγνυόμενοι στις βενετογενοβέζικες συγκρούσεις στο Αιγαίο και την ανατολική Μεσόγειο. Δύο χρόνια αργότερα, η Θράκη βρισκόταν ξανά στο επίκεντρο των συγκρούσεων και η «περσική» δύναμη εκεί προκάλεσε λιμό, ώστε να πιεστούν τα στρατεύματα του Ιωάννη Βατάτζη, αντιπάλου του Καντακουζηνού στον δεύτερο εμφύλιο, και να πάρουν το μέρος του. Για το προαναφερθέν συμβάν, ο Καντακουζηνός υποστήριζε ότι οι στενές σχέσεις του με τους συγκεκριμένους Τούρκους συντέλεσαν στη διακοπή της στρατιωτικής δράσης

---

²²⁴ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 496, 497, 498¹⁻¹⁹, 499²⁻⁶· Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 544¹⁹⁻²⁴, 545¹⁻²⁰, 548¹⁶⁻²³· DÖLGER, *Regesten*, τ. 4, αρ. 2819, σ. 157· Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, σ. 66¹⁷⁻²⁴· NICOL, *Despotate of Epiros*, σ. 82-105· ο ίδιος, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 286· KNOWLES, *Theodore Paleologue*, σ. 98, 100· DENNIS, *Three byzantine military treatises*, σ. 20, 22· LEMERLE, *Aydin*, σ. 109· ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ-ΑΡΝΑΚΗΣ, *Οι πρώτοι Όθωμανοί*, σ. 197· ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, «The division of booty», σ. 169, 171-172.

τους στη θρακική γη.²²⁵ Παρόμοια έξαρση της τουρκικής επιθετικότητας αντιμετώπιζε τότε και η Τραπεζούντα. Όταν μετά το θάνατο του Βασιλείου Κομνηνού (1340) ξέσπασε εμφύλιος, οι «περσικές φάλαγγες» εκμεταλλεύτηκαν το γεγονός και επιτέθηκαν στην πόλη διαπράττοντας σφαγές, ληστείες, εμπρησμούς.²²⁶ Ήταν «μέγα το θράσος των βαρβάρων», αφού έπρατταν τα «κάκιστα» και έλεγαν τα «έχθιστα», κατά τον Ανδρέα Λιβαδηνό.²²⁷

Στην περιγραφή του τρόπου δράσης των μουσουλμανικών στρατευμάτων στις εκάστοτε μάχες στα βυζαντινά εδάφη, προστίθενται επίσης ο κλεφτοπόλεμος, η απάτη, το θράσος και η φυγομαχία. Σταδιακά, οι Βυζαντινοί αντιλαμβάνονταν την επικινδυνότητα της συνεχούς παρουσίας των Τούρκων πολεμιστών στην αυτοκρατορία και τον κίνδυνο εξάλειψης του γένους των χριστιανών από την περιοχή.²²⁸ Μάλιστα, για πρώτη φορά ο Καντακουζηνός αποκαλείται ανάλγητος από τον Γρηγορά, διότι παρέμενε αμέτοχος στις σφαγές και την αιχμαλωσία των ομοφύλων του από τους Τούρκους. Μετά το τέλος του εμφυλίου και την έναρξη της διαμάχης μεταξύ Ματθαίου και Ιωάννη Ε΄ ο συγγραφέας διατεινόταν πως οι στρατηγικές κινήσεις του αυτοκράτορα ήταν πια ολέθριες για την αυτοκρατορία και κυρίως για τη Μακεδονία και τη Θράκη που είχαν υποστεί αδικαιολόγητη βία και τις περισσότερες καταστροφές από τις πολύχρονες, τουρκικές επιδρομές. Οι λόγοι της μεταστροφής του Γρηγορά στην κριτική του σχετίζονται με τη διακοπή της χρηματοδότησης του διδασκαλείου του από τον Καντακουζηνό, τη σύγκρουσή τους στην ησυχαστική έριδα και την «αίσχυνή» του ίδιου του αυτοκράτορα για τα δεινά των Βυζαντινών. Επιπλέον, η απόσυρση του Καντακουζηνού στη μονή των Μαγγάνων ώθησε τον Γρηγορά στην αποκοπή των

---

²²⁵ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 673¹⁰⁻¹⁴, 676⁷⁻²⁴, 677¹⁻⁶, 683⁵⁻¹⁴, σ. 689¹⁰⁻²³, 692¹⁻¹⁵, 693¹⁶⁻²⁴, 694¹⁻¹², 741¹⁸⁻²⁴, 742¹⁻²², 742¹³⁻²³, 743¹⁻⁶, σ. 747¹⁻²⁴, 762⁷⁻²⁴, 763¹⁵⁻²⁴. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III, σ. 63²²⁻²⁴, 64¹⁻²¹, 65¹⁻¹⁹, 85³⁻¹⁶, 87³⁻⁸, 242-250.

²²⁶ Η καταδίκη των εμπρησμών συνιστά τρόπον τινά σχήμα οξύμωρο, από τη στιγμή που αυτή η πρακτική συναντάται στο εγχειρίδιο του Νικηφόρου Ουρανού, στο κεφάλαιο για τις ενδεδειγμένες ενέργειες του βυζαντινού στρατού εντός εχθρικού εδάφους, όμως επί της ουσίας δεν μπορούσε πλέον να εφαρμοστεί στην Ύστερη Βυζαντινή περίοδο, εξαιτίας της παρακμής της ισχύος των ενόπλων δυνάμεων της αυτοκρατορίας. Μετά την ανασύστασή του, το Βυζαντινό κράτος είχε κυρίως τον ρόλο του ηττημένου στις πολεμικές αναμετρήσεις και δαιμονοποιούσε τις μεθόδους που το ίδιο εφάρμοζε κατά το ένδοξο παρελθόν του. Για την προτροπή εμπρησμού των εδαφών του αντιπάλου από τον βυζαντινό στρατό, βλ. DE FOUCAULT, «Nicéphore Ouranos», σ. 291.

²²⁷ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 763¹⁻²⁴, 764¹⁻¹⁸, 787¹²⁻¹⁵, 795¹⁻⁴, 816¹⁰⁻²³, 817²⁴, 818¹⁻². Λιβαδηνός, *Βίος*, σ. 65. Πανάρετος, *Περί Μεγάλων Κομνηνών*, σ. 65²⁹⁻³¹. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Ιστορία των Μεγάλων Κομνηνών*, σ. 93-95. ΚΑΡΙΠΟΒ, *Ιστορία της Τραπεζούντας*, σ. 425-426.

²²⁸ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 835²⁻⁴, 836¹⁻³, 837¹¹⁻²⁰, 839²⁰⁻²⁵, 865⁶⁻¹². ο ίδιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, III, σ. 162⁴⁻¹⁸, 164⁴⁻²⁰.

«δεσμών» του από την επιρροή του αποσυρθέντος αυτοκράτορα και στην αντικειμενικότερη εξιστόρηση των πεπραγμένων της εποχής.²²⁹

Όπως όλοι ανεξαιρέτως οι ιστορικοί του 13^{ου}-15^{ου} αιώνα, έτσι και ο Καντακουζηνός πραγματεύεται τις αρπαγές και τις βιαιότητες των Τούρκων εισβολέων σε βάρος του βυζαντινού πληθυσμού. Ο αυτοκράτορας, ένας από τους πιο ένθερμους, τουλάχιστον κατά τη μεγαλύτερη διάρκεια της βασιλείας του, υποστηρικτές της βυζαντινο-τουρκικής συνεργασίας με τον χαρακτηριστικό αντιφατικό τρόπο της εξιστόρησης των γεγονότων, παραδέχεται τη δημιουργηθείσα σοβαρή απειλή στα θρακικά εδάφη, έχοντας βιώσει μάλιστα την τουρκική αγριότητα το 1326: «ὁ δὲ μέγας δομέστικος ὀλίγου ἐδέησε μαχόμενος πεσεῖν...αὐτὸν δὲ καὶ...λίθοις ἔπληξαν πολλάκις...τόν τε παρὰ τὴν ζώνην ἀκινάκην ἤρπασαν αὐτοῦ, καὶ τὰ τῶν ἱματίων ἄκρα διέρρηξαν τοῖς ἔλκυσμοῖς...». Παρά την παραδοχή του κινδύνου από τους αλλόθρησκους εισβολείς, ο Καντακουζηνός δεν παύει, ήδη από τη βασιλεία του Ανδρόνικου Γ' (1328-1341), να προωθεί σταθερά τη συνεργασία με την τουρκική πλευρά. Επιπροσθέτως, παρατηρείται το εξής φαινόμενο στο συγγραφικό του έργο: όταν ο ίδιος παραθέτει τα γεγονότα κατά τη διάρκεια των οποίων διατελούσε στο αξίωμα του *Δομέστικου*, προσδιορίζει ως βαρβάρους τους Τούρκους και υπεραμύνεται της συμβολής του στον αγώνα εναντίον τους. Αντιθέτως, από την περιγραφή του δεύτερου εμφυλίου ως τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του απαλείφεται ο ανωτέρω προσδιορισμός για εκείνους και αρχίζει η προβολή τους ως το αναγκαίο κακό για την επίλυση των εσωτερικών και εξωτερικών προβλημάτων της αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τα συμφραζόμενα της *Ιστορίας* του, ο Καντακουζηνός έχοντας αποδείξει κατά το παρελθόν την αντιτουρκική δράση του και χωρίς τη δυνατότητα επιλογής άλλου συμμάχου, συνεργάστηκε ακούσια με το μουσουλμανικό στοιχείο σε πολιτικό επίπεδο.²³⁰

Ο Καντακουζηνός παραθέτει τον επινοημένο ίσως από τον ίδιο λόγο του Ανδρόνικου Γ' στους στρατιώτες του κατά τη διάρκεια της μάχης του Πελεκάνου το 1329. Ο Παλαιολόγος είχε παραδεχθεί τη γενναιότητα και την πολεμική εμπειρία των στρατιωτών του εναντίον των «βαρβάρων» που δεν αντιμάχονταν επί ίσοις όροις τους Βυζαντινούς. Αναλυτικότερα, οι πολεμιστές του Ορχάν καταδύονταν σε δυσπρόσιτα

²²⁹ Γρηγοράς, *Ρωμαική Ιστορία*, III, σ. 53²¹⁻²³, 54¹⁻⁷, 197³⁻¹², 201²³⁻²⁴, 202· ANNA SKLABENITH, *Συμβολή στη μελέτη των επιστολών του Νικηφόρου Γρηγορά*, (ιδ. διατρ.), Αθήνα 2014, σ. 14, 15, 27, 32.

²³⁰ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 206¹⁻¹³, 207¹⁻¹⁸· LAIOU, «Byzantium and the Turks», σ. 379· VRYONIS, «Byzantine and Turkish Societies», σ. 125, 127.

σημεία όπως στα κοίλα μέρη των βουνών, απέφευγαν την κατά μέτωπο επίθεση, προσποιούνταν υποχώρηση και μετά επέστρεφαν με μεγάλη ταχύτητα και από την παιδική τους ηλικία γαλουχούνταν σε πολεμικές αναμετρήσεις. Τελικά, η έκβαση της μάχης ολοκληρώθηκε με την πρόσκληση αποχώρησης των βυζαντινών στρατευμάτων από το πεδίο της μάχης λόγω της αδυναμίας αντιμετώπισης της πολεμικής τακτικής του τουρκικού στρατού.²³¹ Η συνήθεια της επιλογής των απόκρημνων μερών από πλευράς Τούρκων επαληθεύεται επίσης και στο *Έγκώμιον εἰς Ἄγιον Εὐγένιον*. Στο συγκεκριμένο έργο, ο Ιωάννης Λαζαρόπουλος δίνει την πληροφορία της διασκόρπισης και της καταφυγής των «δύσμορων Βαρβάρων» στα κοίλα μέρη και των βουνών της Τραπεζούντας το 1224. Για εκείνους, ο γκρεμός των βουνών θεωρείτο «πεδῖον ἰπήλατον».²³²

Λίγο καιρό πριν τις συζητήσεις για τη συμβασιλεία του Ανδρόνικου Γ΄ με τον Καντακουζηνό οι «Πέρσες» πραγματοποιούσαν εφόδους στα μικρασιατικά εδάφη. Η κατάληψη της Νίκαιας και της Νικομήδειας ολοκλήρωσε σχεδόν την οσμανική κατάκτηση της εύφορης γης της Βιθυνίας και του βορειοανατολικού άκρου της Μ. Ασίας και συντέλεσε στον εξισλαμισμό ενός τμήματος των κατοίκων της. Άλλωστε, η δυσαρέσκεια των Βυζαντινών λόγω της παραμέλησής τους από την Εκκλησία και την Πολιτεία και η αυτόματη θεώρηση των νέων προσήλυτων ως Οθωμανών, με ίσα δικαιώματα με τους εξ αίματος Τούρκους, ενίσχυε, θα έλεγε κανείς, το παραπάνω φαινόμενο. Παράλληλα, στην ίδια περιοχή εντοπίζονταν και περιπτώσεις νεομαρτύρων και κρυπτοχριστιανών. Η αντιφατική συνύπαρξη των άνωθεν εκ διαμέτρου διαφορετικών φαινομένων είναι αντιπροσωπευτική του διχασμού που επικρατούσε στη βυζαντινή επικράτεια ανάμεσα σε όσους τάσσονταν υπέρ της αυτοκρατορικής εξουσίας και σε όσους επέλεξαν ένα νέο πολιτικό καθεστώς και μια νέα εθνική ταυτότητα. Το 1336 ο Ορχάν ανέλαβε το Εμιράτο του Καρασί και έτσι επεκτάθηκε κατά μήκος της νότιας ακτής της Προποντίδας και νότια μέχρι την Πέργαμο. Την ίδια περίοδο, Τούρκοι πειρατές από όλα τα μέρη της Μ. Ασίας προέβαιναν σε λεηλασίες στα νησιά του Αιγαίου και στις ακτές της Θράκης. Το 1329 η Χίος επανήλθε στη βυζαντινή κατοχή. Σε αυτή συντέλεσε και η εξέγερση των κατοίκων της Χίου υπό τον

²³¹ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 345-355, 356· ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ-ΑΡΝΑΚΗΣ, *Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί*, σ. 77, 152· ΪNALCIK, «The Turcoman Principalities in Anatolia», σ. 188· KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 31· ο ίδιος, «The battle of Pelekanos», σ. 85-86.

²³² Λαζαρόπουλος, *Σύνοψις*, σ. 127₁₃₋₃₁· LEMERLE, *Aydin*, σ. 65· KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 204-206.

Λέοντα Καλόθετο.²³³ Το φθινόπωρο ο Ανδρόνικος Γ΄ αναδιοργάνωσε το βυζαντινό ναυτικό ενδυναμώνοντας τη γραμμή άμυνας στα νησιά και τις ακτές της Μ. Ασίας. Η επανάκτηση της Χίου σήμαινε την αναγνώριση της στρατηγικής σημασίας του νησιού για τα βυζαντινά συμφέροντα σε Αιγαίο και Μ. Ασία και την έμμεση παρακώλυση των δυτικών και των τουρκικών συμφερόντων από τον Καντακουζηνό, μέσω της ασκηθείσας επιρροής στον παλιό του φίλο, Καλόθετο.²³⁴

Το 1329 ο Ανδρόνικος Γ΄ πληροφορήθηκε πως οι Τούρκοι με τη συνδρομή εβδομήντα πλοίων πέρασαν στην Τραϊανούπολη και λεηλάτησαν τη Βήρα. Ο αυτοκράτορας μαζί με τον *Δομέστικο* επιτέθηκαν ξαφνικά στους «Πέρσες» και αιχμαλώτισαν όσους δεν κατέφυγαν στη Μ. Ασία. Το ίδιο έτος, «περσική» στρατιά διέπραττε ληστείες στη Θράκη και ο Ανδρόνικος Γ΄ συνάθροισε στρατό εναντίον της. Πολλοί «Πέρσες» κατατροπώθηκαν και επέστρεψαν στη Μ. Ασία. Έναν χρόνο μετά, οι νέες επιδρομές των Τούρκων στις θρακικές πόλεις, στον Άθωνα και στα πέριξ της Θεσσαλονίκης με τις συνεπαγόμενες λεηλασίες και αιχμαλωσίες αντιμετωπίστηκαν επιτυχώς από τον βυζαντινό στρατό. Επιπλέον, η νίκη των Βυζαντινών στη Νικομήδεια επί των πολιορκούντων Τούρκων επετεύχθη χάρη στην έγκαιρη ανατροφοδότηση της πόλης με εντολή του αυτοκράτορα. Παρά τις όποιες ειρηνικές συμβάσεις μεταξύ Βυζαντινών και Τούρκων οι εχθρικές κινήσεις των δεύτερων στα βυζαντινά εδάφη δεν σταματούσαν και η αυτοκρατορία βρισκόταν σε συνεχή άμυνα με την διαφορά ότι ως τα μέσα περίπου 14^{ου} αιώνα υπήρχαν ακόμα περιθώρια αντιμετώπισής τους.²³⁵

Η κλιμακούμενη επιθετικότητα των Τούρκων, παρά τις περιορισμένες νίκες των Βυζαντινών εναντίον τους, είχε θορυβήσει και τους Δυτικούς. Ο Βενετός πολιτικός και γεωγράφος, Sanudo Torsello, από το 1324 ως το 1331, κινούσε τα νήματα μεταξύ της Βενετίας, του πάπα και του Ανδρόνικου Β΄ για την επίτευξη της εκκλησιαστικής ένωσης, για μια νέα Σταυροφορία στους Αγίους Τόπους και για έναν κοινό ευρωπαϊκό

---

²³³ ARGENTI, *The occupation of Chios*, σ. 60-70· KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 32.

²³⁴ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 370₁₆₋₂₁· Κάλλιστος Α΄, *Βίος τοῦ Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτου*, σ. 33₁₈₋₂₈· Φιλόθεος Κόκκινος, *Βίος ἁγίου Ἰσιδώρου*, σ. 354₂₋₁₀· LEMERLE, *Actes de Kutlumus*, αρ. 11, σ. 62₇₋₁₂, 63₁₋₁₅· ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Actes de Docheiariou*, σ. 180· NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 272-273· VRYONIS, «Byzantine and Turkish societies», σ. 144, 147· LEMERLE, *Aydin*, σ. 67· ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ-ΑΡΝΑΚΗΣ, *Οἱ πρότοι Ὀθωμανοί*, σ. 77, 152, 161, 162· ΪNALCIK, «The Turceman Principalities in Anatolia», σ. 190· ΛΑΙΟΥ, «Saints and society», σ. 93-95· ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, *Γράφοντας ιστορία με τους αγίους*, 27-28· ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΗΣ, «Ἐκτουρκισμός καὶ ἐξισλαμισμός», σ. 118-128· ΒΡΥΩΝΗΣ, *Παρακμή*, σ. 311, 314, 316, 318, 320· ΑΜΑΝΤΟΣ, «Νεομάρτυρες», σ. 161-167· VAPORIS, *Neomartyrs*, σ. 15-30· ZACHARIADOU, «The neomartyr's message», σ. 51-63· ἡ ἴδια, «Βίοι νεοτέρων αγίων», σ. 215-225· LOENERTZ, «Chronique brève», σ. 49· WRIGHT, *Gattilusio*, σ. 79.

²³⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 390₄₋₁₂, 427₁₁₋₁₈, 435₂₁₋₂₅, 436₁₋₈, 455, 456₁₋₁₃, 459₁₅₋₂₄, 460₁₋₁₃.

συνασπισμό εναντίον των Τούρκων, πριν χαθούν τα περιθώρια αντίδρασης εναντίον τους. Οι πολιτικές πιέσεις του διορατικού Sanudo ευόδωσαν, όταν το 1333 η αντιτουρκική λήγκα Βυζαντινών, Βενετών και Ιπποτών της Ρόδου πολέμησε στη θάλασσα τα στρατεύματα του Γιαξή, εμίρη του Καρασί, κοντά στο Αδραμύτιο και υποχρέωσε τους Τούρκους σε ήττα. Επίσης, κατά την Αγγελική Λαΐου, το αυξημένο ενδιαφέρον της Βενετίας για τους εξωτερικούς εχθρούς της αυτοκρατορίας σχετίζονταν και με τα οικονομικά τους συμφέροντα, καθώς οι Τούρκοι εμπόδιζαν το εμπόριο στη Μαύρη Θάλασσα.²³⁶

Οι στρατιωτικές επιτυχίες των Βυζαντινών εναντίον των μουσουλμάνων εισβολέων από τη Μ. Ασία απασχολούν ιδιαίτερα την *Ιστορία* του Καντακουζηνού. Το 1331 ο «σατράπης» Αμούρ (Ουμούρ) διέσχισε με εβδομηνταπέντε πλοία το Αιγαίο και πέρασε στα παράλια της Θράκης, αλλά κωλύοταν να λεηλατήσει την περιοχή λόγω της αποτρεπτικής ικανότητας του βυζαντινού στρατού. Ο συγγραφέας τονίζει στο σύγγραμμά του την καίρια συμβολή του ίδιου και του αυτοκράτορα για την αντιμετώπιση των περισσότερων αριθμητικά «βαρβάρων». Οι Τούρκοι δεν επιτίθεντο, ούτε οπισθοχωρούσαν από την περιοχή, αλλά παρέμεναν εκεί λόγω του κέρδους που θα αποκόμιζαν, πιστεύοντας ότι δεν θα συναντούσαν αντίσταση. Ο Καντακουζηνός, όπως και άλλοι συγγραφείς της εποχής του, παρουσιάζει τους μουσουλμάνους πολεμιστές ως κοινούς λαφυραγωγούς αλλά και ως υπερόπτες, αφού υπερεκτιμούσαν την πολεμική ισχύ τους. Τελικά, οι Βυζαντινοί νίκησαν αναίμακτα και ο «Άμούρπερκις» απέπλευσε προς την Ασία. Ο Ανδρόνικος Γ΄ επέστρεψε στο Διδυμότειχο έχοντας ολοκληρώσει τις διαμάχες του με τους «ανατολικούς και δυτικούς βαρβάρους». Η τελευταία φράση είναι αντιπροσωπευτική της αντίληψης του Καντακουζηνού για τους εχθρούς της αυτοκρατορίας, οι οποίοι είτε ανήκαν στην Ανατολή, είτε στη Δύση, χαρακτηρίζονταν συλλήβδην «βάρβαροι». Συνεπώς, η οποιαδήποτε συνεργασία της αυτοκρατορίας με τους Δυτικούς κυρίως επί Καντακουζηνού ήταν δύσκολη, με φωτεινή εξαίρεση τις πολιτικές κατευθύνσεις του *μεσάζοντος* Δημητρίου Κυδώνη, ο οποίος αποτελούσε το έμμεσο «άνοιγμα» του αυτοκράτορα στην Ευρώπη. Ο Βυζαντινός ηγέτης δεν αντιλαμβανόταν ή ίσως δεν έβρισκε επί της ουσίας κάποια ειδοποιό διαφορά μεταξύ Δυτικών και μουσουλμάνων

---

²³⁶ LOCK, *Marino Sanudo Torsello, the Book of the secrets*, σ. 54-64· ο ίδιος, «Sanudo», σ. 145, 148· THIRIET, *Régestes I*, αρ. 13· LAIOU, «Byzantium and the Turks», σ. 381-387· LEMERLE, *Aydin*, σ. 89-101· ΘΕΟΤΟΚΗΣ, «Η συμμαχία τῶν κρατῶν τοῦ Αἰγαίου κατὰ τῶν Τούρκων», σ. 284-289· İNALCIK, «The Turcoman Principalities in Anatolia», σ. 197.

της Μ. Ασίας, όχι βάσει πολιτισμικών στοιχείων αλλά βάσει των πολιτικών επιδιώξεών τους κατά των συμφερόντων του Βυζαντίου.²³⁷

Από το 1337 ως το 1341 οι δυνάμεις των «Περσών», κατά τη συνήθη πρακτική τους, εξανδραπόδιζαν τους κατοίκους των αιγαιοπελαγίτικων νησιών και «έληϊζοντο χωρία» σε Μακεδονία, Θράκη και Πελοπόννησο. Για τους Βυζαντινούς, ο Θεός τους έσωσε και συντέλεσε στην ήττα των «βαρβάρων».²³⁸ Όπως υπογραμμίζει ο πατριάρχης Κάλλιστος Α΄ (1350-1353 και 1355-1363), το 1360, η αγανάκτηση του Θεού για τις πράξεις των Βυζαντινών επέφερε τη στέρηση του αγαθού και την τακτική δεινή αιχμαλωσία εκείνων. Καθημερινά τους κύκλωνε ο κίνδυνος και ο φόβος από τους «πολεμίους» που χαρακτηρίζονταν «ἄγριοι» και «ἀτίθασοι θῆρες», «μανικόν πνέοντες», «πονηροί γείτονες τῆς κακίστης ἐπιθυμίας καὶ φιληδόνου ματαίας ὀρέξεως». Οι Τούρκοι πολεμιστές προσδοκούσαν να καταστήσουν «κατάβρωμα» τους Βυζαντινούς, σαν να επρόκειτο για πρόβατα χωρίς ποιμένα. Το σχόλιο του πατριάρχη αντικατοπτρίζει αφενός το «δυσαπάλλακτον και... πάνυ δυσκαταγώνιστον» της κατάστασης, αφετέρου την αντίληψή του περί ακυβερνησίας του τόπου. Παρά την κατανόηση του προβλήματος, η στάση του παρέμενε παθητική, θέτοντας τη ρητορική, επουσιώδη ερώτηση για το πότε θα εξιλεώνονταν οι Βυζαντινοί για τις αμαρτίες τους, χωρίς τη διάθεση εξεύρεσης κάποιας λύσης. Περίπου δύο δεκαετίες μετά, η Συνοδική πράξη του Νοεμβρίου του 1382, σχετικά με τη μεταφορά του μητροπολίτη Κοτυαίου Νίφωνα στη μητρόπολη Φιλαδελφείας, παρέχει μία σημαντική πληροφορία στον ερευνητή. Η μητρόπολη Φιλαδελφείας αντικατέστησε εκείνη της πόλης των Σάρδεων. Οι Σάρδεις είχαν αφανιστεί εδώ και πολλά χρόνια λόγω πολιτικής ανωμαλίας και δεν είχε μείνει καν πόλη, όπως αποκαλύπτει το έγγραφο. Το γεγονός ότι δεν είχε διαλυθεί μόνο μια μητρόπολη, αλλά είχε αφανιστεί μία ολόκληρη πόλη ενισχύει την άνευ υπερβολής επιχειρηματολογία ως προς τη σφοδρότητα των τουρκικών επιδρομών.²³⁹

Δεν λείπουν μάλιστα οι εξ απορόπτου συγκυρίες κατά τις οποίες οι ληστρικές επιδρομές των μουσουλμάνων πολεμιστών της Μ. Ασίας στην αυτοκρατορία λειτουργούσαν αμφίδρομα για τους Βυζαντινούς. Το 1341 μια «περσική» στρατιά επιτέθηκε στα παράλια της Θράκης και προέβη σε λαφυραγωγία. Εκεί, οι Τούρκοι

²³⁷ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 470¹⁴⁻²⁵, 471¹⁻²⁰, 472¹⁰⁻²⁵, 473¹⁻⁷. LEMERLE, *Aydin*, σ. 63. VRYONIS, «Byzantine Cultural Self-Consciousness», σ. 6. İNALCIK, «The Conquest of Edirne», σ. 229-249.

²³⁸ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 505⁸⁻²⁵, 506, 507¹⁻¹⁶. NICOL, *Late Byzantine History*, σ. 187-199.

53 HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 3, σ. 266¹¹⁻²⁰, 268²⁴⁻²⁶. DARROUZÈS, *Les registes de 1310 à 1376*, αρ. 2745, σ. 59. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Ὁ Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης*, σ. 104.

επιδρομείς συνάντησαν τυχαία στρατιωτικές δυνάμεις των «Μυσῶν» (Βουλγάρων) που λυμαίνονταν την περιοχή, σκοτώνοντας πολλούς από αυτούς. Οι Μυσοί έχοντας ηττηθεί από τους Βυζαντινούς και τους «Πέρσες» αποφάσισαν τη σύναψη ειρήνης με τον Καντακουζηνό.²⁴⁰ Όπως έχει ήδη υποστηριχθεί, ήταν θέμα χρόνου οι αυτόνομες κινήσεις των Τούρκων της Μ. Ασίας στην αυτοκρατορία, ειδικά σε μία περίοδο που ο βυζαντινός λαός ήταν διχασμένος από τον δεύτερο εμφύλιο. Αυτήν την ευκαιρία εκμεταλλεύτηκαν οι «βάρβαροι» εισβολείς και διέσχισαν τη Μ. Ασία προκαλώντας καταστροφές χωρίς να βρουν αντίσταση, γιατί ένα μεγάλο μέρος του βυζαντινού πληθυσμού των παραλίων της Μ. Ασίας είχε εξανδραποδιστεί από τους ίδιους. Έτσι, ήταν πια ανοικτός ο δρόμος για την ερημοποίηση της Θράκης από τις σαρωτικές επιδρομές των τουρκικών στρατευμάτων.²⁴¹

Από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα ως την άλωση, πύκνωναν οι περιγραφές της αγριότητας των Τούρκων πολεμιστών στα βυζαντινά εδάφη.²⁴² Σε δραματικούς τόνους, ο Δημήτριος Χρυσολωράς διαπιστώνει πως ο «μέγας δράκων» (ο Βαγιαζήτ Α΄ ή το σύνολο των Τούρκων) επιδίωκε να «γυμνώσει» το γένος των Βυζαντινών/χριστιανών και να αφανίσει «στέφανον βασιλείας Ῥωμαίων».²⁴³ Άρα, οι Βυζαντινοί, και ειδικά των ανώτερων τάξεων, όπως ο προαναφερθείς, δεν είχαν αμφιβολία για τον απώτερο σκοπό των Οθωμανών. Ο Ιωάννης Αναγνώστης, στο έργο του για την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς το 1430, ξεδιπλώνει γλαφυρότατα την αγριότητα των τουρκικών στρατευμάτων, τα οποία καταπάτησαν τις υποσχέσεις τους για προστασία των ντόπιων. Μάλιστα, ο συγγραφέας κάνει λόγο για «ἀπάτη» των Τούρκων. Τις τραγικές στιγμές της εισβολής στη Θεσσαλονίκη συμπλήρωναν οι θρήνοι, τα δάκρυα, οι δολοφονίες, οι αιχμαλωσίες, οι εξανδραποδισμοί, οι κλοπές και η καταστροφή ιερών κειμηλίων.²⁴⁴

Για τα μοναστήρια του Αγίου Όρους, ειδικότερα, υπάρχουν πολλές πληροφορίες για τις συνεχείς ληστρικές επιδρομές που δέχονταν από τους Τούρκους. Μοναστικά κελιά, εκκλησίες και καλλιεργήσιμες γαίες καταστρέφονταν από τις «πυκνές ἐφόδους τῶν ἀθέων Τούρκων» και οι καλόγεροι έπεφταν θύματα αιχμαλωσίας και άλλων

²⁴⁰ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, Ι, σ. 181₂₋₂₁.

²⁴¹ Ο.π., σ. 186₄₋₁₇.

²⁴² Ίσιδώρος επίσκοπος, *Επιστολαί*, αρ. 8, σ. 387₂₂₋₂₅.

²⁴³ GAUTIER, «Démétrius Chrysoloras», σ. 350₃₅₋₄₈.

²⁴⁴ Αναγνώστης, *Διήγησις*, σ. 40₁₋₂₆, 42₁₁₋₁₈, 44_{1-7,30-33}, 46_{1-4,15-34}, 48₁₋₈, 50₁₆₋₃₂, 52₁₋₄. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Λόγος Ιστορικός*, αρ. 2, § 3, σ. 43₁₋₃₃. Άνώνυμος «Μονωδία εις την Θεσσαλονίκη», αρ. 1, σ. 375₉₇.

κακουχιών. Οι συνθήκες που βίωναν οι ασκητές συνοψίζονται σε ένα σύντομο σχόλιο το οποίο προέρχεται από τη μονή Δοχειαρίου και τον μοναχό Δαυίδ. Σε ελεύθερη απόδοση, ο συγγραφέας βιώνοντας τις συμφορές από την επικρατούσα κατάσταση, κάνει λόγο για τα «ἔθνη», δηλαδή τους Τούρκους, που μίαιναν τους ναούς του Κυρίου και βεβήλωναν τα λείψανα των αγίων και απλών Βυζαντινών, καθιστώντας τα βορά στους πετεινούς του ουρανού και στα θηρία της γης.²⁴⁵

Ο Ιωάννης Κανανός αποδίδει τον τερματισμό της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης το 1422 και τη σωτηρία των κατοίκων της από το μένος του Μουράτ στην επέμβαση της Θεοτόκου. Οι επιθέσεις των Τούρκων σε αθωράκιστους ανθρώπους ήταν ενδεικτικές του «θράσους» τους, το οποίο εντέλει λειτούργησε εις βάρος τους, πεισμώνοντας το σύνολο του βυζαντινού πληθυσμού ώστε να πολεμήσει γενναία, ακόμα και με άτυπα όπλα, υπέρ πατρίδος και πίστης. Επιπλέον, ο *Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ τὸν Παλαιολόγον* συμπληρώνει: «τοῦ βαρβάρου τὰς πόλεις αἰσχυρῶς καὶ ὡς οὐκ ὄφειλε παρασημαμένου...καὶ τῆς οἰκουμένης ἡγεμόνα καὶ ὄφθαλμόν καταστρέψασθαι πόλιν, ταῦτόν εἶπεῖν κατὰ τοῦ Χριστοῦ ὀνόματος». ²⁴⁶

Ο Δούκας σε υψηλούς τόνους παραθέτει τη δράση των Τούρκων στρατιωτών οι οποίοι εφορούσαν εναντίον των χριστιανών και χρησιμοποιεί το επαναλαμβανόμενο μοτίβο για τις αμαρτίες των Βυζαντινών, οι οποίες ευθύνονταν για όσα συνέβαιναν από τους «άσεβεις». Κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί πως οι μαζικές τουρκικές επιθέσεις σε χριστιανικούς και μη πληθυσμούς εντός και εκτός της αυτοκρατορίας σχετίζονταν με την αλλαγή των πολιτικών ισορροπιών και την επιθετική πολιτική του Παγιαζήτ. Ένα ιδιαίτερο θέμα που θίγεται επίσης, στην *Τουρκοβυζαντινή ιστορία* και συνδέεται με την αυξημένη τουρκική εχθρικότητα, είναι το στρατιωτικό τάγμα των γενιτσάρων. Οι γενίτσαροι ήταν άρρενες, νεαρής ηλικίας, τέως αιχμάλωτοι χριστιανικών πληθυσμών, που εξαγοράζονταν για τη συμμετοχή τους στον τουρκικό στρατό. Οι νεοσύλλεκτοι εκπαιδεύονταν στη «δυσσέβεια», λάμβαναν οικονομικά ανταλλάγματα και δώρα. Τον αρχηγό τους τον τιμούσαν σαν πατέρα και

---

²⁴⁵ LEMERLE, *Actes de Kutlumus*, αρ. 11, σ. 62⁷⁻¹², 63¹⁻¹⁵, αρ. 23, σ. 96· ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Actes de Docheiariou*, σ. 178, 180· ZACHARIADOU, «Monks and sailors», σ. 139· η ίδια, *Trade and crusade*, σ. 6· η ίδια, «Holy war in the Aegean», σ. 214-217· İNALCIK, «The Turcoman Principalities in Anatolia», σ. 179-217.

²⁴⁶ Κανανός, *Διήγησις*, σ. 66³⁴¹⁻³⁴⁵, 75⁵⁵⁷⁻⁵⁶⁵· DENDRINOS, «Funeral Oration on Manuel Palaeologus», σ. 443⁴⁷⁻⁵².

μπορούσαν να θυσιάσουν τη ζωή τους γι' αυτόν. Επιπλέον, αυτοί οι «γενιτζεροι» ήταν δούλοι που είχαν υποπέσει στις απολαύσεις σαν «γουρούνια» και είχαν αποκτήσει θανατηφόρα έχθρα εναντίον των ομοεθνών τους. Η βίαιη αλλαγή εθνικής-θρησκευτικής ταυτότητας μέσω του τάγματος των γενιτσάρων αποτελούσε ένα χρήσιμο εργαλείο στα χέρια των Οθωμανών και συντελούσε στον γρηγορότερο εξισλαμισμό και την ενσωμάτωση των τέως χριστιανών στη μουσουλμανική κοινωνία.²⁴⁷

Ο Κριτόβουλος, με την αμφιλεγόμενη στάση του απέναντι στους Τούρκους, παραδίδει μια ιστορία πλήρως κατατοπιστική ως προς τον τρόπο δράσης των κατακτητών. Ο συνήθης τρόπος των καταδρομών και των ληστειών των Τούρκων εις βάρος των Βυζαντινών στον Ελλήσποντο, στη Μακεδονία και τη Θράκη δεν παραλείπονται στο έργο του. Κατά τον συγγραφέα, στην Ασία και την Ευρώπη μεγάλα γένη αγωνίζονταν «λαμπρῶς» και μέχρι θανάτου για την ελευθερία τους από τον τουρκικό ζυγό. Με το τελευταίο του σχόλιο ο ιστορικός εκδηλώνει τον θαυμασμό του για το φρόνημα, την ευψυχία και την αντίσταση της βυζαντινής πλευράς που επεδίωκε μόνο την ευδοξία, αλλά σε καμία περίπτωση δεν ταυτίζεται με τους Βυζαντινούς.²⁴⁸

Μάλιστα, για να κρατήσει τις αποστάσεις από την υποσημαινόμενη ταύτιση του με τη βυζαντινή πλευρά, ο Κριτόβουλος υιοθετεί την τουρκική εθνική/φυλετική συνείδηση για την περιγραφή της δράσης των μουσουλμάνων ηγεμόνων γράφοντας χαρακτηριστικά πως οι προπάτορες Οθωμανοί «καὶ πρὸς πόλεμον καὶ εἰρήνην αὐταρκεστάτην καὶ ἡμῖν παρέδωσαν» την Πόλη. Ο ίδιος συμπληρώνει παρακάτω: η «ἐν τῷ μέσῳ κειμένη τῆς ἡμετέρας ἀρχῆς» Κωνσταντινούπολη πολεμώντας διαχρονικά τους Τούρκους τους παρείχε και τους παρέχει ακόμα αγαθά. Μπορεί η χρήση των αντωνυμιῶν «ἡμῖν» και «ἡμετέρας» να επιτείνει τη βούληση του συγγραφέα να συσχετιστεί με τους κατακτητές, όμως με μία πιο προσεκτική ματιά, η ανωτέρω δήλωσή του είναι μία έμμεση κατηγορία για την ισοπεδωτική πολιτική τού Μωάμεθ Β' εις βάρος της αυτοκρατορίας. Αυτή η υποφαινόμενη κατηγορία συντελείται μέσω της σύγκρισης ανάμεσα στην «αὐταρκεστάτη» Κωνσταντινούπολη που παρέδωσαν οι

---

²⁴⁷ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 177¹⁻¹², 179¹⁻³¹, 181¹⁻². Κριτόβουλος, *Ἐνγγραφή Ἱστοριῶν*, σ. 185-7. DEMETRIADES, «Devshirme», σ. 23, 27, 29, 30. VRYONIS, «Byzantine and Turkish Societies», σ. 141, 146. ο ίδιος, «Seljuk Gulams and Ottoman Devshirme», σ. 224-226. BALIVET, «L'islamisation des Balkans Ottomans», σ. 11, 13. PALMER, «Janissaries», σ. 448-481. REPP, «Devshirme», σ. 137-139. ZACHARIADOU, «Les "janissaires"», σ. 591-597.

²⁴⁸ Κριτόβουλος, *Ἐνγγραφή Ἱστοριῶν*, σ. 21¹⁻¹³, 25¹⁻¹⁵, 26⁸⁻²⁸, 27³⁰⁻³³, 28¹⁰⁻²⁰. Γεώργιος ὁ Ἀμοιρούτζης, *Βησσαρίωνι*, σ. 398-399.

προηγούμενοι σουλτάνοι και στην ερειπωμένη και κατεστραμμένη Βασιλεύουσα επί βασιλείας Μωάμεθ Β΄. Στην ουσία δεν είχε μείνει Πόλη παρά μόνο το όνομά της.²⁴⁹

Παρόμοιες ζοφερές εικόνες των μεθόδων δράσης των κατακτητών στην υποδουλωμένη αυτοκρατορία αντλούμε και από το ημερολόγιο του Nicolo Barbaro, αυτόπτη μάρτυρα των γεγονότων της πολιορκίας και της άλωσης της Πόλης. Στο κείμενό του εντοπίζεται ένας ακόμα λόγος του Μωάμεθ Β΄, ο οποίος έρχεται σε σύμπτωση με τον αντίστοιχο του Κριτόβουλου, ως προς ληστρικά κίνητρα άλωσης. Κατά τα γραφόμενά του, ο Μωάμεθ φερόταν σίγουρος για την κατάλυση του Βυζαντινού κράτους και επαιρόταν ότι ο στρατός του θα είχε πολλούς χριστιανούς στα χέρια του, θα τους καθιστούσε σκλάβους, θα έπαιρνε τις γυναίκες τους και θα πλούτιζε. Η των «βαρβάρων ώμότης» και ο «άσεβής δυνάστης σὺν ὑπηκόοις ὁμοίοις» ωθούσαν επίσης τον Ανδρόνικο Κάλλιστο, ο οποίος θρηνούσε την άλωση, να δηλώσει ότι οι πεθαμένοι ήταν μακάριοι και οι ζώντες ελεεινοί!²⁵⁰

Ο Κριτόβουλος μέσω συγκεκριμένων λέξεων και φράσεων τονίζει θαρραλέα πως με τις πράξεις τους οι Τούρκοι υπερέβησαν τα εσκαμμένα, υποδεικνύοντας αδικαιολόγητα άγριες, ζώδεις συμπεριφορές. Το μένος τους κατά πάντων ήταν ασύγκριτο. Δεν ήταν δυνατόν να κατανοηθούν τα εκτενή βασανιστήρια στο σύνολο του Βυζαντινού πληθυσμού, παρά το γεγονός ότι η Κωνσταντινούπολη δεν παραδόθηκε εκούσια. Οι σφαγές και οι ληστείες στις πόλεις που δεν παραδίνονταν ειρηνικά ήταν αναμενόμενες, σύμφωνα με τις εκτενείς περιγραφές των τουρκικών θηριωδιών από τους Βυζαντινούς συγγραφείς. Αλλά τα ανηλεή, άνευ λόγου, βασανιστήρια στο σύνολο του πληθυσμού και το σχεδόν προσωπικό μένος των Τούρκων για τον βυζαντινό λαό ήταν ακατανόητο. Ο όρος «ατίμως», δύο φορές χρησιμοποιημένος από τον Κριτόβουλο για την περιγραφή της σύλησης των ιερών, φανερώνει τον αποτροπιασμό του για τον εξευτελισμό των συμβόλων της Ορθοδοξίας και τη διατήρηση της χριστιανικής του ταυτότητας.

Στο παρόν κεφάλαιο εξετάστηκε εκτενώς, μέσα από ποικίλες πηγές της εποχής, η διαχρονική βαρβαρότητα της τουρκικής πλευράς παρουσιασμένη μέσα από τους ποικίλους χαρακτηρισμούς για τα τουρκικά φύλα και τη λεπτομερή απεικόνιση της στρατιωτικής δραστηριότητάς τους στην αυτοκρατορία. Οι λιγότερο αρνητικοί προσδιορισμοί συναντώνται στην περιγραφή των Σελτζούκων, που όπως θα δούμε στο

²⁴⁹ Κριτόβουλος, *Ξυγγραφή Ιστοριῶν*, σ. 29¹¹⁻²⁷, 30³⁻⁴, 31²⁻⁵.

²⁵⁰ Barbaro, *Diary*, σ. 59· Κάλλιστος, *Μονωδία*, σ. 211⁵⁻⁹, 212²¹⁻²⁶.

αμέσως επόμενο κεφάλαιο εργαλειοποιήθηκαν αρκούντως από τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες.

2) Οι σχέσεις της Βυζαντινής αυτοκρατορίας με το Σουλτανάτο του Ρουμ, 1261-1275.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί στο πρώτο κεφάλαιο, η επικινδυνότητα των Σελτζούκων στην αυτοκρατορία είχε υποχωρήσει αισθητά από τα μέσα του 13^{ου} αιώνα, εξαιτίας της μογγολικής διείσδυσης στο Σουλτανάτο του Ρουμ. Είναι φυσικό, λοιπόν, οι πληροφορίες των βυζαντινών κειμένων να μην είναι τόσο εκτενείς για τους παρηκμασμένους Σελτζούκους και να δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στον ανερχόμενο τουρκομανικό και μετέπειτα οθωμανικό κίνδυνο.

Ο Γεώργιος Ακροπολίτης θέτει ως έναν από τους βασικούς άξονες του έργου του τις βυζαντινο-σελτζουκικές σχέσεις. Στο έργο του με τίτλο «Χρονική συγγραφή» παρουσιάζει με μεστό λόγο και οξεία αντίληψη τα πολιτικά γεγονότα από την περίοδο του (1195-1203) ως την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο το 1261.²⁵¹ Η σφαιρική πολιτική του αντίληψη τον ώθησε να αναδείξει τις πολύμορφες και ενίοτε αντιφατικές σχέσεις της βυζαντινής ηγεσίας με τα μουσουλμανικά φύλα, οι οποίες συνέβαλαν στη διαμόρφωση του ιστορικού γίνεσθαι της περιόδου.

Η αφήγηση του ιστορικού ξεκινά με την απόφαση του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου να εγκαταλείψει την πολιορκούμενη, από τους Σταυροφόρους, Κωνσταντινούπολη και να καταφύγει στην αυλή του μουσουλμάνου Σελτζούκου σουλτάνου του Ικονίου, Καϋχοσρόη Α΄,²⁵²(Ιαθατίνη κατά τον συγγραφέα). Ο Αλέξιος Γ΄ ζήτησε τη συνδρομή του σουλτάνου για να τον καταστήσει αυτοκράτορα της Νίκαιας. Όπως παραδίδει ο συγγραφέας, το 1203 ο μουσουλμάνος ηγέτης είχε καταφύγει στον Βυζαντινό αυτοκράτορα, προκειμένου να προστατεύσει τη ζωή του από τον αδελφό του και άρχοντα των μουσουλμάνων Rukn al-Dīn Süleymānshāh II/Suleiman II (1196-1204) (ο λεγόμενος Ρουκρατίνης των βυζαντινών πηγών).²⁵³ Οι στενές σχέσεις του Ιαθατίνη με την αυτοκρατορία συνδέονταν και με την καταγωγή του. Η γυναίκα του ονόματι

²⁵¹ GREGOIRE, «Imperatoris Michaelis Paleologi», σ. 457.

²⁵² *EI*, τ. 4, σ. 816.

²⁵³ BOSWORTH, *The Islamic Dynasties*, σ. 213· KOROBEINIKOV, «The Seljuk Dynastic Concept», σ. 78.

Γκιγιάντ αλ Ντιν Α΄ Καϋχοσράου²⁵⁴ ήταν χριστιανή και προερχόταν από την οικογένεια των Μαυροζούμηδων.²⁵⁵ Επιπλέον, ο Σελτζούκος αρχηγός ήταν υιοθετημένος και βαπτισμένος από τον Αλέξιο Γ΄. Συνεπώς, η αμοιβαιότητα που είχαν αναπτύξει οι δύο ηγέτες, το κοινό χριστιανικό υπόβαθρο και η εξ αγχιστείας συγγενεία τους, οδήγησαν στην απόφαση της σύγκρουσης των Σελτζούκων και του στρατού του Αλεξίου Γ΄ εναντίον του Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρη στην Αντιόχεια του Μαιάνδρου το 1211. Το αποτέλεσμα αυτής της μάχης ήταν ο θανάσιμος τραυματισμός του Καϋχοσράου Α΄ και η φυλάκιση του Αλεξίου Γ΄.²⁵⁶

Η καταφυγή του σουλτάνου στη βυζαντινή ύπατη αρχή εξετάζεται διαφορετικά από τον Πέρση ιστοριογράφο Ibn-Bībī. Ο σουλτάνος θεωρούσε υποτελείς τον Αλέξιο και τους προκατόχους του λόγω των χρηματικών ποσών και των δώρων (kharāj and bāj, αντίστοιχα) που έστελναν στη σελτζουκική εξουσία. Ο kharāj ήταν έγγειος φόρος ενώ ο bāj ήταν ένας φόρος, προερχόμενος μερικές φορές από τα ποσά που συλλέγονταν από τα τελωνεία. Ωστόσο, σε αυτή τη συγκεκριμένη περίπτωση, η έκφραση kharāj και bāj σημαίνει τα χρήματα και δώρα που οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες έστελναν συχνά στους σουλτάνους του Σουλτανάτου του Ρουμ. Οι Βυζαντινοί τα εκλάμβαναν ως ανταμοιβή για τις στρατιωτικές υπηρεσίες που προσέφεραν οι σουλτάνοι στους αυτοκράτορες, ενώ οι Σελτζούκοι ως φόρο. Επίσης, ο μουσουλμάνος ιστορικός φτάνει σε σημείο υπερβολής, γράφοντας πως ο Αλέξιος Γ΄ προτιμούσε να μοιραστεί τη βασιλεία του με τον σουλτάνο παρά να βασιλεύει ανεξάρτητα και ότι οι δύο ηγεμόνες κάθονταν μαζί στο θρόνο. Είναι προφανές πως ένας Βυζαντινός αυτοκράτορας δεν θα διανοούνταν να συγκυβερνήσει με άλλον, πόσο μάλλον, ετερόδοξο και αλλόφυλο ηγέτη. Ο ιστορικός, μη θέλοντας να παραδεχθεί τη δυσμενή θέση ενός μουσουλμάνου σουλτάνου και την πολιτική-πολιτισμική εξάρτησή του από έναν χριστιανό ηγεμόνα, παραθέτει μια ψευδή εικόνα της πρόσληψης της παρουσίας του Καϋχοσράου Α΄ από τους Βυζαντινούς. Από την άλλη, ο Άραβας ιστορικός Ibn al-Athīr, περισσότερο

---

²⁵⁴ ODB, τ. 2, σ 1319-1320· KOROBEINIKOV, *Byzantium and the Turks*, σ. 121-122· Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία*, II, σ. 521⁸⁷⁻⁹⁵· RICHARDS, *The Chronicle of Ibn al-Athīr*, σ. 83· ΒΑΡΖΟΣ, *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, σ. 473-475· BRAND, «The Turkish Element», σ. 12.

²⁵⁵ PLP: αρ. 17439· Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, σ. 638⁶⁶· ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους Μικρασιάτες Χριστιανούς και στους Σελτζούκους», σ. 63· ο ίδιος, *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και στη Μικρά Ασία, 1189-c. 1240 μ.Χ.* (διδ. διατρ.), Αθήνα 1987, σ. 231-245· PAPADEMETRIOU, *The Greek Orthodox Church*, σ. 64.

²⁵⁶ Άκροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, I, σ. 14⁶⁻²², 15⁴⁻²⁸, 16¹⁵⁻³⁷, 17· RICHARDS, *The Chronicle of Ibn al-Athīr*, σ. 84-87· KOROBEINIKOV, *Byzantium and the Turks*, σ. 86, 89, 104-106, 110, 144, 149-154· ΒΑΡΖΟΣ, *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, σ. 473-474.

μετριοπαθής και ακριβής στα γραφόμενά του από τον Ibn-Bībī, παραθέτει στο έργο του την οικονομική υποστήριξη του αυτοκράτορα στον Kay-Khusraw I, την ευμένειά του προς εκείνον και τη σύσφιξη των σχέσεων μαζί του μέσω του γάμου του σουλτάνου με την κόρη ενός από τους μεγάλους πατρίκιους, ίσως του Μανουήλ Μαυροζούμη.²⁵⁷

Κατά τον Dimitri Korobeinikov, η εικόνα των Βυζαντινών αυτοκρατόρων ως υποτελών του Σουλτανάτου του Ρουμ ήταν μια καινοτομία της ανώνυμης πηγής του Ibn Bībī ή ίσως των Σελτζουκιδών του Ρουμ. Σε αντίθεση με το κράτος των Μεγάλων Σελτζούκων, το Σουλτανάτο του Ρουμ είχε καταλάβει πρώην βυζαντινές επαρχίες στη Μικρά Ασία και περιβαλλόταν σχεδόν από βυζαντινά εδάφη. Οι σουλτάνοι στο Ρουμ έπρεπε να αντιμετωπίσουν δύο προβλήματα: πρώτον, να κερδίσουν τον σεβασμό των μουσουλμανικών κρατών· και, δεύτερον, και το πιο σημαντικό, να κερδίσουν την υποστήριξη των ομοφύλων τους καθώς και των πολυάριθμων χριστιανών υπηκόων τους. Το πέτυχαν αυτό προωθώντας την ιδέα της πίστης στη δυναστεία των Σελτζούκ ως μοναδικού επιζώντα κλάδου της δυναστείας και ρυθμιστή των πολιτικών και στρατιωτικών εξελίξεων της περιόδου που είχε υπό έλεγχο τους περιρρέοντες αλλόθρησκους ηγέτες. Παρά την αντίληψη της υποτέλειας των χριστιανών ηγετών στη μουσουλμανική εξουσία, οι μουσουλμάνοι του Ρουμ δεν αρνήθηκαν ποτέ τη νομιμότητα της βυζαντινής αρχής και το υψηλό πολιτισμικό επίπεδο της αυτοκρατορίας. Από το 1204 μέχρι τη μάχη στο Köse Daği (1243), η αυτοκρατορία της Νίκαιας και το Σουλτανάτο του Ρουμ ακολούθησαν μια άτυπη ειρήνη: ενώ η Νίκαια επέκτεινε τα δυτικά της όρια, οι σουλτάνοι του Ρουμ μετακίνησαν τους στρατούς του προς τα ανατολικά, εναντίον των μικρών εμιράτων του Πόντου και των κτήσεις της δυναστείας των Ayyubid, προς τα εδάφη που κατείχαν οι Μεγάλοι Σελτζούκοι. Εάν το Τζιχάντ ήταν το ζωτικό στοιχείο στην πολιτική των Σελτζούκων, δεν θα ήταν πιο φυσικό για εκείνους να προσπαθήσουν να συντρίψουν την αυτοκρατορία της Νίκαιας, που αποτελούσε την έδρα του αυτοκράτορα και του πατριάρχη των «απίστων» στην πρώτη πρωτεύουσα του Sulaymān ibn Qutlumush, τη στιγμή που η αυτοκρατορία βρισκόταν σε άθλια τα πρώτα δέκα χρόνια μετά το 1204, αλλά οι Σελτζούκοι του Ρουμ δεν έδωσαν προτεραιότητα στον Ιερό Πόλεμο.²⁵⁸

---

²⁵⁷ EI, τ. 3 σ. 737-738· RICHARDS, *Saljuq Turks*, σ. 18-25· ο ίδιος, *The Chronicle of Ibn al-Athīr*, σ. 83· Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, τ. 1, σ. 626₄₇₋₅₅· KOROBEGINIKOV, *Byzantium and the Turks*, σ. 97, 120· PEACOCK, *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East*, σ. 79.

²⁵⁸ KOROBEGINIKOV, *Byzantium and the Turks*, σ. 100, 105-106, 109· ΒΡΥΩΝΗΣ, *Παρακμή*, σ. 154-157, 213-214· JACKSON, *Mongols*, σ. 74-74.

Ο Ακροπολίτης από τις πρώτες γραμμές της «Χρονικής συγγραφής» αναδεικνύει τις στενές επαφές μεταξύ της άρχουσας τάξης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας με τη μουσουλμανική ελίτ, οι οποίες δεν περιορίζονταν μόνο στις πολιτικές συμμαχίες αλλά σε συγγενικούς δεσμούς και πνευματικές σχέσεις. Συνεπώς, γίνεται αντιληπτό πως τα όρια ανάμεσα σε Βυζαντινούς και Τούρκους, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για το πολιτιστικό υπόβαθρο των δύο πλευρών, δεν ήταν πάντα σαφή. Ο ιστορικός από την αρχή της συγγραφής του προβάλλει την καχυποψία του απέναντι στο μουσουλμανικό στοιχείο. Για αυτόν η παροχή βοήθειας του σουλτάνου Καϋχοσρόη Α΄ στον Αλέξιο Γ΄ στόχευε στην κυριαρχία και την «καταλήστεψη» της γης των Βυζαντινών. Θα μπορούσε να ειπωθεί πως η εκτίμησή του ήταν διορατική, αφού οι εκτεταμένες ληστείες εξελίσσονταν σταδιακά σε πάγια τακτική των αλλόθρησκων εισβολέων στα βυζαντινά εδάφη. Οι μουσουλμάνοι ακόμα και αν ανήκαν στην ανώτερη τάξη περιγράφονταν με δυσμενή τρόπο από τον συγγραφέα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περιγραφή του σουλτάνου Kaykhusraw II (1237-1246)²⁵⁹ (Ιαθατίνη κατά τον συγγραφέα), διαδόχου του Al al-Din Kaykubad I (1220-1237).²⁶⁰

Ο Ιαθατίνης παρουσιάζεται ως ένα φαύλο άτομο που προέβαινε σε ασέλγειες, αλλόκοτες και άτοπες πράξεις, χωρίς την ικανότητα του λόγου και με συμπεριφορά μη ανθρώπινη στο σύνολό της. Ο Al al-Din Kaykubad I (Αζατίνης στο έργο του Ακροπολίτη) ηττόταν από τον γιο του στις ασέλγειες. Σε αυτό το σημείο γίνεται έκδηλη η ειρωνεία του ιστορικού απέναντι στο μουσουλμανικό στοιχείο και στην πολιτική παρακμή του κράτους των Σελτζούκων. Η δύσκολη θέση του Kaykhusraw II, εξαιτίας της εισβολής των Μογγόλων στα σελτζουκικά εδάφη της Μ. Ασίας το 1242, τον ανάγκασε να σχηματίσει ενιαίο μέτωπο με τον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη εναντίον τους. Βέβαια, ο Ακροπολίτης δεν ψέγει ούτε μία φορά την επιλογή του Βυζαντινού αυτοκράτορα να συνδεθεί με ένα τόσο φαύλο και ανήθικο, κατά τα λεγόμενά του, άτομο. Συγκεκριμένα, αντιμετωπίζει τη στρατιωτική σύμπραξη Βυζαντινών και Σελτζούκων εναντίον των Τοχάρων (Μογγόλων) ως αναγκαία, γιατί αν καταστρεφόταν το Σουλτανάτο του Ρουμ, ο δρόμος προς την κατάκτηση της Βυζαντινής

---

²⁵⁹ *EI*, τ. 4, σ. 816, 817.

²⁶⁰ *Ο.π.*, σ. 817· Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, τ. 1, σ. 159-11· SAVVIDES, *Byzantium in the Near East*, 176-177.

αυτοκρατορίας από τους Μογγόλους θα ήταν ανοικτός.²⁶¹ Ο συγγραφέας ήταν φανερά μεροληπτικός υπέρ του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη και υποστήριζε τις πολιτικές επιλογές του, γεγονός καθόλου παράδοξο, αν ληφθούν υπόψη οι στενοί του δεσμοί με την αυτοκρατορία της Νίκαιας, αφού ο πατέρας του και ο ίδιος είχαν τιμηθεί με το αξίωμα του *Μεγάλου Λογοθέτη* στην αυτοκρατορία της Νίκαιας. Βέβαια, στη συγκεκριμένη περίπτωση, η ριψοκίνδυνη επιλογή συνεργασίας με τον Σελτζούκο σουλτάνο είχε ρεαλιστική βάση λόγω της ασταμάτητης επέλασης της Χρυσής Ορδής, η οποία είχε υπό τον έλεγχό της ένα μεγάλο τμήμα των ασιατικών εδαφών και χωρίς τη σελτζουκική συμμαχία το αδύναμο Βυζάντιο δεν θα είχε ελπίδες επιβίωσης. Αντιθέτως, η επιφυλακτικότητα του συγγραφέα απέναντι στην συμμαχία του Αλεξίου Γ΄ με τον Καϋχοσρόη Α΄ πιθανότατα δεν σχετίζεται μόνο με την εμφανή υποστήριξή του στη δυναστεία των Λασκαριδών, αλλά κυρίως με τα ιδιοτελή κίνητρα του αυτοκράτορα προκειμένου να διατηρηθεί στην εξουσία.

Στη συνέχεια του έργου του ο Ακροπολίτης περιγράφει μία ακόμα φυγή μέλους της βυζαντινής ιθύνουσας τάξης προς τα μουσουλμανικά εδάφη. Ο «κονόσταυλος»²⁶² της αυτοκρατορίας της Νίκαιας και μετέπειτα αυτοκράτορας, Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, εξαιτίας των υποψιών περί αποστασίας του αυτομόλησε το 1253 στον σουλτάνο του Ικονίου Izz-al Dīn Kay-Kāwūs II (1246-1256, 1257-1261)²⁶³ Ο συγγραφέας παραθέτει την απόκριση του Μιχαήλ Παλαιολόγου προς τον Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη σχετικά με τα αίτια της φυγής του. Κατά τον Ακροπολίτη, ο Μιχαήλ Παλαιολόγος διέθετε «φιλορωμαϊκά» αισθήματα και τα κίνητρα της παρουσίας του στα μουσουλμανικά εδάφη δεν ήταν προδοτικά, αλλά σχετιζόνταν με τη δειλία του εξαιτίας των πολλαπλών απειλών που δεχόταν από τον αυτοκράτορα. Μάλιστα, μία από αυτές τις απειλές ήταν η προβλεπόμενη για εγκλήματα καθοσίωσης εξόρυξη των ματιών.²⁶⁴

Θα μπορούσε να λεχθεί πως τα αίτια της αυτομόλησης ενός υψηλά ιστάμενου Βυζαντινού αξιωματούχου στους Τούρκους παρατίθενται χωρίς την αναγκαία εμβάθυνση από τον ιστορικό. Αντιθέτως, προβάλλεται ως πατριωτική η παρουσία του φυγά στα μουσουλμανικά εδάφη παρά τον φόβο της ενδεχόμενης τύφλωσής του. Επιπλέον, απουσιάζουν οι λόγοι που προκάλεσαν την καχυποψία του αυτοκράτορα σε

---

²⁶¹ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, τ. 1, σ. 69, 70₁₋₁₂. Bar Hebraeus, *Makh-tebhânûth zabhnê*, σ. 410. LANE, «Mongols», σ. 373-403. ANOOSHAHR, «Timurids and Turcomans», σ. 271-283.

²⁶² *ODB*, τ. 2, σ. 1147.

²⁶³ ΚΟΡΟΒΕΙΝΙΚΟΝ, *Byzantium and the Turks*, σ. 193-194, 202-203.

²⁶⁴ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, I, σ. 134₇₋₃₀, 135₁₋₅.

βάρος του Μιχαήλ Παλαιολόγου, γεγονός που υποσκάπτει την ιστορική αξία της *Χρονικής συγγραφής* γι' αυτό το γεγονός. Η στήριξη της εν λόγω επιχειρηματολογίας του ιστορικού υιοθετείται και από τον Γρηγόριο Κύπριο στο *Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα κυρὸν Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγον καὶ νέον Κωνσταντῖνον*. Ο πατριάρχης, επηρεασμένος από την Παλαιολόγεια Αναγέννηση και τη στενή σχέση του με τον Μιχαήλ Η΄ όντας σύμβουλος του αυτοκράτορα στην πολιτική της ένωσης των δύο Εκκλησιών, συσχετίζει χωρίς λογική σύνδεση και ιστορικό βλέπειν τη φυγή του Μιχαήλ στα εδάφη των Σελτζούκων («βάρβαρος γῆ») με τη φυγή του Θεμιστοκλή στους Πέρσες, στον γιο του Αρταξέρξη, στην Έφεσο. Κοινοί παρονομαστές των δύο ανδρών υπήρξαν οι συκοφαντίες εις βάρος τους και η συνακόλουθη αναγκαστική παραμονή τους σε αλλότρια εδάφη. Η απροκάλυπτη κάλυψη των αμφίσημων πράξεων του ιδρυτή της δυναστείας των Παλαιολόγων φτάνει στο αποκορύφωμά της, όταν ο ιεράρχης κατηγορεί εμμέσως την προηγούμενη δυναστεία για επιβουλή εναντίον του Μιχαήλ και εξαίρει το γεγονός ότι, πολεμώντας τους «Μασσαγέτες» (Τατάρους), στο πλευρό των «Περσῶν» ωφέλησε ταυτόχρονα την πατρίδα του και το Σουλτανάτο του Ικονίου. Επ' ουδενί όμως, δεν είναι παράξενο που ο Κύπριος αντιλαμβάνεται τον αυτοκράτορα ως σωτήρα. Εξάλλου, η ανασύσταση της αυτοκρατορίας από τον Βυζαντινό ταγό και οι αδιαφιλονίκητες επιδόσεις του στην εξωτερική πολιτική, ωθούσαν ένα τμήμα των συγγραφέων της εποχής να ωραιοποιήσουν κάποια από τα οφθαλμοφανή κακώς κείμενα της ζωής του και να υπερβάλουν όσον αφορά στη συμβολή του στο ανατολικό μέτωπο, όπως κάνει, παραδείγματος χάρι, και ο Μανουήλ Ολόβολος. Ο Ολόβολος παραλληλίζει τον Παλαιολόγο με τον Μ. Αλέξανδρο, προωθεί την εικόνα των αντιπάλων του Βυζαντίου ως ηττημένων από την ύπατη εξουσία και αναφέρεται γενικώς και αορίστως στην αποφυγή της γης των «Σκυθοπερσῶν» (Σελτζούκων) από τον Βυζαντινό ηγεμόνα, κατ' αναλογία της αποφυγής μιας βιβλικής περιοχής από τον μυθικό βασιλιά Δαβίδ. Θα ήταν λογικό να σκεφθούμε πως η παραμέληση της Μ. Ασίας από τον Μιχαήλ Η΄ «μεταφράζεται» ως σοφή στρατηγική από τον συγγραφέα.²⁶⁵

Η επιλογή των τουρκικών στρατευμάτων από τον Μιχαήλ δεν θα έπρεπε να λογίζεται ως πρωτοφανές και κατακριτέο γεγονός ειδικά στον δύσκολο αγώνα επανασύστασης της εδαφικής ακεραιότητας της αυτοκρατορίας. Στο *Χρονικόν του*

---

²⁶⁵Γρηγόριος ο Κύπριος, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν Μιχαήλ Παλαιολόγον*, cols. 365, 368, 372· PREVIALE, «*Un panegirico per Michele VIII*», σ. 38¹¹⁻¹⁷· Μανουήλ Όλόβολος, *Λόγος εἰς τὸν Μιχαήλ Παλαιολόγον*, σ. 34²⁵⁻³⁶, 41¹⁹⁻²³· BEYER, «Gregoras», σ. 128.

Μορέως περιγράφεται η μάχη των βυζαντινών δυνάμεων εναντίον του Γουλιέλμου Β΄ Βιλλεαρδουίνου στη Λακωνία, το 1262. Για την αναμέτρηση με τον Φράγκο ηγεμόνα, *ὁ βασιλεὺς ὁ μέγας Παλαιολόγος* (Μιχαήλ Η΄) είχε μεταβεί στα τουρκικά εδάφη με σκοπό την επιλογή τρεισήμισι χιλιάδων μισθοφόρων στρατιωτών της περιοχής. Η λελογισμένη αξιοποίηση των τουρκικών δυνάμεων θεωρούνταν όχι απλά βοηθητική αλλά απαραίτητη για τις προσπάθειες επανάκτησης του βυζαντινού ελέγχου στην Πελοπόννησο, ελλείψει άλλων συμμαχιών. Σύμφωνα με το κείμενο, ο *σεβαστοκράτορας* Κωνσταντίνος Παλαιολόγος (ετεροθαλής αδελφός του Μιχαήλ Η΄), στη νικηφόρα -για τους Βυζαντινούς- μάχη της Πελαγονίας το 1259 είχε επιλέξει Τούρκους στρατιώτες, ενώ στη μάχη της Πρίνιτσας το 1263 εναντίον του Πριγκιπάτου της Αχαΐας η αποφυγή χρησιμοποίησης Τούρκων πολεμιστών οδήγησε στην ήττα της βυζαντινής πλευράς. Επιπλέον, η απόφαση του *σεβαστοκράτορα* να επιλέξει ξανά τουρκικό δυναμικό που ήταν δεινό στην τοξοβολία για την καταδίωξη του Βιλλεαρδουίνου στην Ανδραβίδα το 1263, συνηγορεί υπέρ του ανωτέρω συλλογισμού. Παρατηρείται, λοιπόν, γενικότερα η επιλεκτική μνήμη και επίπληξη όσον αφορά στη στρατιωτική συνεργασία με τους Τούρκους, ανάλογα με τα οφέλη ή μη που θα αποκόμιζε η αυτοκρατορία. Επιπλέον, το *Χρονικόν του Μορέως* επιβεβαιώνει και από τη δυτική σκοπιά την απαξιωτική πρόσληψη του τουρκικού στοιχείου από τους Βυζαντινούς, όταν εκείνο δεν συμβάδιζε με τα σχέδιά τους. Όταν οι Τούρκοι διεκδίκησαν χρηματική ανταμοιβή για τις στρατιωτικές υπηρεσίες τους εναντίον του Φράγκου πρίγκιπα, ο *Μέγας Δομέστικος* Μιχαήλ Καντακουζηνός αποκρίθηκε πως έπρεπε να ντρέπονταν που ζητούσαν αλαζονικά *ρόγα*, αφού ερχόμενοι «ἐξεγυμνωμένοι πλούτιζαν στον τόπο του βασιλιά, από τα κούρση τὰ πολλὰ...στοὺς Φράγκους». Τότε οι λεηλασίες, ο συνήθης, δηλαδή, τρόπος δράσης εκείνων φάνηκε χρήσιμος, γι' αυτό και δεν κατακρινόταν. Δεν ξέρουμε αν πράγματι οι Τούρκοι φέρθηκαν υπεροπτικά, μη αρκούμενοι στα όσα κέρδισαν από τις λεηλασίες στην Πελοπόννησο ή αν η αυτοκρατορία εκμεταλλεύτηκε τη δεινή τους θέση, αφού τους αποκαλούσε «ἐξεγυμνωμένους», και δεν κατέβαλε τον μισθό τους, που ίσως είχε συμφωνήσει μαζί τους.²⁶⁶

---

²⁶⁶Τό *Χρονικόν του Μορέως*, σ. 300³⁶⁻⁵⁵, 324¹³⁻¹⁹, 326⁶⁶⁻⁸⁰, 334¹⁻¹⁵. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ-ΑΡΝΑΚΗΣ, *Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί*, σ. 40. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare*, σ. 52. ο ἴδιος, «The Employment of Mercenaries», σ. 209-210. ο ἴδιος, «The Battle of Pelekanos», σ. 88, 92, 93. ΚΑΕΓΙ, «The contribution of Archery», σ. 98-108. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Ο ρόλος των τουρκοφάνων μισθοφόρων στον Μορέα», σ. 165-188.

Ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόηση του τρόπου πρόσληψης των βυζαντινο-τουρκικών σχέσεων είναι η αναλυτικότερη αφήγηση του Ακροπολίτη σχετικά με τη δεύτερη φυγή του Μιχαήλ Παλαιολόγου το 1256 στον «περσάρχη» που διατελούσε αρχηγός των Σελτζούκων. Στη *Χρονική Συγγραφή* δίνεται συντόμως μία αρκετά ακριβής πληροφορία της γεωγραφικής θέσης των τουρκομανικών εμιράτων ή αλλιώς του τουρκομανικού «έθνους», κατά τον Ακροπολίτη, στα όρια της περιοχής των «Περσών» (του Σουλτανάτου του Ρουμ). Ο Μιχαήλ Παλαιολόγος είχε πέσει θύμα της βαναυσότητας των πολεμοχαρών Τουρκομάνων, οι οποίοι διέπρατταν αρπαγές, δηλαδή ζούσαν με ληστρικό τρόπο και μισούσαν θανάσιμα τους Βυζαντινούς, όμως εκείνος κατάφερε να προσφύγει στον Σελτζούκο ηγέτη. Ο μουσουλμάνος αρχηγός όχι μόνο τον υποδέχτηκε με χαρά, αλλά εκείνος και ο περίγυρός του εκτίμησαν την ευγένεια, το φρόνημα και τις ηγετικές ικανότητες του φιλοξενούμενου. Τέλος, η αρμονική σχέση των δύο πλευρών επισφραγίστηκε και με τη στρατιωτική τους συνεργασία, όταν ο Μιχαήλ ως επικεφαλής του βυζαντινού στρατεύματος πολέμησε κατά των «Σκυθών» και μετά επέστρεψε στη Νίκαια. Η εκθείαση της στρατιωτικής δράσης και της ανιδιοτέλειας της παραμονής του Βυζαντινού αριστοκράτη στα μουσουλμανικά εδάφη ξεδιπλώνεται με υπερβολή, όπως είναι αναμενόμενο, και στην αυτοβιογραφία του Μιχαήλ, όπου ο φυγάς παρουσιάζεται, με μια δόση λυρικότητας, να βρίσκεται σωματικά στους «Πέρσες», αλλά ψυχικά στους «Ρωμαίους» και να εξολοθρεύει καθ' όλη τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του τους Τούρκους που γίνονταν έρμαιοι στο πέρασμά του. Πράγματι, την περίοδο της βασιλείας του, οι Τούρκοι αναδιπλώθηκαν λόγω της κυριαρχίας του βυζαντινού ναυτικού στο σύνολο σχεδόν των νησιών του Αιγαίου και των οχυρωματικών έργων και δύο πλευρές της κοιλάδας του Μαιάνδρου. Εκτός αυτού, η δυναμική παρουσία του στρατηγού Ιωάννη Παλαιολόγου στη νότια Μ. Ασία συντέλεσε στην καλύτερευση της εικόνας του μικρασιατικού μετώπου, που όμως άλλαξε άρδην μετά τον θάνατό του, το 1274. Συγκεκριμένα, η κοιλάδα του Μαιάνδρου ερημώθηκε, ο πληθυσμός της μειώθηκε αισθητά και μέρος εξ αυτού συντάχθηκε με τους εισβολείς ή μετανάστευσε προς τα παράλια και την πρωτεύουσα. Επιπλέον, η περιοχή της Καρίας στα νότια του ποταμού χάθηκε ολοκληρωτικά, οι Τράλλεις καταστράφηκαν και οι Τούρκοι διείσδυσαν μέχρι τη θάλασσα γύρω από την Πριήνη και τη Μίλητο και μέχρι την κοιλάδα του Καϊστρου βορειότερα. Άρα, σε καμία περίπτωση δεν εξασφαλιζόταν ο εφησυχασμός της

βυζαντινής πλευράς απέναντι στον τουρκικό κίνδυνο λόγω της διακυβέρνησης του Μιχαήλ Η'.²⁶⁷

Η βούληση να μην ταυτιστεί η παλαιολόγεια δυναστεία, και κυρίως ο γενάρχης της, με προδοτικές συμπεριφορές αποδίδεται αυτή τη φορά με έναν οιασμό στον *Άνεκδοτον λόγον εις Άρσένιον Αύτωρειανόν*. Στο κείμενο παρουσιάζεται το παράδοξο της εκλογής του Αρσενίου στον πατριαρχικό θρόνο μέσω της εμφάνισης μιας καταδιωκόμενης πέρδικας από ένα γεράκι και του αποκεφαλισμού του γερακιού στη σκηνή του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη για να σωθεί η πέρδικα. Το πτηνό συμβόλιζε τον Izz al-din Kaykaus II (βασ. 1246-62) που κατέφυγε στη βυζαντινή αυλή και το γεράκι συμβόλιζε τον Κωνσταντίνο Τυχ, που κρατούσε ουσιαστικά αιχμάλωτο τον Σελτζούκο σουλτάνο, αλλά τελικά φονεύτηκε από τον στρατηγό Λαχανά. Ο συγγραφέας του *Λόγου* (ο Φιλόθεος Σηλυβρίας ή ο Μάξιμος Πλανούδης, αμφότεροι υποστηρικτές των Παλαιολόγων) τοποθετεί τον Μιχαήλ Παλαιολόγο στη σκηνή, ο οποίος την περίοδο της εκλογής του Αρσενίου (1254), είχε εχθρικές σχέσεις με τον αυτοκράτορα και βρισκόταν ως φυγάς στο Σουλτανάτο του Ικονίου. Μια τέτοια αναφορά συντελούσε στο να απεκδυθεί ο Παλαιολόγος τις φήμες για προδοτική συμπεριφορά υπέρ των σελτζουκικών συμφερόντων και να επισημανθεί η συνεργασία με το σελτζουκικό στρατόπεδο ως φυσική συνέχεια της πολιτικής των Λασκαριδών.²⁶⁸

Στη συνέχεια της εξιστόρησής του, και για πρώτη φορά, ο Ακροπολίτης αντιπαραβάλλει εντελώς επιφανειακά και υποκειμενικά τις διαφορές ανάμεσα στις τουρκικές φυλές των Σελτζούκων και των Τουρκομάνων βάσει του τρόπου αντιμετώπισης του Μιχαήλ Παλαιολόγου. Επιπροσθέτως, παραδέχεται ή αναφέρει σκόπιμα την ικανότητα των Σελτζούκων να αναγνωρίζουν τα προτερήματα ενός Βυζαντινού άρχοντα, ώστε να δικαιολογήσει την απόφαση του Μιχαήλ να συμπράξει μαζί τους κατά της κοινής μογγολικής απειλής που προήλαυε στο Σουλτανάτο του Ρουμ. Μία τέτοια απόφαση ήταν σίγουρα ριψοκίνδυνη, γι' αυτό ήταν απευκταία για τον συγγραφέα. Οι δύσκολες πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες τις εποχής απαιτούσαν και τους ανάλογους ακραίους χειρισμούς, οι οποίοι στη συγκεκριμένη

---

²⁶⁷ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, I, σ. 136⁸⁻²⁹, 137¹⁻²⁶. GREGOIRE, «Imperatoris Michaelis Paleologi», σ. 453. NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 104, 143, 144. ΚΟΡΟΒΕΙΝΙΚΟΝ, «Raiders and Neighbours», σ. 721-722. ΚΟΡΟΒΕΙΝΙΚΟΝ, «How 'Byzantine' were the Early Ottomans?», σ. 224-230. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, σ. 215. NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 143-145.

²⁶⁸ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Λόγος εις Άρσένιον Αύτωρειανόν», σ. 429²⁷⁶⁻²⁸⁵, 436-438. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, 62¹⁹⁻²², 63¹⁰⁻¹⁵. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, σ. 140.

περίπτωση απέδωσαν καρπούς για την αυτοκρατορία. Γενικά, στη διάρκεια του 13^{ου} αιώνα και μέχρι τα μέσα του 14^{ου} υπήρχε η διάθεση από μία μεγάλη μερίδα συγγραφέων να δικαιολογήσουν τη συνεργασία με την τουρκική πλευρά. Στον 15^ο αιώνα αυτό αλλάζει λόγω των εμφανέστατων αποτελεσμάτων των τουρκικών εισβολών και της επιταχυνόμενης κατάρρευσης του Βυζαντινού κράτους. Ακόμα και αν τον 15^ο αιώνα υποστηρίζονταν ορισμένες προσεγγίσεις με το αντίπαλον δέος, ήταν γιατί οι λανθασμένες πολιτικές επιλογές του παρελθόντος δεν άφηναν περιθώρια στο υπό κατάρρευση Βυζαντινό κράτος παρά μόνο να κινηθεί βάσει των γεωπολιτικών συνθηκών που είχαν παγιωθεί από τους αυτοκράτορες του προηγούμενου αιώνα. Όταν ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης Βατάτζης πληροφορήθηκε τις στρατιωτικές κινήσεις του Μιχαήλ, στρατοπέδευσε στις Σάρδεις. Ο «περσάρχης» με «καρδιά ελαφιού» λόγω της κατάλυσης της ηγεμονίας του κατέφυγε στην αυτοκρατορία της Νίκαιας. Τον δρόμο της επιστροφής προς τη Νίκαια πήρε και ο Μιχαήλ, όταν έλαβε όρκους για την ασφάλειά του από τον αυτοκράτορα. Εξάλλου, η ειρήνευση ανάμεσα σε Βυζαντινούς και Σελτζούκους αποτελούσε μονόδρομο εκείνη την περίοδο. Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί πως οι περιπτώσεις Βυζαντινών αυτοκρατόρων που κατέφευγαν στις τουρκικές αυλές και Τούρκων που κατέφευγαν στην Νίκαια σχετιζόταν με την πολύχρονη συνύπαρξη του βυζαντινού και του τουρκικού στοιχείου σε πολιτικό και πολιτισμικό επίπεδο.²⁶⁹

Ακολούθως, ο Ακροπολίτης με ένα ασύνδετο τρόπο αφήγησης περνά από τη δικαιολόγηση της φυγής του Μιχαήλ Παλαιολόγου στην αναγνώρισή του ως άξιου διαδόχου του θρόνου από τους Βυζαντινούς αλλά και από τους «Σκύθες» που αποφάσισαν, όχι με «βαρβαρικό» αλλά με ελληνικό τρόπο, πως εκείνος θα ήταν ιδανικός επικεφαλής του Βυζαντινού κράτους. Την παραπάνω ακραία, αν όχι ψευδή, δήλωση του συγγραφέα ακολουθούν οι πληροφορίες της απόπειρας δολοφονίας του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου από έναν υποστηρικτή του Θεόδωρου Β΄ ονόματι Καρυανίτη και της απόδρασης του τελευταίου στα σελτζουκικά εδάφη με αποτέλεσμα τη σύλληψη και τον τραγικό θάνατό του από τους Τουρκομάνους. Πρέπει να επισημανθεί πως ο ιστορικός αποσιωπά εκούσια ως κίνητρο της πράξης του Καρυανίτη το γεγονός της εκτόπισης του νόμιμου διαδόχου του θρόνου, Ιωάννη Δ΄, από τον Παλαιολόγο. Είναι δυνατό να ειπωθεί πως οι βυζαντινο-τουρκικές σχέσεις όπως εκτίθεντο από τον Ακροπολίτη «ακροβατούσαν» μεταξύ στρατιωτικής αναγκαιότητας και υπέρμετρης

---

²⁶⁹ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, I, σ. 143²³⁻²⁷, 144¹⁻²³, 157⁸⁻¹³.

φιλοδοξίας και ιδιοτέλειας της ανώτατης ηγεσίας των δύο πλευρών. Επιπλέον, με τους προαναφερθέντες πολιτικούς χειρισμούς των Βυζαντινών ηγεμόνων των αρχών και των μέσων του 13^{ου} αιώνα άνοιξε ο δρόμος για τη διεισδυτικότερη ανάμειξη των τουρκικών ηγεμονιών στις εσωτερικές έριδες της αυτοκρατορίας.²⁷⁰

Περίπου είκοσι χρόνια νεότερος από τον Ακροπολίτη και πολιτικά οξυδερκέστερος, ο Γεώργιος Παχυμέρης αφιερώνει ένα μεγάλο τμήμα της Ιστορίας του στον κίνδυνο της τουρκικής εξάπλωσης. Ο Παχυμέρης πραγματεύεται το περιστατικό της φυγής του Μιχαήλ Παλαιολόγου στους «Πέρσες» του Σουλτανάτου του Ρουμ δίνοντας έμφαση στην αμφιβολία του Λάσκαρη για την πίστη του Μιχαήλ Παλαιολόγου σε εκείνον. Αντιθέτως, ο δάσκαλός του, Ακροπολίτης, περιγράφει το ίδιο περιστατικό από μία εντελώς διαφορετική οπτική βάση της οποίας ο φυγάς εφαρμόζοντας το ρητό: «τὸ μὴ χειρὸν βέλτιστον» κατέφυγε στο μουσουλμανικό κράτος, ώστε να σωθεί από τον αυτοκράτορα και παράλληλα φρόντισε να αποδείξει τον πατριωτισμό του ακόμα και στο αντίπαλο στρατόπεδο.²⁷¹ Η αλήθεια για το παραπάνω συμβάν πιθανώς βρίσκεται κάπου στη μέση. Το εμφανές κίνητρο της φυγής του Μιχαήλ στους Τούρκους ήταν ασφαλώς η αποφυγή της ενδεχόμενης τύφλωσής του από τον αυτοκράτορα, κάτι το οποίο παραδέχονται και οι δύο συγγραφείς, ωστόσο φαίνεται πιθανό οι Σελτζούκοι να χρησιμοποιήθηκαν από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο ως έμμεση απειλή για την ακεραιότητα της αυτοκρατορίας της Νίκαιας αλλά και ως μέσο ξεδίπλωσης των πολιτικών του φιλοδοξιών. Το παράδοξο της υπόθεσης είναι πως το Σουλτανάτο του Ρουμ είχε εξελιχθεί σε πολιτικό καταφύγιο της ιθύνουσας τάξης της αυτοκρατορίας της Νίκαιας και όχι μόνο του Μιχαήλ Παλαιολόγου. Προς επίρρωση του παραπάνω επιχειρήματος, ο Παχυμέρης αναφέρει σε ένα απόσπασμα του έργου του ότι το 1258, μετά την εντολή της δολοφονίας του Γεωργίου Μουζάλωνος, *επιτρόπου* του ανήλικου Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρη, από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο, τα μέλη της ανώτερης τάξης που υποστήριζαν τους Λασκαρίδες αυτομόλησαν στους «Πέρσες» (Σελτζούκους). Παρόλα αυτά ο ιστορικός δεν δικαιολογεί τη στάση των φυγάδων. Αντιθέτως, θεωρεί πως δεν έδρασαν με γνώμονα τον νεαρό απόγονο των Λασκαριδών, αλλά προέβησαν σε μία τέτοια κίνηση με στόχο την προστασία τους από την αναστάτωση που είχε προκληθεί.²⁷²

²⁷⁰ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, I, σ. 145¹⁹⁻²⁴, 158⁴⁻¹⁵, 160¹⁻³.

²⁷¹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, I, σ. 37¹⁻²⁰, 39¹⁻³, 43⁵⁻²⁴.

²⁷² Ό.π., σ. 81¹⁻²⁴, 89²⁷⁻³⁰, 91¹⁻⁹. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, I, σ. 154¹⁰⁻¹⁵, 155¹⁻¹⁶. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 65⁹, 66¹¹. Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 158³⁴, 160⁷.

Ο Παχυμέρης, πριν αφηγηθεί την άνοδο του Μιχαήλ Η΄ στον θρόνο,²⁷³ μεταφέρει χρονικά την εξιστόρησή του στο 1267 και στις σημαίνουσες συμμαχίες του αυτοκράτορα με την τουρκική πλευρά εναντίον του Καρόλου Α΄ Ανδεγαυού της Σικελίας, ο οποίος στόχευε στην ανακατάληψη της νεοσύστατης αυτοκρατορίας. Στη συνέχεια των *Συγγραφικῶν Ἱστοριῶν* επιστρέφει η χρονολογική σειρά της αφήγησης στην επικείμενη στέψη του Μιχαήλ Η΄ και στην αναγγελία αυτού του γεγονότος μέσω πρεσβειών προς τον Σελτζούκο σουλτάνο, ο οποίος έδειξε ένθερμα αισθήματα φιλίας. Ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος ετοιμαζόταν «δήθεν» να παραλάβει τον ανήλικο διάδοχο Ιωάννη από το καταληφθέν Νυμφαίο και να του αποδώσει τις ανάλογες φροντίδες. Εκεί, δέχθηκε πρέσβεις και πλούσια δώρα από τον «Πέρση» (Σελτζούκο) σουλτάνο Izz-al Dīn Kay-Kāwūs II που είχε καταφύγει στα βυζαντινά εδάφη δέκα χρόνια πριν. Στο Νυμφαίο παρευρισκόταν επίσης, και ο Μελήκ, τουρκικής καταγωγής, με μητέρα χριστιανή, του οποίου το όνομα προσδιόριζε βασιλιά ή εμίρη. Το εν λόγω πρόσωπο βρισκόταν στην υπηρεσία του Βυζαντίου ή ήταν αδελφός του Izz-al Dīn Kay-Kāwūs II, σύμφωνα με τον Γρηγορά²⁷⁴ και επειδή η παρουσία του προοικονομούσε στρατιωτικές ταραχές για τον σουλτάνο, ο αυτοκράτορας υποσχέθηκε πως δεν προέκυπτε καμία εχθρική ενέργεια κατά «τὴν πάλαι συνήθειαν». Ιδιαίτερη σημασία έχει για τον Παχυμέρη και για τον σύγχρονο ερευνητή η μνεία στον Μελήκ, του οποίου οι πράξεις επιβεβαιώνουν τη ρευστότητα της πολιτικής συνείδησης και το «άνοιγμα» της αυτοκρατορίας στην κοινωνική ενσωμάτωση ατόμων διαφορετικής εθνικότητας και θρησκείας.²⁷⁵

Εκτός από την περίπτωση του τουρκικής καταγωγής Μελήκ στη βυζαντινή αυλή, ο Παχυμέρης εξετάζει με ενδιαφέρον την περίπτωση των λεγόμενων Βασιλικών.²⁷⁶ Οι Βασιλικοί, ροδίτικης καταγωγής, ηθοποιοί στο επάγγελμα, μετά τον διαμελισμό του σελτζουκικού κράτους και τον εμφύλιο μεταξύ των «σατραπῶν» κατέφυγαν στη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Σύμφωνα με τη νεότερη έρευνα, ο Βασιλικός²⁷⁷ ήταν αυλικός του Αζατίνη (Izz-al Dīn Kay-Kāwūs II) στο Σουλτανάτο του Ρουμ από το 1256 ως το 1258 και αργότερα διετέλεσε *Μέγας Εταιρειάρχης* του

²⁷³ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, σ. 47.

²⁷⁴ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, I, σ. 81₁₄₋₂₄, 82₃₋₂₄. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τ. 2, σ. 187. LAURENT, «Les Melikès», σ. 361.

²⁷⁵ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ἱστορίαι*, I, σ. 121₁₋₂₅ 141₁₁₋₂₁, 143₁₂₋₁₈, 149₁₃₋₂₃. *Τό Χρονικόν τοῦ Μορέως*, σ. 159. DÖLGER, *Regesten*, τ. 2, αρ. 1859. LAURENT, «Les Melikès», σ. 361. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τ. 2, σ. 187.

²⁷⁶ Ἀκροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, I, σ. 69₁₋₂₅, 70₁. Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ἱστορίαι*, I, σ. 183₁₋₂₀.

²⁷⁷ PLP: αρ. 2452.

Μιχαήλ Η΄ στα έτη 1259-61. Ο Βασίλειος Βασιλικός²⁷⁸ ήταν μέλος της αυλής του Ικονίου (1256-58), ύστερα, έλαβε το αξίωμα του *παρακοιμώμενου του κοιτώνος* από το 1259 ως το 1281 και σχετιζόταν επίσης με τον *Μεγάλο Εταιρειάρχη*. Ο Μιχαήλ Η΄ το 1279 χρησιμοποίησε τις γνώσεις του Βασιλείου Βασιλικού για την αποκρυπτογράφηση ενός ισλαμικού χειρογράφου. Η πολιτική σταδιοδρομία κάποιων Βυζαντινών της άρχουσας τάξης στην υπηρεσία των Σελτζούκων και ακολούθως στη βυζαντινή αυλή δεν σχολιάζεται ως κάτι αξιοπερίεργο ή σπάνιο από τον Παχυμέρη αλλά μάλλον ως κοινό φαινόμενο. Αυτή η πραγματικότητα είχε τις ρίζες της στους στενούς δεσμούς που είχαν αναπτύξει μεταξύ τους τα μέλη της ανώτερης τάξης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και του σελτζουκικού Σουλτανάτου, παραμερίζοντας τις πολιτικές, κοινωνικές και θρησκευτικές διαφορές μεταξύ τους.

Οι σχέσεις εμπιστοσύνης και αλληλεξάρτησης ανάμεσα στον Μιχαήλ Η΄ και τον Σελτζούκο σουλτάνο σκιαγραφούνται διεισδυτικά στο κείμενο του Παχυμέρη. Η ανεπανόρθωτη βλάβη του Σουλτανάτου του Ρουμ από τους Τατάρους ώθησε τον Izz-al Dīn Kay-Kāwūs II το 1260 να καταφύγει στη βυζαντινή επικράτεια μαζί με μεγάλη ποσότητα χρυσού, εναποθέτοντας τις ελπίδες του για σωτηρία στον αυτοκράτορα. Ο Μιχαήλ Η΄ με τη σειρά του υποδέχθηκε ένθερμα και με τιμές τον σουλτάνο και τον στενό του κύκλο, υποσχόμενος στρατιωτική βοήθεια για την παλινόρθωση της σελτζουκικής εξουσίας. Συνεπώς, η διπλωματική κίνηση του αυτοκράτορα υποδήλωνε τη διατήρηση των στενών δεσμών μεταξύ των δύο αρχόντων, αλλά και την ελπίδα του Μιχαήλ να ανταμειφθεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο από τον σουλτάνο για τη στάση του. Αυτή η ελπίδα, βέβαια, δεν θα έβρισκε αντίκρισμα, σύμφωνα με τον ιστορικό.²⁷⁹

Η στρατηγική του Μιχαήλ Η΄ υπήρξε άρτια μελετημένη, αφού φρόντισε να αποκτήσει φιλικές και συμμαχικές σχέσεις με τους αποδυναμωμένους Σελτζούκους μέχρι να εδραιώσει την κυριαρχία του και μετά να στραφεί εναντίον τους. Ο αδελφός του αυτοκράτορα, δεσπότης Ιωάννης Παλαιολόγος, στάλθηκε στη Μ. Ασία και σημείωσε σημαντικές στρατιωτικές επιτυχίες εναντίον των «Περσών» (1264-7) ανακαταλαμβάνοντας τέως βυζαντινά εδάφη που είχαν κατακτηθεί από τους Τουρκομάνους της Μ. Ασίας.²⁸⁰ Το κλίμα φαινόταν να είχε αντιστραφεί με την αυτοκρατορία να διαδραματίζει τον κυρίαρχο ρόλο στη Μ. Ασία και τους ηττημένους

²⁷⁸ *PLP*: αρ. 2458· Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, II, σ. 574₁₄₋₁₆.

²⁷⁹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, I, σ. 185₁₋₂₁.

²⁸⁰ Ό.π., σ. 285₁₇₋₂₉, σ. 289-293· MACRIDES, *Akropolites*, σ. 365-6· PREVIALE, «Un panegirico per Michele VIII», σ. 38₁₁₋₁₇· KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 20-21.

μουσουλμάνους να απελευθερώνουν χριστιανούς αιχμαλώτους και παράλληλα να μην έχουν πρόσβαση στις νομές των εδαφών υπό την απειλή της τιμωρίας τους από τους Βυζαντινούς. Παρά τα θετικά δείγματα της πολιτικής του Μιχαήλ Η΄ εναντίον της ισλαμικής επέκτασης, ο Παχυμέρης φρόντιζε παράλληλα να αναδεικνύει συνεχώς το χρόνιο πρόβλημα της παραμέλησης των κατοίκων του ανατολικού συνόρου από την κεντρική ηγεσία λόγω της στροφής του στρατιωτικού ενδιαφέροντος στη Δύση, της εξοντωτικής φορολογίας των κατοίκων και των ισχνών μισθών των ακριτών στρατιωτών.²⁸¹

Η παραπάνω αναφορά στα χρόνια προβλήματα του ανατολικού συνόρου έγινε, ώστε να κατανοηθεί η οικειοθελής αλλά απελπισμένη στροφή των κατοίκων των ακριτικών περιοχών στα φιλοχρήματα και πονηρά έθνη των «Περσών» που δεν γνώριζαν την τέχνη του πολέμου, ήταν κακοί γείτονες, επιδίδονταν σε λεηλασίες και, χωρίς διάθεση να διεξάγουν κατά μέτωπο επίθεση, επέστρεφαν στα εδάφη τους. Με αμεσότητα, ο συγγραφέας ένευσε τους πολιτικούς χειρισμούς της κυβέρνησης σε σχέση με τους Τούρκους γείτονες, γράφοντας δηκτικά: «Εΐωθε γάρ άεί τὸ μὲν ἀνά χεῖρας καταφρονεῖσθαι διὰ τὸ σύνηθες, ζητεῖσθαι δέ γε τὸ μὴ κρατούμενον...».²⁸² Σταδιακά, ο Παχυμέρης παρουσιάζει την ολοένα και πιο επιθετική εικόνα των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας απέναντι στη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Ο σουλτάνος Izz-al Dīn Kay-Kāwūs II παρότι διέμενε στην Κωνσταντινούπολη για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, ήλπιζε να επανέλθει με τη μέγιστη στρατιωτική ισχύ εναντίον των βυζαντινών εδαφών και για να επιτευχθεί ο στόχος του το 1264 συνωμότησε με συγγενείς του που βρίσκονταν στον Εύξεινο Πόντο και προθυμοποιούνταν να επιτεθούν στην αυτοκρατορία μαζί με μια μερίδα Τατάρων και Βουλγάρων. Αυτή η κίνηση του σουλτάνου συνδέεται με τη συμμαχία του Βυζαντινού αυτοκράτορα με τον Τάταρο Hulagu,²⁸³ τον πατέρα του Abaka (Απαγά). Ο αυτοκράτορας είχε στείλει στο Ιράν την κόρη του, Μαρία, η οποία νυμφεύτηκε τον Απαγά στις 8 Φεβρουαρίου του 1265. Τελικά, ο θείος του σουλτάνου, Sari Saltuq, που ο Μιχαήλ Η΄ είχε εγκαταστήσει στη Ντοβρουτζά, συμμαχησε με τους Τατάρους του Kırçak και τους Βούλγαρους.²⁸⁴

²⁸¹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, I, σ. 285-293· Πλανούδης, *Επιστολαί*, αρ. 12, σ. 28₂₄₋₂₅.

²⁸² Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, I, σ. 293₁₃₋₂₄.

²⁸³ KENNEDY, «The Exact Sciences in Iran Under the Saljugs and Mongols», σ. 659-680· JACKSON, *Mongols*, σ. 8-19· ROBINSON, *The Islamic Dynasties*, σ. 18-25· MISEAU, «Eastern Christianities», σ. 373-403· LANE, «The Mongols», σ. 373-403· ANOOSHAHR, «Timurids and Turcomans», σ. 271-283.

²⁸⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, I, σ. 301₉₋₂₂· DÖLGER, *Regesten*, τ. 3, αρ. 1930, σ. 46· KENNEDY, «The Exact Sciences in Iran Under the Saljugs and Mongols», σ. 680-681· KOROBEINIKOV, «Raiders and Neighbours», σ. 722-724.

Ο αυτοκράτορας ήλπιζε να προσεγγίσει τον σουλτάνο σαν συγγενή του, αφού οι Βυζαντινοί είχαν τρομοκρατηθεί από τον μη αντιμετωπίσιμο αριθμό των Τοχάρων. Όταν συνέβαιναν τα γεγονότα της συνωμοσίας του σουλτάνου, τα οποία παρουσιάζονται και στο έργο του Γρηγορά,²⁸⁵ ο αυτοκράτορας βρισκόταν στον ελλαδικό χώρο προς επιθεώρηση των βυζαντινών εδαφών και ο μουσουλμάνος ηγέτης για να μην κινήσει υποψίες άφησε στην Πόλη τους συγγενείς του. Ο Μιχαήλ διέσχισε τον Αίμο και εκεί έλαβαν χώρα συγκρούσεις, πλιάτσικο, εισβολές, σκυλεύσεις, σφαγές και κάθε είδους βιαιότητες μεταξύ των βυζαντινών και των «βαρβαρικών» στρατευμάτων. Ο Μιχαήλ Η΄ όμως, δεν μπορούσε να αναμετρηθεί με τους «βάρβαρους» Τοχάρους (Τατάρους του Ευξείνου Πόντου), αλλά ούτε και να οπισθοχωρήσει.²⁸⁶

Η πολεμική προετοιμασία των Βυζαντινών ήταν ιδιαίτερος δύσκολη και λίγοι ήταν εκείνοι που στάθηκαν στο πλευρό του αυτοκράτορα για την αντιμετώπιση των Τατάρων. Οι περισσότεροι λιποτακτούσαν και ήταν δειλοί, κατά τον Παχυμέρη, ενώ οι Τοχάροι (Τάταροι) αποκαλούνταν πολέμιοι, εχθροί και βάρβαροι. Ο Βυζαντινός ηγεμόνας κατάφερε να φτάσει στο όρος Γάνος κοντά στον Μαρμαρά, χωρίς να γίνει αντιληπτός από τους εχθρούς και να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη. Για τη βυζαντινή πλευρά ήταν αναμενόμενη η σύλληψη του κοντινού κύκλου του σουλτάνου Izz-al Dīn Kay-Kāwūs II (Αζατίνη) και αυτών που μετέφεραν το βασιλικό ταμείο. Οι υπόλοιποι που παρέμειναν στη Θράκη ή σκοτώθηκαν από τον βυζαντινό στρατό ή διασώθηκαν από τύχη. Οι οικείοι του σουλτάνου και όσοι είχαν λάβει υπ' ευθύνη τους το βασιλικό ταμείο εισήλθαν στο φρούριο της Αίνου, και αφού πληροφορήθηκαν την παρουσία του σουλτάνου εκεί, μαζί με Βούλγαρο ηγεμόνα Κωνσταντίνο Α΄ Τιχ ξεκίνησαν την πολιορκία της πόλης πράττοντας τα χερίστα στους κατοίκους, όταν πληροφορήθηκαν ότι τα βυζαντινά στρατεύματα κατευθυνόταν προς τα εκεί. Οι κάτοικοι ήταν διχασμένοι ανάμεσα στους υποστηρικτές του σουλτάνου και του αυτοκράτορα, όμως, αποφασίστηκε η αντίσταση υπέρ του Μιχαήλ Η΄, η οποία μπορεί να εξηγηθεί ως εξής: Ο αποκλεισμένος λαός δεν είχε τη δυνατότητα διαφυγής και προτίμησε την υπακοή στην εξουσία του αυτοκράτορα. Επιπλέον, οι κατέχοντες τους αυτοκρατορικούς θησαυρούς ήθελαν να προφυλάξουν τα πολύτιμα είδη, διότι τα κίνητρα τους δεν ήταν τόσο η πίστη στον Μιχαήλ Η΄ αλλά οι πιθανές υλικές απολαβές

²⁸⁵ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 100¹²⁻²³, 101¹⁻¹⁹.

²⁸⁶ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, I, σ. 185, 303¹³⁻³³, 305¹⁻¹⁵. EI, τ. 1, σ. 736-737. ROBINSON, *The Islamic Dynasties*, σ. 22-27. MISEAU, «Eastern Christianities», σ. 403.

τους σε περίπτωση επικράτησής του. Τελικά, η αντίστασή τους ευδοκίμησε και κατάφεραν να προφυλάξουν τους βασιλικούς θησαυρούς.²⁸⁷

Η πολεμική αναμέτρηση συνεχίστηκε με τους Βυζαντινούς να απειλούν να σκοτώσουν τον σουλτάνο και να ρίξουν την κεφαλή του έξω από τα τείχη, γεγονός που έκαμψε την ορμητικότητα των αντιπάλων. Η μάχη ήταν αμφίρροπη, αλλά τελικά επετεύχθη συνθηκολόγηση και ο σουλτάνος παραδόθηκε σώος. Επιπλέον, ο Μιχαήλ Η΄ έστειλε στη φυλακή τους συγγενείς του σουλτάνου, μεταξύ των οποίων και την μητέρα του σουλτάνου που ήταν χριστιανή, βυζαντινής καταγωγής,²⁸⁸ τιμώρησε όσους αυτομόλησαν στον εχθρό και σπατάλησε με «περσικό» τρόπο (δηλαδή, χωρίς φειδώ) το δημόσιο χρήμα σε όσους δεν τον πρόδωσαν.²⁸⁹

Ο Παχυμέρης αρχίζει το κη΄ (18^ο) κεφάλαιό του με την αναφορά στις ψευδείς φήμες για επίθεση των Τοχάρων στη Νίκαια το 1265. Κατά τον συγγραφέα, ο Μιχαήλ ένωσε ντροπή για τη συμπεριφορά των κατοίκων που ήταν έτοιμοι να διαμείνουν στην περσική χώρα (στο Σουλτανάτο του Ικονίου) και να παραδοθούν αμαχητί στον εχθρό, γι' αυτό και κατέστησε ακόμα πιο ασφαλή την περιοχή της Νίκαιας. Από τη στάση των κατοίκων της Νίκαιας γίνεται αντιληπτή η προτεραιότητα που εκείνοι έδιναν στην ασφάλειά τους ακόμα και αν αυτό σήμαινε τη συνοίκηση με το μουσουλμανικό στοιχείο.²⁹⁰

Ο συγγραφέας παρουσιάζει στο έργο του μία ακόμα πτυχή των βυζαντινο-μουσουλμανικών σχέσεων· αυτή της Ορθόδοξης Εκκλησίας και του Αζατίνη. Ένα μέρος του ανώτατου κλήρου επιθυμούσε την αποπομπή του πατριάρχη Αρσενίου. Για να υλοποιηθεί ένα τέτοιο ενδεχόμενο, οι αρχιερείς δεν δίστασαν να προσεγγίσουν τον σουλτάνο το 1265, θέτοντας ερώτημα όχι μόνο στα μέλη του κλήρου αλλά και σε εκείνον σχετικά με το αν θα συμμετείχε, κατά το σύνηθες, στην χριστιανική εκκλησιαστική πομπή κατά την ανάγνωση του Θείου Λόγου. Κατά τον Παχυμέρη, δεν ήταν γνωστό αν ο σουλτάνος ήταν χριστιανός ή όχι, όμως αυτό δεν ενδιέφερε ούτε τον ίδιο τον κλήρο ο οποίος ουσιαστικά είχε ως απώτερο σκοπό τη συκοφαντική σύνδεση του ονόματος του πατριάρχη με τον Τούρκο ηγέτη. Επιπροσθέτως, οι διάλογοι επικοινωνίας του Izz-al Dīn Kay-Kāwūs II με την Ορθόδοξη Εκκλησία πρόδιδαν ίσως

²⁸⁷ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, I, σ. 307-309.

²⁸⁸ Ο.π., 313¹¹⁻¹⁵· Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, I, σ. 14⁶⁻²², 15⁴⁻²⁸, 16¹⁵⁻³⁷, 17¹⁻²⁵· SHUKUROV, «Seljuk Princes», σ. 129.

²⁸⁹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, I, σ. 311¹⁻¹², 313¹⁻¹⁸.

²⁹⁰ Ο.π., σ. 317¹⁸⁻²⁷, 319¹⁻³⁴, 325¹⁻⁹· JOVANOVIC, «The Seljuk Turks», σ. 241· BEIHAMMER, *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia*, σ. 70-74· SHUKUROV, «The Grand Komnenoi», σ. 176-177· KOROBENIKOV, *Byzantium and the Turks*, σ. 22-35

μία καλά ζυγισμένη συμπεριφορά του Τούρκου ηγεμόνα και έναν τρόπο διείσδυσης στα βυζαντινά δρώμενα μέσω της ανάπτυξης των σχέσεών του με την Ορθόδοξη Εκκλησία. Σύμφωνα με την αφήγηση του Παχυμέρη, ο σουλτάνος ήθελε να πληροφορηθεί αν ο πατριάρχης θα καθαιρούνταν εξαιτίας του και ζήτησε από τον αυτοκράτορα εγκόλπια και ένα κομμάτι χοιρινό, ώστε να αποδείξει την μεταστροφή του στον Χριστιανισμό. Βέβαια, κάποιοι από τους ιερείς διατεινόταν πως ακόμα και αν ο Αζατίνης είχε εκχριστιανιστεί και οι κατηγορίες τους εις βάρος του Αρσενίου για επαφές με το μουσουλμανικό στοιχείο κατέρρεαν, θα ήταν προς «περσικό» όφελος μία ενδεχόμενη εκθρόνιση του πατριάρχη.²⁹¹

Σε αυτό το σημείο αξίζουν να αναλυθούν τα επιχειρήματα των μελών του ανώτερου κλήρου που τάσσονταν υπέρ της καθαίρεσης του πατριάρχη Αρσενίου. Τα επιχειρήματά τους στηρίζονταν στις κατηγορίες περί κοινής εμφάνισης του πατριάρχη και του Izz-al Dīn Kay-Kāwūs II στη Θεία Λειτουργία. Παρόλα αυτά, αναγνώριζαν ότι η πολυπόθητη καταδίκη του Αρσενίου για σύναψη σχέσεων με άτομα άλλης θρησκείας θα έχανε τη δυναμική της, εφόσον δεν ήταν σαφές, αν αυτά τα άτομα (στην προκειμένη περίπτωση ο σουλτάνος) ήταν «άπιστα». Επιπλέον, ακόμα και αν ο σουλτάνος παρέμεινε πιστός στο Ισλάμ, ο πνευματικός ταγός θα ήταν αθώος σύμφωνα με τον Μακάριο Πισιδιάς. Η αντιμετώπιση του Αρσενίου από τα μέλη του ανώτατου κλήρου υποδηλώνει έμμεσα την προσπάθειά τους να συμμορφωθούν με την ευνοϊκή πολιτική του Μιχαήλ Η΄ απέναντι στον Αζατίνη, διαφορώντας ουσιαστικά για τη διευκρίνιση των δογματικών απόψεων του Σελτζούκου ηγέτη και λοιδορώντας τον ανώτατο ταγό της Ορθοδοξίας, ώστε να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα της πολιτικής ηγεσίας. Επιπλέον, κομβικό ρόλο στη μεταχείριση του Αρσενίου έπαιξε και το γεγονός ότι εκείνος είχε αφορίσει τον Μιχαήλ Η΄ επειδή είχε σφετεριστεί τον θρόνο από τον Ιωάννη Δ΄. Τελικά η Ιερά Σύνοδος αποφάσισε την καθαίρεση του πατριάρχη.²⁹²

Ένα από τα πρόσωπα που τάχθηκε εναντίον του Αρσενίου ήταν και ο Μαρκούτζας (μετέπειτα πατριάρχης Γερμανός Γ΄). Ο Μαρκούτζας ήταν Λαζός από τον πλησιέστερο συγγενή του και είχε κοινή καταγωγή με την οικογένεια των Γαβράδων. Από αυτήν τη μικρή μνεία του Παχυμέρη γίνεται αντιληπτή στον ερευνητή η σταδιακή ενσωμάτωση

²⁹¹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, II, σ. 345¹⁵⁻³⁰, 347¹⁻²². Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 93-96· NICOL, *Church and society*, σ. 8-9· TALBOT, *The Seljuks in Asia Minor*, σ. 114.

²⁹² Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, II, σ. 349⁴⁻²³. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Το σχίσμα των Αρσενιατών», σ. 177-235· ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, *Το κίνημα των Αρσενιατών*, σ. 35-52.

αλλοδαπών στη βυζαντινή κοινωνία, οι οποίοι στο πέρασμα του χρόνου άφηναν το σημάδι τους στις θρησκευτικές υποθέσεις της αυτοκρατορίας.²⁹³

Λίγο πριν την ολοκλήρωση του ιστορικού του έργου ο Παχυμέρης κάνει μία αναδρομή στα γεγονότα του α΄ και β΄ μισού του 13^{ου} αιώνα. Ειδικότερα, αναφέρεται ξανά στον Izz al-Din Kay-Kāwūs II και κάνει νύξη στα ονόματα του πατέρα και του αδελφού του σουλτάνου, δηλαδή του «Ίαφατίνη» και του «Ρουκρατίνη», αντίστοιχα. Είναι περίεργο που ο Παχυμέρης επαναφέρει το ζήτημα της φυγής του Αζατίνη προς τον Βυζαντινό ηγεμόνα και την προδοτική στάση του πρώτου απέναντι στην αυτοκρατορία. Πιθανώς, η επανάληψη του συγκεκριμένου περιστατικού σε συνδυασμό με τις όλο και πιο πυκνές αναφορές του στον τουρκικό κίνδυνο στόχευε στο να επιστήσει την προσοχή των Βυζαντινών στο -εκ παλαιόθεν- αναξιόπιστο τουρκικό στοιχείο.²⁹⁴

Ο Γρηγοράς, όπως και οι προαναφερθέντες Βυζαντινοί ιστορικοί, στην αρχή της Ιστορίας του κάνει αναδρομή στη βασιλεία του Αλεξίου Γ΄ και του περιστατικού της φυγής του στον Σελτζούκο σουλτάνο του Ρουμ, Καϋκασρόη Α΄ (Ίαθατίνη στις βυζαντινές πηγές) το 1204, ώστε να μη συγκρουστεί με τον λατινικό στρατό του Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρη και τους λοιπούς πολιτικούς του αντιπάλους. Ο αυτοκράτορας, όπως τονίζει με πικρία ο Γρηγοράς, είχε μετατραπεί σε οικτρό ικέτη του σουλτάνου, ζητώντας του να πάρει πίσω τον θρόνο του για χάρη της παλαιάς τους φιλίας. Εξάλλου, ο μουσουλμάνος ηγεμόνας είχε καταφύγει στη βυζαντινή αυλή μεταξύ των ετών 1197-1203 και είχε βαπτιστεί από τον Αλέξιο Γ΄ Άγγελο. Επιπλέον, ο «βάρβαρος» θα λάμβανε ως αντάλλαγμα για τη στρατιωτική ενίσχυση του Αλεξίου χρηματική ανταμοιβή και μερίδιο από τη λεία. Ο σουλτάνος του Ικονίου συνακολούθως συμφώνησε με την πρόταση του αυτοκράτορα, συνάθροισε στρατό και έστειλε πρέσβεις στον Θεόδωρο απειλώντας τον με αντίποινα, αν δεν λάμβανε τον θρόνο ο Αλέξιος Γ΄.²⁹⁵

Η αντιπαλότητα των δύο Βυζαντινών αρχόντων έληξε το 1211 στη μάχη της Αντιόχειας του Μαιάνδρου, όπου συγκρούστηκαν τα συμμαχικά «περσικά» στρατεύματα του Αλεξίου Γ΄ εναντίον της στρατιωτικών δυνάμεων του Θεόδωρου Α΄

---

²⁹³ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, II, σ. 349⁴⁻²³, σ. 367²³⁻²⁸. *PLP*: αρ. 17091· BRYER, «The Gabrades», σ. 38· BARTIKIAN, «Les Gaurades», σ. 24, 30

²⁹⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, IV, σ. 671²¹⁻³⁴, 673¹⁻⁸. Άκροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, I, σ. 143²⁵⁻¹⁴⁴¹⁰.

²⁹⁵ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 17¹⁻²⁵. Άκροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, I, σ. 15⁹⁻¹¹. SHUKUROV, «The Seljuk Princes», σ. 128.

Λάσκαρη. Κατά την εξιστόρηση της σύγκρουσης, ο Γρηγοράς αναφέρεται στο θράσος των «βαρβάρων» για το καταστροφικό τους πέρασμα από τα βυζαντινά εδάφη και τη συνήθη για εκείνους πρακτική της λαφυραγωγίας. Τελικά, ο Αλέξιος ηττήθηκε και ο Ιαθατίνης σκοτώθηκε από τον Θεόδωρο.²⁹⁶

Η νίκη του Θεόδωρου στην Αντιόχεια του Μαιάνδρου εξασφάλιζε τα σύνορα του Βυζαντίου για δύο ακόμα γενιές καθώς και την ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων των χριστιανών του Σουλτανάτου του Ρουμ. Το γεγονός ότι ο σουλτάνος ήταν χριστιανός και είχε καταφύγει και ο ίδιος στη βυζαντινή βοήθεια δεν άλλαξε την κρίση του συγγραφέα ο οποίος θεωρούσε υπονομευτική και εξευτελιστική την εμπλοκή των τουρκικών στρατευμάτων στη διαμάχη των δύο Βυζαντινών ηγετών. Παρόμοια άποψη για το συγκεκριμένο συμβάν είχε εκφράσει και ο Ακροπολίτης ο οποίος περιέγραφε δυσμενώς το μουσουλμανικό στοιχείο και αντιλαμβανόταν την ανάμειξη του Τούρκου αρχηγού ως επιζήμια για την ακεραιότητα της αυτοκρατορίας.²⁹⁷

Συνεχίζοντας την αφήγησή του ο Γρηγοράς τάσσεται υπέρ της επιλογής του Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη το 1234 για σύναψη σπονδών μεταξύ της αυτοκρατορίας και του ηγέτη των «Τούρκων» με στόχο την αντιμετώπιση της «σκυθικής» απειλής. Φαινομενικά παρατηρείται ανακολουθία στα γραφόμενα του συγγραφέα, αν ληφθεί υπόψη η παραπάνω αρνητική άποψή του για τη βυζαντινο-μουσουλμανική συμμαχία επί Αλεξίου Γ΄. Με μία πιο σφαιρική οπτική δύναται να κατανοηθεί η στήριξη του Γρηγορά στην απόφαση του Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη να συμπράξει με την τουρκική ηγεσία, αφού οι ισχυρότατοι στρατιωτικά «Σκύθες» ήταν πράγματι εν δυνάμει κοινός αντίπαλός τους. Αν τα ταταρικά στρατεύματα κατακτούσαν την τουρκική επικράτεια, ο δρόμος για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία θα ήταν ανοικτός. Συνεπώς, η ανακολουθία των γραφομένων του συγγραφέα σχετίζεται με τα διαφορετικά κίνητρα των δύο αυτοκρατόρων· την επιδίωξη του Αλεξίου Γ΄ να διατηρηθεί στην εξουσία πολεμώντας έναν ομοαίματό του και τον πολιτικό ελιγμό του Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη (1222-1254) για τη μακροπρόθεσμη προάσπιση της αυτοκρατορίας και το επιπλέον όφελος της αξιοποίησης του «βαρβαρικού» πλούτου από τη μετανάστευση ενός τμήματος του σελτζουκικού πληθυσμού που λιμοκτονούσε προς τη Νίκαια.²⁹⁸

²⁹⁶ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 15¹⁹⁻²⁸, 16¹⁰⁻²², 17¹⁻¹², 18¹⁻⁴.

²⁹⁷ Ό.π., σ. 20¹⁻²⁵· Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, I, σ. 15⁵⁻¹¹· MACRIDES, *Acropolis*, σ. 131, 132.

²⁹⁸ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 24¹³⁻¹⁴, 41¹¹⁻²⁵, 42¹⁻²⁵, 43¹⁻²⁵· DENNIS, «Typikon of Michael VIII», σ. 1231· DUDA, *Ibn Bibi*, σ. 67-68.

Ο ιστορικός επιδεικνύει παρόμοια θετική κριτική και στη φιλοτουρκική προσέγγιση του διαδόχου του Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη, Θεόδωρου Β΄. Ο Θεόδωρος Β΄ το 1254 ανανέωσε τη συνθήκη με τους Τούρκους εξαιτίας των βουλγαρικών επιθέσεων μετά τον θάνατο του προκατόχου του, διαφυλάσσοντας έτσι τη σταθερότητα στα ανατολικά εδάφη. Πράγματι, η πολιτική κίνηση του αυτοκράτορα έφερε αποτελέσματα και ο Βούλγαρος ηγέτης φοβούμενος την αντιμετώπιση βυζαντινών και σελτζουκικών στρατευμάτων επεδίωξε την ανανέωση των σπονδών με το Βυζάντιο. Η σφαιρικότερη κατανόηση των κινήτρων και των αποτελεσμάτων των πολιτικών συμφωνιών των Βυζαντινών με την τουρκική πλευρά αλλάζει άρδην, όταν ο Γρηγοράς αφηγείται τη φυγή του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου στο Σουλτανάτο του Ικονίου το 1256. Ο συγγραφέας, σε αντιδιαστολή με τον Γεώργιο Ακροπολίτη, ακολουθεί την ίδια γραμμή με τον Γεώργιο Παχυμέρη συνδέοντας την παρουσία του Μιχαήλ Η΄ στο Σουλτανάτο του Ρουμ αποκλειστικά με την προσπάθεια ανατροπής της δυναστείας των Λασκαριδών. Ο Γρηγοράς συνεχίζει την αμαύρωση του Μιχαήλ Η΄ κάνοντας λόγο για τις προφάσεις της φυγής του, δηλαδή τον φθόνο και τις ψευδολογίες εναντίον του. Για τον λόγο, τα πραγματικά αίτια της φυγής εκείνου ήταν η επερχόμενη τιμωρία από τον αυτοκράτορα ο οποίος είχε πληροφορηθεί τις ραδιουργίες του Παλαιολόγου εναντίον του. Επιπλέον, ο Μιχαήλ πολέμησε στο Ικόνιο κατά των «Σκυθῶν», αντιπάλων των Σελτζούκων, μαζί με παλαιούς υποδουλωμένους «Ῥωμαίους» και επέστρεψε στη Νίκαια δίνοντας όρκο υποταγής στον αυτοκράτορα και τον γιο του, αφού είχε λάβει υποσχέσεις για την ασφάλειά του. Η πληροφορία για τους υποδουλωμένους «Ῥωμαίους» είναι κομβική για τη μελέτη του ζητήματος της διατήρησης της βυζαντινής ταυτότητας των κατοίκων της μουσουλμανικής επικράτειας.²⁹⁹

Ο Γρηγοράς, παρά το γεγονός της στενής σύνδεσής του στην αρχή της σταδιοδρομίας του με τον Ανδρόνικο Β΄, δεν υπερασπίστηκε την παραμονή του Μιχαήλ Η΄ στους Σελτζούκους. Μία τέτοια κίνηση ήταν απότοκο της αυτοκρατορικής δυσμένειας στο πρόσωπο του συγγραφέα (μετά την πτώση του Ανδρόνικου Β΄ στις 24 Μαΐου 1328) εξαιτίας των σχέσεών του με μέλη της βυζαντινής αυλής και ιδίως με το

---

²⁹⁹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 55²³⁻²⁶, 56¹⁻²³, 57¹⁻²⁴, 58¹⁻²⁴, 59¹⁻²⁴· RICHARDS, *The early Mamluk Period*, σ. 31-32· CAHEN, «La chronique des Ayyoubides», σ. 165· EDDÉ-MICHEAU, *Ayyoubides*, σ. 27-39· DENNIS, «Tyrikon of Michael VIII», σ. 1231· ΚΟΡΟΒΕΙΝΙΚΟΝ, *Byzantium and the Turks*, σ. 193-194· Για τις απόψεις του Γεωργίου Ακροπολίτη και του Γεωργίου Παχυμέρη σχετικά με τη φυγή του Μιχαήλ Παλαιολόγου στο Ικόνιο, βλ. Άκροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, I, σ. 134⁷⁻³⁰, 135¹⁻⁵, 136⁸⁻²⁹, 137¹⁻²⁶· Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, I, σ. 81¹⁻²⁴, 89²⁷⁻³⁰, 91¹⁻⁹.

περιβάλλον του Θεόδωρου Μετοχίτη. Την περίοδο 1328-1329 εικάζεται ότι ξεκίνησε η συγγραφή της *Ρωμαϊκής Ιστορίας*, όμως είναι πολύ πιθανό το τρίτο βιβλίο του ιστορικού και τα υπόλοιπα που ακολούθησαν να συντάχθηκαν την περίοδο του προβαδίσματος του Καντακουζηνού στον εμφύλιο πόλεμο. Συνεπώς, ο Γρηγοράς είχε κάθε κίνητρο να κηλιδώσει τη δυναστεία των Παλαιολόγων και να συνταχθεί με τον Καντακουζηνό. Επιπροσθέτως, ένα ακόμα πιθανό αίτιο της παραπάνω αρνητικής κριτικής του Γρηγορά μπορεί να ήταν η αποδεδειγμένη δολοπλοκία του Μιχαήλ Η΄ κατά των Λασκαριδών με τη δολοφονία του νόμιμου διαδόχου του θρόνου.³⁰⁰

Οι επαφές του Μιχαήλ Η΄ με τη σελτζουκική δυναστεία συνεχίστηκαν και λίγο πριν την εγκαθίδρυσή του στον βυζαντινό θρόνο. Το 1261 οι «Σκύθες» διέπρατταν ληστρικές επιδρομές στην περιοχή της Ασίας κοντά στον Ευφράτη και έφτασαν ως την Καππαδοκία και την Κιλικία, δηλαδή στα «βασίλεια των Τούρκων». Ο σουλτάνος Izz al-Dīn Kay-Kāwūs II (Αζατίνης), μαζί με την οικογένειά του και τον αδελφό του, Μελήκ, βρίσκονταν στα εδάφη του Μιχαήλ Παλαιολόγου, για δεύτερη φορά μετά την πρώτη φυγή του στην αυτοκρατορία της Νίκαιας το 1256.³⁰¹ Ο Γρηγοράς εξηγεί πως ο Αζατίνης διέφυγε στην αυτοκρατορία της Νίκαιας για να γλυτώσει από τους «βασιλικούς κινδύνους», όπως ακριβώς είχε πράξει στον παρελθόν και ο Παλαιολόγος. Επιπλέον, την ίδια περίοδο επισφραγίστηκε συμμαχία μεταξύ του Μιχαήλ Η΄ και του Αζατίνη κατά των «Σκυθών».³⁰²

Οι δολοπλοκίες του Μιχαήλ Η΄ για τη διατήρηση της εξουσίας του, αυτή τη φορά με τη συμβολή τμήματος της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, επιβεβαιώνονται και από το κάτωθι περιστατικό του 1263. Ο Γρηγοράς, σε σχεδόν πλήρη ταύτιση με τις *Συγγραφικές Ιστορίες* του Παχυμέρη,³⁰³ αποκαλύπτει τις ραδιουργίες του αυτοκράτορα κατά του Αρσενίου που αντέδρασε στην τύφλωση του διαδόχου του θρόνου. Ο αυτοκράτορας μαζί με μία μερίδα αρχιερέων κατηγορήσαν τον Αρσένιο ότι συνομιλούσε με τον σουλτάνο Αζατίνη μέσα στον ναό της Αγίας Σοφίας κατά τη διάρκεια της ιερής δοξολογίας. Ο συγγραφέας ψέγει τους εκκλησιαστικούς ταγούς για τη στάση τους, διότι γνώριζαν πως ο Αζατίνης, παρά την ηγετική του θέση ανάμεσα

³⁰⁰ Γρηγοράς, *Διάλογος*, σ. 197-208· ΚΑΡΙΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί ιστορικοί*, σ. 142, 143· BEYER, «Gregoras», σ. 133.

³⁰¹ Άκροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, I, σ. 138₁₋₁₀· ΚΟΡΟΒΕΙΝΙΚΟΝ, *Byzantium and the Turks*, σ. 202.

³⁰² Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 81₁₄₋₂₄, 82₃₋₂₄.

³⁰³ Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία*, II, σ. 345₁₋₃₀, 347₁₋₂₉ σ. 349₁₋₂₃· Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 94₃₋₂₃, 95₁₋₄.

³⁰³ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 95₉₋₁₃.

³⁰³ Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία*, II, σ. 345₁₋₃₀, 347₁₋₂₉ σ. 349₁₋₂₃.

στους Τούρκους, είχε χριστιανούς γονείς και ο ίδιος ήταν κρυπτοχριστιανός και βαπτισμένος.³⁰⁴

Μία επιπρόσθετη πληροφορία του Γρηγορά που συνδέεται το προαναφερθέν γεγονός αναδεικνύει περαιτέρω τις σχέσεις του ορθόδοξου κλήρου με τη μουσουλμανική πλευρά. Ο διάδοχος του Αρσενίου και υποστηρικτής του Μιχαήλ Η΄, πατριάρχης Γερμανός, είχε καταφύγει και αυτός στο παρελθόν στον σουλτάνο Αζατίνη υπό τον φόβο του αυτοκράτορα Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη. Συνεπώς, γίνεται αντιληπτή η ασυνέπεια μεταξύ λόγων και έργων μιας ομάδας της ανώτερης ορθόδοξης εκκλησιαστικής ιεραρχίας, η οποία αφενός επέλεξε για τον πατριαρχικό θρόνο ένα πρόσωπο που όφειλε την επιβίωσή του στην επιλογή της μουσουλμανικής βοήθειας και αφετέρου μετατρέποταν σε «φερέφωνο» της αυτοκρατορικής πολιτικής, τολμώντας να σπιλώσει το όνομα του ανώτατου πνευματικού ταγού μέσω της διαστρέβλωσης της σχέσης του με τον Τούρκο ηγεμόνα.³⁰⁵

Τα συγγραφικά έργα του Παχυμέρη και του Γρηγορά αλληλοκαλύπτονται όσον αφορά στην ανεπιτυχή σκευωρία του Izz-al Dīn Kay-Kāwūs II εναντίον του αυτοκράτορα το 1264.³⁰⁶ Το νέο στοιχείο που παρατίθεται στη *Ρωμαϊκή Ιστορία* είναι ο εκχριστιανισμός των ανδρών που ήταν στο πλευρό του σουλτάνου και η κατάταξή τους στον βυζαντινό στρατό. Η αυτοκρατορία παρά τους σοβαρούς εξωτερικούς κινδύνους που αντιμετώπιζε και τη βαθμιαία συρρίκνωσή της αξιοποίησε την πολιτική συγκυρία της αποδυνάμωσης των Σελτζούκων και κατάφερε να προσεγγίσει θρησκευτικά και να εξαρτήσει τον αρχηγό τους από τον Μιχαήλ Η΄. Η διαχρονική, όπως αποδεικνύεται, ικανότητα της αυτοκρατορίας να ενσωματώνει αλλοδαπούς μέσω της μεταστροφής τους στον Χριστιανισμό συντέλεσε στην περαιτέρω ενίσχυσή της μέσω της αξιοποίησης των εκχριστιανισμένων Τούρκων του Αζατίνη στον βυζαντινό στρατό.³⁰⁷ Ένα ακόμα παράδειγμα της χρησιμοποίησης εκχριστιανισμένων ατόμων τουρκικής προέλευσης για τις στρατιωτικές ανάγκες του Βυζαντίου αποτελεί η αμφιλεγόμενη οικογένεια των Τουρκόπουλων, που η δράση της είχε γίνει πολλάκις

³⁰⁴ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 94³⁻²³, 95¹⁻⁴.

³⁰⁵ Ο.π., σ. 95⁹⁻¹³· ο ίδιος, *Διάλογος*, σ. 197-216.

³⁰⁶ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, I, σ. 185, 301⁹⁻²², 303¹³⁻³³, 305, 311¹⁻³², 313¹⁻¹⁸· DÖLGER, *Regesten*, τ. 3, αρ. 1930, σ. 46· Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 100¹⁻²³, 101¹⁻¹⁹· KOROBENIKOV, *Byzantium and the Turks*, σ. 276.

³⁰⁷ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 101¹⁶⁻¹⁹, 137⁴⁻²¹· VRYONIS, «Byzantine and Turkish Societies», σ. 131-133.

αντικείμενο σχολιασμού από τη βυζαντινή γραμματεία³⁰⁸ και τη νεότερη έρευνα.³⁰⁹ Σε αυτό το σημείο κρίνεται σκόπιμη η μνεία ενός σύντομου, αντιπροσωπευτικού περιστατικού με την εμπλοκή της παραπάνω οικογένειας. Σύμφωνα με ένα απόσπασμα της *Ρωμαϊκής Ιστορίας*, οι Τουρκόπουλοι, μαζί με Κουμάνους και δυνάμεις από την Παφλαγονία και τη Βιθυνία, συνασπίστηκαν υπό τις εντολές του στρατηγού Ιωάννη Παλαιολόγου, προκειμένου να αναμετρηθούν με τον νόθο γιο του αποθανόντος δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄ Κομνηνού Δούκα, *σεβαστοκράτορα* Ιωάννη. Αυτός δεν αρκούσαν στην νομή της πατρικής κληρονομιάς και διενεργούσε ληστείες στα εδάφη της αυτοκρατορίας μεταξύ των ετών 1271-3. Εντούτοις, ο συνασπισμένος στρατός δεν έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα για την αυτοκρατορία.³¹⁰

Ο Γρηγοράς στα «βήματα» του Παχυμέρη δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις σχέσεις εξάρτησης μεταξύ της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και της δυναστείας των Σελτζουκιδών. Το 1275 ο Αζατίνης και ο γιος του, Μελήκ, φυγαδεύτηκαν στην Νίκαια. Αργότερα, ο Μελήκ έφτασε στην Ασία, στους «Σκύθες», ζητώντας την πατρική κληρονομιά. Οι περισσότεροι σατράπες συμφώνησαν με το αίτημά του, εκτός από έναν που καταδίωξε τον νεαρό γόνο. Ο Μελήκ διασώθηκε στην Ηράκλεια του Πόντου, μετέβη ξανά στον αυτοκράτορα, όμως στο τελευταίο πέρασμά του στην Ασία δολοφονήθηκε από τους διώκτες του. Η φθορά της τουρκικής αρχής με τις εσωτερικές διαμάχες των μουσουλμάνων ηγετών δεν είχε μόνο θετικά αποτελέσματα για την επιρροή της αυτοκρατορίας στο διαλυόμενο σελτζουκικό κράτος. Από την αναταραχή λόγω της πολιτικής αβεβαιότητας πολλοί μουσουλμάνοι της Μ. Ασίας μετατράπηκαν σε ληστές, ζώντας στα όρη και διενεργώντας επιδρομές στα βυζαντινά εδάφη. Αναλυτικότερα, οι Τούρκοι προκειμένου να γλυτώσουν από τους «Σκύθες», έφταναν κατά πλήθη στην Παφλαγονία και στην Παμφυλία και η αυτοκρατορική ηγεσία έστελνε στρατιωτικές δυνάμεις για να τους αναχαιτίσει.³¹¹

Ο τελευταίος ιστορικός που ασχολείται με τις βυζαντινο-σελτζουκικές σχέσεις είναι ο Ιωάννης Καντακουζηνός. Ο αυτοκράτορας παραθέτει μία ομιλία του Ανδρόνικου Β΄ το 1321 σχετικά με τη φυγή του Μιχαήλ Η΄ στο σελτζουκικό κράτος.

---

³⁰⁸ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, IV, σ. 573₄₋₁₁·599₁₀₋₁₈, 601₇₋₉, 627₈₋₁₅· Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 224₆, 227₁₅₋₂₁, 229₁₁₋₁₇, 232₁₄· Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 174₁₄₋₃₁· DÖLGER, *Regesten*, τ. 4, αρ. 2281, σ. 45.

³⁰⁹ VÁSÁRY, *Cumans and Tatars*, σ. 123· BARTUSIS, *The Late Byzantine Army*, σ. 67· FINE, *The Late Medieval Balkans*, σ. 229-230· ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Τουρκόφωνοι μισθοφόροι», σ. 289, 293· VRYONIS, «Nomadization», σ. 62.

³¹⁰ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 110₂₃₋₂₄, 111₁₋₂₄, 112₁₋₂₅, 119₂₀₋₂₄, 120₁₋₂₂· BADENAS, «L'integration des Turcs», σ. 182-183.

³¹¹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 137₄₋₂₄, 138₁₋₂₄· HOPWOOD, «Nomads or Bandits?», σ. 180.

Στην ομιλία του ο αυτοκράτορας ανέφερε πως ο προκάτοχός του αυτομόλησε προς τον «σουλτάνο ἡγεμόνα τῶν Περσῶν», όταν αντιλήφθηκε τον κίνδυνο που διέτρεχε η ζωή του από τον Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη, ο οποίος πίστευε πως ο Μιχαήλ Παλαιολόγος δεν ήταν πιστός σε εκείνον. Η αντιπαράθεση μεταξύ των δύο ανδρών λύθηκε, όταν ο Μιχαήλ απαίτησε όρκους για την ασφαλή επιστροφή του και ο αυτοκράτορας απαίτησε όρκους πίστης από τον φυγά Μιχαήλ. Παρόμοιους όρκους απαίτησε και ο Ανδρόνικος Β΄ από κάποιους υπηκόους που επωφελήθηκαν από αυτή τη συμφιλίωση και ζητούσαν και οι ίδιοι, υπό τον κίνδυνο προσχώρησής τους στους «παρακείμενους βαρβάρους», την εξασφάλιση της μη κακομεταχείρισής τους κατά την επιστροφή τους από τη Νίκαια στην αυτοκρατορία. Ο Καντακουζηνός προκειμένου να προετοιμάσει το αναγνωστικό κοινό του για τις φιλοτουρκικές πολιτικές που εφάρμοσε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, αναφέρει εσκεμμένα το παράδειγμα της αυτομόλησης ενός πετυχημένου πολιτικά και στρατιωτικά αυτοκράτορα στους Σελτζούκους. Καθίσταται φανερό πως η *Ιστορία* του Καντακουζηνού δίνει ιδιαίτερη σημασία στο θέμα της αναγκαστικής αυτομόλησης στους Τούρκους και θίγει το θέμα της συνεπαγόμενης αμφοτέρης ἔλλειψης εμπιστοσύνης ανάμεσα στους φυγάδες Βυζαντινούς που φοβούνταν την πιθανή κατηγορία εναντίον τους για εγκλήματα καθοσίωσης και τη βυζαντινή αρχή που αμφισβητούσε την αφοσίωση των υπηκόων της.³¹²

Χωρίς διάθεση να ληφθεί θέση υπέρ της σκιάδους συνεργασίας του Μιχαήλ Παλαιολόγου με τη σελτζουκική αρχή, πρέπει να λεχθεί πως δεν ήταν τυχαίο γεγονός η επιρροή του στο Σουλτανάτο, αλλά απότοκο της πολύχρονης συνεργασίας των Βυζαντινών αυτοκρατόρων με τους σουλτάνους του Ρουμ, ήδη επί εποχής Αγγέλων και κυρίως Λασκαριδών. Οι Σελτζούκοι αναγνώριζαν τον αυτοκρατορικό τίτλο των ηγεμόνων της Νίκαιας, όπως παραδέχεται και ο Πέρσης αξιωματούχος του Σουλτανάτου του Ικονίου και ιστοριογράφος, Ibn Bībī. Εκείνος στο έργο του χρησιμοποιεί τους όρους *fāsilīyūs* και *malik al-Rūm*, τα παραδοσιακά, δηλαδή, βασιλικά επίθετα των Βυζαντινών αυτοκρατόρων στην ανατολική διπλωματική πρακτική. Αντιθέτως, τον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας τον προσδιορίζει ως τοπικό ηγεμόνα, γι' αυτό και επιλέγει για εκείνον τον όρο *takwūr*, όπως φαίνεται στην απαρίθμηση των όρων της συνθήκης μεταξύ του Αλέξιου Α΄ Μεγαλοκομνηνού και του Σουλτάνου Kay-Kāwūs I. Τέλος, το Σουλτανάτο του Ρουμ αναγνώριζε τον πατριάρχη

---

³¹² Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 83₅₋₂₄.

της Νίκαιας. Αυτό ήταν πολύ σημαντικό επίτευγμα για τη διπλωματία της Νίκαιας. Ο ορθόδοξος βυζαντινός πληθυσμός ήταν ένα ζωτικό στοιχείο του πληθυσμού του Σουλτανάτου, που πιθανώς αποτελούσε πλειοψηφία. Έτσι, οι αυτοκράτορες της Νίκαιας κατάφεραν να συνεχίσουν την παραδοσιακή πολιτική των Βυζαντινών αυτοκρατόρων ως προστάτων του ορθόδοξου πληθυσμού του Σουλτανάτου, που ήταν ένα πολύ σημαντικό συστατικό της επιρροής των Νικαιωτών στις εσωτερικές υποθέσεις του Ρουμ. Αυτά τα τρία στοιχεία - η αναγνώριση του αυτοκράτορα της Νίκαιας, του πατριάρχη, και των εδαφών της αυτοκρατορίας της Νίκαιας - ήταν η ραχοκοκαλιά των σχέσεων Νίκαιας-Σελτζούκων. Συνεπώς, η επιλογή του Μιχαήλ να καταφύγει δύο φορές στα σελτζουκικά εδάφη ήταν η ασφαλέστερη επιλογή για εκείνον, και του δινόταν παράλληλα η ευκαιρία να καπηλευτεί ή έστω να αξιοποιήσει τον ρόλο του προστάτη των χριστιανών του Ρουμ με αφορμή την ιστορική συγκυρία των μογγολικών επιθέσεων στο Ρουμ και τον κίνδυνο του χριστιανικού στοιχείου στο Σουλτανάτο και στην αυτοκρατορία της Νίκαιας.³¹³

Ένας ακόμη λόγος που ο Μιχαήλ κατέληξε στη σελτζουκική βοήθεια ήταν τα ερείσματα που έβρισκε στο Ρουμ από τους αριστοκράτες υποστηρικτές των βυζαντινών συμφερόντων και της αντι-μογγολικής πολιτικής. Ο ιστορικός Āqsaṛāyī επιβεβαιώνει το παραπάνω επιχείρημα, περιγράφοντας τη δράση του Μιχαήλ Παλαιολόγου, *Μεγάλου Κονοσταύλου* της Νίκαιας εκείνη την περίοδο (1258). Σύμφωνα με τα γραφόμενά του, μετά την επιστροφή του Izz al-Dīn Kay-Kāwūs II στο Ικόνιο και την κατάκτηση του σελτζουκικού θρόνου, ο *Κονόσταυλος* πήρε υπό τον έλεγχο του την αριστοκρατία του Σουλτανάτου και τον στρατό. Επίσης, αναφέρει δηκτικά πως ο Παλαιολόγος ήταν γεμάτος από φανατισμό «απίστου», προωθούσε τις διενέξεις, καυγάδιζε με τους μουσουλμάνους εμίρηδες και τους κρατικούς λειτουργούς του Σουλτανάτου και κατάφερε να πείσει τον σουλτάνο να ακολουθήσει τρυφηλή ζωή και να απέχει από τα θρησκευτικά ζητήματα. Στη συνέχεια, διατείνεται πως ο Μιχαήλ λόγω της μεγάλης πειστικότητας της ομιλίας του και της αγωνίας να προωθήσει τις δικές του υποθέσεις, κάλεσε τον Izz al-Dīn Kay-Kāwūs II να αποχωρήσει από το Ικόνιο, την πρωτεύουσα του βασιλείου του, και να μεταβεί στην Αττάλεια, έτσι ώστε να στερηθεί τον λόγο του *‘ulamā* και των συμβουλών των σεΐχηδων. Κοινώς, ο μουσουλμάνος ιστορικός προσυπογράφει τη διείσδυση των βυζαντινών συμφερόντων στη

---

³¹³ DUDA, *Ibn Bibi*, σ. 67-68· LAURENT, *Les regestes du patriarcat*, αρ. 1261, σ. 71-72· ΒΡΥΩΝΗΣ, *Παρακμή*, σ. 87-94· KOROBENIKOV, *Byzantium and the Turks*, σ. 154-155.

σελτζουκική αυλή και την επιρροή του Μιχαήλ στον σουλτάνο, ο οποίος λειτουργούσε ως πολιτικό και θρησκευτικό φερέφωνο της βούλησης ενός αλλόφυλου, «άπιστου» αξιωματούχου. Η επίδραση του Παλαιολόγου αντικατοπτρίζεται και σε άλλο ένα περιστατικό που πραγματεύεται το έργο του Āqsarāyī. Σε αυτό, ο *Κονοσταύλος* προσπαθούσε να γελοιοποιήσει τον καδή Badī' al-Dīn Bandahī, έναν από τους σημαντικότερους ερμηνευτές των διδαχών του Ισλάμ, διακόπτοντας το κήρυγμά του και κατευθύνοντας την προσοχή του σουλτάνου στο φλέγον ζήτημα του μογγολικού κινδύνου. Το ερώτημα που αυτομάτως τίθεται είναι το εξής: πώς είναι δυνατόν ένας Βυζαντινός αξιωματούχος να εξευτελίζει επί της ουσίας και μπροστά στην ύπατη αρχή ενός μουσουλμανικού κράτους έναν εκπρόσωπο του Ισλάμ χωρίς να δέχεται επιπτώσεις; Η απάντηση ίσως να βρίσκεται στον κρυπτοχριστιανισμό και την κατά το ήμισυ βυζαντινή καταγωγή του ίδιου του Τούρκου ηγεμόνα, σύμφωνα με τις βυζαντινές πηγές.³¹⁴

Παρά τις όποιες ιδιοτέλειες ορισμένων μελών της βυζαντινής άρχουσας τάξης όσον αφορά στη συνεργασία τους με τους Σελτζούκους, η αυτοκρατορία κατάφερε να συνάψει αμοιβαία επωφελείς συμφωνίες μαζί τους και να μη μετατραπεί σε ουραγό των γεωπολιτικών εξελίξεων, όπως παρατηρείται να συμβαίνει από την περίοδο της βασιλείας του Ανδρόνικου Β' και εξής (με τις εκάστοτε εξαιρέσεις κατά περίπτωση).

---

³¹⁴ Bar Hebraeus, *Makh-tebhānūth zabhnē*, σ. 434-435· ΚΟΡΟΒΕΙΝΙΚΟΝ, *Byzantium and the Turks*, σ. 201-202· Για τις απόψεις των Βυζαντινών ιστορικών σχετικά με το θρήσκευμα του Izz al-Dīn Kay-Kāwūs II βλ. σ. 86-87, 91-92, 336-337 της παρούσας διατριβής.

3) Ο ρόλος των Τούρκων στο πλαίσιο των βυζαντινών εμφυλίων πολέμων (1321-1328 και 1341-1347).

Το Βυζαντινό κράτος δεν είχε προλάβει ακόμη να διανύσει μια περίοδο σταθερότητας μετά την αποκατάσταση της Ορθοδοξίας και τα μέτρα για την ανόρθωση της οικονομίας από τον Ανδρόνικο Β΄, όταν το τάραξαν εκ νέου δύο εμφύλιοι πόλεμοι που διήρκησαν με κάποιες διακοπές από το 1321 ως το 1354. Επρόκειτο ουσιαστικά για ενδοδυναστικές έριδες με στόχο την εξουσία. Η ανάμιξη ωστόσο ξένων δυνάμεων σε αυτές τους προσέδωσε πολιτικό χαρακτήρα, ενώ η δριμύτητά τους επιτάχυνε την εσωτερική κατάρρευση της αυτοκρατορίας. Ιδιαίτερα, η αλόγιστη χρησιμοποίηση του επικινδυνότερου αντιπάλου της αυτοκρατορίας, δηλαδή του τουρκικού παράγοντα, και από τις δύο αντίπαλες παρατάξεις του εμφυλίου έδωσαν ουσιαστικά το έναυσμα στους μουσουλμάνους της Μ. Ασίας να μετατραπούν σε απόλυτους ρυθμιστές της πολιτικής ζωής της αυτοκρατορίας. Από εκείνη τη χρονική καμπή και εξής οποιαδήποτε πολιτική πράξη της βυζαντινής ηγεσίας (φιλοτουρκικού ή μη προσανατολισμού) ήταν υπολογισμένη βάσει της ενδεχόμενης αντίδρασης της τουρκικής πλευράς σε αυτή.

Ο πρώτος εμφύλιος πόλεμος ξεκίνησε ως προσωπική διαμάχη μεταξύ του Ανδρόνικου Β΄ και του Ανδρόνικου Γ΄. Ο μικρός Ανδρόνικος ήταν ο αγαπημένος εγγονός του Ανδρόνικου Β΄, σε νεαρή ηλικία μάλιστα είχε λάβει τον τίτλο του συμβασιλέα, όμως η επιπόλαιη ζωή του δυσανεχούσε τον γηραιό αυτοκράτορα. Όταν μάλιστα μια ερωτική περιπέτεια του νεαρού γόνου είχε ως αποτέλεσμα να σκοτωθεί κατά λάθος ο αδερφός του και να πεθάνει από τη λύπη του ο πατέρας τους, Μιχαήλ Θ΄, ο Ανδρόνικος Β΄ απέκλεισε τον συγγενή του από κάθε δικαίωμα διαδοχής. Απέναντι σε αυτή την απόφαση του παππού του, ο Ανδρόνικος Γ΄ μαζί με τους συνεργάτες του, Ιωάννη Καντακουζηνό, Συργιάννη, Θεόδωρο Συναδηνό και Αλέξιο Απόκαυκο, αντέταξε ισχυρή αντιπολίτευση. Η νέα γενιά της βυζαντινής αριστοκρατίας επαναστάτησε δίνοντας δημαγωγικές υποσχέσεις στα κατώτερα στρώματα για φορολογική απαλλαγή της Θράκης και ανάγκασε τον Ανδρόνικο Β΄ να αναγνωρίσει, με τη συνθήκη του Ρηγίου τον Ιούνιο του 1321, τον Ανδρόνικο Γ΄ ως αυτοκράτορα και

να του μεταβιβάσει τη Θράκη και περιοχές της Μακεδονίας (από τη Σηλυβρία έως τη Χριστούπολη). Τη συμφωνία αυτή ακολούθησαν νέες διαμάχες.³¹⁵

Η νέα ρήξη των Παλαιολόγων (1321-1322) άρχισε με την προσπάθεια του Ανδρόνικου Γ΄ να συμμαχήσει με τον Σέρβο κράλη Στέφανο Μιλούτιν. Η δέσποινα Ξένη βρισκόταν το 1321 στη Θεσσαλονίκη και με εντολή του Ανδρόνικου Β΄ συλλήφθηκε από τον δεσπότη Κωνσταντίνο, διοικητή της Μακεδονίας, ο οποίος μετέβη και ο ίδιος στην περιοχή μαζί με τον Συργιάννη και μία μερίδα τουρκικών στρατευμάτων. Στόχος ήταν η συστράτευση στο πλευρό του νέου αυτοκράτορα. Παρά τις συνεχείς προκλήσεις των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας στις βυζαντινές κτήσεις, οι δύο Ανδρόνικοι τους αναμείγνυαν στις εσωτερικές διαμάχες του Βυζαντινού κράτους.³¹⁶ Ο Νικηφόρος Χούμνος, πιστός στον Ανδρόνικο Β΄, εγκωμιάζει τον αυτοκράτορα για τον ζήλο του κατά των «άσεβδων» «βαρβάρων», τις σφαγές εις βάρος τους και τη μέριμνα για την ασφάλεια των υπηκόων του. Ο λόγιος αναπολεί την προσπάθεια αμυντικής ανασυγκρότησης των παραμεθόριων περιοχών της αυτοκρατορίας χωρίς, όμως, να γίνεται συγκεκριμένος. Η σύγχρονη έρευνα συνδέει τις παραπάνω πληροφορίες με τη μεταφορά Κρητών στρατιωτών στο ανατολικό σύνορο και την αξιοποίηση της στρατηγικής ευφύιας του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού ή τις επιτυχίες του διορισμένου από τον Ανδρόνικο Β΄ καταλανικού στρατού στο ανατολικό μέτωπο (1304-1305). Η εικόνα ενός πετυχημένου στρατηλάτη δεν συνάδει με τη σταδιοδρομία του Ανδρόνικου Β΄ και σίγουρα θα ταίριαζε περισσότερο στον στρατηγό Αλέξιο Φιλανθρωπινό, που συνέβαλε τα μέγιστα στη διατήρηση της βυζαντινής ισχύος στη Μ. Ασία. Ο Χούμνος σκιαγραφούσε μια επίπλαστη, σχεδόν μυθική, μορφή του αυτοκράτορα, παρουσιάζοντάς τον σαν μείζονα εχθρό των Τούρκων, απαλύνοντας τοιουτοτρόπως τις αντιδράσεις από τη χρήση των τουρκικών στρατευμάτων από τον Ανδρόνικο Β΄ στον πρώτο εμφύλιο εις βάρος του ίδιου του εγγονού.³¹⁷

---

³¹⁵ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 283-286, *Βρ. Χρον.*, τ. 2, αρ. 8, σ. 227· DÖLGER, *Regesten*, τ. 4, αρ. 2460-2464, σ. 88· BOSCH, *Kaiser Andronikos III*, σ. 9-12· NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 244-249· ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρόνικου Β΄*, σ. 61-65· ΚΥΡΡΗΣ, *Το Βυζάντιον κατά τον ΙΔ΄ αιώνα*, σ. 101· ΛΑΙΟΥ, *Andronicus II*, σ. 288, 290· BOSCH, *Andronikos III*, σ. 16-17· KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 45-46· D. KYRITSES, *The Late Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, (Ph.D. thesis), Cambridge, MA 1997, σ. 336-337.

³¹⁶ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 354₁₋₂₃· ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου*, σ. 62-63.

³¹⁷ NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 249-251· Χούμνος, *Έγκώμιον*, σ. 20₃· Λαμπηνός, *Λόγος*, σ. 43₁₋₈· DE VRIES-VAN DER VELDEN, *L'élite byzantine*, σ. 82-83· VERPEAUX, «Notes chronologiques», σ. 171· KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 70· ο ίδιος, «The Employment of Mercenaries», σ. 221-222.

Η προσήλωση στην εικόνα του στρατηλάτη αυτοκράτορα επισκίαζε εσκεμμένα τους πραγματικούς υπεύθυνους για την ανάκαμψη των βυζαντινών δυνάμεων στη Μ. Ασία, δηλαδή τον Ιωάννη Ταρχανειώτη παλαιότερα (1298-1299) και έπειτα τον Αλέξιο Φιλανθρωπινό. Μάλιστα ο τελευταίος είχε δημιουργήσει γύρω του ένα μεγάλο ρεύμα θαυμασμού προερχόμενο από τους κατοίκους των πόλεων της Μ. Ασίας που επωφελούνταν άμεσα από τις ενέργειές του, από τους στρατιώτες του, αφού τους έδινε την ευκαιρία να είναι κύριοι των λαφύρων τους, και από τους λόγιους της εποχής (Μάξιμο Πλανούδη, Ματθαίο Εφέσου, Μιχαήλ Γαβρά, Νικηφόρο Γρηγορά). Η ευρεία υποστήριξη στο πρόσωπό του ίσως καθιστούσαν επισφαλή τη θέση του Ανδρόνικου Β΄, ο οποίος δεν φημιζόταν για την κλίση του στις πολεμικές αναμετρήσεις και οι καιροί απαιτούσαν στρατιωτική υπέρβαση για τους αμυντικούς πολέμους στη Μ. Ασία. Ο Πλανούδης στην επιστολογραφία του εξαίρει το ήθος του στρατηγού και την ικανότητά του να εξαναγκάζει τους εναντίους να ζητούν πρώτοι σπονδές ή εκουσίως να συστρατεύονται μαζί του, δεδομένα αντιπροσωπευτικά της στιβαρής παρουσίας του στο γεωπολιτικό γίνεσθαι της περιόδου. Στα κατορθώματά του συμπεριλαμβανόταν και η εξαγορά Τούρκων αιχμαλώτων που είχαν πέσει στα χέρια των Βυζαντινών, καθιστώντας τους πρώτους πέρα από ηττημένους και υπόχρεους σε εκείνον. Επιπλέον, οι Τούρκοι συνέρρεαν στον Φιλανθρωπινό μαζί με τις οικογένειές τους, νιώθοντας ασφάλεια λόγω της ευγενικής του προαιρέσεως. Συνεπώς, με τον τακτικισμό του διατηρούσε δύο ασφαλιστικές δικλείδες για την αναχαίτιση των Τούρκων: την πολεμική αναμέτρηση εναντίον τους μέχρι την αναμφισβήτητη επικράτηση της βυζαντινής πλευράς και την εξασφάλιση της ευγνωμοσύνης τους από τις φιλάνθρωπες πρακτικές του. Τοιουτοτρόπως, θα μπορούσε να τους μετατρέψει σε υποχείριά του, να τους «εξημερώσει», ακόμα και να τους καταστήσει υπηκόους *Ρωμαίων*. Ειδικά, ο πολιτισμικός ρόλος του χαρισματικού στρατηγού με την προσπάθεια ενσωμάτωσης των τουρκικών πληθυσμών στη βυζαντινή κοινωνία (πολιτική η οποία διαχρονικά επέφερε καρπούς στην αυτοκρατορία) μαρτυρά με τον πιο εμφατικό τρόπο τη στρατιωτική του ευφυΐα. Με μια δόση ειρωνείας για τις τουρκικές πρακτικές, ο Πλανούδης γράφει πως ο Φιλανθρωπίνος ενέπνεε τον φόβο στους Τούρκους που προτιμούσαν να γίνουν κλέφτες βοδιών και προβάτων παρά να τον πολεμούν. Την τρομερή φήμη του Βυζαντινού επικεφαλής που προκαλούσε τρόμο στους αντιπάλους του επιβεβαιώνει και ο Γρηγοράς μέσω των επιστολών του. Ο στρατηγός έφερνε πνοή αλλαγής για την τύχη των μικρασιατικών πληθυσμών, αφανίζοντας «Πέρσες» και περνώντας με επιτυχία τα κύματα του Μαιάνδρου, όπου υπήρξε κατακλυσμός από

βαρβάρους. Η δυναμικότητά του απέναντί τους ήταν αδιαπραγμάτευτη, πιστεύοντας ότι οποιαδήποτε ένδειξη υποχωρητικότητας ή συμβιβασμού θα ενίσχυε το «άμεταμέλητο» θράσος τους, αφού οι εχθροί έπρεπε να νικούνται παντού ή πουθενά.³¹⁸

Η ασάφεια στη χρονολόγηση των εκστρατειών του Ανδρόνικου Β΄ εναντίον των Τούρκων συναντάται επίσης στο έργο του Γεωργίου Λαμπηνού και τα εγκώμια του πατριάρχη Γρηγορίου Κυπρίου. Σύμφωνα με τον Ι. Πολέμη, τα κατορθώματα του βασιλέως ταυτίζονται με την εκστρατεία του αυτοκράτορα στη Μ. Ασία, το 1280, ενώ η Αγγελική Λαΐου αναγνωρίζει δύο εκστρατείες του Ανδρόνικου· το 1290-1293 και το 1296. Επιπλέον, ο Ihor Ševčenko υποστηρίζει ότι ο λόγος του Λαμπηνού γράφτηκε στη διάρκεια της εκστρατείας του 1290-1293. Οι υπερβολές ως προς τα στρατιωτικά επιτεύγματα του αυτοκράτορα εκτός από τη διατήρηση ενός αντιτουρκικού προφίλ του Ανδρόνικου είναι και προϊόν της εύνοιας της άρχουσας τάξης στην Παλαιολόγεια δυναστεία και των ελπίδων της για τη διατήρηση της δυναμικής εξωτερικής πολιτικής του Μιχαήλ Η΄ από τον γιο του. Διαφοροποιούμενος από την προβαλλόμενη επίπλαστη εικόνα στρατιωτικής ισχύος, ο Μετοχίτης επιπλήττει τη βυζαντινή ηγεσία για την βραδύτητα και την ολιγωρία στα ανατολικά σύνορα και προτείνει την αποστολή στρατευμάτων, τη διάθεση χρημάτων και τη δημιουργία συμμαχιών προς αποσόβηση της απειλής από την Ανατολή.³¹⁹

Ο Γρηγοράς, από τη μεριά του, αποφεύγει τον οποιονδήποτε υβριστικό χαρακτηρισμό για τους Τούρκους πολεμιστές που επιλέγονταν από τη βυζαντινή πλευρά, ένας κοινός τόπος που συναντάται επίσης και στο έργο του Παχυμέρη.³²⁰ Άλλη μία ομοιότητα ανάμεσα στους παραπάνω συγγραφείς είναι η κατανόηση της (πιθανής) προδοτικής συμπεριφοράς των κατοίκων των ανατολικών συνόρων της αυτοκρατορίας

---

³¹⁸ Πλανούδης, *Έπιστολαί*, αρ. 77, σ. 115¹⁵⁻²³, 118⁸⁻¹³, αρ.78, σ.118²²⁻²⁵, 119¹⁻²⁴, αρ. 98, σ. 150⁶⁻³¹, αρ. 107, σ. 171²⁷⁻³⁰, αρ. 103, σ. 164⁵⁻¹⁵, αρ. 110, σ. 179¹⁰⁻¹⁵, αρ.112, σ. 179²⁴⁻²⁶, 181⁶⁻¹², αρ.106, σ. 169⁶⁻⁸, αρ. 117, σ. 194¹⁴⁻²⁵, αρ. 109, σ. 174¹⁷⁻²⁸. Θεόληπτος Φιλαδελφείας, *Έπιστολαί*, σ. 20·Ματθαίος Εφέσου, *Έπιστολαί*, αρ. Α18, σ. 213³⁰⁵⁻³¹². Γρηγοράς, *Έπιστολαί*, αρ. 107, σ. 280⁶⁴⁻⁶⁹. Γαβράς, *Έπιστολαί*, αρ. 376, 592²²⁻²⁵. *Συλλογή Τακτικῶν*, σ. 85· ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σ. 185, 209, 217· KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 69-70· ο ίδιος, «The division of booty», σ. 164-165· ο ίδιος, «The role of the megas domestikos», σ. 252, 255· ZACHARIADOU, «Religious dialogue», σ. 297-298· VRYONIS, «Nomadization», σ. 47.

³¹⁹ Λαμπηνός, *Λόγος*, σ. 8-15· Γρηγόριος ὁ Κύπριος, *Έγκώμιον εἰς τὸν Ἀνδρόνικον Παλαιολόγον*, cols. 400-405· Χούμνος, *Έγκώμιον*, σ. 19-20· ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ-ΑΡΝΑΚΗΣ, *Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί*, σ. 44, 47, 48· VERPEAUX, «Notes chronologiques», σ. 168-173· Μετοχίτης, *Λόγος*, αρ. 7, σ. 279⁵⁻⁷, αρ. 8, σ. 326⁵⁻¹⁴· ο ίδιος, *Σημειώσεις γνωμικάι*, αρ. 38, σ. 72¹⁻¹⁰, αρ. 40⁸⁻¹⁷· ŠEVČENKO, *La Vie intellectuelle*, σ. 138-140· LAURENT, «Jean Beccos», σ. 218-319· KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 27.

³²⁰ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, I, σ. 351⁶⁻¹¹, 354¹⁻⁹.

λόγω της χρόνιας παρενόχλησής τους από τα μουσουλμανικά φύλα της Μ. Ασίας. Εναργέστερα, ο Γρηγοράς παραθέτει, άνευ επίκρισης, τον κίνδυνο παράδοσης της Φιλαδέλφειας στους Τούρκους από τους ίδιους κατοίκους της που υπέφεραν από λιμό. Τελικά, η προδοσία της πόλης απειράπη χάρη στον ερχομό του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού το 1324. Παρόμοια κατανόηση στη δυνάμει αυτομόληση στον εχθρό απαντάται και στο έργο του λόγιου Μανουήλ Μοσχόπουλου «Περί ὄρκου».³²¹ Ο Μοσχόπουλος με φιλελεύθερο πνεύμα προσυπογράφει ότι κάποιος έχει το δικαίωμα να εγκαταλείψει την πατρίδα του, αρκεί να μην προδώσει κρατικά μυστικά της, ακόμα και να πολεμήσει στον στρατό των νέων του συντοπιτών εναντίον της γενέτειράς του. Η μετανάστευση από και προς την αυτοκρατορία και η αλλαγή πολιτισμικού περιβάλλοντος δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο είτε επρόκειτο για Βυζαντινούς είτε για Τούρκους. Όπως διαπιστώνεται, οι Βυζαντινοί της άρχουσας τάξης ήταν εξοικειωμένοι με αυτήν την πραγματικότητα.³²²

Η θέση του νεαρού διαδόχου των Παλαιολόγων ενισχύθηκε κερδίζοντας την υποστήριξη της Θεσσαλονίκης, της Λήμνου και πόλεων στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης. Η ομαλοποίηση των σχέσεων των δύο πλευρών επήλθε με τη συμφωνία για συγκυβέρνηση το 1322.³²³ Τελικά ο Ανδρόνικος Γ΄ παρέμεινε στο Διδυμότειχο, με ετήσια χρηματική παροχή και στρατιωτικές δυνάμεις και το 1325 στέφθηκε ξανά συναυτοκράτορας. Ένα έτος αργότερα, οι εσωτερικές έριδες του αδύναμου (οικονομικά και στρατιωτικά) Βυζαντινού κράτους έδωσαν την ευκαιρία στον Ορχάν να καταλάβει την Προύσα, να την καταστήσει πρωτεύουσα των Οθωμανών και να καθιερώσει τους διαδόχους του ως μεγάλη δύναμη στη Μ. Ασία, θέτοντας τη βάση για την Οθωμανική αυτοκρατορία.³²⁴

Την περίοδο 1325-1328 οι περιοχές στα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας, όπως οι περισσότερες πόλεις της Βιθυνίας εξακολουθούσαν να είναι παραμελημένες καθ' ομολογίαν του Γρηγορά με αποτέλεσμα να κατακτώνται από τα τουρκικά εμιράτα της Μ. Ασίας. Ο ιστορικός εξακολουθεί να επιρρίπτει ευθύνες στην αυτοκρατορική ηγεσία και συγκεκριμένα στον Ανδρόνικο Β΄ τον οποίο επικρίνει σφοδρά για την

³²¹ Μοσχόπουλος, *Περί ὄρκου*, σ. 65²²⁻²⁷.

³²² Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 361⁸⁻²⁴, 362¹⁻¹⁰· DÖLGER, *Regesten*, τ. 4, σ. 124· Μετοχίτης, *Σημειώσεις γνωμικαί*, αρ. 38, σ. 76²⁶⁻²⁸, 78¹⁻⁶· Χρυσοκέφαλος, *Λόγος*, σ. 126· LAURENT, «Jean Beccos», σ. 319· KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 25.

³²³ DÖLGER, *Regesten*, τ. 4, αρ. 2479, σ. 93.

³²⁴ *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 7, σ. 64⁶· ΚΑΦΑΔΑΡ, *The Construction of the Ottoman State*, σ. 20-21· DAVIS, *Battles*, σ. 151· LAIOU, *Andronicus II*, σ. 293.

αναληγσία, την αμέλεια και τη νωθρότητά του όσον αφορά στους εξανδραποδισμούς και τις αιχμαλωσίες των Βυζαντινών από τους Τούρκους σε Μ. Ασία, Μακεδονία και Θράκη.³²⁵ Καθώς οι Βυζαντινοί υπέφεραν όλο και περισσότερο από τους εχθρούς, ο Γρηγοράς προσπαθεί να παρουσιάσει τον Ανδρόνικο Γ΄ ως τον προστάτη των χριστιανών που ζητά από τον παππού του στρατό για να αντιμετωπίσει τους Τούρκους στη Βιθυνία, γεγονός αντιφατικό, βάσει της παραδοχής του ίδιου του συγγραφέα περί συμμετοχής τουρκικού στρατεύματος στην προάσπιση των συμφερόντων του νεαρού γόνου των Παλαιολόγων έναντι του Ανδρόνικου Β΄.³²⁶

Το 1327 ο Ανδρόνικος Γ΄ είχε συμμαχήσει με τον Βούλγαρο Μιχαήλ Σισμάν (Ivan III Šišman)³²⁷ και ο Ανδρόνικος Β΄ με τον Σέρβο Στέφανο Decanski.³²⁸ Ο Ανδρόνικος Γ΄ έδινε δημαγωγικές υποσχέσεις για φορολογική απαλλαγή σε Θράκη, Μακεδονία, Λήμνο και προέβαλε την ανάγκη για καλύτερη διαχείριση της κρίσης. Πράγματι, η πλειονότητα των Κωνσταντινουπολιτών και η Θεσσαλονίκη υποστήριξαν τον νεαρό Παλαιολόγο. Το 1328 ήταν καθοριστικής συμμαχίας για την έκβαση του εμφυλίου, όταν η Μακεδονία προσχώρησε στην επαναστατική παράταξη. Τελικά, τον Μάιο το ίδιο έτος ο Ανδρόνικος Γ΄ ανέλαβε τα ηνία της εξουσίας και ο πρεσβύτερος αυτοκράτορας αποσύρθηκε από την πολιτική σκηνή και εκάρη μοναχός το 1330.³²⁹

Η διήγηση του πρώτου εμφυλίου πολέμου από τον Ιωάννη Καντακουζηνό χρήζει προσοχής, γιατί αφενός είναι λεπτομερέστατη λόγω του βιογραφικού χαρακτήρα του έργου του, αφετέρου παρουσιάζει εκ των έσω το παρασκήνιο των συμμαχιών με τους Τούρκους. Στο πλαίσιο της εξιστόρησής του πραγματεύεται τη σύνταξη των Λημνίων το 1322 στο πλευρό του Ανδρόνικου Γ΄ και τον στρατιωτικό συνασπισμό «περσικῶν» δυνάμεων της Ασίας με τον Ανδρόνικο Β΄ στη Θράκη εναντίον του ανταπαιτητή εγγονού του. Ο Ανδρόνικος Β΄ ηττήθηκε και όσοι «Ῥωμαίοι και Πέρσες» διασώθηκαν, κατέφυγαν στο Βυζάντιο προς τον πρεσβύτερο αυτοκράτορα. Οι «Πέρσες» ζητούσαν πλοίο για την επιστροφή τους στα παράλια της Μ. Ασίας, ενώ ο γηραιός αυτοκράτορας προσπαθούσε να τους πείσει να παραμείνουν στην περιοχή. Οι μουσουλμάνοι πολεμιστές θεωρούσαν μάταιη την παραμονή τους στα

³²⁵ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 361₈₋₁₇, 384₃₋₁₃, 399₂₋₁₃, 402₁₀₋₁₇. ΚΑΡΠΙΟΖΗΛΟΣ, «Η Μακεδονία στην επιστολογραφία», σ. 133-141.

³²⁶ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 401₁₋₂₁. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, «Ένας αμφίβολος εμφύλιος», σ. 49-53.

³²⁷ *PLP*: αρ. 25402.

³²⁸ DÖLGER, *Regesten*, τ. 4, αρ. 2718, σ. 136.

³²⁹ *Br. Chron.*, τ. 1, σ. 64₆. BOSCH, *Andronikos III*, σ. 7-51. LAIOU, *Andronicus II*, σ. 284-300. ΚΥΡΡΗΣ, *Το Βυζάντιον κατά τον ΙΔ΄ αιώνα*, σ. 34-38. PARISOT, *Cantacuzène*, σ. 29-45.

βυζαντινά εδάφη και πίστευαν πως ούτε ο «άρχισατράπης» τους θα μπορούσε να νικήσει τον νέο «βασιλιά». Ο Ανδρόνικος Β΄ σε στιγμή αλαζονείας και πολιτικού παρωπιδιτισμού φέρεται να παρακαλούσε για τη συνέχιση της παρουσίας μιας ισχυρής και εν δυνάμει επικίνδυνης για την αυτοκρατορία στρατιωτικής δύναμης στη Θράκη παρά την ήττα του από τον αντίπαλό του. Οι Τούρκοι προσέφεραν τις στρατιωτικές υπηρεσίες τους στην αυτοκρατορία και με ορθή πολιτική κρίση και σωστά μελετημένες στρατιωτικές κινήσεις αποσύρονταν από τα βυζαντινά εδάφη, αν δεν καλύπτονταν οι στόχοι τους.³³⁰

Σύμφωνα με την αφήγηση του Καντακουζηνού, ο Ανδρόνικος Γ΄ το 1322 συγκέντρωσε άτομα από την ανώτερη τάξη και τον στρατό δηλώνοντας πως ο εμφύλιος αποδυνάμωσε τον ίδιο και τον Ανδρόνικο Β΄ που είχε επιλέξει τη μουσουλμανική ενίσχυση. Ο Ανδρόνικος Γ΄ ήταν αποφασισμένος να επιφέρει την ειρήνη στη διχασμένη από τον εμφύλιο βυζαντινή επικράτεια. Μετά, πήρε τον λόγο ο *Μέγας Δομέστικος* Ιωάννης Καντακουζηνός, διαμηνύοντας την υποστήριξή του στον γόνο των Παλαιολόγων εάν αποφασιζόταν η σύρραξη εναντίον των «βαρβάρων» που ήταν φύσει εχθροί του Βυζαντινού κράτους και αποκλείοντας ταυτόχρονα κάθε άλλον πόλεμο, δηλαδή τη συνέχιση του εμφυλίου. Η τοποθέτηση του Καντακουζηνού υπέρ των συγκρούσεων με τους «βαρβάρους» δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη, καθώς η συστράτευση του *Δομέστικου* με τον Ανδρόνικο Γ΄ και η αποτυχία της συνεργασίας του ηττηθέντος γηραιού αυτοκράτορα με τους Τούρκους δεν άφηγε πολλά περιθώρια υποστήριξης της φιλοτουρκικής πολιτικής προσέγγισης. Βέβαια, ο Καντακουζηνός, καθώς συνεχίζει την ομιλία του, αναιρεί με τακτικισμό τα παραπάνω λεγόμενά του και προτείνει ένα εναλλακτικό σχέδιο για την εξωτερική πολιτική της αυτοκρατορίας προσπαθώντας να μεταβάλει τη δυσπιστία των Βυζαντινών για την πολιτική σύμπνοιά τους με τον μουσουλμανικό κόσμο της Μ. Ασίας. Η επιχειρηματολογία του στηρίζεται στην υποστήριξη της απόφασης αξιοποίησης των αλλόθρησκων στρατευμάτων από το Βυζαντινό κράτος, επειδή οι Τούρκοι ούτε ήταν «φύσει» εχθροί των Βυζαντινών, ούτε επεδίωκαν να καθαιρέσουν τον Χριστιανισμό. Αντιθέτως, ήταν «πολέμιοι» που χρησιμοποιήθηκαν από τη βυζαντινή ηγεμονία στον εμφύλιο (δηλαδή δρούσαν καθαρά μισθοφορικά), χωρίς να έχουν ανεπίλυτες διαφορές με τους κατοίκους της αυτοκρατορίας. Κατά τον Καντακουζηνό, υπαίτιοι για τον εμφύλιο ήταν οι ίδιοι οι

---

³³⁰ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 151, 152¹⁻¹¹. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, «Η Μακεδονία στην επιστολογραφία», σ. 133-141.

Βυζαντινοί που υπέπεσαν στη διαφθορά και επηρεάστηκαν από συκοφάντες και οι μουσουλμάνοι πολεμιστές ίσως μπορούσαν να συγχωρεθούν για τις πράξεις τους στα θρακικά εδάφη. Ο συγγραφέας ουσιαστικά αθώνει με την ομιλία του τους Τούρκους που αναμείχθηκαν στον πρώτο βυζαντινό εμφύλιο και προετοιμάζει τους αναγνώστες για την ακόλουθη φιλοτουρκική προσέγγιση που εφάρμοσε κατά κόρον. Η ολοκλήρωση της ομιλίας του με τη βούληση για την επίτευξη ειρήνης στη βυζαντινή επικράτεια και τον τερματισμό των καταστροφικών εμφύλιων διαμαχών αποτελεί σχήμα οξύμωρο διότι και ο ίδιος θα πρωταγωνιστήσει, λίγα χρόνια αργότερα, σε έναν νέο αιματηρό εμφύλιο πόλεμο.³³¹

Η τουρκική παρουσία στη Θράκη συνεχιζόταν απρόσκοπτα στο πλαίσιο της ανάμειξης της στον πρώτο εμφύλιο. Το 1326 οι «βάρβαροι» επέδραμαν στο Διδυμότειχο, αλλά ο βυζαντινός στρατός με τη συμμετοχή του Καντακουζηνού τους αντιμετώπισε επιτυχώς. Ο *Δομέστικος*, κατά δήλωσή του, διασώθηκε παραδόξως από τα χέρια των Τούρκων και κανένας αγώνας που είχε δώσει ως τότε δεν συγκρινόταν με τον (τουρκικό) κίνδυνο που γεννήθηκε στη Θράκη.³³²

Το 1327 ο Ανδρόνικος Γ΄ στέλνει πρέσβεις στον παππού του ζητώντας του ειρήνη για το κοινό συμφέρον της ηγεμονίας των *Ρωμαίων* με αφορμή την πολιορκία της Προύσας από τους «Πέρσες» και τη συνεπαγόμενη άλωσή της λόγω σιτοδείας. Ο Ανδρόνικος Γ΄ παρουσιάζεται πιο σάφρων από τον ηλικιωμένο αυτοκράτορα, επιδιώκοντας να τερματιστεί η ενδοδυναστική διαμάχη. Ο νεότερος Παλαιολόγος αντιλαμβανόταν τον κίνδυνο της κατάλυσης της βυζαντινής ηγεμονίας από τους Τούρκους, οι οποίοι έβρισκαν ευκαιρία να πραγματοποιούν εφόδους στις βυζαντινές περιοχές που βρίσκονταν σε απόσταση αναπνοής από την Κωνσταντινούπολη. Ο Καντακουζηνός αναφέρει στο έργο του πως «πονούσε» βλέποντας την Προύσα σε αυτήν την κατάσταση και όφειλε να τη βοηθήσει. Επιπρόσθετα, υπερτονίζει τη συμβολή του στον αγώνα εναντίον των «πολεμίων» (Τούρκων) εξυψώνοντας τις στρατιωτικές του ικανότητες.³³³

Τα υπέρμετρα εγκώμια προς τα στρατιωτικά επιτεύγματα του Καντακουζηνού εντοπίζονται και στην επιστολογραφία του λόγιου και αξιωματούχου της βυζαντινής

³³¹ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 154²⁰⁻²⁴, 155, 160¹⁷⁻²³, 161¹⁻¹⁵. KYRIAKIDES, «Civil war», σ. 246· ο ίδιος, *Warfare*, σ. 40.

³³² Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 206³⁻⁷, 207¹⁻¹⁸. *ὁ δὲ μέγας δομέστικος ὀλίγον ἐδέησε μαχόμενος πεσεῖν...αὐτὸν δὲ καὶ...λίθοις ἐπληζαν πολλάκις...τὸν τε παρὰ τὴν ζώνην ἀκινάκην ἤρπασαν αὐτοῦ, καὶ τὰ τῶν ἱματίων ἄκρα διέρρηξαν τοῖς ἐλκυσμοῖς...*· Φιλής, *Ἡθοποιῖα δραματική*, σ. 149¹²⁶.

³³³ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 220, 334⁶⁻¹⁰. DÖLGER, *Regesten*, τ. 4, αρ. 2688, σ. 131· ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, «Ένας αμφίβολος εμφύλιος», σ. 48-50.

αυλής, Θεόδωρου Υαρτακηνού. Ο *Δομέστικος* περιβεβλημένος με χαρακτηριστικά μυθικού ήρωα «πάτησε» στην Ασία και με «γυμνή σπάθη», πολέμησε και υποδούλωσε τους «Πέρσες». Σύμφωνα με την οπτική του Υαρτακηνού, ο Καντακουζηνός αντιμαχόταν αρχηγούς εφάμιλλους του Ξέρξη και απειλούσε με υποδούλωση την Περσίδα με σκοπό να «θεραπεύσει» τη μικρά Ευρώπη, δηλαδή τη Μακεδονία και τη Θράκη. Τα τρόπαια, οι «στρατηγίες» και οι εκστρατείες του *Δομέστικου* θα γίνονταν υπομνήματα για τις γενιές που θα ακολουθούσαν. Σε μία ακόμα επιστολή συνεχίζεται η θριαμβολογία με την αόριστη αναφορά στη λεηλασία των «περσικῶν χώρων», την έντρομη φυγή των Τούρκων, τον εξανδραποδισμό γυναικόπαιδων από τη βυζαντινή στρατιά και την ολοκληρωτική υποδούλωση της Ασίας.³³⁴ Στην πραγματικότητα, όμως, ο Καντακουζηνός, εκτός από τη διαφύλαξη των περασμάτων στον Βορρά εναντίον των επιθέσεων των Βουλγάρων και των Μογγόλων της Χρυσής Ορδής, δεν φαινόταν να μπορούσε να βοηθήσει ουσιαστικά το μικρασιατικό μέτωπο επί Ανδρόνικων Β΄ και Γ΄. Πιθανώς, ο Υαρτακηνός παρέπεμπε στην εκστρατεία του 1326 που διεξήγαγε και κέρδισε ο Καντακουζηνός εναντίον των Τούρκων στην απέναντι πλευρά του Ελλησπόντου, με μικρό όμως, όφελος για την αυτοκρατορία, διότι τον Απρίλιο του ίδιου έτους οι Οσμανίδες ανάγκασαν τους κατοίκους της Προύσας να παραδοθούν. Η κατάκτηση της Προύσας έλαβε και θρησκευτικό χαρακτήρα, ο οποίος επετεινόταν από δερβίσικους μύθους. Σε έναν από αυτούς, σύμφωνα με τον Οθωμανό ιστορικό Yakhshi Faqih,³³⁵ η κόρη ενός Βυζαντινού άρχοντα πρόδωσε το κάστρο του Αετού (Aydos Kalesi) στα ανατολικά περίχωρα της Κωνσταντινούπολης αναγνωρίζοντας τον Προφήτη Μωάμεθ στο κεφάλι ενός από τους επιτεθέντες Τούρκους, ενώ σε έναν άλλο μύθο κεντρικό θέμα κατείχε η φύτευση ενός ιερού δένδρου στην Προύσα από τον γαζή Geyikli Baba. Οι Τούρκοι με τη χρήση μύθων περνούσαν το μήνυμα ότι ήταν θέλημα Θεού η κατάκτηση των εδαφών της Μ. Ασίας από εκείνους, αφού τα θεϊκά σημάδια έπειθαν ακόμα και τους «απίστους».³³⁶

Μπορεί οι βυζαντινές πηγές να καθιστούσαν σαφή, ως επί το πλείστον, την αντίσταση των υπηκόων της αυτοκρατορίας, παρέκαμπταν όμως, το φαινόμενο των ηθελημένων ζυμώσεων μεταξύ χριστιανικού και μουσουλμανικού στοιχείου. Ο Μ.

³³⁴ Υαρτακηνός, *Επιστολαί*, αρ. 54, σ. 206²³⁻³⁰, αρ. 55, σ. 210³⁸⁻⁴¹, 212⁴²⁻⁴⁴· MÉNAGE, «The Menāqib of Yakhshi Faqih», σ. 52-53.

³³⁵ *EI*, τ. 11, σ. 253-254.

³³⁶ WITTEK, «Aydos Castle», σ. 662-672· HICKMAN, «Aydos castle», σ. 399-400· NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 253· BELDICEANU, *Recherches*, σ. 127-130· ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Τεκφούρ», σ. 371.

Balivet στο άρθρο του «Culture ouverte et échanges inter-religieux dans les villes ottomanes du XIVe siècle» μας πληροφορεί για έναν Τούρκο ονόματι Abdâl Murâd που ήταν δημοφιλής στους Βυζαντινούς της Προύσας εξαιτίας των θαυμάτων του, την εποχή που η πόλη ήταν ακόμα κάτω από βυζαντινή διοίκηση. Στην ίδια πόλη, ένας διακεκριμένος Σούφι, ο Emîr Sultân, επισκεπτόταν έναν Βυζαντινό αναχωρητή μοναχό στον Όλυμπο της Βιθυνίας, ενστερνιζόμενος τις φήμες περί αγιότητάς του. Στην περιοχή του Ολύμπου επίσης, δραστηριοποιούνταν ο δημοφιλής Σούφι-πολεμιστής Geyikli bâbâ. Ο τουρκικής προέλευσης Geyikli bâbâ ζούσε σε μία εκκλησία, έπινε κρασί, έφερνε εις πέρας με το σπαθί του κατορθώματα συγκρινόμενα με τα αντίστοιχα του Αγίου Γεωργίου και αυτά τα στοιχεία του βίου του τον έκαναν συμπαθή στα μάτια των χριστιανών. Λίγο καιρό αργότερα, οι ίδιοι οι κάτοικοι της Προύσας ήταν υποστηρικτές ενός μουσουλμάνου ιεροκήρυκα, ο οποίος διατεινόταν ότι ο Χριστός ήταν ισάξιος με τον προφήτη Μωάμεθ. Είναι εύλογο να συμπεράνουμε πως οι διαχωριστικές γραμμές των δύο θρησκειών (Χριστιανισμού και Ισλάμ) δεν ήταν πάντα ευδιάκριτες στην περιοχή της Βιθυνίας και σίγουρα ήταν απότοκοι χρόνιων ζυμώσεων μεταξύ ετερόκλητων στοιχείων. Συνεπώς, η αλλαγή της πολιτικής αρχής στην περιοχή δεν εκλαμβάνόταν ως ένα αιφνίδιο γεγονός και το μουσουλμανικό στοιχείο ήταν οικείο στους ντόπιους Βυζαντινούς.³³⁷

Οι περιορισμένες στρατιωτικές επιτυχίες κατά των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας δεν άφησαν ασυγκίνητο ούτε τον λόγιο ποιητή Μανουήλ Φιλή, αφού καθ' ομολογίαν του δέχθηκε καίριο πλήγμα η χώρα των «σκύλων» από τον *Δομέστικο* και «σμικρύνεται δὲ συμφορῶν ἀμετρία». Πιθανώς, ο Φιλής κολάκευε τον Βυζαντινό στρατηγό, συχνό πρωταγωνιστή των συγγραμμάτων του, είτε για την παραπάνω εκστρατεία που αναφερόταν και ο Υαρτακηνός είτε για τις στρατιωτικές αποστολές του 1337 στην ασιατική πλευρά της Προποντίδας και του 1341 στα παράλια της Θράκης.³³⁸ Κατά συνέπεια, οι δύο λόγιοι διαστρέβλωναν επικίνδυνα την πραγματικότητα, δεδομένης της διαρκούς τουρκικής επεκτατικότητας στις βυζαντινές κτίσεις. Επιπλέον, με τις υπερβολικές διατυπώσεις τους, ίσως επεδίωκαν εσκεμμένα να συσχετίσει το αναγνωστικό κοινό τις υποδεέστερες επιτυχίες του στρατού της εποχής τους, με τα κατορθώματα του του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού στο μικρασιατικό μέτωπο,

³³⁷ BALIVET, «Échanges inter-religieux dans les villes ottomans», σ. 3-4· ΟΣΑΚ, *La révolte de Baba Resul*, σ. 119-120· NICHOLSON, *Σούφι*, σ. 5, 10-12, 122-129.

³³⁸ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 540³⁻²⁴, 541⁵⁻²¹· ο ίδιος, *Επιστολαί*, αρ. 90, σ. 242⁴⁶⁻⁴⁸· Υαρτακηνός, *Επιστολαί*, αρ. 54, σ. 206²⁴⁻²⁹· αρ. 55, σ. 210³⁶⁻⁴¹· Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 65¹⁶⁻²³, 69²¹⁻²⁴, 70¹⁻¹⁵· ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, *Μανουήλ Γαβαλάς*, αρ. 5, σ. 175-177.

στα τέλη του 13^{ου} αιώνα. Από μια άλλη οπτική όμως, αντιπροσώπευαν το πολιτικό κλίμα της περιόδου από πλευράς άρχουσας τάξης, μέσω της ενθάρρυνσης της βυζαντινής αντίστασης στη Μ. Ασία που ήταν ζωτικής σημασίας για την αυτοκρατορία.³³⁹

Από τη μελέτη του έργου του Καντακουζηνού είναι εμφανής η προσπάθεια παραποίησης της γεωπολιτικής πραγματικότητας των πρώτων δεκαετιών του 14^{ου} αιώνα. Μπορεί να υπήρχαν κάποιες αξιόλογες νίκες κατά των Τούρκων, αλλά εκείνοι αποδεικνύονταν σταθερά διαμορφωτές των πολιτικών συσχετισμών της περιόδου.³⁴⁰ Στη Μ. Ασία τίποτα δεν μπορούσε να σώσει το βυζαντινό γόητρο. Η Προύσα, όπως ειπώθηκε, είχε πέσει στα χέρια του Οσμάν³⁴¹ το 1326, ενώ ο Ορχάν (Orchan I)³⁴² κατέκτησε τη Νίκαια (1331) και τη Νικομήδεια (1337) της Βιθυνίας.³⁴³ Ο Ανδρόνικος Γ΄ και ο Καντακουζηνός ήταν τουλάχιστον αποφασισμένοι να βελτιώσουν την κατάσταση σταματώντας την τουρκική προέλαση κατά μήκος του κόλπου της Νικομήδειας. Βέβαια, στις ακτές του κόλπου της, στην περιοχή Πελεκάνος, οι Βυζαντινοί ηττήθηκαν από τους Οθωμανούς. Τοιουτοτρόπως, η κατάρρευση της βυζαντινής αντίστασης στη Βιθυνία ήταν γοργή μετά το 1329.³⁴⁴

Ειδικότερα, το αρνητικό αποτέλεσμα για τους Βυζαντινούς στη μάχη του Πελεκάνου το 1329 σχετίζεται με την στρατιωτική αποδυνάμωση του κράτους λόγω της εμφύλιας σύγκρουσης. Τον Μάιο του 1329 ο αυτοκράτορας συγκέντρωσε δύο χιλιάδες παλαίμαχους πολεμιστές και τον Ιούνιο πέρασαν με έναν μικρό στόλο στην άλλη πλευρά του Βοσπόρου στη Χρυσούπολη/Σκούταρι. Ο Ανδρόνικος Γ΄ και ο Καντακουζηνός οδήγησαν τον στρατό στην ακτή της Νικομήδειας με τελικό προορισμό την περιοχή Πελεκάνος, όπου οι μουσουλμάνοι της Μ. Ασίας επρόκειτο να

---

³³⁹ Φιλής, *Ήθοποιία δραματική*, σ. 149¹²⁸. ο ίδιος, *Ποιήματα*, αρ. 2, σ. 77-13, 826-33· αρ. 204, σ. 217¹⁰⁻¹⁵. NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 198-201, 252-253· BOSCH, *Andronikos III*, σ. 26-34, 39-41· LAIOU, «Alexios Philanthropenos and Maximos Planoudes», σ. 89-99· η ίδια, *Andronicus II*, σ. 80-84, 86-87· KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 69· ο ίδιος, «The role of the megas domestikos», σ. 255.

³⁴⁰ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 137-11, 24¹⁴⁻¹⁸.

³⁴¹ *PLP*: αρ. 21012.

³⁴² *Ο.π.*, αρ. 21133, 21134.

³⁴³ *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 8, σ. 79²⁴, αρ. 8, σ. 80²⁷, αρ. 70, 543⁵, αρ. 72, σ. 555¹·20· MENAGE, «The Menāqib of Yakhshi Faqih», σ. 53· İNALCIK, «The Battle of Bapheus», σ. 86, 89· LOENERTZ, «Chronique brève», σ. 49, 52-53.

³⁴⁴ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ-ΑΡΝΑΚΗΣ, *Οι πρώτοι Όθωμανοί*, σ. 204, 211, 217· ΚΑΦΑΔΑΡ, *The Construction of the Ottoman State*, σ.6· ΚΑΛΛΙΓΑΣ, *Μελέται ιστορίας*, σ. 391-392· İNALCIK, *The Ottoman Empire*, σ. 5-9· S. KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 204· ο ίδιος, «The battle of Pelekanos», σ. 83, 84, 86-89· BARTUSIS, *The Late Byzantine Army*, σ. 91.

κυριεύσουν τη Νίκαια πολιορκώντας την διπλά με τον στρατό και την απειλή της πείνας. Εκεί, ο Ορχάν κατανίκησε τους αντιπάλους του.³⁴⁵

Για την ίδια μάχη, ο Γρηγοράς ανέφερε πως δύο χιλιάδες Βυζαντινοί «ἀγοραίοι», «δειλοί» και έτοιμοι για φυγή πέρασαν στη Μ. Ασία. Ο ιστορικός, αντικειμενικότερος από τον Καντακουζηνό στην περιγραφή του συμβάντος, καυτηριάζει το βυζαντινό στράτευμα και κατ' επέκταση την ανώτατη στρατιωτική ηγεσία που το επέλεξε, και προδιαγράφει ουσιαστικά την ήττα των Βυζαντινών. Με αδέκαστο τρόπο παραδέχεται επίσης, την αρτιότερη στρατιωτική προετοιμασία του Ορχάν με την επιλογή των πιο έμπειρων στρατιωτών.³⁴⁶

Οι Τούρκοι αναφέρονταν «βάρβαροι» και «Πέρσες» από τον Καντακουζηνό ο οποίος δύσκολα κατάφερε να ανασυντάξει τα υπολείμματα του στρατού του και να τα εξαναγκάσει να μεταβούν στη Χρυσούπολη. Η μάχη του Πελεκάνου υπήρξε κομβική για τις βυζαντινο-μουσουλμανικές συγκρούσεις, καθώς για πρώτη φορά ο Βυζαντινός αυτοκράτορας ήλθε σε άμεση επαφή με τον Οσμανλήδη αρχηγό. Ο Καντακουζηνός, σε αυτήν την ολέθρια για την αυτοκρατορία στρατιωτική αποτυχία των Βυζαντινών στην οποία είχε μερίδιο ευθύνης, δεν αναλώνεται μόνο σε ανακριβείς όρους για τους Τούρκους («βάρβαροι», «Πέρσες»), αλλά στο πλαίσιο του ιστορικού πνεύματος περιγράφει με λεπτομέρειες τα συμβάντα αυτής της μάχης, τις στρατηγικές που χρησιμοποιήθηκαν από τις δύο πλευρές και δεν παραλείπει να κάνει ιδιαίτερη μνεία στο όνομα του νέου ηγέτη των Οθωμανών, τον «Όρχάνη».³⁴⁷

Ο Καντακουζηνός παραθέτει (ή επινοεί) τον λόγο του Ανδρόνικου Γ' στους στρατιώτες του κατά τη διάρκεια της μάχης του Πελεκάνου· Ο αυτοκράτορας δήλωνε πως οι μουσουλμάνοι πολεμιστές της Μ. Ασίας ανάγκασαν τα γένη της Ευρώπης και της Ασίας να υποδουλωθούν σε εκείνους και ο Θεός τιμωρούσε τους Βυζαντινούς μέσω των «βαρβάρων».³⁴⁸ Ύστερα, η ομιλία του Ανδρόνικου Γ' γίνεται πιο πραγματιστική και τονίζεται το γεγονός πως ο στρατός του υπερτίμησε τις δυνατότητές του επιδιώκοντας την παρεμπόδιση της επεκτατικότητας των Τούρκων στην περιοχή.

---

³⁴⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 341⁵⁻¹⁸, 342· Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 433⁹⁻²⁴, 434¹⁻³· DÖLGER, *Regesten*, τ. 3, αρ. 2727, σ. 137-138· Γαβράς, *Επιστολαί*, αρ. 456, σ. 698³⁻⁴· NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 269-270· LEMERLE, *Aydin*, σ. 65· TREADGOLD, *The Byzantine State*, σ. 761· SHAW, *The Ottoman Empire*, σ. 15· PITCHER, *An Historical Geography of the Ottoman Empire*, σ. 38.

³⁴⁶ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 433⁹⁻²⁴, 434¹⁻³.

³⁴⁷ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 343¹⁷⁻²⁵, 344⁷⁻¹⁵, 345³⁻¹⁵· *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 8, σ. 78¹³· ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σ. 174.

³⁴⁸ Η τελευταία φράση αποτελεί το επαναλαμβανόμενο μοτίβο πολλών Βυζαντινών συγγραφέων περί απόδοσης των ευθυνών για τις ήττες των Βυζαντινών στη θεϊκή τιμωρία.

Ο αυτοκράτορας με πνεύμα αμεροληψίας παραδέχεται τη γενναιότητα των στρατιωτών του εναντίον των «βαρβάρων» που δεν αντιμάχονταν επί ίσοις όροις τους Βυζαντινούς. Η παραπάνω ομιλία του Ανδρόνικου Γ΄ ολοκληρώνεται με την πρόσκληση αποχώρησης των βυζαντινών στρατευμάτων από το πεδίο της μάχης λόγω της αδυναμίας αντιμετώπισης της πολεμικής τακτικής του τουρκικού στρατού.³⁴⁹

Μετά την αφήγηση της άτακτης υποχώρησης του βυζαντινού στρατού, ο Καντακουζηνός παραθέτει μία ομιλία του Ορχάνη στους «σατράπες» του ορμώμενος από την νίκη του στρατού του στη μάχη του Πελεκάνου. Κατά τον σουλτάνο, οι στρατιώτες του επέδειξαν απάτη, θρασύτητα και ορμή. Αντιθέτως, οι αντίπαλοί τους επέδειξαν ευψυχία, τόλμη, ανδρεία, σκοτώνοντας πολλούς Τούρκους και παρά την υποχώρηση του κύριου όγκου του στρατού τους, λίγοι Βυζαντινοί παρέμειναν στο πεδίο της μάχης και πολεμούσαν με τόλμη και γενναιότητα.³⁵⁰

Η ομιλία του Ορχάν ίσως αποτελεί προϊόν επιπόνησης του Καντακουζηνού για να εκθειάσει τις στρατιωτικές ικανότητες, την αυτοθυσία και την ανδρεία των στρατιωτών του και συνεπώς του ίδιου, αφού ηγούνταν του βυζαντινού στρατεύματος. Επίσης, η επίδειξη θαυμασμού του ξένου ηγεμόνα για τη γενναιότητα των Βυζαντινών που ερχόταν σε αντίθεση με τη δειλία και τη θρασύτητα των Τούρκων πιθανότατα εξυπηρετούσε ακόμα μία σκοπιμότητα: τον μετριασμό των ευθυνών του Καντακουζηνού για την ήττα και την προλείανση του εδάφους για τη συνακόλουθη συνεργασία-φιλία του με τον μουσουλμάνο ηγέτη, προβάλλοντας τον δεύτερο ως ένα ακέραιο άτομο που θαύμαζε τους Βυζαντινούς στρατιώτες και μπορούσε να αποδειχθεί άξιο εμπιστοσύνης από τη βυζαντινή πλευρά.³⁵¹

Στη συνέχεια του λόγου του ο Ορχάν φέρεται να παραδέχεται τον άνισο αγώνα που κερδήθηκε χάρη στις κατ' εξακολούθηση οπισθοχωρήσεις των μουσουλμάνων πολεμιστών σε δυσπρόσιτα σημεία. Στο τέλος της ομιλίας του μάλιστα, ο Τούρκος ηγέτης ζητά την αποχώρηση των στρατευμάτων του από την περιοχή, ώστε να αποφύγουν την περαιτέρω καταδίωξή τους από τους Βυζαντινούς. Αυτό το σημείο του λόγου του ουσιαστικά διαστρεβλώνει τα γεγονότα και παρουσιάζει την αποχώρηση των τουρκικών δυνάμεων από τον Πελεκάνο σαν τη μοναδική λύση απέναντι στην καταδίωξη από τους Βυζαντινούς. Τα λεχθέντα του Ορχάνη με την απαξίωση των

³⁴⁹ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 345-355.

³⁵⁰ Ο.π., σ. 355¹⁰⁻²⁴, 356¹⁻⁶. Για την ανδρεία των Βυζαντινών στρατιωτών, πρβλ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, «Η επίδειξη της ανδρείας στον πόλεμο», σ. 242, 249-247.

³⁵¹ ΚΑΡΑΠΛΗ, «Το θεατρικό στοιχείο στη ζωή του βυζαντινού στρατού», σ. 134. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, «Η επίδειξη της ανδρείας στον πόλεμο», σ. 251-253.

στρατιωτών της τουρκικής πλευράς θυμίζουν περισσότερο λόγο Βυζαντινού στρατιωτικού παρά Τούρκου ηγέτη!³⁵²

Η παραπάνω ομιλία προσφέρει στο αναγνωστικό κοινό τη γνώση ορισμένων εξελληνισμένων ονομάτων Τούρκων αρχηγών: Κολαούζης/Kulaguz (1325-1329),³⁵³ Σαλιγγαρί, Καταιγιάλος Πατατούρης, Ατουμάνης (ο πατέρας του Ορχάν). Ο Καντακουζηνός, μέσω της απόκρισης της τουρκικής ελίτ στον εμίρη, προβάλλει ξανά την απομάκρυνση των τουρκικών στρατευμάτων από τον Πελεκάνο ως φυγή εξαιτίας της καταδίωξης των Βυζαντινών και χρησιμοποιεί εκ νέου το επιχείρημα της θρασύτητας του τουρκικού στρατού με την καταφυγή σε δυσπρόσιτα μέρη όπως σε γκρεμούς βουνών και χαράδρες. Παράλληλα, τονίζεται η ορθή στρατηγική της υποχώρησης του αυτοκράτορα από την περιοχή, προκειμένου να προστατεύσει τον στρατό του από τους αντιπάλους.³⁵⁴

Η απάντηση των Τούρκων αρχηγών στον Οσμανλήδη ηγεμόνα θυμίζει και αυτή περισσότερο ομιλία Βυζαντινών στρατηγών και φαντάζει σχεδόν αδύνατο να εκστομίστηκε από τους ίδιους. Με ιδιαίτερη επιμονή και επαναλαμβανόμενα οι Τούρκοι αρχηγοί σπεύδουν να δικαιολογήσουν την υποχώρηση του βυζαντινού στρατού και να την θεωρήσουν την καλύτερη δυνατή στρατηγική απέναντι στον «θρασύ» και άδικο τρόπο με τον οποίο πολεμούσαν οι Τούρκοι. Για πολλοστή φορά, ο Καντακουζηνός επιδιώκει να καλυφθεί και να υπερασπιστεί τη στρατηγική του αυτοκράτορα (και κυρίως τη δική του) στη μάχη του Πελεκάνου, μέσα από τις εγκωμιαστικές ομιλίες του Ορχάν και των Τούρκων αρχηγών για τη στρατιωτική δράση των αντιπάλων τους.

Κατά τη διάρκεια της πολεμικής σύρραξης, ο «βάρβαρος» θαύμασε τη γενναιότητα των Βυζαντινών στο πεδίο της μάχης. Ο Γρηγοράς φανερά επηρεασμένος από τις στενές σχέσεις του Ιωάννη Καντακουζηνού και του Ορχάν, σταδιακά αναδεικνύει τα προτερήματα του μουσουλμάνου αρχηγού προσδίδοντάς του αρετές που αρμόζουν σε Βυζαντινό. Παρά την επιεική παρουσίαση του Ορχάν δεν παύει να τονίζει τις φρικαλεότητες των Τούρκων στο πεδίο της μάχης, κάνοντας λόγο για «θέαμα έλεεινόν» και «συμφορὰν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ στρατοῦ».³⁵⁵

---

³⁵² Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 356¹⁻²¹. ΚΑΡΑΠΛΗ, «Το θεατρικό στοιχείο στη ζωή του βυζαντινού στρατού», σ. 134, 135· DENNIS, *Military Treatises*, σ. 302, 304, 306, 314, 316.

³⁵³ *PLP*: αρ. 11936.

³⁵⁴ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 356²²⁻²⁴, 357, 358.

³⁵⁵ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 435¹⁻¹⁶, 436⁴⁻⁹.

Την ηρωοποίηση των πολεμιστών του Ανδρόνικου Γ΄ ακολουθούν οι πληροφορίες του Καντακουζηνού για διαφθορά της παράταξης του βυζαντινού στρατεύματος που υποστήριζε τον Ανδρόνικο Β΄. Οι υποστηρικτές του γηραιού Παλαιολόγου προωθούσαν φήμες περί δολοφονίας του Ανδρόνικου Γ΄ από τους «Πέρσες» και προέτρεπαν ανεπιτυχώς τον *Μεγάλο Δομέστικο* Καντακουζηνό να οδηγήσει το-ταραγμένο από τις φήμες του θανάτου του αυτοκράτορα στράτευμα- από τον Πελεκάνο στις παρακείμενες πόλεις της Βιθυνίας. Ακόμα και οι ίδιοι οι υψηλά ιστάμενοι Βυζαντινοί και ο αποσυρθείς αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ προτίμησαν να υποσκάψουν τις στρατιωτικές προσπάθειες των ομοεθνών τους και να συνεργαστούν με τους «Πέρσες» στον απόηχο του πρώτου εμφυλίου πολέμου. Ο Καντακουζηνός παρουσιάζεται ως άτομο αδιάφθορο, υψηλής αρετής, που αντιλαμβάνεται την επικινδυνότητα των «Περσών» και πράττει αναλόγως με αίσθημα πατριωτισμού.³⁵⁶

Στις 11 Ιουνίου του 1329 ο τραυματισμένος αυτοκράτορας μεταφέρεται στην Φιλοκρήνη. Οι «βάρβαροι» (Τούρκοι) εισέβαλαν στην πόλη, διέλυσαν την άμυνα των Βυζαντινών, αλλά υπέστησαν σημαντικές ανθρώπινες απώλειες. Στην εξιστόρηση της μάχης στη Φιλοκρήνη ο Καντακουζηνός προχωρά σε μία περίεργη νύξη για τον τραυματισμό του *Μεγάλου Εταιρειάρχη* Εξώτροχου³⁵⁷ τη νύχτα πριν την τελευταία σύγκρουση των δύο στρατευμάτων. Ο τραυματισμός του Βυζαντινού αξιωματούχου προήλθε, σύμφωνα με φήμες, από «Ρωμαίο» και όχι από «βάρβαρο». Κατά τον συγγραφέα, αυτό το γεγονός ήταν «κακουργία» δηλαδή, προδοσία εντός του βυζαντινού στρατεύματος υπέρ των τουρκικών συμφερόντων. Μάλιστα, το γεγονός πως ο Εξώτροχος βρέθηκε με πληγή από ξίφος στο κεφάλι μετά την αποχώρηση των «Περσών» από το πεδίο της μάχης επιβεβαίωνε τις υποψίες του Καντακουζηνού. Πιθανώς, ο Ανδρόνικος Β΄ λειτούργησε εκ νέου και εμμέσως υπέρ των Οθωμανών, όντας ο ηθικός αυτουργός της δολοφονίας ενός ανώτατου στρατιωτικού μία μέρα πριν την κρίσιμη μάχη των Βυζαντινών στην περιοχή ευελπιστώντας στην κάμψη του ηθικού τους.³⁵⁸

Ο Καντακουζηνός αναφέρει πως ο Ανδρόνικος Γ΄ κατηγορήσε τους στρατιώτες που διέδωσαν τις ψευδολογίες της δολοφονίας του από τους Τούρκους για την ήττα στον Πελεκάνο και τη Φιλοκρήνη, αλλά δεν τιμώρησε την «κακουργία» τους υπό τον φόβο

³⁵⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 358₁, 359₁₋₁₉.

³⁵⁷ *PLP*: αρ. 6080.

³⁵⁸ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 360₁₀₋₂₄, 361, 362₁₀₋₂₂. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σ. 16. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ-ΑΡΝΑΚΗΣ, *Οι πρώτοι Όθωμανοί*, σ. 185-186.

της αυτομόλησής τους στον παππού του, Ανδρόνικο Β΄. Βέβαια, ο *Δομέστικος* αντιπαρέρχεται τον κομβικό ρόλο του Ορχάν στη μάχη του Πελεκάνου και μετατοπίζει τα αίτια της ήττας στα τεχνάσματα των Τούρκων στρατιωτών και την προδοσία ορισμένων Βυζαντινών.³⁵⁹ Παρά τη στρατιωτική πανωλεθρία του 1329, ο Καντακουζηνός επισημαίνει στο έργο του την διατήρηση της φιλίας του με τον αυτοκράτορα που ήταν έκδηλη σε *Ρωμαίους* και «βαρβάρους» και επισφραγίστηκε με την παροχή του αξιώματος του συμβασιλέως σε αυτόν. Η παραπάνω τοποθέτηση υποδηλώνει τη διάθεσή του να αποδείξει την αυτοκρατορική εμπιστοσύνη στο πρόσωπό του σε στρατιωτικό και προσωπικό επίπεδο και να προβάλλει την πολιτική της συνέχισης του αντιτουρκικού αγώνα. Η επιδίωξή του για σύγκρουση με τους Τούρκους κρίνεται αντιφατική, διότι ο ίδιος ως αυτοκράτορας επεδείκνυε κυρίως φιλοτουρκική στάση την οποία απέδιδε στους δεσμούς φιλίας του με τους μουσουλμάνους ηγέτες (βλ. Ορχάν, Ουμούρ, Σαρχάνη) και όχι στη συμπάθεια προς τον μουσουλμανικό τρόπο ζωής.³⁶⁰

Σταδιακά, αμέσως μετά τον εμφύλιο, ο μεθοδευμένος τρόπος αυτοανάδειξης του *Δομέστικου* σε αντίπαλο των «Περσών» δίνει τη θέση του στην «υπόγεια» εμπλοκή του στη βυζαντινο-τουρκική προσέγγιση. Το 1328 ο Ανδρόνικος Γ΄ κατέφτασε στην Κύζικο για να συναντήσει τον Τούρκο άρχοντα της Φρυγίας Ταμυρχάνη/Temirchan (κυβ. 1328/29),³⁶¹ γιο του Γιαξή και κατακτητή των πόλεων κοντά στον Ελλήσποντο, προκειμένου να τον πείσει να προβεί σε συμβάσεις μαζί του. Ο Τούρκος εμίρης αποδέχτηκε την πρόταση του αυτοκράτορα και μετατράπηκε σε «δοῦλο» του, προσκυνώντας τον μαζί με τους «Πέρσες» του. Ο ίδιος μετέβη στην περιοχή Πηγαί, επεδίωξε την ειρήνη με τον Ανδρόνικο Γ΄ και υποσχέθηκε πως ποτέ ξανά δεν θα επιτίθετο στους Βυζαντινούς της Ανατολής.³⁶²

Σε αυτό το σημείο παρατηρείται ένα επαναλαμβανόμενο, κοινό πλαίσιο στον τρόπο γραφής του Καντακουζηνού, του Παχυμέρη και του Γρηγορά· όταν οι Τούρκοι συνεργάζονταν με τη βυζαντινή πλευρά συνήθως δεν προσδιορίζονταν με τον ανακριβή όρο «Πέρσες», αλλά δηλώνονταν τα ονόματα των επικεφαλής τους, ακόμα και το όνομα του πατρός του εκάστοτε εμίρη δηλαδή, οι ανωτέρω συγγραφείς επιδείκνυαν ένα στοιχειώδες ενδιαφέρον για την προέλευση των αλλόθρησκων

³⁵⁹ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 363₁₋₈.

³⁶⁰ *Ο.π.*, σ. 364₁₈₋₂₄, 365₁₋₄.

³⁶¹ *PLP*: αρ. 27425.

³⁶² Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 339· DÖLGER, *Regesten*, τ. 4, αρ. 2727, σ. 137-138· ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ-ΑΡΝΑΚΗΣ, *Οι πρώτοι Όθωμανοί*, σ. 178· LEMERLE, *Aydin*, σ. 65· KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 32.

συμμάχων του βυζαντινού κράτους. Από μία επιπρόσθετη οπτική μπορεί να ειπωθεί το εξής: Ο ιστορικά λανθασμένος όρος «Πέρσες» δεν σχετιζόταν αποκλειστικά με τον παραλληλισμό μεταξύ αρχαίων Ελλήνων-Βυζαντινών και Περσών-Τούρκων στα πρότυπα της Παλαιολόγειας Αναγέννησης αλλά και με ένα είδος έμμεσης απαξίωσης των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας και άρνησης ενασχόλησης με την πραγματική ταυτότητά τους. Η υποτίμηση προς τον μουσουλμανικό κόσμο επαληθεύεται επίσης στην επιλεκτική αποτύπωση ελάχιστων ονομάτων Τούρκων αρχηγών στα συγγραφικά έργα των Βυζαντινών συγγραφέων του 13^{ου}-15^{ου} αιώνα και στους γενικευμένους, ακόμα και εσφαλμένους, όρους για την περιγραφή διαφόρων μουσουλμανικών πληθυσμών.³⁶³

Ενδεχομένως ήταν υπερβολική η περιγραφή του προσκυνήματος του Ταμνηράνη και των υπηκόων του στον αυτοκράτορα. Ο Τούρκος άρχοντας βρισκόταν σε απόσταση αναπνοής από την Πόλη και φαντάζει σχεδόν αδύνατο να είχε επιδείξει μία τόσο δουλοπρεπή συμπεριφορά στον Ανδρόνικο Γ'. Ίσως ο Καντακουζηνός να μεγαλοποίησε ή να εμπνεύστηκε το γεγονός για να εξυψώσει τον προκάτοχό του, υποβιβάζοντας τη συνεργασία με τον μουσουλμάνο ηγέτη σε σχέση κυρίου και υποτελή και δικαιολογώντας παράλληλα τις μετέπειτα βυζαντινο-τουρκικές συμμαχίες. Ο Ταμνηράνης ένα έτος μετά τις δηλώσεις του περί ειρήνευσης με τους Βυζαντινούς (1329) προκάλεσε πολεμική σύρραξη εναντίον των Βυζαντινών της Μ. Ασίας. Ο Ανδρόνικος Γ' αντέδρασε άμεσα μεταβαίνοντας στη Βιθυνία και αντιμετωπίζοντας στρατιωτικά τους «βαρβάρους» της περιοχής με τη συνδρομή του άρχοντα της Μεσοθυνίας Κοντοφρέ.³⁶⁴

Η πρώτη ενδοδυναστική σύγκρουση της Παλαιολόγειας δυναστείας χαρακτηριζόταν από έμφαση στην εσωτερική διαμάχη των δύο ανδρών και έλλειψη δραστηριοποίησης για την αντιμετώπιση των ανερχόμενων ξένων αντιπάλων (Τούρκων, Σέρβων, Βουλγάρων), οι οποίοι άδραξαν την ευκαιρία να αναμειχθούν στις εσωτερικές υποθέσεις του κράτους. Ειδικότερα οι Τούρκοι άρχισαν να εξοικειώνονται με τα βυζαντινά εδάφη και λειτουργούσαν ταυτόχρονα ως σύμμαχοι αμφοτέρων των Παλαιολόγων αλλά και ως κοινοί λαφυραγωγοί. Αυτό το οξύμωρο στοιχείο ήταν η αφετηρία της μετέπειτα καθολικής εξάρτησης της αυτοκρατορίας από τον ισχυρότερο και επικινδυνότερο εχθρό της.

³⁶³ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 339¹⁶⁻²⁵, 340¹⁻⁹.

³⁶⁴ Ο.π., σ. 341⁵⁻¹¹. *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 8, §21, σ. 78¹⁻⁴. KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 63.

Όπως είναι φυσικό, οι επτάχρονες πολεμικές αναμετρήσεις επιδείνωσαν την οικονομική κατάσταση του κράτους, υπέσκαψαν την αμυντική ικανότητά του και κλόνισαν το κύρος της αυτοκρατορικής εξουσίας στις επαρχίες (ιδίως της Μακεδονίας και της Θράκης), οι οποίες υπέφεραν τα μέγιστα στους δύο εμφύλιους πολέμους. Ο πρώτος εμφύλιος δεν είχε κοινωνικό χαρακτήρα και αφορούσε στη διαμάχη μεταξύ παλαιάς και νέας γενιάς της άρχουσας ελίτ με στόχο την εξουσία. Οι υποσχέσεις για λύση του προβλήματος της επαχθούς φορολογίας ήταν καιροσκοπικής φύσης για την απόκτηση του λαϊκού ερείσματος στη διεκδίκηση του θρόνου και οι κατώτερες τάξεις όχι μόνο δεν είδαν βελτίωση του βιοτικού επιπέδου τους, αλλά έζησαν με τον δυσχερέστερο τρόπο τις επιπτώσεις των πολεμικών αναμετρήσεων.

Η μουσουλμανική ανάμειξη και στον δεύτερο εμφύλιο δεν έπεσε ως κεραυνός εν αιθρία στην αυτοκρατορία. Ο Καντακουζηνός, με τις πολιτικές του πράξεις και το συγγραφικό του πόνημα, προετοίμαζε το έδαφος για την ατέρμονη εξάρτηση της αυτοκρατορίας από τους Τούρκους ηγεμόνες της Μ. Ασίας. Υποστηρικτική στη ριψοκίνδυνη πολιτική του *Δομέστικου* και μετέπειτα αυτοκράτορα στάθηκε και η επίσημη ιστορία της περιόδου μέσω του στρατευμένου έργου του Νικηφόρου Γρηγορά.

Στον απόηχο της ενδοδυναστικής σύγκρουσης, στα τέλη του 1329, ο Ανδρόνικος Γ΄ απέπλευσε προς τη βυζαντινή πόλη της Παλαιάς Φώκαιας και προσκάλεσε τους εμίρηδες του Σαρουχάν/Sarchan³⁶⁵ και του Αϊδινίου, ώστε να διαπραγματευτούν συμφωνία ειρήνης. Είναι σχεδόν αυτονόητο πως πίσω από τη φιλοτουρκική προσέγγιση του αυτοκράτορα βρισκόταν ο *Δομέστικος* που ήταν εξοικειωμένος με την τουρκική πλευρά. Ο «Σαρχάνης», ο άρχοντας των «Περσών» της Ιωνίας, προσήλθε στον αυτοκράτορα με σχεδόν δουλοπρεπή στάση, ενώ ο εμίρης του Αϊδινίου (εμίρης της Καρίας) αδυνατούσε να προσκυνήσει τον αυτοκράτορα λόγω ασθενείας. Η δικαιολόγηση της απουσίας του εμίρη του Αϊδινίου φανερώνει την ανάγκη του Καντακουζηνού να πείσει τους αναγνώστες του ότι ο Τούρκος άρχοντας δεν απαξίωνε τον Βυζαντινό αυτοκράτορα, γι' αυτό άλλωστε πάσχιζε να ευχαριστήσει τον Ανδρόνικο Γ΄ στέλνοντάς του δώρα. Η φράση: «...τῶν κατὰ τὴν Ἰωνίαν ἄρχοντι Περσῶν ἐκεῖσε γενομένῳ καὶ μετὰ τῆς προσηκούσης αὐτῷ προσελθόντι μετριότητος καὶ...δουλείας...» υποδηλώνει τη σκόπιμη υποτίμηση της τουρκικής πλευράς ώστε να φανεί ωφέλιμη, ακόμα και ακίνδυνη, μία συμφωνία με τους «δουλοπρεπεῖς»

---

³⁶⁵ PLP: αρ. 24944· EI, τ. 9, σ. 69-70· ZHUKOV, «Ottoman coinage», σ. 237-242· BOSWORTH, *The Islamic Dynasties*, σ. 220· COOK, *A History of the Ottoman Empire*, σ. 16.

ετερόδοξους ηγεμόνες. Επίσης, ίσως ο προσεταιρισμός των διάσπαρτων εμιράτων να ήταν μία λύση ανάγκης στο πρόβλημα της σαρωτικής επέλασης των Οσμανλήδων και των επεκτατικών βλέψεων των ιταλικών ναυτικών δυνάμεων στα βυζαντινά εδάφη.³⁶⁶

Αντιθέτως, ο Τούρκος ποιητής Ενβερί θεώρησε τη συνάντηση του Ανδρόνικου Γ΄ με τον Σαρχάνη ως υποταγή του αυτοκράτορα στον πατέρα του ήρωά του, Ουμούρ. Προφανώς, οι αντικρουόμενες οπτικές του συμβάντος από τους παραπάνω συγγραφείς εξυπηρετούσαν την ενίσχυση του γοήτρου όχι αποκλειστικά των δύο ηγεμόνων αλλά και των δύο διαφορετικών πολιτισμών. Μετά την εκτενή ανάλυση του συγκεκριμένου συμβάντος καθίσταται εναργής η επιρροή του Καντακουζηνού στη φιλοτουρκική στροφή της πολιτικής του Ανδρόνικου Γ΄. Λίγα χρόνια αργότερα ο Ορχάν θα συνάψει συμφωνία με το Βυζάντιο με πρωτοβουλία πιθανώς του Καντακουζηνού. Οι συμφωνίες της αυτοκρατορίας με τους Τούρκους στόχευαν στον αποτελεσματικότερο έλεγχο των νησιών του Αιγαίου με την υποστήριξη ή έστω με την ουδετερότητα των αλλόθρησκων συμμάχων.³⁶⁷

Για να δικαιολογηθεί η συμμετοχή του Ορχάν και των λοιπών Τούρκων στον δεύτερο εμφύλιο έπρεπε να προβάλλονται στη βυζαντινή γραμματεία πυκνότερα και με θετικό πρόσημο στο μέτρο του δυνατού η προσωπικότητα και η δράση τους. Το 1330 ο διάδοχος του Οσμάν Α΄ πολιορκούσε τη Νικομήδεια. Ο Ανδρόνικος Γ΄ αντέδρασε αμέσως στέλνοντας στρατιωτικές και ναυτικές ενισχύσεις στην περιοχή. Ο εμίρης ακολούθως, υπό τον φόβο της πιθανής ήττας του, ασπάστηκε τον αυτοκράτορα και απέστειλε πρεσβεία για ειρηνευτικές σπονδές με το Βυζαντινό κράτος. Ο Ορχάν δήλωνε ότι ήταν φίλος του αυτοκράτορα και δεν θα αδικούσε τις πόλεις της Ανατολής που βρίσκονταν υπό βυζαντινή διοίκηση. Μπορεί να ειπωθεί πως και η συνθηκολόγηση με τον Ορχάν ήταν έργο του Καντακουζηνού. Ο *Δομέστικος*, από το 1329 και μετά, προλείπει το έδαφος για την προσέγγιση του Ανδρόνικου Γ΄ με τον σουλτάνο και στο συγγραφικό του έργο δημιουργεί παιδαριωδώς την εικόνα της φιλικής σχέσης των δύο ανδρών, χωρίς να εξηγεί τη λογική ακολουθία των γεγονότων που υποθετικά οδήγησαν σε αυτήν. Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθεί μία λεπτομέρεια της εξιστόρησης της συνθήκης των δύο πλευρών. Ο Καντακουζηνός αναφέρει την ανταλλαγή δώρων του αυτοκράτορα με τον Οσμανλήδη ηγεμόνα και τους άλλους «σατράπες» των

³⁶⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 388-391· DÖLGER, *Regesten*, τ. 4, αρ. 2752, σ. 143, αρ. 2763, σ. 145· MELIKOFF-SAYAR, *Le Destin d'Umur Pacha*, σ. 55-57²³⁵⁻²⁸⁶· LEMERLE, *Aydin*, σ. 56-60· BOSCH, *Andronikos III*, σ. 112-118· NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 274, 275.

³⁶⁷ NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 274· KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 32.

«βαρβάρων». Γι' αυτόν υπάρχει σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στον απλό μουσουλμανικό κόσμο, που για εκείνον θεωρούνταν «βάρβαροι» και στα μέλη της ανώτερης τουρκικής τάξης που αποκαλούνταν με τα ονόματά τους.³⁶⁸

Η δυσπιστία του Καντακουζηνού ως προς την φερεγγυότητα των Δυτικών και η αγαστή συνεργασία του με το τουρκικό στοιχείο αντικατοπτρίζονται στην εξιστόρηση της ναυμαχίας του 1333 μεταξύ της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και των Γενοβέζων για την κυριαρχία στη Μυτιλήνη και τη Φώκαια που πολιορκούνταν από τους τελευταίους. Ο Ανδρόνικος Γ' έστειλε πρεσβεία στον Σαρχάνη, κυβερνήτη της Φώκαιας, για να του παραχωρήσει στρατό ξηράς και θαλάσσης με στόχο την απόκρουση των Γενοβέζων από τα καταληφθέντα εδάφη. Ο Σουλιμάν/Süleymān,³⁶⁹ το τέκνο του Σαρχάνη (εμίρη του Σαρουχάν) και οι λοιποί εικοσιτέσσερις «παῖδες τῶν Περσῶν» φρουρούνταν από τους Δυτικούς στη Φώκαια, όχι σαν δούλοι όπως οι ίδιοι ισχυρίζονταν, αλλά ως όμηροι για να διασφαλιστεί η ειρήνη. Ο Καντακουζηνός δεν υποτιμούσε τα μέλη της αριστοκρατίας ακόμα και αν ήταν αλλόθρησκα. Οι Τούρκοι ηγέτες και οι γόνοι τους, σε αντίθεση με τους άσημους υπηκόους τους, αντιμετώπιζονταν από τον Καντακουζηνό με σεβασμό, χωρίς να χρησιμοποιούνται υποτιμητικές λέξεις, όπως βάρβαροι κ.τ.λ. Κατά τον ίδιο, ο Σαρχάνης δεν διέθετε άλλη επιλογή και σύναψε ειρήνη με τους Γενοβέζους με στόχο την προστασία των Τούρκων γόνων. Η μελέτη των γραφομένων του Καντακουζηνού οδηγεί στο συμπέρασμα της εμφανούς παροχής συγκάλυψης των πραγματικών πολιτικών κινήτρων της σύμπραξης του μπέη με τους αντιπάλους του Βυζαντίου (Γενουάτες), αποδίδοντάς τη στην ανάγκη της προστασίας του παιδιού του. Σύμφωνα με την εξιστόρηση, ο αυτοκράτορας έδωσε τον λόγο του στον Σαρχάνη ότι θα ελευθέρωνε τους Τούρκους ευγενείς υπό την προϋπόθεση της συνεργασίας με το Βυζαντινό κράτος στον πόλεμο κατά των Λατίνων. Ο Σαρχάνης με την ελπίδα της σωτηρίας του τέκνου του δέχτηκε την πρόταση του Ανδρόνικου Γ', τον προσκύνησε και πολέμησε στο πλευρό του στην πολιορκία της Φώκαιας. Για δεύτερη φορά ο Καντακουζηνός αναφέρει ως αιτία της αρχικής συμμαχίας του αλλόθρησκου ηγεμόνα με τους Λατίνους τον φόβο του για τη ζωή των Τούρκων ευγενών, αφενός προσπαθώντας να πείσει το αναγνωστικό κοινό για τα αγαθά του κίνητρα και αφετέρου παρουσιάζοντάς τον ως ένα άτομο που λάμβανε αποφάσεις βάσει των συναισθηματικών του σχέσεων και όχι βάσει καλά «ζυγισμένων» αποφάσεων.³⁷⁰

³⁶⁸ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 446₂₀₋₂₃, 447· DÖLGER, *Regesten*, τ. 4, αρ. 2762-2763, σ. 145.

³⁶⁹ *PLP*: αρ. 26322.

³⁷⁰ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 480, 481· LEMERLE, *Aydin*, σ. 66· KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 32.

Το 1334 ξεκίνησε η πολιορκία της Φώκαιας και της Μυτιλήνης από τον βυζαντινό στρατό και τις συμμαχικές δυνάμεις του Σαρχάνη. Ο Χετήρ/Gelal ed-din Hizir³⁷¹ και ο Αμούρ, τα παιδιά του «βασιλιά» Αϊτίνη, σατράπη της Ιωνίας μετέβησαν στη Θράκη και συνάντησαν με ευνοϊκή διάθεση τον αυτοκράτορα. Τρίτος έφτασε εκεί, ο εμίρης Σουλεϊμάσας (1334 - 1349/50),³⁷² ο οποίος όπως και οι άλλοι Τούρκοι ευγενείς φίλησε, προσκύνησε, έστειλε δώρα και ευεργεσίες και υποσχέθηκε πως θα ανταποκρινόταν θετικά απέναντι στον Βυζαντινό αυτοκράτορα. Η περιγραφή της στάσης τους απέναντι στον αυτοκράτορα στοχεύει στην παρουσίαση της σχέσης του δεύτερου με τη μουσουλμανική ελίτ σαν τη αντίστοιχη ανάμεσα σε αφέντη και δούλο δηλαδή, επωφελή και σχεδόν ακίνδυνη για τη βυζαντινή πλευρά. Στον συνασπισμό του Βυζαντινού αυτοκράτορα με τους κατά Ιωνία «βαρβάρους» και τον Σαρχάνη, προστέθηκε και ο Αμούρ του Αϊτίνη που πείστηκε από τον *Μεγάλο Δομέστικο* Καντακουζηνό να συμμετάσχει στην επιχείρηση προσφέροντας τριάντα πλοία. Ο *Μέγας Δομέστικος* παλαιότερα διατηρούσε δεσμούς φιλίας και αντάλλαζε αλληλογραφία με τον Ουμούρ. Ο εμίρης του Αϊδινίου κατέφτασε στη Φώκαια και του δόθηκε η ευκαιρία να επιβεβαιωθεί η φιλία του με τον Καντακουζηνό.³⁷³

Ο Βυζαντινός ηγέτης θεωρούσε προσωπική επιτυχία τη συμμετοχή του Αμούρ και εξήρε τον Τούρκο αρχηγό για την άμεση ανταπόκρισή του στην «ανάγκη» που προέκυψε. Άλλωστε, η δύσκολη θέση της αυτοκρατορίας ταλανιζόμενη κυρίως, ανάμεσα στους σκοπέλους των Βενετών και των Γενοβέζων ωθούσε το -στρατιωτικά- αδύναμο κυβερνητικό επιτελείο σε σπασμωδικές, ίσως και αναγκαστικές, βραχύβιες συνεργασίες με τους Τούρκους. Για πολλοστή φορά, τονίζεται η ανιδιοτέλεια του Αμούρ, ο οποίος σαν καλός φίλος του *Δομέστικου* συνέδραμε έγκαιρα τον αυτοκράτορα που χρειαζόταν ενισχύσεις. Ο Καντακουζηνός επέδειξε τη συμπάθεια και τα φιλικά του αισθήματα και για τους λοιπούς Τούρκους ηγέτες που βοήθησαν τον Ανδρόνικο Γ΄ διατρανώνοντας ότι ήλθαν με φιλικές προθέσεις και υποταγμένοι στον αυτοκράτορα. Τα μέλη της τουρκικής ιθύνουσας τάξης παρουσιάζονται ξανά στην *Ιστορία* του ως υποτελή και αξιόπιστα για σύμπνοια με την αυτοκρατορία. Ο ίδιος πιθανώς είτε ήταν απλά αφελής που ενέπλεκε την πολιτική με τις προσωπικές συμπάθειες είτε προσπαθούσε να υπερασπιστεί τη φιλοτουρκική πολιτική του αλλοιώνοντας τα

---

³⁷¹ *PLP*: αρ. 30795.

³⁷² *Ο.π.*, αρ. 26318.

³⁷³ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 481¹¹⁻²⁰, 482¹⁻⁴. DÖLGER, *Regesten*, τ. 4, αρ. 2820, σ. 15· MELIKOFF-SAYAR, *Le Destan d'Umur Pacha*, σ. 80-85· LEMERLE, *Aydin*, σ. 109-115· NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 278-279.

γεγονότα κατά βούληση. Επίσης, εξετάζεται σοβαρά το ενδεχόμενο ο *Δομέστικος* να λειτουργούσε βάσει ενός ριψοκίνδυνου σχεδίου, δηλαδή της προσέγγισης και υποτέλειας των διάσπαρτων μουσουλμανικών εμιράτων στη βυζαντινή ύπατη αρχή, ως έσχατης λύσης για την επιβίωση της αυτοκρατορίας έναντι του κοινού και ανερχόμενου κινδύνου των Οθωμανών και των χρόνιων επιθετικών βλέψεων των Δυτικών. Η συναφθείσα βυζαντινο-τουρκική συνεργασία παρουσιάζεται σαν ευκαιρία ενδυνάμωσης της φιλίας του Καντακουζηνού με τον Αμούρ. Κατά τον συγγραφέα, ο εμίρης ήταν ευτυχισμένος για τη συνεργασία του με τον *μεγάλο δομέστικο* και ήταν έτοιμος να τον ενισχύσει στρατιωτικά φτάνοντας στις Κλαζομενές με πλοία. Οι δύο άνδρες έμειναν εκεί τέσσερις ημέρες και ο Καντακουζηνός έπεισε τον αυτοκράτορα να συμπεριφερθεί στον Αμούρ ως δεσπότη. Τα χωρία της επαναλαμβανόμενης εξύμνησης της φιλίας ως βασικού κινήτρου των πολιτικών ζυμώσεων μεταξύ Βυζαντινών και μουσουλμάνων της Μ. Ασίας για την αντιμετώπιση των Γενοβέζων συντελούν στην υποβάθμιση της αξίας του συγγραφικού έργου του Καντακουζηνού.³⁷⁴

Η χειραγώγηση του *Δομέστικου* στον Ανδρόνικο Γ΄ γίνεται καταφανής με την διαταγή του δεύτερου στους κατοίκους της Φιλαδέλφειας να θεωρήσουν τον Αμούρ φίλο και όχι εχθρό, να συνεχίσουν την απόδοση φόρου σε εκείνον και να αντιληφθούν τις (πολεμικές) πράξεις του στη Φιλαδέλφεια ως ευεργεσίες. Η άνευ προηγουμένου καιροσκοπική απαίτηση του Ανδρόνικου Γ΄ και του Καντακουζηνού από τους κατοίκους της Φιλαδέλφειας κατέστρεψε περαιτέρω την εμπιστοσύνη τους προς την κεντρική διοίκηση. Παρά τις συνεχείς λεηλασίες και σφαγές που είχαν υποστεί από τους Τούρκους, οι Βυζαντινοί της Μ. Ασίας υποχρεώνονταν να γίνουν αρωγοί στις στρατιωτικές πρωτοβουλίες του Αμούρ, αφήνοντας τους στρατιώτες του να δρουν ελεύθερα και να εξοικειώνονται περισσότερο με τα βυζαντινά εδάφη. Βέβαια, από μία άλλη οπτική των γεγονότων, οι δύσκολες συνθήκες απαιτούσαν και τολμηρές στρατιωτικές επιλογές. Όταν οι αποδεδειγμένα αναξιόπιστοι Δυτικοί στρέφονταν εναντίον του Βυζαντίου, η εναλλακτική λύση για την αυτοκρατορία ήταν η συνεργασία με τους Τούρκους (Αμούρ, Σαρχάνη και τους συμμάχους τους), καθώς ήταν αδύνατο να ανοιχτούν δύο πολεμικά μέτωπα. Το αποτέλεσμα αυτής της ανορθόδοξης ένωσης οδήγησε στη διάλυση των γενοβέζικων δυνάμεων και στην παροχή ευεργεσιών του Καντακουζηνού στους μουσουλμάνους συμμάχους. Η κοινή σύμπραξη μεταξύ του μουσουλμάνου ευγενή και του Βυζαντινού αυτοκράτορα δεν εμπόδισε τους Τούρκους

---

³⁷⁴ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 482⁷⁻²⁴, 483²⁻¹².

να διεξάγουν επιδρομές από τη Θράκη ως τον Ελλήσποντο. Η επιθετικότητά τους προβληματίζε τον Καντακουζηνό, αφού ο αυτοκράτορας δεν διέθετε αξιόλογο και αξιόπιστο στράτευμα.³⁷⁵

Η πολιορκία στη Φώκαια και τη Μυτιλήνη εκτυλισσόταν και οι Γενουάτες συνθηκολόγησαν με τον αυτοκράτορα υποσχόμενοι πως δεν θα στρέφονταν εναντίον του ίδιου και των βυζαντινών παραθαλάσσιων περιοχών. Αποτέλεσμα των συμβάντων στη Μυτιλήνη ήταν η εμφάνιση λιμού. Προκειμένου να ηττηθούν οι Λατίνοι, ο Ανδρόνικος Γ΄ και ο *Δομέστικος* προτίμησαν να προκαλέσουν λιμό στον βυζαντινό πληθυσμό μέσω της μακράς πολιορκίας και του αποκλεισμού (από ξηρά και θάλασσα) της Λέσβου από τον βυζαντινό στρατό και τις τουρκικές δυνάμεις του Αμούρ και του Σαρχάνη. Η ωμή δήλωση του Καντακουζηνού ότι, αν οι πολιορκημένοι παρέμεναν εντός των τειχών, θα θεωρούνταν εχθροί της αυτοκρατορίας, ενώ αν παραδίνονταν θα τους δινόταν αμνηστία από τον αυτοκράτορα, είναι χαρακτηριστική του ψυχικού χάσματος μεταξύ του Βυζαντινού κράτους και των υπηκόων του. Για εκείνον, οι Λέσβιοι αποφάσισαν χωρίς σύνεση να ξαναρχίσουν τον πόλεμο. Τελικά, το 1334 υπογράφηκε ειρήνη μεταξύ Βυζαντινών και Γενοβέζων, η Λέσβος πέρασε στη βυζαντινή διοίκηση και οι φρουρούμενοι Τούρκοι ευγενείς απελευθερώθηκαν και προσκύνησαν τον αυτοκράτορα.³⁷⁶

Στην ουσία, ο Καντακουζηνός κατηγορεί τους κατοίκους για τη μη συνεργασία τους με τον αυτοκράτορα και τους Τούρκους, προσπερνώντας το γεγονός πως η αρνητική στάση τους ήταν απόρροια των συνεχών πολεμικών αναμετρήσεων με τους ξένους επιδρομείς. Η ίδια η βυζαντινή ηγεσία στην προσπάθειά της να αντιμετωπίσει τους Δυτικούς, απογοήτευσε και εξέθεσε σε κίνδυνο τους υπηκόους της μέσω της συμμαχίας με τον μέχρι πρότινος εχθρό που λυμαινόταν τις βυζαντινές περιοχές της Μ. Ασίας και του Αιγαίου. Ο συγγραφέας διαστρεβλώνει πλήρως την αιτία της απόφασης των νησιωτών να αντισταθούν σε αυτήν την ανορθόδοξη συμμαχία και τους παρουσιάζει ως αλαζόνες, ασύνετους και άδικους που οδηγούνταν με τη συμπεριφορά τους στην αυτοκαταστροφή. Οι καλές σχέσεις της αυτοκρατορίας με τους Τούρκους της Μ. Ασίας

---

³⁷⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 523¹⁻¹⁰, 524¹⁻¹⁵, 529¹⁵⁻²⁵, 531¹⁻²⁰, 534⁶⁻¹⁹, 535¹¹⁻¹⁹, 538⁴⁻²⁰. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 523¹⁻¹⁰, 524¹⁻¹⁵, 529¹⁵⁻²⁵, 531¹⁻²⁰, 534⁶⁻¹⁹, 535¹¹⁻¹⁹, 538⁴⁻²⁰. KYRIAKIDES, «The division of booty», σ. 165.

³⁷⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 485-488, 492, 494¹⁶⁻²¹, 495¹⁻³.

ενδυναμώθηκαν περαιτέρω και με την πρεσβεία στον Σαρουχάν της Μαγνησίας, το 1336.³⁷⁷

Ο Γρηγοράς, όντας αρχικά ρεαλιστικότερος από τον Καντακουζηνό, παραδέχεται τη στρατιωτική ανωτερότητα των «πολεμίων» και παρέχει πληροφορίες για τις λεηλασίες στις οποίες επιδιόταν ο στρατός του επικεφαλής των «Βιθυνών», Ορχάν, στην Προποντίδα και στα προάστια της Βυζαντίδος. Η ελευθερία των κινήσεων του Τούρκου «σατράπη» ήταν απότοκο της έλλειψης βυζαντινής αντίστασης από τη συνεχή καταπόνηση, φθορά και φτώχεια που προκαλούσαν οι πυκνές επιδρομές των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας.³⁷⁸ Το 1337 ο Ανδρόνικος Γ΄ και ο Ιωάννης Καντακουζηνός έδωσαν την απροσδόκητη νίκη στους Βυζαντινούς στη σύρραξη που έλαβε χώρα στην ασιατική πλευρά της Προποντίδας και ενίσχυσαν την ελπίδα για αντιστροφή του αρνητικού κλίματος στο Βυζάντιο.³⁷⁹

Ο Καντακουζηνός, παρά τα τεράστια προβλήματα που προκαλούσαν τα τουρκικά στρατεύματα στον ντόπιο πληθυσμό, δεν δίσταζε να αποπροσανατολίζει την κοινή γνώμη για τη συνεργασία του με τον τουρκικό παράγοντα. Μάλιστα, το 1340 λασπολογούσε εις βάρος του Απόκαυκου για την κίνησή του να ζητήσει χρήματα και χρυσό από τον αυτοκράτορα, ώστε να φτιάξει στόλο και να πολεμήσει με «σπουδή και προθυμία» τους «βαρβάρους» που «κακουργοῦσαν» στα νησιά.³⁸⁰

Με τη χρήση των λέξεων «σπουδή και προθυμία», ο Καντακουζηνός ειρωνεύεται τα κίνητρα του πολιτικού του αντιπάλου. Ο Απόκαυκος αποσιωπούσε το γεγονός της χρηματοδότησης της κατασκευής πολεμικών πλοίων από το βασιλικό ταμείο και αυτοπροβαλλόταν ψευδώς ως ανιδιοτελής οικονομικός χορηγός αυτής της πρωτοβουλίας. Έτσι, ο βυζαντινός λαός δυσανασχετούσε λανθασμένα με τον αυτοκράτορα και έδειχνε την εύνοιά του στον *παρακοιμώμενο*. Ο Ανδρόνικος Γ΄, παρά τη λαϊκή αντίδραση, επάνδρωσε πλοία, κατευθύνθηκε στη Χίο και κατέλαβε εννέα «περσικά» πλοία. Η σύγχρονη έρευνα δεν γνωρίζει αν το μέλος της αντιβασιλείας συντέλεσε στην κατεύθυνση της βυζαντινής κοινής γνώμης εναντίον του Ανδρόνικου Γ΄, δύναται όμως να λεχθεί με βεβαιότητα η τάση του Καντακουζηνού να επιρρίπτει ευθύνες (λανθασμένες ή μη) στους πολιτικούς του αντιπάλους και να παρουσιάζεται ο

³⁷⁷ DÖLGER, *Regesten*, τ. 4, αρ. 2827, σ. 160, αρ. 2829, σ. 161.

³⁷⁸ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, Ι, σ. 539²⁻²⁰.

³⁷⁹ Ό.π., σ. 540³⁻²⁴, 541⁵⁻²¹. Ύαρτακηνός, *Επιστολαί*, αρ. 54, σ. 206²³⁻²⁵, αρ. 55, σ. 210³⁷⁻⁴⁰.

³⁸⁰ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, Ι, σ. 496¹⁴⁻¹⁹, 497¹⁻⁷, 498¹⁻¹⁹, 499²⁻⁶, 537³⁻²³, 540²⁰⁻²³, 541¹⁻².

ίδιος ως ο μόνος ανιδιοτελής προστάτης της αυτοκρατορίας από τους μουσουλμάνους επιδρομείς.³⁸¹

Στρατευμένος στο πλευρό του αντιτουρκικής πολιτικής, ο Υαρτακηνός περιγράφει την αποτρεπτική ικανότητα του Ανδρόνικου Γ' και του Καντακουζηνού εναντίον του πλήθους των «Περσῶν» και εξαίρει την επιθυμία του να συμπλακεί εναντίον των «βαρβάρων» του Ουμούρ που λεηλατούσαν τη Θράκη και τα νησιά του Αιγαίου το 1341. Με αυτό το δεδομένο επιρρώνεται η τοποθέτηση της παρούσας διατριβής περί διαφορετικής τροπής του πολιτικού σχεδιασμού της αυτοκρατορίας μέχρι το 1341, όταν ακόμα τα αντανακλαστικά του βυζαντινού στρατού ήταν ισχυρότερα και υπήρχαν όρια ανάμεσα στην αξιοποίηση των Τούρκων στρατιωτών και της εκδίωξής τους, όταν αυτό κρινόταν απαραίτητο.³⁸²

Ο θάνατος του Ανδρόνικου Γ' το 1341 επέφερε την εξαετή σύγκρουση (1341-1347) ανάμεσα στον Καντακουζηνό και την αντιβασιλεία, η οποία προάσπιζε τα συμφέροντα του ανήλικου διαδόχου Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου.³⁸³ Ο Καντακουζηνός καυτηριάζει τον δισταγμό της βασιλομήτορος Άννας της Σαβοΐας,³⁸⁴ αφενός να αναλάβει ο ίδιος τα ηνία του κράτους μέχρι να ενηλικιωθεί ο γόνος των Παλαιολόγων και αφετέρου να μείνει ανεπηρέαστη από άτομα που επεδίωκαν έναν νέο εμφύλιο. Η υποτίμηση προς την ορθή κρίση της αυτοκράτειρας στα πολιτικά προβλήματα γίνεται με την υιοθέτηση μιας «συνετής περσικής», δηλαδή τουρκικής, παροιμίας για τη γυναικεία φύση: «Μέχρι τα σύννεφα φτάνει το κεφάλι της γυναίκας. Ούτε λιγότερο, ούτε περισσότερο εφάπτεται στη γη». Η χρήση αυτής της παροιμίας αποτελεί ένα κοινό σημείο επαφής των δύο μεσαιωνικών πολιτισμών για τα στερεότυπα εις βάρος των γυναικών, αναδεικνύει τις ειδικές γνώσεις του Καντακουζηνού πάνω στην τουρκική κουλτούρα και ενίοτε την αποδοχή της από τη βυζαντινή πλευρά.³⁸⁵

Ο Καντακουζηνός αναφέρει πως ταυτόχρονα με τις επιθετικές κινήσεις του Σισμάν στην αυτοκρατορία, ο Αμούρ στόχευε σε νέες ληστρικές επιδρομές στο

---

³⁸¹ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 537³⁻²³, 540, 541¹⁻². DÖLGER, *Regesten*, τ. 4, αρ. 2842, σ. 163· ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, «Σχετικά με την απήχηση του Απόκαυκου», σ. 75-85.

³⁸² Υαρτακηνός, *Επιστολαί*, αρ. 53, σ. 202¹⁻⁵. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 470¹⁴⁻²².

³⁸³ *PLP*: αρ. 21479.

³⁸⁴ Ό.π., αρ. 21347· DIEHL, «Anne de Savoie», σ. 275-295.

³⁸⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 14¹⁻², 47⁵⁻²⁴, 48¹⁰⁻¹⁵. CHARANIS, «Internal strife in Byzantium», σ. 208-230· MATSCHKE, *Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14. Jh.*, σ. 32-43· NICOL, *The family of Kantakouzenos*, σ. 45-47· DE VRIES-VAN DER VELDEN, *L'élite byzantine*, σ. 83-84· DÖLGER, «Johannes VI», σ. 194-207· KYRIAKIDES, «The role of the megas domestikos», σ. 242.

Βυζαντινό κράτος με τη βοήθεια διακοσίων πενήντα πλοίων. Η αφορμή των επιθετικών ενεργειών σε βάρος του Βυζαντινού κράτους ήταν η πληροφορία του θανάτου του Ανδρόνικου Γ' το 1341. Όταν γνωστοποιήθηκαν οι κινήσεις της τουρκικής πλευράς, ο Καντακουζηνός έστειλε πρεσβεία στον Αμούρ που περιλάμβανε φίλους του ίδιου και του μπέη, διατάζοντάς τον να γυρίσει πίσω στην ηγεμονία του. Ο Αμούρ επέστρεψε στη Μ. Ασία και έπεμψε πρέσβεις στον Καντακουζηνό ισχυριζόμενος ότι και οι Βυζαντινοί θα μπορούσαν να ωφεληθούν από τα λάφυρα των «πολεμίων» (Βουλγάρων), αν και ο Σ. Κυριακίδης απορρίπτει την πιθανότητα οι Τούρκοι του Αϊδινίου να μοιράζονταν τα λάφυρά τους με τη βυζαντινή πλευρά.³⁸⁶ Κατά τον Καντακουζηνό, δεν έπρεπε να υφίσταται καχυποψία στα ανωτέρω λεγόμενα του Αμούρ. Ακόμα και όταν ο εμίρης του πρότεινε τη διανομή των λαφύρων από τις επιδρομές εναντίον των Βουλγάρων, ο Καντακουζηνός εξέλαβε την παρότρυνσή του αληθή και την ανάμειξη του Σισμάν στον εμφύλιο ως έργο της αντιβασιλείας. Συνεπώς, η άφιξη του εμίρη του Αϊδινίου θα γινόταν η απάντηση στην εχθρική στάση της αντιβασιλείας. Η αντίδραση του Βυζαντινού ηγεμόνα δεδομένων των συνθηκών δεν ήταν παράλογη, αν ληφθεί υπόψη ότι δεν είχε τη δυνατότητα να ανοίξει διμέτωπο αγώνα εντός της αυτοκρατορίας.³⁸⁷

Ο Καντακουζηνός αναλύει το πιθανό σκεπτικό της αντιβασιλείας, το οποίο στηριζόταν στην εξής πεποίθηση: Ο *Δομέστικος*, σχεδόν εκδικητικά, θα οδηγούσε την «περσική» συμμαχία εντός της βυζαντινής επικράτειας, όχι μόνο επειδή είχε χρήματα προς κατανάλωση γι' αυτόν τον σκοπό, αλλά και γιατί οι «βάρβαροι» θα αποκόμιζαν όφελος. Η ανάλυση του τρόπου σκέψης της *επιτροπείας* εξυπηρετεί στην άρση των αμφιβολιών των αναγνωστών της *Ιστορίας*, για το αν ήταν προς όφελος της ειρήνευσης εντός των κόλπων της αυτοκρατορίας η απόφαση του Καντακουζηνού περί ανάμειξης των τουρκικών στρατευμάτων. Αυτόν τον στόχο προσπαθούσε να τον φέρει εις πέρας μέσω της παρουσίας της αποδεδειγμένης επικινδυνότητας των Τούρκων ως προϊόν συκοφαντίας της αντιβασιλείας.³⁸⁸

Αντιθέτως, στη *Ρωμαϊκή Ιστορία* αναγνωρίζεται η «ἐπὶ πονήρῳ» παρουσία των στρατιωτικών δυνάμεων του Ουμούρ στη Θράκη το 1341, αλλά από το δωδέκατο βιβλίο και μετά τα γραφθέντα ευθυγραμμίζονται σχεδόν απόλυτα με τη φιλοτουρκική

³⁸⁶ KYRIAKIDES, «The division of booty», σ. 175.

³⁸⁷ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 55²⁻²², 56¹⁻¹⁵, 57¹⁻⁸· LEMERLE, *Aydin*, σ. 136, 137· KYRIAKIDES, «The division of booty», σ. 165· BARTUSIS, *The Late Byzantine Army*, σ. 248-252.

³⁸⁸ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 57⁵⁻¹⁵· WEISS, *Johannes Kantakuzenos*, σ. 44-53.

πολιτική του Καντακουζηνού. Δεν θα έπρεπε να προξενεί έκπληξη η ταύτιση της επιχειρηματολογίας των δύο προσώπων, αν ληφθούν υπόψη η χρηματοδότηση του διδασκαλείου του Γρηγορά από τον Καντακουζηνό, αλλά και η ικανότητα του δεύτερου να συναναστρέφεται και να συνεργάζεται με πρόσωπα εκ δια μέτρου αντίθετης -από εκείνον- ιδεολογίας. Αναλυτικότερα, οι φιλοδυτικοί και αντιησυχαστές Γρηγοράς και Δημήτριος Κυδώνης αποτέλεσαν το «άνοιγμα» του Καντακουζηνού προς τους Δυτικούς, αφού ο Βυζαντινός ηγεμόνας είχε στρέψει το πεδίο δράσης του στα μουσουλμανικά φύλα της Μ. Ασίας.³⁸⁹

Το πλέξιμο του εγκωμίου της φιλίας του Καντακουζηνού και του Αμούρ που άλλη δεν είχε γνωρίσει ο αιώνας, κατά τον Γρηγορά, συνεχίζεται εντονότερα στην αφήγηση του δευτέρου εμφυλίου πολέμου. Το 1341 ο Αμούρ πληροφορήθηκε ότι κινδύνευε ο Καντακουζηνός και με στόλο από τη Σμύρνη έφτασε στα παράλια της Θράκης, ώστε να τον ενισχύσει στρατιωτικά. Δύο χρόνια μετά, εν μέσω βαρυχειμωνιάς, θυελλωδών ανέμων και ταραχώδους θάλασσας ο μουσουλμάνος μπέης πέρασε τον Ελλήσποντο και στρατοπέδευσε στα περίξ του Διδυμότειχου με κίνητρο τον «έρωτα» για τον αυτοκράτορα. Η προβολή των «αγαθών» κινήτρων του Τουρκομάνου συμμάχου υποβιβάζουν ένα μεγάλο μέρος του έργου του Γρηγορά σε φερέφωνο της πολιτικής του Καντακουζηνού.³⁹⁰

Ο Γρηγοράς πληροφορεί το αναγνωστικό κοινό για την αρχή των «Περσών» και τη διαίρεσή της σε σατραπείες. Ορισμένοι Τούρκοι αρχηγοί διοίκησαν τα παράλια της Μ. Ασίας και έχοντας πολεμική πείρα φρόντισαν για την διαδοχή τους. Αντίθετα, κάποιιοι άλλοι εξ αυτών λόγω νωθρότητας πνεύματος δεν φρόντισαν για τη διαδοχή τους, με αποτέλεσμα να απωλέσουν την εξουσία τους. Ισχυρότερος όλων αυτών αναδείχθηκε ο Αμούρ (1334-1348), ο οποίος χρίστηκε ηγεμόνας της Λυδίας, της Ιωνίας και για σύντομο χρονικό διάστημα, του Αιγαίου, της Εύβοιας, της Πελοποννήσου, της Κρήτης, της Ρόδου, της Θεσσαλίας και των παραλίων του Βυζαντίου. Σε αυτές τις περιοχές, όποτε ήθελε έστελνε στόλο και μάζευε φόρους. Όταν πληροφορήθηκε τη φήμη του Ιωάννη Καντακουζηνού «με κρότους και ύμνους» διεμήνυσε πως θα γινόταν θερμός φίλος εκείνου και των διαδόχων του, τηρώντας τα λεγόμενά του ως τον θάνατό του. Ο

---

³⁸⁹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 597¹⁻⁴· ο ίδιος, *Επιστολαί*, αρ. 103, σ. 269⁹³⁻⁹⁶, αρ. 114, σ. 300⁶²⁻⁶⁷· ANNA ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ, *Συμβολή στη μελέτη των επιστολών του Νικηφόρου Γρηγορά*, Αθήνα 2014, σ. 10-28· NICOL, *The family of Kantakouzenos*, σ. 376· FAILLER, «La chronologie du règne de Jean Cantacuzène», σ. 293-302· ο ίδιος, «Nouvelle note», σ. 119-124.

³⁹⁰ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 598⁵⁻²¹, 648⁴⁻²⁵.

ιστορικός πολύ γρήγορα αναίρεσε τον σκεπτικισμό του για τα κίνητρα των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας στα βυζαντινά εδάφη και υποστήριξε την ειλικρινή φιλία του Αμούρ με τον Βυζαντινό αριστοκράτη.³⁹¹

Το 1341 ο εμίρης Σαρχάνης και ο Γιαξής/Yakhshi Khan (κυβ. 1328 - 1341),³⁹² εμίρης του Καρασί, προετοιμάζαν ληστρικές, θαλάσσιες επιδρομές στα παράλια της Θράκης. Ο Καντακουζηνός έδρασε καίρια στέλνοντας τρία πλοία προς αντιμετώπιση των «βαρβάρων». Η αντίδραση στις τουρκικές προκλήσεις δεν παραξενεύει τον ερευνητή. Κατά την έναρξη του δευτέρου εμφυλίου, ο Καντακουζηνός ούτε έπραττε άκριτα φιλοτουρκικές πολιτικές, ούτε παρέδιδε εν λευκώ την αυτοκρατορία στο έλεος των ξένων επιδρομέων. Αντιθέτως, αντιδρούσε στρατιωτικά στις εξωτερικές απειλές, αρκετές φορές μάλιστα επιτυχημένα και αναλόγως των συνθηκών προέβαινε σε συμφωνίες με τον μουσουλμανικό παράγοντα. Προς επίρρωση του προαναφερθέντος επιχειρήματος παρατίθεται η ανάμειξη των στρατευμάτων του Γιαξή υπέρ του Σισμάν στη θρακική χερσόνησο το 1341. Οι δύο επιθέσεις των «Περσών» αντιμετωπίστηκαν επιτυχώς από τον βυζαντινό στρατό και ο Γιαξής αντιλαμβανόμενος την αδυναμία του να νικήσει το αντίπαλο δέος προέβη σε συνθήκες με τον Βυζαντινό ταγό.³⁹³

Οι νικηφόρες επιχειρήσεις κατά των Τούρκων και η συνακόλουθη, αναγκαστική στρατιωτική σύμπραξή τους με τη βυζαντινή πλευρά συνεχίζονταν το 1341. Ο βυζαντινός στρατός έκαψε «περσικά» πλοία στην Ιωνία, αναγκάζοντας τον Αλησέρη,³⁹⁴ σατράπη του Κοτυαίου³⁹⁵ να συστρατευτεί με τον Καντακουζηνό και να του παραχωρήσει ιππικό και πεζικό στις στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Πελοπόννησο. Βέβαια, η παρακινδυνευμένη πολιτική του Καντακουζηνού με την πρόσκληση των ηττημένων -από τον ίδιο- Τούρκων αρχόντων στην αυτοκρατορία τους παρείχε την ευκαιρία διερεύνησης των αδυναμιών της και ενίσχυσης της επιρροής τους σε αυτήν.³⁹⁶

Τον δρόμο της προσέγγισης με τους «περίοικους Πέρσες» της Μ. Ασίας επέλεξε και ο Απόκαυκος πράττοντας σπονδές μαζί τους, ώστε να ασχοληθεί στρατιωτικά με το δυτικό μέτωπο. Βέβαια, η ασυνέπεια μεταξύ λόγων και έργων του Απόκαυκου, η οποία εκδηλώθηκε με τη ναυτική επίθεση εναντίον των Τούρκων το 1341, επιδείνωσε τις σχέσεις του με τον Καντακουζηνό. Μολαταύτα, ο Καντακουζηνός παραχώρησε στον

---

³⁹¹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 597₃₋₂₄.

³⁹² *PLP*: αρ: 4171.

³⁹³ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 65₁₆₋₂₃, 69₂₁₋₂₄, 70₁₋₁₅.

³⁹⁴ *PLP*: αρ: 651.

³⁹⁵ Η σημερινή Κιουτάχεια στη δυτική Τουρκία.

³⁹⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 82₆₋₁₄.

παρακοιμώμενο στόλο κατά των «Περσών» δείχνοντας τάσεις διαλλακτικότητας με την αντιβασιλεία και ομολογουμένως η έκβαση αυτής της κίνησης αποδείχθηκε αποτελεσματική για το βυζαντινό κράτος.³⁹⁷

Σύμφωνα με το ιστοριογραφικό έργο του αυτοκράτορα, η υποδούλωση από τους «βαρβάρους» υπήρξε μία από σημαντικότερες συνέπειες του δευτέρου εμφυλίου. Η παραδοχή της ζημίωσης της αυτοκρατορίας από τους Τούρκους γίνεται στην προσπάθειά του να μετριάσει τις ευθύνες του για τις καταστροφές που εκείνοι προκάλεσαν στην αυτοκρατορία, θεωρώντας τους το «αναγκαίο κακό» που αναμείχθηκε στα εσωτερικά ζητήματα του κράτους. Εν μέρει, η άποψή του είναι σωστή για τον ερευνητή· χωρίς τη βοήθειά τους ήταν αδύνατον να αντιμετωπιστούν τα πολλαπλά μέτωπα εντός και εκτός της αυτοκρατορίας, αλλά ήταν και ζήτημα χρόνου όχι μόνο να επωφεληθούν από τη συχνή στρατιωτική χρησιμοποίησή τους αλλά και να ξεφύγουν από τον έλεγχο της βυζαντινής διοίκησης.³⁹⁸

Τα επόμενα χρόνια το Βυζαντινό κράτος εξακολουθούσε να βρίσκεται σε εμπόλεμη κατάσταση. Το 1342 οι «Σκύθες» επέδραμαν στην Ήπειρο και τη Θράκη με τη συνήθη «άσυνεσία» τους. Παράλληλα, διενεργούνταν και επιθέσεις των «Μυσών» στο Διδυμότειχο. Αμφότεροι οι εισβολείς «ὕπὸ τοῦ θορύβου καὶ τῆς ταραχῆς ἀλλήλους συμπατοῦντες» εγκατέλειψαν την περιοχή επιβεβαιώνοντας την προφητεία του μητροπολίτη Διδυμοτείχου, Ιλαρίωνα.³⁹⁹ Ο Ιλαρίων υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής του Καντακουζηνού και η αναφορά του δεύτερου στο γνωστό προφητικό χάρισμα του μητροπολίτη αποσκοπούσε στην διάδοση της προπαγάνδας σχετικά με την ύπαρξη ενός θεϊκού σχεδίου προστασίας των εδαφών που είχε επιρροή ο Καντακουζηνός και συνεπώς την απουσία ανεπανόρθωτων κινδύνων για την αυτοκρατορία από τους εχθρούς της (μουσουλμάνους και μη). Σύμφωνα με τον ιεράρχη, το αντίπαλον δέος της αντιβασιλείας ήταν προορισμένο από τον Θεό να κυβερνήσει τον τόπο μαζί με τον Ιωάννη Ε΄.⁴⁰⁰

Παρά τις σφοδρές τουρκικές επιδρομές στη Θράκη ο ηγεμόνας του Αϊδινίου παρέμενε σταθερή επιλογή για τον Καντακουζηνό. Εκείνη την περίοδο άλλωστε, ο Απόκαυκος κέρδιζε έδαφος στη διαμάχη, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την

³⁹⁷ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 87²²⁻²⁴, 88¹⁻⁷, 102⁵⁻¹³, 106¹¹⁻¹⁹. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, «Σχετικά με την απήχηση του Απόκαυκου», σ. 79-85

³⁹⁸ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 156⁴⁻¹⁰.

³⁹⁹ *PLP*: αρ. 8177· NICOL, «Hilarion», σ. 191, 194-196· ο ίδιος, *Church and society*, σ. 45.

⁴⁰⁰ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 169²⁻¹⁷, 171¹⁻²³, 303⁴⁻¹², 318⁷⁻²¹, 341¹⁻²⁴, 342¹⁻¹⁹, 344⁴⁻⁹. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το προφητικό χάρισμα του μητροπολίτη Διδυμοτείχου, Ιλαρίωνα, βλ. ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, *Γράφοντας ιστορία με τους αγίους*, σ. 120.

εγκωμιαστική επιστολή του Γρηγόριου Ακίνδυνου προς τον Απόκαυκο, που αντιστεκόταν στα δεινά των «βαρβάρων», εξαιτίας των οποίων έπασχε το γένος.⁴⁰¹ Για ακόμα μία φορά, ο Βυζαντινός ηγέτης προβάλλει τη στενή σχέση του Αμούρ ως κίνητρο για την άμεση εμπλοκή του τουρκικού παράγοντα στον εμφύλιο πόλεμο, γι' αυτό και πριν διηγηθεί την επικείμενη βοήθεια του αλλόθρησκου αρχηγού προς εκείνον, φροντίζει να υπενθυμίσει την επωφελή για την αυτοκρατορία συνεισφορά των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας στο μέτωπο της Φώκαιας και της Μυτιλήνης. Χωρίς να αμφισβητείται απαραίτητα η φιλία των δύο ανδρών, πρέπει να ειπωθεί πως ο Καντακουζηνός θεωρούσε τον Αμούρ ως έναν αξιόπιστο σύμμαχο με τα μέχρι τότε δεδομένα, αποσιωπώντας σχεδόν την επικινδυνότητα του ίδιου του εμίρη και του στρατεύματός του, καθώς και τις προκληθείσες καταστροφές των Τούρκων στη Θράκη. Κρίνεται όμως σκόπιμο να επισημανθεί πως ο αγώνας των δύο αντίπαλων παρατάξεων του εμφυλίου ήταν άνισος: ο Καντακουζηνός είχε κληθεί να αντιμετωπίσει, εκτός από την εχθρική αντιβασιλεία η οποία πρώτη ενέπλεξε ξένους στον εμφύλιο, τους Βούλγαρους και τους Σέρβους σε Μακεδονία και Θράκη. Συνεπώς, ήταν εύλογη η αξιοποίηση των Τούρκων πολεμιστών αλλά όχι σε τέτοια έκταση.⁴⁰²

Η περιγραφή των προτερημάτων του Αμούρ ή ορθότερα η προσωπογραφία του καλύπτουν ένα μεγάλο μέρος της αφήγησης των γεγονότων του δευτέρου εμφυλίου πολέμου. Ο Γρηγοράς δεν αρνείται τη βαρβαρική καταγωγή και τους βαρβαρικούς τρόπους του Ουμούρ, αλλά η φιλία και η αναζήτηση της αλήθειας με τον Καντακουζηνό ήταν υπεράνω όλων των διαφορών τους. Ο μουσουλμάνος σατράπης περιγράφεται σαν ένας ακέραιος άνδρας, πλήρως κατευθυνόμενος από τον Καντακουζηνό, ο οποίος το 1343 προσκύνησε με δουλικό τρόπο την Ειρήνη Καντακουζηνή στο Διδυμότειχο και δεν αποδέχτηκε από εκείνη την παροχή των αναγκαίων επιτηδείων (τροφή, ένδυση) για τον εαυτό του και το στράτευμά του, παρά το δριμύ ψύχος. Η αποστολή του μπέη στη Θράκη παρουσιάζεται απόλυτα ανιδιοτελής με στόχο την εξασφάλιση της ζωής του φίλου του, θυσιάζοντας ακόμα και ένα τμήμα του «περσικοῦ» στρατού. Επίσης, σύμφωνα με τα γραφόμενα του ιστορικού, ο «βάρβαρος» είχε υιοθετήσει την ελληνική παιδεία και συμπεριφορά σε αντίθεση με τους ομοαίματός του. Ο ίδιος τρόπος εξιστόρησης των παραπάνω γεγονότων

---

⁴⁰¹ Ακίνδυνος, *Επιστολαί*, αρ. 24, σ. 80₁₋₄.

⁴⁰² Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 344₁₂₋₁₈.

ξεδιπλώνεται και στο ιστορικό έργο του Ιωάννη Καντακουζηνού, όπως θα εξεταστεί παρακάτω.⁴⁰³

Έτσι, το 1342 ο Αμούρ για χάρη του Καντακουζηνού θα μετέβαινε ως επικεφαλής του στρατού του στη Θράκη με τη συμβολή τριακοσίων ογδόντα πλοίων και σχεδόν δύο χιλιάδων πολεμιστών. Αυτή η πολυπληθής επιχείρηση ήταν η πρώτη μεγάλης έκτασης εμπλοκή των Τούρκων στη δεύτερη εμφύλια σύγκρουση. Ο εμίρης, μετά το τέλος της αποστολής στη θρακική πεδιάδα, εγκατέστησε μία φρουρά του στην περιοχή. Ήταν τέτοια η φήμη των στρατευμάτων του που οι κάτοικοι ήλπιζαν να ήταν η τελευταία φορά που θα έρχονταν σε επαφή μαζί τους. Οι επαναλαμβανόμενες, καταστροφικές συνέπειες της παραμονής των μη κατάλληλα εφοδιασμένων για τον βαρύ χειμώνα στρατευμάτων του Τουρκομάνου ηγέτη είχαν γίνει δυσβάστακτες για τους ντόπιους. Καθίσταται πια σαφές πως η σκλήρυνση της πολιτικής του Καντακουζηνού με θύματα τους ίδιους τους υπηκόους του στόχευε στην ολοκληρωτική εξουδετέρωση των αντιπάλων του με κάθε κόστος.⁴⁰⁴

Όταν ο Αμούρ έφτασε στη Θράκη το 1342, έστειλε πρεσβεία στη βασίλισσα Ειρήνη Καντακουζηνή, της προσέφερε ως δώρο τους επιφανέστερους των Τούρκων και με δάκρυα στα μάτια για τον πόνο του φίλου του δήλωνε ότι θα διακινδύνευε για εκείνον. Αυτή με τη σειρά της του παραχώρησε εκατό ίππους. Ο αριθμός των πολεμιστών που συγκεντρώθηκε στο Διδυμότειχο ανερχόταν περίπου σε δύο χιλιάδες. Ο εμίρης, θέλοντας το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα, χρησιμοποίησε τους ευγενέστερους και τους πιο άξιους ίππους που διέθετε. Ο Καντακουζηνός επαναλαμβάνει τις πορθήσεις και το πλιάτσικο στα θρακικά χωριά από τους Τούρκους και δίνει μία ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια για τα τεκταινόμενα: Ο σύμμαχός του άφηνε τον στρατό του να πράττει κατά βούληση, δηλαδή του παρεχόταν από τη βυζαντινή πλευρά η δυνατότητα δράσης πέραν των προβλεπόμενων ορίων μιας στρατιωτικής αποστολής ακόμα και πέραν της αναμενόμενης ως έναν βαθμό πρακτικής των ληστειών από τους μουσουλμάνους πολεμιστές. Επομένως, ο Βυζαντινός ηγέτης μετατρεπόταν σταδιακά από ρυθμιστή των γεωπολιτικών εξελίξεων της αυτοκρατορίας σε εξαρτώμενο πιόνι του Αμούρ.⁴⁰⁵

Το ίδιο έτος οι κάτοικοι των Φερών θορυβήθηκαν από τον επικείμενο, καταστρεπτικό ερχομό της «περσικής» στρατιάς και με «μίσος» προς τον αυτοκράτορα

⁴⁰³ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 649¹⁻²⁰, 650¹⁻²⁵, 651¹⁻¹⁶, 652¹⁻¹⁰.

⁴⁰⁴ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 344¹²⁻²⁵, 345¹. NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 314-316.

⁴⁰⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 345, 346¹⁻¹¹.

σε περίπτωση ωφέλειας εκείνου από τους «Πέρσες», απέστειλαν γράμματα στον Ουμούρ, τα οποία συντάσσονταν «δήθεν» από τον Καντακουζηνό. Μέσω των επιστολών αιτούνταν την εύνοια του μουσουλμάνου άρχοντα και την επιστροφή στη επικράτειά του με το πρόσχημα της μη ηθελημένης πρόκλησης βλάβης στους Βυζαντινούς. Η πρωτοβουλία των κατοίκων των Φερών εξέφραζε τον λογικότατο φόβο τους μήπως η σχέση του Καντακουζηνού με τον Αμούρ μετατραπεί σε έχθρα και σε «βαρβαρικό» πόλεμο. Ο εμίρης δεν υποπευτεύτηκε την πλαστότητα των επιστολών και δεν ήξερε αν θα έπρεπε να επιστρέψει στην ηγεμονία του σύμφωνα με τις σταλθείσες εντολές ή να κατευθυνθεί προς τον Καντακουζηνό. Τελικά, ο θάνατος πολλών Τούρκων στρατιωτών στη Θράκη λόγω άσχημων καιρικών συνθηκών ανάγκασε τον ξένο αρχηγό στην εγκατάλειψη της βυζαντινής επικράτειας.⁴⁰⁶

Αργότερα, ο εμίρης κατευθύνθηκε στη Βήρα και προσάραξε τα πλοία του στον Έβρο. Η αντίσταση των Θρακών, με τη θανάτωση τριακοσίων Τούρκων ναυτών και την αιχμαλωσία όσων προσπαθούσαν να προβούν σε ληστείες, τον εξανάγκασαν σε αναστολή των σχεδίων του στην περιοχή. Το περίεργο στοιχείο στο συγκεκριμένο απόσπασμα δεν είναι η εύλογη αντίσταση των Βυζαντινών, προκειμένου να σώσουν τις ζωές και τις προμήθειές τους εν μέσω χειμώνα, αλλά η παρουσίαση του ηρωικού πορτραίτου του ξένου ηγεμόνα που επιδίωκε την παροχή βοήθειας στους κατοίκους της Θράκης, ενώ αυτοί με ύπουλο τρόπο την αρνούσαν. Ο Αμούρ παρουσιάζεται χωρίς υπερβολή σαν υποτελής του αυτοκράτορα και της μητέρας του, που ανυστεροβούλως τους προσκυνούσε και λάμβανε εντολές από εκείνους, τις οποίες ακολουθούσε κατά γράμμα.⁴⁰⁷

Το 1343, ο *Μέγας Δούκας* Απόκαυκος, καθαρά τυχοδιωκτικά, βλέποντας την πλάστιγγα να γέρνει υπέρ του Καντακουζηνού, κατέφτασε στη Θεσσαλονίκη με στρατό ξηράς και θάλασσας και τη συνδρομή τριανταδύο «περσικῶν» πλοίων. Το «περσικό» στράτευμά του υπό τον στρατηγό Μονομάχο διέπραττε λεηλασίες και μέγιστες καταστροφές (σφαγές, πλιάτσικο, εμπρησμούς) κατά την παραμονή του στη Βέροια. Ο Καντακουζηνός έστειλε πρέσβεις στον Μονομάχο διαμαρτυρόμενος για την αγνωμοσύνη των Τούρκων του Απόκαυκου και τις επιθετικές βλέψεις τους εναντίον των Βυζαντινών. Παράλληλα κάλεσε τον «φίλο» Αμούρ να συμμαχήσει μαζί του, ώστε να προλάβει μία ενδεχόμενη προσέγγιση του Τούρκου ηγεμόνα από την αντιβασιλεία.

⁴⁰⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 347, 348₁.

⁴⁰⁷ Ο.π., σ. 348₃₋₁₂.

Ο Αμούρ ήταν ξανά δεκτικός στη συμμαχία με τον αυτοκράτορα. Είτε πρόκειται για την αντιβασιλεία είτε για τον Καντακουζηνό, οι τουρκικές δυνάμεις τις Μ. Ασίας θεωρούνταν απαραίτητες και καθοριστικές για την έκβαση του εμφυλίου.⁴⁰⁸

Η στρατιωτική ενίσχυση του Καντακουζηνού θορύβησε τον Απόκαυκο. Ο *Μέγας Δούκας* απέστειλε πρεσβεία και χρήματα στον Αμούρ ζητώντας του να μη στραφεί εναντίον του και να μη συμμαχήσει με τον αντίπαλό του. Η άρνηση χρηματισμού του Αμούρ ίσως δεν ήταν απόρροια της αμφισβητούμενης εγκάρδιας σχέσης του με τον Καντακουζηνό αλλά αποτέλεσμα λογικών σχεδιασμών, διότι θα ήταν μεγάλο το ρίσκο της αλλαγής πλευράς στον εμφύλιο ειδικά μετά τη διαφαινόμενη νίκη του σταθερού συμμάχου και φίλου του (;), Καντακουζηνού.⁴⁰⁹ Η απόκριση του «αδιάφθору» Τούρκου προς την πρόταση του Απόκαυκου θυμίζει πολύ τον ηρωικά περιβεβλημένο λόγο του Ορχάν προς του στρατιώτες του στο έργο του Καντακουζηνού.⁴¹⁰ Ο Αμούρ θεωρούσε ασύνηθες φαινόμενο το γεγονός πως ο πολέμιός του τού ζητούσε στρατιωτική βοήθεια, γι' αυτό και ήταν ιδιαίτερα επιφυλακτικός απέναντι στον *Μεγάλο Δούκα*, αναφέροντας μάλιστα πως ο Βυζαντινός αξιωματούχος αρεσκόταν στο ψέμα, ενώ ο ίδιος ήταν οπαδός της αλήθειας. Τα λόγια του ήταν πιθανότατα προϊόντα χάλκευσης και υπέρμετρης κολακείας προς το αντίπαλο δέος της αντιβασιλείας στοχεύοντας στην προβολή της εικόνας ενός αδέκαστου άνδρα, ο οποίος δεν εκμεταλλευόταν την πολιτική του «διαίρει και βασίλευε». Ο μπέης με έναν επιτηδευμένο τρόπο ομολογούσε την ξεκάθαρη πίστη του και την παροχή της βοήθειάς του όχι σε όλους γενικά τους Βυζαντινούς ηγέτες, αλλά αποκλειστικά και μόνο στον Ιωάννη Καντακουζηνό.⁴¹¹

Στη συνέχεια ο Γρηγοράς δημιουργεί ένα τραγικό πορτραίτο του μουσουλμάνου εμίρη για να δικαιολογήσει τη συνακόλουθη προδοσία του «ταλαίπωρου» Αμούρ που είχε να επιλέξει ανάμεσα σε δύο «κακά». Ο ιστορικός μας ενημερώνει για τις απειλές του Απόκαυκου σε βάρος της ζωής του αιχμάλωτου γιου του εμίρη σε περίπτωση άρνησης σύναψης συμμαχίας του Τούρκου στρατηλάτη με την αντιβασιλεία. Η συγκάλυψη της προδοτικής στάσης των Τούρκων αρχηγών απέναντι στον Καντακουζηνό στηρίζεται στην ίδια ακριβώς αμφιλεγόμενη -αν όχι- σαθρή

⁴⁰⁸ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 357¹⁹⁻²³, 381⁹⁻²⁴, 382¹⁻³, 383²⁻⁷, 384²⁻⁴. ΜΑΛΑΜΟΓΛΟΥ, «Η πολιτική του Βυζαντίου», σ. 131.

⁴⁰⁹ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 384¹⁰⁻²⁴, 385¹⁻⁶. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare*, σ. 35.

⁴¹⁰ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 355¹⁰⁻¹⁷, 356¹⁻¹⁰.

⁴¹¹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 568²²⁻²⁴, 569¹⁻⁶, 661⁷⁻²³. ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Το συλλογικό πορτραίτο του διανοούμενου», σ. 88.

επιχειρηματολογία του συγγραφικού έργου του ίδιου του αυτοκράτορα.⁴¹² Επομένως, τα ανωτέρω γεγονότα της *Ρωμαϊκής Ιστορίας* εξυπηρετούσαν την υποστήριξη της πολιτικής προσέγγισης του Καντακουζηνού, διότι δύσκολα κατανοείται ο συναισθηματικός εκβιασμός ως το μοναδικό κίνητρο της προδοσίας της τουρκικής πλευράς. Ο ιστορικός μέσω του λόγου του Αμούρ επιρρίπτει αποκλειστικά στον Απόκαυκο την ευθύνη της χερσαίας και ναυτικής σύμπραξης του Τούρκου αρχηγού με τις δυνάμεις υπεράσπισης των συμφερόντων του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου.⁴¹³

Ο εμίρης διατεινόταν ότι ο *Μέγας Δούκας* έστειλε πρώτος «περσικό» στρατό κατά των Βυζαντινών και δήλωνε αθώος για την επίθεση του στρατού του στα βυζαντινά εδάφη εξαιτίας της συμφωνίας του με την αντιβασιλεία. Η αναγκαστική συμμαχία μαζί του ήταν απολύτως τυπική, αφού δεν θα δεχόταν τυχόν συμμάχους ως φυγάδες στα εδάφη του όπως θα έπραττε για τους φίλους του, υπονοώντας τον Καντακουζηνό. Για τον μπέη, ο Απόκαυκος ήταν υπεύθυνος για τα εγκλήματα, την καταστροφή της βυζαντινής γης, τους εξανδραποδισμούς και το «μιάσμα» των ιερών, και όχι η σύμπραξη Τούρκων και «άσεβων». Από το τελευταίο επιχείρημα φαίνεται η περιφρόνηση του Ουμούρ για τους χριστιανούς, αποκαλώντας «άσεβη» τα βυζαντινά στρατεύματα.⁴¹⁴

Ο Απόκαυκος μόλις έμαθε τον ερχομό των «βαρβάρων» απέπλευσε προς το Βυζάντιο. Φοβούμενος την πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους «βαρβάρους» του Αμούρ και τον Καντακουζηνό έστειλε πεζικό, ιππικό και «Πέρσες» κατά της αντίπαλης παράταξης στη Βέροια. Ο Αμούρ στην κατά πάσα πιθανότητα παραποιημένη ομιλία του προς τους στρατιώτες του αποδεχόταν τον κίνδυνο υπέρ του Καντακουζηνού όπως θα έπραττε και για τον εαυτό του χωρίς κέρδος, παρά μόνο την ευδοξία του τουρκικού στρατεύματος. Για πολλοστή φορά, ο Τούρκος μπέης παρουσιάζεται ως ανιδιοτελής φίλος και λιγότερο σαν πολιτικός, σε αντιδιαστολή με τον Απόκαυκο που κατηγορείται ευθέως για χρηματισμό των Βυζαντινών. Η αναφορά ότι η αντίπαλη παράταξη δεν έπαιζε επί ίσοις όροις και εξαγόραζε τον βυζαντινό πληθυσμό με σκοπό τη συστράτευσή του στο πλευρό της αντιβασιλείας πρέπει να συσχετιστεί με την επιθυμία του Καντακουζηνού να πείσει τους σύγχρονους πως η επιλογή του έμπιστου Τούρκου αρχηγού δεν ήταν προδοσία, αλλά η μόνη λύση απέναντι στη διεφθαρμένη αντιβασιλεία. Επιπροσθέτως, επαναλαμβάνεται το επιχείρημα της παρελθούσας

⁴¹² Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 480₁₋₁₉, 481₁₋₈.

⁴¹³ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 662₁₋₁₅.

⁴¹⁴ Ο.π., σ. 664₂₋₂₃, 665₁₋₂₀.

βοήθειας του Αμούρ στο μέτωπο της Φώκαιας και της Ρόδου για τους λόγους που ήδη έχουν αναλυθεί.⁴¹⁵

Κατά τον Αμούρ, έπρεπε να σωθεί ο Καντακουζηνός με κάθε κόστος ακόμα και αν χρειαζόταν τα στρατεύματά του να πεθάνουν στη μάχη με φιλοτιμία. Ο μπέης αναφερόταν σε αξίες, όπως φιλοτιμία, ανδρεία, ευδοξία, εύκλεια, δικαιοσύνη, φρόνηση, οι οποίες μπορούσαν να κατακτηθούν από τους στρατιώτες του, αν βοηθούσαν με αυταπάρνηση τον Καντακουζηνό. Αναδύεται μία αντίφαση στα ανωτέρω λεχθέντα: Πώς είναι δυνατόν οι «βάρβαροι» Τούρκοι που προξενούσαν αδιακρίτως τρομερές καταστροφές στα βυζαντινά εδάφη κινούμενοι σαν απλοί ληστές, να κατανοούσαν τα υψηλά ιδανικά που ανέφερε ο επικεφαλής τους και μάλιστα να δύνανται να τα εφαρμόσουν; Ίσως, η σχέση των δύο ανδρών να ήταν πράγματι ιδεατή, χωρίς όμως εκείνοι να λάμβαναν υπόψη τις ρεαλιστικές δυσκολίες υλοποίησης μιας έμπιστης και αποτελεσματικής συμμαχίας. Ο Καντακουζηνός αφηγείται το διακύβευμα της συμφωνίας με τον Αμούρ ως αμφίπλευρο, αφού και οι δύο ηγέτες διακύβευαν το πολιτικό τους προφίλ στο όνομα της φιλίας. Ήταν εξίσου παράτολμο για τον Καντακουζηνό να δεχτεί τα «βαρβαρικά» στρατεύματα στα μακεδονικά και τα θρακικά εδάφη υπό τον κίνδυνο της καταστροφικής μανίας τους και για τον σύμμαχό του να χάσει ένα μεγάλο μέρος των στρατιωτικών του δυνάμεων αντιμετωπίζοντας τον βυζαντινό στρατό από τον οποίο είχαν νικηθεί αρκετές φορές στο πρόσφατο παρελθόν.⁴¹⁶

Εξήντα ναύαρχοι του Αμούρ μαζί με τα πληρώματά τους αποφάσισαν να συγκινδυνεύσουν μαζί του, ενώ κάποιοι άλλοι θα ξεκινούσαν με κατεύθυνση τη Μακεδονία μόλις ο άνεμος γινόταν ούριος. Τελικά, έφτασαν κοντά στη Θεσσαλονίκη ώστε να ναυμαχήσουν εναντίον του Απόκαυκου. Το «περσικόν» όταν πληροφορήθηκε ότι ο *Μέγας Δούκας* απέπλευσε στο Βυζάντιο, διεξήγαγε επιδρομή στη Θεσσαλονίκη ληστεύοντας και εξανδραποδίζοντας πολλούς κατοίκους της. Την επόμενη μέρα τα στρατεύματα του Αμούρ μετέβησαν στην Πύδνα και στη συνέχεια στα εδάφη του Κράλη της Σερβίας χωρίς όμως να προβούν σε υποδουλώσεις γεγονός πρωτοφανές και ταυτόχρονα δείγμα πλήρους υπακοής στα συμφέροντα του Καντακουζηνού. Πράγματι, το φόβητρο των τουρκικών επιθέσεων λειτούργησε και οι άρχοντες της Βέροιας και

⁴¹⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 385-387.

⁴¹⁶ Ο.π., σ. 387²⁴, 388¹⁰⁻²⁴, 389¹⁻³.

της Θεσσαλίας και ο Κράλης προσχώρησαν στον Καντακουζηνό και στον γιο του, Μανουήλ.⁴¹⁷

Η ναυτική δύναμη του Τούρκου ηγεμόνα προκαλούσε καταστροφές, όταν έφθασε στη Θεσσαλονίκη το 1343. Η παραδοχή της αγριότητας των Τούρκων πολεμιστών («όσα εικός βαρβάρους») ούτε εκπλήσσει, ούτε γίνεται αντικείμενο δυσμενούς σχολιασμού από τον Καντακουζηνό, γιατί μάλλον, τη δεδομένη στιγμή, η σωτηρία του επαφιόταν σε εκείνους και τις μεθόδους τους και η παρουσία τους λειτουργούσε σαν φόβητρο στους αντιπάλους του. Η αποστολή του Αμούρ εστέφθη με επιτυχία. Στη συνάντηση των δύο ανδρών κοντά στη Θεσσαλονίκη ο μπέης κατέβηκε από το άλογο, προσκύνησε τον Καντακουζηνό και βάδισε σε αυτόν πεζός. Ο Βυζαντινός άρχοντας τον διέταξε να ανέβει στο άλογό του και «προσαγορεύτηκαν» μεταξύ τους. Η κίνηση του Καντακουζηνού να μην αφήσει τον σύμμαχό του να τον προσκυνήσει δείχνει ότι πια τον θεωρούσε ισότιμο ηγέτη και όχι υποτελή.⁴¹⁸

Η πλήρης εμπιστοσύνη στην τουρκική ελίτ και η προσπάθεια αφομοίωσής της στη βυζαντινή πραγματικότητα ίσως αποδεικνύεται και από τα παρακάτω περιστατικά· την άτυπη θέση του Ουμούρ ως πρεσβευτή των αξιώσεων της εκούσιας παράδοσης των Θεσσαλονικέων στον Καντακουζηνό και την αποστολή ειρήνης του Σαλαντίν/ Salāhaddīn⁴¹⁹ στο Βυζάντιο προς την Άννα της Σαβοΐας, η οποία έλαβε τη διαβεβαίωση πως δεν θα βλαπτόταν ο διάδοχος του θρόνου. Επιπλέον, στην πρεσβεία του Σαλαντίν διατυπώθηκε στην αυτοκράτειρα το αδύναμο επιχείρημα της μετάθεσης όλων των ευθυνών για το καταστροφικό πέρασμα των «βαρβάρων» σε Μακεδονία και Θράκη μόνο στον Απόκαυκο, επειδή αυτός πρώτος ξεκίνησε τις εχθρικές ενέργειες στον εμφύλιο, αδυνατώντας να αντιμετωπίσει τις συνασπισμένες δυνάμεις του αντιπάλου του. Από τον Καντακουζηνό αναγνωρίζονταν και καταδικάζονταν αυστηρά οι βιαιότητες και το χύσιμο του αίματος των χριστιανών αποκλειστικά από τους μουσουλμάνους συμμάχους του ανταγωνιστή του.⁴²⁰

Η αμαύρωση της εικόνας του *Μεγάλου Δουκός* συντελείται και με τη φερόμενη λεκτική επίθεσή του στον «δοῦλο» του αυτοκράτορα, Αμούρ. Κατά τον Απόκαυκο, η αντίπαλη παράταξη του εμφυλίου ήταν αφερέγγυα απέναντι στην προάσπιση των συμφερόντων του νεαρού γόνου των Παλαιολόγων και η αναξιοπιστία του εμίρη

⁴¹⁷ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 390⁹⁻²⁴, 391, 392, *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 8, σ. 83⁴¹.

⁴¹⁸ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 392¹⁵⁻²¹, 393²⁻⁷. DE VRIES-VAN DER VELDEN, *L' élite byzantine*, σ. 100-104.

⁴¹⁹ *PLP*: αρ. 24737.

⁴²⁰ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 393⁷⁻¹², 394, 395⁶⁻²⁴, 396, 397¹⁻¹⁰.

συγκρινόταν με τη δουλικότητα και την ανεντιμότητα που πολλές φορές επεδείκνυαν οι ιπποκόμοι και οι μάγειρες. Αντιθέτως, ο Καντακουζηνός παρουσίαζε τους αλλότριους συμμάχους του ως τους μοναδικούς πρεσβευτές της ειρήνης για την αυτοκρατορία και εφόσον η διπλωματική προσέγγιση με τους ευγενείς αντιπάλους του δεν ευόδωσε, ξεκίνησε την κατάκτηση των πόλεων που δεν παραδίδονταν εκούσια σε αυτόν. Ο μετριασμός των αρνητικών εντυπώσεων από τη χρησιμοποίηση τουρκικών στρατευμάτων εναντίον του βυζαντινού πληθυσμού γίνεται με την υπενθύμιση της αξιοποίησής τους και από τον Ανδρόνικο Γ΄ στο παρελθόν.⁴²¹

Μετά από τριάντα μέρες στρατοπέδευσης έξω από τη Θεσσαλονίκη, οι «βάρβαροι» απέπλευσαν προς τα θρακικά παράλια. Σε αυτό το σημείο παρατίθεται στη *Ρωμαϊκή Ιστορία* η ειρωνεία του Ουμούρ (ή ορθότερα η ειρωνεία του Γρηγορά δια στόματος Αμούρ) για τη «δεισιδαιμονία» του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου περί της μη συγχώρεσής του από τους ομοφύλους του, οι οποίοι υπέφεραν εξαιτίας του από τους Τούρκους. Κατά τη διάρκεια του ίδιου έτους «τὰ κτήνη ἤλαυνον» στη Θράκη, καίγοντας χωριά, εξανδραποδίζοντας τον ντόπιο πληθυσμό και σφάζοντας ζώα. Επιπλέον, καταλάμβαναν την ακατοίκητη και ακαλλιέργητη θρακική γη. Κατά τον Γρηγορά, ο λιμός και η έλλειψη σίτου από τον Εύξεινο Πόντο προς τη Θράκη αποτελούσαν τις προφάσεις των Βυζαντινών για την κατάληψη αυτών των εδαφών και όχι τα αίτιά της. Εναργέστερα, ο συγγραφέας υπονοεί πως την ευθύνη για την τουρκική επέλαση στην περιοχή την είχε κυρίως η αντιβασιλεία με την επιλογή της ανάμειξης των μουσουλμάνων πολεμιστών της Μ. Ασίας στον δεύτερο εμφύλιο, θεωρώντας τη σιτοδεία ως το αποτέλεσμα αυτής της επιλογής. Η κριτική του είχε λογική βάση, αφού η τουρκική στρατιωτική παρουσία στη Θράκη ήταν αναμενόμενο να επιφέρει καταστροφικές συνέπειες, αλλά δεν ήταν απόλυτα ειλικρινής, εφόσον η αντίστοιχη παρουσία των συμμαχικών, τουρκικών στρατευμάτων του Καντακουζηνού στην ίδια περιοχή δεν προκαλούσε πάντα την κατακραυγή του ιστορικού.⁴²²

Το 1343 ο Μυσός (Βούλγαρος) Μομιτζίλος⁴²³ θα αναλάμβανε την εποπτεία των τουρκικών στρατευμάτων του Καντακουζηνού. Η επιλογή του από τον αυτοκράτορα ενδεχομένως στηριζόταν στον αποτελεσματικότερο έλεγχο των κινήσεων των Τούρκων, διότι ο ξένος επικεφαλής εφαρμόζε παρόμοιες ληστρικές πρακτικές με εκείνους. Οι παραινέσεις των Μυσών και των Βυζαντινών αρχόντων να μην προβεί σε

⁴²¹ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 398, 399¹⁻¹⁰, 400⁴⁻²⁴, 401¹⁻¹⁰, 402⁹⁻¹⁸.

⁴²² Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 673¹⁰⁻¹⁴, 676⁷⁻²⁴, 677¹⁻⁶, 683⁵⁻¹⁴.

⁴²³ *PLP*: αρ. 19255.

ληστείες ο Μομιτζίλος δεν εισακούστηκαν, διότι η επιλογή του συγκεκριμένου προσώπου έγινε ακριβώς για αυτόν τον λόγο· την ευκολότερη αυτομόληση των αντιταχθέντων στον Καντακουζηνό. Γίνεται αντιληπτή η τυχодиωκτική στάση του αυτοκράτορα ο οποίος, ενώ ψέγει πολλάκις τις ληστείες και τις αρπαγές των Τούρκων, τις επιδιώκει από τον αλλογενή στρατηλάτη. Τοιουτοτρόπως, αναιρείται η παραπάνω διαβεβαίωση του συγγραφέα για την αξιοπιστία των μουσουλμάνων πολεμιστών της Μ. Ασίας που είχαν επιλεχθεί ακόμα και από τον εκλιπόντα αυτοκράτορα.⁴²⁴

Ο Καντακουζηνός μαζί με τον Ουμούρ και έξι χιλιάδες Τούρκους έφτασαν στο Διδυμότειχο και τη Ροδόπη. Όσες περιοχές προσχώρησαν στον αυτοκράτορα έμειναν αλώβητες από τους «Πέρσες», αλλά όσες αντιστάθηκαν υπέφεραν από αυτούς. Η ξεκάθαρη εκδίκηση του Καντακουζηνού θεωρείτο τιμωρία σε όσους δεν υποστήριζαν τη νόμιμη βυζαντινή διοίκηση και όχι προδοσία απέναντι σε μία μερίδα των υπηκόων της αυτοκρατορίας. Οι Βυζαντινοί της Μακεδονίας και της Θράκης, παρόλο που υπέφεραν τα μέγιστα από τις πολύχρονες, τουρκικές επιδρομές και συνεπώς δύναται να δικαιολογηθεί η αντίστασή τους, ήταν ταυτόχρονα και εν δυνάμει υπόλογοι για εσχάτη προδοσία.⁴²⁵ Ταυτόχρονα, όμως ο αυτοκράτορας ήλθε αντιμέτωπος με την κατά παραδοχή του αποτυχία της φιλοτουρκικής πολιτικής, καθώς αδυνατούσε να ελέγξει τις ληστρικές επιδρομές και την καταστροφική μανία των Τούρκων και οι θρακικές πόλεις, παρά τις ολέθριες εισβολές που υπέστησαν, δεν προσχώρησαν στον Καντακουζηνό.⁴²⁶

Ο εμφύλιος συνεχιζόταν στη Θράκη και στους συμμάχους της αντιβασιλείας προστέθηκε ο Αλέξανδρος των Μυσών (Βουλγάρων). Ο Αλέξανδρος επιχείρησε μάταια τον χρηματισμό του Αμούρ το 1343 και αμέσως μετά στράφηκε στον προσεταιρισμό του Μαυρομάτη. Ο συγκεκριμένος αξιωματούχος, γνώστης της «περσικής» γλώσσας, βρισκόταν υπό τις εντολές του Καντακουζηνού, τροφοδοτώντας τον στρατό του Αμούρ και πείστηκε από τον Βούλγαρο αρχηγό να συντελέσει στην αποχώρηση της «περσικής» στρατιάς από την αυτοκρατορία. Για τον Καντακουζηνό, η εγκατάλειψη του πολεμικού μετώπου δεν ήταν ένα πιθανό σχέδιο του Αμούρ παρά μία πράξη αποκλειστικής ευθύνης των στρατιωτών του.⁴²⁷

⁴²⁴ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 402¹⁵⁻²⁵, 403¹⁻¹². LEMERLE, *Aydin*, σ. 172.

⁴²⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 403²²⁻²³, 404¹⁻¹⁸.

⁴²⁶ *Ο.π.*, σ. 404¹⁻¹⁸.

⁴²⁷ *Ο.π.*, σ. 407⁹⁻²³, 408, 409¹⁻¹⁸, 410¹⁻⁹.

Ο αυτοκράτορας βαλλόταν από παντού και ο Αμούρ έστειλε πρεσβεία στην αντιβασιλεία με σκοπό τον τερματισμό των διαμαχών. Ο εμίρης φαινόταν να ενδιαφέρεται περισσότερο για τα προβλήματα του Βυζαντίου παρά για την επικράτειά του. Ο Απόκαυκος δεν έκανε νύξη για ειρήνη και είπε πως ο Αμούρ είχε τόσο τιμηθεί από τους Ρωμαίους και τους «βαρβάρους», ώστε εξελίχθηκε σε ανδράποδο του εχθρού του, τόσα χρόνια που ταλαιπωρούνταν στα ξένα εδάφη χωρίς κέρδος και δόξα. Ίσως το καυστικό σχόλιο του μέλους της επιτροπείας, αν δεν ήταν επινόηση του Καντακουζηνού, να επιβεβαιώνει μέχρι ενός σημείου τη φιλία ή και σχεδόν δουλικότητα του σατράπη προς τον αυτοκράτορα παρά τον μακροχρόνιο πόλεμο φθοράς των στρατιωτών του πρώτου σε έναν αμφίρροπο εμφύλιο. Σε καμία περίπτωση όμως δεν απαλείφεται το τεράστιο όφελος των Τούρκων από την ασταμάτητη παρουσία τους στα βυζαντινά εδάφη. Η πρεσβεία εκ μέρους του μπέη κατηγορήσε ευθέως τις διαβολές της αντιβασιλείας, συνέδεσε τη φερόμενη ως υποτακτικότητα του εμίρη με την άνευ όρων στήριξη στον Καντακουζηνό και οι παρόντες θαύμασαν τη σύνεση του «βαρβάρου» αντιπροσώπου του Τούρκου αρχηγού. Ο συγγραφέας-αυτοκράτορας φτάνει στο σημείο να εξυψώνει τα λόγια ενός αγνώστου «βαρβάρου» μέσω του υποτιθέμενου θαυμασμού του από τους παρευρισκόμενους.⁴²⁸

Οι ασταμάτητες εντάσεις για την επικράτηση στον βυζαντινό θρόνο ένωσαν ξανά τις δυνάμεις του Καντακουζηνού και του Αμούρ στη Θράκη το 1343. Τότε ο εμίρης προανήγγειλε την επιστροφή του στη Μ. Ασία μέχρι να τερματιστεί ο εμφύλιος πόλεμος. Κατά την παραμονή του στην επικράτειά του, εικοσιτέσσερις λατινικές «τριήρεις» από τη Ρόδο έπλευσαν στη Σμύρνη, άλωσαν το φρούριο στο λιμάνι και έκαψαν πολλά «περσικά» πλοία. Οι τουρκικές δυνάμεις ηττήθηκαν και το λιμάνι της Σμύρνης πέρασε στους Λατίνους. Για τον Καντακουζηνό, η αποτυχία του φίλου του ήταν θεϊκό δώρο, διότι, αν ο Αμούρ βρισκόταν στη Θράκη, οι σύμμαχοι της αντιβασιλείας θα τον υποπεύονταν για την άλωση της Σμύρνης, όμως, χάρη στην παραμονή του εκεί, δεν θεωρήθηκε υπαίτιος. Το παράλογο του επιχειρήματος του ιστορικού δεν σταματά στη συνήθη προσπάθεια ενίσχυσης του προφίλ του Αμούρ στους Βυζαντινούς αλλά στην υπερβολική διατύπωση περί ευχαριστιών των κατοίκων της Σμύρνης για την βοηθητική παρουσία της στρατιάς του Αμούρ!⁴²⁹

⁴²⁸ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 411²²⁻²⁴, 412, 413, 414¹⁻¹⁶. DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 2895, σ. 10.

⁴²⁹ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 415⁹⁻²⁴, 419¹⁴⁻²⁴, 420¹⁻¹⁴.

Στη διάρκεια του 1343, οι Τούρκοι, αν και παρέμεναν σταθεροί σύμμαχοι του Καντακουζηνού, δεν σταματούσαν τις καταστροφικές επιδρομές στη Θράκη. Ταυτόχρονα, έσφιγγε ο κλοιός για τη βυζαντινο-τουρκική συμμαχία που είχε να αντιμετωπίσει την αντιβασιλεία, τον Κράλη, τους Λατίνους και τον ταγμένο στον Ιωάννη Ε΄- πατριάρχη Κωνσταντινούπολης. Ο Καντακουζηνός σε όλες τις φάσεις του εμφυλίου λάμβανε πρωτοβουλίες προσέγγισης της αντιβασιλείας, χωρίς θετική ανταπόκριση. Στην πρεσβεία προς την Άννα της Σαβοΐας, το αντίπαλον δέος της *επιτροπείας* κατηγορούσε τον Απόκαυκο, τον πατριάρχη και τους υποστηρικτές τους για την πρωτοβουλία τους να προσκαλέσουν στην αυτοκρατορία Μυσούς, Τριβαλλούς και «βαρβάρους» (Τούρκους), οι οποίοι προκάλεσαν εξανδραποδισμούς σε Μακεδονία και Θράκη. Για τον Καντακουζηνό ήταν υψίστης σημασίας ότι η αντίπαλη παράταξη πρώτη ανέμειξε τις ξένες δυνάμεις στα εσωτερικά προβλήματα του κράτους. Συνεπώς, δεν διέθετε άλλη επιλογή από το να συμμαχήσει κατ' ανάγκη με τους «βαρβάρους». Η αιτία της «πληγής» ήταν η αντιβασιλεία που παρά τους εξανδραποδισμούς στα βυζαντινά εδάφη δεν ήθελε ειρήνη και προτιμούσε τον θάνατο του αντιπάλου της. Προφανώς, τα πολλαπλά μέτωπα που πρώτη άνοιξε η αντιβασιλεία, τον έστρεψαν στη μοναδική επιλογή του, τους Τούρκους. Βέβαια, η αποδεδειγμένη εχθρικότητα της αντιβασιλείας σε αυτόν σε καμία περίπτωση δεν δικαιολογεί τα έκτροπα των συμμάχων του στη βυζαντινή επικράτεια.⁴³⁰ Η αυτοθυματοποίηση του συγγραφέα αναιρείται λίγο παρακάτω, όταν παραδέχεται κυνικά τη σωτηρία από τους Τριβαλλούς και τους Μυσούς χάρη στους «βαρβάρους», οι οποίοι τους σκότωναν ή τους υποδούλωναν μέχρι να επιλέξουν την ανακωχή με τον Καντακουζηνό. Η επιλογή της ειρήνευσης οδηγούσε και στη μη ολοκληρωτική καταστροφή των αντιπάλων από τον βυζαντινο-τουρκικό στρατό.⁴³¹

Η Καλλίπολη και το Εξαμίλιον αντιστέκονταν στην πολιορκία και δεν προσχωρούσαν στον Καντακουζηνό. Γι' αυτόν τον λόγο, ο αυτοκράτορας συναντήθηκε στους Αιγός ποταμούς με τον εμίρη Σουλιμάν και σύναψε συμμαχία μαζί του για την ολοκλήρωση της κατάκτησης των αντισταθέντων θρακικών περιοχών. Στην περιοχή Μυριόφυτο όσοι δεν προσχώρησαν στον αυτοκράτορα και εξαπέλυαν ύβρεις εναντίον του τιμωρήθηκαν από τον Θεό μέσω σεισμού που έπληξε την περιοχή τους, ενώ οι διασωθέντες προσχώρησαν σε εκείνον υπό τον φόβο των Τούρκων. Ο

⁴³⁰ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 421-461.

⁴³¹ Ο.π., σ. 470₁₁₋₁₄. DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 2888, σ. 8.

Βυζαντινός ηγεμόνας για να δικαιολογήσει έμμεσα τις βιαιότητες των αλλόθρησκων συμμάχων αναφέρει πως η αντίσταση και οι ύβρεις των Θρακών προκάλεσαν τα προβλήματά τους. Ο σεισμός επέφερε πολλά θύματα, όμως ο Καντακουζηνός που είχε τη θεία πρόνοια γλίτωσε, όταν το σπίτι του κατέρρευσε ολοσχερώς. Οι Τούρκοι ήταν το όργανο της θείας βούλησης για να τιμωρηθούν οι Βυζαντινοί και αυτό το μοτίβο επικρατούσε σε όλες τις κοινωνικές τάξεις. Το παράλογο της εξιστόρησης (κατά πάσα πιθανότητα προϊόν προπαγάνδας του συγγραφέα) είναι ότι η παρεμπόδιση του εξανδραποδισμού των εναπομεινάντων κατοίκων μιας μικρής θρακικής πόλης ώθησε τους κατοίκους της στην απόδοση ευχαριστιών στο Θεό που έσωσε τον αυτοκράτορα από τον σεισμό και τους προστάτευσε από τις αρπαγές των Τούρκων!⁴³²

Βέβαια, η πληροφορία περί απόδοσης των ευχαριστιών στον Θεό από τους κατοίκους της Θράκης δεν φαίνεται τόσο ακραία κάτω από ένα διαφορετικό πρίσμα. Ο Καντακουζηνός ίσως βασίστηκε σε ένα πολύ καλά μελετημένο σχέδιο ώστε να κάμψει τις τελευταίες αντιστάσεις των Θρακών· εκμεταλλεύτηκε το τυχαίο γεγονός του σεισμού που αποδυνάμωσε την αντίστασή τους και εκείνη τη φορά όχι μόνο δεν χρησιμοποίησε τις δυνάμεις του τουρκικού στρατού για την πλήρη ισοπέδωση του τόπου, αντιθέτως, απέτρεψε τη συνήθη μέθοδο των ληστειών και των σφαγών, ώστε να φανεί ως σωτήρας για τους ντόπιους και να του παραδοθούν αυτοβούλως.

Καθώς οι πολεμικές συγκρούσεις συνεχίζονταν απρόσκοπτα στη Θράκη, ο αυτοκράτορας έφτασε στη Σηλυβρία και στην Ηράκλεια, ενώ η υπόλοιπη στρατιά με λίγους «Πέρσες» πραγματοποιούσε επιδρομές από το Βυζάντιο μέχρι την Προποντίδα και κατέστρεφε τα πάντα. Οι «βάρβαροι» σκότωναν, υποδούλωναν, έκαιγαν χωριά, έκλεβαν ζώα, έπαιρναν αιχμαλώτους βάσει του «βαρβαρικού φρονήματος». Οι αλλοδαποί στρατιώτες ξέφυγαν από κάθε έλεγχο ως προς τις βιαιοπραγίες. Κατά τον Καντακουζηνό, το φταίξιμο γι' αυτήν τη μεγάλη «φθορά» αποδιδόταν εκ νέου στην αντίσταση του Απόκαυκου.⁴³³

Το 1343 οι επιθέσεις των «Σκυθῶν» (Τατάρων) στην γενοβέζικη αποικία Καφά στον Βόσπορο συνέπεσαν με τη δυσκολία στη διακίνηση σίτου από τη Μαιωτίδα (το βορειοανατολικό τμήμα της Μαύρης θάλασσας) προς τους «Ρωμαίους». Οι «Πέρσες» γεωργοί από την Ιωνία, τη Φρυγία και τη Βιθυνία άδραξαν την ευκαιρία και προμήθευσαν με σίτο τις πόλεις που «ψυχorraγούσαν». Η εκ πρώτης όψεως κίνηση

⁴³² Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 476¹⁰⁻²⁴, 477⁶⁻²⁴, 478¹⁻¹³. NICOL, «Hilarion», σ. 191, 194-196

⁴³³ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 482¹⁻²², 483¹⁰⁻¹⁴, 484¹⁰⁻²², 485¹⁻¹², 487²⁰⁻²⁵.

αλληλεγγύης των Τούρκων γεωργών ήταν μεθοδευμένη από την ηγεσία τους. Για την ακρίβεια, η προσφορά των προς το ζην στις βυζαντινές πόλεις αποκαθιστούσε σταδιακά τη βυζαντινή διοίκηση, η οποία αποδείχθηκε ανεπαρκής στο βασικό ζήτημα της προμήθειας τροφίμων στους υπηκόους της. Βραχυπρόθεσμα, αυτή η ανεπάρκεια της συντέλεσε στην «ψυχική» απομάκρυνση των κατοίκων του ανατολικού συνόρου από την αυτοκρατορία και την ευκολότερη ενσωμάτωσή τους στις μουσουλμανικές ηγεμονίες οι οποίες προθυμοποιούνταν να καλύψουν τις βασικές ανάγκες τους.⁴³⁴

Το ίδιο έτος, οι «Πέρσες» με ληστρικά πλοία αναμείχθηκαν στις βενετογενοβέζικες συγκρούσεις στο Αιγαίο και την ανατολική Μεσόγειο. Έναν χρόνο αργότερα, ο Καντακουζηνός, παρά την προηγηθείσα συμμαχία του Αμούρ με τον Απόκαυκο, στηρίχθηκε ξανά στις στρατιωτικές δυνάμεις του μουσουλμάνου αρχηγού και πέρασαν μαζί τα στενά της Χρυσουπόλεως για να παραδοθούν σε εκείνους, εκούσια ή μη, οι πόλεις που υποστήριζαν την αντιβασιλεία. Ο στρατός των δύο ηγετών έφτασε στο Περιθεώριο και το πολιορκήσε χωρίς επιτυχία. Το ίδιο συνέβη και στο Διδυμότειχο, το οποίο μάλιστα υπέστη ληστρικές επιδρομές από τα συμμαχικά, τουρκικά στρατεύματα του Καντακουζηνού. Ο Γρηγοράς επιμένει στην αποσύνδεση των ληστρικών επιθέσεων με τη δράση του σατράπη, παρουσιάζοντας τους Τούρκους πολεμιστές σαν μια ομάδα που δρούσε αυτόνομα, χωρίς άνωθεν εντολές. Οι «Βυζάντιοι» αδυνατώντας να υπομείνουν περαιτέρω την τουρκική παρουσία έδωσαν κρυφά, χρήματα στον Αμούρ για να αναχωρήσει προς τη Μ. Ασία. Ο Αμούρ αναφέρθηκε στην «ταλαιπωρία» του στρατού του στα θρακικά εδάφη και επέστρεψε στη Λυδία, δίνοντας την υπόσχεση της επιστροφής του με περισσότερες δυνάμεις προς βοήθεια του Καντακουζηνού.⁴³⁵

Μέσα στην πληθώρα των λεπτομερών αφηγήσεων της *Ιστορίας* παρατίθεται ένα περιστατικό για τη στάση δύο αγνώστων Τούρκων απέναντι στον Βυζαντινό αυτοκράτορα. Το 1344 ο Καντακουζηνός μετά την εκούσια παράδοση της Βιζύης κατευθύνθηκε στην περιοχή Άπρω. Εκεί, βρίσκονταν οι φυγάδες Αμζάς και Σκαράνος. Ο Σκαράνος είχε δωροδοκηθεί από τον Απόκαυκο για να φονεύσει τον Καντακουζηνό και ο Αμζάς ενημέρωσε τον αυτοκράτορα για την επιβουλή του *Μεγάλου Δουκός*. Ο Καντακουζηνός λειτουργώντας αδέκαστα, αντάμειψε τον πληροφοριοδότη και παραδέχτηκε τη γενναιότητα και τις πολεμικές αρετές του επίδοξου φονιά του.⁴³⁶

⁴³⁴ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 683₁₆₋₂₄, 686₁₋₂₄, 687₁₋₉.

⁴³⁵ *Ο.π.*, σ. 689₁₀₋₂₃, 692₁₋₂₃, 693₁₋₂₄, 694₁₋₁₂.

⁴³⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 488₈₋₂₂, 489₁₋₁₀.

Σταδιακά, ολοκληρωνόταν η κατάκτηση της Θράκης και διαιωνιζόταν το «απαραμύθητο κακό» που προκλήθηκε στους κατοίκους της από το βυζαντινο-τουρκικό μέτωπο. Οι απέλπιδες προσπάθειες της αντιβασιλείας προς εξεύρεση νέων συμμαχιών το 1345 απέτυχαν, καθώς ο σατράπης Σουλιμάν/Σουλειμάν δεν δέχτηκε να συμμαχήσει με τον Απόκαυκο, παραμένοντας πιστός στον Καντακουζηνό. Οι εντατικές προσπάθειες του Καντακουζηνού να συμφιλιωθεί με τα μέλη της αντιβασιλείας δεν βρήκαν πρόσφορο έδαφος με αποτέλεσμα τη διαιώνιση της καταστροφής στη βυζαντινή επικράτεια.⁴³⁷

Η Αδριανούπολη και σχεδόν όλες οι θρακικές πόλεις είχαν προσχωρήσει στον Καντακουζηνό. Ο εμίρης της Ιωνίας, Αμούρ, δεν μπορούσε να ενισχύσει στρατιωτικά τον σύμμαχό του και αυτήν τη συγκυρία εκμεταλλεύτηκαν οι Λατίνοι, οι οποίοι κατέλαβαν το λιμάνι της Σμύρνης και πέρασαν με πλοία στη Θράκη. Εκεί, όμως δεν υπήρχε δίοδος προς τον Ελλήσποντο, αφού τους εμπόδιζε ο εμίρης Σαρχάνης. Η πλευρά του Καντακουζηνού έστειλε πρεσβεία σε αυτόν, για να του παραχωρήσουν το διαφιλονικούμενο κομμάτι της γης με τους Λατίνους στη Μ. Ασία με αντάλλαγμα τη δίοδο από τον Ελλήσποντο. Ο Σαρχάνης που ήταν φίλος του Αμούρ δέχτηκε ασμένως την πρεσβεία, άνοιξε τη δίοδο για το πέρασμα των Βυζαντινών και μαζί με τον γιο του και ένα τμήμα του στρατού του τάχθηκαν στο πλευρό του αυτοκράτορα. Ο Καντακουζηνός δεν εξηγεί τον λόγο της μη βοήθειας του Αμούρ τη συγκεκριμένη στιγμή και θεωρεί δίκαιη την παραχώρηση της διαφιλονικούμενης περιοχής στον Σαρχάνη με αντάλλαγμα τη βοήθεια του δεύτερου στον βυζαντινό εμφύλιο. Γενικότερα, στο σύγγραμμα του αυτοκράτορα οι συμμαχίες με τους Τούρκους αρχηγούς κινούνται γύρω από το πλαίσιο των φιλικών δεσμών με τον Καντακουζηνό.⁴³⁸

Το 1345 ο συνασπισμός Καντακουζηνού, Αμούρ, Σαρχάνη και του γιου του τελευταίου, Σουλιμάν, στη Θράκη αποδυνάμωνε αδιάκοπα την αντίσταση της αντιβασιλείας και ισοπέδωνε τους αντιφρονούντες. Η πολύχρονη παρουσία των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας στην αυτοκρατορία σε συνδυασμό με το γεγονός ότι είχαν εξελιχθεί σε αναντικατάστατους ρυθμιστές της πολιτικής κατάστασης, τους ωθούσε στην ενίσχυση της σκληρότητάς τους απέναντι στους κατοίκους και στην

⁴³⁷ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 498³⁻²¹, 502⁶⁻¹⁵, 503²⁰⁻²⁴, 504¹⁻⁴, 505¹⁻⁷, 506¹¹⁻²¹, 507⁹⁻²³, 510¹⁷⁻²², 512¹¹⁻¹⁴, 519¹⁻⁶. DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 2903, σ. 12.

⁴³⁸ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 529¹¹⁻²³, 530¹⁻¹¹. DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 2093-2904, σ. 12. MELIKOFF-SAYAR, *Le Destan d'Umur Pacha*, σ. 114. LEMERLE, *Aydin*, σ. 176-184.

ειδεχθή- ακόμα και για τον Καντακουζηνό- δράση τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των αποτρόπαιων πράξεών τους αποτελούσε το Περιθεώριο και η υποδούλωση των κατοίκων του από Βυζαντινούς και «Πέρσες», ώστε να μην ξεφύγει κανείς. Ο Καντακουζηνός δάκρυσε για την ανδρεία και την αρετή των κατοίκων κατά τη συμπλοκή. Η συναισθηματική φόρτιση του συγγραφέα κρύβει σίγουρα υποκρισία και διάθεση αποποίησης της ευθύνης των σφαγών στο Περιθεώριο από τα τουρκικά και τα βυζαντινά στρατεύματα.⁴³⁹

Άλλη μία αποτρόπαιη πράξη των Τούρκων συμμάχων ήταν η θανάτωση των αιχμαλώτων στην περιοχή Βυζάντιο. Ο Καντακουζηνός έβλεπε την «άβουλία» και τη «μικροψυχία» των Τούρκων αρχόντων που στέρησαν από εκείνον τις Φερές και τις πόλεις της Μακεδονίας και τους ζήτησε να επιστρέψουν στη Μακεδονία και να συστρατευτούν μαζί του. Την ίδια περίοδο, ο Σουλιμάν αρρώστησε και πέθανε στην Απάμεια. Ο Αμούρ κατηγορήθηκε για τη δηλητηρίαση του γιου του Σαρχάνη και προς αποφυγή της διάρρηξης των σχέσεών του με τον εμίρη αποχώρησε στην Ιωνία και του έδωσε παράλληλα όρκους πίστης.⁴⁴⁰

Το 1344-5 ο Βούλγαρος (Μυσός) Μομιτζίλος λυμαινόταν τα εδάφη από τη Ξάνθη ως την Πελοπόννησο. Τη λύση της επιτυχούς εκτόπισής του από τα εδάφη της αυτοκρατορίας έδωσαν οι συντονισμένες προσπάθειες των στρατευμάτων του Καντακουζηνού και του Αμούρ στο Περιθεώριο. Τα τεκταινόμενα του Βούλγαρου επιδρομέα εξιστορούνται και στην *Ιστορία* του Καντακουζηνού με την προσθήκη της κομβικής πληροφορίας ότι εκείνος έπραττε ληστείες προς όφελος του Καντακουζηνού και όχι εν αγνοία του. Ίσως, η δράση του Μομιτζίλου να αποτελούσε ένα άρτια οργανωμένο σχέδιο για να πέσουν πιο γρήγορα στα χέρια του Καντακουζηνού τα χωριά της Θράκης που αντιστέκονταν στην εξουσία του και να φανεί ο ίδιος ως σωτήρας των κατοίκων τους. Άρα, ο Γρηγοράς είτε αγνοούσε πλήρως την πιθανή στρατηγική τακτική του Καντακουζηνού είτε συγκάλυπτε το γεγονός της εσκεμμένης εγκατάλειψης των Βυζαντινών στο έλεος ενός επιδρομέα, ώστε να διατηρήσει την αξιοπιστία του αυτοκράτορα.⁴⁴¹

---

⁴³⁹ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 530¹¹⁻²⁵, 531¹⁻¹⁶, 532-549, 555¹⁹⁻²⁴, 556¹⁻¹³. DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 2906, σ. 12-13.

⁴⁴⁰ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 549⁵⁻¹³, 550³⁻¹¹, 551¹⁻¹⁶.

⁴⁴¹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 704²⁰⁻²⁴, 726⁷⁻²⁴, 727¹⁸⁻²⁴, 728, 729¹⁻⁸. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 402-404. MELIKOFF-SAYAR, *Le Destan d' Umur Pacha*, σ. 124, ν. 2321-2323. LEMERLE, *Aydın*, σ. 210-211.

Το 1345 ο Ιωάννης Βατάτζης όντας σύμμαχος της αντιβασιλείας και έχοντας στο πλευρό του τις δυνάμεις του γαμπρού του, Σουλεϊμάν (Σουλυμάν), επιτίθετο στον στρατό του Καντακουζηνού στη Θράκη. Ο Γρηγοράς υπογραμμίζει πως ο Βατάτζης ήταν φίλα προσκείμενος στους Βυζαντινούς, αλλά όταν ο γιος του δεν κατέστη ηγεμόνας της Θεσσαλονίκης, μετέβαλε τη στάση του, γι' αυτό και διενεργούσε επιθέσεις μαζί με τον Σουλεϊμάν. Άρα, αποδίδεται εμμέσως η χρήση τουρκικών στρατευμάτων από τους πολιτικούς αντιπάλους του Καντακουζηνού σε καθαρά ιδιοτελή κίνητρα, σε αντίθεση με τον αυτοκράτορα του οποίου η επιλογή των αλλόθρησκων πολεμιστών στηριζόταν στο αμοιβαίο κλίμα εμπιστοσύνης και στη φιλία του με την εκάστοτε τουρκική αρχή. Αξίζει να σημειωθεί πως και ο Καντακουζηνός είχε συνάψει συγγενικούς δεσμούς με μουσουλμάνο ηγέτη, αφού η κόρη του είχε νυμφευτεί τον σατράπη Ορχάν, γεγονός το οποίο προσπερνά ο Γρηγοράς.⁴⁴²

Ο Καντακουζηνός όταν πληροφορήθηκε τις κινήσεις του Βατάτζη, έφτασε με «περσική δύναμη» στη Θράκη και προκάλεσε λιμό, ώστε να πιεστούν οι «βάρβαροι» του δεύτερου και να πάρουν το μέρος του. Πράγματι, το σχέδιο του αυτοκράτορα ευδοκίμησε και ο αντίπαλός του εξουδετερώθηκε. Κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί ότι εκτός από τους «βαρβάρους» και οι ντόπιοι προφανώς θα υπέφεραν από τον λιμό που προκάλεσε ο αυτοκράτορας, στοιχείο που παραλείπεται από τον Γρηγορά προς συγκάλυψη της δράσης του Καντακουζηνού. Το 1345 οι «περσικές» δυνάμεις από τη Μ. Ασία διέσχισαν τον Ελλήσποντο και επιδίδονταν σε καταστροφικές επιδρομές στη Θράκη, χωρίς να προσδιορίζεται από τον Γρηγορά αν ήταν φίλα προσκείμενες ή όχι στον Ιωάννη Καντακουζηνό. Οι ξένοι πολεμιστές με τη συχνή χρησιμοποίησή τους από τους Βυζαντινούς αξιωματούχους, ειδικά κατά τη διάρκεια των δύο εμφύλιων πολέμων, λειτουργούσαν «πονηρῶς», «συμμαχεῖν προσποιούμενοι», έχοντας σχεδόν «καταργήσει» με τις συνεχείς εισβολές τα σύνορα μεταξύ Βυζαντινής αυτοκρατορίας και τουρκικών ηγεμονιών. Επιπλέον, οι έφοδοι των Τούρκων είτε ήταν αυτόνομα ληστρικές είτε πραγματοποιούνταν με την πρόφαση της συμμαχίας με τον Καντακουζηνό. Τα παραπάνω γραφόμενα του Γρηγορά είναι αντιφατικά, διότι τη δεδομένη στιγμή αναιρεί τα όσα προείπε για την ανιδιοτέλεια της συμμαχίας των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας με τον αυτοκράτορα. Βέβαια, ο ιστορικός, προς αποφυγήν της σύγκρουσης με τον αυτοκράτορα για τις αποκαλύψεις του όσον αφορά

---

⁴⁴² Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 741¹⁻²⁴, 742¹⁻²². DE VRIES-VAN DER VELDEN, *L' élite byzantine*, σ. 108.

στη δράση των «περσικῶν» δυνάμεων που διέσχιζαν τη Θράκη, δεν κατονομάζει τον επικεφαλής των ληστρικών εφοδών, που ενδεχομένως να ήταν ο Αμούρ.⁴⁴³

Το παραπάνω επεισόδιο εξιστορείται διαφορετικά στην *Ιστορία* του Καντακουζηνού. Ο αυτοκράτορας διατεινόταν πως σταμάτησε το καταστροφικό πέρασμα των Τούρκων στα εδάφη της Θράκης χάρη στη δύναμη του λέγειν του και στην αναφορά του στα χρόνια που πολέμησε μαζί με τους συγκεκριμένους Τούρκους που τη δεδομένη στιγμή είχαν στραφεί εναντίον του. Γενικά, ο Καντακουζηνός φρόντιζε να εξωραΐζει τα στρατιωτικά γεγονότα στα οποία συμμετείχε, στην προσπάθειά του να υποστηρίξει τον αδέκαστο τρόπο δράσης του.⁴⁴⁴ Αναλυτικότερα, φέρεται να διέλυσε στη Θράκη την αντίπαλη παράταξη σκοτώνοντας πολλούς Τούρκους-πλιατσικολόγους, ανάμεσά τους και τον στρατηγό Καραμαχούμετ.⁴⁴⁵ Στη συνέχεια, πλησίασε τους ηττημένους και τους διέταξε να προσχωρήσουν σε αυτόν, αφού δεν τους ήταν άγνωστος λόγω της παλαιότερης συνεργασίας τους κατά τον εμφύλιο. Εκείνοι διασφαλίζοντας την αποφυγή της δουλείας στους Βυζαντινούς, τον προσκυνήσαν. Η νέα επίθεση των τουρκικών στρατευμάτων πιθανότατα σχετιζόταν με τις προσπάθειες των Βυζαντινών για στρατιωτική σύμπνοια με τη Δύση. Επιπλέον, το προσκύνημα στον αυτοκράτορα δεν αμφισβητείται από τον ερευνητή. Η κίνηση των Τούρκων ήταν απόρροια του σεβασμού ορισμένων εξ αυτών στο πρόσωπο του αυτοκράτορα, με τον οποίο συνεργάστηκαν στενά στο παρελθόν, ωφελήθηκαν αμφίδρομα και δημιούργησαν ως έναν βαθμό προσωπικές σχέσεις. Έναν χρόνο αργότερα, η Πελοπόννησος δεχόταν επιθέσεις από τον στόλο των «Περσῶν» και των Λατίνων. Τους Τούρκους τους «τιμώρησε» ο δεσπότης του Μοριά, Μανουήλ, κερδίζοντας πολλές αναμετρήσεις εναντίον των επιδρομέων σε στεριά και θάλασσα και προστατεύοντας περαιτέρω την επικράτειά του μέσω της κατασκευής πολεμικών πλοίων. Παρά την τραγική κατάσταση της αυτοκρατορίας η Πελοπόννησος αντιστεκόταν σθεναρά στις τουρκικές επιθέσεις.⁴⁴⁶

Το ίδιο έτος ήταν έτος ορόσημο για την τουρκική επιθετικότητα ενάντια στο χριστιανικό στοιχείο. Οι στρατιώτες του Ουμούρ, με πρόφαση τη χρόνια τριβή στις σχέσεις τους με τους Γενουάτες για την κυριαρχία στο Αιγαίο, έσφαξαν τον Μαρτίνο

---

⁴⁴³ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 742⁹⁻²³, 743¹⁻⁶, 747¹⁴⁻¹⁹· WERNER, «Umur und Orchan», σ. 255-276.

⁴⁴⁴ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 742¹³⁻²³, 743¹⁻⁶, 747¹⁻²⁴, 762⁷⁻²⁴, 763¹⁻²⁴· Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III, σ. 63²²⁻²⁴, 64¹⁻²¹, 65¹⁻¹⁹, 85³⁻¹⁶, 87³⁻⁸, 242-250.

⁴⁴⁵ *PLP*: αρ. 11111.

⁴⁴⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III, σ. 63²²⁻²⁴, 64¹⁻²¹, 65¹⁻¹⁹, 85³⁻¹⁶, 87³⁻⁸, 242-250.

Ζαχαρία, διοικητή της παπικής μεραρχίας στην Σταυροφορία της Σμύρνης εναντίον του εμιράτου του Αϊδινίου, τον Λατίνο πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, τον λεγόμενο Ερρίκο του Άστι και τους περισσότερους αρχηγούς των Σταυροφόρων. Η φόνευση ενός πνευματικού ταγού της δυτικής χριστιανοσύνης και μάλιστα κατά την τέλεση της Θείας Λειτουργίας ήταν σημάδι της ασυδοσίας των μουσουλμάνων και προάγγελος των προθέσεων τους απέναντι στους χριστιανούς. Ο Καντακουζηνός ουδόλως σχολιάζει αυτό το γεγονός, όντας απορροφημένος στην προσπάθειά του να καλύψει τα λάθη της διακυβέρνησής του. Τότε μάλιστα, σύμφωνα με τον Οθωμανό ιστορικό και ποιητή Enveri, ο Ουμούρ μαζί με τον αυτοκράτορα κατευθύνονταν στην Πόλη, όταν πληροφορήθηκαν την ασθένεια του γιου του Σαρουχάν, Σουλεϊμάν μπεγκ/Süleymān Saruhanoglu,⁴⁴⁷ η οποία οδήγησε τελικά στον θάνατό του. Η απώλεια του Σουλεϊμάν προκάλεσε οδυρμούς και ψυχικό πόνο στον εμίρη. Έτσι, παρόλο που του δόθηκε η Κωνσταντινούπολη, και οι άνθρωποι εκεί είχαν υποταχθεί από τα βάρη της ψυχής τους, αυτός επέστρεψε στη Σμύρνη. Η αποκλειστική αυτή πληροφορία θα μπορούσε να είναι αληθοφανής βάσει των σχεδόν ανεξέλεγκτων κινήσεων των τουρκικών στρατευμάτων του Ουμούρ στα βυζαντινά εδάφη και του προσανατολισμού τους στον Ιερό Πόλεμο, κατά τα λεγόμενα του συγγραφέα. Όμως, οι προσωπικοί δεσμοί του εμίρη δεν αποτελούσαν ανάχωμα στην υλοποίηση του πολιτικού του σχεδιασμού, πόσο μάλλον όταν επρόκειτο για την κατάκτηση, όπως παρουσιάζεται στο κείμενο, μιας χριστιανικής αυτοκρατορίας. Δύναται να ειπωθεί πως η επιφανειακή επιχειρηματολογία του Enveri μοιάζει με την αντίστοιχη του Καντακουζηνού και του Γρηγορά για τα συναισθηματικά κίνητρα δράσης των Τούρκων επικεφαλής. Επιπλέον, η πορεία προς την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης, με συνοδοιπόρο τον ίδιο τον αυτοκράτορα, και η εκούσια υποταγή των κατοίκων της είναι αυτονόητο ότι στερείται ιστορικού «βάρους», αφού ακόμα και ο φιλότουρκος αυτοκράτορας δεν θα οδηγούσε έναν ξένο στρατηλάτη στην καρδιά του Βυζαντινού κράτους και δεν θα του παρέδιδε εν λευκώ τον θρόνο.⁴⁴⁸

Η νέα ανάμειξη των Βουλγάρων στον εμφύλιο υπέρ του Ιωάννη Ε΄ οδήγησε τον Καντακουζηνό στην απόδοση ενός σκληρότερου τιμήματος για τη συνεργασία με τον Ορχάνη. Ο Οθωμανός σουλτάνος έστειλε πρεσβεία στον Καντακουζηνό, ζητώντας σε γάμο την κόρη του, Θεοδώρα. Ο γάμος μιας Βυζαντινής της άρχουσας τάξης με έναν

---

⁴⁴⁷ *PLP*: αρ. 26328.

⁴⁴⁸ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 582¹⁶⁻²⁵, 583¹⁻⁸. MELIKOFF-SAYAR, *Le Destan d' Umur Pacha*, σ. 125, ν. 2341-2362. LEMERLE, *Aydin*, σ. 216, 246. SETTON, *Papacy and the Levant*, σ. 186, 191-192.

μουσουλμάνο αρχηγό θα προκαλούσε τριγμούς στην αυτοκρατορία. Προκειμένου να μετριαστούν οι αντιδράσεις των Βυζαντινών, ο Καντακουζηνός υποστήριζε πως ο Ορχάν θα προστάτευε τους Βυζαντινούς από τους εχθρούς τους, αν του έδινε την κόρη του. Επιπλέον, οι πολιτικές κινήσεις του έκρυβαν ένα μεγαλεπήβολο και ουτοπικό σχέδιο· την επιδίωξή του να κατανικήσει ο Ορχάν τους υπόλοιπους Τούρκους εμίρηδες της Μ. Ασίας που κατείχαν τα τέως κατακτηθέντα βυζαντινά εδάφη και να μετατραπούν οι Τούρκοι άρχοντες σε υποχείρια του Βυζαντινού αυτοκράτορα. Ένα ακόμα στοιχείο που αξίζει προσοχή είναι ότι κατά την εξιστόρηση των γεγονότων σχετικά με το βασιλικό συνοικέσιο της κόρης του, ο αυτοκράτορας προδίδει ουσιαστικά τη δυσκολία του να ασκήσει αυτόνομη εξωτερική πολιτική παραδεχόμενος άνευ δισταγμού πως ζήτησε τη γνώμη του Ουμούρ γι' αυτό. Ο εμίρης, ως σύμβουλος του αυτοκράτορα, του πρότεινε επίσης, τη σύναψη επιγαμιών των Βυζαντινών με «Σκῦθες» και άλλους «βαρβάρους» με έμμεσο στόχο την περαιτέρω διείσδυση του μουσουλμανικού παράγοντα στο Βυζαντινό κράτος.⁴⁴⁹

Τελικά, το 1346 ο Καντακουζηνός υποσχέθηκε στον Ορχάν (Ύρκανό κατά τον Γρηγορά) μεγάλες δωρεές και τη σύναψη γάμου με την κόρη του, αν ο δεύτερος μαζί με άλλους εμίρηδες επιτίθεντο κατά των δυνάμεων της αντιβασιλείας. Ο Καντακουζηνός αποκαλείται «ἄμαχος» από τον Γρηγορά, για να τον παρουσιάσει σαν θύμα των δολοπλοκιών της αντιβασιλείας και να προβάλει εκ νέου ως αναγκαιότητα τη νέα φιλομουσουλμανική σύμπραξη. Σε αυτήν την περίπτωση όμως, κατανοείται η στρατιωτική επιλογή του Βυζαντινού ηγέτη, αν ληφθεί υπόψη πως δεν διέθετε τη δυνατότητα εύρεσης άλλων συμμάχων και ο αποδοτικότερος τρόπος αντιμετώπισης των Τούρκων συνεργατών της αντιβασιλείας ήταν με τους ομοαίματους τους.⁴⁵⁰

Η Θεοδώρα Καντακουζηνή στάλθηκε στον Ορχάν το ίδιο έτος. Η Βυζαντινή γόνος παρόλο που συνοικούσε με «βαρβάρους», αποδείχτηκε άξια των προγόνων της, δεν αλλαξοπίστησε παρά τις προσπάθειες να τη μεταπείσουν και μάλιστα συνέβαλε στο να ανακαλέσουν πολλοί μουσουλμάνοι την ασέβειά τους και να ασπαστούν τον Χριστιανισμό. Επιπλέον, αποτέλεσε λιμάνι σωτηρίας για τους Βυζαντινούς που είχαν υποδουλωθεί στα χέρια των Τούρκων. Ο αυτοκράτορας θεωρούσε διπλωματική επιτυχία τον γάμο της Θεοδώρας με τον Ορχάνη, αφού διασφαλίστηκε η ευημερία των Βυζαντινών και η κόρη του λειτουργούσε κατά κάποιον τρόπο ως προέκταση του

⁴⁴⁹ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 585¹⁹⁻²⁵, 586¹⁻¹⁹, 587⁴⁻⁹. DE VRIES-VAN DER VELDEN, *L'élite byzantine*, σ. 107-108· BRYER, «Greek Historians», σ. 471-493.

⁴⁵⁰ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 762¹⁸⁻²⁴, 763¹.

βυζαντινού κόσμου, αφού δεν ακολούθησε τον βαρβαρικό τρόπο ζωής και, κατά τα γραφόμενά του, είχε καταφέρει να εκχριστιανίσει πολλούς «άσεβεις». Η υπερβολή είναι σχεδόν αυτονόητη ως προς τη ισχύ της επιρροής μιας γυναίκας, έστω και της ανώτερης τάξης, σε μουσουλμανικά εδάφη. Δεν πρέπει όμως να παραλείπεται το γεγονός της πραγματικής μέριμνας του αυτοκράτορα για το απόδημο χριστιανικό στοιχείο, όπως αποδείκνυε και η πρεσβεία του 1341 υπό τον Μανουήλ Στεργόπουλο και τον έκπτωτο πατριάρχη Λάζαρο, στον διάδοχο An-Nasir Muhammad, που είχε ως στόχο τον τερματισμό των διωγμών των χριστιανών από τα εδάφη των Μαμελούκων και την επιστροφή του εξόριστου πατριάρχη εκεί.⁴⁵¹

Το 1346 η *αυγούστα* συγκέντρωσε στη Φιλαδέλφεια τους σατράπες των Καρών και της Λυδίας. Το καλοκαίρι οι τουρκικές δυνάμεις της αντιβασιλείας έφτασαν στο Βυζάντιο προκαλώντας καταστροφές με μόνο δέλεαρ τα χρήματα. Η δικαιολόγηση της φιλοτουρκικής προσέγγισης αποκλειστικά από τον Καντακουζηνό, εκμαιεύεται και από το δυσμενές σχόλιο του Γρηγορά ότι η Άννα της Σαβοΐας δεν αισθανόταν πόνο για τους αιχμαλώτους των Τούρκων συμμάχων της και ήταν εκ φύσεως σκληρή εξαιτίας της καταγωγής της. Παρά την αξιοποίηση της τουρκικής βοήθειας και από την αντιβασιλεία, ο εμφύλιος τελείωσε το 1347 και ο Καντακουζηνός αναγορεύτηκε αυτοκράτορας στο Διδυμότειχο. Μετά τον τερματισμό των εμφύλιων διαμαχών συνεχίζονταν οι ληστρικές επιδρομές των «Περσών» της Μ. Ασίας στην αυτοκρατορία, χωρίς να προσδιορίζεται ο εντολοδόχος ηγέτης τους. Ίσως, καλυπτόταν για ακόμα μία φορά η δράση των φίλων και συμμάχων του Καντακουζηνού. Βέβαια, η -υπέρ το δέον- υποστήριξη των πολιτικών επιλογών του αυτοκράτορα δεν αντικατόπτριζε την προσωπική άποψη του Γρηγορά ο οποίος διαπίστωνε με πικρία «τὴν τῶν πατρικῶν σπλάγχων σύμπηξιν...»⁴⁵²

Τα τελευταία βιβλία του έργου του αυτοκράτορα είναι αφιερωμένα σχεδόν εξ ολοκλήρου στους Τούρκους αρχηγούς: Ουμούρ, Σαρχάν και Ορχάν και στον ενεργό ρόλο τους στις πολεμικές διενέξεις εντός του Βυζαντινού κράτους. Η κεφαλή της αυτοκρατορίας έπαιζε ξεκάθαρα τον ρόλο του δευτεραγωνιστή, έχοντας μετατραπεί σε ουραγό των πολιτικών εξελίξεων και έχοντας επί της ουσίας παραδώσει την αυτοκρατορία στους Τούρκους ηγέτες της Μ. Ασίας. Η τελική συνύπαρξη του

⁴⁵¹ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 587⁴⁻²³, 588⁹⁻²², 589¹⁻¹⁰. Γρηγοράς, *Επιστολαί*, αρ. 89, σ. 227¹²⁻¹⁶. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ἡ ἑλληνικὴ ὡς γλῶσσα τῶν σουλτάνων», σ. 55.

⁴⁵² Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, II, σ. 763¹⁻²⁴, 764¹⁻¹⁸, 787¹²⁻¹⁵, 795¹⁻⁴, 816¹⁰⁻²³, 817²⁴, 818¹⁻². DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 2906, σ. 12-13. DIEHL, «Anne de Savoie», σ. 275-295. HEAD, *Imperial Twilight*, σ. 65.

Καντακουζηνού και του Ιωάννη Ε΄ στον θρόνο δεν μπόρεσε να αντιστρέψει την κατάσταση στην καταρρέουσα αυτοκρατορία.⁴⁵³

Στο τέταρτο και τελευταίο βιβλίο του ο Καντακουζηνός αφηγείται τα γεγονότα της μονοκρατορίας του και τη διαμάχη με τον γαμπρό του, Ιωάννη Ε΄. Το 1347 με την κυριαρχία του Καντακουζηνού οι όμοροι λαοί σταμάτησαν τις επιθέσεις στο Βυζάντιο. Ο Ορχάνης μόλις πληροφορήθηκε την εξασφάλιση της ηγεμονίας των Βυζαντινών από τον πεθερό του μετέβη στο Σκουτάριο. Εκεί, δέιπνησαν μαζί επιφανείς Ρωμαίοι και «Πέρσες». Μάλιστα, η ειρηνική συνύπαρξή τους στην καρδιά της αυτοκρατορίας συνδέεται με τον γάμο του Ορχάν με τη Θεοδώρα, ο οποίος ενίσχυσε τα θεμέλια της προσέγγισης της βυζαντινής με την τουρκική άρχουσα τάξη.⁴⁵⁴

Οι υποσχέσεις περί ομόνοιας εντός της αυτοκρατορίας έπεσαν στο κενό, όταν το ίδιο έτος οι Τριβαλλοί επιτέθηκαν στον βυζαντινό χώρο και ο Καντακουζηνός εξαιτίας της φθαρμένης -από τους εμφυλίους- βυζαντινής στρατιωτικής δύναμης, στηρίχθηκε στη «βαρβαρική» βοήθεια του Σουλμάν, του Ορχάν και των τέκνων του τελευταίου. Οι «βάρβαροι» έπρατταν ανεξέλεγκτα ληστρικές επιδρομές και σφαγές στη Μυγδονία, περιοχή της Μακεδονίας. Ο Καντακουζηνός λυπήθηκε για τη στάση των μουσουλμάνων συνεργατών του πιθανότατα λόγω της εσφαλμένης αντίληψής του ότι μετά την εγκαθίδρυσή του στην εξουσία θα σταματούσαν αυτομάτως οι λεηλασίες των Τούρκων εις βάρος του βυζαντινού πληθυσμού. Σταδιακά, παρατηρείται η τάση μετάνοιας για τη φιλοτουρκική πολιτική του και η απόδοσή της αποκλειστικά στην έλλειψη οποιωνδήποτε άλλων επιλογών.⁴⁵⁵

Το λεξιλόγιο του αυτοκράτορα για την περιγραφή της δράσης των Τούρκων γίνεται όλο και πιο επιθετικό. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι Μυσοί και οι «Πέρσες» δεν τολμούσαν να είναι πλεονέκτες με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία που ήταν απαλλαγμένη από τους εμφυλίους. Το σχόλιο του συγγραφέα χαρακτηρίζεται οξύμωρο, αφού από τον δεύτερο εμφύλιο και μετά οι Τούρκοι δρούσαν σχεδόν ελεύθερα στη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Η λεκτική επιθετικότητα του αυτοκράτορα στον μουσουλμανικό παράγοντα σχετίζεται και με το σχέδιο συγκέντρωσης χρημάτων για την αντιμετώπιση των προκληθεισών καταστροφών σε Μακεδονία και Θράκη και την επανάκτηση των χαμένων εδαφών. Χωρίς κανένα αίσθημα ευθύνης, ο Καντακουζηνός ζητά από τον πολύπαθο βυζαντινό

⁴⁵³ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 591⁴⁻²³, 592¹⁻¹⁰, 593²⁻¹¹, 594¹⁻¹⁰, 596⁵⁻¹⁵, 603²⁰⁻²², 614¹⁴⁻¹⁶.

⁴⁵⁴ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III, σ. 11⁵⁻¹⁵, 12³⁻⁶, 28¹⁻²¹. DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 2915, σ. 14.

⁴⁵⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III, σ. 32²⁻²¹, 37¹⁷⁻¹⁹. DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 2934, σ. 18, αρ. 2936, σ. 18. LEMERLE, *Aydin*, σ. 18.

πληθυσμό να εξαντληθεί οικονομικά, ώστε να διορθωθεί η βλάβη που ο ίδιος και οι σύμμαχοί του προκάλεσαν στο Βυζαντινό κράτος!⁴⁵⁶

Το 1347-1348 διενεργούνταν προσπάθειες προσέγγισης του πάπα Κλήμη Στ' για την κοινή αντιμετώπιση των «βαρβάρων» και την απελευθέρωση των χριστιανών από αυτούς. Ο Καντακουζηνός ήταν δεκτικός σε μια κοινή στρατιωτική επιχείρηση με τη Δύση κατά των «βαρβάρων» που ήταν «εχθροί τῶν χριστιανῶν» και για τον κοινό αυτόν θα αγώνα θα έδινε χρήματα, ίππους, ακόμα και τη ζωή του. Πρώτη φορά στην *Ιστορία* του οι μουσουλμάνοι της Μ. Ασίας από βοηθητικά όργανα διατήρησης της εξουσίας του και στρατιωτικοί σύμμαχοι μετατρέπονται σε εχθρούς των χριστιανών. Η μετάνοια για τις συνέπειες της μακρόχρονης παρουσίας των Τούρκων στο Βυζάντιο τον αναγκάζει να αναιρέσει πλήρως την εικόνα που ο ίδιος είχε δημιουργήσει για εκείνους.⁴⁵⁷

Το 1348 οι Σέρβοι (Τριβαλλοί) είχαν παρεκκλίνει από τους όρκους που είχαν δώσει στον Καντακουζηνό και η πρεσβεία σε εκείνους δεν έφερε αποτελέσματα.⁴⁵⁸ Ο αυτοκράτορας χρησιμοποίησε τη βυζαντινή στρατιά στη Θράκη εναντίον των Σέρβων. Στην αποστολή στη Θράκη και τη Μακεδονία συμμετείχε και ο Ορχάν με τον στρατό του (ιππικό και πεζικό), αφού είχε αποδεχθεί το αίτημα βοήθειας της βυζαντινής πρεσβείας.⁴⁵⁹ Το ίδιο έτος η Σμύρνη δεχόταν ληστρικές επιδρομές από τους Λατίνους και ο Αμούρ προήλασε στην «πάτρια» γη εναντίον τους. Αν ο Γρηγοράς, ένα άτομο με υψηλή παιδεία και γνώση του πολιτικού σκηνικού, θεωρούσε τη Σμύρνη πατρική γη κάποιου εκ καταγωγής «βαρβάρου», όπως διατεινόταν πολλάκις στην *Ιστορία* του, γίνεται αντιληπτό ότι ήταν αρκετά δύσκολο έως αδύνατο για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία να επαναπροσαρτήσει τα ανατολικά της εδάφη στα οποία πια γηγενής πληθυσμός δεν θεωρούνταν μόνο ο βυζαντινός αλλά και ο γεννηθείς εκεί μουσουλμανικός. Τα πρώην βυζαντινά εδάφη στη Μ. Ασία είχαν ενισχύσει περαιτέρω το πολυπολιτισμικό τους στοιχείο και κάθε σοβαρή προσπάθεια προσάρτησής τους πιθανότατα δεν θα στεφόταν με επιτυχία όχι μόνο εξαιτίας της στρατιωτικής ανωτερότητας των Τούρκων αλλά και της πολιτισμικής αλλοίωσης και σταδιακής αποξένωσης αυτών των εδαφών από την αυτοκρατορία. Ίσως, αυτό το επιχείρημα

⁴⁵⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III, σ. 37¹³⁻²⁴, 39¹⁻¹².

⁴⁵⁷ Ο.π., σ. 56³⁻²³, 57¹⁻²³. DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 2937, σ. 18.

⁴⁵⁸ DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 2934-2395, σ. 18, αρ. 2936, σ. 19. ΜΑΡΙΑ ΚΑΤΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ένα πρόβλημα της ελληνικής μεσαιωνικής ιστορίας. Η σερβική επέκταση στη δυτική κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 14' αιώνα*, (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1989, σ. 32-34.

⁴⁵⁹ DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 2934, σ. 18. LEMERLE, *Aydin*, σ. 227.

δικαιολογεί εν μέρει και την εμπιστοσύνη του Καντακουζηνού στον Αμούρ. Ο μπέης όντας γέννημα-θρέμμα των βυζαντινών εδαφών, ήταν ουσιαστικά ένας γηγενής με διαφορετική κουλτούρα από τους Βυζαντινούς που παρέμενε στενά συνδεδεμένος με τον Βυζαντινό ηγεμόνα.⁴⁶⁰

Επιπλέον, μία αυτόνομη «περσική» δύναμη πέρασε από τη Μ. Ασία στη Θράκη διενεργώντας επιθέσεις και ο Ματθαίος Καντακουζηνός την αντέκρουσε στέλνοντας βυζαντινά στρατεύματα εκεί, ώστε να μη φύγει με τη λεία του ο τουρκικός στρατός. Κατά την περιγραφή της σύγκρουσης των δύο πλευρών στη Γρατιανούπολη επιβεβαιώνεται και από τον Γρηγορά ο «κλεφτοπόλεμος», η απάτη, το θράσος και η «φυγομαχία» που χρησιμοποιούσαν οι αλλόθρησκοι εισβολείς στις μάχες. Ο νικηφόρος συνασπισμός του Ματθαίου με την εκδίωξη της «περσικής» δύναμης χάρισε ελπίδες στους Βυζαντινούς, αλλά εκείνες απεδείχθησαν μάταιες λόγω της εκ νέου ανάμειξης των «Περσών» στη σύγκρουση των Βυζαντινών εναντίον των Λατίνων το 1348. Οι άδοξες ελπίδες τους αντικατοπτρίζονται και στην επιστολογραφία του Γρηγορά, όπου ο γιος του Καντακουζηνού αντιμετωπίζεται σαν αρχαίος Έλληνας στρατηγός, έτοιμος να πολεμήσει κατά των «βαρβάρων».⁴⁶¹ Κατά κάποιον τρόπο, από το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα και εξής, οι Τούρκοι πολεμιστές είχαν μετατραπεί στο αναγκαίο «κακό» για την επιβίωση της αυτοκρατορίας από τα πολλαπλά εχθρικά μέτωπα και ταυτόχρονα αποτελούσαν τον μεγαλύτερο κίνδυνο για εκείνη.⁴⁶²

Ο Ορχάν (Υρκανός), ηγεμόνας των «βαρβάρων» της Βιθυνίας, αν και ασκούσε την πρακτική των ληστειών σε Μακεδονία και Θράκη, παρέμενε σταθερή επιλογή του Καντακουζηνού. Ο αυτοκράτορας φρόντιζε παράλληλα την ανανέωση των συμφωνηθέντων περί μη συμμαχίας του μουσουλμάνου ηγέτη με τους Γενοβέζους υποστηρικτές του Ιωάννη Ε΄. Ο Γρηγοράς επανέρχεται στον γάμο του σατράπη με την Καντακουζηνή και θεωρεί την παρουσία της στη Βιθυνία ως ανασταλτικό παράγοντα απέναντι στον κίνδυνο εξάλειψης του γένους των χριστιανών από την περιοχή. Επίσης, αναφέρει ότι η Βυζαντινή γόνος αντιμετώπιζε δολοπλοκίες στη μουσουλμανική αυλή, αλλά κατάφερε να προστατεύσει τους ομόθρησκούς της. Εξετάζοντας το ιστορικό των πολεμικών και διπλωματικών κινήσεων του Καντακουζηνού, εξάγεται το συμπέρασμα πως προτεραιότητά του ήταν η διατήρηση της εξουσίας του με τη συνεχή στήριξη από

⁴⁶⁰ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 834³⁻²⁴, 835¹⁻¹². Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, IV, σ. 485⁹⁻²⁰, 507⁸⁻²⁸. DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 2936, σ. 18.

⁴⁶¹ Γρηγοράς, *Επιστολαί*, αρ. 12, σ. 51⁵⁸⁻⁶⁷. ο ίδιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 835¹⁻²⁴, 836¹⁻¹⁵, 837¹⁻²⁵, 839¹⁻²⁵, 865⁶⁻¹².

⁴⁶² Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 835¹⁻²⁴, 836¹⁻¹⁵, 837¹⁻²⁵, 839¹⁻²⁵, 865⁶⁻¹².

τα τουρκικά φύλα της Μ. Ασίας, χωρίς να υπολογίζει την επικινδυνότητα της συγκεκριμένης επιλογής για τους ταλαιπωρημένους κατοίκους των βυζαντινών εδαφών. Οπότε, η προστασία των χριστιανών της ηγεμονίας του Υρκανού δεν ήταν το αίτιο της συμμαχίας του Καντακουζηνού με τον σουλτάνο, αλλά ένα ενδεχόμενο αποτέλεσμα της γαμικής συμφωνίας.⁴⁶³

Η αναξιοπιστία των Τούρκων μετά τον εμφύλιο δεν εμπόδισε τον Καντακουζηνό στην αναζήτηση νέων στρατιωτικών συμπράξεων μαζί τους και φυσικά στη συγκάλυψη των εγκλημάτων τους. Το 1348/1349 στάλθηκε βυζαντινή πρεσβεία στον Ορχάν για την αντιμετώπιση των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη.⁴⁶⁴ Ο σουλτάνος δέχτηκε την πρόταση συνεργασίας και έστειλε στρατό υπό τον γιο του, Σουλεϊμάν (Σουλιμάν). Ο Σουλιμάν συστρατεύτηκε με τον Καντακουζηνό κατά των «Τριβαλλών» που είχαν αναμειχθεί στο κίνημα των Ζηλωτών. Ο Καντακουζηνός γνώριζε την επιβουλή των Τούρκων εναντίον του Ιωάννη Ε΄ και για να προλάβει πιθανές κατηγορίες εναντίον του για προδοσία εις βάρος του γόνου των Παλαιολόγων, αφενός αναφέρει την εντολή του για απομάκρυνση του Ιωάννη Ε΄ από τη Θεσσαλονίκη, αφετέρου πληροφορεί το αναγνωστικό κοινό του για την ύπαρξη ενός «βαρβαρικού» νόμου. Ο συγκεκριμένος νόμος επέβαλε τη θανάτωση οποιουδήποτε αμφισβητούσε την πολιτική αρχή, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η ηλικία ή η συγγένεια. Ο συγγραφέας προσπαθούσε να δικαιολογήσει τον Ορχάν για τη βούλησή του να σκοτώσει τον Ιωάννη Ε΄, αποδίδοντάς τη και στη φιλία του με τον Καντακουζηνό.⁴⁶⁵

Το 1350 οι κοινές βυζαντινο-τουρκικές επιχειρήσεις κατά των «Τριβαλλών» (Σέρβων) στη Θράκη διακόπηκαν κατ' εντολήν του Ορχάν προς τον γιο του. Ο Σουλιμάν υπάκουσε τον πατέρα του και από τον Έβρο μετέβη στη Μυσία. Από εκεί, με πλήθος ανθρώπων και υλικών αγαθών επέστρεψε στη Μ. Ασία. Βέβαια, δύο χρόνια αργότερα, ο τουρκικός παράγοντας πρωτοστάτησε ξανά στις εσωτερικές έριδες της αυτοκρατορίας λαμβάνοντας θέση υπέρ του Ματθαίου Καντακουζηνού στις διενέξεις του με τον Ιωάννη Ε΄ για τον θρόνο.⁴⁶⁶

Το 1351/2 ο Καντακουζηνός και ο γιος του Ματθαίος απέστειλαν πρεσβεία στον Ορχάν, ώστε να συνασπιστεί με τις στρατιωτικές δυνάμεις του Υρκανού, των

⁴⁶³ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, III, σ. 91¹⁹⁻²³, 100⁵⁻⁸, 151³⁻¹⁶, 162⁴⁻¹⁸, 164¹⁻²¹.

⁴⁶⁴ DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 2934, σ. 18· CONGOURDEAU, *Les Zélotes*, σ. 59-67· KYRITSES, «Revolts in Late Byzantine Cities», σ. 263-275· ΚΟΥΜΠΗΣ, «Η ησυχαστική έριδα», σ. 235-281· ΚΥΡΡΗΣ, «The causes of the diotomy of the imperial institution», σ. 369-380.

⁴⁶⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III, σ. 110³⁻²⁴, 111¹⁻¹⁶, 114⁴⁻⁷· MATSCHKE, *Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14. Jh.*, σ. 86-100.

⁴⁶⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III, σ. 115¹⁷⁻²⁴, 116¹⁻⁵.

Καταλανών και των Γενοβέζων εναντίον του Ιωάννη Ε'.⁴⁶⁷ Οι «βάρβαροι» από την εμπλοκή τους στη διαμάχη Ματθαίου και Ιωάννη Ε' λάμβαναν ετήσιες εισπράξεις φόρων, αμπέλια, και σίτο από τη Θράκη. Στον ήδη δοκιμασμένο θρακικό λαό προστίθεται και η πληρωμή των Τούρκων σε χρήματα και είδος, γεγονός που από τη μία αποδεικνύει την αδιαφορία του Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού για τη διαβίωση των υπηκόων του, αλλά από την άλλη δείχνει και το πολιτικό του αδιέξοδο καθώς βρισκόταν υπό τον κλοιό εξωτερικών και εσωτερικών εχθρών και σε πλήρη εξάρτηση από την τουρκική αρωγή.⁴⁶⁸ Σύμφωνα με τον Γρηγορά, με διαταγή του Καντακουζηνού χρησιμοποιήθηκε το γένος που μισεί τους χριστιανούς, λόγω της συνεχούς εισβολής του Ιωάννη Ε' στα εδάφη του Ματθαίου. Συγκεκριμένα, ο Υρκανός, παραβαίνοντας τη συμφωνία περί ειρήνευσης με τη βυζαντινή πλευρά, διενεργούσε επιθέσεις με τον στρατό του «δήθεν» κατά του Ιωάννη Ε', αλλά στην πραγματικότητα ολοκλήρωνε το καταστροφικό έργο των σφαγών και των ληστειών σε βάρος των Βυζαντινών.⁴⁶⁹

Για πρώτη φορά ο Καντακουζηνός αποκαλείται ανάληγτος από τον Γρηγορά, διότι παρέμενε αμέτοχος στις σφαγές και την αιχμαλωσία των ομοφύλων του από τους Τούρκους. Μετά το τέλος του εμφυλίου και την έναρξη της διαμάχης μεταξύ Ματθαίου και Ιωάννη Ε' ο ιστορικός διατεινόταν πως οι στρατηγικές κινήσεις του Καντακουζηνού ήταν πια ολέθριες για την αυτοκρατορία και κυρίως για τη Μακεδονία και τη Θράκη που είχαν υποστεί αδικαιολόγητη βία και τις περισσότερες καταστροφές από τις πολύχρονες τουρκικές επιδρομές. Οι λόγοι της μεταστροφής του στην κριτική του σχετίζονται με τη διακοπή της χρηματοδότησης του διδασκαλείου του από τον Καντακουζηνό, τη σύγκρουσή τους στην ησυχαστική έριδα και την «αίσχυνή» του ίδιου του αυτοκράτορα για τα δεινά των Βυζαντινών. Επιπλέον, η απόσυρση του Καντακουζηνού στη μονή των Μαγγάνων ώθησε τον Γρηγορά στην αποκοπή των «δεσμών» του από την επιρροή του αποσυρθέντος αυτοκράτορα και στην αντικειμενικότερη εξιστόρηση των πεπραγμένων της εποχής.⁴⁷⁰

Από το 1352-3, μαζί με την αλλαγή οπτικής του ιστορικού μεταλλάσσεται και το ύφος γραφής του από αποστασιοποιημένο σε οργισμένο. Οι Τούρκοι εισβολείς χαρακτηρίζονταν πια μόνο «βάρβαροι» και «πρόεδροι τῆς άσεβοῦς θρησκείας»,

⁴⁶⁷ DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 2987, σ. 30, αρ. 2298, σ. 32-33· NICOL, *The family of Kantakouzenos*, σ. 79-81.

⁴⁶⁸ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III, σ. 171¹⁹⁻²², 177-188, 196¹¹⁻²³, 197¹⁻³.

⁴⁶⁹ Ό.π., σ. 188⁹⁻¹⁸, 196¹²⁻²³, 197¹⁻¹³· DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3000, σ. 33.

⁴⁷⁰ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, III, σ. 53²¹⁻²³, 54¹⁻⁷, 197¹⁻²³, 201⁷⁻²⁴, 202¹⁻³· Γρηγοράς, *Επιστολαί*, αρ. 120, σ. 314²⁵⁻²⁶, αρ. 41, σ. 144¹²², αρ. 57, σ. 177⁵⁸⁻⁶¹· ANNA ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ, *Συμβολή στη μελέτη των επιστολών του Νικηφόρου Γρηγορά*, (ιδι. διατρ.) Αθήνα 2014, σ. 14-15.

«άσεβεις» που ήταν αφοσιωμένοι στις άκρατες υλικές απολαύσεις. Τα στρατεύματα των «βαρβάρων» περνούσαν πιο συχνά από τη Βιθυνία στην Ευρώπη και δεν αποκαλούσαν πια «βασιλιά» τον Καντακουζηνό. Την ίδια περίοδο, ο γιος του Υρκανού, Σουλεϊμάν, διέσχισε τον Ελλήσποντο και εγκαταστάθηκε μαζί με ομόφυλους του στη Θράκη διενεργώντας παράλληλα ληστείες στην περιοχή. Ο Γρηγοράς ενώ προσάρμοξε εμφανώς την επιχειρηματολογία του για την ανάμειξη των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας στα εσωτερικά ζητήματα της αυτοκρατορίας στη φιλοτουρκική προσέγγιση του Καντακουζηνού, τη δεδομένη χρονική περίοδο δεν έδειχνε διάθεση να ταυτιστεί με τις πολιτικές κινήσεις του Βυζαντινού ηγέτη. Ο ιστορικός υπερτονίζει τον αντίκτυπο των πράξεων των Τούρκων, κατηγορεί ευθέως τον Καντακουζηνό για τις επιλογές του και αποκαλύπτει την προδοτική συμπεριφορά των Τούρκων, αφού πλέον δεν αναγνώριζαν τον Καντακουζηνό ως αυτοκράτορα. Σε αντιδιαστολή με τον Γρηγορά, ο αυτοκράτορας παρουσιάζει διαφορετικά στα απομνημονεύματά του το ανωτέρω γεγονός, αφού παραλείπει την μνεία στη μη αναγνώριση της εξουσίας του από τους Τούρκους και αποδίδει την εγκατάστασή τους στα βυζαντινά εδάφη της Θράκης ως αυτόνομη κίνηση του γιου του Υρκανού και όχι μία πιθανώς, άρτια μελετημένη κίνηση των δύο μουσουλμάνων αρχηγών.⁴⁷¹

Τελικά, το 1353 ο Ματθαίος αναγορεύτηκε αυτοκράτορας στις Βλαχέρνες. Σύμφωνα με το κείμενο του Γρηγορά, ο Ματθαίος αναφέρει στον λόγο του πως οι Βυζαντινοί θεωρούσαν υπεύθυνο τον Ιωάννη Στ' Καντακουζηνό για τις συμφορές τους. Αυτή η δήλωση όμως διαδιδόταν από τα «βάρβαρα» έθνη που δεν εξέταζαν αν τα λεγόμενά τους ήταν άδικα ή όχι. Κατά τον Ματθαίο, ο πατέρας του «βαλλόταν» από τους υποστηρικτές του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου με φυσικό επακόλουθο την ανάγκη προστασίας του από τις επιβουλές μέσω της πρόσκλησης των «βαρβάρων» στην αυτοκρατορία. Εξάλλου, οι Βυζαντινοί ήταν «άγνώμονες» και «ἄβουλοι».⁴⁷²

Η απάντηση του Γρηγορά κατέρριπτε τα επιχειρήματα του Ματθαίου, τα οποία είχε χρησιμοποιήσει κατά κόρον και ο ίδιος ο ιστορικός στο παρελθόν, αναφέροντας κυνικά την πρόθεση του Ματθαίου να απαλλάξει τον πατέρα του από τα εγκλήματά του και να αποφύγει ο ίδιος τον «γκρεμό». Επιπλέον, ο συγγραφέας με πνεύμα πρώιμου ανθρωπισμού απέδιδε στους ανθρώπους την πλήρη ευθύνη των συμφορών τους,

⁴⁷¹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, III, σ. 201¹⁹⁻²⁴, 202⁴⁻²⁴, 203¹⁻⁴.

⁴⁷² Ο.π., σ. 204¹⁰⁻²¹, 207¹⁻²³. NICOL, *The family of Kantakouzenos*, σ. 113-114.

διαφοροποιούμενος από το επαναλαμβανόμενο μοτίβο της θεϊκής τιμωρίας των Βυζαντινών.⁴⁷³

Στη συνέχεια της εξιστόρησής του ο Γρηγοράς αλλάζει «στρατόπεδο» μαχόμενος υπέρ του Ιωάννη Ε΄ και κατηγορώντας ευθέως τον Ματθαίο για προσπάθεια ωραιοποίησης των πράξεων του ίδιου και του πατέρα του, παρότι αμφότεροι άφησαν εκτεθειμένη την αυτοκρατορία εξαιτίας της απέχθειάς τους για τον διάδοχο του θρόνου. Με αυτά τα σχόλια αναιρεί επί της ουσίας τα γραφόμενα των προηγούμενων βιβλίων του όσον αφορά στα κίνητρα της πολιτικής δράσης του αυτοκράτορα. Οι «βολές» εναντίον του Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού περιλάμβαναν επίσης τις κατηγορίες περί απομάκρυνσης κάθε χρηστής προσδοκίας για τον τόπο φέροντας ως παράδειγμα τη θρακική γη που είχε καταληφθεί από τον Ορχάν και τους «βαρβάρους» του. Ακολούθως, επικρίνεται ο αυτοέπαινος του Ιωάννη Καντακουζηνού για τα πολιτικά πεπραγμένα του και η διαστρέβλωση της ποιμαντικής δεσποτείας σε κακοδαιμονία. Η επιθετική στάση του συγγραφέα απέναντι στον αυτοκράτορα για τα «έγκλήματά» του δεν σχετιζόταν μόνο με τις συνέπειες του τουρκικού επεκτατισμού αλλά και με τη συμβολή του Καντακουζηνού στην εκλογή του Ησυχαστή πατριάρχη Φιλόθεου Κόκκινου το 1353. Εξάλλου, ήταν γνωστή η ένθερμη, αντι-ησυχαστική στάση του Γρηγορά.⁴⁷⁴

Η αποκαθήλωση της εικόνας του Καντακουζηνού συνεχίζεται με αφορμή την αυτομόληση των κατοίκων της χερσονήσου της Καλλίπολης στον Ιωάννη Ε΄, την άδεια του Καντακουζηνού προς τους Τούρκους να πράξουν ληστείες στην περιοχή και την εγκατάσταση στρατοπέδου τους εκεί, γεγονός που δεν συνηθιζόταν από εκείνους, αλλά συνδεόταν άμεσα με τις προαναφερθείσες εποικιστικές κινήσεις τους στη Θράκη. Όπως παραθέτει ο Γρηγοράς, το 1353 η τουρκική στρατιωτική παρουσία έφτανε μέχρι τις πύλες της πρωτεύουσας, οι εξαθλιωμένοι Θράκες δεν μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν ούτε τον σίτο του καλοκαιριού και όσοι εξ αυτών δεν αιχμαλωτίστηκαν, αναγκάστηκαν να γίνουν φυγάδες ή δούλοι.⁴⁷⁵

Το 1353 ο πειρατικός στόλος του πρεσβύτερου γιου του Υρκανού αιχμαλώτισε τον Γρηγόριο Παλαμά ο οποίος παρέμεινε στην αυλή του Οθωμανού ηγέτη στη Μ. Ασία μέχρι το 1354. Ο Γρηγοράς παραδίδει στο αναγνωστικό κοινό του ορισμένες

⁴⁷³ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, III, σ. 207²³⁻²⁴, 208¹⁻²³, 212¹⁶⁻²³, 213¹⁻¹⁵, 214¹²⁻²⁰, 216¹⁵⁻²⁴.

⁴⁷⁴ Ό.π., σ. 218¹⁻¹⁶, 219¹⁻²².

⁴⁷⁵ Ό.π., σ. 223¹⁰⁻¹⁶, 224²⁻²², 225¹⁻²³. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμά Συγγράμματα*, τ. Δ΄, εισαγωγικά, σ. 52-56.

κοινότητες αντιλήψεις της ορθόδοξης πλευράς για το Ισλάμ και τους ακόλουθούς του. Οι μουσουλμάνοι τιμούσαν όλους τους προφήτες και τον Χριστό ως έναν εξ αυτών, αρέσκονταν στην αρρενομανία, επιδίδονταν σε σοδομισμό και είχαν σκωπτική διάθεση απέναντι στους χριστιανούς που φόνευαν. Επιπροσθέτως, αθετούσαν τη Θεία Οικονομία, αλλά πίστευαν στον Ένα και Δημιουργό Θεό σε αντιδιαστολή με τον «πολυθεϊστή» άλητήριο», «άμαθή» και «άμελή» Παλαμά που πίστευε στις Θείες Ενέργειες της άκτιστης θεότητας. Γι' αυτές του τις θέσεις στηλιτευόταν ακόμα και από τους αλλόθρησκους. Κατά τον συγγραφέα, η μουσουλμανική πίστη παρουσίαζε μικρότερη δογματική απόκλιση από την Ορθοδοξία απ' ότι ο Ησυχασμός και η προσπάθεια αντίκρουσης των ύβρεων των «βαρβάρων» με ησυχαστικές ύβρεις θεωρούνταν μάταιες.⁴⁷⁶

Ο Γρηγοράς ειρωνεύεται την κακομεταχείριση του Παλαμά και του επιρρίπτει την ευθύνη των δεινών του από τους «βαρβάρους», τους οποίους αγάπησε τόσο, πείθοντας ακόμα και τον Καντακουζηνό να επιτεθεί στον Ιωάννη Ε΄. Ο ιστορικός κατηγορεί τον ιερωμένο για υποκίνηση εμφυλίου και κατακρίνει εμμέσως τη φιλοτουρκική πολιτική του Καντακουζηνού και την υποστήριξή του στον Ησυχασμό. Παράλληλα, επιδιώκει την ταύτιση του Ησυχασμού με τους Καντακουζηνιστές και κατ' επέκταση με τους υποστηρικτές της τουρκικής προσέγγισης. Η κατηγορία του Γρηγορά έχει εν μέρει λογική βάση, όχι ως προς τις σχέσεις αγάπης μεταξύ του Παλαμά και των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας του αλλά ως προς την πιθανή ανάμειξή του στον εμφύλιο με στόχο την παλινόρθωσή του στο πατριαρχικό αξίωμα και τη διατήρηση της εξουσίας του Ησυχαστή αυτοκράτορα.⁴⁷⁷

Στη συνέχεια της *Ρωμαϊκής Ιστορίας* δίνονται επιπλέον λεπτομέρειες για την περίοδο της αιχμαλωσίας του ιεράρχη στην αυλή του Υρκανού. Αφότου ο σουλτάνος πληροφορήθηκε την «πολυθεΐα» του Παλαμά, διέταξε την ακρόαση των λεγομένων του από τους «σοφούς» των «βαρβάρων». Κάποιες από τις χριστιανικές θέσεις ικανοποιούσαν τους «βαρβάρους», ενώ όσες δεν ήταν αρεστές σε εκείνους, ο Βυζαντινός θεολόγος τις αναιρούσε, φοβούμενος τη ζωή του. Η επιλογή κοινού λεξιλογίου στην περιγραφή των υποστηρικτών των δύο δογμάτων με χαρακτηρισμούς, όπως «άσεβη σπέρματα» για τους μουσουλμάνους και «δυσσεβείς» για τους Ησυχαστές φανερώνει την επιδίωξη εξίσωσης και υποτίμησης των δύο θεολογικών

⁴⁷⁶ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, III, σ. 227¹⁶⁻²⁴, 228¹⁻²⁴, 229¹⁻²⁴. PHILIPPIDES-BRAAT, «La captivité de Palamas», σ. 109-115. ESTANGÜI-GÓMEZ, *Byzance face aux Ottomans*, σ. 150-153.

⁴⁷⁷ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, III, σ. 229²²⁻²⁴, 230¹⁻²⁴, 233³⁻²².

προσεγγίσεων από τον ιστορικό.⁴⁷⁸ Η εκμαίευση των αντιλήψεων του Γρηγορά για τον μουσουλμανικό κόσμο της Μ. Ασίας ολοκληρώνεται με την εξιστόρηση του τερματισμού των εμφύλιων διαμαχών το 1354 και την επικράτηση του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου.⁴⁷⁹

Ένα άκρως σημαντικό ζήτημα που θίγεται ανάμεσα στις πλούσιες πληροφορίες των εσωτερικών και εξωτερικών ερίδων της αυτοκρατορίας είναι η πρωτοφανής εγκατάσταση των Τούρκων του Σουλιμάν στη Θράκη το 1354. Οι εγκαταστηθέντες «βάρβαροι» «κάκωναν» τη θρακική γη και ο Καντακουζηνός έψαχνε τρόπο να τους διώξει, όμως το βυζαντινό στράτευμα ήταν αδύναμο για να πράξει κάτι τέτοιο. Η επιβολή της μόνιμης παρουσίας τους σε ένα τμήμα της αυτοκρατορίας χαρακτηρίζεται κομβική, γιατί αποκαλύπτονταν οι μελλοντικές προθέσεις τους οι οποίες δεν είχαν έναν παροδικό, τυχοδιωκτικό χαρακτήρα με απώτερο σκοπό μόνο τα υλικά αγαθά, αλλά συνδέονταν με την επεκτατικότητά τους σε μία ξένη ηγεμονία. Η αυταρχικότητα της πολιτικής διαδρομής του Καντακουζηνού και τα ανεπίλυτα προβλήματα που κληροδότησε στους διαδόχους του θρόνου οδήγησαν τον λόγιο Κωνσταντίνο Λάσκαρη (1434-1501), με την ψυχραιμία της χρονικής απόστασης από τα γεγονότα του 14^{ου} αιώνα, να γράψει πως ο εκλιπών ηγεμόνας «τυραννήσας το κράτος».⁴⁸⁰

Ο Καντακουζηνός έπεμψε πρεσβεία στον Ορχάν ζητώντας να αποδοθεί στους Βυζαντινούς ένα φρούριο στη Θράκη και να εκδιωχθούν οι «βάρβαροι» από τη ρωμαϊκή γη. Οι Θράκες δεν αντιδρούσαν στη βαρβαρική απειλή υπό τον φόβο των εξανδραποδισμών και προσπαθούσαν να διαφύγουν σε άλλες πόλεις της βυζαντινής επικράτειας. Το 1354 σημαδεύτηκε από τη «συμφορά» της άλωσης της Καλλίπολης.⁴⁸¹ Οι κάτοικοι της περιοχής σώθηκαν χάρη στο πλοίο που είχε στείλει ο Δεσπότης Μανουήλ. Ο Σουλιμάν παράκουσε τον πατέρα του και συνέχισε το σχέδιο εποίκισης ομοφύλων του στη Θράκη μαζί με παιδιά και γυναίκες, μεριμνώντας συγχρόνως για την ανόρθωση της Καλλίπολης. Ο Καντακουζηνός αποδίδει αυτήν την πράξη στην ανυπακοή του Οθωμανού γόνου προς τον πατέρα του, αποσιωπώντας την πιθανότητα για μια συντονισμένη ενέργεια των δύο ανδρών. Στην ακολουθία του αγίου Θεοδώρου του Νέου είναι απορίας άξιο πως ο συγγραφέας της, ονόματι Θεόδωρος ή Θεόδοτος,

⁴⁷⁸ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, III, σ. 231₁₋₂₄, 232₁₋₂₄, 234₁₋₁₁, 235₁₋₂₅, 236₁₋₆.

⁴⁷⁹ Ο.π., σ. 236₁₁₋₂₃, 241₆₋₂₃, 242₁₋₁₀.

⁴⁸⁰ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III, σ. 276₁₇₋₂₄, 277₁. Λάσκαρις, *Σύνοψις Ιστοριῶν*, σ. 79₂₀. İNALCIK, *The Ottoman empire*, σ. 10, 11, 14.

⁴⁸¹ Βρ. Χρον., τ. 1, αρ. 7, σ. 66₁₃, αρ. 55, 297₃, αρ. 59, 397₃, αρ. 60, 451₆, αρ. 72, 555₁. Παλαμάς, *Ἐπιστολή πρὸς τὴν ἑαυτοῦ Ἐκκλησίαν*, σ. 122₁₉, 123₁₋₁₉. DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3013, σ. 34.

αναπολεί το αρχαίο μεγαλείο της Καλλίπολης, αρνούμενος να αντικρύσει τον άμεσο κίνδυνο που διέτρεχε από τους Τούρκους η πόλη και τα υπόλοιπα θρακικά εδάφη της αυτοκρατορίας.⁴⁸²

Η στρατηγικής σημασίας Καλλίπολη οδήγησε τον Σουλιμάν στον εξαναγκασμό μετοίκησης ατόμων της ανώτερης τουρκικής τάξης στην πόλη, στοχεύοντας στη μετατροπή της σε διοικητικό κέντρο των Οθωμανών. Η βυζαντινή πλευρά αδυνατούσε να αμυνθεί και απέστειλε ξανά πρεσβεία στον Ορχάν, ώστε να αποδοθούν στην αυτοκρατορία οι θρακικές πόλεις. Ο Σουλιμάν ισχυριζόταν πως δεν κατέλαβε βιαίως τις πόλεις, αφού τις βρήκε ακατοίκητες. Η απάντηση του μουσουλμάνου γόνου είναι ενδεικτική της ερήμωσης που προκάλεσαν οι εμφύλιοι πόλεμοι, αφού οι αιχμάλωτοι Βυζαντινοί είχαν σφαχτεί ανηλεώς από τους «Άχαιμενίδες», γεγονός που το προσυπέγραφε και ο Γρηγόριος Παλαμάς. Τελικά, οι διαφιλονικούμενες πόλεις πέρασαν στα χέρια του Καντακουζηνού.⁴⁸³

Την παρακαταθήκη της συμμαχίας του Καντακουζηνού με τους Τούρκους ακολουθούσε απρόσκοπτα ο γιος του, Ματθαίος, ο οποίος το καλοκαίρι του 1356 είχε επιλέξει τη διπλωματική προσέγγιση με τους Σέρβους διοικητές των πόλεων της Θράκης και τον Ορχάν για τη στρατιωτική διευθέτηση στη διένεξή του με τον Ιωάννη Ε΄. Όμως, όπως είχε συμβεί ξανά στο παρελθόν, οι Σέρβοι και οι Τούρκοι κατέληξαν να πολεμούν αναμεταξύ τους. Ο γιος του Καντακουζηνού, εγκαταλελειμμένος από τα βυζαντινά και τα τουρκικά στρατεύματα, πιάστηκε αιχμάλωτος από τους Σέρβους.⁴⁸⁴ Ο Ιωάννης Ε΄ πλήρωσε τα λύτρα, ελευθερώθηκε ο Ματθαίος και ο τελευταίος απρόθυμα συμφώνησε να αποποιηθεί τον αυτοκρατορικό τίτλο του το 1357, ανοίγοντας τον δρόμο για τη μονοκρατορία του Παλαιολόγου. Ο γηραιός αυτοκράτορας, προς προάσπιση του τέκνου του, διαιώνιζε το μοτίβο της φιλίας με τον Οθωμανό σουλτάνο και τις άδολες κινήσεις του ξένου παράγοντα, όπως ακριβώς είχε κάνει και με την περιγραφή της δράσης του Ουμούρ στη βυζαντινή επικράτεια.⁴⁸⁵

Το 1353 ο Δημήτριος Κυδώνης βλέποντας το ανεπανόρθωτο αρνητικό κλίμα των αποτελεσμάτων της πολιτικής του Καντακουζηνού τον είχε ήδη προτρέψει να καρεί μοναχός. Για τον *μεσάζοντα*, ο αυτοκράτορας αν και ήταν ευέλικτος πολιτικός

⁴⁸² Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III, σ. 277¹⁻¹⁶, 278⁹⁻²⁵, 279⁸⁻²⁴. DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3022-3025, σ. 36· ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ακολουθία του αγίου Θεοδώρου», σ. 210.

⁴⁸³ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III, σ. 279¹⁻¹⁷, 280³⁻⁸, 284¹²⁻¹⁷· Παλαμάς, *Επιστολή προς την έαυτού Έκκλησίαν*, σ. 122¹⁹, 123¹⁻¹⁹· ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Το έργο του Ασίκ-πασά Ζαδέ», σ. 68.

⁴⁸⁴ DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3064-3065, σ. 46.

⁴⁸⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III, σ. 309-321· DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3016, σ. 35.

ως προς τις επιλογές των συμμάχων του, στην περίπτωση της στρατιωτικής σύμπνοιας με τον Ουμούρ δεν σκέφτηκε τις καταστροφικές συνέπειες που θα προκαλούσε μακροπρόθεσμα η εξοικείωση των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας με τα βυζαντινά εδάφη και η επακόλουθη γνώση των πολιτικών και στρατιωτικών αδυναμιών της αυτοκρατορίας.⁴⁸⁶

Τα γράμματα του Καντακουζηνού λίγο πριν την απόσυρσή του προς τους Βυζαντινούς άρχοντες ήταν ενδεικτικά της αμφιλεγόμενης πολιτικής πορείας του. Ο αυτοκράτορας υποστήριζε πως χρησιμοποίησε τους Τούρκους πολεμιστές ιδιοτελώς εξαιτίας της εμπειρίας, της πολυανδρίας και της δωρεάν παροχής υπηρεσιών στον εμίρη τους. Εξάλλου, η στρατιωτική δύναμη των Βυζαντινών δεν επαρκούσε ούτε για το εσωτερικά προβλήματα της αυτοκρατορίας. Άλλο ένα θέμα που θιγόταν από τον Καντακουζηνό ήταν η ασυνεσία και η αβουλία για την κοινή αντιμετώπιση του τουρκικού προβλήματος, γεγονός που δυσχέραινε περισσότερο την κατάσταση στο Βυζαντινό κράτος. Σε καμία περίπτωση όμως δεν προτεινόταν η ατολμία απέναντι στον εχθρό. Αυτός θα πολεμούσε τους «βαρβάρους» ακόμα και αν έχανε τη ζωή του, γιατί τους απεχθανόταν λόγω της θρησκείας τους και του γεγονότος ότι αδικούσαν για πολλά χρόνια τους Ρωμαίους και κατέστρεφαν τα βυζαντινά εδάφη.⁴⁸⁷

Η συμβουλή της άμεσης αντιμετώπισης των Τούρκων κατανοείται στη συνέχεια του γραφομένου του Καντακουζηνού, όταν κάνει νύξη για την ανάγκη σύναψης νέων συμμαχιών με τους Βούλγαρους και τους Σέρβους και τη δημιουργία ναυτικής δύναμης ώστε να αντιμετωπιστούν όλοι οι «βάρβαροι» στη Μ. Ασία. Βέβαια, κατά τον Καντακουζηνό, κάποιοι «ἄφρονες» (ή ορθότερα γνώστες του τυχοδιωκτισμού του) μέμφονταν την αντιφατικότητα της επιχειρηματολογίας του περί πολέμου με τους Τούρκους, εστιάζοντας στο γάμο της κόρης του με τον Ορχάν. Μόλις λίγα χρόνια πριν, ο αυτοκράτορας παρουσίαζε τη συγκεκριμένη γαμική συμφωνία ως το όχημα για την ενίσχυση του χριστιανικού στοιχείου στα μουσουλμανικά εδάφη και την επανάκτηση των τέως βυζαντινών εδαφών που ήταν στα χέρια διαφόρων εμίρηδων.⁴⁸⁸

Με τη χρονική απόσταση που τον χωρίζουν από τα γεγονότα του 14^{ου} αιώνα, ο Δούκας παραθέτει μια μετριοπαθή και θετικά διακείμενη κριτική στην πολιτική του Καντακουζηνού. Ο ιστορικός χαρακτηρίζει πανούργο τον Απόκαυκο και υποστηρίζει

⁴⁸⁶ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 16, 45⁴²⁻⁴³, αρ. 19, 48⁸⁻¹⁵.

⁴⁸⁷ Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, III, σ. 285³⁻¹⁴, 294³⁻²⁰, 295-296, 297¹⁻¹⁸. NICOL, «The Abdication of John VI», σ. 269-283· FAILLER, «La chronologie du règne de Jean Cantacuzène», σ. 293-302· ο ίδιος, «Nouvelle note», σ. 119-124.

⁴⁸⁸ Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, III, σ. 298¹⁻²¹, 299¹⁻¹⁴.

την ακεραιότητα του Καντακουζηνού όσον αφορά στη βούληση του να παραδώσει τον θρόνο στον νόμιμο διάδοχο. Επίσης, ο παππούς του Δούκα, Μιχαήλ, είχε μεταβεί στη Μ. Ασία εξαιτίας των επιβουλών του Απόκαυκου. Ο γιος του Ατήν, Εσέ, υποδέχτηκε τον παππού του Δούκα στην Έφεσο και αυτός με τη σειρά του επέλεξε την περιοχή για νέα του πατρίδα και σεβάστηκε τον «άλλογενή βάρβαρο ως θεόστεπτον», προβλέποντας ότι οι περιοχές από τη Θράκη ως τον Δούναβη θα έπεφταν στα χέρια των Τούρκων. Ο συγγενής του Δούκα αποτελεί άλλο ένα παράδειγμα φυγής ενός Βυζαντινού της ανώτερης τάξης σε Τούρκο ηγεμόνα. Σε αυτήν την περίπτωση, ο συγγραφέας δίνει μία επιπλέον διάσταση στη συγκεκριμένη πράξη. Οι φυγάδες δεν κατέφευγαν στους Τούρκους αποκλειστικά λόγω των εσωτερικών διαμαχών της αυτοκρατορίας ή του άμεσου κινδύνου που αντιμετώπιζαν, αλλά με διορατική ματιά και κυρίως με το αίσθημα της επιβίωσης επέλεξαν την εγκατάσταση στο σταθερότερο πολιτικό περιβάλλον των γειτονικών εμιράτων, που αργά ή γρήγορα θα καταλάμβαναν τα βυζαντινά εδάφη.⁴⁸⁹

Ο Καντακουζηνός έλαβε το ύπατο αξίωμα με «πόνο καρδιάς» εξαιτίας των πολιτικών εμποδίων από την Άννα της Σαβοΐας και των αναίτιων επιβουλών της συγκλήτου προς αυτόν. Επομένως, αναγκάστηκε να συμμαχήσει με τους Τούρκους που «κατέφθειραν» τη γη των Βυζαντινών. Είναι προφανής η ταύτιση των επιχειρημάτων του Δούκα και του αυτοκράτορα. Ίσως, ο Δούκας, αρκετές δεκαετίες μετά τα γεγονότα του δευτέρου εμφυλίου πολέμου και με μία πιο αποστασιοποιημένη ματιά, μπορούσε να κατανοήσει την αναγκαστική σύμπνοια του Καντακουζηνού με τους μουσουλμάνους της Μ. Ασίας χωρίς να του αναιρεί τις ευθύνες για τη λεηλασία των βυζαντινών εδαφών από αυτούς, διαπιστώνοντας μάλιστα πως οι εμφύλιες συρράξεις συντέλεσαν στην υπεροχή των «βαρβάρων» και των «άγελαιών».⁴⁹⁰

Ο γιος του Ουμούρ, Άτης, περιγράφεται ως τολμηρός και θαρραλέος από τον αντικειμενικό Δούκα. Ο Καντακουζηνός περιβάλλεται επίσης με ανάλογες αρετές από τον συγγραφέα και παραδίδεται η ενδιαφέρουσα πληροφορία ότι η αιτία της φιλίας του μουσουλμάνου αρχηγού με τον αυτοκράτορα ήταν η «πονηριά» του δεύτερου να προσεγγίσει τον Σέρβο κράλη. Ο Δούκας προσπαθεί να πείσει τους αναγνώστες του έργου του για τις στρατηγικές κινήσεις του Καντακουζηνού που εξυφαίνονταν με το πρόσχημα της βυζαντινο-τουρκικής φιλίας, όμως δεν παύει να εκφράζει απερίφραστα

⁴⁸⁹ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 43¹³⁻³², 47¹⁻¹⁵.

⁴⁹⁰ Ο.π., σ. 35¹⁸⁻²⁵, 37¹⁻², 39¹⁷⁻²⁰, 49²⁶⁻²⁸, 55²¹⁻²⁴.

ότι οι Τούρκοι στρατιώτες είχαν μετατραπεί σε «ιχνηλάτες» των θρακικών εδαφών βοηθώντας «δήθεν» τον Καντακουζηνό. Στην *Τουρκο-βυζαντινή ιστορία* εντοπίζεται ξανά η ταύτιση της επιχειρηματολογίας του Δούκα με την αντίστοιχη των συγγραφικών έργων του Καντακουζηνού και του Γρηγορά. Ο Δούκας άνευ επίκρισης αφηγείται το περιστατικό της θανάτωσης των κατοίκων της λατινοκρατούμενης Σμύρνης από το «δρακόντειο και θηριόγνωμον» τόλμημα των πολιορκητικών δυνάμεων του Ουμούρ το 1334, δίνοντας έμφαση στον ψυχικό πόνο του εμίρη για την ελλιπή οχύρωση της πόλης και στην πρόθεσή του να θυσιαστεί γι' αυτήν. Ο Ουμούρ φέρεται να λειτουργούσε όχι μόνο βάσει ψυχρού πολιτικού σχεδιασμού αλλά και ανθρώπινων αδυναμιών, εξωτερικεύοντας τον πόνο του για τη γενέτειρά του, τη Σμύρνη. Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί πως το στοιχείο της εντοπιότητας του εμίρη εντοπίζεται και στη *Ρωμαϊκή Ιστορία* του Γρηγορά. Άρα, υφίστατο λογική βάση στο ιδιαίτερο ενδιαφέρον εκείνου για την πόλη. Οι Τούρκοι από τη δεύτερη δεκαετία του 14^{ου} αιώνα, εφόσον γεννιούνταν στα βυζαντινά εδάφη, άρχισαν να τα αντιλαμβάνονται σαν κεκτημένα τους. Ένα επιπλέον στοιχείο σύγκλισης μεταξύ της *Ρωμαϊκής Ιστορίας* και της *Τουρκο-βυζαντινής Ιστορίας* σχετικά με το προαναφερθέν γεγονός προκαλεί εντύπωση στον ερευνητή. Αμφότεροι οι ιστορικοί αντιπαρέρχονται τις σφαγές των ντόπιων από τα τουρκικά στρατεύματα, ασχολούμενοι με την στενή, συναισθηματική σχέση του Τούρκου ηγεμόνα με τον τόπο γέννησής του. Για ένα στρατευμένο συγγραφικό έργο όπως αυτό του Γρηγορά, η αποσιώπηση ενός τόσο σημαντικού στοιχείου που θα μείωνε το γόητρο της βυζαντινής αρχής θεωρείται σχεδόν αναμενόμενη, όμως για την αμερόληπτη Ιστορία του Δούκα δεν νοείται κάποια προφανής εξήγηση, εκτός ίσως από την βιαστική αντιγραφή των γραφομένων του Γρηγορά.⁴⁹¹

Ο Δούκας καταδικάζει κυρίως την αντιβασιλεία για την ανάμειξη των πολεμιστών του Ορχάν στον δεύτερο εμφύλιο. Οι Τούρκοι πολεμούσαν, σκύλευαν χωριά, σκότωναν άνδρες, γυναίκες, παιδιά, μοναχούς ακόμα και ομοαίματους τους. Ο ιστορικός περιγράφει τον Ορχάν με δυσμενή τρόπο χαρακτηρίζοντάς τον «βόδι που διψούσε για νερό εν μέσω καύσωνα» και προσάπτοντάς του την κατηγορία επίδειξης «βαρβαρικής άκολασίας». Επιπλέον, το «έθνος» του σουλτάνου χαρακτηριζόταν «οϊστρομανές», «άκόλαστο», «άσωτο», με προτιμήσεις στις ομοερωτικές πράξεις και

---

⁴⁹¹ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 51₁₀₋₂₈, 53₁₋₂₆, 55₃₋₄; Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 485-488, 492, 494₁₆₋₂₁, 495₁₋₃; Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 597₁₋₄, 597₃₋₂₄.

στην κτηνοβασία. Ο συγγραφέας ενώ χρησιμοποιεί ήπιους τόνους για την εξιστόρηση της δράσης του Ουμούρ δεν πράττει το ίδιο και για το «ἔθνος» του Οθωμανού γόνου, το οποίο περιγράφεται με ιδιαίτερος έντονους και προσβλητικούς χαρακτηρισμούς. Ίσως, υπήρχαν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις πρακτικές των Τουρκομάνων και των Οσμανλήδων και ο Δούκας ως γνώστης αυτών έψεγε τους δεύτερους μέσα από το κείμενό του.⁴⁹²

Μετά την παρουσίαση της συμμαχίας του Καντακουζηνού με τον Ορχάν, ο Δούκας εκθέτει μία ομιλία του εκλιπόντος αυτοκράτορα. Σε αυτήν την ομιλία ο αυτοκράτορας δήλωνε πως αδίκησε και αδικήθηκε και ουσιαστικά αναγκάστηκε να προβεί σε συμμαχία με τον σουλτάνο, αφού τον περιφρονούσαν οι ομοαίματόι του. Επίσης, ο ίδιος χαρακτήριζε τους Τούρκους του Ορχάν ως «γένος τῆς κάτω τύχης» και μιζοβάρβαρο» και εμμέσως παραδεχόταν την χρησιμοποίησή τους ως μοχλούς πίεσης στην αδιέξοδη περίοδο που διένυε ο ίδιος και το Βυζαντινό κράτος.⁴⁹³

Ακόμα ένας ιστορικός της αλώσεως, και συγκεκριμένα ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, με πνεύμα πραγματισμού δεν κατακρίνει τις ανταπόδεικτες για εκείνον βυζαντινο-τουρκικές συμφωνίες του 14^{ου} αιώνα, αντιλαμβανόμενος τη μειονεκτική και αμυντική θέση της αυτοκρατορίας και υποστηρίζει ότι ο Καντακουζηνός δεν έτρεφε δολερές προθέσεις για τον ανήλικο Ιωάννη Ε΄. Η μεγάλη χρονική απόσταση των δύο ιστορικών από τη βασιλεία του Καντακουζηνού τείνουν να πείσουν τη σύγχρονη έρευνα για την αποσύνδεση των φιλοτουρκικών σχέσεων του αυτοκράτορα με κάποια ενδεχόμενη επιβουλή κατά της ζωής του νόμιμου διαδόχου.⁴⁹⁴

Καθίσταται σαφές από τα παραπάνω ότι οι εμφύλιοι πόλεμοι έδωσαν τη δυνατότητα σε Τουρκομάνους και Οθωμανούς, πολλές φορές ακόμα και με τη σύμφωνη γνώμη των Βυζαντινών ιθυνόντων να δρουν ανενόχλητοι στον ζωτικό χώρο της αυτοκρατορίας και να αναβαθμίζουν συνεχώς τον ρόλο τους στους γεωπολιτικούς συσχετισμούς της περιόδου. Ακόμα και οι Δυτικοί προκειμένου να προασπίσουν τα συμφέροντά τους στην ανατολική Μεσόγειο αναγνώρισαν πως η αλληλεπίδραση με τους Τούρκους ήταν μονόδρομος. Παρά τα δεκατρία χρόνια εμφυλίων, άρα και χαμένου χρόνου για την προσπάθεια αποτίναξης της τουρκικής απειλής, η βυζαντινή

---

⁴⁹² Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 55²⁶⁻³⁵, 57¹⁻²⁹, 59⁷⁻²⁸.

⁴⁹³ Ό.π., σ. 61⁶⁻²³. ΜΑΝΙΑΤΙ-ΚΟΚΚΙΝΙ, «Μιζοβάρβαρο», σ. 286.

⁴⁹⁴ Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριῶν*, I, σ. 21⁶⁻²³, 22¹⁻⁵. Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 35¹⁸⁻²⁵, 37¹⁻², 39¹⁷⁻²⁰, 43¹³⁻³², 47¹⁻¹⁵, 49²⁶⁻²⁸, 51¹⁰⁻²⁸, 53¹⁻²⁶, 55³⁻²⁴. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 485-488, 492, 494¹⁶⁻²¹, 495¹⁻³. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 597¹⁻⁴, 597³⁻²⁴.

ηγεσία συνέχιζε να επαναλαμβάνει τα ίδια λάθη, προκαλώντας νέα εμφύλια σύρραξη, αυτή τη φορά μεταξύ του Ιωάννη Ε΄ και του Ανδρόνικου Δ΄ δημιουργώντας για πρώτη φορά σχέσεις υποτέλειας με τους Οθωμανούς και ξεπερνώντας τα επικίνδυνα μονοπάτια του Καντακουζηνού. Η αυτοκρατορία άρχισε να χάνει οριστικά τη δυνατότητα διαφυγής από τον κλοιό των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας, οι οποίοι διασπείρονταν και στις ευρωπαϊκές κτήσεις της, περικυκλώνοντάς την από Ανατολή και Δύση. Γι' αυτό άλλωστε, οι βυζαντινές πηγές της εποχής υπήρξαν τόσο πληθωρικές στην εξιστόρηση των βυζαντινο-τουρκικών συσχετισμών.

4) Ο τουρκικός κίνδυνος μέσα από την επιστολογραφία του Δημήτριου Κυδώνη.

Τη ζοφερή τροπή της γεωπολιτικής πραγματικότητας του Βυζαντινού κράτους στα μέσα του 14^{ου} αιώνα δεν έπαυε να σχολιάζει στις πολυάριθμες επιστολές του το σημαίνον μέλος της ανώτερης τάξης, Δημήτριος Κυδώνης. Η επιστολογραφία του, πλούσια σε πρωτότυπες και λεπτομερείς πληροφορίες που ήταν σε θέση να αποτυπώσει ο συντάκτης της εξαιτίας του πολιτικού του ρόλου στο πλευρό τριών αυτοκρατόρων, αναδεικνύεται σε κορυφαία πηγή για την εμβάθυνση σε ποικίλες πτυχές των βυζαντινο-τουρκικών αλληλεπιδράσεων του 14^{ου} αιώνα.

Ο Δημήτριος Κυδώνης στη σταδιοδρομία του ως «μεσάζων» διατηρούσε μία ακραιφνή αντιτουρκική και αντιμουσουλμανική στάση και συνέδεσε στενά τον βίο του με τον φιλοδυτικό προσανατολισμό, τόσο σε θεολογικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι μόνοι αξιόπιστοι σύμμαχοι της αυτοκρατορίας ήταν οι Δυτικοί, τους οποίους επεδίωκε να προσεγγίσει πολιτικά σε όλη τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του, για να αντιμετωπίσουν από κοινού την τουρκική απειλή. Ως *μεσάζων* του Ιωάννη Καντακουζηνού πίστευε πως ο διάδοχος της δυναστείας των Παλαιολόγων πρόδωσε και ανέτρεψε τον «πατέρα» και «βασιλιά» που του έδειχνε αγάπη. Γι' αυτόν τον λόγο άλλωστε αντιμετωπιζόταν με δυσπιστία από τον Ιωάννη Ε'. Ο Καντακουζηνός αν και είχε δύο γιους, που είχαν τη δυνατότητα να διεκδικήσουν την εξουσία, ήθελε να παραδώσει τον θρόνο σε εκείνον που δικαιωματικά του ανήκε, δηλαδή στον Ιωάννη Ε'. Κατά την προσωπική τοποθέτηση του Βυζαντινού αξιωματούχου επί του συγκεκριμένου ζητήματος, στην ώθηση του Ιωάννη Ε' να επαναστατήσει εναντίον του αυτοκράτορα συντέλεσαν και άτομα που παλαιότερα είχαν λάβει το μέρος των εχθρών και ξαφνικά άλλαξαν τη στάση τους, ώστε να γίνουν ρυθμιστές της πολιτικής κατάστασης και να προσεταιριστούν τον νεαρό γόνο.⁴⁹⁵

Μετά τον τερματισμό των συγκρούσεων μεταξύ του Ιωάννη Καντακουζηνού και του Ιωάννη Ε', ο Κυδώνης βρισκόταν υπό αυτοκρατορική δυσμένεια λόγω των ψευδών κατηγοριών περί χρηματισμού του και επιθυμίας του να σκοτωθεί ο αυτοκράτορας. (Ιωάννης Ε'). Η αλλαγή της στάσης του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου στον

---

⁴⁹⁵ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 64, σ. 97³⁴⁻⁴⁸, 98⁶⁵⁻⁶⁹. NICOL, *The reluctant emperor*, σ. 57-80. KIANKA, «Byzantine-Papal Diplomacy», σ. 177.

Δημήτριο Κυδώνη σήμαινε την επιστροφή του τελευταίου στα καθήκοντά του και τη σύνταξη εγκωμιαστικών επιστολών προς τον νέο αυτοκράτορα.⁴⁹⁶

Φαίνεται ότι οι πολιτικές του ικανότητες του *μεσάζοντος* θεωρήθηκαν χρήσιμες από δύο ηγεμόνες με διαφορετικό πολιτικό προσανατολισμό, αφού ο Καντακουζηνός είχε στραφεί πολλές φορές στην τουρκική συνδρομή, ενώ ο Ιωάννης Ε΄ ασκούσε αρχικά μία καθαρά φιλοδυτική πολιτική. Μπορούμε να συμπεράνουμε πως οι αντικρουόμενες πολιτικές (φιλοτουρκικού και μη προσανατολισμού) ήταν προϊόντα της μη ενιαίας χάραξης εξωτερικής πολιτικής απέναντι στον τουρκικό κίνδυνο, στα μέσα του 14^{ου} αιώνα. Δεν υπήρχε κατασταλαγμένη αντίληψη για το αν οι Τούρκοι ήταν αποκλειστικά εχθροί του Βυζαντινού κράτους ή εν δυνάμει σύμμαχοι και φίλοι. Πιθανώς, οι δύο Βυζαντινοί ηγεμόνες συντόνιζαν τις προσπάθειές τους, αναμένοντας θετικά για την αυτοκρατορία αποτελέσματα από τις δύο διαφορετικές προσεγγίσεις του τουρκικού ζητήματος. Επιπλέον, για εκείνη την εποχή ήταν σχεδόν αδύνατο για την αυτοκρατορία να στηριχθεί αποκλειστικά είτε στους Δυτικούς είτε στους Τούρκους λόγω της αφερεγγυότητας αμφοτέρων.

Μία από τις κομβικότερες διπλωματικές αποστολές για την αποσόβηση του τουρκικού κινδύνου υπήρξε η αποστολή στη Ρώμη το 1369-1370. Μέσα από τις επιστολές του Κυδώνη ξεδιπλώνονται λεπτομερώς τα γεγονότα που συνέβησαν πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη διπλωματική αποστολή. Η φιλολατινική στάση του και η άριστη γνώση της λατινικής γλώσσας τον ανέδειξαν σε κομβικό παράγοντα των γεγονότων της περιόδου. Τα ανεπιτυχή αποτελέσματα της χριστιανικής λίγκας το 1365 ώθησαν τον Ιωάννη Ε΄ στην προσπάθεια σύναψης συμμαχίας με το χριστιανικό βασίλειο της Ουγγαρίας.⁴⁹⁷ Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί πως πρώτη φορά ένας Βυζαντινός αυτοκράτορας αντιλαμβανόμενος τη δυσμενή κατάσταση της

⁴⁹⁶ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 73, σ. 106⁴⁵⁻⁵³, 107⁹⁷⁻⁹⁹, αρ. 83, σ. 116¹⁰⁻¹⁸, αρ. 89, σ. 123³¹⁻³⁴, αρ. 215, σ. 93⁴⁻⁵. ΚΙΑΝΚΑ, «*Byzantine-Papal Diplomacy*», σ. 175-177.

⁴⁹⁷ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 89, σ. 123¹⁻¹⁶. ο ίδιος, *Ρωμαίοι συμβουλευτικοί*, cols., 976, 1000-1004. *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 9, σ. 94, § 18-19. Ραούλ, *Επιστολαί*, αρ. 7, σ. 155³⁶⁻³⁷. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III, σ. 362⁷, 363³. Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριών*, I, σ. 47¹⁻⁴. ΤΑΥΤΟΥ, *Acta Urbani V*, αρ. 107, § 352: *Tu eidem regi promisisti sollemniter et iuramento firmasti, quod tu et nobiles viri Manuel et Michael nati sui, acceptaretis, faceretis et adimplerentis ad honorem dictae Romanae Ecclesiae ac augmentum catolicae fidei, omnia quae super reconciliatione praefata tibi et eiusdem tuis filiis manderamus*. Philippe de Mézières, *Peter Thomas*, σ. 75⁸⁻¹⁷, 76¹⁻⁴, 77⁶⁻¹⁴. GILL, «John V Palaeologus at the court of Louis I», σ. 31-38. ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Το άλλο πρόσωπο της αυτοκρατορικής διπλωματίας», σ. 242-245. ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, *Το Βυζάντιο και η Δύση*, σ. 20-37. ΚΑΤΣΩΝΗ, *Μία επταετία κρίσιμων γεγονότων*, σ. 19-20, 28.

Βυζαντινής αυτοκρατορίας, αναλάμβανε αυτοπροσώπως διπλωματική αποστολή. Ο Ιωάννης Ε΄ θεωρούσε πως με την παρουσία του θα προδιέθετε θετικά τον καθολικό ηγέτη της Ουγγαρίας, ώστε να οργανώσει μία χριστιανική σταυροφορία εναντίον των Τούρκων, όμως η αμοιβαία δυσπιστία οδήγησε σε αδιέξοδο τον αυτοκράτορα και όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο Βυζαντινός ηγεμόνας κατά το ταξίδι της επιστροφής του αιχμαλωτίστηκε από τους Βούλγαρους. Το γεγονός της αιχμαλωσίας του Ιωάννη Ε΄ σχολιάστηκε από τον Δημήτριο Κυδώνη. Στην ολιγωρία του Ανδρόνικου Δ΄ απέδωσε ο Κυδώνης την αιχμαλωσία του Ιωάννη, ο οποίος κατάφερε να διασωθεί το 1367 από τον Αμεδαίο της Σαβοΐας. Ο επιστολογράφος θεωρούσε συμφορές τα όσα συνέβησαν εκείνη τη χρονική συγκυρία και αντιλαμβανόταν τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε η βυζαντινή αποστολή, γράφοντας για «τὰ κωλύματα πανταχόθεν», ελπίζοντας ταυτόχρονα στη σωτηρία του αυτοκράτορα.⁴⁹⁸ Στα υπάρχοντα προβλήματα συμπεριλαμβάνονταν η απουσία των δύο μικρότερων γιων του Ιωάννη Ε΄ από την Κωνσταντινούπολη που βρίσκονταν στη Ρώμη στα πλαίσια της σύσφιξης των βυζαντινο-δυτικών σχέσεων και η προσωρινή κυβέρνηση της βυζαντινής πρωτεύουσας από τον ανθενωτικό Ανδρόνικο Δ΄.⁴⁹⁹

Το ίδιο έτος οι αυτοκρατορικοί απεσταλμένοι έφθασαν στη Ρώμη για να λάβουν την παπική έγκριση και να διεξαχθεί η Οικουμενική Σύνοδος που είχε σχεδιαστεί στις Βλαχέρνες. Όμως, ο Ουρβανός Ε΄, στα απεσταλμένα γράμματά του στην αυτοκρατορική οικογένεια και σε μέλη της ιθύνουσας τάξης δεν έκανε λόγο για σύγκληση Οικουμενικής Συνόδου, προκειμένου να λυθούν οι δογματικές διαφορές των δύο Εκκλησιών. Ο Δημήτριος Κυδώνης απευθυνόμενος γραπτώς στον τουρκικής καταγωγής όπως προκύπτει από το επίθετό του καθολικό επίσκοπο Θηβών Σίμωνα Ατουμάνο,⁵⁰⁰ αναγνώριζε τον πάπα ως «γεφυροποιό» δύναμη μέσω των επιστολών του που επιδίωκαν την ένωση των Εκκλησιών, αλλά έκρινε με καχυποψία τους Δυτικούς ηγεμόνες, οι οποίοι αν και έβλεπαν τους Βυζαντινούς να καταστρέφονται από τους Τούρκους, δεν ήταν ανυστερόβουλοι και περίμεναν ανταλλάγματα για να κινητοποιηθούν. Στη συνέχεια της γραπτής επικοινωνίας με τον Ατουμάνο, ο Κυδώνης με δηκτικό τρόπο ανέφερε πως αν οι Δυτικοί ηγέτες ήταν ευσεβείς, όπως ισχυρίζονταν, όφειλαν να το δείξουν έμπρακτα και άμεσα. Εξάλλου, η συνεργασία των χριστιανών

⁴⁹⁸ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 22, σ. 51²⁷⁻²⁹, αρ. 23, 52⁴⁻⁷, αρ. 33, σ. 64⁴⁻¹¹, αρ. 100, 137¹⁰⁻¹¹, αρ. 129, 165²²⁻²⁵. ΚΑΤΣΩΝΗ, *Μία επταετία κρίσιμων γεγονότων*, σ. 48-57. HALECKI, *Empereur*, σ. 136-137.

⁴⁹⁹ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 94, σ. 128¹²⁻¹⁴. Philippe de Mézières, *Peter Thomas*, σ. 126¹⁻¹⁵, 127¹⁰⁻¹⁷.

⁵⁰⁰ *PLP*: αρ. 1648. SHUKUROV, *The Byzantine Turks*, σ. 40, 243, 250. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τ. 2, σ. 215.

θα πραγματοποιούνταν για το κοινό καλό, δηλαδή την αποσόβηση του τουρκικού κινδύνου.⁵⁰¹ Μετά την επιστροφή των απεσταλμένων, το 1369 πραγματοποιήθηκε διπλωματική αποστολή στη Ρώμη, στην οποία μετείχε και ο ίδιος ο αυτοκράτορας ύστερα από την επίσημη πρόσκλησή του πάπα.⁵⁰² Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο Δημήτριος Κυδώνης συνόδευσε τον Ιωάννη Ε΄ και έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο στην αποστολή, αφού μετέφρασε το κείμενο της μεταστροφής του αυτοκράτορα στον Καθολικισμό, όπως είχε απαιτήσει γραπτώς ο πάπας το 1366. Μαζί τους βρίσκονταν επίσης εξέχοντα πρόσωπα του Βυζαντίου, όπως ο διοικητής της Λέσβου Francesco Gattilusio, ο *Μέγας Δομέστικος* Δημήτριος Παλαιολόγος, ο Λατίνος πατριάρχης Παύλος και ο Αμεδαίος της Σαβοΐας.⁵⁰³

Βέβαια, η μεταστροφή του Ιωάννη Ε΄ ήταν καθαρά προσωπική και δεν είχε απήχηση στην πλειοψηφία των Βυζαντινών που παρέμεναν πιστοί στο ορθόδοξο δόγμα. Ο Ουρβανός Ε΄ μπορεί να εξέλαβε θετικά την κίνηση του Βυζαντινού ηγεμόνα να αλλάξει δόγμα, αλλά στις επιστολές του προς τους Βυζαντινούς ανέφερε μόνο την επιθυμία να ασπαστούν και εκείνοι τον Καθολικισμό χωρίς να προηγηθεί εκκλησιαστική Σύνοδος. Συνεπώς, η ένωση των Εκκλησιών απείχε από το να γίνει απτή πραγματικότητα και η συνεπαγόμενη πιθανή στρατιωτική βοήθεια των Δυτικών για την αντιμετώπιση των Τούρκων δεν υλοποιήθηκε. Μία σειρά παράλληλων εξελίξεων στο δυτικό κόσμο συντέλεσαν στην αρνητική αυτή εξέλιξη που δεν ευνόησε την παροχή βοήθειας στο Βυζάντιο: α) ο Πέτρος της Κύπρου πέθανε το 1369· β) η Ιταλία βρέθηκε αντιμέτωπη με εσωτερικές αναταραχές· γ) κυριάρχησαν οι μακροχρόνιες και οικονομικά επιζήμιες προσπάθειες για μεταφορά της παπικής έδρας από την Αβινιόν στη Ρώμη· δ) υπήρξαν δυναστικές διαμάχες στη Γαλλία και την Αγγλία· ε) τα συμφέροντα των Βενετών και των Γενοβέζων αποσκοπούσαν μόνο στην προστασία των εμπορικών σταθμών τους στην ανατολική Μεσόγειο και όχι στην αντιμετώπιση των Τούρκων μέσω του συνασπισμού χριστιανικών δυνάμεων και στ) η συρρίκνωση του ενδιαφέροντος του ηγεμόνα της Ουγγαρίας και των υπόλοιπων δυτικών δυνάμεων για την επανασύσταση χριστιανικής λίγκας.⁵⁰⁴

⁵⁰¹ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 103, σ. 140²⁷⁻²⁹, 141⁵¹⁻⁸⁶. *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 9, σ. 94, § 21.

⁵⁰² Κυδώνης, *Τῷ βασιλεῖ Ἰωάννῃ τῷ Παλαιολόγῳ*, σ. 129-36, 142⁴⁻³⁷. ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Το άλλο πρόσωπο της αυτοκρατορικής διπλωματίας», σ. 235-259· BARKER, «Emperors, embassies and scholars», σ. 158-182· ΚΙΑΝΚΑ, «Demetrius Kydones and Italy», σ. 264-286.

⁵⁰³ HALECKI, *Empereur*, 220-222· ΚΙΑΝΚΑ, «Byzantine-Papal Diplomacy», σ. 194-196.

⁵⁰⁴ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 168, σ. 39¹⁻⁹, αρ. 169, σ. 40²²⁻³⁴, αρ. 226, 121¹⁴⁵⁻¹⁵⁰. HALECKI, *Empereur*, σ. 188-189, 199-212· NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 413-416· ΚΙΑΝΚΑ, *Demetrius Kydones*

Μετά τις συζητήσεις στη Ρώμη και την προσωπική προσχώρηση του Ιωάννη Ε΄ στη δυτική Εκκλησία, ο πάπας κάλεσε τον Αμεδαίο της Σαβοΐας, να επιστρέψει στον Βυζαντινό αυτοκράτορα το δάνειο των 20.000 υπερπύρων που είχε κρατηθεί ως ενέχυρο μέχρι την άφιξη του Ιωάννη Ε΄ στην ιταλική χερσόνησο. Η επόμενη στάση του αυτοκράτορα το 1370 ήταν η Βενετία για τη ρύθμιση των χρεών προς τους Βενετούς από τον δεύτερο εμφύλιο πόλεμο και την παροχή χρηματικής βοήθειας στο εξασθενημένο οικονομικά Βυζάντιο.⁵⁰⁵ Για τον Κυδώνη, οι προσπάθειες του Ιωάννη Ε΄ να πωλήσει την Τένεδο στους Βενετούς, την οποία εποφθαλμιούσαν ήδη από το 1362, λόγω της στρατηγικής σημασίας του νησιού, με αντάλλαγμα δάνειο ύψους 25.000 δουκάτων, παραχώρηση έξι μεταγωγών πλοίων και την επιστροφή των κοσμημάτων του στέμματος, που είχαν δοθεί ως ενέχυρο στους Βενετούς από την Άννα της Σαβοΐας, συντέλεσαν στην εκ νέου ανάμειξη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας στον ανταγωνισμό μεταξύ Βενετίας και Γένουας για το νησί. Ο αυτοκράτορας μπορεί να έλαβε προκαταβολή 4000 δουκάτων, όταν όμως έγινε μνεία για την εξόφληση του δανείου του 1343 και των ανάλογων τόκων που είχε καταβάλει η Βενετία κρατώντας ενέχυρο τα κοσμήματα του βυζαντινού στέμματος, οι διαπραγματεύσεις σταμάτησαν, αφού κάτι τέτοιο δεν συνέφερε τον Ιωάννη Ε΄. Εξάλλου, μία τέτοια παραχώρηση θα προκαλούσε προβλήματα με τους Γενοβέζους, που δεν θα ήθελαν τους εμπορικούς ανταγωνιστές τους στον Ελλήσποντο.⁵⁰⁶

Ο Κυδώνης ξεδιπλώνοντας με ενάργεια τον τρόπο σκέψης του απέδιδε την ευθύνη για την αναποτελεσματικότητα της αποστολής στους ίδιους τους Βενετούς και στον δόλο των Ησυχαστών, τους οποίους θεωρούσε υπεύθυνους σχεδόν για κάθε αποτυχία της βυζαντινής κυβέρνησης να συνεργαστεί με τις δυτικές δυνάμεις. Οι Βενετοί από την πλευρά τους θεωρούσαν χάσιμο χρόνου τις διαπραγματεύσεις, αφού πίστευαν πως οι Βυζαντινοί είχαν απώτερο σκοπό να εκμεταλλευτούν τους θησαυρούς του τόπου τους, γι' αυτό και ανέβαλαν συνεχώς τις υποσχέσεις τους για δανειοδότηση της χρεωμένης αυτοκρατορίας, αυξάνοντας με αυτόν τον τρόπο περαιτέρω την «άπορία» της. Οι διαπραγματεύσεις σταμάτησαν οριστικά το 1371 και ο αυτοκράτορας

---

and Italy, σ. 106-107· MOLLAT, *Les papes d' Avignon*, σ. 233-239· MERGIALI-SAHA, «Byzantine Ambassador», σ. 594-598· NICOL, *Byzantium: Its ecclesiastical history*, σ. 100-205· GILL, *Church Union-Rome and Byzantium*, σ. 100-250.

⁵⁰⁵ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 71, σ. 103¹²⁻²⁵· MERGIALI-SAHAS, «Holy relics», σ. 267.

⁵⁰⁶ Κυδώνης, *Τῷ βασιλεῖ Ἰωάννῃ τῷ Παλαιολόγῳ*, σ. 15¹⁻³· ο ἴδιος, *Ἐπιστολαί*, αρ. 71, σ. 102¹¹, 103¹¹⁻¹⁸, αρ. 103, σ. 140¹⁸⁻²¹, αρ. 349, σ. 288⁷· TAUTU, *Acta Urbani V*, αρ. 169, σ. 172· Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 194¹⁻¹⁵· Caroldo, *Χρονικόν*, f. 37v: *Sua imperial maesta ricerca sopra alcune sue zoie ducati 30 m. li quail li forono exporsati, tolti, ad imprestado dalla camera del formento da diuersi persone che persone che li depositorono in ditta camera...*· HALECKI, *Empereur*, σ. 378-381.

λόγω της οικονομικής δυσπραγίας δεν είχε τη δυνατότητα να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη.⁵⁰⁷

Ο Ιωάννης Ε΄ αν και ζήτησε από τον αντιβασιλέα Ανδρόνικο Δ΄ την εκποίηση ενός μέρους της εκκλησιαστικής περιουσίας για την απελευθέρωσή του, εκείνος αρνήθηκε και την αποστολή της διάσωσής του ανέλαβε ο Μανουήλ Β΄, φέρνοντας μαζί του ένα ικανό χρηματικό ποσό.⁵⁰⁸ Ο Κυδώνης σε μία επιστολή του στον Μανουήλ εξήρε την κίνηση του νεαρού γόνου των Παλαιολόγων να υπακούσει με ευσέβεια στις προσταγές του πατέρα του πράττοντας δίκαια και διακινδυνεύοντας τη ζωή του διασχίζοντας τον χειμώνα το Ιόνιο πέλαγος. Ανέφερε επίσης, με μία δόση υπερβολής, πως οι Βυζαντινοί θρηνούσαν για την «μακροτάτην διατριβήν» του ηγεμόνα τους, αλλά η επιστροφή του συγκρινόμενου με τον ομηρικό Οδυσσέα αυτοκράτορα και η ενάρτητη πράξη του, τους ώθησε στο να ευφρανθούν ξανά. Επίσης, κατά την άποψη του *μεσάζοντος*, όσα συνέβησαν κατά τη διάρκεια της αναποτελεσματικής διπλωματικής αποστολής στη Βενετία δεν ήταν μόνο απότοκοι της στάσης των Βενετών και των Ησυχαστών, αλλά και αποτέλεσμα της αδράνειας των οικείων σε συνδυασμό με την ολιγωρία του Ανδρόνικου Δ΄. Όπως έχει ήδη ειπωθεί, την ίδια ολιγωρία είχε επιδειξει λίγα χρόνια πριν, το 1364, όταν ο πατέρας του αιχμαλωτίστηκε από τους Βούλγαρους.⁵⁰⁹

Τα αποτελέσματα της σύγχρονης έρευνας δεν δίνουν μία βέβαιη απάντηση για τον αν ο Ανδρόνικος είχε εμπλακεί ή όχι στη ματαίωση της πώλησης της Τενέδου.⁵¹⁰ Μολονότι, μπορεί να ειπωθεί πως ο πρωτότοκος γιος του αυτοκράτορα είχε κίνητρα για την αρνητική στάση στον πατέρα του. Συγκεκριμένα, υποστήριζε την ανθενωτική μερίδα, δεν εστάλη στην Ιταλία όπως οι αδελφοί του, Μανουήλ και Μιχαήλ, για να λάβει λατινική παιδεία, ούτε είχε συμπεριληφθεί στους όρκους του Ιωάννη Ε΄ και των δύο γιων του για τη δέσμευσή τους να εργαστούν για την ένωση των Εκκλησιών. Αντιθέτως, ο Ανδρόνικος είχε συνδεθεί με συγγένεια εξ αγχιστείας με τον Βούλγαρο τσάρο, όταν αρραβωνιάστηκε την κόρη του και ήταν αντίθετος στην επίθεση του

---

⁵⁰⁷ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 71, 102₁₂, 103₁₃₋₃₈· LOENERTZ, «Jean V Paléologue à Venise», σ. 217-232· CHRYSOSTOMIDES, «John V Palaeologue in Venice», σ. 76-84· ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Byzantine Diplomacy», σ. 73-88.

⁵⁰⁸ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 21, σ. 50₄₋₁₄, αρ. 71, σ. 103₁₅₋₂₆· ο ίδιος, *Τῷ βασιλεὶ Ἰωάννῃ τῷ Παλαιολόγῳ*, 15₁₋₃· Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ἱστοριῶν*, I, σ. 47₉₋₂₁.

⁵⁰⁹ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 89, σ. 123₁₀₋₁₄, αρ. 129, σ. 165₂₂₋₂₃· Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ἱστοριῶν*, I, σ. 47₁₋₃· GILL, «Union with the Church of Rome», σ. 72-84· LOENERTZ, «De 1373 à 1375», σ. 6, 13, 16· ΚΑΤΣΩΝΗ, *Ανδρόνικος Δ΄ Παλαιολόγος*, σ. 63-77.

⁵¹⁰ ΚΑΤΣΩΝΗ, *Μία πεπαιγμένη κρίσιμων γεγονότων*, σ. 24, 41, 51, 70-80.

Ιωάννη Ε΄ στη Βουλγαρία λόγω σύναψης συμφωνίας με τους Τούρκους. Γι' αυτό και δεν προέβη σε κάποια κίνηση, ώστε να σώσει τον αιχμάλωτο στο Βιδίνο πατέρα του. Επιπροσθέτως, ήταν πιθανό να συνδέθηκε και με τους ανταγωνιστές των Βενετών, τους Γενουάτες, αν λάβει υπόψη κανείς τη βοήθειά τους προς εκείνον, μόλις πέντε χρόνια μετά τη μη παραχώρηση της Τενέδου στους Βενετούς.⁵¹¹

Η αποτυχία της διπλωματικής αποστολής στη Ρώμη και τη Βενετία λειτούργησαν ανασταλτικά για την πορεία των σχέσεων Βυζαντινών και Δυτικών. Σύμφωνα με τον Δημήτριο Κυδώνη τα συμβάντα των ετών 1369-1371 αποτελούσαν συμφορές και επέφεραν θρήνους στον ίδιο ως θιασώτη μίας φιλοδυτικής πολιτικής, που δεν έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, παρά την αμοιβαία εκτίμηση αυτού και του πάπα, η οποία διαφαινόταν σε πνευματικό και όχι σε πολιτικό επίπεδο. Παρά την μη παροχή βοήθειας από τους ομόδοξούς τους σε μία περίοδο που το Βυζάντιο βαλλόταν από τις τουρκικές επιθέσεις, ο Κυδώνης εθελουφλούσε παρουσιάζοντας μια ιδανική εικόνα της δυτικής διανοήσης και συνεχίζοντας την υπεράσπιση των πολιτικών του θέσεων και της Δύσης γενικότερα.⁵¹²

Τα αρνητικά αποτελέσματα της αποστολής, σε συνδυασμό με τη ραγδαία εξάπλωση των Τούρκων, είχαν αντίκτυπο στη σταδιοδρομία του, αφού μετά την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη το 1371 αποσύρθηκε από την πολιτική σκηνή και εγκαταβίωσε στη μονή των Μαγγάνων και ύστερα, έμεινε για ένα μικρό χρονικό διάστημα στη Λέσβο, διότι είχε χάσει την αυτοκρατορική εύνοια.⁵¹³ Σε πολλές επιστολές του προς τον Ιωάννη Ε΄ αναφερόταν στη άδικη δυσμένεια που υφίστατο από εκείνον και ζητούσε να του δώσει ό,τι του όφειλε για τις υπηρεσίες του. Με πικρία επισήμανε σε μία από τις επιστολές του στον μοναχό Ιωάσαφ πως μόνο από εκείνον δεχόταν πια επαίνους.⁵¹⁴ Στην οργή του αυτοκράτορα απέναντι στον Κυδώνη συντέλεσαν και τα «θηρία», δηλαδή, άτομα του εκκλησιαστικού κύκλου που κατηγορούσαν με μένος εκείνον και όσους πρωτοστατούσαν στη φυλοδυτική πολιτική

---

⁵¹¹ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 89, σ. 123₁₀₋₁₄: ο ίδιος, *Ρωμαίοις συμβουλευτικός*, col. 976· Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 557₁₅₋₁₉· Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριῶν*, I, 34₁₅· Σφραντζής, *Χρονικόν*, 194₃₈₋₃₉· Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III, σ. 362₇₋₂₄, 363₈₋₂₅· ΤΑΥΤΟΥ, *Acta Urbani V*, αρ. 107, § 352· ΚΑΤΣΩΝΗ, *Μία επταετία κρίσιμων γεγονότων*, σ. 24, 41, 51.

⁵¹² Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 22, σ. 51₂₂₋₂₉, αρ. 23, σ. 52₂₁₋₂₈, αρ. 37, σ. 71₂₈₋₃₂, αρ. 139, σ. 84₄₋₆, αρ. 39, σ. 72₄₋₁₄, αρ. 169, σ. 42₅₀₋₅₃.

⁵¹³ Ο.π., αρ. 186, σ. 58₁₁₋₁₇.

⁵¹⁴ Ο.π., αρ. 70, σ. 102₄₋₈, αρ. 115, σ. 153₄₋₇, αρ. 117, σ. 155₇, αρ. 119, σ. 158₁₀₋₁₃, αρ. 177, σ. 50₉₋₂₅, αρ. 132, σ. 14₄₋₈, αρ. 174, σ. 47₅₉₋₆₃· *Τοῦ Γαβριελοπούλου, τῷ Κυδώνη*, σ. 173₄₋₁₃· LOENERTZ, «De 1373 à 1375», σ. 13-16.

της αυτοκρατορίας, όπως για παράδειγμα τον διπλωμάτη Κωνσταντίνο Ασάνη.⁵¹⁵ Ακόμα και ο Δημήτριος Δουκόπουλος Μανιχαΐτης τον κατηγορούσε για φαυλότητα, με τον Κυδώνη να θεωρεί πως αν τον κατηγορούν οι φίλοι του, τότε οι εχθροί του έχουν ήδη νικήσει.⁵¹⁶ Εξάλλου, η σιωπή των φίλων λειτουργούσε σαν προδοσία, χωρίς να σημαίνει πως δεν υπήρχαν συμπαραστάτες του Κυδώνη, όπως ο Ραούλ Μετοχίτης, που απέρριπτε τις σκευωρίες σε βάρος του ομοϊδεάτη του.⁵¹⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αυτοκρατορικής δυσμένειας στον Δημήτριο Κυδώνη ήταν η απόρριψη της πρότασής του από τον Ιωάννη Ε΄, να γίνει αυτοκρατορικός πρεσβευτής στην Κουρία της Αβινιόν το 1372, η οποία είχε τύχει της αποδοχής του πάπα. Απογοητευμένος ο μεσάζων από τη στάση του αυτοκράτορα απέναντί του, επιθυμούσε να ταξιδέψει στη Γαλλία, στον φίλο του, Ιωάννη Λάσκαρη Καλόφερο, αλλά αυτό το ταξίδι δεν πραγματοποιήθηκε.⁵¹⁸ Ίσως ο Ιωάννης Ε΄ δεν εμπιστευόταν απόλυτα τον Κυδώνη και φοβόταν παρασκηνιακές συζητήσεις με τους Δυτικούς, ώστε να τον αφήσει να ταξιδέψει χωρίς την αυτοκρατορική παρουσία. Αυτή η επιφυλακτικότητα μπορεί να συσχετισθεί με τις επαφές του Κυδώνη με τον Γενοβέζο Francesco Gattilusio, διότι ο αυτοκράτορας έστρεφε την πολιτική του υπέρ των Βενετών, αντιπάλων των Γενοβέζων, επί σειρά ετών, για τις διεισδυτικότερες εμπορικές δραστηριότητες στη Βυζαντινή αυτοκρατορία.⁵¹⁹

Ο Δημήτριος Κυδώνης, χωρίς διάθεση αυτοκριτικής, επαναλάμβανε ότι ο φθόνος των εχθρών του ήταν αυτός που επέφερε την άδικη στάση του αυτοκράτορα στο πρόσωπό του και δεν επέρριπτε ευθύνες στους διπλωματικούς χειρισμούς του ή στην πολιτική γραμμή των Δυτικών.⁵²⁰ Γι' αυτόν, η αρνητική κριτική και οι λεκτικές επιθέσεις σχετίζονταν αποκλειστικά με τις φιλοδυτικές τοποθετήσεις, την εμβάθυνσή του στη λατινική κουλτούρα και την αντίθεσή του στον Ησυχασμό. Τα επιχειρήματά του για το ποιοι ήταν οι εχθρικά διακείμενοι απέναντί του είχαν λογική βάση, αφού οι

---

⁵¹⁵ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 135, σ. 4₄₋₁₇. ΠΑΝΙΤΣΑΣ, *Ο Όσιος Λεόντιος*, σ. 16. ΚΙΑΝΚΑ, «*Demetrius Kydonos and Italy*», σ. 99-110.

⁵¹⁶ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 158, σ. 30₄₃₋₄₄, αρ. 137, σ. 6₂₃₋₃₀.

⁵¹⁷ Ο.π., αρ. 166, σ. 36₂₆₋₂₇, αρ. 175, σ. 48₅₋₁₃, αρ. 179, σ. 51₃₋₂₀.

⁵¹⁸ Κυδώνης, *Τῷ βασιλεῖ Ἰωάννῃ τῷ Παλαιολόγῳ*, σ. 18₃₂₋₃₅, 19₂₉₋₃₇, 20₃₋₇, 22₄₋₁₆, 22₃₁₋₃₄: ο ίδιος, *Επιστολαί*, αρ. 37, σ. 71₂₈₋₄₉, αρ. 115, σ. 153₄₋₂₀, αρ. 102, σ. 139₇₋₁₅, αρ. 70, σ. 102₅₋₇, αρ. 55, 88₈₋₁₅. LOENERTZ, «*De la naissance à l'année 1373*», σ. 72: ο ίδιος, *Les Recueils*, σ. 81: ο ίδιος, «*Jean Calophéros*», σ. 129-139: ο ίδιος, «*De 1373 à 1375*», σ. 7-11. ΚΙΑΝΚΑ, «*Byzantine-Papal Diplomacy*», σ. 206-207.

⁵¹⁹ MILLER, «*The Gattilusio*», σ. 406-447.

⁵²⁰ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 152, σ. 21₂₁₋₂₅, αρ. 153, σ. 23₁₁₋₁₃, αρ. 131, σ. 168₂₂₋₃₅, αρ. 226, σ. 118₃₇₋₄₁, 120₈₂₋₈₅, αρ. 235, σ. 132₆₄₋₇₅, 134₁₃₄₋₁₄₁, αρ. 378, σ. 327₂₀₋₃₀.

διαξιφισμοί του με τους Ησυχαστές ήταν μακροχρόνιοι και δεν ξεκίνησαν μετά την αποτυχία της διπλωματικής αποστολής του 1369 αλλά αρκετά χρόνια πριν. Όμως, το γεγονός ότι βρισκόταν σε διαμάχη μαζί τους δεν τους καθιστούσε υπεύθυνους για τα αποτελέσματα της διπλωματικής αποστολής στο εξωτερικό, ούτε αφαιρούσε την ευθύνη από τα άτομα που είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτή.

Η απομάκρυνση του Κυδώνη από το αξίωμα του *μεσάζοντος* δεν τον εμπόδιζε από τις συνεχείς προσπάθειες να βελτιώσει τις σχέσεις του με τον Ιωάννη Ε΄ και να επανέλθει στα πολιτικά δρώμενα, κάτι που τελικά κατάφερε. Μέσω επιστολών σε μέλη της ιθύνουσας τάξης ή σε γνωστούς του αναφερόταν στις συκοφαντίες εναντίον του, χρησιμοποιούσε κολακείες όταν απευθυνόταν σε μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας και εξέφραζε εναγωνίως την επιθυμία του να επιστρέψει στα δρώμενα του Βυζαντίου.⁵²¹ Οι επίμονες προσπάθειές του να επανέλθει στα δρώμενα του τόπου πραγματοποιήθηκαν μεταξύ των ετών 1374-1375, όταν έμειναν μερικούς μήνες στην Κωνσταντινούπολη τέσσερις λεγάτοι του πάπα Γρηγορίου ΙΑ΄ με στόχο τη δημιουργία Σταυροφορίας με τη συμμετοχή της Ουγγαρίας, της Βενετίας, της Γένουας, της Σικελίας και των Ιπποτών της Ρόδου κατά της οθωμανικής απειλής. Ο Δημήτριος Κυδώνης και ο Ιωάννης Λάσκαρης Καλόφeros, λόγω των στενών σχέσεων που είχαν αναπτύξει με τον πάπα, επιλέχθηκαν για τις διαπραγματεύσεις. Ο Κυδώνης, όπως ο ίδιος είχε αναφέρει, έλαβε και προσωπικό γράμμα από τον Γρηγόριο ΙΑ΄ για να συμμετάσχει ενεργά στα τεκταινόμενα. Το κλίμα των δύο πλευρών ήταν εξαιρετικά αγαστό, αν κρίνει κανείς τη μαρτυρία της προσωπικής εμπειρίας του Κυδώνη στην αλληλογραφία του σχετικά με τη συμπεριφορά των παπικών πρέσβων απέναντί του. Οι απεσταλμένοι του πάπα επαινούσαν τους Βυζαντινούς ομόλογούς τους και οι συζητήσεις θα διενεργούνταν με προθυμία και επιθυμία να ξεπεραστούν οι διαφορές τους ένεκα της κοινής πίστης. Το ίδιο θα έπραττε και ο Κυδώνης, ο οποίος θα έκανε τα αδύνατα δυνατά προκειμένου να επιτευχθεί συμφωνία με τη Δύση κόντρα στις κακόβουλες προθέσεις των αντιπάλων του.⁵²² Οι θερμές του σχέσεις με την παποσύνη αποδεικνύονταν και από τις επίσημες προσκλήσεις που δέχτηκε από τον πάπα. Ο Κυδώνης δήλωνε πως μία ενδεχόμενη επίσκεψή του στον ταγό της Καθολικής

⁵²¹ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 83, σ. 116-18, αρ. 89, σ. 123³², αρ. 132, 2¹⁻⁴, αρ. 133, σ. 2¹⁻¹⁴, 3²⁰⁻²⁵, αρ. 134, σ. 3⁴⁻²⁰, αρ. 135, σ. 4¹⁵⁻¹⁷, 5²²⁻²⁵, αρ. 136, σ. 5⁴⁻¹⁵, αρ. 138, σ. 8⁷⁻⁹, αρ. 147, σ. 17¹³⁻¹⁶, αρ. 159, σ. 31¹⁹⁻²⁴, αρ. 187, σ. 59¹³⁻¹⁶, αρ. 192, σ. 65¹⁹⁻²³.

⁵²² Ό.π., αρ. 140, σ. 9²⁹⁻³⁵, 10³⁶⁻⁴⁴, αρ. 187, 59¹³⁻³⁰, αρ. 169, 42⁵⁰⁻⁵³, αρ. 138, 7¹⁹⁻²⁵, 8²⁶⁻²⁷, αρ. 154, 24⁴³⁻⁴⁸, 25⁴⁹⁻⁶⁹, αρ. 226, 122¹⁷⁴⁻¹⁸⁰. RAYNALDUS, *Gregorius papa XI, Litteris*, αρ. 1, σ. 25. HALECKI, *Empereur*, σ. 281-282, 289-290. ΚΙΑΝΚΑ, «Byzantine-Papal Diplomacy», σ. 197, 207, 208. LOENERTZ, «De 1373 à 1375», σ. 12-13.

Εκκλησίας, θα επέφερε όφελος στη Βυζαντινή αυτοκρατορία και αν αρνούσαν να τον επισκεφθεί θα θεωρούνταν αγνώμων.⁵²³ Γίνεται κατανοητό πως οι διαπραγματευτικές ικανότητές του δεν ήταν εύκολα αντικαταστάσιμες και αναγνωρίζονταν όχι μόνο από τον πάπα, με τον οποίο διατηρούσε άριστες σχέσεις, αλλά και από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα, ο οποίος παραμέρισε τα προβλήματα που είχε με τον *μεσάζοντά* του και με πολιτική οξυδέρκεια κατανόησε πως ο Κυδώνης ήταν το κατάλληλο πρόσωπο για να συνδέσει ξανά διπλωματικά το Βυζάντιο με τη Δύση. Όμως, για ακόμα μία φορά, η προσπάθεια για τη δημιουργία κοινού χριστιανικού μετώπου εναντίον των Τούρκων απέτυχε και ο Κυδώνης απέδωσε τις ευθύνες στις εμφύλιες συγκρούσεις μεταξύ Ιωάννη Ε΄ και Ανδρόνικου Δ΄ και όχι στη γενικότερη αποστασιοποίηση των Δυτικών για την αντιμετώπιση του τουρκικού κινδύνου. Ο πάπας παρέμενε γι' αυτόν ο μοναδικός πνευματικός ηγέτης που μπορούσε να δώσει λύση στα προβλήματα των Βυζαντινών.⁵²⁴

Βέβαια, η επαναφορά του στην πολιτική ζωή του Βυζαντίου διακόπηκε απότομα από τις εμφύλιες συγκρούσεις μεταξύ των δύο Παλαιολόγων. Ο Δημήτριος Κυδώνης αν και βρισκόταν υπό αυτοκρατορική δυσμένεια μετά την αποτυχία της φιλοδυτικής πολιτικής, δεν πήρε το μέρος του εξεγερθέντος Ανδρόνικου Δ΄, παραμένοντας πιστός στη νόμιμη εξουσία.⁵²⁵

Η αποτυχία των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης, η συνεχής εξάπλωση των Τούρκων στη Μακεδονία και στη Θράκη, η μάχη της Μαρίτσας το 1371,⁵²⁶ (εξαιτίας της οποίας η Βυζαντινή αυτοκρατορία αποκόπηκε από τα ευρωπαϊκά εδάφη της) και οι επαφές του Ανδρόνικου Δ΄ με Τούρκους εμίρηδες που δεν ελέγχονταν απόλυτα από την κεντρική οθωμανική εξουσία, ανάγκασαν τον Ιωάννη Ε΄ να αλλάξει πολιτική κατεύθυνση και να προσεγγίσει τους Οσμανλήδες το 1372/3.⁵²⁷

Η διείσδυση των τουρκικών στρατευμάτων στα ευρωπαϊκά εδάφη του Βυζαντίου κατέστησαν τη θέση του αυτοκράτορα επισφαλή, γι' αυτό ο Ιωάννης Ε΄ το 1373/4 μετέβη στη Θράκη στο στρατόπεδο του Μουράτ και δήλωσε την πίστη του σε αυτόν, μετατρέποντας ανεπίσημα τη σχέση τους ανάλογη με του αφέντη και του

---

⁵²³ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 154, σ. 24⁴⁴⁻⁴⁸, 25⁴⁹⁻⁵⁶, αρ. 169, σ. 42⁵⁰⁻⁵³, αρ. 226, σ. 122¹⁷⁴⁻¹⁸⁰, αρ. 161, σ. 32¹⁸⁻²¹, αρ. 185, σ. 57¹⁸⁻²². HARRIS, *Greek emigres in the West*, σ. 48.

⁵²⁴ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 166, σ. 37⁴⁵⁻⁴⁸, αρ. 167, σ. 39⁴¹⁻⁵³. Για τον βίο του Γρηγορίου ΙΑ΄ (Gregorius papa XI), βλ. MOLLAT, *Vitae paparum Avenionensium*, τ. 1, σ. 59-66.

⁵²⁵ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 154, σ. 24¹⁹⁻⁴⁸, 25⁴⁹⁻⁶⁷, αρ. 167, σ. 39³⁸⁻⁴⁹.

⁵²⁶ *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 53, §5, σ. 379. ESTANGÜI-GÓMEZ, *Byzance face aux Ottomans*, σ. 202-204.

⁵²⁷ HANKIN, «Saint Niphon», σ. 8, 20⁵⁻¹³. ΚΑΤΣΩΝΗ, *Μία επταετία κρίσιμων γεγονότων*, σ. 110. BELDICEANU-STEINHERR, «Conquête», σ. 451. IMBER, *The Ottoman Empire, 1300-1650*, σ. 29. FINE, *The Late Medieval Balkans*, σ. 406.

υποτελή. Οι ακριβείς όροι της υποτέλειας δεν είναι γνωστοί, αλλά πιθανώς σχετίζονταν με την οργάνωση κοινού στόλου Βυζαντινών και Τούρκων, τη συμμετοχή του αυτοκράτορα σε πολεμικές επιχειρήσεις του Μουράτ στη Μ. Ασία και αποτελούσαν πιθανότατα προέκταση των μετέπειτα υποχωρήσεων επί Ανδρόνικου Δ΄ σχετικά με την καταβολή φόρου στους Οθωμανούς και την εγκατάσταση Τούρκου καδή στην Κωνσταντινούπολη.⁵²⁸ Ο Δημήτριος Κυδώνης δεν παρείχε παρά μόνο υπαινιγμούς για τη συνθήκη υποτέλειας, ευχόμενος μέσω επιστολών στον Ιωάννη Ε΄ να καταφέρει να ημερεύσει τον βάρβαρο, παρόλο που δεν βοηθούσε την αυτοκρατορία η συγκεκριμένη πολιτική κίνηση για την ανακωχή με τους Τούρκους και άδικα αναλωνόταν στο στρατόπεδο του Μουράτ.⁵²⁹ Επιπρόσθετα, ανέφερε πως το αντάλλαγμα για τη δυσβάστακτη συμφωνία θα ήταν η προσωρινή ειρήνη, που στην ουσία δεν είχε σοβαρά αποτελέσματα. Πράγματι, από το 1376 ως το 1381 τα τουρκικά στρατεύματα εξαπλώθηκαν ραγδαία στα Βαλκάνια, όπου πολλοί κάτοικοι των περιοχών αυτών και ιδίως της Θράκης ασπάστηκαν το Ισλάμ, προκειμένου να γλυτώσουν από τις σαρωτικές επιδρομές.⁵³⁰

Η απουσία του Ιωάννη Ε΄ από την πρωτεύουσα και η ταπεινωτική συμφωνία του Βυζαντινού αυτοκράτορα με τον σουλτάνο έδωσε την αφορμή στον Ανδρόνικο Δ΄ να εξεγερθεί το 1373 εναντίον του πατέρα του στην περιοχή της Θράκης σε συνεργασία με τον γιο του Μουράτ, Σαουτζή, που είχε τον ίδιο σκοπό. Στις τουρκικές πηγές φαίνεται ότι ο Οθωμανός πρίγκιπας Sawgi επαναστάτησε κατά του πατέρα του σουλτάνου Μουράτ στη Μ. Ασία όχι το 1373 αλλά το 1385 και δεν βρίσκεται καμία αναφορά στη συμμετοχή του Ανδρόνικου στα γεγονότα αυτά, πιθανόν για να μην αποκαλυφθεί η δολοπλοκία ενός μουσουλμάνου γόνου με τη βυζαντινή πλευρά. Την άποψή του για το παραπάνω γεγονός εκφράζει και ο Δούκας, ο οποίος έκρινε ως επιπολαιότητα και ανικανότητα τη βούληση του Ιωάννη Ε΄ να καταδικάσει τον γιο του χωρίς να εξετάσει ενδελεχώς τις κατηγορίες εναντίον του. Η τοποθέτηση του ιστορικού μας βρίσκει εν μέρει σύμφωνους για τον εξής λόγο: γίνεται σαφής η πλήρης υποταγή

---

⁵²⁸ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 193, σ. 66⁷⁻¹¹, αρ. 25, σ. 54⁹⁻¹⁰, αρ. 194, σ. 67¹⁵⁻²⁷, αρ. 195, σ. 68⁴⁻¹⁹, 69²⁰⁻²⁶· αρ. 167, σ. 38¹³⁻¹⁹· Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 71⁴⁻³⁰· Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριών*, I, σ. 36²⁰⁻²⁴, 37¹⁰⁻²⁰, 55²², 56¹· DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3264, σ. 84· HALECKI, *Empereur*, σ. 301-306· ΚΑΤΣΩΝΗ, *Μία επταετία κρίσιμων γεγονότων*, σ. 157-159.

⁵²⁹ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 194, σ. 67¹⁰⁻²⁶, αρ. 195, σ. 68⁴⁻⁵· RAYNALDUS, *Gregorius papa XI, litteris*, αρ. 4: *...intelleimus quod iidem Turcae, post factam per te treugam cum ipsis, praefatum civitatem in non parva multitudine intrare, in illaque nonnulla enormia patrare praesumunt...*

⁵³⁰ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 82, σ. 115⁴³⁻⁴⁴· ο ίδιος, *Συμβουλευτικός Έτερος περί Καλλιπόλεως*, cols., 1004-1005· DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3136, σ. 61· ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Ὁ Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης*, σ. 104, 124.

του αυτοκράτορα στον σουλτάνο μέσω της ικανοποίησης και των πιο ακραίων αιτημάτων του. Συνεπώς, τίθεται πράγματι εν αμφιβόλω το κατά πόσο ήταν χειραγώγητη η κρίση του Ιωάννη Ε΄ εις βάρος του γιου του. Εξάλλου, κάθε ουσιαστική δράση του Βυζαντινού κράτους από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα και εξής διεξαγόταν βάσει της μελλοντικής αντίδρασης του εκάστοτε Τούρκου ηγέτη. Από μια άλλη οπτική όμως, αποτελεί αυταπόδεικτο γεγονός το ιδεολογικό-πολιτικό χάσμα του Ανδρόνικου Δ΄ με τον πατέρα του και η ψυχική απομάκρυνση του πρώτου εξαιτίας του προβαδίσματος του δευτερότοκου Μανουήλ στον θρόνο. Άρα, η παραμονή του Ιωάννη Ε΄ στα τουρκικά εδάφη αποτελούσε μια καλή ευκαιρία για τον Ανδρόνικο να εξεγερθεί και ύστερα να καταλάβει το ύπατο αξίωμα.⁵³¹

Από την επιστολογραφία του Δημητρίου Κυδώνη δεν θα μπορούσε να παραλειφθεί η εξέγερση του Ανδρόνικου Δ΄ που αντιμετωπιζόταν ως ένα κομβικό σημείο για την ανάμειξη ξένων δυνάμεων και την ενίσχυση της τουρκικής επιρροής στη Βυζαντινή αυτοκρατορία, εγκαινιάζοντας εκ νέου μία περίοδο πολιτικής αβεβαιότητας. Αξίζει να αναφερθεί πως ο *μεσάζων* παρέμενε πιστός στον Ιωάννη Ε΄, παρά την πολύχρονη κόντρα μαζί του, διαχωρίζοντας τη θέση του από τον εξεγερθέντα γιο του αυτοκράτορα. Οι πληροφορίες του για την εξέγερση ταυτίζονται με τις αντίστοιχες των ιστορικών της περιόδου και γι' αυτό θεωρούνται αξιόπιστες ως προς το ιστορικό πλαίσιο των γεγονότων, ενώ ταυτόχρονα, λόγω του αυθόρμητου ύφους ορισμένων επιστολών του, αποκαλύπτονται στον ερευνητή πλούσιες λεπτομέρειες που αποσιωπώνται από άλλες βυζαντινές πηγές.⁵³²

Τα στρατεύματα του Τούρκου ηγεμόνα συγκρούστηκαν με εκείνα των εξεγερμένων βασιλοπαίδων. Η κατάπνιξη της εξέγερσης πραγματοποιήθηκε στην περιοχή της Θράκης και οι δύο άνδρες συνελήφθησαν, φυλακίστηκαν και τυφλώθηκαν, ο πρώτος ολικώς, ενώ ο δεύτερος, μαζί με τον γιο του, Ιωάννη Ζ΄ μερικώς, με την εφαρμογή καυτού ξυδιού. Ο Ανδρόνικος Δ΄ φυλακίστηκε μαζί με τη γυναίκα του και τον Ιωάννη Ζ΄ στη μονή Καυλέως ή στον πύργο του Ανεμά και έχασε το δικαίωμά του

---

⁵³¹ Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριῶν*, I, σ. 36₁₋₂₄, 37₂₀, 38, 39₁₇₋₁₉, 41₁₋₁₂. *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 9, σ. 95, § 24· Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 71₁₀₋₂₇, 73₁₋₂₄. Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 192₅₋₆. BABINGER, *Beiträge*, σ. 54-58· ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ-ΑΡΝΑΚΗΣ, *Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί*, σ. 13-14· ΚΑΤΣΩΝΗ, *Μία επταετία κρίσιμων γεγονότων*, σ. 117, 118, 124· η ίδια, *Ανδρόνικος Δ΄ Παλαιολόγος*, σ. 10-26· LOENERTZ, «La première insurrection d'Andronic IV Paléologue», σ. 334-345· CHARANIS, «Internal strife in Byzantium», σ. 293-297· CONGOURDEAU, «Manuel II et l' Islam», σ. 23.

⁵³² Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 167, σ. 38₁₂₋₂₀. ΚΑΤΣΩΝΗ, *Μία επταετία κρίσιμων γεγονότων*, σ. 1-6· KYRIAKIDES, «Civil war», σ. 247.

στη διαδοχή του πατέρα του, το οποίο πέρασε στον Μανουήλ Β΄. Τα *Βραχεία Χρονικά* παραδίδουν πως στις 12 Σεπτεμβρίου του 1373 ο Ανδρόνικος Δ΄ εξορίστηκε στη Λήμνο.⁵³³

Το 1376 ο Ανδρόνικος μαζί με την οικογένειά του απέδρασαν από τη μονή Καυλέως με τη βοήθεια των Γενοואτών, των Τούρκων, των Βουλγάρων και των Σέρβων, τη χρονική συγκυρία που ο Ιωάννης Ε΄ σκόπευε να δώσει την Τένεδο στους Βενετούς. Το ίδιο έτος ο Ανδρόνικος εισέβαλε στην Κωνσταντινούπολη, φυλάκισε τον πατέρα με τους αδελφούς του και το επόμενο έτος στέφθηκε ο ίδιος αυτοκράτορας και ο Ιωάννης Ζ΄ συναυτοκράτορας. Πράγματι, οι πρακτικές του νέου αυτοκράτορα λειτούργησαν αρνητικά για το Βυζάντιο, αφού εγκαινίασαν έναν νέο γύρο βενετογενοβέζικων συγκρούσεων με επίκεντρο ξανά την Τένεδο και την αναγκαστική συμμετοχή του Ανδρόνικου Δ΄ σε αυτές, διότι οι Γενοואίτες τον απείλησαν πως αν δεν λάμβανε το μέρος τους, θα ερχόταν αντιμέτωπος με τον συνασπισμό των δύο δυτικών δυνάμεων εναντίον της αυτοκρατορίας. Οι νέες πολεμικές συγκρούσεις για την κατάκτηση του νησιού συνεχίστηκαν με αποκορύφωμα την επίθεση του βενετικού ναυτικού στην Κωνσταντινούπολη το 1377 και οριστικό τέλος το 1381 με τη συμφωνία για την ουδετερότητα της Τενέδου. Κατά τον Κυδώνη, το όφελος των Τούρκων από τη συμμετοχή τους στο πραξικόπημα του Ανδρόνικου Δ΄ ήταν η απόκτηση της στρατηγικής σημασίας πόλης της Καλλίπολης ύστερα από δέκα χρόνια βυζαντινής κατοχής και η εξάρτηση της εδαφικής ακεραιότητας της αυτοκρατορίας, που πια είχε αποκοπεί από τα ευρωπαϊκά εδάφη, από τις τουρκικές δυνάμεις.⁵³⁴ Με την πολιτική του ο Ανδρόνικος Δ΄ κατάφερε όχι μόνο να αποδυναμώσει περισσότερο το Βυζάντιο πολιτικά και στρατιωτικά, αλλά και να το εξαρτήσει πλήρως από τη βούληση των Βενετών, των Γενοβέζων και των Τούρκων, οι οποίοι βρίσκονταν στον ζωτικό του χώρο.⁵³⁵

⁵³³ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 80, σ. 113₈₋₉. Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 71₁₀₋₂₈, 73₂₃₋₂₄, 55₈₋₉. Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριών*, I, σ. 36₂₀₋₃₇, 37₁₋₂₄, 41₁₁₋₁₂, 39₇, 55₉₋₁₂. Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 192₁₋₂₄. *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 9, σ. 95, § 24-28, 96, § 29-31. DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3138, σ. 61. ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, *Η Βαλκανική επαρχία*, σ. 58-65. ΚΑΤΣΩΝΗ, *Ανδρόνικος Δ΄ Παλαιολόγος*, σ. 20-26. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Τεκφούρ», σ. 376.

⁵³⁴ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 137, σ. 62₉, αρ. 161, σ. 32₁₉₋₂₁, αρ. 167, σ. 38₁₃₋₃₅. *Πατριαρχικοί πίνακες*, σ. 439. *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 12, §1-3, σ. 110, αρ. 47, §1, σ. 344. Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριών*, I, σ. 55₄, 57₁₋₁₉. Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 73₃₋₆. DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3155, σ. 64, αρ. 3156, σ. 65. HALECKI, *Empereur*, σ. 289-322. BARKER, *Manuel II*, σ. 30-31.

⁵³⁵ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 176, σ. 49₄₁₋₄₂, αρ. 242, σ. 145₄₋₇, αρ. 259, σ. 163₁₂₋₁₄, αρ. 176, σ. 49₄₁₋₄₂. DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3152, σ. 64. Μανουήλ Παλαιολόγος, *Λόγος επίταφιος*, σ. 101₁₋₅. LOENERTZ, «La première insurrection d'Andronic IV Paléologue», σ. 334-345.

Σύμφωνα με τον Δημήτριο Κυδώνη, η απόδραση του Ανδρόνικου Δ΄ αποτελούσε άλλο ένα τρομερό συμβάν που προστέθηκε σε αυτό της κατάληψης της Καλλίπολης από τους Τούρκους. Η βοήθειά τους στην επαναφορά του Ανδρόνικου στην εξουσία «μεταφραζόταν» ως εξουσία για τους Τούρκους και ως δουλεία για τους Βυζαντινούς. Στους έτερους συνεργάτες του, τους Γενοβέζους, ο εξεγερθείς παραχώρησε την Τένεδο με αποτέλεσμα να ξεσπάσουν βενετογενοβέζικες ναυτικές συγκρούσεις για την κατάκτησή της. Επιπρόσθετα, ο Κυδώνης χρησιμοποιώντας τη φράση: «τὸ νῦν πάντα καθ' Ἡράκλειτον ῥεῖν, καὶ μηδὲν μένειν ἐθέλειν», καθιστούσε σαφές πως δεν μπορούσε να κριθεί οριστικά ο νικητής στον εμφύλιο.⁵³⁶

Δύο χρόνια μετά τη φυλάκισή τους ο Ιωάννης Ε΄ και οι γιοι του, Μανουήλ και Θεόδωρος, δραπέτευσαν πιθανότατα με τη συνδρομή των Βενετών, λόγω της συνεργασίας που είχε επιδείξει στο παρελθόν ο Ανδρόνικος Δ΄ με τους οικονομικούς τους ανταγωνιστές, τους Γενουάτες. Μετά τη διαφυγή τους, έφθασαν στην αυλή του Μουράτ για παροχή βοήθειας. Ο Τούρκος ηγεμόνας, ως οπαδός του διαίρει και βασίλευε, δεν άφησε ανεκμετάλλευτη την ευκαιρία να γίνει ρυθμιστής της πολιτικής ομαλότητας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και δέχτηκε να βοηθήσει τον Ιωάννη Ε΄ να καταλάβει τον θρόνο, με αντάλλαγμα την υψηλότερη παροχή φόρων και τη συμμετοχή των βυζαντινών στρατευμάτων σε εκστρατείες του ξένου ηγεμόνα. Ο Κυδώνης υποστήριζε πως η συμφωνία με τους Τούρκους ήταν δυσβάστακτη, αλλά χάρη σε αυτήν τη ριψοκίνδυνη κίνηση αποκαταστάθηκε η γαλήνη στο κράτος. Η παραδοχή της αναγκαιότητας της τουρκικής συνδρομής από έναν απόλυτα εχθρικό στο τουρκικό στοιχείο Βυζαντινό λόγιο δείχνει τον μονόδρομο της συνεργασίας, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, με τους Οθωμανούς. Το 1379, με την παροχή βενετικών πλοίων και τουρκικού στρατού, ο Ιωάννης Ε΄ και ο Μανουήλ Β΄ εισήλθαν στην Κωνσταντινούπολη. Αξιοσημείωτη ήταν για τον Κυδώνη η αδράνεια των Θεσσαλονικέων που δεν συνέπραξαν στην επαναφορά του Ιωάννη. Η συγκεκριμένη κίνηση συνδεόταν με τον Μανουήλ που, ως κυβερνήτης της Θεσσαλονίκης, υλοποιούσε αντιτουρκική πολιτική και δεν έθετε ζητήματα συνεργασίας μαζί τους. Ο Ανδρόνικος Δ΄ κατέφυγε στον Γαλατά με ομήρους την Έλενα Καντακουζηνή, τις αδελφές της και τον Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνό. Στις νέες εμφύλιες συγκρούσεις μεταξύ του Ιωάννη Ε΄ και του πρωτότοκου γιου του αναμείχθηκαν ξένες δυνάμεις. Με

---

⁵³⁶ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 167, σ. 38²⁰⁻³⁵, αρ. 176, σ. 49⁴¹⁻⁴², αρ. 243, σ. 146⁸⁻¹⁰, αρ. 259, 163¹²⁻¹⁴, αρ. 288, σ. 208⁵⁻¹¹. LOENERTZ, «La première insurrection d'Andronic IV Paléologue», σ. 224-332.

τον Ιωάννη Ε΄ τάχθηκαν οι Βενετοί με τους Τούρκους, ενώ με τον Ανδρόνικο Δ΄ οι Γενοβέζοι. Οι σύμμαχοι του Ιωάννη Ε΄ πολιόρκησαν το φρούριο του Γαλατά και μετά από δύο χρόνια μαχών επήλθε συμβιβασμός των δύο πλευρών με την επαναφορά του Ανδρόνικου Δ΄ στην εξουσία. Βέβαια, τη συγχώρεση του Ανδρόνικου δεν την ενστερνίστηκε ο Μανουήλ Β΄ που έλαβε την απόφαση να κυβερνήσει στη Θεσσαλονίκη ως αυτοκράτορας.⁵³⁷ Στις διαπραγματεύσεις για τη συνθηκολόγηση των Βυζαντινών με τους Γενοβέζους το 1381/2 προΐστατο ο Κυδώνης, ο οποίος σε μία επιστολή του προς τον Μανουήλ Β΄ παραδεχόταν πως αποτελούσε δύσκολο εμπόδιο η «αντιλογία» και οι «λαβύρινθοι» των Γενοβέζων, οι οποίοι σκόπιμα κωλυσιεργούσαν για την επίτευξη συμφωνίας.⁵³⁸

Μαζί με το τέλος των βενετογενοβέζικων διαμαχών, μπορεί μεν να επήλθε η ειρήνευση μεταξύ των δύο Παλαιολόγων και να εξυψώθηκε το πεσμένο φρόνημα των Βυζαντινών, όμως στην πραγματικότητα, οι εμφύλιες συγκρούσεις επέφεραν σπαραγμό και ανεπανόρθωτη βλάβη στην ήδη εξασθενημένη αυτοκρατορία.⁵³⁹ Ο Κυδώνης είχε λάβει θέση ξεκάθαρα υπέρ του Ιωάννη και θεωρούσε τον Ανδρόνικο υπαίτιο για τις συμφορές του τόπου, για τον καταστρεπτικό εμφύλιο, γι' αυτό και είχε διαχωρίσει τη θέση του από εκείνον. Επίσης, δεν έπαψε να τονίζει την ευεργεσία δύο μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας στο άτομό του, της Έλενας Καντακουζηνής και του Μανουήλ Β΄, αλλά και να κάνει αναφορά στις προσπάθειες των εχθρών του, που προσπαθούσαν να τον διαβάλουν. Για πολλοστή φορά έκανε μνεία στις συκοφαντίες σε βάρος του πιθανότατα για να διατηρήσει την αυτοκρατορική εύνοια, αν λάβει κανείς υπόψη πως είχε βιώσει τη δυσμένεια του Ιωάννη Ε΄ στη διάρκεια του δευτέρου εμφυλίου αλλά και μετά την αποτυχία της διπλωματικής αποστολής του 1369-1371.⁵⁴⁰

Με επίμονες προσπάθειες κατάφερε να επανέλθει στα δρώμενα του Βυζαντίου, αλλά η σχέση του με τον αυτοκράτορα δεν είχε αποκατασταθεί πλήρως. Σύμφωνα με

---

⁵³⁷ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 224, σ. 114₄₋₁₆, αρ. 202, σ. 79₂₃₋₂₈, αρ. 288, σ. 208₅₋₁₁, αρ. 206, σ. 83₈₋₂₃, 84₂₄₋₂₇, αρ. 236, σ. 138₂₀₋₂₁, αρ. 167, σ. 38₃₆, 39₃₇₋₃₈, αρ. 222, σ. 106₈₆₋₉₂, αρ. 198, σ. 72₁₇₋₂₂, αρ. 138, σ. 7₁₉₋₂₅, αρ. 219, σ. 100₁₀₋₃₆, αρ. 206, σ. 83₈₋₂₁, αρ. 220, σ. 101₄₋₃₁. Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριών*, Ι, σ. 57₅₋₁₉. Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 73₉₋₁₀. DENNIS, *Manuel II Palaeologus*, σ. 38-45. ΚΑΤΣΩΝΗ, *Ανδρόνικος Δ΄ Παλαιολόγος*, σ. 159-171.

⁵³⁸ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 218, σ. 98₄₆₋₄₉, 99₆₀₋₆₅.

⁵³⁹ Ο.π., αρ. 198, σ. 72₁₇₋₂₂, 73₂₄₋₂₅. αρ. 211, σ. 89₂₄₋₃₃, αρ. 226, σ. 123₁₈₉₋₁₉₀, αρ. 308, σ. 233₈₄₋₈₆, 234₈₇. ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, *Η Βαλκανική Επαρχία*, σ. 64.

⁵⁴⁰ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 114, σ. 152₄₋₁₉, αρ. 116, σ. 154₁₀₋₃₈, αρ. 166, σ. 37₄₀₋₄₉, αρ. 169, σ. 42₂₉₋₅₁.

μία επιστολή, συνταχθείσα μεταξύ των ετών 1380-1382, ζητούσε τα δεδουλευμένα για τις υπηρεσίες του στον Ιωάννη Ε΄, ενώ σε μία άλλη, προοριζόμενη για τον Μανουήλ Β΄, έκανε αναδρομή στην απομάκρυνσή του από το αξίωμα του *μεσάζοντος* το 1373. Συγκεκριμένα, εξέφραζε τη δυσθυμία του, ότι παρόλο που συνέδραμε στις προσπάθειες για την επίλυση των προβλημάτων με τους Γενουάτες, όχι μόνο δεν έλαβε «αριστεία» για την προσφορά του στην πατρίδα, αλλά καθυβρίστηκε λόγω της μη υποστήριξής του προς τη φιλοτουρκική πολιτική της αυτοκρατορίας. Γι' αυτό άλλωστε, η μόνη του παρηγοριά ήταν η επιστροφή του Μανουήλ Β΄ στην Κωνσταντινούπολη. Επιπλέον, ανέφερε πως οι Γενουάτες έδιναν ψευδείς υποσχέσεις για μελλοντική συμμαχία και προσποιούνταν ότι γιόρταζαν την ομόνοια με τους Τούρκους. Αξιοσημείωτη θεωρείται και η αναφορά του Κυδώνη πως οι Τούρκοι προτιμούσαν ο ίδιος να απέχει από τα πολιτικά πράγματα, γεγονός που φανερώνει την επιρροή του στα δρώμενα του τόπου και τη γνώση αυτής της επιρροής από την τουρκική πλευρά.⁵⁴¹

Το οριστικό πλήγμα για την πλήρη εξάρτηση της αυτοκρατορίας από τους Τούρκους προήλθε από τον Ιωάννη Ε΄, ο οποίος έδωσε περισσότερες ευκαιρίες στον σουλτάνο να παρεμβαίνει στα εσωτερικά ζητήματα του Βυζαντίου, απογοητευμένος από την αποτυχία των διπλωματικών προσεγγίσεων με τη Δύση και ίσως, παρακινημένος περισσότερο από την επισφαλή θέση του λόγω της αντιπαράθεσης με τον πρωτότοκο γιο του, που είχε ξεκινήσει αρκετά χρόνια πριν και είχε επίκεντρο όχι μόνο τη διαφορετική πολιτική προσέγγιση των δύο πλευρών αλλά και τη «μάχη» για την κατάκτηση του θρόνου. Καθίσταται φανερό πως η απογοήτευση από τη μη ουσιαστική στρατιωτική συνεργασία με τους Δυτικούς, ίσως, και η έλλειψη εμπιστοσύνης σε εκείνους αν αναλογιστεί κανείς πως δρούσαν βάσει των οικονομικών συμφερόντων τους και όχι βάσει της κοινής χριστιανικής τους ταυτότητας για την αντιμετώπιση της τουρκικής απειλής, οδηγούσαν τον Ανδρόνικο Δ΄ και τον πάλαι ποτέ φιλοδυτικό Ιωάννη Ε΄ σε συμφωνία (εκούσια αλλά και ακούσια) με την τουρκική πλευρά. Βέβαια, ακόμα και οι Δυτικοί κρατούσαν αμυντική, αν όχι θετική, στάση απέναντι στους Τούρκους λόγω της αδιαμφισβήτητης πολιτικής και στρατιωτικής ισχύος τους. Αυτό αποδεικνύεται όχι μόνο από την περίπτωση της συνεργασίας τουρκικών και βενετικών στρατευμάτων για την καθαίρεση του Ανδρόνικου Δ΄, αλλά και από τη συμφωνία για την επίθεση των Βυζαντινών σε εχθρούς των Γενοβέζων, με

---

⁵⁴¹ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 138, σ. 7₁₉₋₂₀, αρ. 139, σ. 8₄₋₉, αρ. 202, σ. 78₄₋₅, αρ. 206, σ. 84₃₁₋₃₃, αρ. 211, σ. 88₄₋₉, αρ. 218, σ. 99₆₀₋₇₇, αρ. 219, σ. 100₂₀₋₃₄, αρ. 221, σ. 103₃₅₋₃₉, αρ. 237, σ. 138₁₃₋₁₆. ΚΙΑΝΚΑ, «Byzantine-Papal diplomacy», σ. 209.

τους Τούρκους να έχουν εξαιρεθεί από αυτή τη συμφωνία.⁵⁴² Οι Τούρκοι, μέσω της στρατιωτικής υπεροχής τους, εκτός από ελεγκτές της πολιτικής ζωής της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, μετατράπηκαν και σε ρυθμιστικούς παράγοντες της δράσης των χριστιανικών κρατών της Ευρώπης. Για τον επιστολογράφο, η μοναδική σωτηρία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας ήταν ο Μανουήλ Β΄ με την εφαρμογή της αντιτουρκικής πολιτικής.⁵⁴³

Όποια και να ήταν η αντιμετώπιση των Τούρκων (συνεργατική ή εχθρική) οι προαναφερθέντες Βυζαντινοί ηγεμόνες δεν κατάφεραν να προασπίσουν την αυτοκρατορία από τις σαρωτικές επιδρομές τους. Ο τουρκικός στρατός εξαπλωνόταν στα ευρωπαϊκά εδάφη, άλωνε πόλεις, έσφαζε τον ντόπιο πληθυσμό, πλιατσικολογούσε και ουσιαστικά, διέλυε με ταχύ ρυθμό τα εναπομείναντα ζωτικά εδάφη του Βυζαντινού κράτους.

Ο Δημήτριος Κυδώνης χαρακτήριζε τους Τούρκους ως «βαρβάρους», «θηρία», «έχθιστους», «πολεμίους», «ιερόσυλους» και τους περιέγραφε με τον δυσμενέστερο τρόπο. Μάλιστα, προκειμένου να καυτηριάσει και να υποτιμήσει την εξέγερση των Ζηλωτών, συνέκρινε την «ἀγριότητα» εκείνων με την αντίστοιχη των βαρβάρων. Αξίζει να αναφερθεί πως σε αντίθεση με τις δεκαετίες του 1340, του 1350 και του 1360, που οι αναφορές του στους Τούρκους ήταν κυρίως συνοπτικές και μη λεπτομερείς, από το 1370 και εξής, όλο και περισσότερες επιστολές του αφιερώνονταν εκτενώς στον τουρκικό κίνδυνο, φανερώνοντας τη σταθερή κλιμάκωση του προβλήματος και την επικέντρωσή του σε αυτή.⁵⁴⁴

Η καταστροφική επέλαση του τουρκικού στρατού στη Βαλκανική χερσόνησο ήταν μία θλιβερή πραγματικότητα για τους Βυζαντινούς, που συνεπαγόταν φτώχεια, δυστυχία και ανασφάλεια.⁵⁴⁵ Ο Κυδώνης ανέφερε χαρακτηριστικά στην αλληλογραφία του με τον Ιωάννη Κυπαρισσιώτη, ο οποίος βρισκόταν στην Κύπρο πως θα προτιμούσε οι Βυζαντινοί να ήταν φτωχοί και ασφαλείς, παρά να κινδυνεύουν συνεχώς από τους Τούρκους. Επιπλέον, συνέκρινε τον Έβρο με τον Σκάμανδρο εξαιτίας των νεκρών στις όχθες του πρώτου και των κινήσεων απελπισίας των κατοίκων της Θράκης, οι οποίοι

⁵⁴² NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 442.

⁵⁴³ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 244, σ. 147₄₋₁₅, αρ. 247, σ. 15₃₈₋₄₂, αρ. 248, σ. 153₃₄₋₃₇, αρ. 220, σ. 101₂₉₋₃₁, 102₃₂₋₃₄, αρ. 273, σ. 191₁₄₋₂₃, αρ. 282, σ. 202₆₋₁₁, αρ. 304, σ. 224₂₀₋₂₇, αρ. 309, σ. 233₇₅₋₇₇, αρ. 312, σ. 238₂₀₋₂₂, αρ. 394, σ. 348₂₁₋₂₃, αρ. 262, σ. 168₃₃₋₄₁, αρ. 309, σ. 231₁₆. ΑΓΓΕΛΟΥ, «Ο Μανουήλ Παλαιολόγος και το Ισλάμ», σ. 211-222.

⁵⁴⁴ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 15, σ. 43₉, αρ. 16, σ. 45₄₂, αρ. 19, σ. 48₁₀, αρ. 252, σ. 157₁₂, αρ. 43, σ. 77₁₅₋₁₇, αρ. 46, σ. 79₁₃, αρ. 143, σ. 13₁₆, αρ. 63, σ. 96₁₉.

⁵⁴⁵ Ο.π., αρ. 257, σ. 162₁₂₋₁₄. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, «Το Χρονικόν τῶν Ἰωαννίνων», σ. 93₁₋₁₀.

προκειμένου να σώσουν τις ζωές τους έφευγαν από τις οχυρωμένες πόλεις, με αποτέλεσμα είτε να γίνονταν δούλοι είτε να πέθαιναν. Όμως, στην αρχή της δεκαετίας του 1370, ο Μανουήλ Β΄ κατάφερε να αναπτρώσει το ηθικό των Βυζαντινών με την ανακατάληψη των Σερρών το 1371, εκμεταλλευόμενος τις διαμάχες μεταξύ Σέρβων και Τούρκων στη μάχη της Μαρίτσας. Τα νέα της επανάκτησης των Σερρών επέφεραν «ήδονή» στη Βασιλεύουσα, η απαισιοδοξία διαλύθηκε σαν νέφος και ο Μανουήλ Β΄ λάμβανε ευχές και επαίνους. Άλλη μία στρατιωτική επιτυχία του Μανουήλ Β΄ ήταν η αποσόβηση της επίθεσης των Τούρκων στη Θεσσαλονίκη το 1372 με τη συνδρομή του Δημητρίου Παλαιολόγου. Η σθεναρή πολιορκία της πόλης δυσκόλεψε την άμυνα των Βυζαντινών και επέτειναν την πιθανότητα να παραιτηθούν οι Θεσσαλονικείς από τις προσπάθειες τους για τη σωτηρία της πόλης και να αυτομολήσουν στον εχθρό. Για ακόμα μία φορά, υπερτονιζόταν από τον επιστολογράφο το θάρρος του «ἀρίστου βασιλέως» και η ορμητικότητα του στο πεδίο της μάχης για την προάσπιση των πατρώνων εδαφών.⁵⁴⁶

Παρά τις στρατιωτικές επιτυχίες του αυτοκράτορα, ο Δημήτριος Κυδώνης δεν έπαυε να αντιλαμβάνεται την οξύτητα του τουρκικού κινδύνου και τα κωλύματα εξεύρεσης λύσης για την επιβίωση της αυτοκρατορίας εξαιτίας της άτεγκτης στάσης της πλειοψηφίας των Βυζαντινών, που δυσκόλευε τους διπλωματικούς χειρισμούς με τους καθολικούς Χριστιανούς της υπόλοιπης Ευρώπης.⁵⁴⁷ Προς τα τέλη της δεκαετίας του 1370 και συγκεκριμένα το 1378-1379, η βοήθεια από την παπική ηγεσία ήταν δύσκολο να επιτευχθεί λόγω του παπικού σχίσματος του 1378, (με την ενθρόνιση του αντιπάπα Κλήμη Ζ΄ μεταξύ των ετών 1378-1394 στην Αβινιόν), αν και ο Ουρβανός Στ΄ ήταν ευνοϊκά διακείμενος απέναντι στον διπλωμάτη Ιωάννη Λάσκαρη Καλόφερο που βρισκόταν στη Ρώμη και μεσολαβούσε για την αναγκαιότητα παροχής στρατιωτικής ενίσχυσης στο μαστιζόμενο από τους Τούρκους Βυζάντιο.⁵⁴⁸

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1380, ο Μανουήλ Β΄ έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στην αντιμετώπιση του τουρκικού κινδύνου. Παρά την αμέριστη εμπιστοσύνη του στις πολεμικές ικανότητες του αυτοκράτορα, ο φόβος του Κυδώνη για την

---

⁵⁴⁶ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 39, σ. 72₄₋₆, αρ. 114, σ. 152₁₄₋₁₆, αρ. 35, σ. 68₃₁₋₃₄, αρ. 143, σ. 13₁₆₋₁₇, αρ. 63, σ. 95₁₄₋₁₆, 96₁₇₋₂₂, αρ. 77, σ. 110₂₅₋₄₀, αρ. 106, σ. 144₂₃₋₃₉, αρ. 107, σ. 144₄₋₆, 145₁₉₋₂₃, αρ. 195, σ. 68₄₋₅. Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριών*, I, σ. 42₅₋₉. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III, σ. 37₁₋₁₁, 39₁₋₂₀. ŠEVČENKO, «The Decline of Byzantium», σ. 167-186. DENNIS, *Manuel II Palaeologus*, σ. 30-55. BARKER, «La Prise de Serres», σ. 15-24.

⁵⁴⁷ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 107, σ. 145₂₀₋₂₃, αρ. 195, σ. 68₄₋₁₀, αρ. 111, σ. 149₄, αρ. 147, σ. 17₉₋₁₀, αρ. 226, σ. 120₈₁₋₈₅.

⁵⁴⁸ Ο.π., αρ. 190, σ. 63₃₅₋₅₀, αρ. 226, σ. 121₁₄₅₋₁₄₇.

επικείμενη πτώση της αυτοκρατορίας από τους μουσουλμάνους της Μ. Ασίας μπορεί να συνοψιστεί στη φράση: «Τῆς δ' εἰς τὰ ἔξωθεν βλάβης, ἦν μοι διατρίβοντι συμβήσεσθαι φῆς, ὀλίγον ἴσθι με ποιούμενον λόγον. θρηνήσω μὲν γὰρ τῆς πατρίδος ἀλούσης καὶ πᾶσαν ἡδονὴν ἀηδῆ μετὰ τὴν τύχην ταύτην ἡγήσομαι, καὶ οὐδ' ἂν δεξαίμην ζῶν ἰδεῖν τὴν ἡμέραν ἣ μοι τὴν συμφορὰν ταύτην οἴσει».⁵⁴⁹ Η ανάληψη της διοίκησης της Θεσσαλονίκης από τον Μανουήλ Β΄ το 1382 αποτελούσε φόβητρο για τους Τούρκους και περίοδο ευδαιμονίας και ασφάλειας για την πόλη. Ο μεγάλος ενθουσιασμός του Κυδώνη για τη βελτίωση της θέσης της αυτοκρατορίας έδωσε τη θέση του στα πρώτα δείγματα απογοήτευσης από τα μη ικανοποιητικά αποτελέσματα εναντίον των «ἀλαζόνων βαρβάρων» και της μεταστροφής μίας μερίδας Θρακῶν στο Ισλάμ.⁵⁵⁰ Ο Κυδώνης παρόλη τη λύπη του για τα τεκταινόμενα δεν σταμάτησε να ενθαρρύνει τον αυτοκράτορα να συνεχίσει τον αντιτουρκικό αγώνα και πρότεινε ως την εντιμότερη λύση στον αγώνα αυτό την προσέγγιση με τους Δυτικούς, οι οποίοι είχαν και κατά το παρελθόν βοηθήσει την αυτοκρατορία. Η επιλογή των Δυτικῶν ως προτεινόμενη λύση μεταξύ των ετών 1383-4 δεν ήταν τυχαία, αν ληφθεῖ υπόψη ότι αυτή συνέπιπτε χρονικά με την αποστολή πρεσβείας στον Ουρβανό Στ΄ στη Νεάπολη με επικεφαλής τον μοναχό Γάρση, ο οποίος ρητόρευε υπέρ της πολιτικής τοποθέτησης του Μανουήλ και προσπαθούσε να πείσει τη χριστιανική κοινότητα της Ευρώπης να συνεργαστεί με τον Βυζαντινὸ αυτοκράτορα. Η ανάγκη στρατιωτικής ενίσχυσης της αυτοκρατορίας ήταν ένα ζήτημα που έχρηζε άμεσης αντιμετώπισης λόγω της διακύβευσης της εδαφικής ακεραιότητάς της και της δραματικής μείωσης του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων της. Ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της διατάραξης της κοινωνικής ζωής του τόπου και της έλλειψης ασφάλειας για τους κατοίκους του περιέχεται στις επιστολές του Κυδώνη προς τον Ραδηνό⁵⁵¹ το 1384. Σε αυτήν, ο Κυδώνης κατανοούσε την πρόθεση του φίλου του να φύγει από τη Θεσσαλονίκη εξαιτίας της αηδίας που ένιωθε από τις πράξεις των Τούρκων και της επικινδυνότητας της παραμονής εκεί, όμως, ο ίδιος αν και στο παρελθόν είχε δεχθεῖ πολλάκις προσκλήσεις για την εγκατάστασή του στην Ιταλία, δεν είχε πρόθεση να εγκαταλείψει την πατρίδα του σε μία τόσο δύσκολη περίσταση.⁵⁵²

⁵⁴⁹ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 214, σ. 93¹⁷⁻²¹, αρ. 218, σ. 99⁷²⁻⁷⁷, αρ. 220, σ. 101⁹⁻¹⁶, αρ. 226, σ. 119⁷⁶⁻⁷⁹, 120⁸⁰. KHOURY, «L'empereur Manuel II Paléologue», σ. 127-144. KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 36.

⁵⁵⁰ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 248, σ. 153³⁴⁻³⁷, αρ. 244, σ. 147⁴⁻¹¹, αρ. 247, σ. 151⁴¹, αρ. 249, σ. 153⁵⁻²¹.

⁵⁵¹ *PLP*: αρ. 3570. DENNIS, «Rhadenos», σ. 261-272. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Ὁ Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης*, σ. 124.

⁵⁵² Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 243, σ. 146², αρ. 244, σ. 147⁴⁻¹⁰, 148²⁶⁻³³, αρ. 247, σ. 150⁹⁻¹¹, 151²³⁻⁴³, αρ. 249, σ. 153⁵⁻²¹, 154³³⁻⁵⁶, αρ. 260, σ. 165²²⁻²⁸, αρ. 266, σ. 179⁴⁻³¹, αρ. 310, σ. 235³²⁻³⁴, 236⁶³⁻⁷³. LOENERTZ,

Εκτός από τον Δημήτριο Κυδώνη και ο Θεόδωρος Α΄ Παλαιολόγος, δεσπότης Πελοποννήσου, τάχθηκε υπέρ της πολιτικής του Μανουήλ και μάλιστα τον συνέδραμε στρατιωτικά, καταφρονώντας τη γυναίκα και τους γιους του που πιθανώς δεν ήθελαν να εμπλακεί η Πελοπόννησος σε σύρραξη με τους Τούρκους, αφού είχε ήδη να αντιμετωπίσει σοβαρά προβλήματα στο εσωτερικό της.⁵⁵³ Φαίνεται όμως, ότι δεν υπήρχαν μόνο εκούσιοι οπαδοί του Μανουήλ, αλλά και άτομα που έμμεσα απειλήθηκαν να διατηρήσουν θετική στάση απέναντι στον αυτοκράτορα για να μην έχουν επιπτώσεις. Ο Ιωάννης Ασάνης το 1374-5 είχε κατηγορηθεί για προδοσία και έλλειψη επικοινωνίας με τη βυζαντινή κυβέρνηση και θεωρήθηκε ύποπτη η συμπεριφορά του. Επιπλέον, λίγα χρόνια πριν, είχε επιδείξει φιλονικία στον πρέσβη Ανδρόνικο Σεβαστόπουλο και προκειμένου να μην τιμωρηθεί για τη στάση του, ζήτησε τη μεσολάβηση του Κυδώνη για λογαριασμό του. Ο τελευταίος απέδωσε τα αίτια της κακής συμπεριφοράς του Ασάνη στην αγάπη για την εξουσία και στο νεαρό της ηλικίας του. Θα ήταν παράλειψη να μην επισημανθεί πως τα προβλήματά του Ασάνη με την κεντρική εξουσία συνεχίστηκαν το 1382-1383, όταν δημιουργήθηκαν φήμες περί της μη υποστήριξής του στον αυτοκράτορα και αυτομόλησής του στους Βενετούς λόγω της διακοπής επικοινωνίας του με τη Βυζαντινή κυβέρνηση κατά τη διάρκεια της διπλωματικής αποστολής στην Βενετία, το 1383. Ο Κυδώνης τον αποκατέστησε ηθικά ξανά, τονίζοντας τον αποδεδειγμένο πατριωτισμό του και την προσφορά των υπηρεσιών του στην πατρίδα. Οι προαναφερθείσες μεσολαβήσεις του για την αποφυγή της αυτοκρατορικής δυσμένειας στον Ιωάννη Ασάνη υπενθυμίστηκαν σε ένα γράμμα του προς εκείνον και χρησιμοποιήθηκαν παράλληλα μαζί με μία έμμεση απειλή περί μη ανοχής ατόμων που δεν θα πρόσκειντο φιλικά στην ύπατη αρχή.⁵⁵⁴

Ο Δημήτριος Κυδώνης στην επιστολογραφία του περιέγραφε με γλαφυρότητα τις προσπάθειες του «έκ Θεού σωτήρα» Μανουήλ να προστατεύσει τα βαλκανικά εδάφη από τις τουρκικές επιδρομές και να δώσει παράταση ζωής στην ήδη καταδικασμένη αυτοκρατορία. Οι Σέρρες μετά από δώδεκα χρόνια βυζαντινής κατοχής κατακτήθηκαν ξανά από τα τουρκικά στρατεύματα. Η επικράτηση των αντιπάλων

«Le règne de Manuel II à Thessalonique», σ. 390-396· ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ, *Η Θεσσαλονίκη*, σ. 60-63· DENNIS, *Manuel II Palaeologus*, σ. 57-75, 132-149.

⁵⁵³ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 250, σ. 155⁴⁻¹⁸, 156⁴⁻³¹, 157²⁵⁻²⁷· LOENERTZ, «Un Prostagma perdu de Théodore Ier Paléologue», σ. 104-118.

⁵⁵⁴ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 142, σ. 11⁵⁻⁹, αρ. 185, σ. 57³⁻²⁴, αρ. 212, σ. 90²⁴⁻⁴⁴, αρ. 264, σ. 177¹²⁰⁻¹³⁵, αρ. 265, σ. 178²⁶⁻³⁶, αρ. 267, σ. 181³⁷⁻⁶⁰, 182⁷³⁻¹⁰¹· ο ίδιος, *Επιστολαί πρὸς τὸν Ασάνην*, αρ. 2, σ. 206²⁰⁻²⁴· DENNIS, *Manuel II Palaeologus*, σ. 60-76· BARKER, *Manuel II*, σ. 386-394.

οφειλόταν κατά τον ίδιο στο «φθόνο των δαιμόνων» για τις στρατιωτικές νίκες του Μανουήλ και τις αγαθές προθέσεις του. Οι Τούρκοι έπρεπε να τιμωρηθούν για τις πράξεις τους από τον Θεό, αλλά και οι Βυζαντινοί από την πλευρά τους είχαν καλυσιεργήσει στο παρελθόν αφήνοντας μοιρολατρικά την τύχη του Βυζαντίου στη θεία πρόνοια. Με αυτά τα λόγια προσπαθούσε να κινητοποιήσει τον αυτοκράτορα, ώστε να συνεχίσει τον αγώνα του κατά των βαρβάρων, αναφέροντας ρητά πως δεν του προσάπτει ευθύνες για τα τεκταινόμενα.⁵⁵⁵

Μετά την κατάκτηση των Σερρών, η Θεσσαλονίκη ήταν η επόμενη πόλη που πολιορκήθηκε σθεναρά από τον σουλτάνο Μουράτ για τέσσερα χρόνια (1383-1387). Ο τουρκικός στρατός είχε περικυκλώσει την πόλη, απειλούσε τη σωματική ακεραιότητα των κατοίκων της και οι ελπίδες σωτηρίας ήταν από την αρχή λιγοστές, αν κρίνει κανείς την φράση του Κυδώνη: «...καὶ τὴν πόλιν ὡς ἤδη κειμένην πενθῶ, εἰ μὴ Θεός, ὃ φῆς, χεῖρα ὀρέξει». Το ηθικό «βάρος» για την προστασία της, το επωμιζόταν ξανά ο Μανουήλ Β΄. Παρόλο που ο αδελφός του Μανουήλ και δεσπότης Πελοποννήσου Θεόδωρος Α΄ Παλαιολόγος είχε υποσχεθεί την παροχή βοήθειας στον αυτοκράτορα και πιεζόταν από τον Κυδώνη να συνδράμει έμπρακτα στον αγώνα του Μανουήλ Β΄ κατά των Τούρκων, συνεχώς ανέβαλλε την ενδεχόμενη παροχή στρατιωτικής βοήθειας στους Θεσσαλονικείς και ασχολούνταν με τα εσωτερικά προβλήματα της Πελοποννήσου.⁵⁵⁶ Η μόνη βοήθεια που μπορούσε να προσφερθεί σε εκείνους, θεωρείτο η παροχή εφοδίων από την Κωνσταντινούπολη. Επίσης, οι ψευδείς φήμες για τον θάνατο του Μανουήλ Β΄ μεταξύ των ετών 1384-1385 ενίσχυαν περαιτέρω το κλίμα της απαισιοδοξίας. Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημανθεί πως η άποψη του Κυδώνη που απέδιδε τα όσα συνέβαιναν στους Θεσσαλονικείς, και κατ' επέκταση στους Βυζαντινούς, στη θεϊκή τιμωρία για τα λάθη του παρελθόντος, αποτελούσε κλασικό μοτίβο αρκετών συγγραφέων της ύστερης, και όχι μόνο, βυζαντινής περιόδου. Οι ελπίδες για λύτρωση από τον τουρκικό κλοιό εναποθέτονταν

---

⁵⁵⁵ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 277, σ. 195⁴⁻⁶, αρ. 271, σ. 189⁵⁻³¹, αρ. 270, σ. 187⁴⁻¹³, 188¹⁸⁻²⁷· αρ. 272, σ. 190⁴⁻⁶, αρ. 281, σ. 201², 202⁴⁸⁻⁵², αρ. 282, σ. 202⁵⁻¹⁵, 203³⁰⁻⁶¹, αρ. 288, σ. 208⁵⁻¹¹· Χρυσολωράς, *Ἐπιστολαί*, αρ. 54, σ. 53¹⁻⁵· *Βρ. Χρον.*, τ.1, αρ. 60, §7 σ. 451.

⁵⁵⁶ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 226, σ. 120¹⁰⁰⁻¹⁰⁸, αρ. 32, σ. 63⁴⁻²², αρ. 251, σ. 156⁴⁻²², αρ. 322, σ. 250⁴⁻¹¹, 251¹²⁻³⁵, αρ. 313, σ. 239⁴⁻³², 240³³⁻⁵⁷, αρ. 414, σ. 370⁴⁻⁷, 371⁸⁻³⁰· Μανουήλ Παλαιολόγος, *Λόγος ἐπιτάφιος*, σ.129⁷⁻¹⁸, 131¹⁻¹⁶· CHRYSOSTOMIDES, *Monumenta Peloponnesiaca*, σ. 472-474· ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Le despotat de Morée*, σ. 119-147· HENDRICKX, «La Morée», σ. 373-388· RUNCIMAN, *Μυστράς*, σ. 67-80· ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Προσεγγίσεις γύρω από τους Μαμωνάδες», σ. 522-530· LOENERTZ, «Péloroponèse», σ. 152-196.

πια στις ουράνιες δυνάμεις και στη συνεργασία όλων των κατοίκων της πόλης, ανεξαρτήτως συμφερόντων.⁵⁵⁷

Επιπλέον, και ο Θεόδωρος Ποτάμιος διαπνεόταν από απαισιοδοξία, κάνοντας λόγο για «κατάλειμμα» του γένους. Ο ίδιος υπογραμμίζει την παραμονή του σε μια μίζερη, μοχθηρή και συφερτώδη πολιτεία που οι κάτοικοί της δεν μιλούσαν ελληνικά αλλά μια βαρβαρική γλώσσα. Η πόλη αυτή ήταν προσβάσιμη από την θάλασσα και όταν τα πλοία ταξίδευαν εκεί δέχονταν επιθέσεις από πειρατές. Είναι πιθανό η πόλη που περιγράφεται να είναι η Θεσσαλονίκη ή κάποια πόλη κοντά της. Το στοιχείο που αξίζει προσοχή στο κείμενό του είναι η αντίληψη περί κοινωνικής σήψης στην περιοχή καθώς και η πληροφορία για τη βαρβαρική γλώσσα που ομιλείτο από τους κατοίκους εκεί. Λογικά, ο Ποτάμιος εννοούσε την τουρκική και μάλλον όχι την ιταλική των Γενοβέζων αρχόντων της πόλης. Αν πράγματι οι ελληνόγλωσσοι Θεσσαλονικείς συνδιαλέγονταν και στην τουρκική γλώσσα και λαμβάνοντας υπόψη την παραπάνω μνεία σχετικά με εξισλαμισθέντες Βυζαντινούς στη Θράκη, τότε μπορούμε να μιλάμε με ασφάλεια για βαθιά επιρροή του Ισλάμ στα κοινωνικά στρώματα της αυτοκρατορίας και συνεπώς ευκολότερη κατάρρευση μιας ολόκληρης κοινωνίας εκ των έσω, αφού έχει ήδη υιοθετηθεί η γλώσσα του αντιπάλου. Επιπλέον, η επιχειρηματολογία περί κινδύνου γλωσσικής αλλοίωσης συναντάται και στην επιστολογραφία του λόγιου Ιωάννη Χορτασμένου (1370-1436/7), ο οποίος αντιπαραβάλλει το ελληνικό φρόνημα ενάντια στη βαρβαρική στρατιά και εκδηλώνει τον φόβο του για πιθανή χρησιμοποίηση της βαρβαρικής γλώσσας στο μέλλον από τους υπόδουλους στον τουρκικό ζυγό Βυζαντινούς.⁵⁵⁸

Ο Δημήτριος Κυδώνης, σταθερός στην υποστήριξη της αντιτουρκικής πολιτικής, συμφωνούσε με την κίνηση του Μανουήλ για νέες διπλωματικές επαφές με τον Ουρβανό Στ' το 1384-1385,⁵⁵⁹ με σκοπό την παροχή βοήθειας για την αντιμετώπιση των Τούρκων και ήταν διαθέσιμος ανά πάσα στιγμή να μεταβεί στην Ιταλία, ώστε να βοηθήσει την αποστολή στην οποία πρωτοστατούσαν ο Ιωάννης Πόθος

---

⁵⁵⁷ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 282, σ. 202₁₅₋₁₈, αρ. 284, σ. 205₆₋₁₀, αρ. 285, σ. 207₁₇₋₁₉, αρ. 288, σ. 208₅₋₁₁, αρ. 289, σ. 208₆₋₈, 209₁₀₋₁₆, αρ. 290, σ. 210₁₁₋₁₃, αρ. 291, σ. 210₆₋₇, αρ. 293, σ. 211₁₂₋₂₃, 213₇₅₋₈₀, αρ. 294, σ. 214₁₁₋₂₅, αρ. 299, σ. 216₄₋₁₁, 217₂₆₋₅₂, 218₅₃₋₇₅, αρ. 304, σ. 223₄₋₅, 224₁₂₋₂₇. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 881₁₋₅. *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 59, § σ. 440. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ή Οικονόμος*, σ. 197-199. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Προβλήματα της Ιστορίας της Θεσσαλονίκης», σ. 31-41. BARKER, *Manuel II*, σ. 445-446. CONGOURDEAU, «Manuel II et l' Islam», σ. 20-34. DIMITRIADES, «Thessaloniki», σ. 266.

⁵⁵⁸ Ποτάμιος, *Επιστολαί*, αρ. 8, σ. 12₃₁₋₃₄, 13₃₅₋₄₁. ο ίδιος, αρ. 2, σ. 6₂₄₋₂₉. Χορτασμένος, *Επιστολαί*, αρ. 19, σ. 169₂₃₋₃₅.

⁵⁵⁹ DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3181^a, σ. 70.

και ο Ευθύμιος, παρόλο που αυτή η στάση του προκάλεσε τη δυσμένεια του Ιωάννη Ε΄ στο πρόσωπό του και την απόσυρσή του από το αξίωμα του *μεσάζοντος* το 1385-6. Ο πάπας κατέστησε σαφές στη βυζαντινή πρεσβεία πως μία πιθανή συμμαχία με το Βυζάντιο δεν θα ήταν κοσμικού περιεχομένου, δηλαδή, δεν θα αφορούσε χρηματική ανταλλαγή ή επιγαμία, αλλά την ένωση ανατολικής και δυτικής Εκκλησίας. Σύμφωνα με μία επιστολή του τέως *μεσάζοντος*, η επείγουσα κατάσταση στην οποία βρισκόταν η Θεσσαλονίκη οδήγησε τον βυζαντινό πρέσβη, Ευθύμιο, να παραμερίσει τις προσωπικές δογματικές του απόψεις, για τις οποίες είχε έλθει σε προστριβές με τους Δυτικούς στο παρελθόν, και να διαπραγματευτεί μαζί τους, εκδηλώνοντας τον πατριωτισμό του. Οι επιστολές του Ουρβανού Στ΄ στην Κωνσταντινούπολη το 1384 και η αποστολή του παπικού λεγάτου και αρχιεπισκόπου Βενετίας ονόματι Paulus Foscarì το 1385-1386 στην Κωνσταντινούπολη και στη συνέχεια στη Θεσσαλονίκη είχαν σκοπό την επίλυση των δογματικών διαφορών των δύο Εκκλησιών. Στην Κωνσταντινούπολη τα τεκταινόμενα επέδρασαν πιθανότητα αρνητικά για τη μετέπειτα μετάβασή του παπικού πρεσβευτή στη Θεσσαλονίκη. Ο Κυδώνης σε μία από τις επιστολές του στον Ραδηνό ανέφερε ξεκάθαρα πως οι Βυζαντινοί με υποκριτική μανία προσπαθούσαν να ξεγελάσουν τον Paulo Foscarì σχετικά με την πρόθεσή τους για την εκκλησιαστική ένωση με αποτέλεσμα τη φυγή του παπικού πρεσβευτή από την πρωτεύουσα και την προκατάληψή του για τις πραγματικές προθέσεις των Βυζαντινών. Στη Θεσσαλονίκη κάποια άτομα προερχόμενα από τον ησυχαστικό κύκλο προσπαθούσαν να εμποδίσουν αυτήν την προσέγγιση των δύο πλευρών, οξύνοντας τα πνεύματα και προβάλλοντας τη δογματική προσέγγιση της δυτικής Εκκλησίας ως κίβδηλη. Μία μερίδα των χριστιανών προτιμούσε να χάσει την ελευθερία της και θεωρούσε τετελεσμένο γεγονός τον τουρκικό ζυγό. Για τον Κυδώνη, η οργή των Ησυχαστών για τη θετική επιρροή του στις διαπραγματεύσεις με τον παπικό λεγάτο ήταν ακατανόητη και γι' αυτό ζητούσε από τον Μανουήλ να σταματήσει τη θρασύτητά τους και να απολογηθεί στους Δυτικούς απεσταλμένους για τη στάση τους. Επιπρόσθετα, η φήμη για τη δυσαρέσκεια των Θεσσαλονικέων με τις απαιτήσεις του πάπα και η ενδεχόμενη φυγή του Μανουήλ από την πόλη, τους έφεραν αντιμέτωπους με το εξής δίλημμα: να έλθουν σε συμφωνία με τον Δυτικό εκπρόσωπο ή να

υποταχθούν στους Τούρκους, αφού χωρίς τον αυτοκράτορα ο κίνδυνος να παραδοθεί η Θεσσαλονίκη ήταν σχεδόν βέβαιη.⁵⁶⁰

Καθίσταται φανερό πως οι διαπραγματεύσεις με τους Δυτικούς μεταξύ των ετών 1384-1386 ήταν εξ αρχής προβληματικές και καταδικασμένες να αποτύχουν σε θρησκευτικό και πολιτικό επίπεδο. Οι Βυζαντινοί στην πλειοψηφία τους δεν προθυμοποιούνταν να απαρνηθούν το δόγμα τους και να ενταχθούν στην καθολική Εκκλησία και ανέκαθεν αντιδρούσαν στις όποιες προσπάθειες γίνονταν για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος. Εξάλλου, η συλλογική μνήμη από την περίοδο της Φραγκοκρατίας δεν είχε ξεθωριάσει και υπήρχε δυσπιστία σχετικά με τα κίνητρα των Δυτικών. Οι Ευρωπαίοι ηγεμόνες από τη μία, όπως αποδείχθηκε και στις διαπραγματεύσεις των δεκαετιών 1360-1370, δεν είχαν ενδιαφερθεί αληθινά για τη δημιουργία χριστιανικού μετώπου εναντίον των Τούρκων και είτε απέφευγαν την οποιαδήποτε κοινή αντιμετώπιση της τουρκικής απειλής είτε αναλώνονταν σε μικρής έκτασης μάχες, χωρίς τα αναμενόμενα οφέλη. Η παπική πλευρά από την άλλη, ακόμα και αν είχε πρόθεση να βοηθήσει το Βυζάντιο, δεν έβρισκε την αναμενόμενη ανταπόκριση από τους ηγεμόνες της Ευρώπης ή δεν μπορούσε η ίδια να προσφέρει κάποια λύση για το ζήτημα, ειδικά την περίοδο που η Ιταλία μαστιζόταν από εσωτερικά προβλήματα. Η πολυπλοκότητα της κατάστασης δεν άφησε ανεπηρέαστο τον Δημήτριο Κυδώνη, ο οποίος, αν και ήταν υποστηρικτής της πολιτικής και εκκλησιαστικής σύγκλισης με τους χριστιανούς της δυτικής Ευρώπης, σε κάποιες επιστολές του ήταν ολοφάνερα διχασμένος για την ύπαρξη ελπίδας μέσω της φιλολατινικής πολιτικής ή όχι. Από τη μία πίστευε πως η βοήθεια προς το Βυζάντιο θα προερχόταν από τη Δύση και τον κορυφαίο μαθητή του Χριστού τον άγιο Πέτρο, εννοώντας προφανώς τον διάδοχό του, τον πάπα και από την άλλη προσπαθούσε να αποδώσει την αποχή των χριστιανικών δυνάμεων από την αποστολή στρατιωτικής βοήθειας προς τους Βυζαντινούς στην ύπαρξη δύο παπών. Άλλοτε πάλι έχανε την ψυχραιμία του, κατηγορώντας τους Δυτικούς ηγέτες πως οι ετήσιες συζητήσεις για την

---

⁵⁶⁰ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 345, σ. 283₆₋₉, αρ. 331, σ. 263₃₀, αρ. 332, σ. 267₂₄₋₄₁, αρ. 342, σ. 278₁₆₋₂₂, αρ. 257, σ. 162₁₂₋₂₅, αρ. 259, σ. 164₂₀₋₂₁, αρ. 359, σ. 303₁₇₋₂₅, αρ. 177, σ. 325₄₋₃₄, 326₃₅₋₄₀, αρ. 302, σ. 220₂₀₋₄₅, 221₄₆₋₇₆, αρ. 314, σ. 241₁₋₁₉, αρ. 327, σ. 257₄₋₂₂, 258₂₃₋₄₂, αρ. 334, σ. 269₄₋₁₉, 270₂₀₋₃₄, αρ. 335, σ. 270₄₋₁₈, 271₁₉₋₃₈· DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3181a, σ. 70· NECİPOĞLU, *Byzantium*, σ. 40-77· DENNIS, «Rhadenos», σ. 261-272.

αντιμετώπιση των τουρκικών στρατευμάτων πραγματοποιούνταν χλευαστικά με στόχο την ψυχαγωγία τους.⁵⁶¹

Επίσης, σε μία επιστολή του έριχνε το βάρος των ευθυνών της μη συνεννόησης των δύο πλευρών στον βυζαντινό εμφύλιο, εθελουφλώντας απέναντι στους Δυτικούς και στις προθέσεις τους. Ένας επιπλέον παράγοντας για την αποτυχία παροχής βοήθειας στην αυτοκρατορία ήταν η πολιτική διάσταση μεταξύ Ιωάννη Ε΄ και Μανουήλ Β΄ με τον πρώτο να προσεγγίζει την τουρκική εξουσία και τον δεύτερο να συνεχίζει να προσβλέπει σε πιθανή βοήθεια από τους υπόλοιπους χριστιανούς και να μάχεται παράλληλα εναντίον της τουρκικής απειλής. Ο Κυδώνης κατανοούσε πως έπρεπε να υπάρξει ομόνοια μεταξύ πατέρα και γιου προς όφελος της πατρίδας και έψεγε εμμέσως τον Ιωάννη που έπαυσε να συμπαρίσταται και να επαινεί τον Μανουήλ, μεταβάλλοντας τη θέση του. Οι «κακίες» προς τον γιο του ίσως ήταν απόρροια του ανταγωνισμού για την εξουσία, των εμφύλιων συγκρούσεων που είχαν προηγηθεί και διαφόρων φθονερών ατόμων που επεδίωκαν να παρακωλύσουν την αρμονική συνύπαρξη των δύο βασιλέων, η οποία αποκαταστάθηκε μετά το 1387. Ουσιαστικά, υπήρχαν δύο αντιμαχόμενες πολιτικές τοποθετήσεις εντός του Βυζαντινού κράτους, γεγονός που το καθιστούσε αφερέγγυο στις διαπραγματεύσεις με τους Δυτικούς ηγέτες και δυσκόλευε την επίτευξη οποιασδήποτε συμφωνίας με αυτούς.⁵⁶²

Στην κακή πολιτική κατάσταση του τόπου μπορεί να προστεθεί και η σύντομη διάρκεια εξέγερση του Ανδρόνικου Δ΄, όταν κατέλαβε ένα φρούριο στην Κωνσταντινούπολη το 1385. Το Βυζάντιο βαλλόταν από παντού και όπως πληροφορεί ο τέως *μεσάζων* κάτι τέτοιο δεν θα είχε συμβεί αν ο Μανουήλ βρισκόταν στην πρωτεύουσα. Ο θάνατος του εξεγερθέντα το ίδιο έτος έλυσε το συγκεκριμένο πρόβλημα, όμως η πτωτική πορεία της αυτοκρατορίας συνεχιζόταν με γρήγορους ρυθμούς. Ακόμα και ο Κυδώνης που δεν σταματούσε να επαινεί την ευγλωττία του Μανουήλ, παρομοιάζοντάς την με την αντίστοιχη του Δημοσθένη, είχε εμπεδώσει πως οι καιροί απαιτούσαν πολεμικές πράξεις και όχι ρητορείες. Οι Τούρκοι είχαν απώτερο σκοπό την υποδούλωση των εξαντλημένων από την πολύχρονη πολιορκία

---

⁵⁶¹ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 226, σ. 119⁷⁶⁻⁷⁹, 121¹²⁴⁻¹⁵⁰, αρ. 167, σ. 38¹³⁻³³, 39³⁷⁻⁵³, αρ. 93, σ. 127⁵⁴⁻⁸⁷, αρ. 103, σ. 140²⁵⁻⁴⁴, αρ. 190, σ. 62⁵⁻²⁴, 63³³⁻⁵², αρ. 140, σ. 10³⁶⁻⁵⁷. Μανουήλ Παλαιολόγος, *Επιστολαί*, αρ. 8, σ. 22⁸⁻¹⁹. GILL, «Union with the Church of Rome», σ. 72-84. SETTON, *Papacy and the Levant*, σ. 340-455. Για τα σταλθέντα γράμματα του Ουρβανού Στ΄ στην Κωνσταντινούπολη το 1384 βλ. MM, *Acta*, τ. 2, αρ. 379, σ. 86.

⁵⁶² Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 340, σ. 277²⁵⁻²⁶, αρ. 281, σ. 201¹³⁻¹⁹, αρ. 346, σ. 286¹⁵⁻²⁰, αρ. 377, σ. 325⁴⁻⁶, αρ. 381, σ. 331⁶⁻¹⁹. GEANAKOPOLOS, «Byzantine-Western relations», σ. 60-78. DENNIS, *Manuel II Palaeologus*, σ. 132-14.

Θεσσαλονικέων. Οι κάτοικοι της πόλης παρέμεναν διχασμένοι ανάμεσα σε εκείνους που πάλευαν για την απελευθέρωσή της θυσιάζοντας τη ζωή τους και στα «άνδράποδα» που χαρακτηρίζονταν από απραγμοσύνη ή επέλεγαν να λιποτακτήσουν στον εχθρό. Η απόφαση του αυτοκράτορα να μην εγκαταλείψει τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης στην μοίρα τους, τους έδινε κίνητρο να πράξουν το ίδιο. Στον αντίποδα, υπήρχαν άτομα τα οποία μέσω της δωροδοκίας, της κολακείας και της συκοφαντίας, επεδίωκαν την διάλυση της πόλης και την προδοσία μεταξύ των ομοφύλων, ενώ υπηρετούσαν ιδιοτελείς σκοπούς που σχετίζονταν με το ποιος θα επικρατούσε στην πόλη. Σύμφωνα με την άποψη του Κυδώνη, αυτά τα φαινόμενα σήψης και κοινωνικής παρακμής συνδέονταν με τη βραχεία εξέγερση του Ανδρόνικου.⁵⁶³

Το πρόβλημα με την προώθηση και αποστολή της αλληλογραφίας είχε επηρεάσει και την επικοινωνία μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Θεσσαλονίκης. Ο Δημήτριος Κυδώνης παραπονιόταν στον Μανουήλ πως δεν λάμβανε ενημέρωση για τα τεκταινόμενα και δεν είχε τη δυνατότητα να διασταυρώσει εγκαίρως τις φήμες για δολοφονία του Ιωάννη Ε΄ κατά τη διάρκεια της αποστολής του στην Καρατινή, στον Τούρκο αρχηγό, προς εξεύρεση βοήθειας υπέρ της Θεσσαλονίκης και αδυνατούσε να ενημερωθεί για το κατά πόσο κινδύνευε και η ζωή του ίδιου του Μανουήλ. Συνεπώς, με τις προαναφερθείσες φήμες επιβεβαιώνεται ξανά η άποψη του τέως *μεσάζοντος* για προσπάθειες να διαλυθεί η ομόνοια μεταξύ του βυζαντινού λαού, αλλά και μεταξύ των δύο κυβερνώντων, ώστε να παραδοθεί γρηγορότερα η Θεσσαλονίκη στον τουρκικό στρατό. Για αυτόν τον λόγο, ο λόγιος τόνιζε την αναγκαιότητα της σύγκλισης των δύο αρχόντων, ώστε να αντιμετωπίσουν την τουρκική απειλή η οποία διακύβευε την ακεραιότητα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και άλλαζε τις πολιτικές ισορροπίες της περιόδου.⁵⁶⁴

Παρά τις προσπάθειες για αποσόβηση του τουρκικού κινδύνου, οι πληροφορίες από τα συμβάντα στη Θεσσαλονίκη από το 1384 και μετά δεν ήταν ενθαρρυντικές. Η δραματική και γεμάτη συναισθηματική φόρτιση εξιστόρησή τους δεν θα μπορούσε να παραλειφθεί από τον Θεσσαλονικέα Κυδώνη. Μία μερίδα των κατοίκων της πόλης είχαν γίνει ήδη δούλοι, άλλοι προτιμούσαν τον τουρκικό ζυγό από το να παλέψουν για

---

⁵⁶³ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 309, σ. 231¹⁸⁻²¹, 232²³⁻²⁵, 233⁵⁶⁻⁸⁵, 234⁸⁷, αρ. 315, σ. 242¹⁴⁻¹⁵, 243¹⁶⁻¹⁹, αρ. 312, σ. 238¹⁶⁻¹⁷, αρ. 316, σ. 244²³⁻⁵⁰, αρ. 319, σ. 244²³⁻⁵⁵, αρ. 318, σ. 245⁴⁻¹², αρ. 328, σ. 259¹²⁻¹⁴. Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 73¹³⁻²⁸.

⁵⁶⁴ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 316, σ. 243⁵⁻²¹, αρ. 318, σ. 246¹⁴⁻²⁷, αρ. 313, σ. 239²²⁻³², 240³³⁻⁴².

την ελευθερία τους, ενώ πλανιόταν επίσης το επιχείρημα ότι η συνοίκηση με τους Τούρκους δεν συνεπαγόταν αυτόματα την αναγκαστική αλλαγή θρησκευματος.⁵⁶⁵

Συνεπώς, η κάμψη της αντίστασης και η δουλοπρέπεια ορισμένων Θεσσαλονικέων οδήγησε τους αντιπάλους τους σε αυταρχικά διατάγματα και ύβρεις, με τον *μεσάζοντα* Μουζάλωνα να προσπαθεί να επιβάλει την τάξη. Ο κλήρος της πόλης επλήγη από τον τουρκικό στρατό, ενώ μία μερίδα του επέλεξε τη φυγή ή την εγκαταβίωση στη μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη. Τον δρόμο της φυγής ακολούθησε και ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, Ισίδωρος Γλαβάς, ο οποίος, όπως επισημαίνει δηκτικά ο Δημήτριος Κυδώνης, «γέμιζε» με ευχές όσους επέλεγαν την αντίσταση. Την ίδια δυσπιστία στο πρόσωπο του Γλαβά είχε και ο πατριάρχης Νείλος, που τον καθαίρεσε το 1384. Ο Γλαβάς, με υποκριτικό τρόπο από την ασφάλεια της Κωνσταντινούπολης, δήλωνε μέσω των επιστολών του ότι συνέπασχε με τους Θεσσαλονικείς. Επιπλέον, τους παρότρυνε να προβαίνουν σε θεοφιλή έργα, ώστε να απαλλαγούν από τη μάστιγα (δηλαδή τους Οθωμανούς), να είναι ευνοϊκοί και δουλικοί απέναντι στον αυτοκράτορα, να διατηρήσουν την πίστη τους παρά τους πειρασμούς και να μην παραδοθούν στις υλικές απολαύσεις. Οι τελευταίες παροτρύνσεις συνάδουν με το αβέβαιο κλίμα για την έκβαση της πολιορκίας της πόλης και τον ορατό κίνδυνο εξισλαμισμού των κατοίκων, με δέλεαρ την πιο «γήινη», σαρκική νοοτροπία των μουσουλμάνων αρρένων. Κατά τον ιεράρχη, τα βάσανα των Θεσσαλονικέων (πολιορκία, λιμός, εξανδραποδισμοί, αιματοχυσία) αποτελούσαν κάθαρση των αμαρτιών τους.⁵⁶⁶ Τις ίδιες ακριβώς συμβουλές συναντάμε και στο «*Ἐγκώμιον εἰς τὸν μεγαλομάρτυραν Δημήτριον*» του Φιλόθεου Κόκκινου.⁵⁶⁷ Για την αναπτέρωση του ηθικού των Θεσσαλονικέων, ο Μανουήλ εκφώνησε έναν λόγο που θεωρήθηκε από τον Κυδώνη επώδυνος για τους κατοίκους της, αφού τους υπενθύμιζε τα αίτια της οικτρής κατάστασης και τις δυσκολίες που περνούσαν, αλλά που κατά την εκτίμησή του θα συντελούσε στην ψυχική τους ανάταση.⁵⁶⁸

⁵⁶⁵ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 306, σ. 226¹⁷⁻³³, 227³⁴⁻⁶², 228⁶⁵⁻⁶⁶, αρ. 308, σ. 230¹⁶⁻²⁷, αρ. 320, σ. 249⁷⁻²⁴, αρ. 332, σ. 264¹⁷⁻³¹.

⁵⁶⁶ Ισίδωρος ἐπίσκοπος, *Ἐπιστολαί*, αρ. 7, σ. 382¹⁵⁻¹⁶, 386¹⁶⁻²⁴, αρ. 8, σ. 387²²⁻²⁵· ο ίδιος, *Ὁμιλίας*, σ. 548, αρ. 28, σ. 566-568· VRYONIS, «Glabas and the Turkish devshirme», σ. 433-443· ο ίδιος, «Seljuk gulams and Ottoman devshirmes», σ. 224-252.

⁵⁶⁷ Φιλόθεος Κόκκινος, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον*, σ. 34¹³⁻¹⁷, 35¹⁸⁻¹⁹, 44¹⁷⁻¹⁸.

⁵⁶⁸ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 320, σ. 249¹⁰⁻²³, αρ. 323, σ. 252¹¹⁻³⁹, αρ. 324, σ. 253³⁰, 254³¹⁻⁴², αρ. 262, σ. 169⁵³⁻⁶⁷, αρ. 299, σ. 216⁴⁻¹¹, αρ. 329, σ. 260⁵⁻¹⁹, 261²⁰⁻²⁸· Μανουήλ Παλαιολόγος, *Ὁ συμβουλευτικὸς πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς*, σ. 290-306· ο ίδιος, *Ἐπιστολαί*, αρ. 13, σ. 37²³⁻³⁵, αρ. 14, σ. 39⁹⁻²², αρ. 16, σ. 43²⁻¹⁹, αρ. 44, σ. 117²⁰⁻³⁶, αρ. 45⁷⁶⁻⁹⁵· ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Οἱ δημοσιευμένες ὁμιλίες του ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ισίδωρου», σ. 20-34· ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΡΙΚΩΝΗ, *Ισίδωρος Γλαβάς, μητροπολίτης*

Ο αυτοκράτορας εμφυσούσε αισιοδοξία στους πολιορκημένους Θεσσαλονικείς, υπενθυμίζοντάς ότι τίποτα δεν ήταν αδύνατο με τη βοήθεια του Θεού και τη μαχητικότητά τους. Δεν υπήρχε άλλη δόξα γι' αυτούς παρά μόνο η αποφυγή της «αίσχροης» δουλείας από τους «άσεβεστάτους βαρβάρους» ή ο θάνατος υπέρ πίστεως. Στην ομιλία του τα «θηρία»/οι Τούρκοι έχοντας αλλόκοτα ήθη και όντας απογυμνωμένοι από κάθε πολιτιστικό υπόβαθρο, παρουσιάζονταν ως υβριστές και οσφυοκάμπτες απέναντι στους «δαίμονες», εννοώντας τους αρχηγούς τους ή τις ιερές μορφές της ισλαμικής πίστεως. Η ομιλία του αυτοκράτορα αν και στην αρχή στόχευε στην τόνωση του ηθικού των υπηκόων, τελικά κατέληγε στην ίδια προτροπή με τον Γλαβά· να μην εξισλαμιστούν και να παραμείνουν συντεταγμένοι στη βυζαντινή αρχή, δίνοντας ακόμα και τη ζωή τους υπέρ του Χριστού, γινόμενοι δηλαδή, νεομάρτυρες. Ο Μανουήλ ενίσχυε την επιχειρηματολογία του, οδηγώντας τους αποδέκτες του λόγου του στην επιλογή ενός μονόδρομου: δηλαδή, του επερχόμενου θανάτου τους, αφού έτσι και αλλιώς οι Τούρκοι προτιμούσαν τις μαζικές θανατώσεις στις πόλεις που πολιορκούσαν. Έτσι, τους απομάκρυνε την ιδέα της ενδεχόμενης αυτομόλησης στον εχθρό ως ύστατης λύσης για τη σωτήρια τους. Άρα, η μόνη αυτονόητη και έλλογη επιλογή τους ήταν να πέσουν στο πεδίο της μάχης ως ήρωες παρά να πεθάνουν αιμωτικά από τους βαρβάρους, που εκ των πραγμάτων δεν σέβονταν την ανθρώπινη ύπαρξη. Στην πραγματικότητα βέβαια, ο κίνδυνος της εκούσιας προσχώρησης στους Οθωμανούς ήταν κάτι παραπάνω από υπαρκτός και η ανάσχεση του τουρκικού κινδύνου ήταν σχεδόν χαμένη υπόθεση. Το μόνο που μπορούσαν να προσφέρουν οι λόγιοι της πολιτικής και εκκλησιαστικής ιεραρχίας, στην προκειμένη περίπτωση ο Μανουήλ Β΄ και ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, ήταν η ανακουφιστική ιδέα περιγενναίου θανάτου και αγιοποίησης των κατοίκων της πόλης. Αν υπήρχε πιθανότητα να σωθεί η πόλη, οι προαναφερθέντες δεν θα ανέπτυσαν τέτοια επιχειρηματολογία. Η «άγαθή έλπίδα» που έκανε λόγο ο αυτοκράτορας είχε σχεδόν χαθεί.⁵⁶⁹

Στον *Επιστολιμαίο πρὸς τὸν Καβάσιλαν* ο Μανουήλ προεκτείνει τη σκέψη του ασχολούμενος με την ανώτερη τάξη της Θεσσαλονίκης, η οποία, κατά τα λεγόμενά της, δεν ήθελε να υποφέρει άλλο από τις δύσκολες συνθήκες της πολιορκίας και την

Θεσσαλονίκης. Ιστορικά, πνευματικά και κοινωνικά προβλήματα, (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 2007, σ. 130-150.

⁵⁶⁹ Μανουήλ Παλαιολόγος, *Ὁ συμβουλευτικὸς πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς*, σ. 296₁₋₄, 297₁₋₂, 298_{1-7,26-31}, 299₁₋₂₈, 300₄₋₁₅, 302₆₋₂₁· ο ίδιος, Μανουήλ Παλαιολόγος, *Λόγος ἐπιτάφιος*, σ. 129₁₋₃₁, 131₁₋₃₃· ο ίδιος, *Ἐπιστολιμαῖος πρὸς τὸν Καβάσιλαν*, σ. 38₁₇₋₂₅· Μεθόδιος ἐπίσκοπος Πατάρων, *Λόγος*, σ. 112₅₋₁₅.

«τυραννία» του ίδιου, που την υποχρέωνε να αντισταθεί στους Τούρκους. Στην επιστολογραφία του Κυδώνη όμως βλέπουμε ως εν δυνάμει αυτόμολους στα στρατεύματα του σουλτάνου κατά βάση τους Θεσσαλονικείς του κατώτερου κοινωνικού στάτους.⁵⁷⁰ Άλλωστε, δεν πρέπει να απαλείφεται η διαχρονική καχυποψία του *μεσάζοντος* για τη δράση των φτωχότερων πληθυσμιακών ομάδων σε καταστάσεις πολιορκίας, η οποία είχε διατυπωθεί στην επιστολογραφία του και για την εξιστόρηση της εξέγερσης των Ζηλωτών. Εξάλλου η μοίρα των πενήτων απέναντι στον πολιορκητή πιθανότατα θα ήταν πολύ χειρότερη από ότι εκείνη των επιφανών συντοπιτών τους και κατά συνέπεια η ηθελημένη επιλογή του εχθρού θα αύξανε έστω τις πιθανότητες επιβίωσής τους.⁵⁷¹

Οι άμυνες της πόλης, από το 1386 ως την τελική παράδοσή της, ακολούθησαν πτωτική πορεία. Οι κάτοικοί της έφευγαν από την πόλη προκειμένου να γλυτώσουν την υποδούλωση και κάποιοι από αυτούς αναγκάστηκαν να αυτομολήσουν στους πολιορκητές για να σωθούν αφού πρώτα είχαν εκδιωχθεί από τον Μανουήλ τον Απρίλιο του 1387. Η προδοσία, οι απόπειρες ορισμένων Θεσσαλονικέων των κατώτερων κοινωνικών τάξεων να διασπάσουν την ομόνοια μεταξύ των ομοφύλων και ο φθόνος τους στον Μανουήλ αποδίδονταν στη δυστυχία, στις κακουχίες, στη δουλεία που είχαν βιώσει από ανώτερους άρχοντες, αλλά και στην έλλειψη παιδείας. Καθημερινά οι Θεσσαλονικείς θρηνούσαν και αντιμετώπιζαν τις συμφορές μίας πόλης, που δεν θα έπρεπε καν να ονομάζεται έτσι, αφού μόνο τα λείψανά της είχαν απομείνει. Η πείνα και ο λοιμός από τη μακρόχρονη πολιορκία δυσχέραιναν περαιτέρω την κατάσταση και τα όσα θα επακολουθούσαν εξαιτίας της ωμότητας των αντιπάλων θεωρούνταν μία απτή πραγματικότητα. Τα άτομα που επέλεξαν να μείνουν στη Θεσσαλονίκη, προσδοκούσαν τα χειρότερα για τον τόπο και ευελπιστούσαν στην υποδούλωση από τους Τούρκους. Σύμφωνα με τον Δημήτριο Κυδώνη, ο Μανουήλ έπρεπε να φύγει από εκεί λόγω των εσωτερικών εχθρών που έβαζαν εμπόδια στο έργο του και τον κατηγορούσαν άδικα για τα τεκταινόμενα. Ο μόνος τρόπος για να αποφύγει ο αυτοκράτορας τη δουλεία και να συνεχίσει την αντιτουρκική πολιτική του χωρίς κωλύματα ήταν η επιστροφή στην Κωνσταντινούπολη. Ακόμα και ο Ιωάννης Ε΄, αντιλαμβανόμενος τον ριψοκίνδυνο αγώνα του γιου του, τον διέταξε να εγκαταλείψει

⁵⁷⁰ Μανουήλ Παλαιολόγος, *Επιστολιμαῖος πρὸς τὸν Καβάσιαν*, σ. 35· Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 306, σ. 226¹⁷⁻³³, 227³⁴⁻⁶², 228⁶⁵⁻⁶⁶, αρ. 323, σ. 252³⁰⁻³³, αρ. 332, σ. 264¹⁷⁻³¹, αρ. 328*, σ. 259³⁻⁶.

⁵⁷¹ Κυδώνης, *Τῷ βασιλεῖ τῷ Καντακουζηνῷ*, σ. 5²¹⁻³⁴.

τη Θεσσαλονίκη, ώστε να σώσει τη ζωή του και την ίδια περίοδο μάλιστα επέδειξε την εύνοιά του στον Δημήτριο Κυδώνη.⁵⁷²

Οι ύστατες προσπάθειες εξεύρεσης στρατιωτικής βοήθειας από τη μαστιζόμενη από εσωτερικές συγκρούσεις Πελοπόννησο δεν απέδωσαν καρπούς και η άγνοια της πρωτεύουσας για το αν θα εγκαταλείψει ή όχι ο Μανουήλ τη Θεσσαλονίκη ήταν μία επιλογή ιδιαίτερα δύσκολη. Η δυσκολία της συγκεκριμένης επιλογής είχε άμεση σχέση με τη διαταγή του Ιωάννη να φύγει ο γιος του από την πόλη για να μην εκπέσει ο οίκος των Παλαιολόγων, αλλά και το αίσθημα ατιμίας που θα ένιωθε ο ίδιος ο Μανουήλ, αν άφηνε τους Θεσσαλονικείς στο έλεος των εσωτερικών και εξωτερικών εχθρών, ενώ είχε δηλώσει πως δεν θα έπραττε κάτι τέτοιο. Τελικά, επέλεξε τη φυγή το 1387 εξωθούμενος κυρίως από άτομα τα οποία δρούσαν στο εσωτερικό της Θεσσαλονίκης και λειτουργούσαν ως τροχοπέδη στην εφαρμογή της πολιτικής του, ήδη από τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής του στη Θεσσαλονίκη.⁵⁷³ Σε αυτούς τους εσωτερικούς εχθρούς περιλαμβάνονταν οι τοπικοί άρχοντες και ο Ισίδωρος Γλαβάς. Οι τοπικοί άρχοντες, οι οποίοι ήδη από τη δεκαετία του 1340 πλούτιζαν ανεξέλεγκτα και καταπίεζαν τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, άποψη που ενστερνίζεται και ο Ιωάννης Χούμνος, ήταν δυσαρεστημένοι με την παρουσία του Μανουήλ στη Θεσσαλονίκη. Δεν θα ήταν ακραίο να ειπωθεί πως ήταν εκείνοι που υποκινούσαν την εχθρότητα των Θεσσαλονικέων στον αυτοκράτορα, ώστε να τον αναγκάσουν να εγκαταλείψει την πόλη και να συνεχίσουν απαρεμπόδιστοι την καταπιεστική δράση τους στους φτωχότερους κατοίκους της. Το αρνητικό κλίμα της άρχουσας τάξης απέναντι στον Παλαιολόγο το επιβεβαίωνε, όπως εξετάσαμε παραπάνω, και ο *Έπιστολιμαίος προς τὸν Καβάσιλαν*.⁵⁷⁴

⁵⁷² Κυδώνης, *Έπιστολαί*, αρ. 332, σ. 264¹⁶⁻³⁶, 265⁴²⁻⁷⁴, 266⁹³⁻⁹⁴, αρ. 338, σ. 274⁴⁻¹⁵, αρ. 340, σ. 277²⁵⁻²⁶, αρ. 377, σ. 325⁴⁻⁶, αρ. 342, σ. 280⁷⁶⁻⁸³, αρ. 372, σ. 320²⁰⁻²⁴· Μανουήλ Παλαιολόγος, *Λόγος επίταφιος*, σ. 129⁸⁻¹⁰· BARKER, *Manuel II*, σ. 30-54· LOENERTZ, «Le règne de Manuel II à Thessalonique», σ. 390-396· HARVEY, «Economic conditions in Thessaloniki», σ. 123.

⁵⁷³ Κυδώνης, *Έπιστολαί*, αρ. 338, σ. 274⁴⁻¹⁸, 275¹⁹⁻²⁶, αρ. 342, σ. 279²⁶⁻⁵⁸, 280⁵⁹⁻⁹⁴, αρ. 354, σ. 296⁴⁻²⁶, 297²⁷⁻⁶³, αρ. 332, σ. 264¹⁶⁻⁴¹, αρ. 273, σ. 191¹³⁻²⁷, αρ. 306, σ. 226²⁷⁻³⁴, 227⁴⁹⁻⁶⁴, αρ. 308, σ. 230⁴⁻¹¹, αρ. 309, σ. 231¹⁰⁻²¹, αρ. 315, σ. 243¹⁶⁻²⁶, αρ. 320, σ. 249²⁴⁻³⁰, αρ. 340, σ. 276⁵⁻¹⁰, αρ. 342, σ. 279²⁶⁻⁵⁷, αρ. 362, σ. 307¹⁵⁻²¹, αρ. 365, σ. 310⁵⁻¹⁷, 311³⁷⁻⁴², αρ. 369, σ. 316⁴⁻¹⁰, αρ. 372, σ. 320²²⁻²⁴, αρ. 377, σ. 325⁴⁻⁵, αρ. 417, σ. 276⁴⁻⁶· KHOURY, «L'empereur Manuel II Paléologue», σ. 127-144· BELDICEANU-STEINHERR, «Un Paléologue inconnu», σ. 7-9, 12.

⁵⁷⁴ Κυδώνης, *Έπιστολαί*, αρ. 363, σ. 264¹⁶⁻⁴¹, αρ. 268, σ. 184¹⁹⁻²⁸, αρ. 379, σ. 328¹¹⁻¹⁹, αρ. 332, σ. 265⁴⁶⁻⁴⁹· CHATZIANTONIOU, «Le rôle des archevêques de Thessalonique», σ. 263-275· Χούμνος, *Έπιστολαί*, αρ. 2, σ. 207-208· NECIPOĞLU, «The Aristocracy in Late Byzantine Thessalonike», σ. 133-151· LOENERTZ, «Le règne de Manuel II à Thessalonique», σ. 390-396.

Πιθανότατα, οι «άνωθεν δεσπότες» να είχαν και στο παρελθόν συνδεθεί με την αποτροπή εγκατάστασης εκπροσώπου της κεντρικής διοίκησης στη Θεσσαλονίκη υποκινώντας την εξέγερση των Ζηλωτών, ώστε να αποτρέψουν την είσοδο του Ιωάννη Καντακουζηνού στην ίδια πόλη. Και στις δύο περιπτώσεις, παρόλο που η χρονική διαφορά μεταξύ των γεγονότων ήταν περίπου σαράντα χρόνια, κοινός παρονομαστής θεωρείτο ο πλουτισμός της τοπικής άρχουσας τάξης και τα συμφέροντα από την ενδεχόμενη έμμεση εμπλοκή της στην παρακώλυση της εισόδου δύο αυτοκρατόρων, ώστε να λειτουργεί ως κράτος εν κράτει στη δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Παρά την προκατάληψή του για τους οικονομικά ασθενέστερους υπηκόους τις αυτοκρατορίας, ο Κυδώνης τόλμησε να αμφισβητήσει και τις πρακτικές της τάξης του. Ο συλλογισμός ως προς τη συσκοτισμένη θέση της άρχουσας τάξης απέναντι στη βυζαντινή εξουσία απαντάται και στην ομιλία του Φιλόθεου Κόκκινου σχετικά με την άλωση της Ηράκλειας της Θράκης από τους Γενουάτες. Με έκδηλη απογοήτευση, ο ιεράρχης αναφέρεται στην κοινωνική αναταραχή που επικρατούσε εντός των τειχών στις παραμονές της πολιορκίας και της άλωσης της πόλης από τις γενοβέζικες δυνάμεις το 1351, λόγω της διαφθοράς των ντόπιων αρχόντων και της εκμετάλλευσης των απόρων από εκείνους. Η συγκεκριμένη τοποθέτηση, απαλλαγμένη από τη στείρα ηθικολογία, εντάσσεται στο πλαίσιο μιας ρεαλιστικής κριτικής σχετικά με τα αίτια της ανικανότητας της πόλης να αποκρούσει τις εχθρικές επιδρομές. Για τον Φιλόθεο, η όλιγογρία και η άνοια» που προκάλεσαν τη συμφορά στην Ηράκλεια ήταν αποτελέσματα της έλλειψης φρόνησης και της «κοινής άμαρτίας» των αρχόντων της. Η ασυδοσία της ανώτατης τάξης και η ιδιοτέλεια των πράξεών της αποτελούσε γνώρισμα που δεν ίσχυε, όπως αποδείχθηκε, μόνο κατά τη διάρκεια των επιθέσεων από τα τουρκικά στρατεύματα, αλλά ίσχυε ακόμα και για τις επιθέσεις από τους Δυτικούς. Επιπροσθέτως, σύμφωνα με τον εκκλησιαστικό παράγοντα, η απίστευτη, άνευ λόγου, βαρβαρότητα των «ψευδόχριστων» Γενουατών σε βάρος του ανυπεράσπιστου βυζαντινού πληθυσμού και των συμβόλων του Χριστιανισμού υπερέβαινε την αντίστοιχη του «οὐνικοῦ ἔθνους» (των Τούρκων) που υπάκουαν τις διδαχές του «ψευδοπροφήτη». Εμμέσως, ο εκκλησιαστικός ταγός καθιστά δυσδιάκριτη και ανούσια τη διαφορά ανάμεσα σε μη Ορθόδοξους χριστιανούς και μουσουλμάνους,

ειδικά αν οι Βυζαντινοί είχαν βιώσει από αμφοτέρους βάρβαρες συμπεριφορές και ασέλγειες.⁵⁷⁵

Τα κίνητρα για την εχθρότητα του Ισιδώρου Γλαβά στον Μανουήλ διέφεραν από εκείνα των τοπικών αρχόντων. Ο μητροπολίτης είχε ταχθεί υπέρ της αντιτουρκικής πολιτικής του Μανουήλ, αλλά η ρήξη των δύο ανδρών επήλθε το 1383-1384, όταν ο αυτοκράτορας επεδίωκε την εκποίηση της εκκλησιαστικής περιουσίας, η οποία εν συνεχεία επρόκειτο να δοθεί σε στρατιωτικούς, προκειμένου κατ' αυτόν τον τρόπο να ενισχυθεί η άμυνα του κράτους. Ο Γλαβάς, μετά την άρνησή του να δεχτεί την απόφαση του αυτοκράτορα, εγκατέλειψε τη Θεσσαλονίκη, καθαιρέθηκε από το αξίωμά του και εκφωνούσε ομιλίες που στόχευαν στην αποστροφή του ποιμνίου προς την ασεβή πράξη της ενδεχόμενης απαλλοτρίωσης της εκκλησιαστικής περιουσίας. Μάλιστα, προς επίρρωση των επιχειρημάτων του, ανέφερε πως αν γινόταν πράξη κάτι ανάλογο, θα προκαλούσαν αντί της βοήθειας του Θεού, την οργή Του. Ο Δημήτριος Κυδώνης στην επιστολογραφία του ανέφερε πως οι σχέσεις του με τον μητροπολίτη ήταν αγαστές και οι επί χρήμασι ψευδολογίες ενός παλαμίτη σε βάρος του δογματικού του προσανατολισμού προσπάθησαν ανεπιτυχώς να τις διαταράξουν. Η ρήξη των δύο ανδρών προέκυψε από την φυγή του ιεράρχη και την εγκατάλειψη του ποιμνίου του κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Θεσσαλονίκης από τα τουρκικά στρατεύματα.⁵⁷⁶

Η αδυναμία της πρωτεύουσας να προσφέρει βοήθεια στην πολιορκούμενη πόλη, η έλλειψη σύμπνοιας μεταξύ των πολιτών της και ο ασφυκτικός κλοιός των τουρκικών στρατευμάτων προμήνυαν το επερχόμενο τέλος της βυζαντινής διοίκησης στη Θεσσαλονίκη. Οι διαπραγματεύσεις για την παράδοση, και όχι η συνήθης πρακτική την άλωσης, θεωρήθηκαν φιλανθρωπική κίνηση από τους Τούρκους, αλλά για τον Κυδώνη ήταν ένας τρόπος να πέσουν οι Βυζαντινοί πιο εύκολα στα «δίκτυα» των εχθρών, που είχαν ήδη εκδηλώσει το μίσος τους για τους χριστιανούς. Γι' αυτόν τον λόγο υποστήριζε σθεναρά μέχρι τελευταία στιγμή τη συνέχιση του εμπόλεμου αγώνα, εναποθέτοντας τις ελπίδες του στον Μανουήλ που, όπως υποπευόταν, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την πόλη υποδεικνύοντας έμμεσα τον ρόλο των εσωτερικών εχθρών για την απόφαση του αυτοκράτορα να καταφύγει στη Λήμνο.⁵⁷⁷ Επίσης, η φυγή του

⁵⁷⁵ Φιλόθεος Κόκκινος, *Λόγος εις την άλωσιν τῆς Ἡρακλείας*, σ. 232¹⁸⁻²⁶, 248⁴⁰¹⁻⁴⁰⁵, 246⁴⁵¹⁻⁴⁶¹, 247⁵⁰⁷, 249⁵⁴⁶⁻⁵⁵⁰.

⁵⁷⁶ Γλαβάς, *Ὅμιλῳιαι*, αρ. 28, 45³⁵²⁻³⁵⁴, 46³⁷⁶⁻³⁸³· αρ. 30, 463-473· Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 235, σ. 131-19-55, αρ. 235*, σ. 135²²⁻⁵⁰, αρ. 324, σ. 254³¹⁻⁴⁵· ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΡΙΚΩΝΗ, *Ισιδωρος Γλαβάς, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Ιστορικά, πνευματικά και κοινωνικά προβλήματα*, (ιδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 2007, σ. 136-140· LAURENT, «Les droits de l'empereur», σ. 5-20.

⁵⁷⁷ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 350, σ. 290⁴³⁻⁵⁰, αρ. 352, σ. 294¹⁶⁻²⁴, 295²⁶⁻⁵⁰.

μπορεί να συνδεθεί και με τις προτάσεις των διαπραγματευτών για την αιχμαλώτιση-παράδοσή του σε εκείνους και τα τεράστια χρηματικά ποσά που θα έπρεπε να τους καταβληθούν από το εξασθενημένο οικονομικά Βυζάντιο, προκειμένου να απελευθερωθεί ο αυτοκράτορας, αν γινόταν δεκτή μία τέτοια πρόταση. Η επιλογή μετάβασης του Μανουήλ στο συγκεκριμένο νησί είχε άμεση σχέση αφενός με τη μη ύπαρξη προσωπικής φρουράς, γεγονός το οποίο καθιστούσε ριψοκίνδυνο το ταξίδι του σε έναν μακρινό προορισμό όπως η Πελοπόννησος, αφετέρου με τη πρόσταγμα του πατέρα του να μην επιστρέψει ο γιος του στην Κωνσταντινούπολη, αποφεύγοντας με αυτόν τον τρόπο τη δυσαρέσκεια του Μουράτ Α΄. Από αυτήν την κίνηση του Ιωάννη Ε΄, μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι δεν επεδίωκε τη μετάβαση του διαδόχου του θρόνου στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας για να συνεχίσει τον αντιτουρκικό αγώνα και επί της ουσίας είχε καταστεί υποχείριο του σουλτάνου, ασκώντας πολιτική βάσει της ενδεχόμενης αντίδρασής του. Άρα, η οποιαδήποτε προσπάθεια αντίστασης στους Τούρκους ήταν εξ αρχής καταδικασμένη.⁵⁷⁸

Για τον *μεσάζοντα*, όσοι έρχονταν σε συνεννοήσεις με τους απίστους και προέτρεπαν τους Θεσσαλονικείς να λιποτακτήσουν χαρακτηρίζονταν άθλιοι διαπράττοντας παράλληλα προδοσία, διότι ο αγώνας εναντίον των πολιορκητών ήταν αγώνας για την ελευθερία, και αν παραδινόταν η πόλη η κατάσταση δεν θα ήταν αναστρέψιμη. Η απογοήτευσή του από την κατάσταση κατέστη ακόμα μεγαλύτερη, αφού ο Ραδηνός που είχε καταφύγει στη Λήμνο ήταν απρόθυμος να εκπληρώσει την υπόσχεσή του να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη και να ενημερώσει τον Ιωάννη Ε΄ για τις μελλοντικές κινήσεις του διαδόχου του θρόνου.⁵⁷⁹ Η επιθυμία του Δημητρίου Κυδώνη να σταματήσει να βλέπει τη Θεσσαλονίκη να «σπαράσσεται» από βαρβάρους και ντόπιους σε συνδυασμό με τη δυσμένεια του Ιωάννη Ε΄ και άλλων παραγόντων της Κωνσταντινούπολης στο πρόσωπό του λόγω της υποστήριξης του στον Μανουήλ, επέτειναν την ανάγκη του να φύγει από την Κωνσταντινούπολη. Στόχος του ήταν η μετάβαση στην Ιταλία, όμως το ταξίδι του ματαιωνόταν, γιατί θεωρούνταν απαραίτητη

---

⁵⁷⁸ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 350, σ. 290⁴²⁻⁵⁰; ΝΕCΠΟΓΛU, *Byzantium*, σ. 39-52.

⁵⁷⁹ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 348, σ. 288¹⁷⁻²³, αρ. 350, σ. 290²⁹⁻³³, αρ. 352, σ. 295²⁸⁻⁵⁰, αρ. 353, σ. 296⁸⁻¹³, αρ. 354, σ. 296⁴⁻²⁶, αρ. 355, σ. 298⁵⁻³⁵, αρ. 360, σ. 305³²⁻³⁶. Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριών*, I, σ. 42¹⁸⁻²³, 48¹⁷⁻²². ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι δημοσιευμένες ομιλίες του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ισιδώρου», σ. 30-31.

η παρουσία του στην πρωτεύουσα σε μία κρίσιμη περίοδο, που διακυβευόταν η επιβίωση της αυτοκρατορίας.⁵⁸⁰

Για τον αρχιεπίσκοπο Συμεών,⁵⁸¹ η Θεσσαλονίκη είχε υποκύψει σε «βάρβαρους», «άντίχριστους» και «ύπουργούς τοῦ διαβόλου» που έπρατταν ληστείες, προέβαιναν σε ασέλγειες και μαίνονταν κατά του Χριστού. Ο αρχιεπίσκοπος δεν κρύβει τη συστηματική προσπάθεια ισλαμοποίησης της πόλης και την ασέβεια των Οθωμανών απέναντι στα δικαιώματα των χριστιανών, υποστηρίζοντας ότι ο Οίκος του Θεού είχε γίνει σπήλαιο ληστών, οι Εκκλησίες και οι μονές είχαν καταστραφεί από τους «ἄθεους», τα θυσιαστήρια είχαν κατασκαφθεί, τα ἅγια είχαν βεβηλωθεί και η μονή του Βαπτιστού είχε μετατραπεί σε οικητήριο με την ανοχή του Θεού. Επιπλέον, στο έργο του μετριάζει τις ευθύνες των Βαλκάνιων ηγετών για την τουρκική εξάπλωση, παρουσιάζοντάς τους σαν ἄβουλα ὄντα που έγιναν πiónια του σουλτάνου εξαιτίας της πονηρίας του και απέδιδε επιφανειακά στην επουράνια παρέμβαση τις μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις στην πόλη.⁵⁸²

Τελικά, η μακρόχρονη πολιορκία της Θεσσαλονίκης ἔληξε με την παράδοσή της τον Απρίλιο του 1387 και η τραγωδία που βίωνε ο βυζαντινός λαός ἔσβησε κάθε ελπίδα διάσωσης.⁵⁸³ Ο Μανουήλ (μαζί με τη συνοδεία του), μετά από την παραμονή του στη Λήμνο, ταξίδεψε στην Τένεδο και εκεί προσεγγίστηκε από τους απεσταλμένους του Μουράτ, προκειμένου να μεταβεί στο στρατόπεδό του στην Προύσα. Αν και δεν τον υποδέχτηκαν ως υποτελή, η αναίμακτη παράδοση της Θεσσαλονίκης ἴσως συντέλεσε στο να πειστεί να γίνει υποτελής του σουλτάνου. Η επόμενη στάση του Μανουήλ ἦταν η Κωνσταντινούπολη, αλλά ο πατέρας του τον καταδίκασε σε απόσυρση στη Λήμνο. Ο Κυδώνης τάχθηκε ἐξ αρχῆς κατά της τουρκικής πρότασης στον Παλαιολόγο και εξέφραζε ἔντονα τις αμφιβολίες του για ενδεχόμενο ὄφελος της βυζαντινῆς πλευρᾶς ἀπὸ την παρουσία του αυτοκράτορα στο πλευρό του σουλτάνου και την αποδοχή των αιτημάτων του. Στις ἐπιστολές του προς τον Ραδηνό που ἦταν μέλος της συνοδείας του Μανουήλ, ζητούσε την ἐπιστροφή εκείνου και του διαδόχου του θρόνου στην πρωτεύουσα, ὅπου δεν θα διέτρεχαν τον κίνδυνο να υποδουλωθούν. Εξἄλλου, του

---

⁵⁸⁰ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 359, σ. 303⁸⁻¹⁴, αρ. 361, σ. 305⁴⁻⁷, 306⁸⁻¹⁵, αρ. 362, σ. 307¹²⁻³², αρ. 332, σ. 266⁸⁹⁻⁹⁰, αρ. 338, σ. 274⁴⁻¹⁵, αρ. 342, σ. 279²⁵⁻⁵⁷, 280⁵⁹⁻⁹⁵, αρ. 371, σ. 318²⁰⁻⁵⁵. KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 36-44.

⁵⁸¹ *PLP*: αρ. 27057.

⁵⁸² Συμεών Θεσσαλονίκης, *Λόγος ἱστορικός*, αρ. 2, σ. 42⁴⁻³⁴, αρ. 3, σ. 45¹⁰⁻¹⁵.

⁵⁸³ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 348, σ. 288¹⁷⁻²³, αρ. 350, σ. 290²⁹⁻³³, αρ. 353, σ. 296⁸⁻¹³, αρ. 354, σ. 296⁴⁻²⁶, αρ. 355, σ. 298⁵⁻³⁵, αρ. 363, σ. 308⁴⁻¹⁰. Χαλκοκονδύλης, *Ἀπόδειξις Ἱστοριῶν*, I, σ. 42⁵⁻⁴⁴, 48³⁻²². Μανουήλ Παλαιολόγος, *Ἐπιστολιμαῖος πρὸς τὸν Καβάσιλαν*, σ. 38-46. *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 58, σ. 419⁶.

φαινόταν αδιανόητο για ένα σώφρον άτομο να εναποθέτει τη σωτηρία του σε εκείνους που διέπρατταν ύβρεις, υπονόμευαν την ελευθερία και καθίσταντο υπεύθυνοι για τους ολέθρους με τους οποίους ερχόταν καθημερινά αντιμέτωπος ο βυζαντινός πληθυσμός.⁵⁸⁴

Το μένος του Κυδώνη για την εγκατάλειψη της αντιτουρκικής πολιτικής από τον Μανουήλ και το άθλιο συμβάν της υποτέλειας εκφράστηκε έντονα στις επιστολές του προς εκείνον. Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως το ύφος του αποστολέα μεταβαλλόταν από εριστικό και απότομο σε συμβουλευτικό και παρηγορητικό αντανακλώντας τις έντονες διακυμάνσεις του ψυχισμού του και την ανάγκη του να τοποθετηθεί σε ένα τόσο κομβικό ζήτημα με μία παρορμητική εξωστρέφεια των σκέψεών του χωρίς τους γνώριμους διπλωματικούς ελιγμούς και τις περιττές κολακειές. Συγκεκριμένα, σχολίαζε την αθλιότητα της υποτέλειας του Μανουήλ στον σουλτάνο και την εγκατάλειψη της πρωτεύουσας, η οποία τον έβλεπε να πλανάται και να κινδυνεύει από τον εχθρό. Όσοι συνέχιζαν να υποστηρίζουν τη σύμπραξη με τους Τούρκους και όχι τον αγώνα εναντίον τους ήταν «κατάρτοι» άνθρωποι που επιβουλεύονταν την ελευθερία των χριστιανών. Βέβαια, παρά την έντονη κριτική του στον αυτοκράτορα, κατανοούσε ότι όσα εκείνος επιτελούσε «υπηρετώντας τα καθάρματα» προέρχονταν από την πρόθεσή του να φροντίζει έμπρακτα τους υπηκόους του και από τον κίνδυνο που διέτρεχαν οι ζωές αιχμάλωτων παιδιών στο τουρκικό στρατόπεδο. Με την παρουσία του στα τουρκικά εδάφη «βρώμιζε» την ψυχή του, αλλά οι θυσίες του δεν αναγνωρίζονταν από τον πατέρα του, ο οποίος δεν είχε συγχωρήσει ποτέ τη φυγή του από την Κωνσταντινούπολη και την εγκατάστασή του στη Θεσσαλονίκη. Η μόνη προσδοκία του Δημητρίου Κυδώνη ήταν η επιστροφή του αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη και η βοήθεια από τον Θεό. Εντύπωση προκαλεί η αναφορά του επιστολογράφου περί επιθυμίας του Ιωάννη Ε΄ να επιστρέψει ο γιος του στη Βασιλεύουσα και να αναλάβει τα σκήπτρα της εξουσίας, ενώ, όπως έχει ήδη αναφερθεί ανωτέρω, ο πατέρας του κάθε άλλο παρά φιλικά διακείμενος ήταν σε αυτήν την προοπτική το 1387, αφού η μονοκρατορία του Μανουήλ πραγματοποιήθηκε μόλις το 1391. Φαίνεται σχεδόν απίθανο ο τέως *μεσάζων* να προέβη σε μια τέτοια δήλωση χωρίς να υπολόγιζε τις προθέσεις του Ιωάννη Ε΄. Οπότε δεν θα ήταν

---

⁵⁸⁴ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 350, σ. 290⁴¹⁻⁵⁰, 291⁵¹⁻⁸², αρ. 351, σ. 293⁵⁻³⁰, αρ. 352, σ. 294⁴⁻²⁵, 295²⁶⁻⁵⁰, αρ. 353, σ. 295⁴⁻⁷, 296⁸⁻¹³, αρ. 355, σ. 298⁴⁻³³, 299³⁵⁻³⁷, αρ. 363, σ. 308⁴⁻²², 309²³⁻³⁹, αρ. 365, σ. 310⁴⁻³⁰, αρ. 367, σ. 312¹³⁻²⁰, αρ. 370, σ. 317⁴⁻¹², αρ. 372, σ. 320²³⁻³⁵, αρ. 373, σ. 319⁴⁻⁵. ZACHARIADOU, *Romania and Turks*, σ. 472-480. LOENERTZ, «Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès», σ. 273.

υπερβολικό να ειπωθεί πως ο αυτοκράτορας ίσως είχε απογοητευτεί από την άκαρπη πολιτική του και να εναπέθεσε τις έσχατες ελπίδες σωτηρίας του Βυζαντίου στην αντιτουρκική πολιτική του γιου του, όμως διαπλεκόμενα συμφέροντα να εμπόδισαν την υλοποίηση των προθέσεών του. Αν αυτός ο συλλογισμός αληθεύει, τότε μπορεί να συσχετιστεί με την επιστροφή του διαδόχου στην πρωτεύουσα, η οποία «απομάκρυνε τη δυστυχία από τους Βυζαντινούς», και την αφυχολόγητη κίνηση του Ιωάννη να τους τον «στερήσει» ξανά, στέλνοντάς τον στη Λήμνο στις 12 Σεπτεμβρίου 1387.⁵⁸⁵

Σύμφωνα με έναν σεβαστό αριθμό επιστολών του Κυδώνη, πίσω από τη λανθασμένη αντιπαλότητα των δύο αυτοκρατόρων βρίσκονταν άνθρωποι «πονηρότατοι» και γεμάτοι φθόνο. Η απόκρυψη των ονομάτων όσων βρίσκονταν σε κόντρα με τις αντιλήψεις του και οι γενικολογίες για την ακριβή δράση τους, δεν βοηθούν τον ερευνητή να εξάγει ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με την ταυτότητά των «πονηροτάτων», παρά μόνο να παρουσιάσει ενδείξεις βάσει των πολιτικών σκοπιμοτήτων και του ευρύτερου γίνεσθαι της περιόδου. Πιθανότατα, κληρικοί και μοναχοί να ανήκαν στον κύκλο των αντιπάλων του Μανουήλ, αφού είχαν εκφράσει την αντίθεσή τους στη φιλολατινική του προσέγγιση το 1384-6 και στην εκποίηση της μοναστικής περιουσίας της Θεσσαλονίκης. Επίσης, όπως πληροφορεί ο ίδιος σε μία επιστολή του προς τον Ταρχανειώτη, αναφερόταν σε μία μερίδα «άπραγμώνων» μοναχών που επιθυμούσαν την υποταγή των πόλεων στους Τούρκους, την λιποταξία των κατοίκων ή την φυγή παρά τον ένοπλο αγώνα, άρα, είχαν ισχυρό κίνητρο να απομονώσουν τον Μανουήλ από την πρωτεύουσα.⁵⁸⁶ Άλλος πιθανός εχθρός της ομόνοιας των δύο αυτοκρατόρων ήταν ο εγκατεστημένος στην πρωτεύουσα του Βυζαντινού κράτους, Τούρκος καδής,⁵⁸⁷ που ως άτομο της επιρροής του σουλτάνου, ίσως θα επεδίωκε να αποφευχθεί κάθε ενδεχόμενη αντίσταση στην εξάπλωση του τουρκικού στρατού, μέσω της εξουδετέρωσης της δύναμης του διαδόχου του Βυζαντινού θρόνου. Τέλος, ένας εν δυνάμει αντίπαλος θα μπορούσε να ήταν ο εστεμμένος γιος του Ανδρόνικου Δ', Ιωάννης Ζ', ο οποίος ανατράφηκε μη έχοντας αναπτύξει δεσμούς εμπιστοσύνης με τον παππού και τον θείο του και το δικό του όφελος από τη διάσταση των δύο ανδρών, θα ήταν η κάρπωση της εξουσίας για χάρη

⁵⁸⁵ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 365, σ. 310₄₋₃₁, 311₃₂₋₄₂, αρ. 367, σ. 312₁₃₋₂₀, 313₂₁₋₄₄, αρ. 370, σ. 317₄₋₁₂. LOENERTZ, «Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès», σ. 271-287.

⁵⁸⁶ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 417, σ. 372₃₋₇, 373₈₋₂₀. PAPADEMETRIΟΥ, *The Greek Orthodox Church*, σ. 93. LOWRY, «The fate of monastic properties», σ. 275-311.

⁵⁸⁷ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 442, σ. 407₃₄₋₄₀. Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 77₂₀₋₂₅. NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 465. OSTROGORSKY, «Byzance, état tributaire», σ. 52-53. NECIPOĞLU, *Byzantium*, σ. 201. ILIESCU, «Le tribut payé par Byzance à l'empire ottoman», σ. 427-432.

της οποίας το 1390 ήλθε σε συνεννόηση με τον σουλτάνο Βαγιαζήτ και με τη βοήθεια των τουρκικών στρατευμάτων εισέβαλε στην Κωνσταντινούπολη. Θα ήταν εύλογο να υποθέσει κανείς πως λίγο καιρό πριν εκδηλώσει ανταρσία ο Ιωάννης Ζ΄ να είχε συντελέσει άμεσα ή έμμεσα στη διάσπαση της ομόνοιας εντός της Βασιλεύουσας.⁵⁸⁸

Ο Δημήτριος Κυδώνης δήλωνε πιστός στον εξόριστο Μανουήλ, τον προειδοποιούσε για τις εξελίξεις από τις επιθετικές κινήσεις των Τούρκων και την «πλάνην» σε βάρος του, δηλαδή την επιδίωξη για τη μόνιμη απόσυρσή του στη Λήμνο, ώστε να μην κυβερνήσει ποτέ στην Κωνσταντινούπολη. Η κακή κατάσταση της αυτοκρατορίας εξαιτίας των εσωτερικών και εξωτερικών παραγόντων, οι προσωπικοί εχθροί (πιθανότατα ησυχαστικών τάσεων) του Κυδώνη και η συνέχιση της διάστασης απόψεων του Ιωάννη Ε΄ με τον γιο του, τον ώθησαν να ταξιδέψει στη Βενετία ανεπίσημα μεταξύ των ετών 1389-1390. Ακόμα και όταν προσκλήθηκε στη Λήμνο από τον Μανουήλ αρνήθηκε να πάει δείχνοντας την εξάντλησή του από την πολύχρονη παραμονή του στην πολιτική ζωή του τόπου.⁵⁸⁹ Στο διάστημα της παραμονής του Μανουήλ στη Λήμνο, σύμφωνα με τον επιστολογράφο, κάποιος Νέστορας, αγνώστων λοιπών στοιχείων, «άπεπήδησε τῆς τῶν κυνῶν συμμορίας» και αναγνώρισε τη μωρία των αντιπάλων του εξόριστου αυτοκράτορα. Με αφορμή την αναφορά του στην αλλαγή της στάσης ενός πάλαι ποτέ εχθρού, που ίσως φανέρωνε την αντιστροφή του αρνητικού κλίματος απέναντι στον Μανουήλ, επέπληξε αριστοτεχνικά τον γιο του Ιωάννη Ε΄ παροτρύνοντάς τον να μην σπαταλά τον χρόνο μελετώντας και να αναλάβει πολιτικές πρωτοβουλίες. Μπορεί η ρητορική ικανότητα του Μανουήλ, εφάμιλλη με αυτή του Δημοσθένη, να προκαλούσε τέρψη στους ακροατές, αλλά καλύτερα αυτή η ευχαρίστηση να προερχόταν και τον υπόλοιπο χρόνο, υπονοώντας την κωλυσιεργία των ετών 1387-1389 για αντίσταση εναντίον του τουρκικού ζυγού. Τα όπλα και όχι οι ομιλίες ή η σκηηνία μαζί με τους γεωργούς της Λήμνου θα έβγαζαν το Βυζάντιο από τη δυσχερή θέση. Γι' αυτό, σε καμία περίπτωση δεν έπρεπε να παραιτηθεί, αλλά να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη συνεχίζοντας την αντιτουρκική πολιτική του, αλλιώς ο Κυδώνης θα τον επέπληττε έντονα. Βέβαια, προκειμένου να μην οδηγήσει τη

---

⁵⁸⁸ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 365, σ. 310⁴⁻³¹, 311³²⁻⁴², αρ. 368, σ. 314⁴⁻²¹, αρ. 369, σ. 316⁵⁻²¹, αρ. 371, σ. 317⁴⁻¹⁹, αρ. 372, σ. 320²⁶⁻³⁷, αρ. 374, σ. 322⁴⁻¹⁷, 323¹⁸⁻³⁸, αρ. 379, σ. 328¹⁹⁻²⁶, αρ. 377, σ. 325⁴⁻²⁷, 326²⁹⁻⁴³, αρ. 380, σ. 330²⁶⁻⁴⁸, αρ. 381, σ. 331⁴⁻²⁴, αρ. 382, σ. 333²⁴⁻³⁶, αρ. 440, σ. 402²⁷⁻⁶¹, αρ. 430, σ. 386⁴⁻¹², αρ. 431, σ. 388⁴²⁻⁴⁵, αρ. 436, σ. 394¹⁷⁻²⁴. ΚΑΤΣΩΝΗ, «Δύο ταξίδια του Ιωάννη Παλαιολόγου», σ. 215-229· *Br. Χρον.*, τ. 1, αρ. 7, § 19, σ. 68· ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, «John VII Palaeologos», σ. 339-342.

⁵⁸⁹ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 362, σ. 307¹⁴⁻³², αρ. 365, σ. 310⁴⁻³¹, 311³²⁻⁴², αρ. 371, σ. 317⁴⁻¹⁹, αρ. 374, σ. 322⁴⁻¹⁷, αρ. 375, σ. 323⁴⁻¹⁰, αρ. 376, σ. 324³⁻²³, αρ. 379, σ. 328¹⁵⁻³⁰, αρ. 380, σ. 330⁴⁵⁻⁵⁵, αρ. 381, σ. 331⁹⁻¹⁷, αρ. 383, σ. 333⁴⁻¹⁵, αρ. 393, σ. 346⁴⁻¹⁰.

σχέση του με τον αυτοκράτορα στα άκρα του δήλωσε: «πάντως τὸ σοὶ δοκοῦν κάμοι νόμος ἔσται». Στη σκέψη για παραίτηση του Μανουήλ από το αυτοκρατορικό αξίωμα, εκτός από τις «Σειρήνες» που ανέκαθεν τον επιβουλεύονταν, συγκαταλεγόταν και η ασθένειά του από λοιμό. Όμως, το πρόβλημα υγείας του ξεπεράστηκε και μαζί με αυτό, οι τυχόν δισταγμοί του για τη δρομολόγηση της επιστροφής του στην πρωτεύουσα και την επανασύνδεση με τον πατέρα και τον ανιψιό του⁵⁹⁰.

Οι συνεχείς πιέσεις για την επανεγκατάστασή του στην Κωνσταντινούπολη, συνδέονταν και με τα ενθαρρυντικά αποτελέσματα της συντριπτικής ήττας των Τούρκων στη Bilecia από τον Βόσνιο βοεβόδα, Scan Bascia, στις 27 Αυγούστου του 1388.⁵⁹¹ Όμως, τη σπουδαία νίκη εναντίον του τουρκικού στρατού, ακολούθησε η μάχη του Κοσόβου στις 15 Ιουνίου του 1389 με την επικράτηση των Τούρκων μετά από την αμφίροπη σύγκρουση με τον σερβικό στρατό του πρίγκιπα Λαζάρου Χρεμπελιάνοβ. Ένας μεγάλος αριθμός Τούρκων στρατιωτών σκοτώθηκε, ανάμεσά τους και ο Μουράτ Α⁵⁹², αλλά για τον Κυδώνη η κατάσταση για το Βυζάντιο δεν θα βελτιωνόταν, αν δεν πέθαιναν όλοι τους. Στις 21 Οκτωβρίου του ίδιου έτους πραγματοποιήθηκε η πολυπόθητη επιστροφή του Μανουήλ και αναζωπυρώθηκαν οι ελπίδες για δυναμική αντίσταση στον εχθρό. Η παροχή βοήθειας από την Πελοπόννησο φάνταζε αδύνατη και ο τουρκικός κλοιός είχε γίνει επαχθέστερος από ποτέ, λόγω της συμμετοχής του δεσπότη Θεόδωρου Παλαιολόγου στις εκστρατείες του σουλτάνου και των εσωτερικών προβλημάτων της Πελοποννήσου. Η αποχή από τον κοινό αγώνα δεν έμεινε ασχολίαστη από τον Κυδώνη, ο οποίος αντιλαμβανόταν πως τα παράπονα του Θεόδωρου Παλαιολόγου για την ανεπαρκή γραπτή επικοινωνία μαζί του ήταν υπεκφυγές, ώστε να μην διεξαχθούν επιθετικές στρατιωτικές ενέργειες κατά των κοινών «περιρρεόντων» εχθρών. Την ίδια αρνητική στάση για ένοπλη δράση κατά του τουρκικού στρατού επέδειξαν οι Δυτικοί και η Κύπρος. Οι ενέργειες του Ιωάννη

---

⁵⁹⁰ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 382, σ. 333₂₄₋₃₆, αρ. 383, σ. 333₄₋₁₅, αρ. 388, σ. 340₄₁₋₄₉, αρ. 391, σ. 344₆₀₋₈₀, αρ. 392, σ. 345₁₀₋₄₀, αρ. 393, σ. 347₁₂₋₃₆, αρ. 394, σ. 348₄₋₂₃, 349₂₄₋₃₅, αρ. 396, σ. 351₃₁₋₃₆, αρ. 397, σ. 352₂₀₋₃₂, αρ. 404, σ. 360₄₋₁₂.

⁵⁹¹ Ο.π., αρ. 396, σ. 351₂₅₋₃₆. CESSI, «Amedeo di Acaia», σ. 18-19: *non est aliquid quod ego possim facere pro domino et fratri nostro, domino imperatori constantinopolitano*. Nicolai de Ragnina, «Annales Ragusini», 48: 1389. *Adi 15 giugnio di s.to Vido, et fo martedì, fu battaglia tra Bosnesi et Gran Turco...Et zar Murat è stato amazato...et la vittoria non se ha dato, nè a Turchi, nè a Bosnesi, perchè fu gran occisione. Et fu la battaglia in Kossovo Polje*. Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ἱστοριῶν*, I, σ. 49₁₋₂₁, 50₁₋₂₂, 51₁₋₂₄, 52₁₋₁₈. Δούκας, *Ἱστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 97₁₀₋₃₁, 99₁₋₇. REINERT, «A Greek view on the battle of Kosovo», σ. 61-88. ο ίδιος, «From Niš to Kosovo», σ. 169-211. İNALCIK, *The Ottoman empire*, σ. 180.

⁵⁹² *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 55, §8, σ. 398. Mihailović, *Memoirs*, σ. 47. ŠUICA, «The Battle of Kosovo», σ. 153-156.

Καλόφερου στη Βενετία και στην Κύπρο δεν απέφεραν όφελος για το Βυζάντιο, αντιθέτως ο θησαυρός απεδείχθη «άνθραξ» και η παροχή φρούδων ελπίδων προκάλεσε μόνο απογοήτευση. Οι Ιταλοί, ενώ στο παρελθόν είχαν «ανακουφίσει» την εμπόλεμη αυτοκρατορία, δεν μπορούσαν πια να πράξουν το ίδιο εξαιτίας των εσωτερικών αναταραχών στις πόλεις, των πολεμικών συγκρούσεων στην Ιταλική χερσόνησο και των ληστρικών επιδρομών. Ο Κυδώνης με απογοήτευση διαπίστωσε τη γενικότερη ατολμία για τη διεκδίκηση της ελευθερίας λόγω του φόβου που ενέπνεε ο σουλτάνος Βαγιαζήτ και δήλωνε ότι δεν ανεχόταν την εγκατάλειψη της πατρίδας από τους Βυζαντινούς και τον συνακόλουθο οίκτο τους, χωρίς την παραμικρή παροχή βοήθειας για αυτήν.⁵⁹³

Η ασφυκτική πίεση των Τούρκων, οι βαρείς χειμώνες, η πείνα και τα φαινόμενα μαύρης αγοράς, δυσχέραιναν περαιτέρω την κατάσταση μεταξύ των ετών 1391-1398. Στα ήδη υπάρχοντα προβλήματα προστέθηκε και η ανταρσία του Ιωάννη Ζ΄ το 1391, η οποία περιγράφεται εκτενώς από τον τέως μεσάζοντα. Στα προβλήματα από την ανταρσία του Ιωάννη Ζ΄,⁵⁹⁴ δεν περιλαμβάνονταν μόνο η εκ νέου ανάμειξη των «βαρβάρων», αλλά η αντίληψη μιας μερίδας Βυζαντινών πως η δουλεία υπό τον τουρκικό ζυγό θα αποτελούσε βιώσιμη λύση. Μάλιστα, μερικοί κάτοικοι της Πόλης απειλούσαν με αυτομόληση στον εχθρό, γεγονός που φάνταζε ασύλληπτο για τον επιστολογράφο, ο οποίος θεωρούσε την κατάσταση της πρωτεύουσας δραματικότερη σε σύγκριση με τα γεγονότα που εξιστορούνταν στις αρχαίες τραγωδίες και αναρωτιόταν ποιος ήταν αφελής, ώστε να έχει αυτό το σκεπτικό. Επιπλέον, παρομοίαζε την αυτοκρατορία με ένα καράβι που έπλεε στο σκοτάδι, κλυδωνιζόταν και κινδύνευε να ανατραπεί. Τα «δεινά» για τα οποία έκανε λόγο ο Κυδώνης συνοψίζονταν στα εξής γεγονότα: α) ο γιος του εκλιπόντα Ανδρόνικου Δ΄ το 1389 είχε επισκεφθεί τη Γένοβα, προκειμένου να του παρασχεθεί στρατιωτική ενίσχυση και να καταλάβει τον βυζαντινό θρόνο· β) ένα χρόνο αργότερα, ο Βαγιαζήτ, που ήταν υπέρ της πολιτικής του διαίρει και βασίλευε, δρώντας δήθεν ως προστάτης της νόμιμης διαδοχής στο Βυζάντιο,

---

⁵⁹³ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 398, σ. 352₄₋₁₆, αρ. 410, σ. 365₁₀₋₂₆, αρ. 414, σ. 370₄₋₇, 371₈₋₃₁, αρ. 425, σ. 379₄₋₂₁, αρ. 427, σ. 332₂₁₋₂₆, αρ. 436, σ. 395₃₁₋₆₅, 396₆₆₋₉₉, αρ. 430, σ. 386₄₋₁₂, αρ. 441, σ. 405₂₉₋₃₁, αρ. 442, σ. 496₄₋₂₄, αρ. 443, σ. 410₃₀₋₆₅· Μανουήλ Παλαιολόγος, *Λόγος επίταφιος*, 129₁₋₆· BRAUN, *Stefan Lazarević*, σ. 6-10· JACOBY, «Calophéros», σ. 129-140· LOENERTZ, «Jean Calophéros», σ. 129-140· REINERT, «A Byzantine source on the battles of Bileća (?) and Kosovo», σ. 249-272· ο ίδιος, «From Niš to Kosovo», σ. 169, 170· ĪNALCIK, *The Ottoman empire*, σ. 15-16· DUJČEV, «Rapports littéraires», σ. 97· ο ίδιος, «Byzance et les Slaves», σ. 267-279· RADOŠEVIĆ, «Laudes Serbiae», σ. 445-451· GURAN, «Slavonic Historical Writing», σ. 339-341.

⁵⁹⁴ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 430, σ. 386₄₋₁₂, αρ. 431, σ. 386₄₋₁₂, 388₄₂₋₅₀.

παραχώρησε στρατεύματα στον εξεγερθέντα βοηθώντας τον να εισέλθει στην Κωνσταντινούπολη και να κατακτήσει τα σκήπτρα της εξουσίας· γ) οι Βενετοί είχαν αντιληφθεί το σχέδιο του Βαγιαζήτ για τη χειραγώγηση του νεαρού γόνου, ώστε να εισέλθει στην πρωτεύουσα και γι' αυτό έδωσαν εντολή στους παράγοντές τους, που βρίσκονταν εκεί, να πράξουν αναλόγως. Ο Κυδώνης απογοητευμένος και προδομένος από τις πραξικοπηματικές κινήσεις Βενετών και Γενουατών κατά του νόμιμου αυτοκράτορα, έκανε λόγο «για μακράν πλάνην». Όμως, τα σχέδια του εξεγερθέντα ματαιώθηκαν και η παραμονή του στον θρόνο διήρκησε μόλις έξι μήνες, όταν ο Ιωάννης Ε', που είχε καταφύγει σε ένα φρούριο στη Χρυσή Πύλη διεσώθη από τον Μανουήλ με τη συνδρομή των Ιπποτών της Ρόδου και αποκαταστάθηκε ξανά στην εξουσία. Ο Ιωάννης Ζ' δραπέτευσε στη Σηλυβρία και έγινε υποτελής του Βαγιαζήτ. Στον αντίποδα, ο Συμεών Θεσσαλονίκης εκφράζει μια διαφορετική γνώμη για την εξέγερση του Ιωάννη Ζ'. Ο ιεράρχης δικαιολογεί την προδοτική συμφωνία του Ιωάννη Ζ' με τον σουλτάνο, ώστε να καταστεί ο πρώτος αυτοκράτορας, παρουσιάζοντάς τον ως θύμα σκευωρίας του Οθωμανού ηγέτη. Επιπροσθέτως, είναι λογικό να προέβη σε αυτήν την τοποθέτηση για τον γόνο των Παλαιολόγων, προκειμένου να μην οξύνει περαιτέρω το ήδη τεταμένο κλίμα εντός του Βυζαντινού κράτους.⁵⁹⁵

Το τίμημα για την αντίδραση του Μανουήλ στα σχέδια του τουρκικού παράγοντα ήταν ιδιαίτερα επαχθές για την αυτοκρατορία. Σύμφωνα με τις πληροφορίες των επιστολών του Κυδώνη, το 1391 ο αυτοκράτορας μετέβη στο στρατόπεδο του σουλτάνου ως υποτελής και μαζί με τον ανιψιό του λάμβαναν μέρος στις πολεμικές επιχειρήσεις των Τούρκων στα ασιατικά εδάφη. Οι δύο Παλαιολόγοι δεν είχαν περιθώρια επιλογών. Η Marie-Hélène Congourdeau μας πληροφορεί επίσης για τις αφόρητες απαιτήσεις του σουλτάνου προς τους δύο Βυζαντινούς ηγεμόνες και συγκεκριμένα για την ακούσια συμμετοχή του Μανουήλ στην πολιορκία της Φιλαδέλφειας, που, σημειωτέον, βρισκόταν σε βυζαντινά χέρια και την πίεση στον Ιωάννη Ε' να καταστρέψει το φρούριο της Χρυσής Πύλης στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να μην εξορυχθούν οι οφθαλμοί του Μανουήλ. Η απειλή της τύφλωσης

---

⁵⁹⁵ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 429, σ. 385¹⁸⁻²⁴, αρ. 436, σ. 396⁶⁶⁻¹⁰⁰, αρ. 441, σ. 405⁴⁻³⁰, αρ. 442, σ. 406⁴⁻²⁵, αρ. 443, σ. 409³²⁻⁷¹, αρ. 426, σ. 380⁴⁻²². Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριών*, I, σ. 57¹⁻²⁰, 58¹⁻⁷. Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 75¹⁰⁻¹⁵. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Λόγος ιστορικός*, αρ. 3, σ. 45¹⁴⁻²⁸. Μανουήλ Παλαιολόγος, *Λόγος επίταφιος*, σ. 139²⁵⁻³¹, 140¹⁻⁶. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Ιωάννης Ζ' ο Παλαιολόγος», σ. 257-262. WIRTH, «Johannes' VII Palaiologos», σ. 592-600. DÖLGER, «Johannes VII. Kaiser Rhomäer», σ. 21-36. ZACHARIADOU, «John VII Palaeologos», σ. 339-342. BARKER, «John VII in Genoa», σ. 213-238. ΚΑΤΣΩΝΗ, «Δύο ταξίδια του Ιωάννη Παλαιολόγου», σ. 215-229. ΚΟΛΙΑΣ, «Η άνταρσία Ιωάννου Ζ'», σ. 34-64.

του διαδόχου ήταν στοχευμένη, γιατί ο Βυζαντινός αυτοκράτορας όφειλε να είναι αρτιμελής, διαφορετικά αποκλειόταν από τη διεκδίκηση του θρόνου. Το ενδεχόμενο υλοποίησης μιας τέτοιας απειλής θα ήταν καταστροφικό, αφού ο έτερος διεκδικητής της ύπατης βυζαντινής αρχής, Ιωάννης Ζ΄, ήταν ήδη υποχείριο των τουρκικών συμφερόντων και ο Ιωάννης Ε΄ ήταν περασμένης ηλικίας. Καθίσταται σαφής ο χλευασμός της αυτοκρατορικής εξουσίας από τον σουλτάνο, αφού οποιαδήποτε επιλογή και αν έκανε η βυζαντινή πλευρά, ωφελημένη θα ήταν μόνο η οθωμανική αρχή. Με αφορμή την πλήρη εξάρτηση του νεαρότερου Παλαιολόγου από τον Βαγιαζήτ Α΄ και την εγκατάσταση ενός κριτή των μουσουλμάνων στην Πόλη το 1391, ο Δούκας προβαίνει σε αποκαλύψεις των δραστηριοτήτων του σουλτάνου περί ασέλγειας σε νεαρά αγόρια και κορίτσια ορθοδόξων, τις οποίες αποδίδει στις παρανομίες των Βυζαντινών. Ακόμα και ο ορθολογιστής Δούκας, μετά από τις εκτενείς περιγραφές για τις φρικαλεότητες και τον σκληρό τρόπο άσκησης εξουσίας από τον Βαγιαζήτ, καταφεύγει με απελπισία στην κοινοτυπία των Βυζαντινών συγγραφέων περί αμαρτιών των Βυζαντινών και Θείας τιμωρίας αυτών μέσω των Τούρκων.⁵⁹⁶

Με την κατάσταση στην Κωνσταντινούπολη να διαγράφεται απελπιστική, για άλλη μία φορά ο Μανουήλ εξυψωνόταν σαν σωτήρας, ο οποίος με τον πολυπόθητο ερχομό του θα έδινε ένα τέλος στη δράση των δημαγωγών, στην ανομία, στον σφετερισμό των περιουσιών των Βυζαντινών από τους Τούρκους, στην πείνα και στον λοιμό.⁵⁹⁷

Με τη συνηθισμένη χρήση αυτοαναφορικότητας, ο Δημήτριος Κυδώνης εμφανιζόταν ως στυλοβάτης της κοινωνικά και πολιτικά παρακμάζουσας Πόλης. Όταν πέθανε ο Ιωάννης Ε΄ στις 16 Νοεμβρίου του 1391, ο Μανουήλ δραπέτευσε από το τουρκικό στρατόπεδο και πήγε στην Κωνσταντινούπολη για να προλάβει να στεφθεί αυτοκράτορας πριν τον Ιωάννη Ζ΄. Η τολμηρή κίνηση του Μανουήλ να παρέμβει στα γεγονότα επαινέθηκε από τον επιστολογράφο, ο οποίος χαιρέτησε τον ερχομό του φιλοσόφου-βασιλέα, όμως η παραμονή του γόνου των Παλαιολόγων στην Κωνσταντινούπολη διήρκεσε μόνο τρεις μήνες, διότι κλήθηκε να επιστρέψει στον Βαγιαζήτ. Επιπλέον, προκειμένου να μην μείνει «ακέφαλη» η αυτοκρατορία, η μητέρα του Μανουήλ Έλενα Καντακουζηνή, ανέλαβε ως *επίτροπος* τα ηνία της αυτοκρατορίας.

⁵⁹⁶ Κυδώνης, *Έπιστολαί*, αρ. 429, σ. 384⁶⁻⁷, 385⁸⁻²⁹, αρ. 432, σ. 389³¹⁻⁵⁸, αρ. 438, σ. 398¹⁰⁻¹⁷, αρ. 444, σ. 412¹⁴⁻²³, αρ. 447, σ. 414⁶⁻²¹. DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3234, σ. 80. Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 87^{2-4,18-19}. CONGOURDEAU, «Manuel II et l'islam», σ. 4. KYRIAKIDES, *Warfare*, σ. 43-44. ZACHARIADOU, «Manuel II Palaeologos», σ. 471-481.

⁵⁹⁷ Κυδώνης, *Έπιστολαί*, αρ. 431, σ. 386⁵⁻⁷, 387¹²⁻⁴¹, 388⁴²⁻⁵¹, αρ. 432, σ. 389³¹⁻⁵⁸, 390⁵⁹⁻⁹⁰, 391¹⁰⁰⁻¹⁰⁸.

Στην πραγματικότητα, πίσω από τη ριψοκίνδυνη κίνηση του αυτοκράτορα βρισκόταν ο σουλτάνος ο οποίος προφανώς μπορούσε να είχε αποτρέψει τη φυγή του Μανουήλ από το τουρκικό στρατόπεδο, αλλά δεν έπραξε κάτι τέτοιο. Με αυτή τη στρατηγική κίνηση ο Βαγιαζήτ καθιστούσε σαφές πως μπορούσε εύκολα να εμπλακεί στις εσωτερικές υποθέσεις διαδοχής της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, αφήνοντας στον Μανουήλ το προβάδισμα έναντι του Ιωάννη Ζ'. Επιπλέον, η θέση του ως ρυθμιστή του πολιτικού γίνεσθαι της αυτοκρατορίας του έδωσε τη δυνατότητα να επιβάλει επαχθή μέτρα στους Βυζαντινούς. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με σχόλιο του Κυδώνη, ο φόρος που καλούνταν να αποδώσουν στον σουλτάνο δεν θα μπορούσε να πληρωθεί ούτε με τα έσοδα από το αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο. Επίσης, στους επιβληθέντες όρους συμπεριλαμβανόταν η εγκατάσταση ενός παράγοντα του σουλτάνου στην Κωνσταντινούπολη, που θα υπηρετούσε σαν διεκπεραιωτής ή καδής για τις υποθέσεις των μουσουλμάνων κατοίκων της και η δημιουργία ξεχωριστής συνοικίας για τους Τούρκους εμπόρους εντός της Πόλης.⁵⁹⁸

Ο Δημήτριος Κυδώνης μεμψιμοιρούσε στην αλληλογραφία του για την αποδημία του Μανουήλ που στην πραγματικότητα ήταν δουλεία, την αναγκαστική καθημερινή συνδιαλλαγή με τους Τούρκους, τον πόνο που βίωνε ο αυτοκράτορας φροντίζοντας τον λαό του και την απόγνωση των Κωνσταντινοπολιτών, οι οποίοι αλληλοσπαράζονταν λόγω της υπάρχουσας πολιτικής και κοινωνικής αβεβαιότητας. Για τους Βυζαντινούς αποτελούσε λυπηρότατο γεγονός να βλέπουν τον αυτοκράτορα να μένει άπραγος την στιγμή που τα «καθάρματα» κυριεύαν, μετονόμαζαν και εγκαθίσταντο στα προγονικά εδάφη τους. Το γεγονός ότι μετονόμαζαν τα βυζαντινά εδάφη είναι κομβικής σημασίας, καθώς φανέρωνε τις προθέσεις τους για αποδυνάμωση-εξάλειψη της βυζαντινής ταυτότητας και ριζική αλλαγή του πολιτικού κατεστημένου της περιόδου. Επίσης, ο τέως *μεσάζων* έκανε λόγο για την πείνα και τον λοιμό που βίωναν οι κάτοικοι της Βασιλεύουσας ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης. Σχεδόν εκλιπαρούσε τον αυτοκράτορα να επιστρέψει και «τὸν κοινὸν ἔρανον εἰσφέρειν καὶ αὐτὸς τῇ πατρίδι». Εκτός αυτού, στην αλληλογραφία του μετέφερε το κλίμα

---

598 Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 431, σ. 388⁴²⁻⁴⁵, αρ. 438, σ. 398⁴⁻²², αρ. 429, σ. 384⁴⁻⁷, 385⁸⁻³⁰, αρ. 436, σ. 394⁴⁻³⁰, 396⁶⁹⁻⁸⁰, αρ. 438, σ. 398⁴⁻²², αρ. 441, σ. 405²⁸⁻³¹, αρ. 442, σ. 407²⁵⁻⁵⁵, αρ. 443, σ. 409⁴⁻³¹, 410⁵⁰⁻⁷⁰, αρ. 444, σ. 412¹¹⁻²⁵, αρ. 445, σ. 413¹⁵⁻³⁶. Δούκας, *Ἱστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 77¹⁻²³. LOENERTZ, «Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès», σ. 271-287. MAJESCA, «Manuel II Palaeologus (1391-1425)», σ. 64-65. NEPANTZH-BAPMAZH, *Η Βαλκανική Επαρχία*, σ. 66. REINERT, «The Muslim presence», σ. 125-150. ZACHARIADOU, «Manuel II Palaeologos», σ. 471-481. DENNIS, «John VII Palaiologos», σ. 205-217.

απαισιοδοξίας και ηθελημένης αδράνειας που επικρατούσε στην κοινή γνώμη της Κωνσταντινούπολης, με χαρακτηριστικότερες τις κατωτέρω φράσεις: «οὐδὲ πτηνοὺς γενομένους εὖπορον τὴν δουλείαν φυγεῖν και πρὸς τὴν δουλείαν λοιπὸν ὀρῶσιν, ὡς ταύτης μόνης δυναμένης τῶν ἔνδον κακῶν αὐτοὺς ἀπαλλάξειν».⁵⁹⁹

Το 1392 πραγματοποιήθηκε απροειδοποίητα η επιστροφή του διαδόχου στην «ἀκυβέρνητη» Κωνσταντινούπολη μετά από ένα μεγάλο χρονικό διάστημα που κρατούνταν παρά την θέλησή του από τον Βαγιαζήτ (εξ ου και η αναφορά του επιστολογράφου για «τὸ κατέχον» και το γεμάτο πικρία σχόλιο ότι συνήθισε τη «βαρβαρική» γλώσσα ένας «εραστής» των Ελληνικών, υπονοώντας τον Μανουήλ). Τον Φεβρουάριο του ίδιου έτους έλαβε χώρα και η τελετή της στέψης του και της συζύγου του, Έλενας Ντραγκάς. Ο αυτοκράτορας που είχε θυσιαστεί για την πατρίδα στο στρατόπεδο των βαρβάρων, μπορεί να είχε κάνει μία ανάπαυλα από τις στρατιωτικές υποχρεώσεις του στον σουλτάνο, αλλά ο τουρκικός στρατός πίεζε ασφυκτικά τα Βαλκάνια και ο Βαγιαζήτ είχε πληροφορηθεί ότι ήταν πιθανό ο βασιλιάς της Ουγγαρίας να προβεί σε βοήθεια των περικυκλωμένων Βυζαντινών.⁶⁰⁰

Η ασφυκτική πίεση των Τούρκων δεν άφηνε στον Κυδώνη περιθώρια εφησυχασμού από την επιστροφή του Μανουήλ, ο οποίος δεν έπαυε να υποστηρίζει στις επιστολές του προς τον διάδοχο του θρόνου πως ήταν καιρός για πράξεις. Το 1393 ο Βούλγαρος ηγέτης Σισμάν ενθαρρύνθηκε από τους Ούγγρους να επαναστατήσει ενάντια στην τουρκική επικυριαρχία, αλλά ο σουλτάνος έδωσε εντολή στον τουρκικό στρατό να κυριεύσει την πρωτεύουσα του βουλγαρικού κράτους, το Τύρνοβο και να φυλακίσει τον Σισμάν. Τον χειμώνα του 1393-1394, ο Βαγιαζήτ προς επίδειξη της ισχύος του κάλεσε τους χριστιανούς ηγέτες των Βαλκανίων να παρευρεθούν στις Σέρρες. Καλεσμένοι ήταν ο Μανουήλ Β΄, ο αδελφός του, Θεόδωρος, ο Ιωάννης Ζ΄, ο πεθερός του Μανουήλ, Κωνσταντίνος Ντραγκάς και ο πρίγκιπας της Σερβίας, Στέφανος Λαζάρεβιτς. Στόχος του Τούρκου ήταν η δολοφονία των χριστιανών υποτελών του, αλλά τελικά εγκατέλειψε το σχέδιό του και τους έδωσε την άδεια να φύγουν από τις Σέρρες. Κοντά του κράτησε τον δεσπότη του Μοριά για να τον συνοδεύσει στις πολεμικές επιχειρήσεις του στη Θεσσαλία. Όμως, ο Θεόδωρος Παλαιολόγος απέδρασε αψηφώντας τις εντολές του, απόφαση την οποία υιοθέτησε και

⁵⁹⁹ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 429, σ. 384⁴⁻²⁸, αρ. 432, σ. 389²⁰⁻⁵⁸, 390⁵⁹⁻⁹⁰, αρ. 436, σ. 394⁴⁻³⁰, αρ. 438, σ. 398⁴⁻²², αρ. 441, σ. 405²⁸⁻³¹, αρ. 442, σ. 407²⁵⁻⁵⁵, αρ. 444, σ. 412¹¹⁻²⁵, αρ. 443, σ. 409⁴⁻³¹, αρ. 445, σ. 413¹⁵⁻²⁶. Μανουήλ Παλαιολόγος, *Ἐπιστολαί*, αρ. 14, σ. 37¹⁻⁸, 38⁹⁻²⁹, αρ. 16, σ. 47⁶⁴⁻⁹⁵, αρ. 19, σ. 59¹⁹⁻⁵², αρ. 20, σ. 61⁸⁻²⁹, αρ. 21, σ. 63²⁻¹¹. LOENERTZ, «Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès», σ. 271-287.

⁶⁰⁰ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 438, σ. 398¹⁰⁻¹⁵, αρ. 447, σ. 414⁴⁻²⁵, 415³⁹⁻⁴¹, αρ. 449, σ. 416⁴⁻⁹.

ο Μανουήλ, διότι αφενός κατανόησε την αφερεγγυότητα του Βαγιαζήτ και αφετέρου πίστεψε πως οι Δυτικοί βλέποντας πια την αμεσότητα του κινδύνου, θα προσέφεραν στρατιωτική βοήθεια στη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Η αντίδραση του Οθωμανού ηγεμόνα ήταν καίρια και το 1394 έστειλε στρατό στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης, όπου ξεκίνησε η οκτάχρονη πολιορκία της. Σε αυτό το διάστημα, οι Τούρκοι κατέστρεφαν τα περίχωρα της πρωτεύουσας, κανείς δεν μπορούσε να διαφύγει του κινδύνου και οι Κωνσταντινουπολίτες έγιναν έρμαιο της σφοδρότητας της πολιορκίας, της πείνας, του λοιμού και της γενικότερης στέρησης βασικών αγαθών. Το ίδιο έτος οι Βενετοί μετέφεραν με τα πλοία τους τρόφιμα στην αποκλεισμένη Πόλη και αποφάσισαν να διαμηνύσουν έκκληση για βοήθεια στον πάπα και στους υπόλοιπους χριστιανούς ηγεμόνες.⁶⁰¹

Ο Δημήτριος Κυδώνης παρουσίαζε στην επιστολογραφία του συνοπτικά, αλλά με δραματικούς τόνους, τα γεγονότα τα οποία διαδραματίζονταν στις Σέρρες και αισθανόταν ευγνώμων που ο αυτοκράτορας διατηρούσε γραπτή επικοινωνία μαζί του, ιδιαίτερα σε μία τόσο «ἀηδιαστική» περίοδο. Γι' αυτό, απέφευγε να του στέλνει περιττές φλυαρίες και περιοριζόταν στο να τον ενθαρρύνει και να του υπενθυμίζει τακτικά την αναγκαιότητα της επανόδου του στην κυριευμένη από φόβο και αναρχία Κωνσταντινούπολη. Οι κάτοικοι της Βασιλεύουσας περίμεναν εναγωνίως την επιστροφή του Μανουήλ, χωρίς να γνωρίζουν το πότε αυτή θα πραγματοποιούνταν και την απελευθέρωση του Βυζαντινού ηγεμόνα θα την εκλάμβαναν ως νίκη. Οι έξι επιστολές του Κυδώνη σχετικά με τα προαναφερθέντα συμβάντα δεν είχαν μόνο σχέση με την αυτονόητη δύσκολη συγκυρία για την αποστολή και λήψη αλληλογραφίας αλλά και με την (ψυχο)σωματική εξασθένησή του. Όπως ανέφερε ο ίδιος στις επιστολές του, επέστρεψε από το ταξίδι του στη Βενετία το 1391, αν και είχε την επιλογή να μείνει εκεί ως πολίτης της Βενετίας, γιατί δεν άντεχε να βρίσκεται στο εξωτερικό τη στιγμή που η πατρίδα του βρισκόταν σε εξαιρετικά δυσμενή θέση. Μετά τον ερχομό του έλαβε ενεργό δράση και επωμίστηκε όλο το βάρος της διακυβέρνησης της Πόλης, την οποία

---

⁶⁰¹ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 450, σ. 417⁴⁻⁷, αρ. 449, σ. 416⁴⁻⁹, αρ. 396, σ. 351²⁵⁻³⁷. Μανουήλ Παλαιολόγος, *Λόγος επίτάφιος*, σ. 137⁵⁻¹⁵. ο ίδιος, *Επιστολαί*, αρ. 29, σ. 73²⁻⁵, 77⁶⁻¹⁸. Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 79²³⁻³⁰, 81¹⁻³³, 83¹⁻²⁸. Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριών*, I, σ. 61-64, 74-77. ΖΩΡΑΣ, *Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων*, σ. 30³³⁻³⁵. DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3237. Μανουήλ Παλαιολόγος, *Λόγος επίτάφιος*, σ. 138-143. *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 70, §8, σ. 544. BARKER, *Manuel II*, σ. 118-120. ΚΑΤΣΩΝΗ, «Η δεύτερη στέψη του Μανουήλ Παλαιολόγου», σ. 141-150. NECİPOĞLU, «The Siege of Bayezit I», σ. 157-167. REINERT, «Political Dimensions of Manuel II Palaiologos' Marriage», σ. 291-303. ο ίδιος, «Yildirim Bāyezīd and Constantinople», σ. 289-365. ESTANGÜİ-GOMEZ, «Les premiers exarques du Patriarcat», σ. 140. ο ίδιος, *Byzance face aux Ottomans*, σ. 371-372. MURPHEY, «Bayezid I's foreign policy», σ. 190-191.

παρομοίαζε με κεφάλι αποσχισμένο από το υπόλοιπο σώμα λόγω του καθεστώτος δουλείας των δύο ηγεμόνων στο στρατόπεδο του Βαγιαζήτ. Παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη ως το 1396, μετά πραγματοποίησε ένα ακόμα ταξίδι στη Βενετία και πέθανε στην Κρήτη το 1397/1398.⁶⁰²

Ο Κυδώνης, όντας επιφανές μέλος της άρχουσας τάξης, διορατικός αξιωματούχος και σημαίνουσα προσωπικότητα του 14^{ου} αιώνα εξέφραζε απερίφραστα την κρίση του για τα κακώς κείμενα των αυτοκρατορικών αποφάσεων, παρέθετε το πλούσιο παρασκήνιο των σπουδαιότερων πολιτικών γεγονότων της περιόδου και συνέθετε την εικόνα της γενικευμένης παρακμής της αυτοκρατορίας. Ο ίδιος, αν και υπήρξε διαφορούμενη μορφή στον πολιτικό και κοινωνικό βίο του, στο μόνο ζήτημα που είχε λάβει ειλικρινή θέση ήταν σε αυτό της τουρκικής εμπλοκής στις υποθέσεις του Βυζαντινού κράτους. Για τους Τούρκους κρατούσε αποκλειστικά αρνητική-εχθρική στάση και προειδοποιούσε επανειλημμένως στα γραπτά του για τον θανάσιμο κίνδυνο που διέτρεχε η αυτοκρατορία από εκείνους, τους οποίους μπορούσε να τους λογίζει μόνο ως εχθρούς. Είτε ξεδιπλώνοντας καθαρά πολιτικά επιχειρήματα υπέρ της καταδίκης οποιασδήποτε σύμπνοιας με το τουρκικό στοιχείο, είτε εκφράζοντας την προσωπική του αποστροφή γι' αυτό, υπήρξε από τους λίγους πολιτικούς παράγοντες που προέβλεπε με σιγουριά την πτώση του Βυζαντινού κράτους στα χέρια των μουσουλμάνων της Ασίας, αν το σύνολο των χριστιανών της Ευρώπης δεν τους αντιμετώπιζε άμεσα και δραστικά.

---

⁶⁰² Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 438, σ. 398⁴⁻²², αρ. 446, σ. 414¹⁰⁻¹⁴, αρ. 447, σ. 415³⁰⁻⁴², αρ. 449, σ. 416⁸⁻¹⁴, αρ. 450, σ. 417⁴⁻⁷, αρ. 431, σ. 388⁴²⁻⁴⁵, αρ. 436, σ. 394⁴⁻³⁰, 396⁶⁹⁻⁸⁰, αρ. 441, σ. 406³²⁻³³, αρ. 442, σ. 406¹⁸⁻²⁴, 408⁷⁵⁻⁸², αρ. 443, σ. 409⁴⁻³², αρ. 445, σ. 413¹⁷⁻²⁶. LOENERTZ, «Cydonès, citoyen de Venise», σ. 125-126. GANCHOU, «Démétrios Kydônès», σ. 57-71. ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Το συλλογικό πορτραίτο του διανοούμενου», σ. 70.

ΜΕΡΟΣ Β΄

1) Ο οκταετής αποκλεισμός της Κωνσταντινούπολης (1394-1402) και η εμπλοκή της αυτοκρατορίας στο ζήτημα της οθωμανικής διαδοχής (1404-1421).

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η άρνηση του Μανουήλ Β΄ και του δεσπότη Θεόδωρου στα σχέδια του σουλτάνου συντέλεσαν στην οκτάχρονη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης (1394-1402). Τον Σεπτέμβριο του 1394 ο στρατός του Βαγιαζήτ έκαψε και ερήμωσε τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης και απέκλεισε την πόλη. Κανείς δεν μπορούσε να εισέλθει ή να εξέλθει από τις πύλες, τα χωράφια δεν μπορούσαν να καλλιεργηθούν και επικρατούσαν συνθήκες λιμού. Οι Βενετοί είχαν στείλει ένα φορτίο δημητριακών στην αποκλεισμένη πρωτεύουσα και συμβούλευσαν τον Μανουήλ Β΄ να ζητήσει βοήθεια από τις δυτικές αυλές και ο ίδιος να λάβει άσυλο στη Βενετία. Το «κακό» ήταν αφόρητο και οι κάτοικοι της Βασιλεύουσας θεωρούσαν βέβαιη την άλωση, περιμένοντας τους Τούρκους να εισέλθουν εντός των τειχών της. Σύμφωνα με την ανώνυμη *Διήγησιν περι τῆς πολιορκίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, η Πόλη εκκενώθηκε από τους οικητόρες της, το μεγαλύτερο μέρος τους αυτομόλησε στους εχθρούς και όσοι διέφυγαν (άνδρες και γυναίκες) δια θαλάσσης αιχμαλωτίστηκαν στην Άβυδο και στη Σηστό. Ο συγγραφέας του έργου φροντίζει να αποσαφηνίσει τις αποφάσεις των περικυκλωμένων Κωνσταντινουπολιτών· αυτές βρίσκονταν σε άμεση συνάρτηση με την υπόσχεση των πρέσβων του Βαγιαζήτ περί ελευθερίας τους μετά την κυρίευση της Πόλης, με την πεποίθηση ότι ήταν ζήτημα χρόνου να πέσει η πρωτεύουσα και τέλος με την απόγνωσή τους, αφού ήταν έτοιμοι να παραδοθούν αμαχητί, από τη στιγμή που δεν είχαν ελπίδες για έξωθεν βοήθεια.⁶⁰³

Στις 28 Φεβρουαρίου του 1395, έναν χρόνο μετά την έναρξη της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης, ο Ισίδωρος Γλαβάς καυτηριάζει τις προθέσεις του σουλτάνου απέναντι στον βυζαντινό πληθυσμό στην ομιλία του με κεντρικό θέμα το παιδομάζωμα. Αφορμή της ομιλίας στάθηκε η διαταγή του παιδομαζώματος από τον Βαγιαζήτ που πιθανόν είχε εκδοθεί σε συνδυασμό με τις στρατιωτικές επιχειρήσεις την ίδια εποχή,

---

⁶⁰³ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 79¹⁻¹⁴. GAUTIER, «Un récit du siege de Constantinople», σ. 106¹⁻³⁶, 110⁵⁻¹⁶, 114²²⁻³¹. MM, τ. 2, αρ. 626, σ. 466. DENDRINOS, «Funeral Oration on Manuel Palaeologus», σ. 444⁷⁹⁻⁸⁹. Καλέκας, *Επιστολαί*, αρ. 1, σ. 168³⁴⁻³⁶. NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 473. ο ίδιος, *Byzantium and Venice*, σ. 332-333. BARKER, *Manuel II*, σ. 123-126. NECIPOĞLU, *Byzantium*, σ. 173, 180. HARRIS, «Refugees», σ. 364.

στη Θράκη και στην Πόλη. Για τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης δεν υπήρχε τίποτα χειρότερο από το να βλέπει ο γονέας το παιδί που ανέθρεψε να το αρπάζει αλλόφυλος και να του εμφυσεί δια της βίας αλλόκοτα έθη. Ήταν μέγιστη συμφορά οι Τούρκοι να παροτρύνουν τα αρπαγένη τέκνα των Θεσσαλονικέων-χριστιανών στην ομιλία της βαρβαρικής γλώσσας, στους φόνους των ομοφύλων, στη συνδιαλλαγή με τον διάβολο και στην υιοθέτηση της ασέβειας. Εν ολίγοις, εκείνα θα εγκλωβίζονταν στις φαυλότητες της ύλης και στην πραγματικότητα δεν θα ήταν μόνο άχρηστα αλλά και νεκρά. Οι γονείς θα θρηνούσαν τα παιδιά τους, τα οποία θα γίνονταν καρποί του διαβόλου και δούλοι με βαρβαρικά ήθη. Ο ιεράρχης ξεδιπλώνει την επιχειρηματολογία του διατυπώνοντας πως ο αληθινός σκοπός της Κρίσης παρέμενε πάντα η προσήλωση στις εντολές του Χριστού και η αποφυγή της τρυφής. Το μήνυμα του Γλαβά προς το κοινό του ήταν ξεκάθαρο· το Ισλάμ προκαλούσε ηθική έκπτωση σε τέτοιο βαθμό, που οι ακόλουθοί του λογίζονταν ως νεκροί. Με αυτά τα λόγια αφενός απέτρεπε μελλοντικές προσχωρήσεις στους Τούρκους, οι οποίοι πίεζαν ασφυκτικά τη Θεσσαλονίκη και αφετέρου έδινε κίνητρα για την αντίσταση των κατοίκων της.⁶⁰⁴

Η κατάσταση της πρωτεύουσας του Βυζαντινού κράτος και η κατάκτηση της Βουλγαρίας δεν άφησαν ανεπηρέαστα τα Βαλκάνια. Ο πρίγκιπας της Βλαχίας Μιρτσέα και ο Σιγμουόνδος της Ουγγαρίας πολέμησαν το 1395 τους Τούρκους και τους Σέρβους υποτελείς τους, στη Ροβίνη, στη σημερινή Κροατία. Η νίκη κερδήθηκε από τους Τούρκους, ο Μιρτσέα έγινε υποτελής τους και η οθωμανική αρχή κατέλαβε τη Ντοβρουτζά. Ταυτόχρονα ένα άλλο τμήμα του τουρκικού στρατού διείσδυε στη βόρεια Ελλάδα. Ο Σιγμουόνδος, οργάνωσε την αντεπίθεση των χριστιανικών δυνάμεων στη χερσόνησο του Αίμου. Θετικοί στο κάλεσμα του Ούγγρου βασιλιά ήταν οι δύο Πάπες (ο Βονιφάτιος Θ΄ και ο αντίπαπας Βενέδικτος ΙΓ΄), ο Ιωάννης, Κόμης της Ναβάρρας, οι Γενοβέζοι της Λέσβου και της Χίου, οι Ιππότες της Ρόδου. Επίσης, στην εκστρατεία αυτή, που έλαβε τη μορφή Σταυροφορίας, προστέθηκαν έξι χιλιάδες Γερμανοί στρατιώτες, και ένας μικρότερος όγκος στρατιωτικών δυνάμεων προερχόμενος από την Ιταλία, τη Βοημία, την Πολωνία, την Ισπανία και την Αγγλία. Ο ευρωπαϊκός στρατός το 1396 προήλασε στο Βιδίνι και από εκεί στη Νικόπολη, όπου ηττήθηκε από τους Τούρκους. Κατά τον Μανουήλ Καλέκα, οι προσδοκίες περί βοήθειας των Δυτικών για επανάκτηση των περιοχών που ανήκαν εξ αρχής στο «γένος» και για πολύ καιρό

⁶⁰⁴ Ίσιδώρος αρχιεπίσκοπος, *Περὶ τῆς ἀρπαγῆς τῶν παιδῶν*, σ. 390¹³⁻³², 392¹⁻¹¹, 20-25, 394⁷⁻¹⁴. Μανουήλ Παλαιολόγος, *Λόγος ἐπιτάφιος*, σ. 131⁴⁻²³, 145¹⁻²³. BALIVET, «L' islamisation des Balkans ottomans», σ. 13. DEMETRIADES, «Devshirme», σ. 27, 29-30.

βρίσκονταν στα χέρια των «βαρβάρων» απεδείχθησαν μάταιες, το μέλλον ήταν άδηλο και οι Βυζαντινοί ανέχονταν τα «κακά» της πολιορκίας από τα «καθάρματα». Εκείνος υποστήριζε τη φυγή ως διέξοδο από την οικτρή κατάσταση.⁶⁰⁵

Η στρατιωτική πρωτοβουλία των χριστιανικών δυνάμεων καθώς και η ενίσχυση της ναυτικής άμυνας της πρωτεύουσας από Γενοβέζους και Βενετούς (προκειμένου να υπερασπιστούν τις αποικίες τους και τα πληττόμενα συμφέροντά τους στην περιοχή) εξόργισαν τον Βαγιαζήτ, ο οποίος σκόπευε να καταλάβει την Πόλη με έφοδο, το ίδιο έτος: «Τοὺς φυλάσσοντας τὴν Πόλιν κατὰ πρόσωπον ἤλαυνε».⁶⁰⁶ Σύμφωνα με τον Δούκα, οι απειλές του «τυράννου» και «Κυνός» σουλτάνου περί αναγνώρισης των αυτοκρατορικών δικαιωμάτων του υποχείριου σε εκείνον, Ιωάννη Ζ', και παράδοσης της Κωνσταντινούπολης με αντάλλαγμα την ειρηνική παραχώρηση της Πελοποννήσου δεν ευόδωσαν, καθώς ο Μανουήλ ήταν ανυποχώρητος: «Μή μοι γένοιτο, Χριστέ βασιλεῦ, μηδὲ ἀκουσθήτω ἐν τοῖς ἀπείροις ἔθνεσι τῶν χριστιανῶν, ὅτι ἐν ἡμέραις Μανουὴλ τοῦ βασιλέως παρεδόθη ἡ Πόλις καὶ ἐν αὐτῇ ἅγια καὶ τίμια σκεύη τοῖς ἀσεβέσι καὶ χριστομάχοις». Το μόνο βέβαιο ήταν πως ο σουλτάνος ρύθμιζε την πολιτική κατάσταση της αυτοκρατορίας κατά το δοκούν και ήταν θέμα χρόνου να αλωθεί η πρωτεύουσα. Η παράθεση του υπόγειου τρόπου που κινούσαν τα νήματα οι «χριστομάχοι» Οσμανλήδες ηγεμόνες έχοντας μετατρέψει σε φερέφονά τους δύο αυτοκράτορες (τον εκλιπόντα Ιωάννη Ε' και τον Ιωάννη Ζ') αντιπαραβαλλόταν με τη γενναιότητα, τη σύνεση και την πολιτική διορατικότητα του Μανουήλ Β', ο οποίος έκανε ό,τι μπορούσε για να δώσει παράταση ζωής στο Βυζαντινό κράτος. Ο θαρραλέος και πρωτοφανής τρόπος γραφής του Δούκα, σε μία περίοδο απόλυτης κυριαρχίας των Οθωμανών, δείχνει το μένος του γι' αυτούς ακόμα και για την εξιστόρηση γεγονότων που συνέβησαν πριν γεννηθεί.⁶⁰⁷

Η απελπιστική θέση των Βυζαντινών τους οδήγησε στην αποστολή πρεσβείας υπέρ συμφιλίωσης με τον Βαγιαζήτ το 1396/1397. Την περίοδο μεταξύ 1397-1401, έστειλαν αλληπάλληλες διπλωματικές αποστολές στις χριστιανικές δυνάμεις της

---

⁶⁰⁵ Μανουήλ Παλαιολόγος, *Λόγος ἐπιτάφιος*, σ. 193-195· Καλέκας, *Ἐπιστολαί*, αρ. 1, σ. 168 28-34, αρ. 13, σ. 184⁹⁻¹⁰, 185¹⁶⁻³⁵, αρ. 18, σ. 198¹³⁻²¹, αρ. 46, σ. 232 ²⁰⁻²¹· NICOL, *Meteora*, σ. 68-69· Για τη μάχη της Νικόπολης, βλ. ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Το άλλο πρόσωπο της αυτοκρατορικής διπλωματίας», σ. 248· ΑΤΙΥΑ, *Nicopolis*, σ. 33-34· ο ίδιος, *Crusade*, σ. 435-462· ΚΑÇAR, «The Battle of Nicopolis», σ. 905-934· RUNCIMAN, *Crusades*, σ. 455-462· SETTON, *Papacy and the Levant*, τ. 1, σ. 341-360· ΪNALCIK, *The Ottoman empire*, σ. 16· NECIPOÇLU, *Byzantium*, σ. 150.

⁶⁰⁶ Δούκας, *Ἱστορία Τουρκο-βυζαντινῆ*, σ. 79²⁹.

⁶⁰⁷ Ο.π., σ. 75¹⁻²², 77¹⁷⁻¹⁹, 79²³, 83³⁻⁵, 85¹⁻¹²· BARKER, *Manuel II*, σ. 134-141· D. HADJOPOULOS, *Le premier siège de Constantinople par les Ottomans (1394-1402)*, (PhD thesis), Montréal 1980, σ. 61-63.

Ευρώπης (στον πάπα, στους βασιλείς της Γαλλίας, της Αγγλίας, της Αραγωνίας στον *Μεγάλο Δούκα* της Μόσχας), ακόμα και στον Τιμούρ Λέγκ, προκειμένου να λάβουν κάποια θετική απόκριση στο αίτημά τους να πολεμήσουν εναντίον του Βαγιαζήτ. Μάλιστα, από το 1399 ως το 1402 ο Μανουήλ Β΄ ταξίδευσε αυτοπροσώπως στις δυτικές αυλές, προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος της στρατιωτικής αρωγής, διαπράττοντας άθλο, σύμφωνα με τον συγγραφέα του ανώνυμου επικήδειου λόγου προς τιμήν του. Επιπλέον, έφερε μαζί του ως διπλωματικά δώρα τα λείψανα του Ιησού και τα σύμβολα του πάθους του.⁶⁰⁸ Οι Δυτικοί, εντυπωσιασμένοι από τον λόγιο-αυτοκράτορα και τις διπλωματικές του ικανότητες, επέδειξαν σεβασμό ανάλογο του πνευματικού του διαμετρήματος. Πάντως, δεν έλειψε και η επιφυλακτικότητα για την αυθεντικότητα των δώρων του αυτοκράτορα. Οι Βενετοί υποπτεύθηκαν την πλαστότητα των τμημάτων του ιερού ενδύματος του Ιησού που τους προσφέρθηκε από τον Βυζαντινό πρέσβη, διότι αντιλαμβάνονταν πως ήταν αδύνατο όλες οι ηγετικές μορφές της Ευρώπης (ο Μαρτίνος Α΄ της Αραγωνίας, ο Κάρολος Γ΄ του Ναβάρρο, ο Ιωάννης Α΄ της Πορτογαλίας και ο πάπας Βενέδικτος ΙΓ΄ της Αβινιόν) να διέθεταν από ένα κομμάτι αυτού του ιερού ενδύματος.⁶⁰⁹

Το 1402 οι ειδήσεις από την Ανατολή έφεραν μια απροσδόκητη τροπή για την τύχη των Βυζαντινών. Ο Τιμούρ Λέγκ⁶¹⁰ άρχισε την προέλασή του στις οθωμανικές κτήσεις. Ο Βαγιαζήτ αναγκάστηκε να τερματίσει την πολιορκία της

---

⁶⁰⁸ Ο Μανουήλ Β΄ περιόδευε στη δυτική Ευρώπη για να αναζητήσει βοήθεια εναντίον των Τούρκων και έφερε μαζί του κάποια από τα ιερά υφάσματα του Ιησού που διατηρούνταν στην Κωνσταντινούπολη. Ένα τμήμα του ενδύματος του Ιησού, που το φορούσε όταν θεράπευσε μια γυναίκα, το προσέφερε στη Μαργαρίτα, βασίλισσα της Δανίας, Σουηδίας και Νορβηγίας. Για να επιβεβαιώσει την αυθεντικότητά του έδειξε το αυτοκρατορικό έγγραφο, το οποίο είχε υπογραφεί και με κόκκινο μελάνι και έφερε τη χρυσή σφραγίδα του. Το έγγραφο αυτό βρίσκεται στο μοναστήρι του El Escorial με τον αριθμό: cod. Scorial. gr. ω-IV-19 και είναι γραμμένο σε ελληνικά και λατινικά. Για τα ιερά δώρα του Μανουήλ Β΄, βλ. επίσης, MERGIALI-SAHAS, «Holy relics», σ. 268-269· DENNIS, «Two documents of Manuel Palaeologus», σ. 398.

⁶⁰⁹ DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, σ. 80, αρ. 3263, σ. 84, αρ. 3264, σ. 84, αρ. 3268-3278, σ. 84-86, αρ. 3279-3286, σ. 86-88· Άνώνυμος, *Περί Ταμυρλόγγου*, σ. 29³¹⁻³⁵· Μανουήλ Παλαιολόγος, *Λόγος επίταφιος*, σ. 163¹⁻¹⁴· DENDRINOS, «Funeral Oration on Manuel Palaeologus», σ. 444⁷⁸⁻⁸⁷· ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Το άλλο πρόσωπο της αυτοκρατορικής διπλωματίας», σ. 239, 248-250· η ίδια, «A Byzantine ambassador», σ. 598-599· η ίδια, «Byzantine emperors and Holy Relics», σ. 43, 53· MERGIALI-SAHAS, «Holy relics», σ. 271· η ίδια, «Manuel Chrysoloras», σ. 6· SHEPARD, «Constantinople», σ. 82-84· DENNIS, «Two documents of Manuel Palaeologus», σ. 400· BARKER, *Manuel II*, σ. 142-154, 167-199· NICOL, *Byzantium and Venice*, σ. 335-337· ο ίδιος, «A Byzantine emperor in England», σ. 204· NECIPOĞLU, *Byzantium*, σ. 154, 160· DENNIS, «Two documents of Manuel Palaeologus», σ. 397, 399· MARINESCO, «Les relations de Manuel Paléologue avec l'Espagne», σ. 422-424.

⁶¹⁰ Για τον Τιμούρ Λέγκ, βλ. BEATRICE FORBES-MANZ, *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge 1999· E. HILDINGER, *Warriors of the Steppe: Military History of Central Asia, 500BC - 1700AD*, New York 1997· D. NICOLLE, *The Age of Tamerlane*, London 1996· H. HOOKHAM, *Tamburlaine the Conqueror*, London 1962· J.H. SANDERS, *Tamerlane, or, Timur, the great amir*, Delhi 2013.

Κωνσταντινούπολης και το «φαραώνιο» φρόνημά του κατεβλήθη. Περίπου δεκαπέντε χιλιάδες Τούρκοι πολέμησαν στην Άγκυρα εναντίον του μογγολικού στρατού. Οι δυνάμεις του Τιμούρ Λέγκ ισοπέδωσαν τα αντίπαλα στρατεύματα, ενώ ο «άπόγονος της Άγαρ» συνελήφθη καθώς προσπαθούσε να διαφύγει. Η αιχμαλωσία του σουλτάνου «παρά Σκυθῶν τῶν χαλεπῶν» και ο θάνατός του ένα έτος μετά έδωσαν «ανάσα» ζωής στο Βυζάντιο.⁶¹¹ Βέβαια, ο ακριβοδίκαιος Χαλκοκονδύλης δεν αναγνωρίζει μόνο τον απύ χαρακτήρα αλλά και τη στρατιωτική αξία του «αυθάδη» εκλιπόντος, ο οποίος με μεγάλη τόλμη πραγματοποίησε έργα σε Ασία και Ευρώπη. Στον «Θρήνον περι Ταμυρλάγγου» ο ανώνυμος συγγραφέας του επινοεί τα λόγια του Βαγιαζήτ βασισμένος στα πεπραγμένα του σουλτάνου εναντίον του Βυζαντινών και της Ορθοδοξίας, γενικότερα. Σύμφωνα με το κείμενο, ο Οθωμανός ηγέτης διατεινόταν ότι σκόπευε να γκρεμίσει τα τείχη της Πόλης και να μετατρέψει την Αγία Σοφία σε μουσουλμανικό τέμενος, έτσι ώστε ο Προφήτης Μωάμεθ να κυριαρχήσει σε Ανατολή και Δύση. Τους άνω των τριάντα ετών και όσους πίστευαν στη θεϊκή φύση του Μεσσία θα τους σκότωνε, και τέλος, θα εξαφάνιζε από τη γη το όνομα των *Ρωμαίων*. Ο «Θρήνος» εκφράζει τη θρησκευτική και φυλετική χροιά που είχε αποδώσει ο Βαγιαζήτ στην πολιορκία της Πόλης μέσω της βούλησής του για ριζική αλλαγή του status quo, μοτίβο το οποίο συναντάται και στη *Διήγησιν περι τῆς πολιορκίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως*. Άλλωστε, και οι προσδιορισμοί των Βυζαντινών συγγραφέων για εκείνον⁶¹² επιβεβαίωναν τη σκληρότητα του χαρακτήρα του και των στόχων του.⁶¹³

Για τον Τεμήρ-Χαν οι χριστιανοί ήταν «άπιστοι», όμως εκείνος αναλάμβανε τον ρόλο του εκδικητή τους εναντίον ενός ομόθρησκου του, ο οποίος μετατράπηκε σε μεγάλο ηγέτη χάρη στα εδάφη που κατέλαβε «διὰ το άρπάξειν». Η μογγολική παρέμβαση υπήρξε τυχαία ένας ανασταλτικός παράγοντας της οθωμανικής εξάπλωσης

⁶¹¹ *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 72a, §13, σ. 562¹⁻⁵, τ. 2, σ. 370· Άνώνυμος, *Περι Ταμυρλάγγου*, σ. 28⁵⁻¹⁵· GAUTIER, «Un récit du siege de Constantinople», σ. 112⁷⁻⁸· Γαβριήλ Θεσσαλονίκης, *Όμιλαιοι*, αρ. 6, σ. 164¹⁸· Μανουήλ Παλαιολόγος, *Λόγος επίτάφιος*, σ. 2-5¹⁻⁶· Mihailović, *Memoirs*, σ. 51· KAFADAR, *The Construction of the Ottoman State*, σ. 18· ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Τεκφούρ», σ. 375· KASTRITSIS, *The Sons of Bayezid: Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402-13*, σ. 1, 41-42· FINE, *The Late Medieval Balkans*, σ. 499-500· Για τη μάχη της Άγκυρας, βλ. MARIE-MATHILDE ALEXANDRU-DERSCA, *La campagne de Timur en Anatolie (1402)*, London, 1997· K.P. MATSCHKE, *Die schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzanz*, Weimar, 1981· S. CRAIG, «Bataille d'Ankara: Collision des empires», *Histoire militaire* 19,3 (2002), σ. 58-65· A. KNOBLER, «The Rise of Tímür and Western Diplomatic Response, 1390-1405», *JRAS* 5.3 (1995), σ. 341-349.

⁶¹² Για τους χαρακτηρισμούς στο πρόσωπο του Βαγιαζήτ Α', βλ. σ. 32 της παρούσας διατριβής.

⁶¹³ Άνώνυμος, *Περι Ταμυρλάγγου*, σ. 29¹⁹⁻²⁹· GAUTIER, «Un récit du siege de Constantinople», σ. 108¹⁹⁻²¹· Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριῶν*, I, σ. 152⁶⁻¹¹· *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 12, §11e, σ. 112¹⁻⁵, αρ. 12, §11e, σ. 113¹⁻³.

και πιθανότητα σχετιζόταν με τον κίνδυνο μείωσης του γοήτρου των Μογγόλων στον ισλαμικό κόσμο εξαιτίας της ραγδαίας εξάπλωσης του οθωμανικού στοιχείου σε χριστιανικά εδάφη, αλλά σε καμία περίπτωση δεν λειτουργούσε υπερασπιστικά υπέρ των χριστιανών/Βυζαντινών, όπως διατείνεται ο Δούκας, σε μια κρίση συναισθηματικής έξαρσης. Μετά την ήττα τους, οι «βάρβαροι» Οθωμανοί αναγκάστηκαν να παραδώσουν στους «Ρωμαίους» κάποιες πόλεις (από τον Εύξεινο Πόντο ως την Ευρώπη, συμπεριλαμβανομένης της Θεσσαλονίκης) και να συνάψουν ειρήνη μαζί τους.⁶¹⁴

Στη συνέχεια της εξιστόρησής του, ο Δούκας παρουσιάζει μία κατά πάσα πιθανότητα κίβδηλη ομιλία του Μογγόλου ηγέτη προς τα στρατεύματά του. Σε αυτήν την ομιλία, ο Τεμήρ-Χαν υποτιμά τους Τούρκους χαρακτηρίζοντάς τους «μορμολύκια» και «μιξοβάρβαρους» και παρομοιάζοντάς τους με «άκρίδα» μπροστά στα λιοντάρια, δηλαδή στους Έλληνες, «ήμίθεους» της αρχαιότητας που κατανίκησαν τον Ξέρξη. Η τοποθέτηση του ιστορικού (δια στόματος Τεμήρ-Χαν) είναι ενδεικτική της ελπίδας που υπήρχε εκείνη την περίοδο για την -ως εκ θαύματος- σωτηρία της αυτοκρατορίας από τις τουρκικές επιθέσεις, κατ' αντιστοιχίαν με την απρόσμενη νίκη των αρχαίων Ελλήνων επί των πολυάριθμων Περσών. Επιπλέον, η παράθεση μιας αμφιλεγόμενης ομιλίας ενός αλλόθρησκου ηγέτη που συνηγορεί υπέρ της βυζαντινής υπεροχής είναι πιθανότατα μία επίδραση από την *Ιστορία* του Καντακουζηνού.⁶¹⁵

Στη *Διήγησιν περι τῆς πολιορκίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως* η απροσδόκητη σωτηρία της Κωνσταντινούπολης αποδίδεται στην επέμβαση της Θεοτόκου. Οι προσδιορισμοί «Σκῦθαι» για τους Μογγόλους και «Άγαρηνοί» για τους Τούρκους καταδεικνύουν ότι ο ανώνυμος συγγραφέας της *Διηγῆσεως* όντας συνεπαρμένος από την απροσδόκητη τροπή των πραγμάτων, δεν ενδιαφερόταν καν για την ορθή ονομασία των συγκεκριμένων μουσουλμανικών λαών που ήταν καταλύτες για την επιβίωση ή μη της αυτοκρατορίας. Εντούτοις, παραδεχόταν την εμπειρία του «Παγιαζήτ» στα πολεμικά πράγματα και αναγνώριζε τους στόχους του, δηλαδή την ευθεία απειλή εναντίον της ακεραιότητας της αυτοκρατορίας, συνοδευόμενη από όρκους για την

⁶¹⁴ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 87, 89₁₀₋₂₃, 90₅₋₁₁, 93₁₋₅. Γαβριήλ Θεσσαλονίκης, *Ομιλίες*, αρ. 6, σ. 164₄₋₁₈, 165₂₉₋₃₅.

⁶¹⁵ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 95₇₋₁₉. GAUTIER, «Un récit du siege de Constantinople», σ. 112₂₆₋₃₁. VRYONIS, «Byzantine and Turkish societies», σ. 133. BALIVET, «Échanges inter-religieux dans les villes ottomans», σ. 3. VRYONIS, «Byzantine and Turkish societies», σ. 133-134, 147. NECİPOĞLU, *Byzantium*, σ. 182. ΤΑΡΚΟΒΑ, «Tures», σ. 194.

άλωσή της, τη μετατροπή της Αγίας Σοφίας σε «συναγωγή τῶν Ἀγαρηνῶν» και τέλος, τον εξισλαμισμό των χριστιανῶν δια της βίας, ὅπως ακριβῶς αναφέρει και ο «Θρήνος περὶ Ταμυρλάγγου». ⁶¹⁶

Μετά τη μάχη της Ἄγκυρας, το ἀκέφαλο οθωμανικό Σουλτανάτο ἔπρεπε να αντιμετωπίσει την κρίση διαδοχῆς, με τους γιους του εκλιπόντος να πρωταγωνιστοῦν σε ἕναν μακροχρόνιο εμφύλιο πόλεμο.⁶¹⁷ Πριν την αναλυτικὴ εξέταση της εξιστορήσεως της οθωμανικῆς μεσοβασιλείας μέσα ἀπὸ τις βυζαντινὲς πηγές, κρίνεται σκόπιμη μία σύντομη επισκόπηση στο ιστορικό πλαίσιο των διαμαχῶν των μουσουλμάνων γόνων. Ο εμφύλιος πόλεμος ξεκίνησε ἀνάμεσα στους δύο γιους του Βαγιαζήτ Α΄, μετὰ τον θάνατό του, το 1403. Ο μεγαλύτερος γιος του, Σουλεϊμάν/Süleyman Çelebi (1377-1411)⁶¹⁸ κυβέρνησε τη Βόρεια Ελλάδα, τη Βουλγαρία και τη Θράκη. Το 1403 υπέγραψε συνθήκη με τον Μανουήλ τον Β΄, παραχωρώντας του τα εδάφη της Προποντίδας και της Μεσημβρίας καθώς και τη Θεσσαλονίκη. Ο δεύτερος γιος του, Ἴσα/Isā Beg (1377-1406),⁶¹⁹ εγκαταστάθηκε ὡς ανεξάρτητος ηγεμόνας στην Προύσα και ο Μεχμέτ Τσελεμπί/Mehmed I (1389-1421)⁶²⁰ ἴδρυσε βασιλείο στην Ἀμάσεια. Σύντομα ξέσπασε πόλεμος μεταξύ του Μεχμέτ και του Ἴσα (Μάρτιος-Μάιος 1403). Ο Ἴσα κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη και ο Μεχμέτ κατέλαβε την Προύσα. Η ἐπόμενη μάχη στο Καρασί μεταξύ του Μεχμέτ και του Ἴσα οδήγησε τον πρώτο στην νίκη και τον δεύτερο στη φυγή προς τα εδάφη του Καραμάν. Ἀργότερα, ο Ἴσα δολοφονήθηκε ἀπὸ εντεταλμένους του Μεχμέτ. Ο Μουσά/Musa Çelebi,⁶²¹ ο οποίος συνελήφθη στην Μάχη της Ἄγκυρας ἀπὸ τον Ταμερλάνο ἐλευθερώθηκε ὕστερα ἀπὸ παρέμβαση του Μεχμέτ. Μετὰ τον θάνατο του Ἴσα, ο Σουλεϊμάν πέρασε με μεγάλη στρατιωτικὴ δύναμη τον Ἑλλήσποντο. Ἀρχικά ο Σουλεϊμάν εἶχε το στρατιωτικό προβάδισμα και εἰσέβαλε στη Μ. Ἀσία καταλαμβάνοντας την Προύσα (Μάρτιος 1404) και ἀργότερα τον ἴδιο χρόνο την Ἄγκυρα. Ο Μεχμέτ κατὰ τη διάρκεια της παραμονῆς του στα μικρασιατικά εδάφη, που διήρκεσε ἀπὸ το 1405 ἕως το 1410, ἔστειλε τον Μουσά να κατακτήσει τα εδάφη του Σουλεϊμάν στην νοτιοανατολικὴ Ἑυρώπη (ἀπὸ τη

---

⁶¹⁶ GAUTIER, «Un récit du siège de Constantinople», σ. 110₁₅₋₁₈, 112₂₂₋₂₇. Ἄνωνυμος, *Περὶ Ταμυρλάγγου*, σ. 108₅₋₃₆.

⁶¹⁷ İNALCIK, *The Ottoman empire*, σ. 17· ΚΟΛΟΒΟΣ, «Μπεντρεντίν», σ. 118· ALDERSON, *Ottoman Dynasty*, σ. 38-39.

⁶¹⁸ *PLP*: ἀρ. 26323.

⁶¹⁹ *PLP*: ἀρ. 8150.

⁶²⁰ *EI*, τ. 6, σ. 973-978.

⁶²¹ *Ο.π.*, τ. 7, σ. 614-645.

Μαύρη θάλασσα ως τη Θράκη). Αυτή η κίνηση ανάγκασε τον Σουλεϊμάν να επιστρέψει στην Θράκη, ώσπου ακολούθησε μια σύντομη αλλά αιματηρή μάχη μεταξύ αυτού και του Μουσά. Στην αρχή, ο Σουλεϊμάν είχε το πλεονέκτημα, κερδίζοντας στη Μάχη του Κοσμιδίου το 1410, όμως το 1411 ο στρατός του λιποτάκτησε και ο Σουλεϊμάν εκτελέστηκε με διαταγή του Μουσά. Ο Μουσά ήταν πλέον ο κύριος των οθωμανικών κτήσεις της Θράκης. Ο Μανουήλ Β΄ ήταν σύμμαχος του Σουλεϊμάν Τσελεμπί. Έτσι ο Μουσά πολιορκήσε την Κωνσταντινούπολη το 1411. Ο αυτοκράτορας κάλεσε για βοήθεια τον Μεχμέτ και τον στρατό του εναντίον των στρατιωτών του Μουσά. Ο Μεχμέτ προέβη σε πολλές ανεπιτυχείς προσπάθειες εναντίον των στρατευμάτων του αδερφού του και ήταν υποχρεωμένος να περάσει τον Βόσπορο για να καταστείλει μια εξέγερση στα εδάφη του. Στη συνέχεια, ο Μεχμέτ γύρισε στην Θράκη, όπου έλαβε την βοήθεια του Δεσπότη της Σερβίας Στέφανανου Λαζάρεβιτς. Οι στρατοί των δύο αδερφών συναντήθηκαν στην πεδιάδα του Τσαμουρλού (Çamurlu) στην σημερινή Βουλγαρία. Οι στρατιωτικές δυνάμεις του Μουσά ηττήθηκαν και ο ίδιος έπεσε από το άλογό του και σκοτώθηκε από έναν διοικητή του Μεχμέτ. Με τον Μουσά νεκρό, ο Μεχμέτ ήταν ο μόνος επιζών γιος του Βαγιαζήτ Α΄ και έλαβε το σουλτανικό αξίωμα. Η ανάμειξη των Βυζαντινών στον τουρκικό εμφύλιο, αν και παράτολμη, επέφερε την ανακατάληψη της Θεσσαλονίκης και των περισσότερων εδαφών στην Πελοπόννησο.⁶²²

Η αφήγηση του Γεωργίου Σφραντζή καταπιάνεται με τα τεκταινόμενα οθωμανικού εμφυλίου των ετών 1403-1413. Από την αρχή του έργου του, ο συγγραφέας αναφέρεται στην άφιξη των τέκνων του «άμηρᾶ» δηλαδή, του Μουσουλμάνου, του Μωσή, του Ιεσσαί, του Μεχεμέτη και του Ιωσούφη, (ο οποίος εκχριστιανίστηκε και μετονομάστηκε σε Δημήτριος) στα βυζαντινά εδάφη/στη Δύση. Ο αυτοκράτορας, αναμειγνυόμενος στον οθωμανικό εμφύλιο, προσδοκούσε να λάβει υπέρ της αυτοκρατορίας τα καλύτερα δυνατά οφέλη, αυξάνοντας την επιρροή της (πολιτική και θρησκευτική) πάνω στους πανίσχυρους Οθωμανούς.⁶²³

---

⁶²² Βρ. Χρον., τ. 1, αρ. 97, §2, σ. 939· ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Actes de Dionysiou*, αρ. 23, σ. 130· HARRIS, *Byzantium*, σ. 81-83· KASTRITSIS, *The Sons of Bayezid*, σ. 1-20· IMBER, «The Ottoman myth», σ. 7-27· MÉNAGE, *Neshri's History*, σ. 24· NILGÜN ELAM, *Σχέσεις Βυζαντίου και Οθωμανών κατά τα έτη 1391-1421*, (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 2010, σ. 164-172.

⁶²³ Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 6₆₋₁₇· Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριῶν*, I, σ. 159₁₋₆· KASTRITSIS, *The Sons of Bayezid*, σ. 42· Βρ. Χρον., τ. 1, αρ. 91, σ. 563-564₅₋₁₀· ZACHARIADOU, «Süleyman Çelebi», σ. 269· FISHER, «Süleyman I», σ. 1-19.

Η επικράτηση του Τεμήρ-Χαν, η άλωση των περιοχών από τη Λαοδικεΐα ως τη Φρυγία όπου βρίσκονταν οι Τούρκοι ομιλούντες τη γλώσσα Καράσαρ και ο θάνατος του Βαγιαζήτ Α΄ το 1403 έδωσαν την ευκαιρία στον Μανούηλ Β΄ να προσεταιριστεί τον Μουσουλμάν (Σουλεϊμάν), έναν από τους γιους του εκλιπόντος σουλτάνου. Ο Μουσουλμάν μετέβη στην Κωνσταντινούπολη, δηλώνοντας στον Μανουήλ πως θα τον αντιμετώπιζε σαν πατέρα του, αρκεί να τον αναγόρευε ηγεμόνα της «πατρικής» γης, δηλαδή της Θράκης. Κρίνεται σκόπιμο να τονιστεί αφενός η διπλωματική επιτυχία του Μανουήλ Β΄, ο οποίος εξεδίωξε το τουρκικό στοιχείο από πολλά βυζαντινά εδάφη και έφερε την ειρήνη στη θρακική γη χάρη στην υποστήριξή του στον Μουσουλμάν, αφετέρου το κύρος που ενέπνεε στους Τούρκους ο αυτοκράτορας, παρά την υπερτέρηση των δεύτερων σε στρατιωτικό επίπεδο. Η αναφορά του Μουσουλμάν περί πατρικών εδαφών αποτελεί σχεδόν κοινοτυπία, διότι δεν είναι η πρώτη φορά που αλλόθρησκος ηγεμόνας αντιλαμβάνεται ως δικά του τα τέως βυζαντινά εδάφη με την αιτιολόγηση της κατάκτησής τους από τους προγόνους του και της γέννησής του σε αυτά. Οι Βυζαντινοί συγγραφείς (Γρηγοράς, Καντακουζηνός, Δούκας) παραδίδουν τη συγκεκριμένη επιχειρηματολογία δίχως να εγείρουν αντιρρήσεις επί της ορθότητάς της, γεγονός που σημαίνει την αποδοχή της εντοπιότητας του μουσουλμανικού στοιχείου στην αυτοκρατορία και της αδυναμίας να εκδιωχθεί από αυτήν.⁶²⁴

Ο εμφύλιος των Οθωμανών γιων του Βαγιαζήτ Α΄ έφερε στην επιφάνεια και τις διεκδικήσεις των υπόλοιπων Τούρκων ηγετών επί των βυζαντινών εδαφών, τα οποία και εκείνοι τα θεωρούσαν πατρική γη. Ο Αλυσάρ-Καρμιάν/Alishir Germiyanoglu (1388-1429)⁶²⁵ με την άδεια του Ταμήρ-Χαν πήρε πίσω την «πατρική» του επαρχία και ο Σαρχάν/Saruhan⁶²⁶ πήρε την «πατρική» Λυδία. Επιπλέον, ο Ορχάν και οι γιοι του Ατήν: Ομούρ και Εσές μοιράστηκαν την Ιωνία. Τέλος, ο γιος του Μανταχία, Ελιέζ/ Muzaffar al-Dīn Ilyās Menteşeoglu (1391-1421)⁶²⁷, έλαβε την Καρία και τη Λυκία. Για τους μουσουλμάνους ηγέτες της Μ. Ασίας ο θάνατος του Βαγιαζήτ Α΄ συντέλεσε στην πολιτική επιβίωσή τους. Οι υπόλοιπες τουρκικές ηγεμονίες ήταν μικρότερος κίνδυνος

⁶²⁴ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 97²⁻⁹, 109²⁶⁻³⁰, 111⁹⁻²⁰, 113⁹⁻²¹ · Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 6⁶⁻¹⁷ · Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριών*, I, σ. 160⁸⁻⁹ · Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 834¹⁴⁻¹⁸, 835¹⁻⁶ · Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, IV, σ. 485⁹⁻²⁰ · KASTRITSIS, *The Sons of Bayezid*, σ. 3.

⁶²⁵ *PLP*: αρ. 725.

⁶²⁶ *Ο.π.*, αρ. 24943.

⁶²⁷ *Ο.π.*, αρ. 6019.

για το Βυζάντιο, αφού δεν είχαν τόσο έντονο το στοιχείο του επεκτατισμού και κυρίως ήταν διασκορπισμένες.⁶²⁸

Η *Τουρκο-βυζαντινή ιστορία* διεισδύει στον οθωμανικό εμφύλιο παρέχοντας, πέρα από την κλασική γεγονοτολογία των λοιπών ιστορικών πηγών του 15^{ου} αιώνα, λεπτομέρειες σχετικά με τη δράση των Οθωμανών γόνων και τις σχέσεις τους με την αυτοκρατορική ηγεσία. Ο Μωσής (Μουσά) περιγράφεται ως απάνθρωπος, διότι έκαψε τους φονιάδες του Μουσουλμάν μαζί με τις γυναίκες, τα παιδιά και τους λοιπούς τους συγγενείς και η δράση του ήταν προάγγελος κακών οίωνων για την αυτοκρατορία. Ο Μωσής υποστήριζε ότι ο Προφήτης του παραχώρησε το δικαίωμα να «διχοτομεί» τους «απίστους» και να «αναβιβάζει» τους «πιστούς». Επιπλέον, ζητούσε εκδίκηση για τον φονιά του πατέρα του διενεργώντας επιδρομές στη Μακεδονία και τη Θράκη, με τη συνδρομή σερβικών και βυζαντινών στρατευμάτων. Κάθε ένας Βυζαντινός που σκοτωνόταν στο πεδίο της μάχης, τρεις Τούρκοι σκοτώνονταν και αυτό δεν έβρισκε σύμφωνο τον Μανουήλ Β΄, ο οποίος είχε λιγοστούς στρατιώτες και τους χρειαζόταν για τη φύλαξη της αυτοκρατορίας. Κατά τον Δούκα, η «θρασύτητα» των Βυζαντινών στρατιωτών ήταν αποτέλεσμα της συνεργασίας τους με τους Τούρκους του Μωσή. Μάλιστα, μία συνέπεια της βυζαντινής εμπλοκής στις διαμάχες του Οθωμανού γόνου, που προκάλεσε αντιδράσεις στην Πόλη, ήταν η αποτομή της κεφαλής ενός μέλους της ανώτερης τάξης, του *επί της Τραπεζής*, Ιωάννη.⁶²⁹

Ο Μανουήλ βλέποντας το «τοῦ τυράννου τὸ απηνές» απέναντι στους χριστιανούς, προσκάλεσε τον Μαχουμέτ (αδελφό του Μωσή) στο Σκουτάριο, προκειμένου να επιτεθεί στον Μωσή. Ο Μαχουμέτ σκότωσε τον Μωσή και ο αυτοκράτορας μέσω των απεσταλμένων του ήθελε να μάθει αν θα είχε εδαφικά οφέλη από τη στήριξη στον μουσουλμάνο ηγεμόνα. Το 1403 ο Μαχουμέτ υπέγραψε συνθήκη με τον Μανουήλ Β΄ παραχωρώντας του τα εδάφη της Προποντίδας και της Μεσημβρίας καθώς και τη Θεσσαλία. Σύμφωνα με τον Δούκα, ο Οθωμανός γόνος αποκάλυψε τον Μανουήλ Β΄ «πατέρα» του και «βασιλιά τῶν Ῥωμαίων», αισθανόμενος ευγνωμοσύνη για την έμπρακτη βοήθεια που έλαβε από εκείνον και στο εξής διατεινόταν πως θα γινόταν και υπήκοός του πέρα από τη σχέση πατέρα και γιου.

⁶²⁸ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 97₂₋₉, 113₁₁₋₁₈.

⁶²⁹ Ο.π., σ. 115-123, 125₂₀₋₂₇, 127₃₋₃₀, 129₂₋₇.

Επιπλέον, η πολιτική του Μαχουμέτ ήταν ειρηνικά διακείμενη στους χριστιανούς ηγεμόνες της Πελοποννήσου και των Βαλκανίων.⁶³⁰

Ο Μανουήλ Β΄ κατάφερε να ελέγξει δύο αλλογενείς ηγεμόνες (Μουσουλμάν και Μαχουμέτ) εξυφαίνοντας μαζί τους τη σχέση πατέρα και υιού, ώστε να διασφαλίσει την πίστη τους στην αυτοκρατορία. Η σύναψη τέτοιου είδους δεσμών των μουσουλμάνων διαδόχων με τον Βυζαντινού ηγεμόνα είναι αποτέλεσμα της επίδρασης της αυτοκρατορίας στην τουρκική άρχουσα τάξη και της επιδίωξης της δεύτερης να ενισχύσει την έξωθεν εικόνα της και να μετεξελιχθεί ίσως σε κληρονόμο μιας χιλιόχρονης αυτοκρατορίας. Βάσει αυτού του συλλογισμού, ο διπλωματικός ελιγμός του Μανουήλ δεν στόχευε αποκλειστικά στην πρόσκαιρη προστασία της Πόλης, αλλά και στη θωράκιση, αν όχι διατήρηση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέσω των Τούρκων ευγενών που θα θεωρούσαν τους εαυτούς τους κληρονόμους της και εν ευθέτω χρόνω θα υπερασπίζονταν με σθένος την «πατρώα» γη από τους ομοαίματους τους.

Ο αυτοκράτορας είχε δημιουργήσει έναν ιστό επιρροής στην οθωμανική δυναστεία, προσθέτοντας υπό τον έλεγχο του τρία ακόμα τέκνα του Βαγιαζήτ Α΄. Μεταξύ των ετών 1403 και 1413 ο ένας από τους γιους του εκλιπόντος, ο Ορχάν/Orhan [1411-1412 (1430);],⁶³¹ μαζί με την αδελφή του, Φατμά/Fātma-qatun (1403-1413),⁶³² βρίσκονταν υπό καθεστώς ομηρίας στην αυτοκρατορία. Ο έτερος γιος του, Ιησούς, (ή Ιωσούφης κατά τον Δούκα) αγάπησε την ελληνική παιδεία, σπούδασε μαζί με τον Ιωάννη Η΄, αποκαλούσε τον Μανουήλ Β΄ «άγιο πατέρα και αφέντη» και ακολουθούσε τη χριστιανική πίστη, αλλά δεν του είχε επιτραπεί η βάπτισή υπό τον φόβο των μουσουλμανικών αντιδράσεων. Τελικά, ο αυτοκράτορας πείστηκε για τον προσηλυτισμό του Ιωσούφη και τον βάπτισε, όμως λίγο καιρό μετά ο εκχριστιανισμένος ευγενής πέθανε και θάφτηκε με τιμές στη μονή Προδρόμου. Το παράδειγμα της ενσωμάτωσης ενός Οθωμανού ευγενή στη βυζαντινή κοινωνία μέσω της παραμονής του σε ένα χριστιανικό περιβάλλον εμποτισμένο με αρχαιοελληνικά ιδεώδη αντανakλούσε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την υπερνίκηση της πνευματικής

---

⁶³⁰ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 129¹⁴⁻¹⁷, 131²²⁻²⁴, 133⁷⁻²⁰ · KASTRITSIS, *The Sons of Bayezid*, σ. 96-97, 107 · EI, τ. 6, σ. 973-978 · Bp. Χρον. τ. 1, αρ. 7, §27, σ. 70¹⁻³ · ΛΑΜΠΡΟΣ, «Τὸ ἐν τῇ Πρώμῃ Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον», σ. 11 · DENNIS, «The Byzantine-Turkish Treaty of 1403», σ. 72-88 · IMBER, *The Ottoman Empire*, σ. 19 · İNALCIK, *The Ottoman Empire*, σ. 188.

⁶³¹ PLP: αρ. 21134.

⁶³² Ο.π., αρ. 29662.

ακτινοβολίας του Βυζαντίου έναντι της ισχύος των όπλων. Η αφομοίωση του τουρκικού στοιχείου πιθανότατα υπήρξε μία διαφαινόμενη λύση, αφού δεν υπήρχε η δυνατότητα πολεμικής σύγκρουσης μαζί του. Η πολυσύνθετη πολιτική του Μανουήλ Β΄ φαινόταν να πετυχαίνει. Ο Μαχουμέτ διατήρησε τους στενούς δεσμούς του με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία· ο Ιωάννης Η΄ αφού υπέταξε την Πελοπόννησο και όρισε εκεί ως δεσπότη τον γιο του, Θεόδωρο, μετέβη στην Καλλίπολη, όπου τον υποδέχτηκε ένθερμα ο Μαχουμέτ/Mehmed I.⁶³³ Άρα, γίνεται αντιληπτό πως πολλές φορές οι πολιτισμικές και θρησκευτικές διαφορές μεταξύ των δύο πλευρών παραμερίζονταν μπροστά στο κοινό συμφέρον, καθιστώντας δύσκολη την οποιαδήποτε μονόπλευρη πολιτική κατεύθυνση της αυτοκρατορίας για την αποσόβηση του τουρκικού κινδύνου.⁶³⁴

Ο Μαχουμέτ δεν προκαλούσε ταραχές στα βυζαντινά εδάφη παρά μόνο στην Ανατολή ερχόμενος αντιμέτωπος με τον Τζινεήτ/Djineyd Bey of Aydin (1405-1426).⁶³⁵ Ο Οθωμανός αρχηγός περικύκλωσε τη Σμύρνη και οι έξαρχοι της Μ. Ασίας πήραν το μέρος του εναντίον του αντιπάλου του, που ήταν «πανούργος» και «ληστρικός» σε αντίθεση με τον Μαχουμέτ που ήταν αγαθός, ήρεμος και διέθετε μεγάλη στρατιωτική δύναμη, καταφέροντας τελικά να κυριεύσει την περιοχή. Ο Δούκας παρουσιάζει με συμπάθεια τον διάδοχο του οθωμανικού θρόνου και τον αναγνωρίζει ως προέκταση των βυζαντινών συμφερόντων, παράλληλα όμως παραμένει ακριβοδίκαιος στην κρίση του και παραδέχεται πως η υποστήριξη του Μαχουμέτ από τους υπόλοιπους Τούρκους ηγέτες της Μ. Ασίας δεν ήταν μόνο προϊόν του ευγενικού χαρακτήρα του αλλά και της στρατιωτικής ανωτερότητας έναντι του «τυράννου» Τζινεήτ. Ο Οθωμανός γόνος δήλωνε στον «πατέρα» του, δηλαδή στον Βυζαντινό αυτοκράτορα, τη γενναιοδωρία και τη φιλοτιμία του απέναντι στους χριστιανούς, αφού στόχος της διακυβέρνησής του ήταν να ευεργετεί και να φροντίζει για το συμφέρον των υπηκόων.⁶³⁶ Για τον Χαλκοκονδύλη, όπως και για τον Δούκα, η συνεργασία του Μανουήλ Β΄ με τους Οθωμανούς λειτουργούσε με τον καλύτερο τρόπο υπέρ του Βυζαντινού κράτους και ο αυτοκράτορας δεν γινόταν έρμαιο της φιλοτουρκικής

---

⁶³³ *EI*, τ. 6, σ. 973-978.

⁶³⁴ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 135₄₋₂₀, 137₁₋₄, 139₂₀₋₂₇. Βησσαρίων, *Μονωδία εἰς κῆρ Μανουήλ τὸν Παλαιολόγον*, σ. 287₂₃₋₂₄. Χαλκοκονδύλης, *Ἀπόδειξις Ἱστοριῶν*, I, σ. 167₂₋₂₃. Ἰωάννης Παλαιολόγος, *Ἐγκώμιον*, σ. 295₃₋₁₄. KASTRITSIS, *The Sons of Bayezid*, σ. 17-18.

⁶³⁵ *EI*, τ. 1, σ. 783. KASTRITSIS, *The Sons of Bayezid*, σ. 49-50. ZACHARIADOU, *Trade and crusade*, σ. 84-85.

⁶³⁶ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 141₁₋₉, 143₁₅₋₂₅, 145₉₋₁₄.

πολιτικής του σαν τους ομολογούς του τον 14^ο αιώνα, αφήνοντας αθωράκιση την άμυνα του κράτους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των προαναφερθέντων αποτελεί η επισκευή του Εξαμιλίου το 1415 για την προστασία της Πελοποννήσου από ενδεχόμενες επιδρομές των Τούρκων.⁶³⁷ Το ίδιο έτος, την ανάγκη προφύλαξης της αυτοκρατορίας, και συγκεκριμένα της Κωνσταντινούπολης, εξέφραζε και ο λόγιος μοναχός Ιωσήφ Βρυέννιος. Ο Βρυέννιος, αποστασιοποιημένος από στείρα ευχολόγια, πρότεινε τον έρανο από όλα τα κοινωνικά στρώματα για την ανακαίνιση των διαβρωθέντων/σαθρών τειχών της Πόλης, ώστε να μην πέσει η Πόλη στα χέρια των εχθρών και να μην κλονιστεί η πίστη. Επίσης, συμβούλευε τους Κωνσταντινουπολίτες να μη προφασίζονται ότι οι πλούσιοι δεν συμβάλλουν στον έρανο, διότι η πρωτεύουσα έμοιαζε με πλοίο, και αν αυτό ναυαγήσει, θα απολεσθούν όλοι οι επιβάτες του. Δεν υπήρχε χρόνος για αναβλητικότητα. Η αγόγγυστη συνεισφορά όλων ακόμα και των γυναικόπαιδων στις επισκευές των περιβόλων των οικιών τους, των αμπελώνων ή έστω μιας έπαλξης, κρινόταν απαραίτητη. Και για τον Μανουήλ Καλέκα, η μη αναβολή της αποπληρωμής των χρεών ήταν ζητούμενο ακόμα και από τους μαστιζόντες από πενία, τοποθέτηση στα όρια της αναληψίας από ένα μέλος της άρχουσας τάξης προς τον φτωχότερο πληθυσμό. Η ασφάλεια θα μπορούσε να διατηρηθεί όσο οι Τούρκοι παρέμεναν εκτός των τειχών. Η Παναγία μπορεί να φυλούσε τα τείχη, αλλά και οι Βυζαντινοί όφειλαν να κάνουν το ανθρωπίνως δυνατό και να δείξουν επιμέλεια για την επισκευή των τειχών, ούτως ώστε να μην υποδουλωθούν.⁶³⁸

Η *Τουρκο-βυζαντινή Ιστορία* αποτελεί τη μοναδική βυζαντινή πηγή όπου εντοπίζονται πληροφορίες για το κίνημα του Σουφισμού. Το 1415, στον κόλπο της Ιωνίας (Στυλάριο), ο Περκλητζία Μουσταφά⁶³⁹ δίδασκε στους άρρενες Τούρκους την ακτημοσύνη και την κοινοκτημοσύνη, πλάνευε τους «άγροίκους» (Τούρκους) και παρίστανε τον φίλο στους χριστιανούς. Στο κείμενο γίνεται μνεία και σε μια μερίδα χριστιανών που τον τιμούσε «ώς άγγελον του Διός». Για τον «ψευδαββά», αν κάποιος από τους Τούρκους ισχυριζόταν ότι οι χριστιανοί δεν συγκαταλέγονταν στους θεοσεβείς, τότε αυτός ήταν στην πραγματικότητα ασεβής, γιατί και οι δύο θρησκείες πίστευαν στον ίδιο Θεό. Ο Δούκας χαρακτηρίζει «ψευδαββά», «άγροίκο» και «ιδιώτη»

⁶³⁷ Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριῶν*, I, σ. 169₁₋₁₇, 170₁₃₋₁₅, 172₈₋₂₄, 173₁₋₁₆, 189₂₂₋₂₃. MERCATI, «Ἰωάννου διακόνου τοῦ Εὐγενικοῦ μονωδία», σ. 25-28.

⁶³⁸ Βρυέννιος, *Περὶ τοῦ τῆς πόλεως ἀνακτίσματος*, σ. 6₈₅₋₁₀₇, 8₁₄₀₋₁₆₁, 10₂₀₄₋₂₁₄. Καλέκας, *Ἐπιστολαί*, αρ. 34, σ. 213₁₋₆.

⁶³⁹ *PLP*: 22474· *EI*, τ. 1, σ. 1257· COTSONIS, «Bürklüdsche Mustafa», σ. 400-401.

τον Περικλητζία Μουσταφά, αμφισβητώντας τη διδασκαλία του. Από τη σύγχρονη έρευνα γνωρίζουμε ότι τα κηρύγματά του σε χριστιανούς και μουσουλμάνους ήταν παρακλάδι των θεολογικών προσεγγίσεων του Σεΐχη Μπεντρεντίν που ήταν ερμηνευτής του Κορανίου (ulema). Ο Μπεντρεντίν είχε γεννηθεί στο Αμμόβουνο (Σιμαβνά ή Σαμαβνά) κοντά στον ποταμό Άρδα μεταξύ των ετών 1358-59. Η μητέρα του, Αγγελική, ήταν Βυζαντινή, κόρη του φρούραρχου του Διδυμότειχου. Παντρεύτηκε τον καδή του Διδυμότειχου ονόματι Ισραήλ, και αφού ασπάστηκε το Ισλάμ, πήρε το όνομα Μελέκ. Ο Μπεντρεντίν, με σημαντική μόρφωση για την εποχή του, ηγήθηκε σε ένα πρώιμο επαναστατικό κίνημα. Απαγχονίστηκε στις 18 Δεκεμβρίου του 1416 στην αγορά των Σερρών, ύστερα από την ήττα της επανάστασης.⁶⁴⁰

Ο γιος του Σουσμάν και επίτροπος του Μαχουμέτ είχε προωθήσει στρατό στο Στυλάριο για να το κατακτήσει, όμως οι κάτοικοι της περιοχής υπό τον Περικλητζία Μουσταφά/Börklüce Mustafa, τον οποίο είχαν σε μεγαλύτερη υπόληψη και από προφήτη, σκότωσαν τον ίδιο τον Σουσμάν και το στρατιωτικό δυναμικό του. Ο Μαχουμέτ διέταξε τον έπαρχο της Λυδίας Αλί-πεγι να επιτεθεί μαζί με τις ασιατικές δυνάμεις της Λυδίας και της Ιωνίας κατά των Στυλαρίων. Η δεινή ήττα από τους αντιφρονούντες ώθησε τον Οθωμανό σουλτάνο να αναλάβει προσωπικά την κατάπιξη του θρησκευτικού κινήματος. Μαζί με πολυάριθμες δυνάμεις έσφαξε αδιακρίτως και σταύρωνε τους οπαδούς του «ψευδαββά» μέχρι την επικράτησή του. Από την τιμωρία της σταύρωσης δεν γλύτωσε ούτε ο μουσουλμάνος φιλόσοφος. Ο Δούκας δεν κατηγορεί τον Μαχουμέτ για τις ανηλεείς σφαγές στη Μ. Ασία, αλλά έμμεσα παίρνει θέση υπέρ του, αφού αναφέρεται στους κατοίκους του Στυλαρίου ως «άγροίκους» που κατατρόπωσαν τα στρατεύματα του Μαχουμέτ. Η ανοχή του ιστορικού σχετίζεται με τη βούληση για απόλυτη επικράτηση του σουλτάνου έναντι των αντιπάλων του στη Μ. Ασία, εφόσον η διατήρηση της εξουσίας του ήταν εχέγγυο για την προάσπιση των βυζαντινών συμφερόντων. Η επιρροή του Περικλητζία Μουσταφά θα μπορούσε να διαταράξει τις λεπτές ισορροπίες μεταξύ της τουρκικής ελίτ και της Βυζαντινής αυτοκρατορίας οι οποίες ήταν αποτέλεσμα των διπλωματικών ελιγμών του Μανουήλ Β΄ και του Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγου.⁶⁴¹

⁶⁴⁰ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 149²⁷⁻³², 151¹⁻¹⁹. SOMEL, *Historical Dictionary*, σ. 276. ΚΟΛΟΒΟΣ, «Μπεντρεντίν», σ. 134-136. NICHOLSON, *Σούφι*, σ. 6, 10, 37. İNALCIK, *The Ottoman Empire*, σ. 188.

⁶⁴¹ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 151²⁰⁻³², 153⁴⁻²⁶. COTSONIS, «Bürklüdsche Mustafa», σ. 397-404.

Ο Σφραντζής δίνει ιδιαίτερη προσοχή στα γεγονότα τα οποία προκάλεσαν εκ νέου τον κλυδωνισμό των βυζαντινο-τουρκικών σχέσεων. Ο Ιωάννης Η΄ το φθινόπωρο του 1416 φυγάδευσε πρώτα στη Λήμνο και έπειτα στον Μυστρά έναν άνδρα ονόματι Μουσταφά (Mustafa Çelebi Düzme),⁶⁴² ο οποίος δήλωνε «τάχα» ότι ήταν γιος του Βαγιαζήτ και διωκόταν από τον αδελφό του, Μεχεμέτ. Ο Μεχεμέτ πέρασε από την Πόλη με κατεύθυνση τη Μ. Ασία. Οι έμπιστοι του αυτοκράτορα (μέλη της άρχουσας τάξης) και οι ιερωμένοι πίστευαν πως μετά την εκστρατεία στην Ανατολή ο Μεχεμέτ θα επιτίθετο στην Πόλη και γι' αυτό πρότειναν την αιχμαλωσία του. Ο Μανουήλ Β΄ είχε διαφορετική γνώμη, επιλέγοντας τη διατήρηση των καλών σχέσεων με τον Μεχεμέτ, παρά μία ίσως παρακινδυνευμένη αντίδραση εναντίον του που πιθανότατα θα οδηγούσε στην κατάρρευση της αδύναμης αυτοκρατορίας. Η αυτοκρατορική επιλογή αποδείχθηκε ορθή και ο «άσεβης» Μεχεμέτ συναντήθηκε με τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ το 1421. Τελικά, ο Τούρκος προσέφερε δώρα στον αποκρισάριο του αυτοκράτορα, εκδηλώνοντας την «τιμή» και την «αγάπη» του σε εκείνον. Παρά την οδύνη του για την άλωση, ο Σφραντζής κάνει λόγο για την ειλικρινή αγάπη και τον σεβασμό του Τούρκου γόνου προς τον αυτοκράτορα. Ο Σφραντζής μαζί με τον Δούκα είναι οι τελευταίοι ιστορικοί που διακρίνουν (ή σκοπίμως προβάλλουν) ίχνη φιλικών αισθημάτων και σεβασμού ορισμένων Τούρκων ηγετών σε Βυζαντινούς αυτοκράτορες πιθανόν εναποθέτοντας τις λιγοστές ελπίδες τους στην επιείκεια των κατακτητών απέναντι στους υποδουλωμένους Βυζαντινούς βασισμένοι στις πάλαι ποτέ στενές και καιροσκοπικές σχέσεις των δύο πλευρών.⁶⁴³

Μία ενδελεχέστερη πτυχή των γεγονότων, με πρωταγωνιστή τον Μουσταφά, δίνει το κείμενο του Δούκα. Σύμφωνα με τον ιστορικό, το 1416 ο απελευθερωμένος από τους Βυζαντινούς Μουσταφά (φερόμενος ως γιος του Βαγιαζήτ Α΄) και ο Τζιναήτ πέρασαν με στρατό στη Θεσσαλία, και έπειτα στη Θεσσαλονίκη, καταδιωκόμενοι από τον Μεχεμέτ. Μία μερίδα των Θεσσαλονικέων προσπαθούσε να τους βοηθήσει και ο Δημήτριος Λάσκαρης Λεοντάρης τους διαβεβαίωνε πως δεν θα τους προδώσουν στον Μεχεμέτ. Ο Μαχουμέτ απάντησε γραπτώς στους Θεσσαλονικείς πως αναγνώριζε τη φιλία του αυτοκράτορα και γι' αυτό ζήτησε από τον Δημήτριο να του παραδώσει τους δύο φυγάδες, ώστε να συνεχιστεί η αρραγής φιλία με τους Βυζαντινούς, αλλιώς θα τους προξενούσε προβλήματα. Ο Δημήτριος όντας σε δυσχερή θέση απάντησε με

⁶⁴² *EI*, τ. 7, σ. 710-712.

⁶⁴³ Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 10¹³⁻¹⁷, 14⁷⁻²², 16¹⁻²⁷. IMBER, *The Ottoman Empire*, σ. 22. NILGÜN ELAM, *Σχέσεις Βυζαντίου και Οθωμανών κατά τα έτη 1391-1421*, (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 2010, σ. 189-196.

διπλωματικό τρόπο πως ήταν δούλος του Μανουήλ Β΄ και του Μαχουμέτ. Πράγματι, ο σουλτάνος πραγματοποίησε τις απειλές του. Ο αρχιεπίσκοπος της πόλης Συμεών περιέγραφε τις βιαιοπραγίες από τα στρατεύματα του σουλτάνου κατά την περικύκλωση της πόλης λόγω της απόφασης των Θεσσαλονικέων να ταχθούν υπέρ του ανταπαιτητή του οθωμανικού θρόνου. Για εκείνον, ο Μουσταφά παρουσιαζόταν ως υπερασπιστής της πόλης, διότι με λίγους «βαρβάρους» και με τον στρατό των ντόπιων κατατρόπωσε τους αντιπάλους του, οι οποίοι χαρακτηρίζονταν από δυσσέβεια. Βέβαια, οι ενέργειες του Μουσταφά υπέρ της αυτοκρατορίας ήταν εύλογες, πρωτίστως για να μεγιστοποιήσει τις ελπίδες να σωθεί η ζωή του και δευτερευόντως για να ανταποδώσει την υπόθαλψη του από τους Θεσσαλονικείς. Επιπλέον, ο Συμεών, όπως και ο Ισίδωρος Γλαβάς κατά το παρελθόν, συμβούλευε τους Θεσσαλονικείς να μην προδώσουν την Ορθοδοξία και την πατρίδα στους ενάντιους της πίστης, υποδεικνύοντας παράλληλα τη συνεπαγόμενη αλλοίωση της πολιτισμικής τους ταυτότητας από τον ελλοχεύοντα κίνδυνο αυτομόλησης στους Τούρκους.⁶⁴⁴

Το γεγονός πως ένα μέρος των πολιτών της Θεσσαλονίκης και ο διοικητής της πόλης, Δημήτριος Λάσκαρης Λεοντάρης αντιστάθηκαν και δεν σκόπευαν να προδώσουν τους δύο Τούρκους φυγάδες στον Μεχεμέτ επιβεβαιώνει πως η βυζαντινή εμπλοκή στις συγκρούσεις μεταξύ των Τούρκων αρχηγών ήταν αναγκαστική για την επιβίωση της αυτοκρατορίας. Οι Θεσσαλονικείς διακινδύνευσαν την πόλη τους φυγαδεύοντας τον Μουσταφά και τον Τζινεήτ. Επίσης, η απειλητική στάση του Μεχεμέτ απεδείκνυε ότι οι υποσχέσεις του περί φροντίδας και παροχής ευεργεσιών προς όλους τους υπηκόους ήταν αναληθείς, γιατί η βούληση του βυζαντινού λαού δεν λαμβανόταν υπόψη, αν αντιτίθετο στη δική του.

Ο Μανουήλ απάντησε στις απειλές του Μεχεμέτ, υποστηρίζοντας πως έπρεπε να τηρήσουν τα συμφωνηθέντα σαν πατέρας και υιός, αλλιώς ο αδικών θα τιμωρούνταν από τον Θεό. Αν ο αυτοκράτορας βρισκόταν στη θέση του Μεχεμέτ και προθυμοποιούνταν να σκοτώσει τον αδελφό του, τότε θα ήταν τύραννος. Ο Μανουήλ διεμήνυσε τη μεταφορά του Μουσταφά στη Λήμνο και του Τζιναήτ στη μονή Παμμακαρίστου και έλαβε χρηματική ανταμοιβή από τον σουλτάνο για την κάλυψη των δαπανών της φύλαξης των δύο ανδρών. Ο αυτοκράτορας χρησιμοποίησε την

---

⁶⁴⁴ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 157₄₋₃₅. *EI*, τ. 7, σ. 710-712. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Λόγος ιστορικός*, αρ. 5, σ. 50₁₋₁₁, αρ. 8, 55₂₇₋₃₄, 56₁₆₋₂₉. αρ. 12, σ. 65₂₈₋₃₅, αρ. 13, σ. 68₂₈₋₃₃. MÉNAGE, *Neshrīs History*, σ. 17. BARKER, *Manuel II*, σ. 340-344. VRYONIS, «Byzantine Cultural Self-Consciousness», σ. 12. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Η πολιορκία της Θεσσαλονίκης», σ. 45-57.

επίκληση στο συναίσθημα ως μέσω πειθούς στον Οθωμανό ηγέτη, τονίζοντας τις στενές σχέσεις μαζί του, και ακολούθως του ανακοίνωσε πως δεν θα πρόδιε τους φυγάδες. Παρά την εχθρικήτητα του Μεχεμέτ στην αυτοκρατορία δεν παραγκωνίζεται η νέα διπλωματική επιτυχία του Μανουήλ, ο οποίος χωρίς ισχυρό στρατό και με μια σχεδόν διαλυμένη αυτοκρατορία έπεισε έναν πανίσχυρο μουσουλμάνο αρχηγό να μην επιτεθεί στη Θεσσαλονίκη και να ματαιώσει ένα μέρος των πολιτικών του σχεδίων. Τελικά, η διένεξη των δύο πλευρών τερματίστηκε το 1421 και δόθηκαν όρκοι μέσω των πρέσβων για την τήρηση των συμφωνηθέντων, τουλάχιστον όσο θα ζούσε ο Μανουήλ Β'.⁶⁴⁵

Εντούτοις, η αντιπαράθεση του αυτοκράτορα με τον Μαχουμέτ διέρρηξε τη μεταξύ τους σχέση και ο δεύτερος άρχισε να εκδηλώνει την κρυφή του «έχθρα» για τη Πόλη. Ο Δούκας, στα βήματα των προγενέστερων από αυτόν ιστορικών, αμαυρώνει την εικόνα του χαρισματικού ηγέτη που ο ίδιος είχε δημιουργήσει, αφού δεν εξυπηρετήθηκαν περαιτέρω τα σχέδια της αυτοκρατορίας από τον τουρκικό παράγοντα.⁶⁴⁶

Στο πλαίσιο της εκτενούς αφήγησης του πολιτικού γίνεσθαι της περιόδου, ο ιστορικός πραγματεύεται το συμβάν της συνεργασίας ενός ανώτερου Βυζαντινού αξιωματούχου με τους μουσουλμάνους της Μ. Ασίας. Στη Φιλαδέλφεια δραστηριοποιούνταν ένας χριστιανός άρχοντας ονόματι Θεολόγος, όντας «πανούργος» και «δόλιος» στη συμπεριφορά. Κατά τη διάρκεια της επιδρομής των Μογγόλων στην περιοχή, είχε καταδώσει πολλούς χριστιανούς στα χέρια των «άσεβων». Ο λόγος της προδοσίας του έγκειτο στο γεγονός ότι κάποιοι εκ των συμπατριωτών του ήταν εύρωστοι οικονομικά και θα μπορούσαν να αποδώσουν φόρο στον Τεμήρ Χαν. Ο Θεολόγος είχε επιλεγεί επίσης από την αυτοκρατορία ως μεταφραστής της τουρκικής γλώσσας. Ο αναξιόπιστος μεταφραστής σύνναψε φιλικούς δεσμούς με τον *μεσάζοντα* του Μαχουμέτ, Βαγιαζήτ, του μετέδιδε απόρρητες πληροφορίες των Βυζαντινών και έδειχνε πίστη στους Τούρκους. Μάλιστα, ο Δούκας επισημαίνει αιχμηρά πως ο Θεολόγος από *καθολικός άποκρισάριος* του αυτοκράτορα έγινε «σύνδειπνος» του βεζύρη Βαγιαζήτ και του σουλτάνου, γι' αυτό και οι Βυζαντινοί υπό τον φόβο της

---

⁶⁴⁵ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 159₁₋₃₂. Χρυσολωράς, *Επιστολαί*, αρ. 31, σ. 47₁₋₄. αρ. 54, σ. 53₁₋₅. DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3361, σ. 204. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Η πολιορκία της Θεσσαλονίκης», σ. 45-57.

⁶⁴⁶ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 161₄₋₅.

φυγάδευσης του Μουσταφά έξω από την Κωνσταντινούπολη και με τη συνδρομή του αποκρισάριου, εξόρισαν τον διεκδικητή της ύπατης οθωμανικής αρχής στη Λήμνο.⁶⁴⁷

Το 1421, μόλις τρεις ημέρες μετά την ειρήνευση με τη βυζαντινή πλευρά, ο «άμηρās» Μαχουμέτ απεβίωσε. Ο *βεζύρης/μεσάζων* Βαγιαζήτ θα αναλάμβανε την εξουσία μέχρι να την παραδώσει στον Μουράτ Β΄. Τα άλλα δύο ανήλικα αδέρφια του Μουράτ Β΄ θα είχαν επίτροπο τον Μανουήλ Β΄ προς αποφυγή της δολοφονίας τους από τον σουλτάνο κατά το μουσουλμανικό/τουρκικό έθιμο. Το συγκεκριμένο έθιμο αναφέρεται και από τον Καντακουζηνό στην *Ιστορία* του. Παρά τις εντάσεις στις μεταξύ τους σχέσεις, η συνεργασία εξακολουθούσε να υφίσταται ανάμεσα στη βυζαντινή και την τουρκική πλευρά. Ο Δούκας εξηγεί τη στρατηγική του αυτοκράτορα πίσω από τη νέα φιλοτουρκική συμμαχία του. Ο Βυζαντινός ηγεμόνας θα διατηρούσε «ανόθευτη» φιλία με τον «κύνα» Μουράτ και παράλληλα θα τον εκφόβιζε ως άλλος Ηρακλής. Αν πέθαινε ο Μουράτ, ο Μανουήλ θα είχε «ημερεύσει» τους δύο εν δυνάμει διαδόχους της οθωμανικής εξουσίας που επόπτευε, αφού θα τους είχε ήδη ασκήσει πολυεπίπεδη επιρροή. Εξάλλου, «στένευε» η τύχη της αυτοκρατορίας και η υλοποίηση ενός τέτοιου σχεδίου αποτελούσε ελπίδα για την επιβίωσή της.⁶⁴⁸

Οι βεζύρηδες απέκρυπταν το γεγονός του θανάτου του Μαχουμέτ στην Αδριανούπολη, γιατί αν μαθευόταν μια τέτοια απόρρητη πληροφορία από τα περίξ χριστιανικά έθνη και τον Καραμάν, τότε ο Μουράτ θα αδυνατούσε να κατέλθει από τα όρια της Περσίας και θα εκδηλωνόταν στάση στον στρατό. Επιπλέον, ελλείψει ύπατης οθωμανικής αρχής, ελλόχευε ο κίνδυνος της λεηλάτησης της Θράκης από τους χριστιανούς, και της Ανατολής από τον Καραμάν. Συνακολούθως, «...έσονται Τούρκοι δυστυχοῦντες καὶ Ῥωμαῖοι τοῖς εὐτυχήμασι θάλλοντες». Στην *Τουρκο-βυζαντινή ιστορία* παρατηρούνται οι εσκεμμένες ανασταλτικές ενέργειες των μουσουλμάνων ιθυνόντων στα βυζαντινά εδάφη προς αντιμετώπιση μελλοντικών επαναστατικών κινήσεων των Βυζαντινών. Ο βεζύρης Παγιαζήτ ήταν υπέρμαχος του αγώνα αποκατάστασης της κληρονομιάς του Οσμάν και εμφάνισε εξ αρχής έντονη επιθετικότητα απέναντι στη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Αντιθέτως, οι προγενέστεροι Τούρκοι σουλτάνοι παρά την προώθηση των πολιτικών τους συμφερόντων είχαν επιδείξει μία πιο διαλλακτική στάση στον βυζαντινό πληθυσμό λόγω των στενών

⁶⁴⁷ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 161₉₋₃₁. NECIPOĞLU, *Byzantium*, σ. 143, 144.

⁶⁴⁸ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 163₂₆₋₂₈, 165₉₋₁₃, 167₆₋₃₃, 235₂₀₋₂₂. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III, σ. 110₃₋₂₄, 111₁₋₁₆, 114₄₋₇.

επαφών μεταξύ των ηγετών των δύο πλευρών. Ο Παγιαζήτ δεν είχε αναπτύξει δεσμούς με το Βυζάντιο και γι' αυτό δεν υφίστατο λόγος να κρατήσει τις εύθραυστες ισορροπίες που είχαν δημιουργηθεί στην περιοχή, πόσο μάλλον όταν το στρατιωτικό πλεονέκτημα το είχε ξεκάθαρα η τουρκική πλευρά.⁶⁴⁹

Το ίδιο έτος τα τουρκικά στρατεύματα αναγόρευσαν τον Μουράτ Β'. Ο Μανουήλ Β' έστειλε τον Παλαιολόγο Λαχανά και τον Θεολόγο ως πρέσβεις στον σουλτάνο, «δήθεν» για να τον συγχαρούν, αλλά ουσιαστικά να του θυμίσουν την τελευταία επιθυμία του εκλιπόντος περί προστασίας των μικρότερων αδελφών του Μουράτ Β' από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα. Ο Παγιαζήτ λειτουργούσε σαν απορρυθμιστικός παράγοντας στην περιοχή, ο οποίος στο όνομα του Μουράτ Β' αντιδρούσε στην ανατροφή των δύο «εὐσεβῶν μουσουλμάνων» από τους «ἀπίστους». Ο βεζύρης προέβαλλε ιδιαίτερος το μουσουλμανικό στοιχείο και ήταν ακραιφνής εχθρός των χριστιανών, γι' αυτό ο Δούκας αναφέρει πως ο Μανουήλ «δήθεν» συνεχάρη τον Μουράτ μέσω των πρέσβων για την ανάληψη της εξουσίας. Όπως διεμήνυσε ο Παγιαζήτ στους πρέσβεις, ο Μανουήλ Β' μπορούσε να παραμείνει φίλος των ορφανών τέκνων του εκλιπόντος Τούρκου αρχηγού, όχι όμως επίτροπός τους. Τιοιουτοτρόπως, οι όρκοι των δύο πλευρών θα παρέμεναν ακέραιοι.⁶⁵⁰

Μετά την αποτυχία του σχεδίου για έλεγχο των Οθωμανών βασιλοπαίδων από τη βυζαντινή πλευρά τέθηκε σε εφαρμογή ένα σχέδιο υπονόμησης της εξουσίας του σουλτάνου. Οι λεπτοί χειρισμοί διείσδυσης της αυτοκρατορίας στα ζητήματα διαδοχής της οθωμανικής δυναστείας έθεσαν το δίλημμα ανάμεσα στη υποστήριξη του Μουράτ και την αναγνώρισή του ως νόμιμου ηγέτη στην Ανατολή ή την εγκαθίδρυση της εξουσίας του Μουσταφά στην Καλλίπολη. Ο Μανουήλ έκρινε ως δίκαιη τη στήριξη στον Μουράτ, ενώ ζήτησε από τον Ιωάννη Η' και τον Δημήτριο Καντακουζηνό να προωθήσουν τα συμφέροντα του ανταπαιτητή του οθωμανικού θρόνου βάσει της υπόσχεσής του να παραχωρήσει την Καλλίπολη στους Βυζαντινούς.⁶⁵¹ Το 1421 ο Μανουήλ Β' πρόσταξε τον Δημήτριο Λάσκαρη να μεταφέρει τον Μουσταφά και τον Τζιναήτ στη Χερρόνησο καθιστώντας τον Μουσταφά κληρονόμο-ηγεμόνα των «πατρικών» εδαφών της Θράκης. Εξάλλου, υπήρχε μία αρχαία συνήθεια των Τούρκων να μην πολυπραγμονούν σχετικά με του ποιου γιος ήταν κάποιος που διεκδικούσε την

⁶⁴⁹ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 167³⁰⁻³³, 169⁹⁻²², 171¹⁰⁻¹⁶.

⁶⁵⁰ Ο.π., σ. 171²⁵⁻²⁶, 173¹⁻²⁰.

⁶⁵¹ Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 18¹⁵⁻²³, 20¹⁻⁶.

εξουσία, αρκεί να ήταν απόγονος του Οτμάν. Ο Μανουήλ ως γνώστης των τουρκικών εθίμων εφάρμοσε ως έσχατη στρατηγική λύση για το Βυζάντιο την ανακήρυξη του Μουσταφά ως ηγεμόνα της Θράκης, ώστε να αντιμετωπιστεί, αν γινόταν, ο Μουράτ Β΄ και κυρίως ο αδιάλλακτος Παγιαζήτ. Ο Δούκας συνειδητοποιεί πως η ειρηνική συνύπαρξη με τους Τούρκους ηγέτες ανήκε στο παρελθόν. Σταδιακά, σκληραίνει το λεξιλόγιό του γι' αυτούς και αναφέρεται με δυσμενή τρόπο στις λεηλασίες των «ἀπίστων», «φιλάρπαγων» και «φιλάδικων ἔθνῶν» εναντίον των χριστιανών στην Καππαδοκία και τη Λυκαονία.⁶⁵²

Ο Μουσταφά, κατευθυνόμενος προς την Καλλίπολη, ορκίστηκε ότι δεν θα πρόδιδε τη βασιλική βούληση, θα ήταν υπήκοος του αυτοκράτορα και θα διατηρούσε μαζί του σχέση αντίστοιχη με εκείνη του πατέρα και του γιου. Οι δύο πλευρές συμφώνησαν να λάβει ο αυτοκράτορας τα ποντιακά μέρη, την Καλλίπολη και τα εδάφη από τη Θεσσαλία μέχρι το Άγιο Όρος. Ο Τζιναήτ, από την άλλη, είχε μαζί του βυζαντινά και τουρκικά στρατεύματα στην Καλλίπολη για την αντιμετώπιση του Μουράτ Β΄. Ο ατέρμονος κύκλος της συνεργασίας Βυζαντινών και Τούρκων στρατιωτών ακόμα και στα ύστατα χρόνια του Βυζαντινού κράτους υπήρξε ο αντίκτυπος της φιλοτουρκικής πολιτικής του Καντακουζηνού, χάριν της οποίας παραμερίζονταν οι θρησκευτικές και πολιτικές διαφορές μεταξύ Βυζαντινών και μουσουλμάνων της Μ. Ασίας.⁶⁵³

Η παραδοθείσα ομιλία του Μουσταφά προς τους Τούρκους στρατιώτες είναι δείγμα της προπαγάνδας του Δούκα υπέρ του Μουσταφά. Ο Μουσταφά χαρακτήριζε αδελφοκτόνο τον Μουράτ Β΄ και υποσχόταν στους ομόθρησκούς του πως αν τον συνέδραμαν να πάρει πίσω τα πατρικά εδάφη, θα καταργούσε τη δουλική ιδιότητά τους και θα τους καθιστούσε αδελφούς του. Οι Τούρκοι ήταν διχασμένοι ανάμεσα στον Μουράτ και τον ανταπαιτητή του οθωμανικού θρόνου. Ο Δούκας παρουσιάζει γενναίο, δίκαιο και μεγαλόψυχο τον Μουσταφά που εξυπηρετούσε τα βυζαντινά συμφέροντα σε αντιδιαστολή με τον αδελφοκτόνο και «αδάμαστο σαν γαϊδούρι» αδελφό του. Βέβαια, ο συγγραφέας είχε παρουσιάσει με θετικό τρόπο και τον Μαχουμέτ, πριν αλλάξει στάση και απειλήσει έμμεσα τους Θεσσαλονικείς.⁶⁵⁴

⁶⁵² Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 175¹²⁻²⁹, 177²²⁻³⁰; FISHER, «Süleyman and his sons», σ. 117–126; NILGÜN ELAM, *Σχέσεις Βυζαντίου και Οθωμανών κατά τα έτη 1391-1421*, (ιδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 2010, σ. 198-207.

⁶⁵³ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 181¹²⁻²⁸, 183¹⁻²⁷.

⁶⁵⁴ Ο.π., σ. 183⁹⁻³⁵, 185¹⁵; FISHER, «Süleyman and his sons», σ. 117-126.

Το αντίπαλον δέος, ο βεζύρης Βαγιαζήτ, περιγραφόταν ως «δειλός και θρασύς». Ο εκφωνηθείς λόγος του στους μουσουλμάνους αρχηγούς της Μ. Ασίας στηριζόταν στην υπόσχεση του σεβασμού, της προάσπισης και της αύξησης του έθνους του Προφήτη Μωάμεθ και της συνακόλουθης μείωσης του «ρώμαϊκού έθνους». Κατά τον ίδιο, ο «ψευδότουρκος» (Μουσταφά) ήθελε να πάρει την εξουσία προς όφελος των Βυζαντινών και να τους αποδώσει όσα εδάφη κατέκτησε με πόνο ο αποθανών σουλτάνος. Η ομιλία του Παγιαζήτ έχει λογική βάση, αφού εκείνος και ο Μουράτ Β΄ δεν δίσταζαν να συνεχίσουν την επεκτατική πολιτική των Τούρκων χωρίς την ανάγκη αχρειαστών συμβιβασμών με την αυτοκρατορία, ενώ η επιλογή του Μουσταφά σίγουρα θα έφερνε όφελος στους χριστιανούς. Εξάλλου, και ο πατέρας του Μουράτ ήταν πιστός μουσουλμάνος και πορευόταν στην κατεύθυνση της ενίσχυσης του μουσουλμανικού στοιχείου. Η επιλογή του Μουσταφά να συμπράξει με τους Παλαιολόγους έδειχνε μάλλον το αδιέξοδο ενός φυγά που χρωστούσε την ασφάλειά του στους Βυζαντινούς, παρά μία τολμηρή επιλογή ενός ευγενή που διεκδικούσε το δικαίωμα άσκησης εξουσίας στους ομοεθνείς του.⁶⁵⁵

Η ρεαλιστική επιχειρηματολογία του Βαγιαζήτ ξεδιπλώνεται περαιτέρω από τον αντικειμενικό Δούκα. Αν οι Βυζαντινοί κατακτούσαν την στρατηγικής σημασίας Καλλίπολη θα υποδούλωναν πολλούς Τούρκους. Κάτι τέτοιο θα ήταν οδύνη για τους Τούρκους και αρχή της ελευθερίας των Βυζαντινών. Για τον βεζύρη, ο Μουσταφά ήταν «δυσσεβής», «σκύλος», «έχθρος τής πίστης» και «άπατεώνας» που είχε τη συνδρομή του Μανουήλ. Τα επιχειρήματα του Παγιαζήτ δεν έμειναν αναπάντητα. Ο αυτοκράτορας του απάντησε πως και λύκος να ερχόταν να σωθεί στην μάντρα του, ως φιλόανθρωπος θα του προσέφερε καταφύγιο. Η απόκριση του Μανουήλ μεγιστοποιεί το ηθικό πλεονέκτημά του έναντι του μουσουλμάνου αντιπροσώπου του νόμιμου διεκδικητή της οθωμανικής ηγεσίας, διότι η απόφαση του πρώτου να υποθάψει τον Μουσταφά ξεδιπλωνόταν ως ένδειξη ακεραιότητας και φιλοξενίας και παράλληλα αποσιωπώταν το πιθανό όφελος της βυζαντινής πλευράς.⁶⁵⁶

Ο Μουσταφά διεμήνυσε στους πολεμιστές του πως ήταν ασέβεια τα λόγια του «άλαζόνα», «δούλου», «τρισβολιμαίου» Παγιαζήτ. Τελικά, αυτός αναγνωρίστηκε ως νέος αρχηγός και μπήκε θριαμβευτικά στην Αδριανούπολη με τον Τζιναήτ να αναγνωρίζει τη συμβολή των Βυζαντινών στο συγκεκριμένο γεγονός. Σε αυτό το

⁶⁵⁵ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 187₁₅₋₃₅.

⁶⁵⁶ Ο.π., σ. 189₁₋₂₇, 191₁₋₁₆.

σημείο διακρίνεται ένα ιδιαίζον φαινόμενο· η καταρρέουσα αυτοκρατορία έπαιζε καθοριστικό ρόλο στις οθωμανικές διαμάχες για την εξουσία, δηλαδή διαδραμάτιζε περίπου τον ίδιο ρόλο με τους μουσουλμάνους εμίρηδες του 14^{ου} αιώνα που αναμειγνύονταν στις βυζαντινές εμφύλιες διαμάχες. Για τον Δούκα, ο Θεός ύψωσε την τύχη των *Ρωμαίων* με την επικράτηση του Μουσταφά.⁶⁵⁷

Οι ελπίδες του ιστορικού διαψεύστηκαν, όταν ο Μουσταφά πληροφόρησε τον Δημήτριο Λεοντάριο ότι δεν θα του επιτρεπόταν η είσοδος στην Καλλίπολη. Επίσης, για τον Μουσταφά οι Βυζαντινοί ήταν άπιστοι, ενώ οι μουσουλμάνοι αποτελούσαν έθνος αφιερωμένο στον Θεό. Μάλιστα η τελευταία τοποθέτηση δείχνει την αφερεγγυότητά του, γιατί μόλις κατέστη άρχοντας των Τούρκων, φανέρωσε τις πραγματικές προθέσεις του για τους χριστιανούς, όπως είχαν πράξει και οι προκάτοχοί του. Ο Τούρκος διάδοχος δεν εναντιωνόταν στις διδαχές Προφήτη και θα εργαζόταν επιμόνως για την αύξηση των πόλεων και των χωρών των μουσουλμάνων.⁶⁵⁸ Σύμφωνα με τον Χαλκοκονδύλη, οι Βυζαντινοί είχαν επιδιώξει με «άφροσύνη» τη στέψη του Μουσταφά στην Καλλίπολη, πολιτική απόφαση η οποία έβρισκε αντίθετο τον γηραιό Παλαιολόγο. Επιπλέον, η πρεσβεία του βεζύρη Βαγιαζήτ στον Ιωάννη Η΄ ώστε να τον πείσει να υποστηρίξει τον Μουράτ στον αγώνα για την οθωμανική διαδοχή, δεν ευδοκίμησε. Τα αποτελέσματα της λανθασμένης επιλογής της βυζαντινής πλευράς ήταν ο εξανδραποδισμός των κατοίκων της Καλλίπολης από τον Μουράτ και η συνακόλουθη προδοσία του Μουσταφά που δεν παρέδωσε την Καλλίπολη στην αυτοκρατορία κατά τα συμφωνηθέντα. Ο ιστορικός εκθέτει τον ξεκάθαρο ωφελμισμό των Βυζαντινών, οι οποίοι υποστήριξαν τον Μουσταφά, με την προοπτική της παραχώρησης της Καλλίπολης σε εκείνους και όχι λόγω της μεγαλοψυχίας, της δικαιοσύνης και της γενναιότητάς του, όπως παρουσιάζονταν αρχικά στο έργο του Δούκα.⁶⁵⁹

Η αναπάντεχη τροπή των πραγμάτων επέφερε το ξέσπασμα του Δούκα μέσω της επίκρισης του Λεοντάριου στον Μουσταφά για τη διαχρονική αφερεγγυότητα των Τούρκων ήδη από την εποχή του Οσμάν και τις προκληθείσες καταστροφές που εκείνοι επέφεραν στη βυζαντινή επικράτεια. Σύμφωνα με τον Λεοντάριο, εδώ και εκατόν πενήντα χρόνια ο προπάππος του Μουσταφά, Οτμάν, κυρίευε τα «πατρογονικά»

⁶⁵⁷ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 191²²⁻³², 193⁷⁻⁸, 197¹²⁻¹³. Ανώνυμος, *Έγκώμιον εις Μανουήλ και Ιωάννην Η΄*, σ. 214⁵⁻¹⁰.

⁶⁵⁸ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 197¹⁹⁻³⁰, 199¹⁻⁵. Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 18¹⁵⁻²³, 20⁵⁻⁸.

⁶⁵⁹ Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριών*, II, σ. 1-2, 3¹⁵⁻²¹.

εδάφη της Παφλαγονίας, της Βιθυνίας και της Φρυγίας. Ο εγγονός του Οτμάν, Ορχάν, και ο πατέρας του Μουσταφά παρενέβαιναν τις συνθήκες που συνάπτονταν και επέδραμαν στα βυζαντινά εδάφη. Παρόμοιες τακτικές ακολούθησαν και οι αδελφοί Μουσουλμάν και Μωσής και γι' αυτό ξέπεσαν της αρχής και της ζωής. (Κοινώς, η θεϊκή παρέμβαση τιμώρησε τους μουσουλμάνους για τις άδικες πράξεις τους). Μόνο ο εκλιπών αδελφός του Μουσταφά, ο Μεχεμέτ, τήρησε τους όρκους απέναντι στο Βυζάντιο και απεβίωσε «έν ειρήνη». Αν ο «προδότης» Μουσταφά γύριζε την πλάτη στους Βυζαντινούς που του έσωσαν τη ζωή και τον βοήθησαν να λάβει την εξουσία, δεν θα είχε καλό τέλος.⁶⁶⁰

Στα λεγόμενα του Βυζαντινού άρχοντα, και κατά συνέπεια του Δούκα, εντοπίζονται δύο αντιφάσεις. Ο ίδιος ο συγγραφέας αναφερόταν πολλάκις στις αξιώσεις των Τούρκων ηγεμόνων στα «πατρογονικά εδάφη» (δηλαδή στα τέως βυζαντινά εδάφη), παραδεχόμενος έμμεσα την εντοπιότητά τους και τα όποια κυριαρχικά δικαιώματα αυτή συνεπαγόταν. Μετά την προδοσία του Μουσταφά, ο Δούκας δεν αναγνώριζε τις παραπάνω διαχρονικές αξιώσεις τους, αποδίδοντας την κληρονομιά των «πατρογονικών» εδαφών αποκλειστικά στους Βυζαντινούς. Επιπλέον, η μέχρις εσχάτων πίστη του Μεχεμέτ στην αυτοκρατορία απεδείχθη ψευδής, διότι ο Δούκας είχε θίξει το θέμα της αλλαγής της στάσης του Τούρκου ηγέτη μετά τη μη παράδοση του Μουσταφά και του Τζινεήτ σε εκείνον.⁶⁶¹

Ο Μανουήλ έστειλε «με θυμό» πρεσβεία στον Μουράτ, για να συμφιλιωθεί μαζί του. Η έλλειψη οποιασδήποτε άλλης επιλογής εξανάγκασε τον αυτοκράτορα σε αυτήν την κίνηση. Οι δύο μουσουλμάνοι αρχηγοί, αδιάφοροι πια για την εξυπηρέτηση των βυζαντινών συμφερόντων, περιγράφονταν με μελανά χρώματα από τον Δούκα. Ο Μουσταφά ζούσε ασύδοτα στην Αδριανούπολη μέσα στον πλούτο, τη μέθη, τη θηλυμανία και τη συντροφιά αγοριών και ο Μουράτ διήγαγε παρόμοιο αχαλίνωτο τρόπο ζωής στη Βιθυνία. Ο Μουράτ έστειλε στον Μανουήλ Β' τον πρέσβη/μεσάζοντα Ιπραήμ, άνδρα συνετό, ευθύ, χωρίς τις συνήθειες ασέλγειες των Τούρκων, σύμφωνα με τον αντικειμενικό Δούκα. Ο Ιπραήμ παρουσίαζε ως «πρόβατο τον λύκο», δηλαδή τον Μουράτ και επεδίωκε την πληροφόρηση σχετικά με τον αν ο αυτοκράτορας θα κέρδιζε την εύνοιά του στην εμφύλια διαμάχη και θα βοηθούσε τον εντολέα του να λάβει την

⁶⁶⁰ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 199¹⁴⁻³⁰, 201¹⁻⁴. Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριών*, II, σ. 42.

⁷.

⁶⁶¹ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 159¹⁻³², 161⁴⁻⁵, 175¹²⁻³⁰, 109²⁶⁻³⁰, 111⁹⁻²⁰, 113⁹⁻²¹.

πατρική κληρονομιά. Τα όσα διαδραματίζονταν μεταξύ των δύο πλευρών φανερώνουν τον τριγμό των ισοροπιών, την ισχύ της βυζαντινής διπλωματίας στην πολιτική σκηνή ακόμα και στις πρώτες δεκαετίες του 15^{ου} αιώνα και τη δυσμενή θέση του Οθωμανών που παρά τη στρατιωτική υπεροχή της ηγεμονίας τους θεωρούσαν απαραίτητη τη συνδρομή του Βυζαντινού αυτοκράτορα για τη διατήρησή της εξουσίας τους. Ο πρέσβης των Τούρκων έτασσε διάφορα «δωρήματα» στον αυτοκράτορα, αλλά όχι την επιμέλεια των δύο μουσουλμάνων ευγενών και τον έλεγχο της Καλλίπολης. Συνεπώς, ο Μανουήλ Β΄ αρνήθηκε τις προτάσεις του Ιπραήμ.⁶⁶²

Ο Μουράτ αντέδρασε στην άρνηση συνεργασίας του Μανουήλ Β΄, κατευθύνθηκε στα παράλια της Μ. Ασίας και διέπραττε ληστείες από τη Λυδία μέχρι τη Μαγνησία. Οι Βυζαντινοί και οι Λατίνοι έχτισαν φρούριο στη Νέα Φώκαια για να προστατευτούν από τις σφαγές των Τούρκων. Οι Τούρκοι ήταν σχετικά εγκρατές λόγω των ένορκων συνθηκών των Βυζαντινών με τους Λατίνους και τον αρχηγό της Λυδίας, Σαχράν.⁶⁶³ Τούρκοι και Βυζαντινοί επιδίδονταν σε εμπορικές δραστηριότητες σε φιλικό κλίμα και ακωλύτως, χωρίς να έχουν τον πειρασμό για σύγκρουση μεταξύ τους λόγω των προαναφερθέντων συνθηκών που ίσχυαν από το 1300 μέχρι το 1480, διαγράφοντας μια αξιοσημείωτη διάρκεια εκατόν ογδόντα ετών. Η συγκεκριμένη πληροφορία είναι άκρως σημαντική, διότι αποδεικνύεται πως οι οικονομικές δραστηριότητες ήταν υπεράνω των πολιτικών προσδοκιών και των θρησκευτικών διαφορών. Το εμπόριο ψαμμόλιθου που διενεργούνταν στην περιοχή απέφερε οφέλη στη χριστιανική και τη μουσουλμανική κοινότητα και είχε ζήτηση σε Ανατολή και Δύση. Συνεπώς, τα οικονομικά συμφέροντα που διακυβεύονταν ήταν μεγάλα και ο περιορισμός των σφοδρών πολεμικών αναμετρήσεων θεωρείτο μονόδρομος για την ομαλή διεξαγωγή του εμπορίου.⁶⁶⁴

Το 1421 ο Μουσταφά εκστράτευσε εναντίον του Μουράτ στη Μ. Ασία. Η πολεμική μεταξύ των δύο έληξε και νικητής αναδείχθηκε ο πρώτος. Με αφορμή την επικράτηση του νόμιμου Οθωμανού διαδόχου, ο Χαλκοκονδύλης περιγράφει τη σταδιακή ισλαμοποίηση της θρακικής γης. Σύμφωνα με την εξιστόρησή του, ο στρατός του σουλτάνου διενεργούσε εξανδραποδισμούς στην περιοχή και μετέφερε τα τέκνα των ντόπιων στη Μ. Ασία για να μάθουν την τουρκική γλώσσα, εφαρμόζοντας την

---

⁶⁶² Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 201⁹⁻³¹, 203¹⁻²⁹, 211²⁰⁻²⁵, 219³⁻¹². Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριών*, II, σ. 51-22.

⁶⁶³ *PLP*: αρ. 24943.

⁶⁶⁴ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 203¹⁻²⁹, 205³⁻²⁷, 207¹⁹⁻³².

πολιτική του παιδομαζώματος. Επιπροσθέτως, άτομα του στενού περιβάλλοντος του Μουράτ, όπως οι των θυρών άνδρες (αμουραχώριοι), οι σαραπτάριοι (οινοχόοι), οι των θυρών πρυτάνεις/βεζύρηδες, (αγγελιοφόροι του Τούρκου ηγεμόνα), οι θεράποντες, οι σουλκτάριδες, οι ιππείς, οι καρίπιδες, (επήλυδες από Αίγυπτο, Ασία και Λιβύη), οι αλοφατζίδες (μισθωτοί), οι σπαχίδες (τα παιδιά των αρχόντων) εγκαταστάθηκαν στην Καλλίπολη. Βάσει των ανωτέρω δεδομένων, καθίσταντο οφθαλμοφανείς οι προθέσεις της τουρκικής ηγεσίας για την αυτοκρατορία.⁶⁶⁵

Γνωρίζοντας αυτές τις προθέσεις, ο Μανουήλ Β΄ επιθυμούσε να προσέλθει σε διπλωματικές επαφές με τον Μουράτ και το 1422 έστειλε τους «εὐγενείς» και «συνετούς» αποκρισάριους Παλαιολόγο Λαχανά και Μάρκο Ιάγαρη στον Οθωμανό ηγεμόνα. Οι δύο απεσταλμένοι υπέδειξαν τον Παγιαζήτ ως μόνο υπεύθυνο για τη διάρρηξη των βυζαντινο-τουρκικών σχέσεων, εξαιτίας της άρνησής του να αναλάβει η βυζαντινή αρχή τη φροντίδα των δύο Οθωμανών τέκνων. Όμως, ο σουλτάνος παρέμενε ανένδοτος απέναντι στα λεγόμενά τους και τους γνωστοποίησε την πρόθεσή του να επιτεθεί στην Πόλη, παίρνοντας εκδίκηση για την υποστήριξη του Ιωάννη Η΄ στον αντίπαλό του.⁶⁶⁶

Όπως εξετάσαμε, η αντίδραση του Μανουήλ στη βούληση του Βαγιαζήτ Α΄ φανέρωσε πως η οποιαδήποτε προσπάθεια διαφυγής από τον τουρκικό κλοιό θα σήμαινε και τη γρηγορότερη πτώση του Βυζαντινού κράτους, γι' αυτό άλλωστε ο τερματισμός της πολιορκίας της Πόλης λογίστηκε ως θαύμα. Ο θάνατος του σουλτάνου μπορεί να συνέβαλε στο να κερδίσει χρόνο ο Βυζαντινός ηγεμόνας και να εφαρμόσει μια ύστατη πολιτική προσεταιρισμού των Οθωμανών γόνων, όμως, ήδη από τα τέλη του 14^{ου} και τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, οι Οθωμανοί είχαν γίνει ανεξέλεγκτοι επιδεικνύοντας τις βλέψεις τους για απόλυτη κυριαρχία στα πλησίον τους χριστιανικά βασίλεια και ήταν ζήτημα χρόνου η πλήρους κλίμακας επίθεση εναντίον του Βυζαντίου.

---

⁶⁶⁵ Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριῶν*, II, σ. 7¹¹⁻¹⁵, 8¹⁻⁴, 9· ΡΑΠΟΥΛΙΑ, «Philotheos von Athos», σ. 273· ΜΕΝΑΓΕ, «The Islamisation of Anatolia», σ. 52–67.

⁶⁶⁶ DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3391, σ. 108· Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 231¹⁻²⁸· Άνώνυμος, *Ἐγκώμιον εἰς Μανουήλ καὶ Ἰωάννην Η΄*, σ. 215⁶⁻¹⁶· ΤΑΞΙΔΗΣ, «Ἡ περίπτωση της ομιλίας του Δωρόθεου Μυτιλήνης», σ. 41⁴⁷⁻⁵³· *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 94A, §5, σ. 630.

2) Η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης (1422) και της Θεσσαλονίκης (1422-1430) από τους Οθωμανούς.

Το σκεπτικό του Ιωάννη Η΄ να προκαλέσει μία νέα αμφισβήτηση της οθωμανικής αρχής βάσει του *divide et impera* υπομόνευσε την εύθραυστη ειρήνη που με κόπο είχε καταφέρει ο πατέρας του και επέφερε καίριο πλήγμα στις δύο σημαντικότερες πόλεις της αυτοκρατορίας· την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη. Οι εμβριθείς πληροφορίες για τα πεπραγμένα των Τούρκων κατά τις δύο αυτές πολιορκίες καθώς και οι αντιφατικές αντιδράσεις των κατοίκων του Βυζαντινού κράτους στην πιθανότητα συνοίκησης τους με το τουρκικό στοιχείο καθιστούν απαραίτητη την εξέταση των πηγών της εν λόγω περιόδου.

Οι Πολίτες είχαν υπόνοιες για τον δόλο του Θεολόγου Κόρακα εναντίον της Βασιλεύουσας εξαιτίας τη μη άφιξης του στη διπλωματική αποστολή του 1422 στον Μουράτ Β΄ και των στενών σχέσεών του με τους Τούρκους αρχηγούς. Ο Μανουήλ Β΄ βλέποντας το εχθρικό κλίμα εναντίον του εκ Φιλαδελφείας αξιωματούχου, τον έστειλε σε αποστολή στον Μουράτ, με πρόσχημα «δήθεν» κάποιες διαπραγματεύσεις ειρήνης μαζί του. Ο Μουράτ τελικά περικύκλωσε και «χαράκωσε» την Πόλη και οι διπλωματικές προσπάθειες μέσω του αποκρισάρη παρέμειναν άκαρπες. Κυκλοφορούσαν επίσης, φήμες πως ο Θεολόγος θα παρέδιδε την πρωτεύουσα στον Μουράτ, αν εκείνος τον καθιστούσε κύριό της. Ο Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος φυλάκισε τον Θεολόγο και όταν αποδείχθηκε ότι ο δεύτερος είχε στην κατοχή του τουρκικά σκεύη προερχόμενα από τον σουλτάνο και άλλα πειστήρια δωροδοκίας, η βυζαντινή αρχή διέταξε την εξόρυξη των ματιών του και τη θανάτωσή του ως τιμωρία για την προδοσία του. Ίσως, η επαναλαμβανόμενη χρησιμοποίηση ενός εξαιρετικά αμφιλεγόμενου προσώπου (όπως στην περίπτωση του Θεολόγου) για τις εξωτερικές υποθέσεις της αυτοκρατορίας ήταν δείγμα της έλλειψης αξιωματούχων υψηλών προσόντων στην ερειπωμένη αυτοκρατορία.⁶⁶⁷

Ο Μουράτ Β΄ θύμωσε και στενοχωρήθηκε για την κατάληξη του Θεολόγου και πληροφορήθηκε ότι υπαίτιος του φόνου ήταν ο ευγενικής καταγωγής χριστιανός εξ

---

⁶⁶⁷ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 161⁹⁻³¹, 229¹⁻²⁹, 231¹⁻²⁸, 233· DENDRINOS, «Funeral Oration on Manuel Palaeologus», σ. 443⁴⁷⁻⁵¹· Ανώνυμος, *Πανηγυρικός εις Μανουήλ και Ιωάννην Η΄*, σ. 176³⁰⁻³²· *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 34, §5, σ. 185.

Εφέσου, Μιχαήλ ο Πύλλης. Ο Πύλλης ήταν γραφέας ελληνικών και ρωμαϊκών στον παλάτι του Τούρκου ηγεμόνα, όντας όμως «δύσχηστος» και «παμβέβηλος». Αυτός ο αξιωματούχος ενημέρωσε γραπτώς τον Βυζαντινό αυτοκράτορα ότι ο Θεολόγος θα πρόδιδε την Πόλη και το μήνυμά του υπήρξε η αφορμή του θανάτου του αποκρισάριου. Οι Τούρκοι συνέλαβαν τον Πύλλη και τον βασάνισαν ανηλεώς. Όταν τον ρώτησαν, αν απαρνούνταν τον Χριστιανισμό, εκείνος αρνήθηκε και βρήκε τραγικό θάνατο.⁶⁶⁸

Κατά τον αποκλεισμό της πρωτεύουσας από τον στρατηγό Μιχάλμπεϊ/Mehmed Mihāloglu⁶⁶⁹ χρησιμοποιήθηκαν κανόνια με μπαρούτι τα οποία επέφεραν «μεγίστην τοῖς σώμασιν...βλάβην».⁶⁷⁰ Στην εμπόλεμη ζώνη είχε σπεύσει και ο ίδιος ο σουλτάνος έχοντας δέσμιους τους αποκρισάριους, Δημήτριο Καντακουζηνό και Ματθαίο Λάσκαρη, και τον γραμματικό Άγγελο Φιλομμάτη που είχε πέμψει ως ένδειξη «αγάπης» ο αυτοκράτορας. Αν και βαριά άρρωστος, ο Μανουήλ Β΄ εφάρμοσε ένα στρατηγικό σχέδιο για την αναστολή της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης. Κατόπιν χρηματισμού από τον αυτοκράτορα, ο Μουσταφόπουλος,⁶⁷¹ αδελφός του Μουράτ, μεταφέρθηκε στην επαρχία της Βιθυνίας από τον εμίρη Ελιέζ/Muzaffar al-Dīn Ilyās Menteşeoglu [1391(;), 1402-1421].⁶⁷² Ο «Μωράτ» ασχολείται με τις επάλξεις και τους ακροβολισμούς στην αποκλεισμένη πρωτεύουσα, όταν πληροφορήθηκε ότι ο Μουσταφά εισήλθε στην Προύσα, επευφημήθηκε ηγεμόνας και ύστερα κατευθύνθηκε με στρατιωτική συνοδεία στη Νίκαια. Το σχέδιο του Μανουήλ λειτούργησε προσωρινά και ο Μουράτ εγκατέλειψε την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης. Ακολούθως, ο σουλτάνος διέσχισε την Αδριανούπολη, έπειτα την Καλλιούπολη και τελικά εισήλθε στη Νίκαια, όπου έσφαξε τον εξάχρονο Μουσταφά. Εκείνο το έτος, προς αποφυγή έτερης αμφισβήτησης της οθωμανικής διαδοχής, δολοφονήθηκαν τρεις αρχηγοί Μουσταφάδες: ο πλαστός Μουσταφά, ο αδελφός του Μουράτ και ο «του Άτίν» που τον σκότωσε ο Τζιναήτ.⁶⁷³

Από την εξιστόρηση της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης δεν θα μπορούσε να λείπει η οπτική του Κανανού. Η σύγχρονη έρευνα δεν διαθέτει πληροφορίες για τον

⁶⁶⁸ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 235₄₋₁₈. Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριῶν*, II, σ. 12₈₋₁₃.

⁶⁶⁹ *PLP*: αρ. 19182.

⁶⁷⁰ Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριῶν*, II, σ. 10₉₋₂₆, 11₁. Tursun Bey, *Tarih-i Ebu-l-feth*, σ. 205.

⁶⁷¹ *PLP*: αρ. 19571. *Βρ. Χρον.*, τ. 2, §69, σ. 618.

⁶⁷² *PLP*: αρ. 655. *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 9, §49, σ. 99₃₋₄. DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3394, σ. 109. MORAVCSIK, *Byzantino-turcica*, τ. 2, σ. 123.

⁶⁷³ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 235₁₉₋₃₂, 237₁₋₂₈. Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 22₁₀₋₁₃, 24₁₋₆. *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 9, §49, σ. 99₃₋₄. Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριῶν*, II, σ. 13₅₋₁₅. BEKKER, *Ιστορία πολιτική*, σ. 5.

Κανανό, αν και η Μ.Ε. Colonna υποστήριζε ότι ήταν μοναχός.⁶⁷⁴ Ο ιστορικός αφηγείται την τρίμηνη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τον Μουράτ Β΄ και την υποχώρησή του από τα τείχη της πόλης (10 Ιουνίου-6 Σεπτεμβρίου 1422), δίνοντας έμφαση στη θρησκευτική διάσταση της βυζαντινο-τουρκικής σύγκρουσης και καταγράφοντας αποκλειστικές πληροφορίες που δεν εντοπίζονται σε άλλη πηγή της περιόδου. Επιπλέον, η παραστατική περιγραφή της επίθεσης του Οθωμανού σουλτάνου είναι άκρως σημαντική για την ιστορική έρευνα, γιατί προέρχεται από αυτόπτη μάρτυρα.⁶⁷⁵

Από την αρχή του έργου του, ο Κανανός τοποθετείται σχετικά με την αναπάντεχη αποχώρηση των «Άγαρηνῶν» από την Πόλη, θεωρώντας την ως θαύμα της Θεοτόκου. Το επίθετο «αίματοβόρος» για τον στρατηγό του σουλτάνου ονόματι Μιχάλπαϊ,⁶⁷⁶ είναι ενδεικτικό της αγριότητας των Τούρκων και της απέχθειας του συγγραφέα προς αυτούς. Όπως και όλοι οι προγενέστεροι -από εκείνον- ιστορικοί επαναλαμβάνει την καθιερωμένη πολεμική μέθοδο των ασεβών Τούρκων, με αιχμαλωσίες, λεηλασίες, ανηλεείς σφαγές και ασελγείς πράξεις σε γυναίκες. Επιπλέον, στο κείμενο εντοπίζεται μία πρωτοφανής πληροφορία περί «περιτομῆς τοῦ Μωάμεθ» στα βρέφη των χριστιανών. Πιθανώς, για τους μουσουλμάνους λογιζόταν ως δεδομένη η άλωση της Πόλης το 1422 και έτσι βιάστηκαν να δείξουν από την αρχή την πρόθεσή τους για εξισλαμισμό των κατοίκων. Η «συμφορά», η «φθορά» και ο φρικωδέστατος πόλεμος κυριαρχούσαν στη Βασιλεύουσα.⁶⁷⁷

Ο Κανανός με συνοπτικό, εναργή και φορτισμένο τρόπο γραφής, εξιστορεί την άφιξη του «άλαζόνα» και «ήγγιωμένου» Μουράτ Β΄, που πίστευε στην απόλυτη κυριαρχία του σε όλον τον κόσμο. Εντός της υπερβολής των γραφομένων του διακρίνονται δύο στοιχεία της πολιτικής του σουλτάνου: αυτά της υπέρμετρης φιλοδοξίας και της αγριότητας που εντοπίζονται και στα συγγράμματα των ιστορικών της αλώσεως. Ο Μουράτ Β΄ (όπως και ο γιος του, λίγα χρόνια αργότερα) στόχευε ολοφάνερα στην άλωση της Κωνσταντινούπολης και δεν διέθετε ίχνος διαλλακτικότητας και υποχώρησης πάνω σε αυτό το ζήτημα. Επιπλέον, η αναφορά του

⁶⁷⁴ Για την απόδοση της μοναστικής ιδιότητας στον Ιωάννη Κανανό, βλ. Μ.Ε. COLONNA, «Sulla diághesis di Giovanni Cananos», *Universita di Napoli, Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia* 7 (1957), σ. 153.

⁶⁷⁵ ΚΑΡΙΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί ιστορικοί*, σ. 236.

⁶⁷⁶ MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τ. 2, σ. 191.

⁶⁷⁷ Κανανός, *Διήγησις*, σ. 53⁵⁻⁶, 54¹⁹⁻⁴⁰, 55⁵³⁻⁵⁶, 56⁶⁸⁻⁷⁰. ΤΑΞΙΔΗΣ, «Η περίπτωση της ομιλίας του Δωρόθεου Μυτιλήνης», σ. 44¹¹⁶⁻¹¹⁸. SHERRARD, *Byzantium*, σ. 167.

συγγραφέα για την πρόθεση του Οθωμανού ηγεμόνα να εξαφανίσει το όνομα του Χριστού είναι ενδεικτική της χάραξης μιας μη φιλικής πολιτικής του δεύτερου απέναντι στο ορθόδοξο, βυζαντινό στοιχείο.⁶⁷⁸

Οι Τούρκοι, όπως ειπώθηκε, είχαν προετοιμάσει επιμελώς την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης με σύγχρονες, για την εποχή, πολεμικές μηχανές και γνώση της χρήσης της πυρίτιδας. Ο σουλτάνος είχε αποδειχτεί ικανότατος στους πολιτικούς χειρισμούς, διαδίδοντας τη φήμη της άλωσης της υπερχιλιόχρονης αυτοκρατορίας στους απανταχού μουσουλμάνους. Ίσως, με μια τέτοια κίνηση αποθάρρυνε την αντίσταση των πολιορκημένων, κάνοντάς τους να πιστεύουν πως η κατάληψη της Πόλης ήταν έναν τετελεσμένο γεγονός και ταυτόχρονα ενίσχυε το κύρος του ανάμεσα στους υπόλοιπους μουσουλμάνους ηγέτες. Μάλιστα, η διάδοση του τετελεσμένου γεγονότος της άλωσης οδήγησε στην εμφάνιση μουσουλμάνων επαγγελματιών και ιερέων για τη στελέχωση της νέας εν δυνάμει τουρκικής περιοχής και τη γρηγορότερη αλλοίωση της πολιτισμικής της ταυτότητας. Η Κωνσταντινούπολη ήδη από το 1422 μετατρέποταν σε οθωμανική πόλη. Οι οποιοσδήποτε προσπάθειες του Ιωάννη Η' να έλθει σε ειρήνευση με τον ομόλογό του έπεσαν στο κενό. Ο σουλτάνος επιδεικνύοντας την απανθρωπιά, την ωμότητα και τη βαρβαρότητά του φυλάκισε μέχρι και τους αυτοκρατορικούς αποκρισάριους.⁶⁷⁹

Η βούληση για διείσδυση του Ισλάμ στην Πόλη έγινε έκδηλη με την εμφάνιση «Τουρκοκαλόγερων» και του Μηρσαϊτή, ενός άνδρα που τον τιμούσαν σαν πατριάρχη και τον προσκυνούσαν σαν προφήτη. Ο Κανανός, έχοντας ζήσει στην Κωνσταντινούπολη, ήταν σε θέση να αποτυπώσει γραπτώς μοναδικές μαρτυρίες για δύο αντιπροσώπους του Ισλάμ, εκεί. Ο Μηρσαϊτής⁶⁸⁰ διακόρευσε και κατέστησε έγκυο την κόρη του αμηρά των μουσουλμάνων με την ανοχή των ομόθρησκών του λόγω της συγγενειάς του με τον προφήτη Μωάμεθ. Το τέκνο αυτής της ένωσης λογίστηκε ως άγιο «κατά τὸν νόμον καὶ ἁγιασμόν» του Ρασούλ Μαχουμέτη.⁶⁸¹ Αυτός ο κατ' επίφασιν «πατριάρχης», ο οποίος διέθετε και προορατικό χάρισμα, απέστειλε αποκρισάριους από την έδρα του στην Προύσα προς τον Οσμανλήδη ηγέτη

⁶⁷⁸ Κανανός, *Διήγησις*, σ. 55⁶⁵, 56⁶⁷⁻⁶⁸. DENDRINOS, «Funeral Oration on Manuel Palaeologus», σ. 443⁴⁷-52.

⁶⁷⁹ Κανανός, *Διήγησις*, σ. 56⁹⁰, 57⁹², 58¹²⁰⁻¹³², 59¹⁵⁶⁻¹⁶⁶, 60¹⁶⁷⁻¹⁹¹, 61¹⁹⁴⁻¹⁹⁵.

⁶⁸⁰ Τούρκος σεΐχης, απόγονος του Προφήτη Μωάμεθ, βλ. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τ. 2, σ. 189, ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί ιστορικοί*, σ. 245.

⁶⁸¹ Στο Κοράνι η λέξη *Rasūl* σημαίνει απόστολος, αγγελιοφόρος, βλ. *EI*, τ. 8, σ. 454. Άνώνυμος, *Όρκος τῶν Μουσουλμάνων πρὸς χριστιανούς*, σ. 365³⁰.

πληροφορώντας τον για την καταστροφή των γενών των μουσουλμάνων, αν οι Τούρκοι επιτίθεντο στη Βυζαντινή αυτοκρατορία τη δεδομένη χρονική στιγμή και όχι εκείνη που θα όριζε ο ίδιος, ούτως ώστε να διασφαλιστεί η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης. Συνεπώς, τα «μωροθαύμαστα» γένη των Τούρκων και ο σουλτάνος προσκυνούσαν δουλοπρεπώς τον ψευδοπροφήτη, τον γάιδαρό του και τα χαλινάρια του ζώου του. Ο Κανανός με υποτιμητικό και ειρωνικό τρόπο καυτηριάζει τα μουσουλμανικά ήθη τα οποία σχετίζονταν με την άκριτη λατρεία των υποτιθέμενων απογόνων του Μωάμεθ. Η λεκτική επίθεση του συγγραφέα στη συγκεκριμένη πρακτική ίσως κρύβει την απάντηση ενός ορθοδόξου στο διαχρονικό επιχείρημα της ισλαμικής πλευράς περί ειδωλολατρίας των χριστιανών. Αξίζει να σημειωθεί ο σεβασμός των μουσουλμάνων στη γραμμή αίματος του Μωάμεθ σχεδόν οκτακόσια χρόνια από τον θάνατό του.⁶⁸²

Μετά την ανακοίνωση της κατάλληλης χρονικής συγκυρίας από τον σουλτάνο, οι Τούρκοι θα άλωναν την Πόλη και θα αιχμαλώτιζαν τους κατοίκους της. Ήδη, η προφητεία του Μηρσαΐτη τους είχε δώσει και θρησκευτικό κίνητρο καθώς και τον απαραίτητο φανατισμό, ώστε η προσήλωση τους στην άλωση της Πόλης να παραμείνει αμείωτη. Έτσι, εξηγείται και το υπέρμετρο μένος των μουσουλμάνων στρατιωτών κατά των χριστιανών το 1453 που με τόση γλαφυρότητα περιέγραφαν όλοι οι ιστορικοί της αλώσεως. Πράγματι, οι ξένοι στρατιώτες προκαλούσαν με αναίδεια και ύβρεις το θρησκευτικό συναίσθημα των χριστιανών. Κατά τη μαρτυρία του Κανανού, η επιρροή του «ψευδοπροφήτη» δεν παρέμεινε μόνο σε θρησκευτικό επίπεδο, αφού η οργάνωση της επίθεσης του 1422 βρισκόταν υπό τις εντολές του, δηλαδή είχε πρωτίστως πολιτικό χαρακτήρα, στοιχείο που εντοπίζεται μόνο στην παρούσα πηγή. Τα γεγονότα που παραδίδει ο ιστορικός ως αυτόπτης μάρτυρας είναι ακριβή και οι υπερβολές απουσιάζουν με εξαίρεση τη φρασεολογία του εναντίον των μουσουλμάνων. Επίσης, δεν υπάρχει λόγος να αμφισβητηθεί η πληροφορία της «σκιώδους» εξουσίας του ψευδοπροφήτη, ο οποίος ενδεχομένως να δρούσε υπό τις εντολές του Μουράτ Β'.⁶⁸³

Ο Κανανός κατανοεί τη δειλία ακόμα και των πιο γενναίων Βυζαντινών από την εισβολή των πολυάριθμων Τούρκων και Τατάρων, αφού κυριαρχούσε η αφόρητη λύπη και ο πόνος για την επικείμενη εξάλειψη του γένους και των συμβόλων της πίστης. Ο ιστορικός γνώριζε εκ των προτέρων την πρόθεση για μετατροπή της Αγίας Σοφίας σε

⁶⁸² Κανανός, *Διήγησις*, σ. 60¹⁷⁵⁻¹⁸⁰, 61¹⁹⁹⁻²¹⁷, 62²¹⁸⁻²³⁶. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί ιστορικοί*, σ. 239.

⁶⁸³ Κανανός, *Διήγησις*, σ. 62²³⁸⁻²⁴³, 63²⁴⁴⁻²⁶⁵, 64²⁶⁸⁻²⁹³, 65²⁹⁴⁻³⁰⁶.

τέμενος. Η εισβολή του Ισλάμ στην αυτοκρατορία θα ήταν χειρότερη από θάνατο. Η κάμψη του ηθικού των Κωνσταντινουπολιτών συνεχίστηκε με την έλευση επιπλέον Τουρκοκαλόγερων και καλογραιών που υμνούσαν το Ισλάμ και την ανεμπόδιστη προσέλευση των αλλόθρησκων πολεμιστών έξω από τα τείχη της Πόλης. Η περιγραφή του συγγραφέα είναι ενδεικτική της φρίκης των κατοίκων.⁶⁸⁴

Οι επιθέσεις των Τούρκων σε απροστάτευτους ανθρώπους αποδίδονταν στο «θράσος» τους. Όμως, αυτό το θράσος ώθησε και τους πιο άτολμους να επιτεθούν με όλη τους τη δύναμη και με αυτοσχέδια όπλα εναντίον των κατακτητών με μοναδική ελπίδα για τη σωτηρία του γένους και της Ορθοδοξίας τη βοήθεια της Παναγίας. Σταδιακά, ο ιστορικός μετά από τις συγκρίσεις ανάμεσα στο ήθος των πολιορκητών και των πολιορκούμενων φτάνει στη δραματική κορύφωση της αφήγησής του και στην αναπάντεχη τροπή της πολιορκίας.⁶⁸⁵

Η αστείρευτη γενναιότητα των Βυζαντινών (ανδρών και γυναικών) δεν είναι υπερβολή του Κανανού και επιβεβαιώνεται και από άλλους συγγραφείς της εποχής. Η απελπισμένη μάχη για την επιβίωση ήταν το κίνητρο για την σθεναρή αντίστασή τους που έπιασε εξ απήνης τους «έπηρμένους», «ἀχρείους», «ἀσεβείς» Τούρκους. Σύμφωνα με την περιγραφή του, οι μουσουλμάνοι της Μ. Ασίας ηττήθηκαν ντροπιαστικά και υποχώρησαν. Προφανώς, ο λόγος της υποχώρησής τους ήταν ο σφετερισμός της νόμιμης οθωμανικής αρχής και η κατεύθυνση του στρατού του προς την Προύσα και όχι η σθεναρή αντίσταση των Κωνσταντινουπολιτών. Όμως ο συγγραφέας με αυτήν την αναφορά ήθελε να δοξάσει την ανιδιοτελή, ηρωική και γενικευμένη αντίσταση του εναπομείναντος πληθυσμού εναντίον του «τέρατος». Εξάλλου, για τους κατοίκους της Πόλης η ανέλπιστα σωτηρία τους ήταν ένα εξάισιο θαύμα.⁶⁸⁶ Ο Κανανός λίγο πριν την ολοκλήρωση του συγγραφικού του έργου φροντίζει να υποτιμήσει ξανά το Ισλάμ και τον «ψευδοπροφήτη» του, Μηρσαϊτή, του οποίου οι προβλέψεις δεν υλοποιήθηκαν, όταν η Θεοτόκος εμφανίστηκε στα τείχη της Πόλης.⁶⁸⁷

Ο ιστορικός στο σύντομο κείμενό του παρέδωσε στους αναγνώστες σημαντικές και πρωτότυπες μαρτυρίες της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης. Σκιαγράφησε την ψυχοσύνθεση και το σκεπτικό δύο αντικρουόμενων κόσμων: της χριστιανοσύνης και

⁶⁸⁴ Κανανός, *Διήγησις*, σ. 66³³⁰⁻³⁴⁵, 67, 68³⁷³⁻³⁸⁷.

⁶⁸⁵ Ό.π., σ. 69⁴⁰³⁻⁴²¹, 70⁴²⁴⁻⁴⁴⁴. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, σ. 60¹⁻⁴.

⁶⁸⁶ Κανανός, *Διήγησις*, σ. 71⁴⁵³⁻⁴⁷², 72⁴⁹⁶⁻⁵⁰⁰, 73⁵⁰¹⁻⁵²³. Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 22⁹. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί ιστορικοί*, σ. 237.

⁶⁸⁷ Κανανός, *Διήγησις*, σ. 73⁵²⁶, 74⁵²⁷⁻⁵⁴⁰.

του Ισλάμ. Οι ορθόδοξοι χριστιανοί περιβάλλονταν με χαρακτηριστικά ηρώων αρχαίας τραγωδίας, ενώ οι Τούρκοι στρατιώτες περιγράφονταν με απαξίωση και αηδία ως οι χείριστοι των ανθρώπων. Ο συγγραφέας ολοκλήρωσε κάπως απότομα το ιστορικό του έργο και δεν διερεύνησε περισσότερο τα αίτια της ξαφνικής υποχώρησης των Τούρκων, εναποθέτοντας και ο ίδιος το μέλλον της αυτοκρατορίας στη θεϊκή παρέμβαση.

Οι δολοφονίες όλων των ανταπαιτητών του οθωμανικού θρόνου ώθησαν ξανά τη βυζαντινή αρχή να αλλάξει στρατόπεδο προσεγγίζοντας τον Μουράτ. Άλλωστε, λίγα χρόνια πριν την άλωση, οι σχέσεις αμοιβαίας εξάρτησης Βυζαντινών και Οθωμανών που κατάφερε να συνάψει κυρίως ο Μανουήλ Β΄ έδιναν παράταση ζωής στην καταρρέουσα Βασιλεύουσα. Τελικά, το 1424 ο αυτοκράτορας σύναψε όρκους «ἀγάπης» με τον σουλτάνο, στους οποίους συμπεριλαμβανόταν και ετήσιος φόρος ύψους 300.000 ασημένιων νομισμάτων. Οι αποκρισάριοι που ανέλαβαν αυτήν την υπόθεση ήταν τα μέλη της ανώτερης τάξης, Λουκάς Νοταράς, Μανουήλ Μελαχρινός και Γεώργιος Σφραντζής. Οι αδιέξοδοι ελιγμοί της αυτοκρατορίας δεν ήταν καθόλου πειστικοί, αφού πια προσπαθούσε να συνάψει φιλικές σχέσεις με όποιον Τούρκο ευγενή υπερτερούσε στον οθωμανικό εμφύλιο, ακόμα και αν εκείνος είχε δείξει ξεκάθαρα τις εχθρικές βλέψεις του για την Πόλη και τα εναπομείναντα τμήματα της αυτοκρατορίας.⁶⁸⁸

Από το μένος του Μουράτ Β΄ κατά της αυτοκρατορίας δεν διέφυγε ούτε η δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της. Η πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τα τουρκικά στρατεύματα διήρκησε από το 1422 ως το 1430.⁶⁸⁹ Το 1423 έφτασαν αποκρισάριοι των Βενετών ζητώντας ειρήνη με τον Μουράτ που βρισκόταν στη Θράκη.⁶⁹⁰ Ο σουλτάνος τους απάντησε πως η Θεσσαλονίκη ήταν κτήμα του από τον παππού του, τον Βαγιαζήτ. Μάλιστα, μία έμμεση αναγνώριση της τουρκικής δικαιοδοσίας στα βυζαντινά εδάφη συνιστά η υποταγή των αθωνιτών μοναχών στον Μουράτ Β' το 1423/24, μετά την παράδοση της Θεσσαλονίκης στους Ενετούς. Σύμφωνα με μεταγενέστερο βραχύ χρονικό, η συνθηκολόγηση τους είχε τη σύμφωνη γνώμη του

⁶⁸⁸ Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 20₁₋₂₃, 22₁₋₁₄, 24₁₋₆, 26₁₋₄. DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3413, σ. 112. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί ιστορικοί*, σ. 238.

⁶⁸⁹ *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 22, §36, σ. 186, αρ. 32, §42, σ. 236, αρ. 34, §5, σ. 267, αρ. 53, §14, σ. 381, αρ. 54, §11, σ. 389, αρ. 60, §13, σ. 452, αρ. 61, §6, σ. 459, αρ. 62, §4, σ. 461, αρ. 63, §5, σ. 473, αρ. 70, §10, σ. 544. VRYONIS, «The Ottoman Conquest of Thessaloniki», σ. 281-321. ΠΑΠΑΝΔΡΙΑΝΟΣ, «Η άλωση της Θεσσαλονίκης», σ. 401-405. DENNIS, «The second Turkish capture of Thessalonica», σ. 53-61.

⁶⁹⁰ DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3428, σ. 114.

Ανδρόνικου Παλαιολόγου, του τελευταίου βυζαντινού δεσπότη της Θεσσαλονίκης. Έτσι, ταξίδεψαν στην Αδριανούπολη για να συναντήσουν τον Σουλτάνο. Τότε σύμφωνα με τον Ηλία Κολοβό στο άρθρο του «The Monks and the Sultan outside the Newly Conquered Ottoman Salonica: in 1430» θα έπρεπε να είχαν αποσπάσει και κάποιες παροχές από τον σουλτάνο. Ωστόσο, τίποτα δεν έχει σωθεί ή δεν έχει ανακαλυφθεί ακόμη. Γι' αυτό άλλωστε, δεν φαίνεται παράλογο το γεγονός ότι οι μοναχοί του Αγίου Όρους όταν πληροφορήθηκαν για την πτώση της Θεσσαλονίκης στις 29 Μαρτίου 1430, έσπευσαν να συναντήσουν ξανά τον Οθωμανό ηγέτη για να επιβεβαιώσουν το προϋπάρχον προνομιακό status τους ήδη επί Μωάμεθ Α'.⁶⁹¹ Όπως έχει ήδη διαπιστωθεί, οι Τούρκοι θεωρούσαν δικαιωματικά δική τους τη βυζαντινή γη στην οποία βρίσκονταν εδώ και πολλά χρόνια, μόνο που στα μέσα του 15^{ου} αιώνα είχαν γίνει αδιάλλακτοι όσον αφορά στα δικαιώματά τους σε αυτή.⁶⁹²

Μία από τις πλουσιότερες πηγές για το ανωτέρω γεγονός προέρχεται από τη *Δίηγησιν περι τῆς τελευταίας ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης* του Ιωάννη Αναγνώστη. Ο λόγιος κληρικός Ιωάννης Αναγνώστης ήταν αυτόπτης μάρτυρας της άλωσης της Θεσσαλονίκης το 1430 από τον Οθωμανό σουλτάνο. Το ενδεχόμενο ο εντολέας του έργου να ήταν εκκλησιαστικός παράγοντας σχετίζεται με την προσφώνηση του συγγραφέα: *τιμιώτατε πάτερ*.⁶⁹³ Ο συγγραφέας ξεκινά απότομα την αφήγηση του με την παραδοχή της οικτρής κατάστασης της Θεσσαλονίκης μετά την απόσυρση του διοικητή της πόλης, Ανδρόνικου Παλαιολόγου, την επταετία της λατινικής κατοχής της πόλης (1423-1430) και την ανάγκη των κατοίκων της να απαλλαγούν από τα «δεινά» που βίωναν. Οι Θεσσαλονικείς ήταν επί της ουσίας έρμια των διαπραγματεύσεων των Λατίνων κατακτητών με τους Τούρκους πολιορκητές. Η πλειοψηφία των Θεσσαλονικέων, περισσότερο αποκαρδιωμένοι παρά προδότες, αντιλαμβάνονταν ως «αγγελικό σημείο» την επίθεση του Μουράτ Β' και τις υποσχέσεις του περί ασφάλειάς τους σε περίπτωση εκούσιας παράδοσης της πόλης. Επίσης, θεωρούσαν τη διαπραγματευτική στάση των Λατίνων, αν όχι ως υποκριτική, τουλάχιστον δείγμα της ανικανότητάς τους να αντεπεξέλθουν στην τουρκική πολιορκία.⁶⁹⁴

⁶⁹¹ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 249₈₋₁₁. Βρ. *Χρον.*, τ. 1, αρ. 63, §4, σ. 473· LEFORT, *Actes de Vatopedi*, III, App. XI, αρ. 2, σ. 416· ΚΟΛΟΒΟΣ, «The Monks and the Sultan», σ. 271-279· DEMETRIADES, «Athonite Documents», σ. 45, 54· WITTEK, *L'Empire Ottoman*, σ. 40, 44.

⁶⁹² Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 251₅₋₂₁. Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριῶν*, I, σ. 160₈₋₉.

⁶⁹³ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί ιστορικοί*, σ. 247-248· KUGEAS, «Notizbuch», αρ. 49, σ. 148.

⁶⁹⁴ Αναγνώστης, *Δίηγησις*, σ. 631-33, 81-17, 121-32, 141-8, 161-19· HARVEY, «Economic conditions in Thessaloniki», σ. 117, 123.

Οι Λατίνοι ήταν απρόθυμοι να προετοιμάσουν σωστά την οχύρωση της πόλης. Ήταν «πρόστυχοι» άνθρωποι, κατά τον Αναγνώστη, ο οποίος συνδέει ξανά την προδοσία των Λατίνων με την οπτική των Θεσσαλονικέων, οι οποίοι έβλεπαν έναν «σωτήρα» στο πρόσωπο του Μουράτ Β'. Στο κείμενο του ο Αναγνώστης πραγματεύεται την αυτομόληση μίας μερίδας Θεσσαλονικέων στον εχθρό. Ο ίδιος κατανοούσε την απόφασή τους εξαιτίας της απόσυρσης του Ανδρόνικου Παλαιολόγου, και της παντελούς έλλειψης προστασίας τους από το λατινικό στοιχείο. Επιπλέον, στα αίτια της ηττοπάθειά τους δύναται να προστεθεί και η δεισιδαιμονία τους. Σύμφωνα με τη *Διήγησιν*, ο σεισμός που ακολούθησε την αναγγελία της άφιξης του Μουράτ στον Λαγκαδά, θεωρήθηκε κακός οϊωνός από εκείνους, με αποτέλεσμα να καμφθεί το στρατιωτικό τους φρόνημα. Μάλιστα, δεν υπήρχε ούτε σημαία επηρμένη ούτε βιάδιζαν «ίλαδόν». ⁶⁹⁵

Ο Μουράτ Β' έστειλε χριστιανούς στη Θεσσαλονίκη, ώστε να πείσουν τους κατοίκους να παραδοθούν. Μία μερίδα χριστιανών πρέσβευε τα συμφέροντα του μουσουλμάνου ηγέτη, χωρίς όμως να σχολιάζεται δυσμενώς το γεγονός από τον συγγραφέα. Με ένα συναισθηματικής φόρτισης σχόλιο παρομοιάζει την πολιορκία από τον στρατό του Μουράτ σαν «σμήνος από μέλισσες που θέλουν να πιούν το αίμα των κατοίκων». Ο συγγραφέας διηγείται την αντίσταση των Θεσσαλονικέων απέναντι στην πολιορκία των Τούρκων και παρουσιάζει με θυμό τη δυσπιστία της ανώτερης τάξης απέναντι στο πολεμικό φρόνημα του λαού της πόλης μέσω της παρακολούθησης των κινήσεων των κατοίκων της. Το γεγονός της παρακολούθησης των κατοίκων υποδηλώνει όχι μόνο την έλλειψη ομόνοιας και αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των Θεσσαλονικέων αλλά και το ιδεολογικό χάσμα των δύο πλευρών. Η ελίτ επεδίωκε τη ρήξη με τους Τούρκους, ενώ τα κατώτερα στρώματα στην πλειοψηφία τους απέβλεπαν στην παράδοση στους Τούρκους, εξ ου και η επιτήρησή τους από τους Τζετάριους (Τσέτες). ⁶⁹⁶ Βέβαια, η επιλογή της αντίστασης της ανώτερης τάξης στους μουσουλμάνους πολιορκητές πιθανόν να μην είχε μόνο ένα καθαρά ιδεολογικό κίνητρο, αλλά να ήταν αποτέλεσμα της ανάγκης της να διατηρήσει τα πολιτικά και κοινωνικά προνόμιά της, τα οποία θα ήταν αβέβαια σε μία ενδεχόμενη κατάκτηση της πόλης από τους Τούρκους. Παρόλη τη δυσπιστία του στην άρχουσα τάξη της πόλης, ο Αναγνώστης κάνοντας χρήση του α' πληθυντικού προσώπου προσπαθεί να πείσει το

⁶⁹⁵ Αναγνώστης, *Διήγησις*, σ. 12₂₆₋₃₂, 14₁₋₆, 16₁₋₁₉.

⁶⁹⁶ Ο.π., σ. 20₁₋₁₀.

αναγνωστικό κοινό για τη δυναμική αντίδραση όλων των Θεσσαλονικέων στην πολιορκούμενη πόλη παρά τις δελεαστικές προτάσεις του σουλτάνου.⁶⁹⁷ Παράλληλα, ενστερνίζεται την κλασική σύνδεση των δεινών των Βυζαντινών με τις αμαρτίες του παρελθόντος.⁶⁹⁸

Κατά την πολιορκία, κάποιοι Λατίνοι λόγω δειλίας εγκατέλειψαν τα τείχη, υπονομεύοντας τις προσπάθειες των Θεσσαλονικέων. Η ισχύς του Μουράτη προκαλούσε ταραχή και φόβο στον συγγραφέα και στους υπόλοιπους κατοίκους της πόλης. Με άμεσο τρόπο, ο Αναγνώστης υποδεικνύει την απελπισία των κατοίκων από την άνιση μάχη με τον εχθρό, που τους δίχασε ανάμεσα στην προσδοκία της άλωσης της πόλης για τον τερματισμό της πολεμικής αναμέτρησης με τον σουλτάνο και τη δυναμική αντίσταση στους πολιορκητές. Άρα, ο φόβος της ελίτ για αυτομόληση των κατοίκων στους Τούρκους ήταν κάτι παραπάνω από υπαρκτός. Μάλιστα, με μαρτυρία του ίδιου του Αναγνώστη, υπήρξαν άτομα που πέρασαν τα τείχη και κατέφυγαν στον εχθρό.⁶⁹⁹ Μεγάλος απών κατά την έναρξη της πολιορκίας της πόλης ήταν ο Συμεών Θεσσαλονίκης. Αυτός υπεραμυνόταν της παραμονής του στο Άγιον Όρος από το 1422 ως κατά πάσα πιθανότητα και το 1425 λόγω ασθενείας και δήλωνε επίσης πως δεν υπήρξε ποτέ λιποτάκτης ενόσω το ποίμνιό του υπέφερε. Οι προτροπές όμως του δεσπότη Ανδρόνικου και των πατέρων του Άθωνος να επιστρέψει στην επαρχία του θέτουν εν αμφιβόλω την αιτιολόγηση του ιεράρχη για την απουσία από την έδρα του. Φαντάζει σχεδόν ανήκουστο η πολιτική εξουσία και πολύ περισσότερο οι μοναχοί του Αγίου Όρους που συναναστρέφονταν με τον Συμεών να αγνοούσαν ή να αντιπαρέρχονταν κάποιο σοβαρό πρόβλημα υγείας του και να τον ωθούσαν στο ταξίδι της επιστροφής που θα επιβάρυνε την κατάστασή του.⁷⁰⁰

Στη συνέχεια ξεδιπλώνεται γλαφυρότατα η αγριότητα των στρατευμάτων του σουλτάνου, τα οποία εισερχόμενα στην πόλη «όρμησαν σαν λύκοι» σε όλους ανεξαιρέτως και δεν κράτησαν τις υποσχέσεις τους περί ασφάλειας των κατοίκων. Μάλιστα, ο συγγραφέας καταγγέλλει την «άπατη» των Τούρκων. Τις τραγικές στιγμές της εισβολής στη Θεσσαλονίκη συμπλήρωναν οι θρήνοι, τα δάκρυα, οι φόνοι, οι

⁶⁹⁷ Αναγνώστης, *Διήγησις*, σ. 20²⁰⁻²⁶, 26⁹⁻¹⁴, 28³⁰⁻³², 30¹⁻¹².

⁶⁹⁸ Ο.π., σ. 16³⁰⁻³², 18¹⁴⁻³², 20¹⁻²⁰, 22¹⁻¹¹. Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 249⁵⁻⁷.

⁶⁹⁹ Αναγνώστης, *Διήγησις*, σ. 26¹⁻³³, 28¹⁻¹⁴, 34²⁰⁻³¹. Ανώνυμος, *Μονοδία εις τήν Θεσσαλονίκην διὰ στίχων*, σ. 375⁹⁷⁻⁹⁷, 376¹³¹⁻¹³⁵, 377¹⁵⁸⁻¹⁵⁹. Ανώνυμος, *Μονοδία εις τήν Θεσσαλονίκην*, σ. 383³⁰.

⁷⁰⁰ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Όμιλία τε καὶ ἀπολογία*, σ. 72¹²⁻²⁸, 73²⁵⁻³⁴. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Λόγος ιστορικός*, αρ. 3, σ. 44-46, 171. ΣΚΑΛΤΣΗΣ, «Ο Συμεών Θεσσαλονίκης», σ. 10-11. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Τὸ λειτουργικὸν ἔργον Συμεὼν τῆς Θεσσαλονίκης*, σ. 23

αιχμαλωσίες, η καταστροφή ιερών εικόνων από τα «μιαρά» χέρια των εισβολέων και οι ληστείες. Ο σουλτάνος δεν παρέδιδε τη Θεσσαλονίκη και συνέχισε την πολιορκία της, ζητώντας να λάβει άνδρες, γυναίκες, παιδιά και αγαθά. Ο Δούκας αποκαλεί «ξένον τέρας» τον τουρκικό στρατό στη Θεσσαλονίκη. Οι ξένοι στρατιώτες προξενούσαν πλιάτσικο και καταστροφές ιερών, ενώ οι γυναίκες (της ανώτερης και μη τάξης) έπεφταν σε χέρια άγενων» και «άσώτων». Επίσης, κυκλοφορούσαν φήμες περί μετατροπής των μονών σε τζαμιά, πλην του ναού του αγίου Δημητρίου. Ο Μωράτ μεταμόρφωσε την εικόνα της πόλης φτιάχνοντας βωμούς της θρησκείας του, μεταφέροντας οικογένειες Τούρκων στην περιοχή και καθιστώντας δούλους τους ντόπιους. Η πόλη ερημώθηκε και μόνο οι τοίχοι είχαν παραμείνει απείρακτοι. Η στάση των κατακτητών της Θεσσαλονίκης ήταν η απαρχή των μελλοντικών κακών για τη Βασιλεύουσα. Οι Βυζαντινοί για ακόμα μία φορά πλήρωναν τις αμαρτίες τους. Ακόμα και ο ρεαλιστής Δούκας, σε κλίμα φόρτισης κατέφευγε στο κλασικό, διαχρονικό μοτίβο της ηθικής έκπτωσης των Βυζαντινών και της συνεπαγόμενης τιμωρίας τους.⁷⁰¹

Μετά το καταστροφικό πέρασμα των μουσουλμάνων πολεμιστών από τη Θεσσαλονίκη, ο Οθωμανός ηγεμόνας προέβη στην αντιφατική κίνηση να την παλινορθώσει. Ο Αναγνώστης παρουσιάζει την αλλαγή της στάσης του Μουράτ, ο οποίος διέταξε τους στρατιώτες του να αποδώσουν στους απελευθερωθέντες Θεσσαλονικείς τις περιουσίες και τα εισοδήματά τους. Επιπλέον, οι ναοί επεστράφησαν στη δικαιοδοσία των κατοίκων, οι μοναχοί εγκαταβίωσαν ξανά στις μονές τους και οι χριστιανοί της πόλης είχαν το δικαίωμα να εκλέξουν νέο μητροπολίτη.⁷⁰²

Ο Μουράτ ανοικοδόμησε χριστιανικά και εβραϊκά μνημεία και έφτιαξε λουτρά, δηλαδή δεν επένδυε απλώς στην κατάκτηση μιας πόλης αλλά στην εκ βάθρων ανοικοδόμησή της, όπως είχε συμβεί με την Καλλίπολη. Ξαφνικά, εντοπίζεται μία πλήρης μεταστροφή του συγγραφέα, ο οποίος καταγράφει αναλυτικά τις ορθές ενέργειες του Μουράτ για να επαναφέρει την πόλη σε κανονικούς ρυθμούς και να αποκαταστήσει τις αδικίες της εισβολής του στρατού του στην πόλη. Για τον

---

⁷⁰¹ Αναγνώστης, *Διήγησις*, σ. 40⁶⁻²⁶, 42¹¹⁻¹⁵, 44^{3-7,29-34}, 46¹⁻⁸, 15-33, 48¹⁻⁵, 50¹⁶⁻³², 52¹⁻⁴. Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 251⁷⁻¹⁸. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Συμβουλία και εύχη*, σ. 84¹⁻⁹. Ανώνυμος, *Μονοφδία εις την Θεσσαλονίκην δια στίχων*, σ. 375⁹⁷.

⁷⁰² Αναγνώστης, *Διήγησις*, σ. 50²⁹⁻³², 52-54, 56⁷⁻²⁴, 58¹³⁻³⁰. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί ιστορικοί*, σ. 256-259. SMYRLIS, «Monastic and Church Properties», σ. 62. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Monastères et moines», σ. 1-10. DEMETRIADES, «Athonite Documents», σ. 50-52.

Αναγνώστη, ο Οθωμανός σουλτάνος μάλλον θύμιζε μεταρρυθμιστή, αφού ανοικοδομούσε μια ολόκληρη πόλη μαζί με τους ναούς της, παρά το γεγονός ότι ήταν μουσουλμάνος, και συγχρόνως προσπαθούσε να αποκαταστήσει την αδικία. Ο συγγραφέας μετέβαλε την άποψή του για τον Μουράτ από τη στιγμή που είδε τον τόπο του να «αναγεννάται» από εκείνον, πιστεύοντας, κατά πάσα πιθανότητα, ότι η Θεσσαλονίκη απλώς άλλαξε διοίκηση και όχι ότι σταδιακά θα υποχωρούσε η βυζαντινή ταυτότητά της. Ο Μουράτ απάλλαξε τους κατοίκους από τη δουλεία, προωθούσε την παιδεία και αναμόρφωνε τα κτίρια της πόλης δρώντας «φιλοτίμως». Η χρήση της ελληνικής λέξης «φιλοτίμως» για την περιγραφή της δράσης του ξένου ηγέτη φανερώνει την ευκολία με την οποία ο συγγραφέας εκθείαζε έναν αλλόθρησκο κατακτητή που είχε προκαλέσει σοβαρά προβλήματα στους χριστιανούς, αρκεί εκείνος να παρουσίαζε ένα καλό προσωπείο και να παρείχε κάποιες ελευθερίες στον ηττημένο πληθυσμό.⁷⁰³

Οι ελπίδες του Αναγνώστη για την τύχη της Θεσσαλονίκης διαψεύστηκαν ξανά και η κατάσταση άλλαξε άρδην, όταν ο Μουράτ επανήλθε στην πόλη μετά από δύο ή τρία χρόνια. Κατόπιν των εισηγήσεων των συνεργατών του σουλτάνου, έγινε απογραφή των κατοίκων (απόντων και μη) και των περιουσιών τους, στην οποία συμμετείχαν και χριστιανοί που φέρθηκαν κάθε άλλο παρά πατριωτικά. Μετά την απογραφή, δημεύτηκαν σπίτια, εκκλησίες και μοναστήρια. Οι «βδελυροί» Τούρκοι είχαν εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη, αλλοιώνοντας την εθνική και χριστιανική ομοιογένεια, καταλαμβάνοντας τα σπίτια των ντόπιων, καταστρέφοντας τους ναούς και προκαλώντας μία «ακοσμία» στην πόλη, πλήρως αντίθετη με την πάλαι ποτέ ευπρέπεια και το κάλλος της. Με αυτά τα σχόλια ο συγγραφέας υπογραμμίζει την πολιτισμική διαφορά μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων. Επιπλέον, οι μονές ερημώθηκαν, οι μοναχοί κατέφυγαν σε άλλες πόλεις και το πλιάτσικο συνεχιζόταν. Μάλιστα, ο Αναγνώστης εξέφραζε την μετάνοιά του για την επιστροφή του στη Θεσσαλονίκη.⁷⁰⁴

Στο έργο του συγγραφέα αποτυπώνεται η πρόθεση να κατανοηθεί κυρίως η στάση των διχασμένων κοινωνικών τάξεων της Θεσσαλονίκης απέναντι στους Τούρκους. Ο Αναγνώστης ήταν αρκετά αντιπατικός στα γραφόμενά του, διότι εξαπέλυε ένα δριμύ «κατηγоровό» για τις πράξεις των Τούρκων στην περιοχή και στη συνέχεια άλλαζε το

⁷⁰³ Αναγνώστης, *Διήγησις*, σ. 567-23, 585-33, 60, 621-6.

⁷⁰⁴ Ο.π., σ. 627-32, 64, 661-7· ο ίδιος, *Μονωδία*, σ. 709-21, 721-19, 74, 76· ΚΟΛΟΒΟΣ, «The Monks and the Sultan», σ. 271-279.

φορτισμένο ύφος γραφής του σχεδόν εκθειάζοντας τον Μουράτ για τον τρόπο που αρχικά φέρθηκε στους κατοίκους και στην πόλη. Στο τέλος όμως, ο Αναγνώστης (όπως και οι υπόλοιποι συμπολίτες του) αντιλήφθηκε με βαρυθυμία το προσωπίο της τουρκικής διοίκησης και τα δεινά που επωμίστηκε επ' αόριστον η Θεσσαλονίκη από τους Τούρκους, που πια είχαν εγκατασταθεί εκεί και φρόντιζαν με τις πράξεις τους να καταστήσουν σαφή την πλήρη αλλαγή της πολιτικής και κοινωνικής ζωής του χριστιανικού στοιχείου.

Από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα και ύστερα, αν και το Βυζάντιο φαινόταν να βαδίζει ταχύτατα στην ολοκλήρωση της ιστορικής του πορείας, καλούνταν από τις ίδιες τις πολιτικές συγκυρίες, και κυρίως από τις πιέσεις Τούρκων και Δυτικών, να επιλέξει πλευρά και να προσδεθεί στο άρμα της Ευρώπης ή της μουσουλμανικής εξουσίας. Η αποδεκατισμένη αυτοκρατορία καλούνταν να επιλέξει χωρίς χρονοτριβές μεταξύ της πολιτικής και πολιτιστικής της κατάρρευσης ή της υποταγής της στον πάπα.

3) Η πορεία προς την πολιορκία και της άλωση της Κωνσταντινούπολης.

Η εξέταση της τελευταίας πράξης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας συνιστά ένα συνεχώς ανοικτό πεδίο προσεγγίσεων λόγω των πλούσιων πληροφοριών των πηγών της περιόδου και των πολλαπλών ερμηνειών που αυτές επιδέχονται. Τα κείμενα της εποχής, ελέω του τετελεσμένου της άλωσης, σφύζουν από παραστατικότητα αποκαλύπτοντας το βαθύτερο βλέπειν των συγγραφέων τους για το άδοξο τέλος της βασιλείας των *Ρωμαίων*.

Όπως εξετάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η σκληροπυρηνική πολιτική του Μουράτ Β΄ προμήνυε δυσοίωνες ειδήσεις για το μέλλον της αυτοκρατορίας. Για τον Σφραντζή, ένας από τους λόγους της αυξημένης επιθετικότητας των «άσεβων» εναντίον της αυτοκρατορίας και της συνεπαγόμενης άλωσής της ήταν η επικείμενη Σύνοδος Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439).⁷⁰⁵ Εν μέρει το επιχείρημά του είχε λογική βάση, αφού μία ένωση με τη δυτική Εκκλησία θα σήμαινε και τη στρατιωτική εμπλοκή των Δυτικών προς βοήθεια της παρηκμασμένης Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Βέβαια, το τολμηρό αυτό βήμα ήταν δύσκολο να εφαρμοστεί λόγω της συντριπτικής ανθενωτικής στάσης του βυζαντινού λαού, γεγονός που ήταν γνωστό στον συγγραφέα. Ας μην ξεχνάμε πως ανάλογες προσπάθειες προσέγγισης των δύο Εκκλησιών δεν είχαν ευδοκιμήσει ακόμα και όταν το Βυζάντιο βρισκόταν σε πολύ καλύτερη θέση και όχι ένα βήμα πριν τη διάλυσή του. Επιπροσθέτως, το γεγονός πως ο Σφραντζής έγραψε τα άτυπα απομνημονεύματά του αρκετά χρόνια μετά την άλωση, καθιστούν την άποψή του αντικειμενική σε μεγάλο βαθμό, γιατί είχε ολοκληρωθεί το ιστορικό φαινόμενο της κατάρρευσης της αυτοκρατορίας με την οριστική άλωσή της και μπορούσαν να εξαχθούν κάποια πρώτα πορίσματα σχετικά με τα αίτια και τις αφορμές που οδήγησαν σε αυτήν την πτώση. Ο Χαλκοκονδύλης, χωρίς να είναι φειδωλός στην εξιστόρηση των τεκταινόμενων της Συνόδου, παραθέτει τη σύνθεση της βυζαντινής αντιπροσωπείας στην Ιταλία και υπογραμμίζει την άρνηση των ημετέρων εκκλησιαστικών παραγόντων (Ματθαίου Εφέσου, Μάρκου Ευγενικού και Γεωργίου Σχολαρίου) να συνεργαστούν με τους Λατίνους. Επίσης, φροντίζει να αναφερθεί και στα εμπόδια σύγκλισης από την πλευρά των Δυτικών, που δεν ήταν άλλα από τις τυραννίδες στην Ιταλική χερσόνησο και τη μη δέσμευση του πάπα Ευγενίου για παροχή στρατιωτικής αρωγής. Σε

⁷⁰⁵ DARROUZÈS, *Les registes* (1410-1453), αρ. 3334, σ. 24, αρ. 3351-3380, σ. 34-48.

παραπλήσιο πεδίο αντίληψης, ο Ιωάννης Αργυρόπουλος και ο François Filelfe δεν έβλεπαν να υλοποιείται μια συμμαχία με τους Εσπέριους λόγω των πολιτικών προβλημάτων της Εσπέρας. Ως εκ τούτου, η αμηχανία εξωτερικής πολιτικής του Βυζαντίου εξαιτίας της άνευρης ανταπόκρισης των Δυτικών, συνέχισε να ωθεί τους Βυζαντινούς στη σύναψη βυζαντινοτουρκικών δεσμών ειρήνης, όπως θα εξεταστεί παρακάτω.⁷⁰⁶

Διαφοροποιούμενος εν μέρει από τη συγκαταβατικότητα του Χαλκοκονδύλη όσον αφορά στην κωλυσιεργία των Δυτικών απέναντι στην τουρκική προκλητικότητα, ο ουμανιστής François Filelfe από τη μία κατονομάζει τα προβλήματα των Ιταλών (τις εσωτερικές πολιτικές έριδες, το παπικό σχίσμα και την έξαρση της λοιμώδους νόσου του πλευρίτη), από τη άλλη υπενθυμίζει ότι η αμέλεια της παροχής στρατιωτικής βοήθειας στην αυτοκρατορία, ενδυνάμωνε συνεχώς τους Τούρκους, κάνοντας «ανίατο» το πρόβλημα των Βυζαντινών. Ο Filelfe μπορεί να έθιγε την αντιφατικότητα των Δυτικών, όμως έπραττε ακριβώς το ίδιο με αυτούς, στέλνοντας μάλιστα μια επιστολή στον Μωάμεθ Β΄ το 1454 και συντάσσοντας ένα ποίημα προς τιμήν του. Στην επιστολή του φτάνει στο σημείο να προβάλλει ως θεϊκή τιμωρία την κατάκτηση της Πόλης λόγω των αμαρτιών των Βυζαντινών. Στην προκειμένη περίπτωση παρατηρούμε την αυτοαναίρεση των λεγομένων του για την ανάγκη ανάσχεσης του τουρκικού κινδύνου, επαινώντας την οθωμανική αρχή και διαβεβαιώνοντας για τη βαθύτατη επιθυμία να τύχει αποδοχής και φιλίας από τον σουλτάνο ο «Σφορτίας» (δηλαδή, ο Φραντσέσκο Σφόρτσα, δούκας του Μιλάνου). Άρα, οποιασδήποτε κλίμακας αντίδραση της Δύσης υπέρ των Βυζαντινών θα ήταν εξ αρχής ανεδαφική, διότι οι Ευρωπαίοι ηγέτες κατά τα τελευταία χρόνια της αυτοκρατορίας, και λίγο καιρό μετά την πτώση της, προσέγγιζαν την Οθωμανική αρχή. Επιπλέον, εφόσον κινδύνευαν και οι «Ιταλιώτες», από τη στρατιωτική δράση του Μωάμεθ Β΄, όπως παραδέχεται ο λόγιος, ο δρόμος της συμφιλίωσης με εκείνον ήταν μονόδρομος. Βέβαια, δεν παραλείπουμε και ένα ακόμα κίνητρο για την ένθερμη επικοινωνία του Filelfe με τον διαχρονικό εχθρό των χριστιανών· την ελπίδα απελευθέρωσης των συγγενών του που είχαν αιχμαλωτιστεί από τους Τούρκους το 1453.⁷⁰⁷

⁷⁰⁶ Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 80⁴⁻²⁹· Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριῶν*, II, σ. 66³⁻⁴, 68⁹⁻¹⁴, 69¹³⁻²⁴, 75¹³⁻²³, 77⁷⁻²¹· BEKKER, *Ιστορία πολιτική*, σ. 8⁵⁻²¹· Βρυέννιος, *Επιστολαί*, αρ. 10, σ. 313¹⁴³⁻¹⁴⁵· Αργυρόπουλος, *Βασιλικός*, σ. 46¹⁶⁻²¹, 47¹⁻¹⁰· Filelfe, *Επιστολαί*, αρ. 3, σ. 5, 6.

⁷⁰⁷ Filelfe, *Επιστολαί*, αρ. 3, σ. 6, αρ. 25, σ. 53, αρ. 32, σ. 63-64, αρ. 37, σ. 73, αρ. 110, σ. 191· ο ίδιος, *A Mehmed*, σ. 266⁴⁻¹⁶, 268⁴⁰⁻⁴⁴· ΖΩΡΑΣ, *Περὶ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, σ. 20, 23.

Ο Σφραντζής, άνθρωπος με πρακτικό πνεύμα, συμφωνεί με την κρίση του εκλιπόντος αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ όσον αφορά στους αυτοκρατορικούς χειρισμούς του γιου του. Συγκεκριμένα, ο Μανουήλ Β΄ είχε εξομολογηθεί στον ιστορικό ότι ο γιος του είχε μεγάλες βλέψεις, αλλά οι καιροί είχαν αλλάξει και η αρχή δεν χρειαζόταν «βασιλιά» αλλά «οικονόμο». Αναλυτικότερα, στην απελπιστική κατάσταση της αυτοκρατορίας μόνο συμβιβασμοί μπορούσαν να πραγματοποιηθούν και όχι μεγαλεπήβολα σχέδια, όπως στην περίπτωση του καταστροφικού ρίσκου της παροχής της αυτοκρατορικής βοήθειας στον Μουσταφά και όχι στον νόμιμο και ισχυρότερο διάδοχο του οθωμανικού θρόνου ή στις προσπάθειες για εκκλησιαστική ένωση με την πλειοψηφία των Βυζαντινών να τάσσεται κατά. Αυτήν την άποψη ενστερνίζεται έμμεσα και ο Μητροπολίτης Μυτιλήνης Δωρόθεος στη *Διδασκαλία* του γράφοντας χαρακτηριστικά: «Ἐ βασιλὶς πόλεων βασιλίδων, πολλὰς μὲν συμμαχίας ἐξαρπάσασα κινδύνων» καθώς και ο Παρασπόνδυλος Ζωτικός παραθέτοντας τον εξής ισχυρισμό: «Τῆς Πόλης γὰρ ὁ βασιλεύς, αὐτὸς ὁ Παλαιολόγος, ὁποῦ ἔφθειρεν καὶ ἐχάλασεν τὸ γένος τῶν Ῥωμαίων ἀπὸ ἀνεμελείας του καὶ τῆς εὐθρύπτου φύσης».⁷⁰⁸

Η εφαρμογή της μετριοπαθούς πολιτικής αντίληψης του Μανουήλ Β΄ φαίνεται και από το γεγονός της αποστολής του αποκρισάριου Ανδρόνικου Ιάγρου το 1447, ο οποίος παρουσιαζόταν στον σουλτάνο Μουράτ ως «τάχα» φίλος και αδελφός. Εκείνη την περίοδο διαφαινόταν το δίλημμα μεταξύ της σύναψης συμφωνίας με τον «ἀμηρᾶ» ή της υλοποίησης Συνόδου για την ένωση των Εκκλησιών, αλλά λόγω «κακῆς τύχης» επιλέχθηκε η εκκλησιαστική Σύνοδος. Εξαιτίας αυτής της απόφασης ο σουλτάνος σκόπευε να στείλει στρατό στην Πόλη, ώστε να εξαναγκαστεί να επιστρέψει ο αυτοκράτορας από τη Δύση. Ο Χαλιλμπασσιάς διαφώνησε με τον σουλτάνο, υποστηρίζοντας ότι αν ο σουλτάνος επιτεθεί στην Κωνσταντινούπολη, ο Ιωάννης Η΄ θα απευθυνόταν στους Φράγκους από ανάγκη, ενώ αν ο Τούρκος ηγεμόνας προσέγγιζε ειρηνικά τους Βυζαντινούς και εκείνοι αρνούνταν, τότε μπορούσε να πράξει κατά βούληση. Η συμβουλή προς τον σουλτάνο ήταν εξαιρετικά ευφυής. Η ομόνοια των δύο πλευρών ήταν καθαρά ένα τέχνασμα για να αποφευχθεί η ενδεχόμενη εμπλοκή των δυτικών δυνάμεων και ο Οθωμανός ηγεμόνας να έχει υπό τον πλήρη έλεγχο του την Πόλη μέχρι την απόφαση για την τελική πολιορκία της.⁷⁰⁹

⁷⁰⁸ Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 82⁹⁻¹⁴. ΤΑΞΙΔΗΣ, «Η περίπτωση της ομιλίας του Δωρόθεου Μυτιλήνης», σ. 41⁵⁸⁻⁵⁹. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ή οικονόμος;*, σ. 186-188. Ζωτικός, *Ἡ ἐν Βάρναι μάχη*, σ. 71¹⁴⁶⁻¹⁵⁰.

⁷⁰⁹ Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 84¹⁻²⁷.

Μέσα από την ενεργή συμμετοχή του Σφραντζή σε διπλωματικές αποστολές εκμαιεύονται ενδιαφέρουσες πτυχές για τη στάση της άρχουσας τάξης απέναντι στον μουσουλμανικό κίνδυνο. Ο *δεσπότης* του Μυστρά, της Λήμνου και της Μεσημβρίας, Δημήτριος Παλαιολόγος ενεργούσε κατά της Πόλης ή μάλλον κατά του ίδιου του του εαυτού, σύμφωνα με το δηκτικό σχόλιο του συγγραφέα. Η συνεργασία ενός μέλους της αυτοκρατορικής οικογένειας με τον σουλτάνο ήταν ενδεικτική της πλήρους αποσάθρωσης μιας αυτοκρατορίας, της οποίας η ίδια της η άρχουσα τάξη συνεργαζόταν με τον εχθρό και μέλλοντα κατακτητή της για ιδιοτελή και μετέωρα συμφέροντα. Αναλυτικότερα, το 1442 ο συγγραφέας ήταν μάρτυρας του αποκλεισμού και της φθοράς της Κωνσταντινούπολης από τον *δεσπότη* Δημήτριο και τον τουρκικό στρατό. Μάλιστα την πρωτοβουλία γι' αυτήν την κίνηση την πήρε ο Βυζαντινός γόνος «διαπρεσβευσάμενος πρὸς βασιλέα Ἀμουράτη», σύμφωνα με τον Χαλκοκονδύλη. Ο *δεσπότης* Κωνσταντίνος Παλαιολόγος κατευθύνθηκε στην Πόλη για να αποκρούσει την επίθεση και στη συνέχεια μετέβη Λήμνο, όπου πολεμήθηκε ανεπιτυχώς από τον τουρκικό στόλο. Το 1443 Ιωάννης Η΄ αναγκάστηκε να φυλακίσει τον Δημήτριο και να του αφαιρέσει τη δικαιοδοσία επί της επαρχίας της Σηλυβρίας που ήταν στο όνομά του, παραχωρώντας την στον Κωνσταντίνο για λόγους ασφαλείας.⁷¹⁰

Οι επιθετικές ενέργειες της τουρκικής αρχής και κυρίως η καταστροφή της Πάτρας και του Εξαμιλίου το 1446 επέφεραν την αγανάκτηση του Χαλκοκονδύλη προς τον «ἀχρεῖο ὄμιλο», δηλαδή τους «σαραχόριδες» συμμάχους του στρατού του σουλτάνου, και οδήγησαν τον αυτοκράτορα έναν χρόνο αργότερα σε εξεύρεση νέων συμμαχιών μέσω μιας ενδεχόμενης επιγαμίας του με κάποιο μέλος της άρχουσας τάξης της Τραπεζούντας ή της Γοθθίας. Οι απελπισμένες κινήσεις του αυτοκράτορα θεωρούνταν δουλεία για τον Σφραντζή που είχε αναλάβει αυτήν την αποστολή. Το 1448 ο συγγραφέας ανέλαβε μία επιπλέον ταπεινωτική διπλωματική αποστολή στον Μουράτ Β΄ μεταφέροντάς του την «ἀγάπη» όλων σχεδόν των Κωνσταντινουπολιτών στο πρόσωπό του.⁷¹¹ Ο σουλτάνος είχε καθυποτάξει κυριολεκτικά το Βυζαντινό κράτος στη βούλησή του και υποδέχτηκε μάλιστα με χαρά τον Σφραντζή, προσφέροντάς του δώρα για την επιστροφή του στην Πόλη. Κατά τον αυτοκράτορα, ο θάνατος του Μουράτ Β΄ τρία χρόνια αργότερα⁷¹² ήταν μία καλή είδηση. Ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄

⁷¹⁰ Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 82⁹⁻¹⁴, 90 10-92³⁻⁸; Χαλκοκονδύλης, *Ἀπόδειξις Ἱστοριῶν*, II, σ. 80¹⁴⁻²⁴, 81¹⁻²⁰.

⁷¹¹ DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3519, σ. 132.

⁷¹² *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 54, §16, σ. 390.

βρισκόταν σε πλήρη απελπισία, εναποθέτοντας τις ελπίδες σωτηρίας της αυτοκρατορίας στον θάνατο του μουσουλμάνου ηγεμόνα, όμως ο Σφραντζής δεν ενστερνιζόταν την άποψη του αυτοκράτορα. Αντιθέτως, γι' αυτόν ο θάνατος του Μουράτ ήταν ένα οδυνηρό γεγονός, γιατί ο εκλιπών ήταν ηλικιωμένος, είχε προσπαθήσει να καταλάβει την Πόλη ανεπιτυχώς και δεν σκόπευε να το ξανατολήσει. Ήθελε μόνο «ἀγάπη» και «ειρήνη», ενώ ο Μωάμεθ Β΄ ήταν από παιδί «ἐχθρός τῶν χριστιανῶν» και αποφασισμένος να εισβάλει στη Βασιλεύουσα. Η άποψη του ιστορικού χαρακτηρίζεται ρεαλιστική, αφού αργά ή γρήγορα ο εχθρικά διακείμενος και αδιάλλακτος με τους Βυζαντινούς, Μωάμεθ Β΄, θα προέβαινε στην πολιορκία της Πόλης. Ο ισχυρισμός περί επιδίωξης «ἀγάπης» και «ειρήνης» από τον προκάτοχο του σουλτάνου μεταφράζεται περισσότερο ως υπερβολή του Σφραντζή με στόχο την υπερτόνιση της επικινδυνότητας του Μωάμεθ Β΄ ακόμα και σε σύγκριση με έναν αποδεδειγμένα πολεμοχαρή και επιθετικό κόντρα στην αυτοκρατορία Τούρκο αρχηγό.⁷¹³ Ο τελευταίος μάλιστα είχε ενισχύσει περισσότερο τη στρατιωτική του δύναμη στη Μ. Ασία και τα Βαλκάνια με την αξιοποίηση του ουγγρικής σύλληψης κανονιού και το 1439 είχε στείλει «πονηρῶς» στον Σέρβο πεθερό του, τον «Σατανᾶν» Φαδουλάχ, άνθρωπο «κακοποιό» και «ἄσπονδο ἐχθρό» των χριστιανῶν που ως μεσάζων τον προέτρεπε σε δολοφονίες των «ἀπίστων» μέχρι εκείνοι να επιστρέψουν στη διδασκαλία του μοναδικού Θεού και του Μεγάλου Προφήτη.⁷¹⁴

Ο Σφραντζής κατανοώντας την άσχημη ροπή των πραγμάτων εξέτασε εκ νέου το αυτοκρατορικό συνοικέσιο ως ὑστατη λύση για τη σωτηρία της αυτοκρατορίας και το 1451 έπεισε τον Κωνσταντίνο ΙΑ΄ να επιδιώξει γάμο με τη Μάρα, τη χήρα του σουλτάνου Μουράτ και κόρη του δεσπότη της Σερβίας, ώστε να συνδεθεί η βυζαντινή αυλή με το γένος του σουλτάνου. Ο συγγραφέας προσπαθούσε να πείσει τον Κωνσταντίνο για το συνοικέσιο με την αλλοδαπή ευγενή, λέγοντάς του πως δεν ήταν παράδοξο, αφού η δέσποινα Ευδοκία παρόλο που είχε παντρευτεί Τούρκο και είχε τεκνοποιήσει μαζί του, την επέλεξε ως σύζυγο ο παππούς του αυτοκράτορα. Τελικά, το σχέδιο του Σφραντζή δεν ευδοκίμησε, αφού η χήρα προτίμησε να μη νυμφευτεί.⁷¹⁵

⁷¹³ Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 98₁₃₋₁₉, 100₉₋₂₄, 104₁₃₋₁₇, 106₁₋₂₁. Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ἱστοριῶν*, II, σ. 114, 117₂₃₋₂₅, 118, 119₁₈₋₁₉.

⁷¹⁴ Δούκας, *Ἱστορία Τουρκο-βυζαντινή* σ. 261₅₋₂₃, 265₁₋₁₅. Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ἱστοριῶν*, II, 177₁₄₋₁₇. Κριτόβουλος, σ. 7₃₋₆.

⁷¹⁵ Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 108₁₀₋₁₉, 110₁₋₂₄, 112₂₄₋₂₅. DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3536, σ. 135. HEAD, *Imperial Twilight*, σ. 152.

Το ίδιο έτος κυκλοφορούσε η φήμη ότι ο Μωάμεθ Β΄ θα έχτιζε κάστρο στο Στενόν περί των Ασωμάτων. Ο αυτοκράτορας ζήτησε να έλθει ο αδελφός του από τον Μοριά στην Πόλη. Ένας από τους δύο αδελφούς έπρεπε να ζητήσει βοήθεια από τις δυτικές αυλές και ο Σφραντζής θα πήγαινε στην ανιψιά του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ στην Κύπρο και μετά στην Ιβηρία για να βρει νύφη στον αυτοκράτορα. Μετά το ναυάγιο του συνοικεσίου με τη Μάρα η ύστατη επιλογή ήταν οι Δυτικοί. Τον Μάρτιο του 1452 ολοκληρώθηκε το χτίσιμο του κάστρου στο Στενό και τον Ιούνιο ξεκίνησε ο αποκλεισμός της Πόλης. Στις 4 Απριλίου του 1453 ο σουλτάνος πολιορκούσε από παντού τη Βασιλεύουσα. Ο αυτοκράτορας απόλυτα απελπισμένος διέταξε κάτι πρωτάκουστο· την αντίσταση στα κάστρα από όλους τους Βυζαντινούς (κοσμικούς και εκκλησιαστικούς) και εμπιστεύτηκε στον Σφραντζή την καταγραφή των ανθρώπων και των διαθέσιμων όπλων της Κωνσταντινούπολης.⁷¹⁶

Ο Σφραντζής στο τέλος του έργου του, σε αντίθεση με άλλους συγγραφείς του 15^{ου} αιώνα, παρουσιάζει ελάχιστα τα γεγονότα κατά τη διάρκεια της πολιορκίας και εξαπολύει ένα βαρύτατο «κατηγορώ» στους αυτουργούς της άλωσης. Στις 29 Μαΐου του 1453 ο Μωάμεθ Β΄ πήρε την Πόλη. Ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ είχε σκοτωθεί στο πεδίο της μάχης⁷¹⁷ και ο Σφραντζής υπέφερε από την «άθλια» αιχμαλωσία του, την οποία εξαγόρασε αργότερα. Ο ίδιος έσωσε τη γυναίκα του, αλλά τα παιδιά του φονεύθηκαν από τους Τούρκους. Το προσωπικό του δράμα και η ενεργή συμμετοχή του στις τελευταίες δραματικές στιγμές της αυτοκρατορίας έγιναν οι αιτίες για το ξέσπασμά του κατά της υποκρισίας ορισμένων μελών της βυζαντινής αριστοκρατίας και των υπόλοιπων χριστιανικών ηγεμονιών της Δύσης. Ο Σφραντζής εξαπολύει μύδρους στους χριστιανούς της Ευρώπης, οι οποίοι έμεναν άπρακτοι στη διάρκεια της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης. Οι Σέρβοι δεν βοήθησαν, επιλέγοντας τον ρόλο του διαμεσολαβητή του σουλτάνου για την ειρήνευση με τους Ούγγρους. Επιπλέον, η ειρήνη μεταξύ Ούγγρων και Σέρβων συντέλεσε στην απρόσκοπτη επίθεση του σουλτάνου στην Πόλη. Αυτός ο «άθλιος» (ο Σέρβος κράλης) δεν κατανοούσε πως αν αφαιρούνταν η κεφαλή (δηλαδή η Κωνσταντινούπολη) από το σώμα, τα υπόλοιπα μέρη θα νέκρωναν. Ο παραπάνω συλλογισμός του ιστορικού κρίνεται ορθός και προφητικός. Η προδοτική άρνηση βοήθειας προς την αυτοκρατορία θα σήμαινε αργά ή γρήγορα την

⁷¹⁶ Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 118¹⁷⁻²⁹, 130⁶⁻¹⁶, 132⁴⁻²². Barbaro, *Diary*, σ. 9.

⁷¹⁷ Οι περισσότερες πηγές τις εποχής επιβεβαιώνουν τον θάνατο του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ στο πεδίο της μάχης, ενώ μια μειοψηφία εξ αυτών υποστηρίζει την διαφυγή του από την Κωνσταντινούπολη, βλ. NICOL, *The Immortal Emperor*, σ. 75-90.

κατάρρευση των χριστιανικών ηγεμονιών και την επικράτηση του Ισλάμ. Άκαρπη υπήρξε και η εξεύρεση στρατιωτικής ενίσχυσης από την Βενετία, καθώς κυριαρχούσαν ο «φθόνος» και «κακία» για την αυτοκρατορία.⁷¹⁸

Η προδοτική συμπεριφορά εις βάρος της πρωτεύουσας του Βυζαντινού κράτους εντοπίζεται και στο εσωτερικό της. Οι άρχοντες της Πόλης (Αλωίζος Λορδάς, Αντώνιος Διέλδος) με βενετική καταγωγή ενδιαφέρονταν μόνο για τα αξιώματά τους, σύμφωνα με τον ιστορικό. Ο καρδινάλιος της Ρωσίας επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη και παρόλο που δέχτηκε πρόταση να χριστεί πατριάρχης ή να μνημονεύεται πριν από τον πάπα, βρήκε ως δικαιολογία ότι δεν ήταν σωστό να δημιουργηθεί και εσωτερική θρησκευτική διαμάχη στην πρωτεύουσα, αφού οι Βυζαντινοί είχαν ήδη να αντιμετωπίσουν τους Τούρκους. Ο αυτοκράτορας όντας απελπισμένος παραχωρούσε το ύψιστο αξίωμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον Ρώσο εκκλησιαστικό ταγό. Οι αυτοκρατορικές προτάσεις ήταν τόσο ανήκουστες και ακραίες, όσο το απαιτούσαν οι καιροί. Εξάλλου, η διπλωματία με τον σουλτάνο ήταν πια παρελθόν. Μόνο η εξωτερική βοήθεια ίσως έσωζε την ηγεμονία του και αυτό το είχε αντιληφθεί ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄. Ο Σφραντζής δεν κρύβει το πόνο του και συνεχίζει να ασχολείται με την έλλειψη βοήθειας από τις υπόλοιπες χριστιανικές δυνάμεις στην πιο κρίσιμη για την επιβίωσή της στιγμή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το έντονο ύφος της γραφής του φτάνει στο απόγειό της με τη χρήση ειρωνείας και ρητορικών ερωτήσεων. Οι βολές του είχαν ως αποδέκτες τους χριστιανούς της Σερβίας, της Τραπεζούντας, της Ιβηρίας, της Ουγγαρίας και της Βλαχίας οι οποίοι ούτε καν κρυφά δεν προσέφεραν τις ενισχύσεις τους στην αυτοκρατορία. Επιπροσθέτως, οι κατηγορίες για τους Σέρβους ήταν δηκτικότερες, επειδή εκείνοι επέλεξαν την τουρκική πλευρά, καθ' ομολογίαν των ίδιων των Τούρκων. Βέβαια, ο συγγραφέας για να είναι ακριβοδίκαιος με την προσφορά έξωθεν βοήθειας, αποκαλύπτει πως η στρατιωτική και χρηματική ενίσχυση από τους Καταλανούς με αντάλλαγμα τη Λήμνο δεν εξετάστηκε ποτέ από τους Βυζαντινούς. Επίσης, οι ιδιοτέλειες δεν έλειψαν και από την ανώτερη τάξη. Κάποιοι άρχοντες ζητούσαν ανταλλάγματα για την αντίσταση στους Τούρκους. Παραδείγματος χάρη, ο Ίαγκος ζήτησε από τον αυτοκράτορα να του παραχωρήσει τη

---

⁷¹⁸ Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 134¹⁻¹⁹, 136¹⁻²². *Βρ. Χρον.*, τ. 1, αρ. 34, §19, σ. 270, αρ. 51, §17, σ. 369· Κωδινός, *Περί τῆς ἀλώσεως*, σ. 165

Σηλυβρία ή τη Μεσημβρία. Τελικά, του παραχωρήθηκε η Μεσημβρία με χρυσόβουλλο που ετοίμασε ο Σφραντζής.⁷¹⁹

Ο Σφραντζής σε λίγες μόλις σελίδες παρέδωσε στο αναγνωστικό κοινό με εναργή και αντικειμενικό τρόπο τα κομβικότερα γεγονότα των βυζαντινο-τουρκικών σχέσεων. Ο ρόλος του στην πολιτική ζωή της αυτοκρατορίας του επέτρεψε να αποκαλύψει αφενός τις αποφάσεις των Βυζαντινών αρχόντων σχετικά με την αντιμετώπιση του τουρκικού κινδύνου, αφετέρου τα κίνητρα και τον τρόπο σκέψης τους πίσω από τις εκάστοτε αποφάσεις, στοιχείο σπάνιο για έναν Βυζαντινό ιστορικό. Η ηθογραφία, τρόπον τινά, στο *Χρονικό* του Σφραντζή καθιστά το έργο του ιδιαίτερο. Η συγγραφική του προσπάθεια ξεχωρίζει επίσης και για την ξεκάθαρη απόδοση ευθυνών για την άλωση της Πόλης όχι μόνο σε εσωτερικούς παράγοντες αλλά και σε ολόκληρο τον χριστιανικό κόσμο που έμεινε αμέτοχος στο δράμα των Βυζαντινών χρησιμοποιώντας ποταπές δικαιολογίες. Στις τελευταίες σελίδες του έργου του «ξεδιπλώνεται» ο πόνος και η οργή ενός Βυζαντινού των μέσων του 15^{ου} αιώνα, ο οποίος δεν υπέκυψε σε μικροσυμφέροντα και χάρη στη δύναμη της ανώτερης κοινωνικής του θέσης πάλεψε για τη σωτηρία της αυτοκρατορίας.

Σημαντικό σταθμό στη διαλεύκανση των βυζαντινο-τουρκικών συσχετισμών αποτελεί η εξιστόρηση των τελευταίων χρόνων της αυτοκρατορίας από τον Δούκα που αποκαλύπτουν εναργώς τους ύστατους πολιτικούς ελιγμούς της καταδικασμένης αυτοκρατορίας καθώς και την αντίληψή του για τους Τούρκους. Μετά τον θάνατο του Ιωάννη Η΄ το 1449, ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ μετέβη στην Πόλη και με την αυτοκρατορική ιδιότητα έστειλε πρέσβεις και δώρα στον Μουράτ.⁷²⁰ Μία από τις πρώτες κινήσεις του νέου Βυζαντινού ηγεμόνα ήταν ο γάμος του γιου του με την κόρη ενός εκ των ηγεμόνων της Αρμενίας, που ήταν θυγατέρα του Τουργατήρ, αρχηγού των Τουρκομάνων. Αναγνωρίζεται πλέον ξεκάθαρα η προσπάθεια του αυτοκράτορα να ειρηνεύσει όσον το δυνατόν γρηγορότερα με τον «Μωράτ» ή εναλλακτικά να εξασφαλίσει μία έτερη τουρκική συμμαχία σε περίπτωση σύγκρουσης μαζί του. Οι ύστατες προσπάθειες στρατιωτικής αντιμετώπισης των Οθωμανών δεν στηρίζονταν τόσο στα χριστιανικά έθνη αλλά στην επιδίωξη συμμαχιών με άλλους τουρκικούς πληθυσμούς. Η δυτική βοήθεια έμοιαζε περισσότερο ουτοπική απ' ό,τι μια πιθανή, βραχύβια αν και αμφίβολης

⁷¹⁹ Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 138¹⁻²⁶, 140¹⁻²⁹, 142³⁻¹⁴. Ζωτικός, *Ἡν ἐν Βάρναι μάχη*, σ. 56⁴⁶⁻⁴⁹.

⁷²⁰ DÖLGER, *Regesten*, τ. 5, αρ. 3524, σ. 133.

έκβασης συμμαχία με την τουρκική πλευρά. Εξάλλου, το Βυζαντινό κράτος συντηρούνταν ακόμα χάρη σε αυτές τις συμμαχίες.⁷²¹

Ο Μουράτ Β΄ απεβίωσε στην Καλλίπολη το 1451 και πλήθος κόσμου προσκυνούσε τη σωρό του. Η συγκεκριμένη πληροφορία της *Τουρκο-βυζαντινής ιστορίας* εγείρει το ερώτημα σχετικά με το κατά πόσο είχε μειωθεί το χριστιανικό στοιχείο στην πόλη. Η φράση «συφερτός λαού» είναι αντιπροσωπευτική της οπτικής του συγγραφέα για τον μουσουλμανικό κόσμο στην Καλλίπολη. Βέβαια, σύμφωνα με τον Δούκα, ο Μουράτ Β΄ τιμωρούσε λιγότερο από τον «βάρβαρο» πατέρα του, ήταν ευνοϊκότερος απέναντι στους φτωχούς «άσεβεις» του γένους του αλλά και στους χριστιανούς και δεν επιθυμούσε με δίψα την καταδίωξη του Βυζαντινού έθνους. Επιπλέον, ο εκλιπών δεχόταν τους πρέσβεις για σύναψη ειρήνης και μισούσε τις μάχες. Παρόμοια επιχειρηματολογία με το Δούκα εκφράζει και ο Σφραντζής. Ο τελευταίος αποκαλούσε τον Μεχεμέτ (Μωάμεθ Β΄) εχθρό των χριστιανών, ενώ για τον Μουράτ Β΄ πίστευε πως λόγω προχωρημένης ηλικίας προτιμούσε τη συμφιλίωση με τους Βυζαντινούς και δεν σκόπευε να επιτεθεί ξανά στην Πόλη.⁷²²

Ο Μωάμεθ Β΄ προσδιοριζόταν από τον Δούκα ως «αίμοβόρο θηρίο» που κατέφθιρε και αφάνιζε κόσμο. Με παρόμοιο τρόπο, αλλά χωρίς προσωπικούς χαρακτηρισμούς, παρουσιάζεται ο σουλτάνος και στο έργο του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη. Ο δεσπότης της Σερβίας όταν πληροφορήθηκε τον θάνατο του γαμπρού του Μουράτ, έστειλε αποκρισάριους στον Μωάμεθ Β΄, προκειμένου να ανανεώσει τις συνθήκες που είχε συνάψει με τον εκλιπόντα πατέρα του σουλτάνου. Ο σουλτάνος προθυμοποιήθηκε να συμπράξει εκ νέου με τους Σέρβους, όχι γιατί ήθελε να ηγεμονεύει ειρηνικά, αλλά γιατί έτσι κέρδιζε χρόνο, μέχρις ότου προετοιμαστεί για να μπορέσει να προβεί σε αδικίες και ανομίες. Αντιθέτως, οι Κωνσταντινουπολίτες έγιναν «δυστυχείς» με την είδηση της αλλαγής της εξουσίας στους Οθωμανούς. Η αμαύρωση του ονόματος του νέου σουλτάνου και του Ισλάμ συνεχιζόταν στην *Τουρκο-βυζαντινή Ιστορία*. Ο Μωάμεθ Β΄ ήταν «λύκος», «φθορέας τοῦ χριστιανικοῦ ποιμνίου», «ὄφις τοῦ Σατανᾶ» και «ἐχθρὸς τοῦ σταυροῦ καὶ τῶν πιστευόντων». Ο ίδιος δέχτηκε επίσης τους Βυζαντινούς πρέσβεις το 1451 δίνοντας όρκο στον «ψευδοπροφήτη» και στις ««μιαρὰς βίβλους», δηλαδή στα ιερά κείμενα του Ισλάμ, για την εφ' όρου ζωής αγάπη με τον αυτοκράτορα, αλλά αυτό

⁷²¹ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 279₁₄₋₂₅.

⁷²² Ό.π., σ. 283₁₋₂₆, 285₁₋₁₅. Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 98₁₃₋₁₉, 100₉₋₂₄, 104₁₃₋₁₇, 106₁₋₂₁. Για την ηπιότερη πολιτική του Μουράτ Β΄ σε σχέση με την ασυγκράτητη πολιτική του Βαγιαζήτ Α΄, βλ. İNALCIK, «Ottoman Historiography», σ. 155.

ήταν ένα ακόμα «φιλικόν προσωπεῖον» του, κατά τον Δούκα. Ο συγγραφέας είχε αντιληφθεί νωρίς την υποκρισία του σουλτάνου και την έλλειψη οποιασδήποτε κίνησης για ειρηνική συνύπαρξη με τους χριστιανούς σε αντίθεση με τους προκατόχους του.⁷²³

Το 1451 ο «σαρκοβόρος δαίμονας» Μωάμεθ Β΄ εκστράτευσε κατά του Καραμάν (δηλαδή κατά των Καραμανληδών του Ικονίου) με την πρόφαση ότι ο δεύτερος ήταν «ἀκίβδηλος» φίλος των χριστιανών, ενώ παράλληλα επεδείκνυε μια επίπλαστη ειρηνική διάθεση σε όλους τους χριστιανούς. Στην πραγματικότητα, ο σουλτάνος επιτέθηκε στα εδάφη του Καραμάν, γιατί ο δεύτερος, μετά τον θάνατο του Μουράτ Β΄, διεκδικούσε τη γη των προγόνων του που διοικούνταν από τους Οθωμανούς. Ο Δούκας φέρεται να συμφωνεί με τη διεκδίκηση του Τούρκου μπέη και αποκαλεί τον Μωάμεθ Β΄ «κιο τοῦ ἄρπαγος». Ο σουλτάνος τελικά υποχώρησε και σύναψε ειρήνη με εκείνον λόγω του φόβου ενός συνασπισμού του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ με τον Καραμάνο εμίρη, τον Ορχάν και τα χριστιανικά έθνη, που ίσως συντελούσε στην κυριαρχία του Βυζαντινού αυτοκράτορα σε Ανατολή και Δύση. Το επιχείρημα του Μεχεμέτ (Μωάμεθ Β΄) για τον ενδεχόμενο στρατιωτικό συνασπισμό εναντίον του δείχνει αφενός την προνοητικότητα του απέναντι σε μελλοντικές απειλές, αφετέρου την πιθανότητα ανατροπής της αρνητικής κατάστασης για το Βυζάντιο μέσω ετερόκλητων συμμαχιών, κοινής βούλησης και άμεσης δράσης.⁷²⁴

Ο σουλτάνος σκόπευε να κατασκευάσει κάστρο στο Στόμιο του Ιερού «ὑπεράνω τῆς Πόλεως». Οι χριστιανοί «ὑπεράλγησαν» στο άκουσμα αυτής της πληροφορίας. Σύμφωνα με τον Δούκα, οι Βυζαντινοί αναφωνούσαν ότι έφτασε το τέλος της Κωνσταντινούπολης και η φθορά του γένους. Στο μυαλό όλων κυριαρχούσε η πεποίθηση ότι διένυαν τις ημέρες του «ἀντιχρίστου». Ο συγγραφέας αποτυπώνει το σφυγμό της εποχής σχετικά με τις ανησυχίες των Βυζαντινών για το τι θα απογίνουν και μεταδίδει το άσχημο κλίμα στην αυτοκρατορία, κάνοντας λόγο για κλαθμό της Πόλης, των νησιών, των χριστιανών της ανατολής και των Δυτικών. Ο αυτοκράτορας έστειλε πρέσβεις στον Μωάμεθ Β΄ υπενθυμίζοντάς του πως ο Μουράτ Β΄ δεν είχε χτίσει πύργο στην αυλή της Πόλης και ειρήνευε με τους Βυζαντινούς. Η βυζαντινή πλευρά αντιλήφθηκε πως με το χτίσιμο του κάστρου στο Στόμιο του Ιερού ο σουλτάνος καθιστούσε απροσπέλαστη την ποντική θάλασσα στους Φράγκους και προκαλούσε

⁷²³ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 287₁₄₋₁₅, 289₁₋₃₀. Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριῶν*, II, σ. 155₁₈₋₂₃, 165₁₈₋₂₅, 166₁₋₂₀.

⁷²⁴ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 291₄₋₂₁, 295₁₂₋₃₂.

λιμοκτονία λόγω αδυναμίας εισαγωγής αγαθών στην πρωτεύουσα. Συνεπώς, είχε αρχίσει η αντίστροφη μέτρηση για την αυτοκρατορία. Ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ προσπαθούσε με επίκληση στο συναίσθημα (ελλείπει εναλλακτικής επιχειρηματολογίας) να αναστείλει τα σχέδια του Μωάμεθ Β΄. Η αυτοκρατορική πρεσβεία διατεινόταν τα φιλικά αισθήματα των Βυζαντινών στον «τύραννο». Εκείνος μένοντας προσηλωμένος στις αποφάσεις του, στήριξε την επιχειρηματολογία του στο αναφαίρετο δικαίωμα κτισίματος φρουρίου, ώστε να προστατεύσει τον ισλαμικό πληθυσμό των γύρω περιοχών από την επιθετικότητα των δυτικών δυνάμεων (Φράγκων και Ούγγρων).⁷²⁵

Το 1452 ο Μωάμεθ Β΄ ξεκίνησε τις προετοιμασίες για το κάστρο. Προχωρούσαν τα βουλευμάτα του «τυράννου», σύμφωνα με τον ιστορικό. Το θέρος ήταν κοντά και ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ προσέφερε διάφορα δωρήματα στον «άνήμερο δράκοντα». Οι απελπισμένες κινήσεις του αυτοκράτορα ήταν προφανείς. Ο Μωάμεθ Β΄ ζήτησε να μην εμποδιστούν οι Τούρκοι που θα έφερναν τα ζώα τους για να τραφούν στα χωράφια των Βυζαντινών, ώστε να προκαλέσει την επίθεση των Βυζαντινών, δυναμιτίζοντας το κλίμα μεταξύ των πολιορκούμενων, που είχαν φτάσει στα όριά τους, και των Τούρκων.⁷²⁶

Ο σουλτάνος διέταξε να αφήσουν τα ζώα των Τούρκων να βοσκήσουν και να καταστρέψουν τα στάχνα και τους καρπούς των Βυζαντινών. Στη συνέχεια τα ξένα στρατεύματα κατέσφαξαν τους κατοίκους στο φρούριο Επιβάτες. Όταν ο αυτοκράτορας πληροφορήθηκε το γεγονός, έκλεισε τις πύλες της Πόλης για την προστασία των υπηκόων του, δεσμεύοντας παράλληλα όσους Τούρκους βρίσκονταν εντός της. Οι ευνούχοι, οι οποίοι είχαν και αυτοί αποκλειστεί, απειλούσαν τον Βυζαντινό ηγεμόνα να τους ελευθερώσει πριν τη δύση, γεγονός που συνιστά την απαξίωσή τους στο πρόσωπό του. Κατά τον Δούκα, ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ πίστευε ότι δεν θα μπορούσε να προσφέρει κάτι, αν ήταν στη βούληση του Θεού να πέσει η Πόλη στα χέρια των Τούρκων, χωρίς όμως να απορρίπτει το ενδεχόμενο συμφιλίωσης με τον «τύραννο» Μωάμεθ Β΄, αν εκείνος άλλαζε τις αποφάσεις του. Επομένως, η ύπατη εξουσία του Βυζαντινού κράτους κατανοούσε πια πως οποιαδήποτε σύμπνοια με τον

⁷²⁵ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 297²⁻³¹, 299¹⁻²⁴.

⁷²⁶ Ο.π., σ. 301¹⁻⁸, 303⁵⁻²¹, 305¹⁶⁻³⁵.

«άλαζόνα» και «βάρβαρο» Μωάμεθ ήταν σχεδόν αδύνατη, αλλά θα πάλευε μέχρι τέλους για την προστασία των κατοίκων της.⁷²⁷

Ο Δούκας αναγνωρίζει τις καλές προθέσεις και τις απέλπιδες προσπάθειες του Κωνσταντίνου ΙΑ΄, φροντίζοντας όμως να θίξει τη λανθασμένη απόφασή του να αρνηθεί την ικανοποιητική πληρωμή του Ούγγρου τεχνίτη της πυρίτιδας για τη διαχείριση της εφεύρεσής του από τους Βυζαντινούς με αποτέλεσμα την καταφυγή του τεχνίτη στον «βάρβαρο». Εκτός από την εφαρμογή της πυρίτιδας στις πολεμικές αναμετρήσεις και το ασύγκριτο στρατιωτικό πλεονέκτημα του τουρκικού στρατού, η ψυχολογία των εισβολέων ήταν στο ζενίθ και με θρησκευτικό ζήλο ισχυρίζονταν πως με την ευχή του Προφήτη θα έπαιρναν την Πόλη.⁷²⁸

Η πλειοψηφία των μελών της Ορθόδοξης Εκκλησίας (κοσμικών και μη) στα ύστατα χρόνια της αυτοκρατορίας λειτουργούσε ανασταλτικά στις προσπάθειες της ένωσης των δύο Εκκλησιών και κατά συνέπεια της αντιμετώπισης του μουσουλμανικού κινδύνου. Ο Γεννάδιος Σχολάριος υιοθετούσε το στείρο και στερεοτυπικό μοτίβο της απόδοσης των δεινών της αυτοκρατορίας στην τύχη και στις λανθασμένες επιλογές στις αμαρτίες και στην τύχη των Βυζαντινών. Αυτές οι επιλογές περιλάμβαναν την απομάκρυνση από τον Θεό, τη δογματική προσέγγιση με τους Φράγκους, την «αίχμαλωσία» τους από αυτούς και τη συνεπαγόμενη έλλειψη ευσέβειας. Οι όποιες ελπίδες λύτρωσης της αυτοκρατορίας χάνονταν, όταν εξέχοντα πρόσωπα της Ορθοδοξίας, όπως ο Σχολάριος, θεωρούσαν ασέβεια την ένωση με την καθολική Εκκλησία, συμπαρασύροντας και τον λαό, ο οποίος ήταν στην πλειοψηφία του ανθενωτικός. Ωστόσο, ο ίδιος, με ρεαλισμό, πέρα από τις αοριστολογίες περί αμαρτιών και την εναντίωσή του στις ενωτικές πρωτοβουλίες, δεν έπαυε να κατηγορεί από κοινού Δυτικούς και Βυζαντινούς για την αδυναμία τους να προστατεύσουν στρατιωτικά την αυτοκρατορία από τους Τούρκους και να επιπλήττει όσους αμαρτάνοντες Βυζαντινούς χρησιμοποιούσαν προφάσεις όπως τα βάρη των δεσποτών, τις ανάγκες της ζωής και την άγνοια των ποιμένων για τη συνδιαλλαγή τους με τους «βαρβάρους».⁷²⁹

Ο Δούκας χαρακτηρίζει τον λαό χυδαίο και αγοραίο, αφού αναθεμάτιζε τους ενωτικούς, αρνιόταν κατηγορηματικά τη λατινική στρατιωτική βοήθεια και εναπέθετε

⁷²⁷ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 305¹⁶⁻³⁵, 307¹⁵⁻¹⁶, 309²⁻⁵.

⁷²⁸ Ο.π., σ. 307²⁰⁻²⁶, 309¹⁻⁵, 313¹⁷⁻¹⁸. 707²⁰⁻²².

⁷²⁹ Ο.π., σ. 315³⁻⁶, 315²⁸⁻²⁹, 317¹⁻³⁰. Γεννάδιος, *Άπαντα*, τ. 4, σ. 216³⁰⁻⁴⁰, 222¹⁻⁷, 481¹⁻²⁶. ο ίδιος, *Άπαντα*, τ. 1, σ. 180⁵⁻¹⁸, 256¹⁻¹¹, 303⁷⁻²⁰. PAPADEMETRIΟΥ, *The Greek Orthodox Church*, σ. 65.

μοιρολατρικά στην Παναγία τη σωτηρία της αυτοκρατορίας από τους μουσουλμάνους της Μ. Ασίας. Οι Βυζαντινοί ήταν τυφλωμένοι από θρησκευτικό φανατισμό και με δικαιολογημένη, εν μέρει, την καχυποψία απέναντι στο λατινικό στοιχείο εξαιτίας της αναξιοπιστίας του στο παρελθόν δεν δέχονταν την οποιαδήποτε σύμπνοια με τους Δυτικούς. Το 1452 πραγματοποιήθηκε δέηση όλων χριστιανών (Ιταλών και Βυζαντινών) στην Αγία Σοφία και συμφωνήθηκε από τους πιο μετριοπαθείς ότι μετά τη γαλήνευση με τους Τούρκους θα συζητούσαν για τους όρους της ένωσης των δύο Εκκλησιών. Στην *Τουρκο-βυζαντινή ιστορία* οι ανθενωτικοί χαρακτηρίζονται κενόδοξοι, μισόκαλοι, η τρυγία του γένους των Ελλήνων, το άνθος της υψηλοφροσύνης. Η σκληρή τοποθέτηση του συγγραφέα επεξηγείται από τον ίδιο, ο οποίος παραδίδει ένα βασικό επιχείρημα των ανθενωτικών: Αν ο Θεός κατατροπώσει τον «μεγάλο δράκοντα» που πρόκειται να καταπιεί την Πόλη, τότε θα σκέφτονταν την πιθανότητα της εκκλησιαστικής ένωσης. Ο ιστορικός εξίσταται με τη στάση των «άθλιων» ανθενωτικών, οι οποίοι απέρριπταν τη μοναδική πιθανότητα να σωθεί άμεσα η αυτοκρατορία, μη κατανοώντας τη δυσχερή τη θέση της, η οποία δεν άφηνε περιθώρια υπεροψίας στην ενωτική πρωτοβουλία.⁷³⁰

Η στάση των αντιπροσώπων της Ορθοδοξίας παρέμενε τροχοπέδη απέναντι στο μέλλον του Βυζαντινού κράτους. Οι ιερείς, οι μοναχοί και οι νεωκόροι/ες δεν μεταλάμβαναν, αντιλαμβάνονταν ως μiasma τη Θεία Λειτουργία με τους Δυτικούς, απέφευγαν τους ναούς που δεν τους λόγιζαν για χριστιανικούς και προτιμούσαν στωικά να πέσουν στα χέρια των «βαρβάρων», μολύνοντας την ψυχή και το σώμα τους. Επομένως, εφόσον ένα μεγάλο τμήμα του ανθενωτικού κωνσταντινουπολίτικου πληθυσμού, όπως αυτό των ιερέων και των μοναχών, δήλωνε την επικείμενη παράδοσή του στους μουσουλμάνους εισβολείς, η αντίσταση ήταν καταδικασμένη να αποτύχει εκ των έσω. Στην *Τουρκο-βυζαντινή ιστορία* παρατίθεται μία μαρτυρία του ίδιου του συγγραφέα για μία μοναχή που έτρωγε κρέας, φορούσε τα «ἄμφια» των «βαρβάρων», θυσίαζε στον «ψευδοπροφήτη» και ομολογούσε ανεπαίσχυντα την ασέβειά της. Ο Δούκας σαν συγγραφέας, παρά τη δραματική ένταση των γεγονότων, δεν χάνει συνήθως το μέτρο όσον αφορά στην αντικειμενική εξιστόρηση των γεγονότων της περιόδου. Βέβαια, η ακραιφνής ενωτική στάση του εγείρει αμφιβολίες για την αδέκαστη παρουσίαση των ανθενωτικών. Πιθανότατα, με την παραπάνω μαρτυρία,

---

⁷³⁰ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 317¹⁶⁻²², 319¹⁻¹⁴. Ἀργυρόπουλος, *Βασιλικός*, σ. 46¹⁶⁻²¹. DENNIS, «Documents of Manuel Palaeologus», αρ. 25, σ. 56-57.

αληθή ή μη, προβάλλεται με μια δόση υπερβολής η υποκρισία μίας μερίδας ανθενωτικών που προτιμούσαν τον τουρκικό ζυγό από τη σύμπνοια των δύο Εκκλησιών και τη σωτηρία του Βυζαντινού κράτους. Εκτός αυτού, την περίπτωση της αυτομόλησης ή και της απειλής αυτομόλησης στο Ισλάμ θίγει με πικρία και ο Γεννάδιος.⁷³¹

Η τελική επίθεση των Τούρκων πλησίαζε και ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ τον χειμώνα του 1453 συγκέντρωνε τρόφιμα για τους κατοίκους λόγω της άφιξης του «τυράννου» την άνοιξη. Ένας από τους στρατηγούς του σουλτάνου ονόματι Καρατζιάπεγες εμποδίζε την φυγή των Ρωμίων από την Πόλη, οι οποίοι οργάνωναν τον αντιπερισπασμό των αντιπάλων. Παρά την παρεμπόδιση της ελευθερίας των κινήσεών τους οι Βυζαντινοί μπορούσαν να φτάσουν με πλοία μέχρι την Κύζικο, να λεηλατήσουν τα χωριά των Τούρκων κοντά στον αιγιαλό και να σφάζουν τους κατοίκους τους. Επιπλέον, οι «Ρωμαίοι» της Μυσίας και της Παφλαγονίας διενεργούσαν επιθέσεις εναντίον των Τούρκων. Παρά τις συντονισμένες επιθέσεις των Βυζαντινών, εντός της Πόλης επικρατούσε η διάσπαση και «τάχα» πραγματοποιήθηκε η ένωση αλλά με τους ανθενωτικούς να απέχουν από τις ιεροτελεστίες στην Αγία Σοφία. Σημαίνοντα πρόσωπα της θρησκευτικής και πολιτικής ζωής του τόπου ενίσχυναν το κλίμα πόλωσης εντός της Κωνσταντινούπολης. Ο Γεννάδιος θεωρούσε αντιφατικούς και αιρετικούς τον Άγιο της δυτικής Εκκλησίας Ακινάτη και τον καθολικό Δημήτριο Κυδώνη. Ο *Μέγας Δούκας και μεσάζων*, Λουκάς Νοταράς, φέρεται να διατύπωσε ή έστω να επικροτούσε τη γνώριμη φράση: καλύτερα να βασιλεύσει στην πόλη φακιόλιον Τούρκων παρά καλύπτρα λατινική. Οι αντίπαλοι αυτής της λογικής, ανάμεσά τους και ο Δούκας, προτιμούσαν να κατακτηθεί η Πόλη από τους Λατίνους, που πίστευαν στον Χριστό και στη Θεοτόκο, παρά από τους «άσεβεϊς».⁷³²

Ο ιστορικός εκτός από την κατακραυγή του στους ανθενωτικούς ασχολείται και με τη στάση των Δυτικών. Οι Γεννουίτες του Γαλατά στάθηκαν στο πλευρό του αυτοκράτορα. Επιπρόσθετα, κατέφθασαν στον Γαλατά πλοία με οπλίτες από τη Γένοβα καθώς και βενετικά πλοία προς βοήθεια της Κωνσταντινούπολης, όμως, οι Βενετοί της Πόλης έμειναν εντός της «τάχα» για να πολεμήσουν τους εισβολείς. Τον Απρίλιο του 1453 οι Γενουάτες του Γαλατά έστειλαν πρέσβεις στον «τύραννο» Μεχεμέτ/Μωάμεθ

⁷³¹ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 319¹⁴⁻³³. Γεννάδιος, *Άπαντα*, τ. 4, σ. 225³³⁻³⁶. PAPADEMETRIOU, *The Greek Orthodox Church*, σ. 93-94. LOWRY, «The fate of monastic properties», σ. 275-311.

⁷³² Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 321, 323¹⁻⁷, 327¹²⁻¹³, 329⁵⁻³⁰. HARRIS, «Constantinople», σ. 131.

Β' στην Αδριανούπολη διατεινόμενοι την ακραιφνή φιλία τους και αυτός τους διεμήνυσε ότι θα διατηρούσε φιλικές σχέσεις μαζί τους, αρκεί να μη βοηθούσαν την Πόλη. Ο «βάρβαρος» σουλτάνος όμως, ήξερε πως η φιλία των Γενοβέζων ήταν παραπλανητική και θα ενίσχυαν τη Βασιλεύουσα, γι' αυτό απεφάνθη το εξής: θα άφηνε τον όφι (δηλαδή τους Γενοβέζους) να κοιμηθεί μέχρι να σκοτώσει τον δράκοντα (τη Βυζαντινή αυτοκρατορία). Όλα ήταν έτοιμα για την ολοκληρωτική επίθεση του τουρκικού στρατού. Τα τριακόσια τουρκικά πολεμικά πλοία έλαβαν θέση μάχης, αποκλείστηκε το λιμάνι της πρωτεύουσας και άρχισε η πολιορκία.⁷³³ Κατά τον Αζικραζαζαδε/Ασικπασαζαντέ, ο τελευταίος αυτοκράτορας δωροδόκησε επιτυχώς τον «φίλο» των Βυζαντινών, Χαλήλ πασά, προκειμένου να ανασταλεί η έναρξη της πολιορκίας. Πράγματι, ο σουλτάνος ανέβαλε για το θέρους τα σχέδιά του.⁷³⁴

Ένα πλοίο από την Πελοπόννησο έφερνε σίτο για τους πολιορκημένους Κωνσταντινουπολίτες και τέσσερα πλοία με είδη πρώτης ανάγκης από τη Γένουα παρέμειναν στη Χίο μέχρι τον Απρίλιο, γιατί εμποδιζόταν η πρόσβασή τους στον Γαλατά λόγω βοριά. Ο «ἄγριος δράκων» (Μωάμεθ Β') απαίτησε την παράδοση των πλοίων από τους κυβερνήτες τους, αλλιώς θα εμπόδιζε την είσοδό τους στο λιμάνι της Κωνσταντινούπολης. Ο Δούκας παραδέχεται την τεράστια δύναμη των Τούρκων, την αλαζονεία του «τυράννου» αλλά και την άγνοιά του ως προς την «τέχνη τῆς θάλασσας». Σε μία προσπάθεια σύνδεσης των αρχαίων Ελλήνων με τους Βυζαντινούς και των Περσών με τους Οθωμανούς, ο Μωάμεθ Β' παρομοιάζεται με τον Ξέρξη. Εν τέλει, όμως, ο «Ξέρξης» γεφύρωσε τον Ελλήσποντο, ώστε να περάσει από πάνω του ο τουρκικός στρατός, αφάνισε τους «Ρωμαίους» και κατέκτησε τη βασιλίδα των πόλεων.⁷³⁵

Αναλυτικότερα, οι τουρκικές επιθέσεις και οι κανονιοβολισμοί προκάλεσαν τον «ὄλεθρο» της Κωνσταντινούπολης. Τα τείχη της πρωτεύουσας κατέρρευσαν και ο αυτοκράτορας έστειλε πρέσβεις στον «τύραννο» για ειρήνη. Ο σουλτάνος αποκρίθηκε πως ή θα λάμβανε την Πόλη ή η Πόλη θα λάμβανε αυτόν. Εάν ο Κωνσταντίνος ΙΑ' άφηνε τον Μωάμεθ Β' να εισέλθει ειρηνικά στην Κωνσταντινούπολη, τότε θα έπαιρνε ως αντάλλαγμα την Πελοπόννησο και στους αδελφούς του θα παραχωρούνταν άλλες επαρχίες. Αν πάλι δεν εισακουγόταν η βούλησή του, τότε ο τουρκικός στρατός θα

⁷³³ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 329²²⁻³⁰, 331¹⁻²⁵, 333⁵⁻²³.

⁷³⁴ *ΕΙ*, τ. 1, σ. 699· ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Μωάμεθ Β'», σ. 220.

⁷³⁵ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 335¹⁻²⁹, 337¹³⁻²³, 339¹⁻¹⁴· ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, «Un lamento sulla caduta di Costantinopoli», σ. 315⁶⁵⁻⁷⁵.

σκότωνε τον ίδιο τον αυτοκράτορα, την άρχουσα τάξη και τον λαό της Βασιλεύουσας. Μέσα από την ακριβή περιγραφή του Δούκα ο οποίος είχε γνώση της ακραίας συμπεριφοράς του Μωάμεθ Β΄ λόγω της άμεσης επαφής μαζί του σε διπλωματικές αποστολές, σκιαγραφείται το προφίλ του σουλτάνου, ο οποίος φερόταν απάνθρωπα, εριστικά και αποφασιστικά. Εξάλλου, δεν είχε κίνητρο να συμφιλιωθεί με τους Βυζαντινούς. Ήταν θέμα χρόνου να διαλυθούν και τα εναπομείναντα τμήματα της αυτοκρατορίας.⁷³⁶

Στην αφήγηση των γεγονότων της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης δίνεται έμφαση στην αλληλεπίδραση του Οσμανλήδη γόνου με τον Βυζαντινό ηγεμόνα, ώστε να τεθεί αναπόφευκτα η σύγκριση του ήθους των δύο ανδρών. Οι προτάσεις του Μωάμεθ Β΄ προς τον Κωνσταντίνο ΙΑ΄ κρύβουν μία περιπαικτική διάθεση απέναντί του, προσπαθώντας σχεδόν σαδιστικά να κάμψει το ήθος του «γαλήνιου» αυτοκράτορα. Εξάλλου, η αδιαπραγμάτευτη συνέχιση της πολιορκίας αποδείκνυε ότι ο σουλτάνος δεν σκόπευε να προβεί σε συμβιβαστικές κινήσεις με τον ομόλογό του.⁷³⁷

Ο αυτοκράτορας μαζί με τη σύγκλητο έθεσε το ερώτημα στον Οθωμανό αρχηγό, για το αν ήταν στις προθέσεις του να ζησει ειρηνικά με τους Βυζαντινούς όπως οι πρόγονοί του που τιμούσαν σαν γονείς τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες και την Κωνσταντινούπολη σαν πατρίδα. Στην έσχατη στιγμή της αυτοκρατορίας, ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ αξιοποιεί το τελευταίο αληθοφανές επιχείρημα που ίσως έσωζε τη διαλυμένη αυτοκρατορία: τις εύθραυστες, ιδιοτελείς πατρικές σχέσεις που είχαν δημιουργήσει εντέχνως οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες -και κυρίως ο Μανουήλ Β΄- με τους Τούρκους γόνους και τη συνακόλουθη βυζαντινή κληρονομιά των Οθωμανών ηγετών.⁷³⁸ Ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ γνωστοποίησε στον Μωάμεθ Β΄ την πρόθεση να του παραχωρήσει τα κάστρα και τα τμήματα της βυζαντινής γης που ήδη είχε καταλάβει παρανόμως ο τουρκικός στρατός, αρκεί ο σουλτάνος να έφευγε ειρηνικά από την Πόλη. Αν δεν εισακουγόταν η πρόταση του αυτοκράτορα, οι Βυζαντινοί (και ο ίδιος ο Παλαιολόγος) θα πέθαιναν αυτοβούλως στο πεδίο της μάχης. Ο «τύραννος» ένωσε απόγνωση για τη μη προδοτική παράδοση της Πόλης.⁷³⁹

⁷³⁶ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 307²³⁻²⁵, 309²⁴⁻²⁷, 341¹⁹, 345¹³⁻²³, 347¹⁻³. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί ιστορικοί*, σ. 272.

⁷³⁷ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 349²³⁻²⁷, 351¹⁻³. Barbaro, *Diary*, σ. 28.

⁷³⁸ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 351³⁻¹³.

⁷³⁹ Ο.π., σ. 351⁸⁻¹⁸. Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριών*, II, σ. 157³⁻¹⁴.

Η μάχη ήταν άνιση στα πεσμένα τείχη και η αναλογία του σουλτανικού στρατού και των πολιορκημένων Βυζαντινών ήταν είκοσι προς ένα. Ο αυτοκράτορας και ο στενός του κύκλος αντιμάχονταν μέχρι τέλους τους εισβολείς. Στόχος όλων ήταν να μην μπου οι Τούρκοι στην είσοδο της Κωνσταντινούπολης, αφού τα τείχη της είχαν διαλυθεί. «Ρωμαίοι» και Λατίνοι εμπόδιζαν τις κλίμακες των εισβολέων στα τείχη, αλλά εκείνοι τους καταπατούσαν, τους έκοβαν τα χέρια ή τους τύφλωναν. Τελικά, οι αντίπαλοι έφτασαν στην πύλη, αλλά δεν μπορούσαν να μπου λόγω των πεσόντων και των ετοιμοθάνατων. Οι περισσότεροι Τούρκοι εισέρχονταν από τα ερείπια και σκότωναν όποιον έβρισκαν. Ο Χαλκοκονδύλης μάλιστα τους χαρακτήριζε «άγροίκους». Ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ κρατούσε σπαθί και ρωτούσε αν υπήρχε χριστιανός να του κόψει το κεφάλι. Κάποιοι μουσουλμάνοι στρατιώτες του προξένησαν καίρια πληγή από πίσω του και ο αυτοκράτορας κατέληξε. Το παράπονο του Δούκα εκφράζεται από το σχόλιό του σχετικά με το γεγονός ότι παράτησαν το άψυχο σώμα του Κωνσταντίνου και του φέρθηκαν σαν να ήταν απλός στρατιώτης. Η έντονα φορτισμένη και λεπτομερής περιγραφή του αναδεικνύει περαιτέρω αφενός την ηρωική στάση των αμυνόμενων, αφετέρου τις φρικαλεότητες και το ήθος των εισβολέων. Το ίδιο παράπονο, σε συνδυασμό με οργή για το άδικο τέλος του τελευταίου αυτοκράτορα, εξέφρασε και ο -σπανίως συναισθηματικός στο έργο του- Χαλκοκονδύλης ο οποίος μνημόνευε τον «Κωνσταντῖνον βασιλέα ἄτε ἀπολλύμενον ὑπὸ τῶν βαρβάρων». Γι' αυτό το συμβάν, ο Konstantin Mihailović, πρώην γενίτσαρος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, αναφέρει ότι ο γενίτσαρος Sanelles/Sanelless παρέδωσε την κεφαλή Κωνσταντίνου ΙΑ΄ στον σουλτάνο και εκείνος τον αντάμειψε πλουσιοπάροχα.⁷⁴⁰

Σύμφωνα με τα γραφόμενα του Δούκα, η κατάκτηση της Βασιλεύουσας θεωρούνταν αναμενόμενη και το κέρδος των εισβολέων θα ήταν οι αιχμαλωσίες και ο θησαυρός της Πόλης.⁷⁴¹ Η μάχη ήταν άνιση στα πεσμένα τείχη και η αναλογία των μουσουλμάνων πολεμιστών και των πολιορκημένων Βυζαντινών ήταν είκοσι προς ένα.⁷⁴² Οι Τούρκοι εισήλθαν από την πύλη του Χαρισίου ως το παλάτι, κατέσφαξαν κατά προσέγγιση δύο χιλιάδες μάχιμους άνδρες και διαπίστωσαν πως ο βυζαντινός στρατός δεν υπερέβαινε τις οκτώ χιλιάδες. Ο ιστορικός αποκαλεί «φιλοχρήματους»

---

⁷⁴⁰ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 353⁹⁻²², 355⁹⁻²⁴, 357¹⁻²⁴, 359⁷⁻²⁵, 361¹⁻⁷. Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριών*, II, σ. 149¹⁰⁻¹², 169⁷. Mihailović, *Memoirs*, σ. 93, 95. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις εκδοχές του θανάτου του Κωνσταντίνου ΙΑ΄, βλ. NICOL, *The immortal emperor*, σ. 75-101.

⁷⁴¹ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 351⁸⁻¹⁸.

⁷⁴² Ο.π., σ. 353⁹⁻²², 355⁹⁻²¹, 357¹⁻²⁴, 359⁷⁻²⁵, 361¹⁻⁷.

τους Τούρκους που άρπαζαν χρυσό και σκότωναν αφειδώς. Οι Βυζαντινοί ήταν σαν «πρόβατα» στο έλεος των αντιπάλων. Στην αυλή του «τυράννου» βρίσκονταν αζάπηδες και γενίτσαροι, οι μεν κατέδραμαν στο παλάτι, οι δε στη μονή του Προδρόμου, ενώ «στίφος» «άσεβδων» μετέβαινε στη Μεγάλη Εκκλησία. Οι Βυζαντινοί έφευγαν από τα σπίτια τους, για να γλιτώσουν τις γυναίκες και τα παιδιά τους από τους εισβολείς. Οι δε γυναίκες, μαγαρίζονταν από τους μουσουλμάνους και αναγκάζονταν να γεννούν «μπαστάρδια», τα οποία μελλοντικά θα αφάνιζαν τους χριστιανούς, σύμφωνα τον *Θρηνον τών τεσσάρων πατριαρχείων*. Εντός του τείχους οι «πολέμιοι» έσφαζαν τους «Ρωμαίους». Γυναίκες, άνδρες, παιδιά και μοναχοί κατέφευγαν στην Αγία Σοφία.⁷⁴³

Έχοντας βιώσει τα συμβάντα της άλωσης, ο λόγιος μοναχός Ματθαίος Καμαριώτης αποτυπώνει γραπτώς την προσωπική μαρτυρία του για τους «μύριους χαλεπούς θανάτους» και προβληματίζεται για το τι είναι σκληρότερο: οι μυριάδες, χαλεποί θάνατοι ή το να ζει κανείς με ατιμία και δυστυχία. Στη συνέχεια ξεδιπλώνει περισσότερο τον πόνο του για την επικρατούσα κατάσταση, αφού δεν θρηνούσε μόνο τον πατέρα του (που πέθανε ως αιχμάλωτος και βασανίστηκε) αλλά και την απώλεια της πατρίδας που είχε «δούλιον ήμαρ», με υπαίτιους τους «μικρολόγους και μικρόψυχους σφαγείς», οι οποίοι «μετά πολλοῦ τοῦ θράσους» κατέστρεψαν την κοινή πατρίδα των χριστιανών. Ο οδυρμός του ιδίου δεν θα σταματούσε ποτέ!⁷⁴⁴

Η κυριαρχία των «θηρίων» αποτελούσε πια πραγματικότητα για τη βαλκανική χερσόνησο. Οι Οθωμανοί, «διαφθείροντες τὸ προστυχόν», είχαν καταλάβει τα μέρη των Βυζαντινών, το βουλγαρικό βασίλειο, τους Ιλλυριούς και τους Παίονες.⁷⁴⁵ Η «τῶν βαρβάρων ἀγροικία και ὠμότητα» επιβεβαιώνεται και από τον Filelfo, ο οποίος σε μια επιστολή προς τον Γεώργιο Τραπεζούντιο, στις 30 Οκτωβρίου του 1466, συμπεραίνει ότι η ηττημένη Βυζαντινή αυτοκρατορία «έβαρβαρώθηκε» και αναρωτιέται αν έμεινε τίποτα εκεί για τους δυο τους. Ακόμα και αρκετά χρόνια μετά την άλωση, ο συγγραφέας δείχνει την απέχθεια και την υποτίμησή του προς τους Τούρκους και την αμφισβήτηση για το περιβάλλον που είχαν διαμορφώσει, κρίνοντάς το ακατάλληλο και

⁷⁴³ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 361, 363· Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριῶν*, II, σ. 161-5· BEKKER, *Ιστορία πολιτική*, σ. 17¹⁹⁻²⁰, 20³⁻¹³· Mihailović, *Memoirs*, σ. 91· *Θρηνος τών τεσσάρων πατριαρχείων*, σ. 329²⁵⁻³⁵, 352⁷¹⁻⁷², 353⁷⁰⁻⁷¹, 355⁹⁷⁻⁹⁹· Ανώνυμος, *Ανακάλυμμα τῆς Κωνσταντινούπολης*, σ. 97⁶⁵⁻⁸⁰, 98³⁴⁻³⁶· Barbaro, *Diary*, σ. 32.

⁷⁴⁴ Καμαριώτης, *Θρηνητικός λόγος*, cols. 1060, 1061, 1068· Iskander, *La prise de Constantinople*, σ. 411-416.

⁷⁴⁵ GAUTIER, «Un récit du siege de Constantinople», σ. 104⁵⁻¹¹, 106¹⁻¹⁰.

επικίνδυνο για έναν λόγιο. Εκτός αυτού, ο Filelfo αναφέρει ότι χαίρεται με την ευτυχία του φίλου του, που έχει πνευματικό-πολιτιστικό υπόβαθρο και παρά το γεγονός ότι διαμένει εκεί δεν είναι αναγκασμένος να υπομένει τίποτα «βαρβαρώδες». Κατά τα συμφραζόμενά του, η πτώση της Πόλης επέφερε και την πολιτιστική της αλλοίωση. Η ακαταλληλότητα των διαμορφωθέντων συνθηκών για πνευματικές αναζητήσεις θιγόταν επίσης από τον Μανουήλ τον Χριστώνυμο, τον καρδινάλιο Βησσαρίωνα και τον Γεννάδιο. Και δη οι δύο τελευταίοι κατέκριναν την επικράτηση της αμάθειας, την αδυναμία ενασχόλησης με τις επιστήμες και τη μη πρόσβαση σε ιερά κείμενα λόγω της υποδούλωσης από το νέο πολιτικό καθεστώς.⁷⁴⁶

Ακόμα ένας Δυτικός συγγραφέας, ο Ciriaco d' Ancona, επηρεασμένος από τις επιτυχίες του Λαδισλαύου, βασιλιά των Ούγγρων και του στρατηγού Janos Hunyadi εναντίον των «βαρβάρων» το 1443, ασχολείται με την οθωμανική κυριαρχία. Συγκεκριμένα, ο Ιταλός περιηγητής επαινεί τον Γεώργιο Μπράνκοβιτς, ο οποίος, αν και εκδιώχθηκε από τα εδάφη του στην επαρχία της σερβικής Μοισίας από τον πιο «βίαιο εχθρό», δηλαδή την οθωμανική εξουσία, ήταν αποφασισμένος να ξαναπάρει τα ηνία σε αυτήν την περιοχή. Επιπλέον, στο έργο του υποστηρίζει ότι οι Σταυροφόροι έπρεπε να τιμωρήσουν αυτούς τους «απάνθρωπους καταβροχθιστές των χριστιανών» (τους Τούρκους), οι οποίοι ήταν «γεμάτοι μίσος και βαθιά αποτρόπαιοι». Ο Ciriaco χαρακτηρίζει «άθλια» την κατάσταση των Βυζαντινών, θεωρώντας απαραίτητο έναν κοινό αγώνα υπέρ πίστες από όλους τους χριστιανούς, ανεξαρτήτως δόγματος. Επιπρόσθετα, μία από τις ρεαλιστικότερες και λεπτομερέστερες εικόνες της αιχμαλωσίας των Βυζαντινών αποδίδεται στα απομνημονεύματα του συγγραφέα. Κατά την προσωπική μαρτυρία του, είδε σε πολλές περιπτώσεις αγόρια, κορίτσια και γυναίκες να παραλαμβάνονται «λυπηρά» από τους Τούρκους σχηματίζοντας μεγάλες γραμμές σε Μακεδονία και Θράκη. Οι αιχμάλωτοι όντας δεμένοι με αλυσίδες και μαστιγωμένοι, πωλούνταν σε χωριά και αγορές κατά μήκος της όχθης του Ελλησπόντου. Ήταν ντροπή για εκείνον να βλέπει κανείς τέτοιες εικόνες και αναρωτιόνταν για ποιον λόγο ένας συνετός άνδρας θα υιοθετούσε τέτοιες βαρβαρικές συμπεριφορές.⁷⁴⁷

Εξαιτίας των συνθηκών αναταραχής που επικρατούσαν κοσμικοί και εκκλησιαστικοί παράγοντες κατέφευγαν στην Αγία Σοφία. Όπως εξιστορεί ο Δούκας,

⁷⁴⁶ Filelfo, *Επιστολαί*, αρ. 74, σ. 127· αρ. 88, σ. 156¹⁹⁻²²· Χριστώνυμος, *Μονωδία*, σ. 232³⁻⁴· Βησσαρίων, *Επιστολή καθολική*, col. 453· Γεννάδιος, *Άπαντα*, τ. 4, σ. 405²⁴⁻³⁶.

⁷⁴⁷ Ciriaco d' Ancona, *Επιστολαί*, αρ. 1, σ. 5, 7· αρ. 2, σ. 13· JEFFERSON, *Sultan Murad*, σ. 89.

προ πολλών χρόνων κάποιοι ψευδομάντεις διέδιδαν πως η Πόλη θα παραδινόταν στους Τούρκους που θα εισέρχονταν εντός της «κατακόπτοντας» τους Βυζαντινούς, ώσπου να φτάσουν μέχρι τον Κίονα του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Μετά, ως εκ θαύματος, θα αναλάμβανε την εξουσία ένας ανώνυμος άνδρας παίρνοντας εκδίκηση για τον λαό του Κυρίου και οι «Ρωμαίοι» θα εξεδίωκαν τους Τούρκους από την Πόλη έως τη Δύση και από την Ανατολή μέχρι τα όρια της Περσίας. Ο πληθυσμός της Βασιλεύουσας, έχοντας υπόψη του τα προαναφερθέντα, νόμιζε πως αν άφηνε πίσω του τον Κίονα του Σταυρού, τότε θα σωζόταν από την οργή των Τούρκων. Αυτή ήταν και η αιτία της φυγής προς τη Μεγάλη Εκκλησία. Με αφορμή την παραπάνω ψευδοπροφητεία, ο ιστορικός εκφράζει την οργή και την αγανάκτησή του προς την υποκρισία του λαού της πρωτεύουσας. Οι ανθενωτικοί Βυζαντινοί παρουσιάζονται ως «ἄθλιοι» και «δύστηνοι», αφού απέφευγαν να εισέλθουν στον Μεγάλο Ναό με το επιχείρημα ότι κινδύνευαν να μιανθούν, επειδή είχε μετατραπεί σε αιρετικό βωμό και ιερουργούσαν εκεί όσοι ασπάζονταν την ένωση των Εκκλησιών. Βέβαια, στην ύστατη στιγμή της αυτοκρατορίας έψαχναν καταφύγιο στην Αγία Σοφία. Στην συνέχεια τους καυτηριάζει ξανά για την κοντόφθαλμη και καταστροφική για την αυτοκρατορία στάση τους, θέτοντάς τους προ των ευθυνών τους και γράφοντας ειρωνικά πως αν ένας άγγελος Κυρίου τους διεμήνυε πως θα έδιωχνε τους εχθρούς απ' την Πόλη, υπό την προϋπόθεση της ομόνοιας εντός των κόλπων της Εκκλησίας, εκείνοι θα αρνούνταν. Ουσιαστικά, γι' αυτόν οι ανθενωτικοί δεν ήταν μόνο ακραιφνείς, απρονόητοι και φανατικοί, αλλά προδότες, ικανοί να θυσιάσουν την πατρίδα τους στους μουσουλμάνους της Μ. Ασίας. Μάλιστα, λίγες μέρες πριν την πολιορκία οι πολέμιοι της ένωσης με τη δυτική Εκκλησία είχαν δηλώσει την προτίμηση να πέσουν στα χέρια Τούρκων παρά των Φράγκων.⁷⁴⁸

Οι Τούρκοι έσφαζαν, αιχμαλώτιζαν και προσπαθούσαν να εισέλθουν μέσα στην Αγία Σοφία. Στον Μεγάλο Ναό επικρατούσε η βία δια των ραβδισμών, οι οδυρμοί και τα κλάματα. Οι εισβολείς άρπαζαν τις ωραίες γυναίκες, τις παρθένες ακόμα και τους αρχιμανδρίτες. Η γλώσσα του Δούκα ««κόλλησε» (κατά παραδοχή του ιδίου) κατά την περιγραφή της πρωτοφανούς σκληρότητας εναντίον των κατοίκων εντός της Αγίας Σοφίας. Επιπροσθέτως, οι «κύνες» κατέκοψαν τις άγιες εικόνες και άρπαζαν ή κατέστρεφαν τα Ιερά σκεύη της Θείας Ευχαριστίας. Ένας από τους «μιαρούς ιερείς» των μουσουλμάνων ανέβηκε στον άμβωνα της Αγίας Σοφίας και απήγγειλε μία μιανή προσευχή. «Ὁ υἱὸς τῆς ἀνομίας, «ὁ πρόδρομος τοῦ ἀντιχρίστου», (δηλαδή ο

⁷⁴⁸ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 365₃₋₃₀.

σουλτάνος) ανέβηκε στην Αγία Τράπεζα και προχώρησε σε δέηση. Ένας έτερος «άσεβής» βρισκόταν στο Άγιο Θυσιαστήριο, όπου βρίσκονταν λείψανα Αποστόλων. Η επικρατούσα κατάσταση ήταν συμφορά για τους κατοίκους της Πόλης και παρομοιαζόταν με «φρικώδες τέρας». Σύμφωνα με τον συγγραφέα, εξαιτίας των Βυζαντινών η Αγία Σοφία έγινε βωμός των «βαρβάρων» και οίκος του Μωάμεθ. Με τα παραπάνω συμβάντα εκπληρώθηκε η προφητεία του προφήτη Αμώς για την Νέα Σιών και την ισοπέδωσή της από τον Θεό, όπως είχε συμβεί και με την Παλαιά Σιών.⁷⁴⁹

Η συμφορά ήταν «άνεικαστος». Μέσα σε μία βδομάδα από την άλωση, οι Τούρκοι μετέφεραν σε πλοία τον λαό που βρισκόταν έξω από την Κωνσταντινούπολη και παραχώρησαν σκηνές στον υπόλοιπο βυζαντινό πληθυσμό εντός της. Ο «τύραννος» ορμώμενος από φόβο, έβαλε στη Βασιλεύουσα άτομα της εμπιστοσύνης του, όπως τους μεσάζοντες του, κάποιους σατράπες και τους δούλους του. Ο Μωάμεθ Β΄, απευθυνόμενος στον *Μεγάλο Δούκα* Λουκά Νοταρά, παραδέχτηκε πως έγινε τέτοιος όλεθρος στην Κωνσταντινούπολη, γιατί οι Βυζαντινοί δεν την παρέδωσαν οικειοθελώς. Ο Νοταράς του απάντησε πως ούτε ο αυτοκράτορας δεν είχε εξουσία να πράξει κάτι τέτοιο, εννοώντας την απόφαση της αντίστασης του λαού της Πόλης. Ο «τύραννος» μόλις ενημερώθηκε την κατάληξη του Κωνσταντίνου ΙΑ΄, πρόσταξε να του φέρουν το κεφάλι αυτού. Ο *Μέγας Δούκας* αναγνώρισε την κεφαλή του αυτοκράτορα, την οποία οι Τούρκοι τοποθέτησαν στον κίονα του Αυγουσταίου μέχρι το απόγευμα και την έπεμψαν στους αρχηγούς των Αράβων και των Περσών ως σύμβολο νίκης. Η ειδηχθής και πρωτόγνωρη, για τον βυζαντινό κόσμο, συμπεριφορά των Τούρκων έφτασε σχεδόν στην κορύφωσή της μέσα από τη διήγηση του προαναφερθέντος περιστατικού.⁷⁵⁰

Ο Λουκάς Νοταράς υπήρξε ένας Βυζαντινός της άρχουσας τάξης που επλήγη από τους Τούρκους και την εκδικητικότητα του σουλτάνου. Οι μουσουλμάνοι στρατιώτες κατά την εισβολή τους στην Πόλη άρπαξαν τη γυναίκα και τα παιδιά του και τους μετέφεραν σε έναν πύργο. Ο *Μέγας Δούκας* μαζί με άλλους ευγενείς βρέθηκαν στον πύργο των λατινικής καταγωγής ευγενών Φραντζεζίδων που παραδόθηκαν στους Τούρκους και έγιναν μάρτυρες ενός λυπηρού περιστατικού με πρωταγωνιστή τον θείο Μωάμεθ Β΄, τον Ορχάν. Ο Ορχάν φόρεσε τα άμφια ενός μοναχού, η ταυτότητά του όμως έγινε αντιληπτή από έναν Τούρκο ναύαρχο και αποκεφαλίστηκε ή κατά την

⁷⁴⁹ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 367, 369¹⁻¹³, 375¹⁷⁻³¹. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, σ. 345-355. Κάλλιστος, *Μονοδία*, σ. 224¹²⁻¹⁵, 28-31. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Μωάμεθ Β΄», σ. 221. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, «Un lamento sulla caduta di Constantinopoli», σ. 314⁴³⁻⁴⁵, 315⁴⁶⁻⁷⁵. İNALCIK, *The Ottoman Empire*, σ. 26.

⁷⁵⁰ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 375¹⁻⁹, 377.

εκδοχή του Κριτόβουλου, πήδηξε από έναν πύργο για να γλυτώσει τη σύλληψη και ύστερα η κεφαλή του παραδόθηκε στον σουλτάνο. Ένας από τους αιχμάλωτους ευγενείς στον πύργο διαπραγματευόταν την ελευθερία του με την υπόσχεση παράδοσης του Νοταρά στον ναύαρχο ενός πλοίου που μετέφερε Βυζαντινούς δούλους. Η απελπισία για το αβέβαιο μέλλον έφερνε μοιραία κάποιους Βυζαντινούς στην προδοσία των ομοεθνών τους.⁷⁵¹

Ο αιχμάλωτος Νοταράς μεταφέρθηκε στην περιοχή Κοσμίδιο. Ο σουλτάνος έδωσε χίλια «άσπρα» για την απελευθέρωση κάθε μέλους της οικογένειας του *Μεγάλου Δουκός* και διεμήνυσε στον Νοταρά ότι θα του επέτρεπε να κυβερνήσει στην Κωνσταντινούπολη και θα του προσέφερε δόξα. Ο Βυζαντινός άρχοντας έχρηζε ιδιαίτερης αντιμετώπισης από τον Μωάμεθ και οι σχέσεις των δύο ανδρών φαίνονταν αγαστές. Η συμπεριφορά του σουλτάνου ίσως πρόδιδε την προσπάθεια προσέγγισης και ελέγχου της βυζαντινής κοινωνίας μέσω της οικειοποίησης των μελών της άρχουσας τάξης της. Ο ασπασμός του χεριού του Μωάμεθ Β΄ από τον Νοταρά ήταν δείγμα της υποταγής ενός μέλους της βυζαντινής ελίτ στο νέο καθεστώς και (δευτερευόντως) πράξη προστασίας της οικογένειάς του. Επιπλέον, ο *Μέγας Δούκας* αποτέλεσε χρήσιμο εργαλείο στην πληροφόρηση του Τούρκου ηγεμόνα σχετικά με τους ευγενείς του παλατιού οι οποίοι εξαγοράστηκαν για χίλια «άσπρα» έκαστος.⁷⁵²

Σύμφωνα με τον Δούκα, μια ημέρα μετά την «πανωλεθρία» του γένους, ο «τύραννος» εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη, επισκέφθηκε το σπίτι του *Μεγάλου Δούκα* και τον προσκύνησε. Η γυναίκα του Νοταρά ήταν κλινήρης και την πλησίασε ο «προβατόσχημος λύκος» αποκαλώντας την «μητέρα» και λέγοντάς της να μην λυπάται, γιατί όσα συνέβησαν ήταν θέλημα Κυρίου. Τα τέκνα του Βυζαντινού άρχοντα προσκύνησαν και τον ευχαρίστησαν με τη σειρά τους τον στρατηλάτη. Ο Μωάμεθ Β΄ περιόδευσε στην Πόλη που είχε μείνει «άοικος». Στις 30 Μαΐου ο σουλτάνος πραγματοποίησε συμπόσιο στο παλάτι και μέθυσε. Έπειτα έδωσε εντολή να του φέρουν ενώπιόν του τον νεότερο γιο του *Μεγάλου Δουκός*. Ο νέος ήταν δεκατεσσάρων ετών, ευειδής, και ο πατέρας του προτιμούσε να του κόψει το κεφάλι ο δήμιος, παρά

⁷⁵¹ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 371⁵⁻²⁸, 379¹⁻¹¹· Κριτόβουλος, *Ξυγγραφή Ιστοριῶν*, σ. 73²⁸⁻³³, 74¹· Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριῶν*, II, σ. 162⁴⁻⁹· ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Τρεις σημαντικές πηγές για την εποχή της Άλωσης», σ. 271.

⁷⁵² Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 379¹³⁻²⁶· Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριῶν*, II, σ. 163¹⁻²⁴, 165⁹⁻²⁶.

να αφήσει το παιδί του να μianθεί από τον Οθωμανό ηγεμόνα. Τότε ο «τύραννος» οργίστηκε και διέταξε τον δήμιο να συλλάβει τον Νοταρά και τους γιους του.⁷⁵³

Στο ανωτέρω απόσπασμα της *Τουρκο-βυζαντινής ιστορίας* προξενεί εντύπωση πως μία από τις πρώτες κινήσεις του σουλτάνου αμέσως μετά την άλωση ήταν η επίσκεψη στο σπίτι ενός ανώτατου μέλους της βυζαντινής άρχουσας τάξης και η απόδοση (ασυνήθιστη για έναν πορθητή) τιμών στον Νοταρά και τη σύζυγό του. Ένας ηγέτης σαν τον Μωάμεθ Β΄ που φερόταν υπεροπτικά και προσβλητικά στον αυτοκράτορα και ήταν ηθικός αυτουργός της κακομεταχείρισης του νεκρού σαρκίου του, σύμφωνα με έναν διόλου ευκαταφρόνητο αριθμό πηγών,⁷⁵⁴ φαντάζει σχεδόν αδύνατο να τηρούσε μία τέτοια δουλοπρεπή στάση απέναντι σε έναν Βυζαντινό ευγενή. Δεν θα ήταν ακραίο να λεχθεί η υποψία γνωριμίας, αν όχι συνεργασίας, των δύο ανδρών πριν από την άλωση, ώστε να δικαιολογηθεί η οικεία συμπεριφορά αμφοτέρων.

Η μη ικανοποίηση του αιτήματος του Μωάμεθ Β΄ φανέρωσε το εκδικητικό πρόσωπο του «προβατόσχημου λύκου». Ο σουλτάνος διέταξε τον αποκεφαλισμό του Νοταρά και των γιων του και του γαμπρού του, ονόματι Καντακουζηνού. Ο Νοταράς απλώς ζήτησε να σκοτωθούν μπροστά του τα τέκνα του, μήπως το τραγικό τέλος του πατέρα τους, τους έκανε να δειλιάσουν την ύστατη στιγμή. Για τον *Μεγάλο Δούκα*, οι Τούρκοι ήταν τα «όπλα του διαβόλου». Βέβαια, ο ίδιος άλλαξε τη δεκτική συμπεριφορά απέναντί τους, εξαιτίας της αναπάντεχης βούλησης του σουλτάνου να σοδομίσει το τέκνο του και όχι λόγω ιδεολογίας και ακεραιότητας χαρακτήρα. Δεν δίστασε μάλιστα να παραλληλίσει τον θάνατο του αυτοκράτορα στο πεδίο της μάχης με τον επερχόμενο δικό του, που τον προέτασσε έμμεσα ως θάνατο υπέρ πατρίδος και πίστης, αλλοιώνοντας έτσι τις περιστάσεις που τον οδήγησαν σε αυτήν την κατάληξη/που τον εξανάγκασαν σε αυτήν την επιλογή. Ιδιοτελής μέχρι τέλους, ο Νοταράς, ήθελε να σώσει την υστεροφημία του και να μην ταυτιστεί με προδοτικές συμπεριφορές. Τελικά, το «αίμοβόρον θηρίον» (Μωάμεθ Β΄) άφησε άταφα τα γυμνά σώματα της οικογένειας του *Μεγάλου Δουκός*. Επίσης, κατέσφαξε (προς παραδειγματισμό) τους ευγενείς και τους οφικιάλιους του παλατιού, πήρε τις γυναίκες, τις κόρες και τα ωραία αγόρια αυτών και τα παρέδωσε στον αρχιευνούχο. Η Πόλη που κάποτε ήταν καύχημα χριστιανών και «βαρβάρων» αφανισμός, είχε γίνει

⁷⁵³ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 381, 383₁₋₃. Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριῶν*, II, σ. 165₉₋₂₆, 166₁₄₋₂₅. Κριτόβουλος, *Ξυγγραφή Ιστοριῶν*, σ. 84₁₋₃₀, 85₁₋₂.

⁷⁵⁴ Για τις εκδοχές του θανάτου του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου, βλ. NICOL, *The immortal emperor*, σ. 75-101. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος», σ. 417-466.

έρημος τόπος. Τα λείψανα των αγίων, των μαρτύρων, των βασιλέων είχαν χαθεί. Εκτός από τις αμαρτίες και οι αδικίες των Βυζαντινών προς άλλα έθνη προβάλλονται ως αίτια της πτώσης της Κωνσταντινούπολης και των δεινών των κατοίκων της.⁷⁵⁵

Τρεις μέρες μετά την άλωση απέπλευσαν από το λιμάνι της Κωνσταντινούπολης τα πλοία που μετέφεραν αιχμαλώτους (λαϊκούς και μη) και πολύτιμα είδη. Εντός της Πόλης, οι Τούρκοι φέρονταν με ασέβεια στα ιερά κειμήλια, οργάνωναν συμπόσια με τη χρήση ιερών δίσκων και ιερών κρατήρων, διέσπειραν τις Βίβλους, τα αρχαιοελληνικά και τα θεολογικά κείμενα, πέταξαν στην πυρά τις άγιες εικόνες και πάνω στις φλόγες έψηναν κρέατα. Την πέμπτη μέρα οι Λατίνοι έφυγαν από την Κωνσταντινούπολη με πλοία. Ο Μωάμεθ Β΄ διέταξε την ανοικοδόμηση των τειχών της Πόλης και κατέγραψε πέντε χιλιάδες οικογένειες από τις επαρχίες της ανατολής και της δύσης, απειλώντας τες με θανατική ποινή, αν δεν εγκαθιστούνταν στην Κωνσταντινούπολη ως τον Σεπτέμβριο. Κατέστησε επίσης έπαρχο της Πόλης τον Σολεημάν, μετέτρεψε την Αγία Σοφία σε βωμό του Προφήτη Μωάμεθ και επέστρεψε στην Αδριανούπολη, έχοντας μαζί του λάφυρα και αιχμαλώτους. Οι «Τουρκοκαλόγεροι» εισέβαλαν στην μονή των Μαγγάνων, ενώ άλλοι μουσουλμάνοι αποκόλλησαν πλάκες από τα μοναστήρια και οικοδόμησαν παλάτια στην Κωνσταντινούπολη. Επιπλέον, στη μονή του Παντοκράτορος εισήλθαν εργάτες και εγκαταστάθηκαν κάτοικοι εντός της, όπως συνέβη και στις υπόλοιπες μονές. Οι προκληθείσες ασέβειες των μουσουλμάνων ήταν πρωτοφανές φαινόμενο για τους Βυζαντινούς της εποχής και γι' αυτό η δραματική περιγραφή τους ξεχωρίζει ιδιαίτερω, στο φορτισμένο συναισθηματικά έργο του Δούκα.⁷⁵⁶

Μετά την άλωση, όλοι οι αρχηγοί των χριστιανών, μετέβησαν στην Αδριανούπολη για να αποτίσουν φόρο τιμής στον Μωάμεθ Β΄, γεγονός που αποδείκνυε την αδυναμία αντίστασης του χριστιανικού κόσμου σε αυτόν. Ο «τύραννος» ήταν «άλαζών», καυχιόταν για την άλωση της Πόλης και είχε ήδη καταστήσει φόρου υποτελείς τους ηγεμόνες της Πελοποννήσου, της Σερβίας, της Χίου και της Μυτιλήνης. Η επεκτατικότητα των Οθωμανών δεν περιορίστηκε στην κατάκτηση της Βυζαντινής

---

⁷⁵⁵ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 383₃₋₂₁, 385, 387₁₉₋₂₀, 389₇₋₁₀, 391_{2,3}. LEGRAND, «Ιωάννου του Μόσχου επιτάφιος επί τῷ Νοταρᾷ», σ. 423-424. Calvi, *Témoignages*, σ. 659. RUNCIMAN, *The fall of Constantinople*, σ. 151-152, 226-227. NICOL, *Τα τελευταία χρόνια του Βυζαντίου*, σ. 611. HARRIS, «Constantinople», σ. 120-121.

⁷⁵⁶ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 391₂₈₋₃₂, 393, 399₉₋₁₈. *Θρήνος τῶν τεσσάρων πατριαρχείων*, σ. 345₂₅₋₄₅.

αυτοκρατορίας. Ο Μωάμεθ Β΄ πέρασε τον Ίστρο με τη βοήθεια των Ούγγρων, πορεύτηκε στη Φιλιπούπολη και τη Σόφια, πήρε λεία από τα σερβικά εδάφη και επεδίωκε να φτάσει στην Ουγγαρία. Ο Δούκας ακριβοδίκαιος αλλά αγανακτισμένος γράφει πως δεν είναι πρόπον να χρονογραφεί τις νίκες και τα ανδραγαθήματα του σουλτάνου που χαρακτηριζόταν «ἀλάστωρ», «δυσσεβής», «ἄσπονδος ἐχθρός» και «ὀλετήρος».⁷⁵⁷

Ο ιστορικός, άριστος γνώστης των πολιτικών συσχετισμών και μάρτυρας σημαντικών γεγονότων του 15^{ου} αιώνα, ήταν σε θέση να παραδώσει μία ιστορία αντικειμενική ως επί το πλείστον και διεισδυτική ως προς τα κίνητρα πίσω από τις πολιτικές πράξεις των Βυζαντινών αυτοκρατόρων και των μουσουλμάνων ομολογών τους. Στην *Τουρκο-βυζαντινή ιστορία* δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στη φιλοτουρκική προσέγγιση του Μανουήλ Β΄, η οποία συγκρινόταν, χωρίς να εξισώνεται, με την αντίστοιχη του Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού. Ο Μανουήλ, παρότι ανέλαβε την εξουσία σε μία πολύ πιο δύσκολη χρονική συγκυρία από ότι ο Καντακουζηνός, έκανε τους καλύτερους δυνατούς διπλωματικούς ελιγμούς για την παράταση ζωής της αυτοκρατορίας και παρέδωσε μαθήματα βυζαντινής διπλωματίας.

Ο Δούκας προς το τέλος του έργου του έδωσε έμφαση στην υπέρμετρη αγριότητα των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας και ιδίως του Μωάμεθ Β΄, γι' αυτό και το λεξιλόγιό του γινόταν σταδιακά πιο σκληρό ως προς την περιγραφή των πράξεών τους. Επίσης, ο συγγραφέας εξέφραζε δύο ξεκάθαρες θέσεις για τα αίτια της πτώσης της αυτοκρατορίας. Η μία από αυτές ήταν μοιρολατρική και στηριζόταν στη θεϊκή τιμωρία για τις αμαρτίες των Βυζαντινών. Εκ πρώτης όψεως, η εν λόγω άποψη δεν ταιριάζει στον ορθολογιστή Δούκα, μπορεί όμως να δικαιολογηθεί λαμβάνοντας υπόψη την περιρρέουσα ατμόσφαιρα κάτω από την οποία συνέγραφε και τα πρωτοφανή περιστατικά που βίωσε ο ίδιος και οι υπόλοιποι Βυζαντινοί της εποχής του. Η άλλη θέση του ήταν σαφώς ρεαλιστικότερη από την πρώτη. Συγκεκριμένα, ο ιστορικός κατηγορούσε ευθέως τους ανθενωτικούς (και κατά συνέπεια και την πλειοψηφία των εξεχόντων εκκλησιαστικών προσώπων που επηρέαζαν τον βυζαντινό λαό), για την κοντόθωρη, επικίνδυνη και προδοτική για την αυτοκρατορία δράση τους. Ο Δούκας υπήρξε ένας διορατικός ιστορικός που αντιλαμβανόταν τη σύμπνοια με τους Τούρκους ως βραχύβια λύση για την επιβίωση της αυτοκρατορίας και την εκκλησιαστική ένωση

---

⁷⁵⁷ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 395⁶⁻³¹, 397²⁰⁻³², 399⁴⁻²¹, 415¹⁻⁷.

ως τον θεμέλιο λίθο για τη συνεργασία των χριστιανικών δυνάμεων και τη σωτηρία της αυτοκρατορίας.

Η *Ξυγγραφή Ιστοριῶν*, παρά τον τίτλο της που παραπέμπει σε θουκυδίδεια επιρροή, είναι γραμμένη από έναν λόγιο που εκ πρώτης όψεως έχει πλήρως εναρμονιστεί με το νέο πολιτικό και θρησκευτικό καθεστώς, αφήνοντας πίσω τη βυζαντινή του κληρονομιά. Είναι άλλωστε γνωστό πως ο σουλτάνος είχε ενημερωθεί γραπτώς για τον σκοπό του συγγραφικού έργου του ιστορικού.⁷⁵⁸

Ο Κριτόβουλος στην αρχή της αφήγησής του πραγματεύεται τα γεγονότα από τον τειχισμό του φρουρίου στον Βόσπορο, ως την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Ο συγγραφέας αποκαλεί τον «Μωράτ» άνδρα «ἄριστο ἐν πᾶσι», «μεγαλόφρονα», «στρατηγικώτατο» που είχε διαπράξει μέγιστα και θαυμαστά έργα και ήταν «εὐγενῆς ἐξ εὐγενῶν ἀπὸ το λαμπρότατο γένος των «Ἄτουμάνων». Επιπλέον, κατά τον Κριτόβουλο, το 1451, ἔτος διαδοχῆς του Μουράτ Β',⁷⁵⁹ είχαν εμφανιστεί σημάδια της φύσης που προμήνυαν την τύχη, τη δόξα και τα κατορθώματα του νέου βασιλιά, δηλαδή του Μωάμεθ Β'. Οι παραπάνω τοποθετήσεις είναι βαρύνουσας σημασίας για τη σύγχρονη ἔρευνα, καθώς πρώτη φορά ένας Βυζαντινός συγγραφέας εκθειάζει το γένος των Οθωμανών και θεωρεί τα έντονα φυσικά φαινόμενα ως σημάδι εμφάνισης ενός δοξασμένου ηγέτη και μάλιστα αλλόθρησκου και αλλόφυλου. Ο ιστορικός ουσιαστικά παρουσιάζει τον Μωάμεθ Β' και τους προγόνους του, ὅπως παρουσίαζαν οι Βυζαντινοί συγγραφείς τους ἑνδοξους «Ῥωμαίους» αυτοκράτορες. Ἴσως, μάλιστα, ο σουλτάνος δεν προβάλλεται ως κατακτητῆς ενός αλλότριου ἔθνους, ἀλλὰ ως συνεχιστῆς, οραματιστῆς ηγέτης, που οικοδόμησε εκ βάθρων την καταρρέουσα αυτοκρατορία. Η σκέψη του αξίζει να λογιστεῖ ως προέκταση των ἀνάλογων προσπαθειῶν βυζαντινο-τουρκικῆς σύνδεσης μέσω της σύναψης πολιτικῶν και πνευματικῶν δεσμών των Βυζαντινῶν αυτοκρατόρων με τους Οθωμανούς γόνους.⁷⁶⁰

Στην *Ξυγγραφήν Ιστοριῶν* αποδίδεται και η λόγια διάσταση του σουλτάνου, ο οποίος φερόταν να γνώριζε την περσική, την ελληνική και την αραβική γλώσσα. Η αναφορά του Κριτόβουλου στη πρεσβεία του «βασιλιά» Κωνσταντίνου ΙΑ' προς τον «αυτοκράτορα» Μωάμεθ Β' για να μην τειχιστεῖ το φρούριο στο Στόμιο του Ιερού και αποκλειστεί η Πόλη είναι ενδεικτικῆ της ιεραρχικῆς υποβίβασης του αποθανόντος

⁷⁵⁸ Κριτόβουλος, *Ξυγγραφή Ιστοριῶν*, σ. 3, 4₆₋₂₅.

⁷⁵⁹ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Μωάμεθ Β'», σ. 216.

⁷⁶⁰ Κριτόβουλος, *Ξυγγραφή Ιστοριῶν*, σ. 13₁₉₋₂₀, 15₁₈₋₂₂, 16₁₄₋₂₆.

Βυζαντινού αυτοκράτορα προς τέρψη του σουλτάνου. Ο Μωάμεθ Β΄ απάντησε στους πρέσβεις πως ήταν άρχοντας σε δύο ηπείρους, είχε πολλούς εχθρούς και έπρεπε να προφυλάξει τις κτήσεις του. Επιπλέον, διατεινόταν ότι το χτίσιμο ενός φρουρίου δεν ήταν αφορμή διάλυσης των σπονδών με τους «Ρωμαίους». Με τα μέχρι τώρα παρατεθέντα δεδομένα, ο Κριτόβουλος δεν φαίνεται να οικειοποιείται τον προσδιορισμό «Ρωμαίος» για τον εαυτό του, ούτε να εμπλέκεται συναισθηματικά στην περιγραφή των τελευταίων χρόνων της αυτοκρατορίας. Απλώς περιγράφει τα τεκταινόμενα σαν παρατηρητής των κατακτήσεων του μουσουλμάνου ηγεμόνα.⁷⁶¹

Ο Μεχεμέτης (Μωάμεθ Β΄) πέρασε με στρατιωτικές δυνάμεις από την Καλλίπολη στον Βόσπορο και υλοποίησε την οικοδόμηση φρουρίου στην περιοχή. Οι υποσχέσεις του περί άρρηκτης φιλίας με την αυτοκρατορία διαψεύστηκαν, όταν εκδήλωσε τα μεγαλεπήβολα σχέδιά του απαλείφοντας την πιθανότητα οποιασδήποτε συνεννόησης με τη βυζαντινή πλευρά. Ο σουλτάνος εξέφρασε την επιδίωξή του να αλώσει την Πόλη και συγκάλεσε τους Τούρκους αρχηγούς προς ενημέρωση για τις στρατηγικές κινήσεις εναντίον της αυτοκρατορίας και τις ελπίδες του για κατάλυση των διαφόρων ηγεμονιών σε Ασία και Ευρώπη.⁷⁶²

Στη σύγκληση των Τούρκων αρχηγών ψηφίστηκε πόλεμος κατά πάντων (συμπεριλαμβανομένης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας) με ευρεία συγκατάθεση. Οι παρόντες επαινούσαν την ευβουλία και τη σύνεση του Μωάμεθ Β΄, είτε γιατί είχαν άγνοια του πολέμου λόγω του νεαρού της ηλικίας τους είτε γιατί πίστευαν πως θα ωφελούνταν από τις πολεμικές αναμετρήσεις. Υπήρχαν και κάποιοι Τούρκοι περισσότερο σκεπτικιστές για τα ανοικτά πολεμικά μέτωπα, αλλά άλλαξαν στάση βλέποντας την ένσταση του σουλτάνου και την επιθετικότητα των υπόλοιπων Τούρκων απέναντί τους. Μετά την ομόφωνη απόφαση της γενικευμένης τουρκικής επιθετικότητας, ο στρατός του Μωάμεθ Β΄ κατέδραμε στην Πόλη και τα περίξ αυτής. Ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ εξεπλάγη από το παράλογο σκεπτικό της εφόδου και τον ακήρυκτο πόλεμο, διότι είχαν προηγηθεί σπονδές με την οθωμανική πλευρά. Η αναφορά της έκπληξης του Βυζαντινού αυτοκράτορα στην απρόσμενη και απρόκλητη τουρκική επίθεση δείχνει την αφερεγγυότητα του Μωάμεθ Β΄. Ο αμερόληπτος Κριτόβουλος αναφέρεται λεπτομερώς στη σύληση των ιερών, στη δουλεία, στις ύβρεις κατά γυναικών και παιδών και σχολιάζει με πικρία πως δεν υπήρχε σωτηρία από την

⁷⁶¹ Κριτόβουλος, *Ευγγραφή Ιστοριῶν*, σ. 17¹⁶⁻²², 19¹³⁻³³, 20.

⁷⁶² Ο.π., σ. 21¹⁻¹³, 22, 23, 25¹⁻¹⁵, 26⁸⁻²⁸.

πολιορκία σε στεριά και θάλασσα από τους «πολεμίους». Ο ιστορικός θίγει ξανά το ζήτημα της ένδειας, της ολιγανθρωπίας, της έλλειψης χρημάτων και αναγκαίων αγαθών, καθώς και τη μη διαφαινόμενη εξωτερική βοήθεια προς την αυτοκρατορία.⁷⁶³

Σύμφωνα με τα γραφόμενά του, κατά την πολιορκία της Πόλης εμφανίστηκαν θεοσημείες (βροχές, αστραπές, φρικώδεις κεραυνοί, σεισμοί, βίαια πνεύματα, άτακτες φάσεις ασυνήθων αστερών) και άλλα «τερατώδη» φαινόμενα που προμήνυαν τη μεταβολή του καθεστώτος, ενώ λίγες γραμμές πιο πάνω ο ίδιος θεωρούσε τα ακραία φυσικά φαινόμενα ως ευόιωνο σημάδι γέννησης ενός σπουδαίου ηγέτη, δηλαδή του Μωάμεθ Β΄. Η αντίφαση αυτή εξηγείται με την σταδιακή ταύτιση του συγγραφέα με τα δεινά των Βυζαντινών. Επιπλέον, οι εικόνες των αγίων ίδρωναν και προβλέπονταν κακοί οιωνοί από μαντείες. «Κανένας δεν θάρρευε για το μέλλον», κατά τον Κριτόβουλο.⁷⁶⁴

Ο Κριτόβουλος, όπως και οι υπόλοιποι ιστορικοί της αλώσεως, προσφέρει μία διαυγή περιγραφή της άλωσης της Κωνσταντινούπολης. Ο συγγραφέας παραδέχεται την εμπειρία του σουλτάνου στις πολεμικές αναμετρήσεις, περιγράφει την τειχομαχία που διεξήχθη και αναφέρει την πρόταση του Μωάμεθ Β΄ να παραδώσουν οι Βυζαντινοί αυτοβούλως την Κωνσταντινούπολη, ώστε να μείνουν απαθείς μαζί με τις γυναίκες και τα παιδιά τους, απολαμβάνοντας μία ειρηνική ζωή. Η άρνηση της πρότασης του σουλτάνου επέφερε την περικύκλωση της Πόλης και την επικείμενη καταστροφή των τειχών της με μία καινοτόμο μηχανή που βασιζόταν στη χρήση της πυρίτιδας και προκαλούσε τον μέγιστο φόβο των Βυζαντινών γι' αυτήν. Σύμφωνα με την *Ευγγραφήν Ιστοριῶν*, δεν υπήρχε καμία ελπίδα για τους Βυζαντινούς και εμφανίστηκαν όλα τα «κακά» στην Κωνσταντινούπολη, δηλαδή η αιχμαλωσία, η δουλεία, οι φόνοι, οι διαρπαγές, οι ύβρεις γυναικών και παιδιών. Ο συγγραφέας εκφράζει πια ξεκάθαρα τη δυσαρέσκειά του για τα ανοσιουργήματα των Τούρκων εναντίον του βυζαντινού πληθυσμού κάνοντας χρήση της φράσης: «καὶ πάσι κακοίς» και της λέξης: «δεινά». Επιπλέον, συγκρίνει τον Μωάμεθ Β΄ με τον Ξέρξη, όπως ακριβώς πράττει και ο Δούκας. Ο Κριτόβουλος σαν ένας γνήσιος Βυζαντινός ιστορικός και όχι σαν ένα υποχείριο των τουρκικών συμφερόντων (όπως παρουσιαζόταν στην αρχή του έργου του) δίνει έμφαση στα θεϊκά σημάδια, όπως το πέσιμο της περιφερόμενης εικόνας της

⁷⁶³ Κριτόβουλος, *Ευγγραφή Ιστοριῶν*, σ. 35, 364-38. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Μωάμεθ Β΄», σ. 221. Για τη μη διαφαινόμενη εξωτερική βοήθεια προς την αυτοκρατορία βλ. σ. 248-253 της παρούσας διατριβής.

⁷⁶⁴ Κριτόβουλος, *Ευγγραφή Ιστοριῶν*, σ. 37, 381-21.

Θεοτόκου, που προκάλεσε φρίκη, αγωνία και φόβο στους Βυζαντινούς και το βαθύ νέφος που δήλωνε την εγκατάλειψη της Πόλης και την αποδημία του Θείου από εκεί.⁷⁶⁵

Μοναδικής αξίας πληροφορία που παρατίθεται στο ιστορικό έργο του Κριτόβουλου είναι η δημηγορία του Μωάμεθ Β΄ προς τους ομόδοξούς του. Από τις πρώτες προτεραιότητες του Μωάμεθ Β΄ ήταν να πληροφορήσει τους συνεργάτες του σχετικά με τον πλούτο της Κωνσταντινούπολης και τα νεαρά, ευειδή, ευγενικής καταγωγής άτομα της Πόλης που θα βρίσκονταν στη διάθεσή τους, συμπεριλαμβανομένων και των παιδιών. Κοινώς, ο πλούτος και οι ακραίες σαρκικές απολαύσεις θα αποτελούσαν σημείο τομής για τη βασιλεία του. Η προτροπή του σουλτάνου για επιγαμίες των επιφανών Τούρκων με μέλη της βυζαντινής άρχουσας τάξης, ίσως αποκαλύπτει την επιδίωξή του να ενσωματώσει την ανώτερη τάξη του Βυζαντίου στην τουρκική αυλή ελέγχοντας αμεσότερα τον βυζαντινό λαό. Ο Μωάμεθ Β΄ επαναλάμβανε συνεχώς τα ληστρικά κίνητρα της άλωσης της Κωνσταντινούπολης λόγω του αμύθητου πλούτου της. Επίσης, η κατάκτηση της Βασιλεύουσας θα προσέδιδε τιμή και δόξα στους κατακτητές. Με την παραπάνω παραδοχή επιβεβαιώνεται για πολλοστή φορά ο ληστρικός σκοπός των τουρκικών επιθέσεων, με τη διαφορά πως αυτός οργανώνονταν στα μέσα του 15^{ου} αιώνα από μία αδιαμφισβήτητη, ισχυρή, αρχή που ήλεγχε ολοκληρωτικά και έδινε σαφή καθοδήγηση στο στρατιωτικό της δυναμικό.⁷⁶⁶

Η δημηγορία του σουλτάνου συνεχίζεται στο ίδιο μοτίβο με τον θαυμασμό του για τα λαμπρά οικοδομήματα της Κωνσταντινούπολης, την άφθονη λεία και την ωραία εξωτερική εμφάνιση ανδρών, γυναικών και παιδιών που θα προορίζονταν προς ευχαρίστηση των μουσουλμάνων εισβολέων. Η προσήλωση των Τούρκων στα υλικά αγαθά και στις σαρκικές απολαύσεις επαληθεύουν τα στερεότυπα των Βυζαντινών για εκείνους και απομακρύνουν την περίπτωση του θρησκευτικού κινήτρου, τουλάχιστον σε πρώτο βαθμό, για την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Το προαναφερθέν επιχείρημα ισχυροποιείται και από τη σχεδόν αποκλειστική χρήση του όρου: «Τούρκος» κυρίως, στα έργα του Κριτόβουλου και του Δούκα και την αποφυγή ενός προσδιορισμού δήλωσης της θρησκευτικής ταυτότητας των κατακτητών. Ο σουλτάνος ήταν σίγουρος για τη μελλοντική ζωή ασωτίας των μουσουλμάνων στην Πόλη, διατρανώνοντας ότι τα τείχη της Βασιλεύουσας δεν ήταν αδιάβλητα και οι Βυζαντινοί

⁷⁶⁵ Κριτόβουλος, *Ξυγγραφή Ιστοριών*, σ. 39₁₋₈, 40₄₋₂₃, 41₁₁₋₃₈, 42₅₋₆, 43₁₁₋₂₈, 43-46, 47₇₋₂₅, 48₂₂₋₂₄, 49₁₉₋₂₅, 50, 51₂₅₋₃₀, 52, 53₁₋₁₆, 55₂₃₋₂₉, 56₂₅₋₂₉, 57, 58₁₋₂₂, 59₇₋₂₀.

⁷⁶⁶ Ο.π., σ. 60₁₉₋₂₈, 61₁₋₁₆. Mihailović, *Memoirs*, σ. 95. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Μωάμεθ Β΄», σ. 221.

που αντιστέκονταν ακόμα ήταν άοπλοι ή άπειροι στη μάχη, χωρίς επαρκή ύπνο, σίτο, βιώνοντας μια ασταμάτητη πολεμική αναμέτρηση. Άρα, αργά ή γρήγορα θα εγκατέλειπαν τις επάλξεις.⁷⁶⁷

Ο Μωάμεθ Β΄ στην ομιλία του υποστηρίζει πως η Κωνσταντινούπολη ήταν εξ αρχής εχθρική απέναντι στους μουσουλμάνους της Μ. Ασίας και πάντα επιβουλευόταν την αρχή τους, ενώ κατά τη διάρκεια της χρονικής συγκυρίας της πολιορκίας της οι Τούρκοι απαλλάχθηκαν από τον «εχθρό» και ζούσαν ειρηνικά. Ο σουλτάνος διαστρεβλώνει την ιστορική πραγματικότητα δίνοντας στην αυτοκρατορία τον ρόλο του θύτη, του διαχρονικού αντιπάλου της τουρκικής εξουσίας, παρά το γεγονός πως από τον 13^ο ως τα μέσα του 15^{ου} αιώνα η αυτοκρατορία κρατούσε αμυντική θέση απέναντι στη μουσουλμανική επεκτατικότητα με στόχο τη διατήρηση των εναπομεινάντων εδαφών της. Επιπρόσθετα, η υποκίνηση μίσους για τον παρουσιασθέντα ως ηττημένο εχθρό των Οθωμανών, ίσως σχετίζεται και με τις ενστάσεις ορισμένων μελών της τουρκικής ελίτ για τον ολοκληρωτικό πόλεμο που κήρυττε ο Μωάμεθ Β΄ στους χριστιανούς. Αυτός προβάλλοντας ως εν δυνάμει καταλύτες της ηγεμονίας του τους Βυζαντινούς, έκαμπε έμμεσα τις όποιες αντιδράσεις για την άλωση μιας αδύναμης -κατ' όνομα πια- αυτοκρατορίας που είχε εκδηλώσει κάθε μορφή υποταγής και θέλησης συνεννόησης με τη μουσουλμανική πλευρά. Όπως εύστοχα υποστηρίζει ο Μ. Angold στο σύγγραμμά του «The fall of Constantinople to the Ottomans», ο Μουράτ Β΄ δεν μπόρεσε να επιλύσει μια αντίφαση στην καρδιά του οθωμανικού καθεστώτος. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης μπορεί να ήταν ο απώτερος στόχος της, αλλά και η ιδεολογία του ιερού πολέμου χαρακτήριζε μια δομή εξουσίας, στην οποία ο Οθωμανός ηγεμόνας ηγείτο μιας χαλαρής συμμαχίας πολέμαρχων και αρχηγών ισχυρών οικογενειών. Ο Μουράτ Β΄ ήταν πάντα πολύ προσεκτικός στο να παρουσιάζεται ως κυβερνήτης βάσει του παραδοσιακού οθωμανικού τρόπου άσκησης διακυβέρνησης, καθώς σεβόταν την αυτονομία των πολέμαρχων και συνεργαζόταν με τις παλιές οικογένειες της Μ. Ασίας. Όμως, η εντατικοποίηση της πολιτικής του *Devshirme* απαιτούσε έναν αυξανόμενο αριθμό ατόμων που να εμπλέκονται στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Αυτά τα άτομα προερχόταν σε μεγάλο βαθμό από εξισλαμισμένους Έλληνες, Ιταλούς και δούλους του σουλτάνου. Οι εν λόγω διαρθρωτικές αλλαγές άλλαξαν τη φύση της εξουσίας που ασκούσε ο Οθωμανός ηγεμόνας και είναι πιθανό να είχαν ως υποκείμενη αιτία την

---

⁷⁶⁷ Κριτόβουλος, *Ευγενική Ιστοριών*, σ. 61-37, 62.

πολιτική αναταραχή που προκλήθηκε από την παραίτησή του στις αρχές του 1444 υπέρ του δεκαεπτάχρονου γιου του Μωάμεθ Β΄. Αρα, πρέπει να εστιάσουμε στα πρόσωπα που χειραγωγούσαν τον νεαρό διάδοχο. Αυτά τα πρόσωπα προέρχονταν κυρίως από τους σκλάβους-διοικητές, που αποτελούσαν μια ανερχόμενη δύναμη στο οθωμανικό σύστημα διακυβέρνησης, και από άνδρες που ασκούσαν επιρροή στις διάφορες χριστιανικές αυλές, βυζαντινές και σλαβικές. Ίσως η ώθηση πίσω από την άλωσή της ήρθε σε μεγάλο βαθμό από τα εξισλαμισμένα άτομα της ανώτερης τάξης που επεδίωξαν να κυριαρχήσουν στην οθωμανική διοίκηση και οι φιλοδοξίες τους επικεντρώνονταν στην Κωνσταντινούπολη. Επίσης, είναι πιθανό η στάση τους να λειτουργούσε ως αντίβαρο στην πολιτική του *Μεγάλου Βεζίρη* του Μουράτ Β', Τσανταρλί Χαλίλ Πασά, ο οποίος το 1446 τους απέτρεψε να ενθρονίσουν τον Μωάμεθ Β΄. Ο Χαλίλ Πασάς εκπροσωπούσε τις δυνάμεις του συντηρητισμού στην οθωμανική αυλή, προσπαθώντας να διατηρήσει τις ισορροπίες ανάμεσα στα συμφέροντα του ηγεμόνα, των πολέμαρχων και των παλαιών οικογενειών της Μ. Ασίας, όπως της δικής του. Υποστήριζε επίσης την συνεργασία μεταξύ των Οθωμανών και των Βυζαντινών, επειδή μια ανεξάρτητη Κωνσταντινούπολη θα έπαιζε ζωτικό ρόλο στη διασφάλιση της αποτελεσματικής λειτουργίας του οθωμανικού συστήματος. Γι' αυτό και δεν είχε επιδείξει ενδιαφέρον για την κατάκτησή της. Κατά συνέπεια, η αναστολή της δράσης του *Βεζύρη* ήταν ένας ακόμα άλλος λόγος που η άλωση της Κωνσταντινούπολης ήταν σημαντική για τους άνδρες του στενού κύκλου του Μωάμεθ Β΄. Τέλος, καθίσταται επίσης σαφές ότι το όραμα του νέου Οθωμανού ηγεμόνα για τη διεκδίκηση του τίτλου του καίσαρα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, πιθανόν έβρισκε ερείσματα από τη συνοδεία του.⁷⁶⁸

Με μια δεύτερη ανάγνωση του λόγου του Μωάμεθ Β΄ ίσως κατανοείται ως έναν βαθμό η παραπάνω ακραία οπτική του, αν ληφθούν υπόψιν οι παράλληλες προσεγγίσεις των Δυτικών και των Τούρκων από τους Βυζαντινούς ηγέτες. Βέβαια, οι ασταθείς πολιτικές της αυτοκρατορίας επαλήθευαν την αφερεγγυότητά της, αλλά σε καμία περίπτωση δεν αποτελούσαν αποδείξεις ρεαλιστικών, κυριαρχικών βλέψεων εναντίον των μουσουλμανικών ηγεμονιών. Επιπρόσθετα, όπως έχει ξαναδιατυπωθεί, η γέννηση πολλών Τούρκων ηγεμόνων και των απογόνων τους στα βυζαντινά εδάφη

---

⁷⁶⁸ Κριτόβουλος, *Ξυγγραφή Ιστοριών*, σ. 35, 364-38· ANGOLD, *The fall*, σ. 146-148· HEYWOOD, «Mehmed II», σ. 295-344.

τους έδινε την εντύπωση πως αυτά ήταν δικαιωματικά δικά τους. Συνεπώς, από την οπτική τους, οι Βυζαντινοί ήταν εκ των πραγμάτων εχθροί τους.

Η έμφαση στην ομιλία του Μωάμεθ Β΄ επιτρέπει στον ερευνητή την εξέταση της στρατηγικής του που βασιζόταν, σύμφωνα με τον ίδιο, στο «έθέλειν», «τὸ αἰσχύνεσθαι» και «τὸ τοῖς ἄρχουσι πείθεσθαι». Οι Τούρκοι ενεργούσαν πια κάτω από μία αρχή, οργανωμένα και όχι ανεξέλεγκτα, οπότε ήταν αναμενόμενα και τα αποτελέσματα της στρατιωτικής τους πειθαρχίας. Η ομιλία ενθάρρυνσης προς τους στρατιώτες του και οι προτροπές του προς εκείνους ώστε να αγωνιστούν «καλῶς», «ἀξίως» και με τάξη θυμίζει αντίστοιχους λόγους Βυζαντινών αρχηγών. Η τουρκική πολεμική τακτική είχε εξελιχθεί πέρα από τις συνήθεις ληστείες και χαρακτηριζόταν από οργάνωση και τάξη.⁷⁶⁹

Η περιγραφή της πολιορκίας και της άλωσης είναι στην πραγματικότητα ένας ύμνος στην αντίσταση των Βυζαντινών εναντίον μιας υπερδύναμης της εποχής. Οι «Ῥωμαῖοι» παρά την κατάρριψη του τείχους της Κωνσταντινούπολης, τις βλασφημίες, τις ύβρεις και τις κραυγές των πολυάριθμων τουρκικών στρατευμάτων, διέθεταν ακμαίο φρόνημα και πολεμούσαν «λαμπρῶς» και «γενναίως». Ο Κριτόβουλος συνεχίζει το εγκώμιο στους Βυζαντινούς γράφοντας πως δεν λιποτάκτησαν ούτε από τον λιμό, ούτε από την αγρυπνία, ούτε από τον αδιάκοπο πόλεμο, ούτε από τις σφαγές, τα τραύματα και τους θανάτους των οικείων τους διατηρώντας την ορμή τους και παραμένοντας ανδρείοι. Την ίδια στάση υιοθέτησε και ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ που έπεσε μαχόμενος. Η γενναιότητα των Βυζαντινών τους έδωσε το στρατιωτικό πλεονέκτημα και ο σουλτάνος αγανάκτησε και ενίσχυσε περισσότερο τον στρατό του με τους πιο εύτολμους άνδρες και το τάγμα των γενιτσάρων. Η ακμαία στάση των Κωνσταντινουπολιτών παρέμεινε αλώβητη μέχρι τη στιγμή της προδοσίας της «ἀγνώμονος» και «πονηρᾶς τύχης». Για έναν συγγραφέα ο οποίος δήλωνε την αφοσίωσή του στον σουλτάνο και οικειοποιούνταν ακόμα και τους προγόνους των Τούρκων, η διατύπωση περί «πονηρᾶς» και «ἀγνώμονος» τύχη για την εξέλιξη της πολιορκίας προδίδει έναν υποστηρικτή των «ταλαίπωρων» Βυζαντινών, που λόγω πολιτικής αλλαγής εξέφραζε υπογείως την οδύνη του για την πτώση της Πόλης.⁷⁷⁰

⁷⁶⁹ Κριτόβουλος, *Ξυγγραφή Ἱστοριῶν*, σ. 63⁹⁻¹¹, 64⁹⁻³⁰, 65¹⁻³, 65.

⁷⁷⁰ Ο.π., σ. 66²¹⁻³⁰, 67¹⁻³⁶, 68¹⁻³⁸, 70¹⁻²⁶. Barbaro, *Diary*, σ. 54-55, 61.

Κατά τη διάρκεια των πολεμικών αναμετρήσεων εντός της Βασιλεύουσας κυριαρχούσαν οι φόνοι και η βία από τους γενίτσαρους και τους υπόλοιπους στρατιώτες. Οι Βυζαντινοί κατέφευγαν στα ιερά για να σωθούν από την οργή και τον θυμό των Τούρκων. Από την χρήση των λέξεων «ὀργή» και «θυμός» εξάγεται το συμπέρασμα του ενστερνισμού των επιχειρημάτων της ομιλίας του Μωάμεθ Β΄ από τον στρατό του και της συνεπαγόμενης υλοποίησης του κηρύγματος μίσους του σουλτάνου εις βάρος του βυζαντινού στοιχείου που αντιμετωπιζόταν ως διαχρονικός εχθρός των Τούρκων. Χωρίς τη συσχέτιση του κηρύγματος μίσους με την συμπεριφορά των πολιορκητών δύσκολα δικαιολογείται τέτοιο μένος κατά μιας κατεστραμμένης και ολιγάνθρωπης πόλης, χωρίς στοιχειώδη άμυνα και εξωτερική βοήθεια, η οποία ήταν ζήτημα χρόνου να αλωθεί από την ασύγκριτη στρατιωτική υπεροχή του σουλτάνου.⁷⁷¹

Τελικά η Κωνσταντινούπολη υποδουλώθηκε, συλήθηκαν τα ιερά, οι οικίες των ευγενών κατασχέθηκαν από συμμορίες, οι περιουσίες των απλών πολιτών είχαν γίνει λεηλατηθεί από ληστές και οι κάτοικοι, κοσμικοί και μη, υβρίζονταν, αιχμαλωτιζόνταν και φονεύονταν από τους Τούρκους στρατιώτες με πάθος «έλεεινόν». Το θέαμα τέτοιων πράξεων ήταν δεινό και πέρα από κάθε τραγωδία. Σπίτια και παρθένες αρπάζονταν «άναιδῶς» και με τη βία, ενώ οι Γενοβέζοι άρχοντες του Γαλατά έκαναν κίνηση για να εξαιρεθούν από τον σφετερισμό της ιδιοκτησίας τους.⁷⁷² Οι φόνοι που διαπράττονταν από τον στρατό του σουλτάνου γίνονταν υπό την επήρεια του θυμού. Οι Τούρκοι «ἀπηρυθριασμένοι πρὸς πάντα τὰ χείριστα» εισέβαλαν σαν «θηρία ἀνήμερα» στις οικίες των Βυζαντινών βρίζοντας αισχρῶς την Αγία Τριάδα και με αυτήν την «ἀήθη» θέα κάποιοι ξεψυχούσαν. Επιπροσθέτως, χτυπούσαν ανηλεῶς, νέους, ηλικιωμένους, παιδιά, απήγαγαν νέους-ωραίους ευγενείς, έδιωχναν τις μοναχές από τα ιερά και τους φέρονταν με ατιμία και ύβρεις, απομάκρυναν τις μητέρες από τα παιδιά τους, χώριζαν «έλεεινῶς» τα νιόπαντρα ζευγάρια, πραγματοποιώντας και άλλα «μύρια δεινά». Στα «μύρια δεινά» συγκαταλέγονταν οι αρπαγές και οι καταστροφές

⁷⁷¹ Κριτόβουλος, *Ευγγραφή Ἱστοριῶν*, σ. 71₃₋₂₆. ΣΑΒΒΙΑΔΗΣ, «Το έργο του Ασίκ-πασά Ζαδέ», σ. 68.

⁷⁷² Η δοσοληψία της γενοβέζικης ελίτ της Κωνσταντινούπολης με το νέο καθεστῶς εντοπίζεται στο ορκωμοτικό γράμμα του 1453, υπογεγραμμένο από τον ίδιο τον Μωάμεθ Β΄. Σύμφωνα με αυτό, οι Γενοβέζοι καθολικοί άρχοντες του Γαλατά Μπαμπιλάς, Παραβάς, Διφράγκης και Νικόλαος Παλατζόνης μετέβησαν στον σουλτάνο, προσκύνησαν τη βασιλεία του και του ζήτησαν να διατηρηθεί αλώβητη η παρουσία τους, να μην παρενοχληθεί η οικογένειά τους και -το κυριότερο- να διεξάγουν ελεῦθερα και απαλλαγμένοι από κάθε φορολογική επιβάρυνση εμπόριο στα εδάφη του. Εκείνος με τη σειρά του δεσμευόταν ότι θα τους άφηνε να ασκούν τις λατρευτικές τους τελετές, χωρίς όμως να ηχούν καμπάνες και χωρίς τη δυνατότητα να χτίζουν νέες εκκλησίες. Εκτός αυτού, δεν θα λάμβανε «μαϊδιον» από τις εκκλησίες τους και δεν θα ενέτασσε τα παιδιά τους στο τάγμα των γενιτσάρων, βλ. ΜΜ, *Acta*, τ. 3, σ. 287-288.

εκκλησιαστικών σκευών και πολύτιμων διακοσμητικών στοιχείων και η σύληση ιερών. Εκτός αυτού δεν έλειψαν φαινόμενα όπως η αποκαθήλωση και η πυρπόληση αγίων εικόνων με «άτιμία», η ρίψη λειψάνων των αγίων καθώς και το κάψιμο Βίβλων και συγγραμμάτων έξωθεν παιδείας. Ο Κριτόβουλος μέσω συγκεκριμένων λέξεων και φράσεων τονίζει θαρραλέα πως με τις πράξεις τους οι Τούρκοι υπερέβησαν τα εσκαμμένα βγάζοντας αδικαιολόγητα άγριες, ζώδεις συμπεριφορές. Το μένος τους κατά πάντων ήταν ασύγκριτο. Δεν γινόταν να κατανοηθούν τα εκτενή βασανιστήρια στο σύνολο του Βυζαντινού πληθυσμού παρά το γεγονός ότι η Κωνσταντινούπολη δεν παραδόθηκε εκούσια. Οι σφαγές και οι ληστείες στις πόλεις που δεν υποτάσσονταν ειρηνικά ήταν αναμενόμενες, σύμφωνα με τις εκτενείς περιγραφές των τουρκικών θηριωδιών από τους Βυζαντινούς συγγραφείς, αλλά τα απάνθρωπα, άνευ λόγου, βασανιστήρια στο σύνολο του πληθυσμού και το σχεδόν προσωπικό μένος των Τούρκων για τον βυζαντινό λαό ήταν ακατανόητο. Ο όρος «άτιμως», δύο φορές χρησιμοποιημένος από τον ίδιο για την περιγραφή της σύλησης των ιερών, φανερώνει αφενός τον αποτροπιασμό του για τον εξευτελισμό των συμβόλων της Ορθοδοξίας και αφετέρου τη διατήρηση της χριστιανικής του ταυτότητας.⁷⁷³

Η δραματικότητα των γεγονότων της πολιορκίας και της άλωσης της Κωνσταντινούπολης κυριαρχούν στο ιστορικό έργο του Κριτόβουλου. Κατά την αφήγησή του εκτυλίσσεται η τραγική ειρωνεία, καθώς οι «δυστυχείς» Βυζαντινοί που πολεμούσαν στα τείχη πίστευαν πως η Πόλη, τα παιδιά και οι γυναίκες ήταν ελεύθεροι, χωρίς να γνωρίζουν τα τεκταινόμενα. Στην πραγματικότητα αγνοούσαν ότι στο εσωτερικό της πρωτεύουσας οι γυναίκες και τα παιδιά τους εξανδραποδίζονταν, απάγονταν «αίσχρως» και ρίπτονταν από το τείχος, αν αντιστέκονταν. Οι Βυζαντινοί που τειχομαχούσαν βλέποντας αυτές τις εικόνες παραδίδονταν στους «πολεμίους» από απόγνωση. Οι Τούρκοι αποκαλούνται «πολέμιοι» από τον συγγραφέα, ο οποίος εκδηλώνει την έξαρσή του για τα γεγονότα και διαχωρίζει σαφώς τη θέση-ταυτότητα του από εκείνους.⁷⁷⁴

Η εναργής περιγραφή της άλωσης στην *Ξυγγραφή Ιστοριῶν* ταυτίζεται με τις αντίστοιχες αφηγήσεις των Βυζαντινών ιστορικών του 15^{ου} αιώνα. Οι σφαγές των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης, οι ληστείες, οι αιχμαλωσίες και ο αφανισμός του

⁷⁷³ Κριτόβουλος, *Ξυγγραφή Ιστοριῶν*, σ. 71₃₋₂₆, 72, 73₁₋₁₃. Barbaro, *Diary*, σ. 10-11. Εὐγενικός, *Μονφδιά*, σ. 221₁₇₋₂₅. Pucullul, *Poèmes Catalans*, σ. 953.

⁷⁷⁴ Κριτόβουλος, *Ξυγγραφή Ιστοριῶν*, σ. 73₁₄₋₂₅. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Θρήνος», σ. 270.

πλούτου της Βασιλεύουσας δημιουργούσαν ένα σκηνικό ερήμωσης και ολέθρου. Ο Μωάμεθ Β΄ εισερχόμενος στην Πόλη αισθάνθηκε οίκτο γι' αυτήν και στόχευε στην ανοικοδόμησή της. Μάλιστα, ο Κριτόβουλος παραθέτει την απολογία του σουλτάνου για τις πρωτοφανείς θηριωδίες του στρατού του κατά της Κωνσταντινούπολης. Κατά τον Οθωμανό ηγεμόνα, καμία πόλη διαχρονικά δεν είχε υποστεί τέτοιο μέγεθος άλωσης με έναν τόσο οξύ και απότομο τρόπο. Η απερίγραπτη βαρβαρότητα, ο παραλογισμός και η αήθης στάση των Τούρκων πολεμιστών είχε εκπλήξει τους πάντες ακόμα και τους ίδιους. Μέχρι και για τον αρχηγό τους ήταν δύσκολο να δει την Πόλη τόσο κατεστραμμένη. Άρα, πράγματι ξεπέρασαν τα όρια οι Τούρκοι στρατιώτες και γίνεται πλήρως κατανοητή η έξαρση και η σφοδρή κριτική του ιστορικού για τα όσα διαδραματίστηκαν. Επίσης, τα λεγόμενα του Πορθητή πείθουν τον ερευνητή για την εγκυρότητά τους λόγω της αποστολής του ιστορικού έργου του συγγραφέα σε αυτόν και της αυτονόητης ακρίβειας κατά την απόδοση των ισχυρισμών του.⁷⁷⁵

Ο αντίκτυπος της πτώσης της Κωνσταντινούπολης από την οπτική ενός μεσαιωνικού λογίου της εποχής βρίσκει ίσως την αρτιότερη έκφρασή της στο έργο του Κριτόβουλου. Ο ιστορικός συγκρίνει αυτό το γεγονός με τις αντίστοιχες αλώσεις της Ρώμης, των Ιεροσολύμων, της Τροίας, της Βαβυλώνας και της Καρχηδόνας. Μάλιστα και ο Χαλκοκονδύλης προβαίνει στην ίδια σύγκριση γράφοντας χαρακτηριστικά: «Ἡ ξυμφορὰ αὕτη μεγίστη τῶν κατὰ τὴν οἰκουμένη γενομένων ὑπερβαλέσθαι τῷ πάθει καὶ τῇ τῶν Ἰλίου παραπλησίαν γεγονέναι», δηλαδή επρόκειτο άνευ υπερβολής για μία συμφορά που δεν αντιπαρατίθεται ούτε με τον παγκόσμιο, διαχρονικό συμβολισμό της καταστροφής της Τροίας.⁷⁷⁶

Ακόμα και στις ιστορικότερες εκπορθήσεις πόλεων δεν είχαν λάβει χώρα τα έκτροπα που συνέβησαν στη Βασιλεύουσα και δεν είχαν χάσει τη ζωή τους τόσο άνθρωποι. Στην Τροία οι Έλληνες ήταν φιλανθρωπότεροι, στη Βαβυλώνα οι κάτοικοί της απέφυγαν τη δουλεία και δεν υπέστησαν ὕβρεις τα γυναικόπαιδα. Στην Καρχηδόνα, που αλώθηκε δύο φορές από τον Σκιπίωνα, οι αιχμάλωτοι επεστράφησαν και οι οικήτορες της παρέμειναν αβλαβείς από τους νικητές της πολεμικής αναμέτρησης. Ακόμα και η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204, η οποία αποτελούσε για τους Βυζαντινούς ασύγκριτο παράδειγμα ολοκληρωτικής

⁷⁷⁵ Κριτόβουλος, *Ξυγγραφή Ἱστοριῶν*, σ. 74⁵⁻³¹, 75¹⁻²⁷, 76¹⁻²². İNALCIK, «The Policy of Mehmed II», σ. 233.

⁷⁷⁶ Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ἱστοριῶν*, II, σ. 166¹⁴⁻²⁵, 167¹⁻⁴. Κριτόβουλος, *Ξυγγραφή Ἱστοριῶν*, σ. 77¹⁻²².

καταστροφής της πρωτεύουσάς τους, υπολείπονταν σε αγριότητα από την ανάλογη των Τούρκων, γιατί οι Λατίνοι κατακτητές σεβάστηκαν τα γυναικόπαιδα και τα τίμια σκεύη. Επιπλέον, οι Βυζαντινοί είχαν καταφέρει να διώξουν την «τυραννίδα» φέρνοντας ξανά την υπερηφάνεια, την παιδεία και τον πλούτο στον τόπο. Αδιαμφισβήτητα ο Κριτόβουλος γνώριζε τις ανίερες ενέργειες των Σταυροφόρων, που ομοιάζαν με αυτές των στρατιωτών του σουλτάνου, και προχώρησε εσκεμμένα στην παραχάραξη της αλήθειας. Στόχος του ήταν να βοηθήσει τον αναγνώστη να συνειδητοποιήσει την άπαξ προκληθείσα βλάβη από τους Δυτικούς εν αντιθέσει με την πρωτόγνωρη έκταση, ένταση και διάρκεια των αποκτηνωμένων πράξεων των Τούρκων εις βάρος του βυζαντινού πληθυσμού, οι οποίες είχαν ξεκινήσει από τις τελευταίες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα και έφτασαν στο ζενίθ τους το 1453. Για πρώτη φορά στην άλωση της Κωνσταντινούπολης καταπατήθηκε το στοιχειώδες δίκαιο του πολέμου και κάθε έννοια πρώιμου ανθρωπισμού. Οι Τούρκοι εισβολείς δεν απέδωσαν τον στοιχειώδη σεβασμό στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και το χειρότερο ήταν πως δεν διαφαινόταν ελπίδα για την παλινόσταση της αυτοκρατορίας.⁷⁷⁷

Ο Κριτόβουλος ένθερμος πια εκφραστής των δεινών της άλωσης, όπως απέδειξε στην ξεδίπλωση της Ιστορίας του, παραθέτει μία μονωδία και έναν θρήνο για την Πόλη που συγκρίνουν με ενάργεια την πάλαι ποτέ δόξα και λαμπρότητα της Κωνσταντινούπολης με την «άτιμία» και τη «δυστυχία» που επικρατούσε μετά την άλωσή της. Κωνσταντίνος με μητέρα την Ελένη ανέστησε αυτήν την Πόλη, επί Κωνσταντίνου ΙΑ΄ με μητέρα την Ελένη Δραγάση αλώθηκε και βρέθηκε σε εσχάτη δουλεία και κακοδαιμονία. Μολονότι έφερε βαρέως το τετελεσμένο του γεγονότος, με μια φιλοσοφική θεώρηση των πραγμάτων, στα χνάρια του Μετοχίτη, και του Ψευδο-Μεθόδιου αποδέχεται τη συνεχή μεταβλητότητα της ζωής. Στην αρχή του έργου του ο ιστορικός φαίνεται ως ένας απόλυτα αποστασιοποιημένος, από τη διάλυση της αυτοκρατορίας, υποτακτικός του Μωάμεθ που αρνείται τη βυζαντινή του ταυτότητα, όμως στην πορεία της αφήγησής του δείχνει ξεκάθαρα την ταύτισή του με τα δεινά των Βυζαντινών. Ο Κριτόβουλος επικρίνει τα κακώς κείμενα της άλωσης της

---

⁷⁷⁷ Κριτόβουλος, *Ευγενική Ιστοριών*, σ. 77₁₋₂₂, 79, 80₁₄₋₂₈. NICOL, *Byzantium and Venice*, σ. 143. PAPAYIANNI, «The crusades in Byzantine historiography», σ. 284. WRIGHT, «The Impact of the Crusades on Byzantium», σ. 55-82. CHRISIS, «Holy War and Crusade Rhetoric in Byzantine Contacts with the West», σ. 259-277.

Κωνσταντινούπολης φροντίζοντας όμως να ρίξει το βάρος των ανοσιουργημάτων αποκλειστικά στους μουσουλμάνους στρατιώτες και όχι στον ίδιο τον σουλτάνο.⁷⁷⁸

Πριν από τη διήγηση της συνοίκησης της Πόλης από τον Μωάμεθ Β΄, αποτίνει φόρο τιμής στον Κωνσταντίνο ΙΑ΄ με τη συγγραφή ενός επιταφίου. Στον επιτάφιο εκθειάζεται το φρόνημα του εκλιπόντος ήρωα-αυτοκράτορα και παρατίθενται τα υψηλά ιδανικά για τα οποία εκείνος θυσιάστηκε. Η εξύψωση των αρετών του αυτοκράτορα και η συνακόλουθη παρουσίαση της υλιστικής πολιτικής που ακολουθήθηκε από τον Μωάμεθ Β΄ μετά την άλωση δημιουργεί αυτομάτως στον αναγνώστη της *Ξυγγραφής Ιστοριῶν* την αντιπαραβολή ανάμεσα στις τελείως διαφορετικές κοσμοθεωρίες των Βυζαντινών-χριστιανών και των Τούρκων-μουσουλμάνων.⁷⁷⁹

Ιδιαίτερα σημαντική κρίνεται η τοποθέτηση του Κριτόβουλου στο ζήτημα των σχέσεων του *Μεγάλου Δουκός* Λουκά Νοταρά με τον Οσμανλήδη αρχηγό. Ο Μωάμεθ Β΄ συμπεριλάμβανε στα σχέδιά του τη συνοίκηση της Πόλης, όχι όμως, όπως ήταν πριν την άλωση. Αναλυτικότερα, θα δώριζε τις οικίες των πλουσίων και θα παραχωρούσε σπίτια και χωράφια σε Τούρκους άρχοντες που θα μετέβαιναν οικογενειακώς στην Κωνσταντινούπολη, ενώ ο Νοταράς, ένας άνδρας με σύνεση, αρετή, πλούτο και πολιτική δύναμη, θα είχε τιμηθεί με το αξίωμα του επιστάτη της Πόλης, αν δεν έχανε τη ζωή του λόγω φθόνου. Ο Μωάμεθ Β΄ πείσθηκε από τον φθόνο κάποιων και διέταξε τον θάνατο του *Μεγάλου Δουκός* και των δύο γιων του. Καθίσταται φανερό πως δεν υπάρχει η διάθεση εξήγησης του λόγου αυτής της απόφασης. Αντιθέτως, ο συγγραφέας δικαιολογεί τη σκληρότητά του σουλτάνου αποδίδοντάς την στην κακουργία και τον δόλο των φονιάδων του Νοταρά, οι οποίοι τιμωρήθηκαν για τη στάση τους από την τουρκική ηγεσία. Η διαφοροποίηση του Κριτόβουλου από τον Δούκα όσον αφορά στην εξιστόρηση του παραπάνω περιστατικού έγκειται στο γεγονός πως η *Ξυγγραφή Ιστοριῶν* είχε γίνει ήδη ιδιαίτερος αιχμηρή για τα καθέκαστα της άλωσης και η στηλίτευση του Τούρκου ηγεμόνα για μια ειδεχθή συμπεριφορά, θα μπορούσε να αποβεί μοιραία για τη ζωή του Βυζαντινού λόγιου, ο οποίος συνεργαζόταν με τον Μωάμεθ Β΄. Αξίζει να σημειωθεί πως και ο Χαλκοκονδύλης παραδίδει μία έτερη εκδοχή για το «τέλος» του Νοταρά. Σύμφωνα με αυτόν, ο σουλτάνος διέταξε τη σφαγή

⁷⁷⁸ Κριτόβουλος, *Ξυγγραφή Ιστοριῶν*, σ. 79¹⁸⁻³². Μετοχίτης, «Περὶ Σκυθῶν», σ. 725-726. Μεθόδιος ἐπίσκοπος Πατάρων, *Λόγος*, σ. 94³¹⁻⁴¹.

⁷⁷⁹ Κριτόβουλος, *Ξυγγραφή Ιστοριῶν*, σ. 81-82.

των απελευθερωθέντων ευγενών που βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη, υποκινημένος σε αυτήν την παράλογη κίνηση από κάποιον Έλληνα, με την κόρη του οποίου ήταν ερωτευμένος. Η επιφανειακή έως παιδαριώδης εξήγηση της πράξης του σουλτάνου απέχει παρασάγγας από τον τεκμηριωμένο τρόπο γραφής του ιστορικού και ίσως οφείλεται στην έλλειψη επαρκών στοιχείων για τα κίνητρα της συγκεκριμένης πράξης. Εξάλλου, ο Χαλκοκονδύλης δεν θα μπορούσε να αντλήσει πληροφορίες για την κατάληξη του Νοταρά από τους υπόλοιπους ιστορικούς της αλώσεως, αφού έγραφε την Ιστορία του την ίδια περίοδο που έγραφαν και οι άλλοι, χωρίς προφανώς να γνωρίζει ο ένας το έργο του άλλου.⁷⁸⁰

Ο Κριτόβουλος επανέρχεται στο ζήτημα του επανοικισμού της Κωνσταντινούπολης με χριστιανούς, Τούρκους, πολυάριθμους Εβραίους και Κωνσταντινουπολίτες που είχαν διασπαρεί σε Ευρώπη και Ασία και εξαναγκάστηκαν να επιστρέψουν εκεί. Οι κινήσεις του ήταν ενδεικτικές της προσπάθειας πληθυσμιακής τόνωσης της Πόλης και έμμεσης υπονόμησης του πάλαι ποτέ κυρίαρχου χριστιανικού στοιχείου της. Ο Μωάμεθ Β΄ επέδειξε πρόνοια για την ανόρθωση των τειχών της Κωνσταντινούπολης, την απελευθέρωση των αιχμαλώτων και την καθημερινή ευεργεσία στους κατοίκους της. Η αλλαγή της πολιτικής του σουλτάνου απέναντι στους Βυζαντινούς της Πόλης μετά την άλωση ίσως αποτελεί δείγμα ενός καλά μελετημένου στρατηγικού σχεδίου· οι απίστευτες αγριότητες εναντίον του βυζαντινού πληθυσμού κατά την πολιορκία και την άλωση της Κωνσταντινούπολης σχετίζονταν με τη βούληση αποτροπής οποιασδήποτε εξωτερικής προσπάθειας αναίρεσης του νέου status quo. Η αλόγιστη βία και ο όλεθρος που προκλήθηκαν στην αυτοκρατορία ήταν το «μήνυμα» του κατακτητή σε όσους επεδίωκαν βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα να ανασυστήσουν τη χριστιανική αυτοκρατορία.⁷⁸¹

Προτού ολοκληρωθεί η επισκόπηση του συγγραφικού έργου του Κριτόβουλου κρίνεται σκόπιμο να αποτυπωθεί το βλέπειν του για τις σχέσεις δύο επώνυμων Βυζαντινών με το Ισλάμ. Ο Γεννάδιος Σχολάριος χαρακτηρίζεται ως άνδρας σεβαστός,

---

⁷⁸⁰ Κριτόβουλος, *Ευγενή Ιστοριών*, σ. 82-84, 85¹⁻², 85²⁶⁻²⁸· Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριών*, II, σ. 165⁹⁻²⁶, 166¹⁻¹⁶· Ψευδο-Φραντζής, *Χρονικόν*, σ. 434¹⁻³⁰· NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 610-611· Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριών*, II, σ. 166.14-22· RUNCIMAN, *The fall of Constantinople*, σ. 149-152 (βλ. και τις παραπομπές του ιστορικού)· ΚΑΡΠΙΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί ιστορικοί*, σ. 359, 352, 375-376· ΡΑΠΑΔΕΜΕΤΡΙΟΥ, *The Greek Orthodox Church*, σ. 26.

⁷⁸¹ Κριτόβουλος, *Ευγενή Ιστοριών*, σ. 90¹⁻³¹, 138²⁵⁻²⁹, 139¹²⁻¹⁵· ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Μωάμεθ Β΄», σ. 222· LOWRY, «The ottoman conquest and transformation of Byzantine urban centers», σ. 324-325· ΪNALCIK, «The Policy of Mehmed II», σ. 235-236· DIMITRIADES, «Thessaloniki», σ. 270.

σοφός και ενάρετος, ο οποίος αποκαταστάθηκε στον πατριαρχικό θρόνο χάρη στον θαυμασμό του Μωάμεθ Β΄ στο πρόσωπό του. Δεν μπορεί να επαληθευτεί το κατά πόσο ο σουλτάνος εκτιμούσε τον πατριάρχη, αλλά από τις σχέσεις των δύο ανδρών ανιχνεύεται αφενός η βούληση του πρώτου για αποτελεσματικότερο έλεγχο των χριστιανών μέσω της διατήρησης της υπάρχουσας εκκλησιαστικής δομής και αφετέρου η στόχευση της Εκκλησίας να εμπλακεί ενεργά στη νέα πολιτική πραγματικότητα. Άρα, η σύμπνοια των δύο πλευρών κρινόταν ως αμοιβαία επωφελής. Το έτερο πρόσωπο με τον οποίο καταπιάνεται ο Κριτόβουλος είναι ο Γεώργιος Αμοιρούτζης. Αυτός δρούσε στην Τραπεζούντα, ήταν γνώστης «πάσης έγκυκλίου παιδείας» και διατηρούσε στενές σχέσεις με τον σουλτάνο. Μάλιστα, ο Μωάμεθ Β΄ τον προσκαλούσε να πραγματοποιεί ομιλίες, τις οποίες ο ίδιος παρακολουθούσε θαυμάζοντάς τον. Ο Αμοιρούτζης αποτέλεσε περίπτωση λογίου που προσαρμόστηκε στον υπάρχον πολιτικό γίνεσθαι και δεν δίστασε να συγγράψει πραγματεία για τη συνένωση του Χριστιανισμού με το Ισλάμ. Στην *Ξυγγραφήν Ιστοριών*, μέσω των αναφορών στις επαφές του σουλτάνου με τον Γεννάδιο και τον Αμοιρούτζη, σκιαγραφείται το προφίλ του «φιλοσόφου βασιλέως». ⁷⁸²

Στην αρχή της αφήγησής του ο Κριτόβουλος παρουσιάζεται ως φερέφωνο της τουρκικής προπαγάνδας που συγγράφει με στόχο τον εγκωμιασμό των πολιτικών πράξεων του Μωάμεθ Β΄. Βέβαια, η εκτενής ανάλυση της πολιορκίας και της άλωσης της Πόλης που επικαλύπτει οποιαδήποτε άλλο παρατεθέν πολεμικό γεγονός στο κείμενό του υποδηλώνει έναν ακόμα βασικό, ίσως τον βασικότερο, σκοπό της εξιστόρησής του Κριτόβουλου: τη διεισδυτικότερη -από κάθε άλλον συγγραφέα- αποτύπωση των θηριωδιών που συνέβησαν από την τουρκική πλευρά. Ίσως, οι υπέρμετρες κολακείες στον Μωάμεθ Β΄ και στα πολεμικά του κατορθώματα, ακόμα και η ανεδαφική-αναληθής δήλωση του ιστορικού περί κοινών προγόνων του ίδιου με τον Μωάμεθ Β΄ να αποτελούσαν βασικά στοιχεία της Ιστορίας του, ώστε να αποσπαστεί η προσοχή του σουλτάνου από τη ρεαλιστική, ωμή περιγραφή συμβάντων και την πλήρη απόδοση των ευθυνών της ολοκληρωτικής καταστροφής της αυτοκρατορίας στο τουρκικό στράτευμα. Η απόδοση αυτών των ευθυνών γινόταν

---

⁷⁸² Κριτόβουλος, *Ξυγγραφή Ιστοριών*, σ. 91¹⁻²³, 165²¹⁻²⁶, 166¹⁻⁷. Αμοιρούτζης, *Πρὸς τὸν βασιλέα Ἰωάννην*, σ. 114-134. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Ἐτούρκευσεν ὁ Ἀμοιρούτζης;», σ. 99-143. PODSKALSKY, *Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία*, σ. 48. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, «Τάσεις συνεργασίας Ἑλλήνων καὶ Οθωμανῶν», σ. 248. ARGYRIOU, «Georges Amiroutzès», σ. 29-222. PAPADEMETRIOU, *The Greek Orthodox Church*, σ. 22, 92. VRYONIS, «The Byzantine Patriarchate», σ. 88.

συχνά χρησιμοποιώντας μόνο δύο ή τρεις έντονα φορτισμένες λέξεις αποφεύγοντας κάποιες φορές τον εκτενή σχολιασμό. Σε καμία περίπτωση όμως, ο συγγραφέας δεν κατηγορεί ευθέως τον σουλτάνο για όσα συνέβησαν στην Πόλη, προκειμένου να διασφαλίσει πρωτευόντως τη ζωή του και δευτερευόντως τη θέση του στην πολιτική σκηνή του τόπου. Η *Ξυγγραφή Ιστοριών* μεταμορφωνόταν σταδιακά από ένα στρατευμένο έργο που εξυμνούσε τον σουλτάνο σε ένα κείμενο-κόλαφο για τα γεγονότα κατά τη διάρκεια της πολιορκίας και της άλωσης της Κωνσταντινούπολης. Η αποκάλυψη των ανοσιουργημάτων των ξένων πολεμιστών και των ευτελών κινήτρων τους για την άλωση της Βασιλεύουσας (γεγονός που παραδέχθηκε και ο ίδιος ο Μωάμεθ Β΄) τους αφαιρούσε ουσιαστικά κάθε επιδιωκόμενη δόξα και τους μείωνε στα μάτια των λογίων και των βασιλέων της εποχής που θα μελετούσαν την *Ξυγγραφήν Ιστοριών*. Οι Τούρκοι λόγω της τεράστιας στρατιωτικής τους υπεροχής και απογυμνωμένοι από ένα στοιχειώδες πνευματικό-ανθρωπιστικό υπόβαθρο μπορεί να κατάφεραν με δυσκολία να καταστρέψουν μία χιλιόχρονη αυτοκρατορία, αλλά ακουσίως συντέλεσαν στην αποθέωσή της και την ηρωοποίηση των κατοίκων της.

Οι παλαιότερες απόψεις ιστορικών⁷⁸³ περί προδοτικής συμπεριφοράς του Κριτόβουλου είναι ακραίες, αν αναλογιστεί κανείς το τετελεσμένο της αλώσεως, την αδυναμία να προσφερθεί οποιαδήποτε άλλη λύση για τη βοήθεια των σκλαβωμένων Βυζαντινών και προφανώς, το ένστικτο επιβίωσης του Κριτόβουλου που ερχόταν σε άμεση επαφή με τον Μωάμεθ Β΄. Ο εν λόγω ιστορικός μέσα από τη γραφή του ανέδειξε με τον καλύτερο τρόπο τη φρικαλεότητα των Τούρκων απέναντι στους Βυζαντινούς και δεν δίστασε να αποδώσει σε εκείνους την ευθύνη για τα έκτροπα στην Πόλη που ομοιά τους δεν είχε ξαναδεί ο κόσμος της εποχής του.

Ο τελευταίος Βυζαντινός ιστορικός ο οποίος θα εξετάσει τα γεγονότα της πολιορκίας και της άλωσης της Βασιλεύουσας είναι ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης. Κρίνεται ωφέλιμο να τονιστεί η σύγκλιση της περιγραφής της άλωσης της Πόλης από τον Χαλκοκονδύλη με τις αντίστοιχες των υπόλοιπων ιστορικών της αλώσεως. Οπότε δεν τίθεται θέμα επανάληψης των όσων έχουν αναλυθεί. Κοινός παρονομαστής των συγκεκριμένων ιστορικών είναι η πέραν των ορίων σκληρότητα των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας, στα όρια της αθλιότητας και του σαδισμού, που αντικατοπτριζόταν στο έντονο ύφος γραφής τους. Ο Χαλκοκονδύλης ταυτίζεται με τους υπόλοιπους

---

⁷⁸³ ΧΑΣΙΩΤΗΣ, «Τάσεις συνεργασίας Ελλήνων και Οθωμανών», σ. 248 · ΠΡΙΝΤΖΙΠΑΣ, «Οι ιστορικοί της Αλώσεως», σ. 96· ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, «Κριτόβουλος», σ. 195.

ιστορικούς ως προς τους εξανδραποδισμούς, την αιχμαλωσία των Βυζαντινών (ανδρών, γυναικών, παιδών), τη λαφυραγωγία, την προσβλητικότητα των Τούρκων/«βαρβάρων» απέναντι στον αυτοκράτορα, την αναγκαστική μετανάστευση όσων κατάφεραν να ξεφύγουν από τους Τούρκους, την αυτοθυσία και το σθένος των εναπομεινάντων Βυζαντινών της Πόλης. Η οργή των διαφυγόντων Βυζαντινών από την καταστροφική μανία των Τούρκων κορυφωνόταν και ήδη διαδιδόταν ανάμεσά τους ένας χρησμός περί εξοβελισμού των «πολεμίων» μέχρι τον Ταύρο.⁷⁸⁴

Ο συγγραφέας δεν κάνει μόνο αναφορά στους εξισλαμισμούς-εκτουρκισμούς των τέκνων των Βυζαντινών, αλλά παρέχει και τα ονόματα όσων άλλαξαν εθνική και θρησκευτική ταυτότητα, λαμβάνοντας παράλληλα και υψηλές πολιτικές θέσεις στο τουρκικό καθεστώς. Παραδείγματος χάρη, ο Μεχμέτης το παιδί του Μανδρομηνού, ήταν ύπαρχος Πισιδίας και Άγκυρας, ο Ηλίας μετονομάστηκε σε Αλίη, ο Ιησούς σε Εσέ, ο Αβραάμ σε Εμπραήμη, ο Σολομώντας σε Σουλεϋμάνη, ο Ιάκωβος σε Ιαγούπη, ο Δημήτριος σε Ελεήζης, ο Γεώργιος σε Χιτήρη. Ωστόσο, ονόματα όπως Παιαζήτης, Ορχάνης και Ορθογρούλης είχαν σκυθικές καταβολές.⁷⁸⁵ (Επιπροσθέτως, ο Χαλκοκονδύλης παρέχει στο αναγνωστικό κοινό ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το Ισλάμ λιγότερο εμποτισμένες από τις στερεότυπες και ανιστόρητες αφηγήσεις προγενέστερων, από εκείνον, Βυζαντινών συγγραφέων, χωρίς όμως να λείπει το ειρωνικό πνεύμα. Σύμφωνα με τις *Αποδείξεις Ιστοριῶν*, ο Μεμεχέτης (Προφήτης Μωάμεθ) προσλήφθηκε από έναν δυνάστη για να νομοθετήσει. Ως νομοθεσία προήγαγε τη ραστώνη, τη συνεχή μελέτη του Θείου, την ανεμπόδιστη προσευχή τέσσερις φορές τη μέρα, την κοινή ημέρα της Αφροδίτης⁷⁸⁶ χωρίς όμως, αγάλματα στους ναούς, ενώ οι πιστοί κατέφθαναν από Ασία και Ευρώπη στο μνήμα του Προφήτη (το λεγόμενο προσκύνημα στη Μέκκα). Ο βίος των μουσουλμάνων δεν ήταν κολασμένος όπως διαδιδόταν, όμως εκείνοι αρέσκονταν στη γλυκιά ζωή και ο καθένας είχε όσες παλλακίδες-αιχμάλωτες μπορούσε να συντηρήσει. Οι νόμιμες σύζυγοι δεν

⁷⁸⁴ Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριῶν*, II, σ. 149¹⁻¹², 151-152, 155¹⁸⁻²³, 156¹⁻⁹, 157³⁻¹⁴, 158¹⁻¹², 159⁷⁻²⁵, 160⁴⁻²⁴, 162¹⁻²⁰, 165⁹⁻²⁶, 169⁶⁻¹⁸. Χριστώνυμος, *Μονοψία*, σ. 236¹⁵⁻²², 237¹⁻⁶. Για τις προφητείες μετά την άλωση, βλ. ΠΟΛΙΤΗΣ, *Παραδόσεις*, τ. 1, σ. 20-25.

⁷⁸⁵ Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ιστοριῶν*, II, σ. 197²⁻¹⁹.

⁷⁸⁶ Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο οι αρχαίοι Άραβες, πολύ πριν την υποταγή τους στο Ισλάμ, λάτρευαν τον Διόνυσο και την Ουράνια Αφροδίτη (την επονομαζόμενη ΑΙ-ΛΑΤ). Επιπλέον, η προϊσλαμική αραβική φυλή των Ναβαταίων ταύτιζε την ΑΙ-ΛΑΤ με τη θεά Αθηνά. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. PAOLA CORRENTE, «Dushara and Allāt alias Dionysos and Aphrodite in Herodotus 3.8», στο: BERNABÉ ET ALII. (έκδ.), *Redefining Dionysos*, τ. 5, Berlin-Boston 2013, σ. 265, 266. J. F. HEALEY, *The Religion of the Nabataeans: A Conspectus*, Leiden-Boston-Köln 2001, σ. 136.

υπερέβαιναν τις πέντε και τα παιδιά των ανδραπόδων δεν τα θεωρούσαν νόθα, με εξαίρεση εκείνα από τις ελεύθερες παλλακίδες. Επιπλέον, οι ακόλουθοι του Ισλάμ στη διάρκεια της νηστείας των τριάντα ημερών (ραμαζάνι) δεν έτρωγαν και δεν έπιναν τίποτα την ημέρα, παρά μόνο το σούρουπο. Στη μουσουλμανική θρησκεία υπήρχαν επίσης, προβλέψεις για ζητήματα μοιχείας και ακρωτηριασμού των γυναικείων και ανδρικών γεννητικών οργάνων. Όσον αφορά στον Ιησού, τον θεωρούσαν Απόστολο του Θεού και πίστευαν στην άωμο σύλληψη της Θεοτόκου από τον αρχάγγελο Μιχαήλ και τη Μαρία. Τέλος, στο Κοράνι υπήρχε αναφορά για την εξαίρεση των Αρμενίων από τους εξανδραποδισμούς με την αιτιολογία ότι ένας Αρμένιος προφήτευσε τη διάδοση του Ισλάμ.⁷⁸⁷

Ο Χαλκοκονδύλης ίσως υπήρξε από τους ακριβέστερους ιστορικούς της αλώσεως. Με λόγο μεστό, χωρίς υπερβολές, έδωσε εμπεριστατωμένα τα γεγονότα από τον 14^ο αιώνα έως την κατάρρευση της αυτοκρατορίας. Το τετελεσμένο γεγονός της άλωσης τον οδήγησε στην αποφυγή επικρίσεων για τις πολιτικές επιλογές της βυζαντινής πλευράς που οδήγησαν σταδιακά στην άλωση. Η αντιπάθειά του για Τούρκους ήταν διάχυτη σε όλο το κείμενό του, βάσει των χαρακτηρισμών του για αυτούς, παραμένοντας όμως σταθερός στην ιστορική ματιά, απαλλαγμένος από προσωπικές επιδιώξεις, όπως ο Κριτόβουλος, ή πικρία από τις πολιτικές επιλογές της αυτοκρατορίας, όπως ο Σφραντζής και ο Δούκας. Παρά την αποστροφή του για τους Τούρκους, υπήρξε ο μόνος Βυζαντινός ιστορικός του 15^{ου} αιώνα που καταπιάστηκε, έστω επιφανειακά, με το Ισλάμ. Η επαχθής και πρωτοφανής εξιστόρηση της πτώσης του Βυζαντινού κράτους από τους προαναφερθέντες ιστορικούς πρόσθεσε στα συγγραφικά τους έργα το ηχηρό «κατηγορώ» των Βυζαντινών στα ανοσιουργήματα των Τούρκων.

Η πολιορκία και η άλωση της Κωνσταντινούπολης έριξαν την αυλαία της ανατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Οι σουλτάνοι Μουράτ Β΄ και Μωάμεθ Β΄ ήταν επί της ουσίας αποφασισμένοι να δώσουν το τελειωτικό χτύπημα στη Βασιλεύουσα, και οι τελευταίοι Βυζαντινοί αυτοκράτορες όντας σε πολιτικό αδιέξοδο σύναπταν έωλες και αφερέγγυες συνθήκες τότε με τους Δυτικούς και τότε με τους Τούρκους. Οι πολιτικές τους κατευθύνσεις δεν ήταν ομόφωνες, διότι ήταν προϊόντα πιέσεων από τις εσωτερικές αντίρροπες δυνάμεις, που μεταφράζονταν κατά βάση σε υποστήριξη της

---

⁷⁸⁷ Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις Ἱστοριῶν*, I, σ. 103¹⁻¹¹, 112²², 113-115, 116⁹⁻²², 117⁶⁻⁹. Χωνιάτης, *Περὶ τῆς θρησκείας τῶν Ἀγαρηνῶν*, col. 105· Ζιγαβηνός, *Κατὰ Σαρακηνῶν*, col. 1333.

βυζαντινοτουρκικής ή της βυζαντινολατινικής συνεργασίας. Οι οπαδοί της σύμπραξης με τους Τούρκους αντιτίθεντο σφόδρα στη διστακτικότητα της Δύσης να συνδράμει αποφασιστικά το Βυζάντιο εναντίον της τουρκικής απειλής, στην καιροσκοπική δράση των ιταλικών ναυτικών δυνάμεων που λάμβανε χώρα στον ζωτικό χώρο των Βυζαντινών, καθώς και στην παράλληλη προσέγγιση των Λατίνων με τους Τούρκους σουλτάνους. Επιπλέον, δυσπιστούσαν απέναντι στην αξία των ατέρμονων συζητήσεων για την εκκλησιαστική Ένωση και στην επιδίωξη των φιλενωτικών να θέσουν υπό διαπραγμάτευση κάποια σημεία του δόγματός τους, άρα και της ταυτότητάς τους, προκειμένου η αυτοκρατορία να λάβει πολλές φορές μετέωρα στρατιωτικά ανταλλάγματα από αυτούς που είχαν κατακτήσει την αυτοκρατορία το 1204 και δεν είχαν επιδείξει τον στοιχειώδη σεβασμό στους κατοίκους της αυτοκρατορίας. Συνεπώς, οι ανθενωτικοί ωθούνταν σε αμφίβολες και άκρως επικίνδυνες συμπράξεις με τους ίδιους τους πολιορκητές του Βυζαντινού κράτους που στόχευαν εκ των πραγμάτων στην κατάλυσή του. Στον αντίποδα, οι υποστηρικτές του χριστιανικού συνασπισμού κατά των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας διέκριναν πως οι όποιες ελπίδες σωτηρίας έτειναν προς την πλευρά των ηγεμονιών της χριστιανικής Ευρώπης. Με μία προϋπόθεση όμως· την άμεση και ουσιαστική διάθεση σύμπραξης των Βυζαντινών με τους Δυτικούς, η οποία δεν γινόταν να εξασφαλιστεί, εξαιτίας του ανθενωτισμού-αντιδυτισμού της πλειοψηφίας του βυζαντινού λαού και της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι ενωτικοί διέκριναν ξεκάθαρα λόγω του επαρκούς μορφωτικού τους υποβάθρου, που τους επέτρεπε η υψηλή καταγωγή τους, ότι οι συνεννοήσεις με τους Τούρκους δύνανται να προσφέρουν μόνο βραχυχρόνια προστασία, γεγονός το οποίο ήταν πέρα για πέρα αληθές, αφού ο στόχος τους παρέμενε σταθερά και με συνέπεια, όσον αφορά τους Τουρκομάνους και τους Οθωμανούς, η εξάπλωση στα βυζαντινά εδάφη και η ένθερμη εφαρμογή του ιερού πολέμου. Η διατύπωση στο ιστοριογραφικό έργο του Δούκα «Εἶθε ἐδόθη ἡ πόλις ἐν χερσὶ τῶν Λατίνων τῶν ὀνομαζόντων Χριστὸν καὶ Θεοτόκον καὶ μὴ ἀπορριφθῶμεν ἐν ταῖς τῶν ἀσεβῶν παλάμαις»,⁷⁸⁸ χρήζει προσοχής καθώς συμπυκνώνει εν πολλοίς την οπτική μιας μερίδας Βυζαντινών. Οι παραπάνω μη όντας αιθεροβάμονες, και με πνεύμα συγκατάβασης πρότειναν ως λύση ανάγκης τη δυτική βοήθεια, όχι γιατί ήταν ακραίοι λατινόφρονες ή αιρετικοί, όπως τους ονομάτιζαν οι ιδεολογικοί τους αντίπαλοι, αλλά γιατί ακόμα και αν οι προθέσεις των Δυτικών δεν

⁷⁸⁸ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 329¹³⁻¹⁵. ΖΩΡΑΣ, *Περὶ τὴν ἄλωσιν*, σ. 19-22, 25. LAURENT, «Les droits de l'empereur», σ. 5-15. GEANKOPLOS, «Church and State», σ. 396.

αποδεικνύονταν αγνές, και υποδούλωναν ξανά την αυτοκρατορία όπως είχε συμβεί και το 1204, ήταν προτιμότερη η κατάκτηση από χριστιανικές ηγεμονίες παρά από μουσουλμανικές. Έτσι, με την επιχειρηματολογία τους κατέρριπταν τα επιχειρήματα των ανθενωτικών και των φιλότουρκων που πίστευαν ότι δεν κινδύνευε η πίστη και η ταυτότητά τους από την εγκαθίδρυση μιας ισλαμικής ηγεσίας. Για τον Δούκα, εφόσον οι Βυζαντινοί ήταν αυτοί που κινδύνευαν άμεσα από τους μουσουλμάνους, άρα αυτοί έπρεπε να γίνουν περισσότερο υποχωρητικοί στις απαιτήσεις των Δυτικών. Τα τουρκικά έκτροπα εναντίον του συνόλου του βυζαντινού πληθυσμού και των χριστιανικών συμβόλων αφενός επαλήθευε τη διαχρονική απόδοση βαρβαρικών χαρακτηριστικών στους Τούρκους, αφετέρου δικαίωσε «φωνές» που επέμεναν σταθερά στην δυτική βοήθεια. Άλλωστε σε κάποιους θρήνους οι συγγραφείς τους είτε αναζητούσαν εκ των υστέρων την δυτική βοήθεια: «Ὡ Ῥώμη θεία, τί ποτε δράσεις τῆς θυγατρὸς γενομένης δούλης;...Ὡ μακαριώτατε πάτερ πῶς οἴση τηλικούτον κακόν;...Ὡ θειοτάτη καὶ μεγίστη Πόλις τῶν Ἐνετῶν, τί δράσετε, νῦν τῆς ἀδελφῆς ὑμῶν καὶ φίλης φθαρείσης; Ποῦ νῦν αἱ τριήρεις ὑμῶν...τὸν Εὐξείνιον Πόντον προσορμιοῦνται;»⁷⁸⁹ είτε παραδέχονταν ότι ο Μωάμεθ Β΄ ήταν φύσει πολέμιος των Βυζαντινών-χριστιανών: «...ὁ ἀλιτήριος, ὁ φύσει πολέμιος...».⁷⁹⁰ Οι διαχρονικές ελπίδες για σωτηρία των υπόδουλων εκ δυσμών αντηχούσαν επίσης και στα δημοτικά τραγούδια: «Μον' στείλτε λόγο στήν Φραγκιάν, να ῥτούνε τρία καράβια». Η ιστοροπία ανάμεσα στη συνεργασία με τους Τούρκους και τους Ευρωπαίους με στόχο τη διατήρηση της ύπαρξης της αυτοκρατορίας ήταν η πλέον ζητούμενη επιδίωξη η οποία εφαρμόστηκε κατά βάση και επιτυχημένα από τον Μανουήλ Β΄.⁷⁹¹

Το ιστορικό γεγονός της άλωσης ερμηνεύτηκε από μια πληθώρα κειμένων με κοινό παρονομαστή την περιγραφή των τουρκικών βιαιοτήτων. Ο βαθύς διχασμός εντός της βυζαντινής κοινωνίας αντικατοπτρίζεται ακόμα και μετά την κατάρρευση του Βυζαντινού κράτους, καθώς οι συγγραφείς της εποχής συνέχιζαν να αντιλαμβάνονται το τετελεσμένο γεγονός της άλωσης υπό το πρίσμα της πολιτικής τους κατεύθυνσης (ενωτικοί και μη) χωρίς την προσπάθεια προσέγγισης, έστω εκ των υστέρων, των ιδεολογικών τους αντιπάλων. Για την πληρέστερη εικόνα των βυζαντινο-

⁷⁸⁹ Κάλλιστος, *Μονοδία*, σ. 215^{12-13, 23-27}.

⁷⁹⁰ Ἀδήλου, *Μονοδία*, σ. 246³.

⁷⁹¹ Ἀνώνυμος, *Τῆς Ἁγιά-Σοφιάς*, σ. 4¹².

τουρκικών σχέσεων στο επόμενο κεφάλαιο θα εξεταστεί η ανάμειξη της Ορθόδοξης Εκκλησίας σε αυτές.

ΜΕΡΟΣ Γ΄

1) Η εκκλησιαστική κατάσταση στη Μ. Ασία και τα Βαλκάνια μέσα από τα Συνοδικά έγγραφα του Πατριαρχείου (1261-1453).

Το δίπολο Ορθόδοξη Εκκλησία και αυτοκρατορική εξουσία είναι συνυφασμένο με την υπερχιλιόχρονη πορεία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η στάση της Ορθόδοξης ιεραρχίας όσον αφορά στα πεπραγμένα της περιόδου από το 1261 ως το 1453 χρήζει περαιτέρω ανάλυσης από τη σύγχρονη έρευνα. Μέσα από τη μελέτη των πατριαρχικών εγγράφων από τον 13^ο ως τον 15^ο αιώνα προσφέρεται μία σφαιρική κατανόηση της επίσημης ή μη θέσης των αντιπροσώπων του ορθόδοξου δόγματος απέναντι στις προκλήσεις της εποχής και κυρίως στο ζήτημα του τουρκικού/ισλαμικού κινδύνου και των συνεπαγόμενων επακόλουθων αυτού. Επιπροσθέτως, σκιαγραφούνται τα κοινωνικά αντανακλαστικά της περιόδου, που ήταν αποτέλεσμα των εκάστοτε αυτοκρατορικών και εκκλησιαστικών επιλογών.

Από τις τελευταίες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα ως τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, η τουρκική επεκτατικότητα επέφερε το κλιμακούμενο φαινόμενο της έλλειψης «γνησίων» αρχιερέων στη Βαλκανική χερσόνησο και κυρίως στη Μ. Ασία. Οι «γνήσιοι» αρχιερείς, ορολογία που χρησιμοποιείται κατά κόρον στα πατριαρχικά έγγραφα ήταν οι εκκλησιαστικοί παράγοντες (μητροπολίτες και επίσκοποι), οι οποίοι εκούσια στελέχωναν τη μητρόπολη ή την επισκοπή που τους είχε ανατεθεί από την Ιερά Σύνοδο, ασκώντας επιρροή στο ποίμνιό τους, παρά τον κίνδυνο των τουρκικών επιδρομών. Ο πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ (1289-1293 και 1304-1310),⁷⁹² με διορατικό πνεύμα, επανερχόταν συνεχώς σε αυτό το ζήτημα, κρίνοντάς το ως κομβικό για την επιβίωση της εκκλησιαστικής και πολιτικής τάξης εντός της αυτοκρατορίας.

Μία σειρά από επιστολές του Αθανασίου Α΄ προς την αυτοκρατορική ηγεσία στοχεύουν στη διεύθυνση της ομαλής λειτουργίας της εκκλησιαστικής τάξης και της επιστροφής των αρχιερέων των επαρχιών που είχαν εγκαταλείψει τις ενορίες τους και διέμεναν στην Κωνσταντινούπολη. Μεταξύ των ετών 1303-1305, εντοπίζεται το πρώτο γράμμα του πατριάρχη στον Ανδρόνικο Β΄, στο οποίο του ζητούσε κάθε επίσκοπος να επιστρέψει στην επισκοπή του για να καθοδηγήσει πνευματικά το ποίμνιό του. Ο ίδιος,

---

⁷⁹² *PLP*: αρ. 382· ΚΑΛΟΜΟΙΡΑΚΗΣ, «Ο πατριάρχης Αθανάσιος Α΄», σ. 33-34, 37· NICOL, *Church and society*, σ. 29.

με διάθεση νουθεσίας και αρνητικής κριτικής στους πολιτικούς χειρισμούς της περιόδου, διερωτάται, γιατί ο αυτοκράτορας, αφού πίστευε ότι οι πόλεις της Μ. Ασίας ήταν κατεστραμμένες, δεν διέταξε τους κατοίκους της να εγκατασταθούν στην πρωτεύουσα και γιατί αυτό το προνόμιο το είχαν μόνο οι επίσκοποι, ενώ ο Κύριος τους είχε στείλει για τη σωτηρία όλων. Ο πατριάρχης υποστηρίζει ακράδαντα πως ο αυτοκράτορας πρέπει να διατάξει τους πνευματικούς ποιμένες να επιστρέψουν στην επαρχία τους, παραμένοντας στο πλευρό του ντόπιου πληθυσμού και να τους εμποδίσει να φροντίζουν για την ευζωία τους στην πρωτεύουσα ατιμωρητί από το ποίμνιό τους. Κατ' αυτόν, οι ανώτατοι κληρικοί στην Πόλη διαβίωναν με ραδιουργία και τρυφή και ήταν ευθύνη του αυτοκράτορα να πράξει τα δέοντα ή να επιτρέψει στον πατριάρχη να πάρει υπ' ευθύνη του μία από τις εγκαταλελειμμένες επισκοπές τους. Συνακόλουθα, ορκίζεται ότι δεν θα αφήσει τους επισκόπους να ζουν ειρηνικά στην πρωτεύουσα, τεκμηριώνοντας περισσότερο την άποψή του με την παράθεση του οξύμωρου φαινομένου της ανεπάρκειας αρχιερέων σε άλλες πόλεις και της βούλησης εκείνων να καταφτάσουν στη Βασιλεύουσα και να λάβουν ένα «κομμάτι» της, δηλαδή κάποια διοικητική θέση. Για τον Αθανασίο Α', οι επίσκοποι όφειλαν να πεθαίνουν μαζί με το ποίμνιό τους χωρίς να ενδιαφέρονται για τις δικές τους ανέσεις και απολαύσεις. Εφαρμόζοντας το ρητό: «ἕκαστος ἐφ' ᾧ ἐτάχθη», υπενθυμίζει την «ιερή» υποχρέωση των συλλειτουργῶν του να τηρούν τα καθήκοντά τους και να μην υπόκεινται σε καθεστώς ειδικής μεταχείρισης, παραμένοντας σε προστατευμένο περιβάλλον όταν το ποίμνιό τους βρίσκεται στο έλεος των Τούρκων και των Καταλανών.⁷⁹³

Σε μια από τις επιστολές του στον Ανδρόνικο Β', στο ίδιο χρονολογικό πλαίσιο, επανέρχεται στο φλέγον ζήτημα των ακέφαλων μητροπόλεων και επισκοπών, προσθέτοντας στην επιχειρηματολογία του την αντίφαση ανάμεσα στον καθοριστικό ρόλο των αρχιερέων ως την τελευταία ελπίδα των χριστιανών και τον «πόθο» των πρώτων να κατοικούν στην πρωτεύουσα. Μάλιστα, αγανακτώντας προτείνει ειρωνικά να μοιραστεί η Κωνσταντινούπολη στους συλλειτουργούς του. Με διορατικότητα αντιλαμβάνεται πως η παρουσία των επισκόπων στις έδρες τους συνιστούσε ασπίδα προστασίας για τους Βυζαντινούς. Ο ίδιος υπήρξε από τους ελάχιστους αρχιερείς ο

---

⁷⁹³ LAURENT, *Les registes du patriarcat*, αρ. 1597, σ. 378, αρ. 1598, σ. 380-382, αρ. 1599-1600, σ. 382-383 αρ. 1621, σ. 414, αρ. 1621, σ. 415· Αθανάσιος Α', *Ἐπιστολαί*, αρ. 23, σ. 52₁₋₆, αρ. 25, σ. 56₁₋₁₀: *Πολλάκις ἀνέφερον τῇ ἐκ Θεοῦ βασιλείᾳ σου ὅτι ἐὰν μὴ ἕκαστος τῶν ἀρχιερέων ἀποκαταστῇ τῇ λαχούσῃ ἐκκλησίᾳ τάρραχος οὐκ ἐκλείπει, οὐδὲ δημεγεραῖαι, ὡς ἀπὸ βίας ἠβουλόμην βιάσαι ἵνα ἔχῃσι τὴν φροντίδα τῶν κρίσεων*, αρ. 30, σ. 62₁₂₋₁₆· TALBOT, «The Patriarch Athanasius», σ. 22· CONSTANTELOS, «Life of Patriarch Athanasios I», σ. 623· BOOJAMRA, «Social thought of Athanasios of Constantinople», σ. 341.

οποίος προσπαθούσε, στο μέτρο του δυνατού, να εκπληρώσει τα επίμονα και επανειλημμένα αιτήματα των πιστών για αρχιερατική παρουσία και πνευματική επιστασία. Ανασταλτικό ρόλο στο έργο του έπαιζαν ορισμένοι αρχιερείς που ευθύνονταν για το μαρασμό των χριστιανικών κοινοτήτων, αρνούμενοι την ανάληψη των καθηκόντων τους.⁷⁹⁴

Άλλωστε, οι κοινότητες που δέχονταν τις τουρκικές επιδρομές και δεν διέθεταν έναν προπύργιο της αυτοκρατορίας, δηλαδή, έναν αρχιερέα, κινδύνευαν πιο εύκολα να εξισλαμιστούν, διότι τον Μεσαίωνα η κοινωνική συνοχή ήταν άμεσα συνυφασμένη με την απρόσκοπτη εκκλησιαστική δράση. Οι μητροπολίτες ήταν εκκλησιαστικοί άρχοντες μεγάλων περιοχών και συνήθως πολλών πόλεων και χωριών. Όπως ορθά διατυπώνει ο Σ. Βρυώνης στο σύγγραμμά του «Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μικρά Ασία», οι επίσκοποι ασκούσαν σημαντική επίδραση στις επαρχίες τους, όχι μόνο στον πνευματικό αλλά και στον διοικητικό και δικαστικό τομέα. Οι μητροπολίτες και οι αρχιεπίσκοποι ήταν ο συνδετικός κρίκος μεταξύ της διοικητικής δομής της Εκκλησίας στην επαρχία και της Κωνσταντινούπολης, του πατριάρχη και του αυτοκράτορα. Με τα έσοδα από τις εκτεταμένες κτηματικές περιουσίες των μητροπόλεων και των επισκοπών φτιάχονταν πτωχοκομεία, ορφανοτροφεία, νοσοκομεία και στηριζόταν η εκπαιδευτική δραστηριότητα. Η επιχειρηματολογία του Αθανασίου Α΄ επικεντρώνεται στη βραχεία παραμονή των αρχιερέων στην Κωνσταντινούπολη μόνο σε περίπτωση διεξαγωγής της ετήσιας Ιεράς Συνόδου ή της πρόσκλησής τους από τον αυτοκράτορα ή τον πατριάρχη. Συνεπώς, η ανυπακοή της βούλησής του σήμαινε την πλημμελή τέλεση των καθηκόντων τους και από ηθικής σκοπιάς τη λογοδοσία για τη στάση τους την ημέρα της Κρίσης.⁷⁹⁵

Το φαινόμενο της παραμονής των αρχιερέων των επαρχιών στην Κωνσταντινούπολη εξοργίζει τον Αθανάσιο Α΄ και για έναν ακόμη λόγο· αυτόν της παρεμπόδισης του φιλανθρωπικού έργου της Εκκλησίας, ειδικά σε μία περίοδο «ισχνών αγελάδων». Η ακραία φτώχεια επικρατούσε στην πρωτεύουσα εξαιτίας της

---

⁷⁹⁴ LAURENT, *Les registes du patriarcat*, αρ. 1600, σ. 382· MACRIDES, «Emperor and Church», σ. 135.

⁷⁹⁵ Αθανάσιος Α΄, *Επιστολαί*, αρ. 31, σ. 64¹⁻⁹· LAURENT, *Les registes du patriarcat*, αρ. 1599, σ. 382, αρ. 1613, σ. 401, αρ. 1599, σ. 401· ΒΡΥΩΝΗΣ, *Παρακμή*, σ. 35· BECK, *Kirche*, σ. 71-76· LEMERLE, «Recherches sur les institutions judiciaires», σ. 319-321· ο ίδιος, «Le Juge général des Grecs», σ. 292-310· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Η δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων», σ. 193, 194, 197-199· TROIANOS, «Byzantine Canon Law», σ. 170-213· LAIOU, «Priests and Bishops in the Byzantine Countryside», σ. 48-49· BOOJAMRA, *The Policies of the Patriarch Athanasios*, σ. 28-29· HUSSEY, *The orthodox church*, σ. 249· MALATRAS, «Justice in the patriarchal court», σ. 161· LAIOU, «Priests and bishops in the Byzantine countryside», σ. 53.

συσσώρευσης μεγάλου αριθμού προσφύγων, προερχόμενων από τις επαρχίες της αυτοκρατορίας που πλήττονταν από τις τουρκικές επιδρομές. Ο πατριάρχης, χωρίς περιστροφές, κατηγορεί τους πάροικους επισκόπους της Πόλης ότι αντιτίθεντο στην πρόθεσή του να πουλήσει τα ιερά κειμήλια της Εκκλησίας υπέρ των αναξιοπαθούντων, παρά την αύξηση του αριθμού των φυγάδων που έφταναν κάθε μέρα στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ των ετών 1303-5. Οι προαναφερθέντες καταψήφισαν την πρωτοβουλία του επικεφαλής τους, διατρανώνοντας ότι δεν ήταν καλό για την Εκκλησία «να πετάει στα σκυλιά το ψωμί των παιδιών» (κατά το Ματθ. 26.27) και αρνήθηκαν την αξιοποίηση της μεγάλης περιουσίας τους στην πρωτεύουσα, υπέρ των αδυνάτων. Η πρόταση του πατριάρχη μπορεί να κριθεί ως καιρία για τη βελτίωση της τραγικής κατάστασης και ταυτόχρονα ρηξικέλευθη, καθώς δεν έχουν καταγραφεί παρόμοιες πρακτικές από σύγχρονους του ιεράρχες. Μιλώντας με αποδείξεις, κατευθύνει τα «βέλη» του προς τον μητροπολίτη Βιτσίνας ο οποίος δάνειζε εκκλησιαστικά κεφάλαια για οκτακόσια υπέρπυρα ανά χρόνο και προς τον μητροπολίτη Σάρδεων. Κατά τον πατριάρχη οι δύο άνδρες ραδιουργούσαν εναντίον του ίδιου και της αυτοκρατορίας. Γι' αυτό και ζητούσε εγγράφως από τον αυτοκράτορα να διατάξει την επιστροφή των εκκλησιαστικών ιεραρχών στις επισκοπές τους. Στο παρόν γράμμα αναδεικνύεται η αναληγσία των εύρωστων οικονομικά «κηφήνων» αρχιερέων που αντί να προσφέρουν χείρα βοήθειας στους αναξιοπαθούντες, αντιδρούσαν στο φιλανθρωπικό έργο της Εκκλησίας, προσδίδοντας μεγαλύτερη αξία στα ιερά κειμήλια και στην απρόσκοπτη ενασχόληση με τις οικονομικές τους δραστηριότητες. Η στάση τους παρουσιαζόταν ιδιαίτερος προκλητική, αφού, σύμφωνα με τον Αθανάσιο Α', ζούσαν ράθυμα και άσωτα στην Πόλη.⁷⁹⁶

Παρόμοια εικόνα ανυπακοής και οκνηρίας επεδείκνυαν και οι κληρικοί της Αγίας Σοφίας που αντιμετώπιζαν ως αγγαρεία το λειτούργημά τους και «γόγγυζαν» για την μη καταβολή των μισθών τους, για τους οποίους δεν εργάστηκαν. Μάλιστα είχαν προχωρήσει ακόμα και σε αποχή από τα καθήκοντά τους αρνούμενοι να τελέσουν τα καθήκοντά τους. Βέβαια, κατά τα έτη 1304-1307 η οικονομική δυσπραγία του κράτους δεν έπληττε αποκλειστικά τους εκκλησιαστικούς παράγοντες, αφού το κράτος

---

⁷⁹⁶ LAURENT, *Les regestes du patriarcat*, αρ. 1613, σ. 401· DARROUZÈS, *Notitiae episcopatum*, αρ. 17, σ. 400, αρ. 18, σ. 407, αρ. 20, σ. 416· Αθανάσιος Α', *Επιστολαί*, αρ. 7, σ. 20⁴²⁻⁵⁰, αρ. 25, 56⁷⁻²⁰, αρ. 79, σ. 198⁵⁻²⁰· DELEHAYE, *La Vie d'Athanase patriarche de Constantinople*, σ. 63· Καλόθετος, *Βίος Πατριάρχου Αθανασίου*, σ. 483⁹⁶⁵⁻⁹⁶⁸· TALBOT, «The Patriarch Athanasios», σ. 24-25· CONSTANTELOS, «Life of Patriarch Athanasios I», 619-620· BOOJAMRA, *The Policies of the Patriarch Athanasios*, σ. 29· ο ίδιος, «Social thought of Athanasios of Constantinople», σ. 340, 358.

αδυνατούσε επίσης να αντεπεξέλθει στην πληρωμή των μισθών των δικαστικών λειτουργών και του στρατού. Οι κληρικοί είχαν φτάσει σε αυτό το ύστατο σημείο διαμαρτυρίας και για τις μομφές του πατριάρχη εναντίον τους περί μη ορθής άσκησης του πνευματικού τους έργου, συμπεριλαμβανομένων και των φιλανθρωπιών. Ο πατριάρχης, από την πλευρά του, υποστήριξε ότι το καταστροφικό πέρας των Τούρκων και των Καταλανών από τα βυζαντινά εδάφη οδήγησαν την Εκκλησία σε τέτοια ένδεια που δεν διέθετε χρήματα για την καταβολή της μισθοδοσίας των λειτουργών της.⁷⁹⁷

Για τον πατριάρχη, οι επίσκοποι των επαρχιών, με την παρουσία τους στη Βασιλεύουσα, παραβίαζαν κατ' εξακολούθηση το εκκλησιαστικό δίκαιο, υποβαθμίζοντας την ισχύ της Εκκλησίας σε μία περίοδο ανάπτυξης του Ισλάμ, και επί της ουσίας ζούσαν παρασιτικά, διότι δεν συντελούσαν στην επίλυση της κοινωνικής κρίσης και των ζητημάτων δικαιοσύνης. Επιπλέον, διοργάνωναν πολλές παράνομες συγκεντρώσεις, (τις λεγόμενες παρασυνάξεις), ωθούνταν σε απρεπείς πράξεις και σταδιακά χειρότερευε η συμπεριφορά τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των ανωτέρω καταγγελιών αποτελεί ο μητροπολίτης Κρήτης, Νικηφόρος Μοσχόπουλος,⁷⁹⁸ που κατέφτασε στην πρωτεύουσα χωρίς να έχει ενημερωθεί ο πατριάρχης, ώστε να τεθεί σε εφαρμογή η εθιμοτυπική διαδικασία της υποδοχής του από έναν κληρικό και της υπόδειξης του ποιμνίου του. Οι επίμονες προσπάθειες του Αθανασίου Α' να επιστρέψουν οι αρχιερείς στο ποιμνίό τους ευοδώθηκαν μόνο προσωρινά, γιατί αυτό το φαινόμενο έμελλε να εξελιχθεί σε μάστιγα στις επόμενες δεκαετίες.⁷⁹⁹

Ο Τ. Papademetriou στο άρθρο του «The Turkish Conquests and Decline of the Church Reconsidered» πραγματεύεται με ρεαλισμό και μετριοπάθεια τα παραπάνω

---

⁷⁹⁷ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, IV, σ. 715¹⁴⁻²³ 717²⁻⁵. Αθανάσιος Α', *Επιστολαί*, αρ. 28, σ. 60⁴⁻¹⁵. LAURENT, *Les regestes du patriarchat*, αρ. 1660, σ. 456-457, αρ. 1767-1772, σ. 545-550. ΠΑΤΕΔΑΚΗΣ, «Η διαμάχη του πατριάρχη Αθανασίου με τον κλήρο», σ. 281-283. TUDORIE, «Le patriarche Athanase», σ. 54-55. LAURENT, *Les regestes du patriarchat*, αρ. 1660, σ. 456-457, αρ. 1767-1772, σ. 545-550. ΠΑΤΕΔΑΚΗΣ, «Η διαμάχη του πατριάρχη Αθανασίου με τον κλήρο», σ. 281-283. TUDORIE, «Le patriarche Athanase», σ. 54-55. TALBOT, «The Patriarch Athanasius», σ. 25-26. SMYRLIS, «Priesthood and Empire», σ. 98. CONGOURDEAU, «Athanase, Niphon et Jean Kalékas», σ. 130.

⁷⁹⁸ *PLP*: αρ. 13976. TALBOT, «The Patriarch Athanasius», σ. 24. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Νικηφόρου Μοσχόπουλου επιγράμματα», σ. 232-246.

⁷⁹⁹ Αθανάσιος Α', *Επιστολαί*, αρ. 28, σ. 60. LAURENT, *Les regestes du patriarchat*, αρ. 1620, σ. 414, αρ. 1621, σ. 415. CONSTANTELOS, «Life of Patriarch Athanasios I», σ. 614. Η αυστηρότητα του Αθανασίου Α' προς τους εκκλησιαστικούς παράγοντες σχετίζονταν με τον κ' Κανόνα της Δ' Οικουμενικής Συνόδου, όπου γίνεται μνεία σε περιπτώσεις κληρικών και μοναχών οι οποίοι χωρίς να έχουν κάποια εκκλησιαστική διοίκηση «υπό του ίδιου Επισκόπου», και όντες ακοινωνήτοι από αυτόν, πήγαιναν στην Κωνσταντινούπολη, όπου εγκαθίσταντο επί μακρόν και δημιουργούσαν ταραχές στην Εκκλησία και την κοινωνία, βλ. ΦΕΙΔΑΣ, *Εκκλησιαστική ιστορία*, τ. 1, σ. 318.

ζητήματα και αποκαθιστά ως έναν βαθμό την αρνητική εικόνα των εκπροσώπων της Εκκλησίας, έτσι όπως παρουσιαζόταν από τον Αθανάσιο Α'. Συγκεκριμένα, τονίζει πως στην Ύστερη Βυζαντινή Περίοδο, οι μητροπολίτες και οι επαρχιακοί επίσκοποι εξακολουθούσαν να βρίσκονται υπό τον έλεγχο της εκκλησιαστικής ιεραρχίας του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης ακόμα και αν η πολιτική αρχή άλλαζε χέρια. Μια τέτοια κατάσταση ήταν δύσκολα διαχειρίσιμη για τους τοπικούς ιεράρχες, που αμφιταλαντεύονταν ανάμεσα στις απαιτήσεις της συνόδου της Κωνσταντινούπολης και την πραγματικότητα που αντιμετώπιζαν. Ο συγγραφέας ενισχύει την επιχειρηματολογία του υποστηρίζοντας πως επειδή η εκκλησιαστική διοικητική εξουσία ήταν στην Κωνσταντινούπολη, τα τουρκικά εμιράτα, συμπεριλαμβανομένων των Οθωμανών, θεωρούσαν τους τοπικούς επισκόπους που εκλέγονταν από το βυζαντινό κέντρο, και που λάμβαναν την επισκοπική εξουσία από τη βυζαντινή ιδρυματική Εκκλησία, ως φερέφωνα της εχθρικής πολιτείας. Το αποτέλεσμα ήταν συχνά οι επίσκοποι να ωθούνται να εγκαταλείψουν τις επαρχίες και να εγκατασταθούν στην Κωνσταντινούπολη ή να μεταβούν σε άλλη περιοχή που να ελέγχεται από την αυτοκρατορία. Κάποιοι από τους τοπικούς επισκόπους επέλεξαν να μείνουν εντός των ορίων του τουρκικού τομέα και να συνυπάρχουν με τον τοπικό εμίρη. Στις περιοχές που ελέγχονταν από τους Οθωμανούς αυτό το φαινόμενο ήταν πιο συχνό λόγω της οθωμανικής πολιτικής των παραχωρήσεων και των γενναιόδωρων υποσχέσεων στους μη μουσουλμάνους υπηκόους της οθωμανικής αυτοκρατορίας που υποτάσσονταν χωρίς αντίσταση. Αυτή η πολιτική ονομαζόταν *istimalet*. Αναλυτικότερα, πηγαίνοντας πέρα από τα όρια του ισλαμικού νόμου, οι Οθωμανοί ενσωμάτωσαν την Εκκλησία στο δικό τους σύστημα διακυβέρνησης διατηρώντας τις προηγούμενες πρακτικές διοίκησης, ώστε οι γηγενείς πληθυσμοί να υποτάσσονται γρηγορότερα.⁸⁰⁰

Η εκκλησιαστική ιεραρχία διέθετε ένα τέτοιο διοικητικό σύστημα που απορροφήθηκε από τους νέους ηγεμόνες. Επιπλέον, βάσιζε τη σχέση της με τους Τούρκους εμίρηδες σε κοινά οικονομικά ενδιαφέροντα. Παρόμοιες σχέσεις οικονομικού ενδιαφέροντος με την εκάστοτε τουρκική αρχή είχαν και τα μοναστικά ιδρύματα. Ο D. Papademetriou, χωρίς διάθεση να προβάλει τους ιεράρχες ως θύματα της τουρκικής επεκτατικότητας, υποστηρίζει ότι τα θρησκευτικά και εθνικά θέματα δεν ήταν μεγάλου ενδιαφέροντος σε αυτού το είδους τις δοσοληψίες και πράγματι αυτό

---

⁸⁰⁰ PAPADEMETRIOU, «The Turkish Conquests» σ. 185-186· ο ίδιος, *The Greek Orthodox Church*, σ. 65-66, 74· İNALCIK, «The Greek Orthodox Patriarchate», σ. 409· VRYONIS, «The Byzantine Patriarchate», σ. 74.

μαρτυρά η συντριπτική πλειοψηφία των πηγών. Μάλιστα δεν έλλειψαν και οι περιπτώσεις που ορισμένοι εκκλησιαστικοί παράγοντες ζητούσαν τη διαμεσολάβηση της τουρκικής εξουσίας για τη διευθέτηση ζητημάτων δικαιοδοσίας και οικονομικών διαφορών τους που προέκυπταν μεταξύ τους, γεγονός που αποτελούσε κατάφορη παραβίαση της εκκλησιαστικής ιεραρχίας.⁸⁰¹

Ο βίος του πατριάρχη αποτέλεσε εξέχον παράδειγμα συνδυασμού λόγων και έργων. Η προσφορά του στο κοινωνικό σύνολο τον κατέστησε ιδιαίτερα αγαπητό στον λαό της Κωνσταντινούπολης. Η ασκητική μορφή του άρμοζε στη μακρά περίοδο κρίσης και ακραίας φτωχοποίησης της αυτοκρατορίας, αν και οι μεταρρυθμίσεις του προκάλεσαν σφοδρές αντιδράσεις εντός των κόλπων της Βυζαντινής Εκκλησίας, την οποία προσπαθούσε να εξυγιάνει. Επιπλέον, ο Αθανάσιος υπήρξε από τους λίγους ιεράρχες που κατέκρινε ανοιχτά τα κακώς κείμενα των εκκλησιαστικών παραγόντων, δείχνοντας ότι πρώτοι εκείνοι, ως υπηρέτες του Χριστού, όφειλαν να δίνουν το σωστό παράδειγμα στον βυζαντινό πληθυσμό. Ο ίδιος υπήρξε ιδιαίτερα λαοφιλής προωθώντας μια ενεργητικότερη παρουσία της Εκκλησίας στη βυζαντινή κοινωνία που ταλανιζόταν από τις επιδρομές Τούρκων και Καταλανών. Το πρόβλημα της έλλειψης «γνησίων» αρχιερέων, το οποίο τον απασχολούσε ιδιαίτερα, κλιμακωνόταν και μετά τον θάνατό του, γεγονός που δικαίωσε την επιμονή του για στελέχωση των ακέφαλων μητροπόλεων και επισκοπών. Σε όλες τις επιστολές και τα κηρύγματά του η έμφαση δινόταν στην προσευχή, τη μετάνοια, την πειθαρχία και την αφοσίωση στην πνευματική ζωή. Ήταν επιτακτική ανάγκη το σύνολο του βυζαντινού πληθυσμού να ζήσει μια ενάρετη ζωή, αφιερωμένη στον Θεό, προκειμένου να μην τιμωρηθεί από τη θεϊκή οργή και κυριευθεί από τους Τούρκους. Κατά τον Γρηγορά, «πολλοῦ δ' ἄρα ἦν ἄξιον, εἰ τὸν τοιοῦτον ἐκείνου κανόνα καὶ τύπον ξυνέβαινε παραμένειν ὁμοίως κὰν τοῖς ἐξῆς διαδόχοις τοῦ θρόνου, καθάπερ δὴ καὶ παρὰ πάντα τὸν χρόνον αὐτοῦ τῆς πατριαρχείας».

Λίγα χρόνια μετά τον θάνατο του Αθανασίου Α' και συγκεκριμένα το 1315 «ἡ τῶν πραγμάτων σύγχυσις καὶ ἀνωμαλία», δηλαδή η τουρκική προέλαση στα βυζαντινά εδάφη, επέφερε σύμπτυξη των επισκοπών και των μητροπόλεων, «ὀλιγότητα» του χριστιανικού ποιμνίου και μείωση των προσόδων της Εκκλησίας. Συνεπώς, η δυσκολία εξεύρεσης «γνησίων» αρχιερέων γινόταν εντονότερη. Ένα από τα πολλά σημεία της

---

⁸⁰¹ PAPADEMETRIOU, «The Turkish Conquests» σ. 187· ο ίδιος, *The Greek Orthodox Church*, σ. 66· ΚΟΝΟΡΤΑΣ, «Le Patriarcat Orthodoxe de Constantinople et la Sublime Porte», σ. 303.

σταδιακής παρακμής της Εκκλησίας ήταν η αναβάθμιση των επισκόπων, οι οποίοι αναλάμβαναν «ακέφαλες», ολιγάνθρωπες μητροπόλεις, όπως συνέβη και με τον επίσκοπο Σινώπης που χρίστηκε αρχιερέας των μητροπόλεων Συλαίου, Σίδης και Λεοντοπόλεως. Αυτές οι μητροπόλεις είχαν κυριευτεί από «ἄθεα» ἔθνη και είχαν στερηθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα την οικεία τους επισκοπή ή αρχιεπισκοπή λόγω θείκης τιμωρίας. Ο πατριάρχης Ιωάννης ΙΓ΄ Γλυκός (1316-1320), πιστός στο πνεύμα του Αθανασίου Α΄, αναγνωρίζει τη σοβαρότητα των πολιτικών δρώμενων και την αναγκαιότητα της πνευματικής καθοδήγησης από άξιους ιεράρχες μπροστά στη λαίλαπα των Τούρκων, τα οποία συνιστούσαν θανάσιμη απειλή για την επιβίωση, πολιτική και εκκλησιαστική, του τόπου.⁸⁰²

Το ίδιο έτος, ο επίσκοπος Ζήλου αναλαμβάνει τη μητρόπολη Αμάσειας, μετά από απόφαση της Ιεράς Συνόδου. Η μητρόπολη βρισκόταν σε περιοχή, όπου κατοικούσαν και έτερα, «ἄλλόφυλα ἔθνη», και οι πιστοί της διέτρεχαν «ψυχικόν κίνδυνον» από τον οποίον ήθελαν να απαλλαγούν. Επιπροσθέτως, η συγκεκριμένη πόλη είχε χρόνια ἔλλειψη «γνησίου» αρχιερέα λόγω των δυσχερών γεγονότων από την «περσική τυραννίδα». Η φράση «περσική τυραννίδα» αναγεί ιστορικά στις καταστρεπτικές συνέπειες των αρχαίων ελληνοπερσικών πολέμων και είναι αντιπροσωπευτική της αντίληψης της Ορθόδοξης Εκκλησίας για τον αντίστοιχο μοιραίο ρόλο των Τούρκων στην περιοχή. Η βαρύτητα, όμως, αξίζει να δοθεί στην έννοια του «ψυχικού κινδύνου», δηλαδή, στον κίνδυνο μεταστροφής των γηγενών στο Ισλάμ και τη συνακόλουθη ηθική κατάπτωσή τους από την επιρροή των γειτονικών, μουσουλμανικών φυλών. Όπως γίνεται αντιληπτό από την ερμηνεία των εκκλησιαστικών κειμένων, η ισχυρή εκκλησιαστική παρουσία στη Μ. Ασία ήταν συνυφασμένη με τη χριστιανική-βυζαντινή ταυτότητα του ποιμνίου και λειτουργούσε ως ανάχωμα στον ισλαμικό επεκτατισμό.⁸⁰³

Ο πατριάρχης συνέχιζε να αντιμετωπίζει το πρόβλημα της ανεπάρκειας «γνησίων» αρχιερέων, όπως φαίνεται σε δύο Συνοδικά γράμματα του 1316. Στο πρώτο εξιστορείται η ανάληψη των καθηκόντων του αρχιεπισκόπου Νυμφαίου στη

---

⁸⁰²HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 1, αρ. 6, σ. 146²⁻⁴, 148²¹⁻²⁸, 150³⁵⁻⁴⁷. DARROUZÈS, *Notitiae episcopatum*, αρ. 17, σ. 396, αρ. 18, σ. 406.

⁸⁰³HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 1, αρ. 7, σ. 152¹⁻¹⁵: *Τοῖς λαχοῦσι προεδρεύειν λαοῦ καὶ εἰς οἰκονόμους εἶναι ψυχῶν τοῦτ' ἂν εἴη πάντως ἐναργὲς γνῶρισμα μὴ μόνον τοῖς ἐγγύς τῶν ὑπ' αὐτοῦς τελούντων τοῦ κατὰ ψυχὴν συμφέροντος προμήθειαν οἰκοῦσιν ἔθνων καὶ ὑφορωμένοις ἐκτουσχεδὸν ἐκεῖθεν τὸν ψυχικὸν κίνδυνον, ἐπεὶ καὶ ἀνάγκη πᾶσα τῶν ἀνὰ χεῖρας μᾶλλον τὸ κινδυνεῦον ἀπολέσθαι μέρος ἀναζητεῖν καὶ τὴν σωτηρίαν ἐκείνῳ περιποιεῖσθαι καὶ πραγματεῦσθαι*. DARROUZÈS, *Notitiae episcopatum*, αρ. 20, σ. 416. ΒΡΥΩΝΗΣ, *Παρακμή*, σ. 250.

μητρόπολη Δέρκου, η οποία στερούνταν «γνησίου» αρχιερέα. Στο δεύτερο, ο υποψήφιος αρχιερέας θα έπαιρνε υπό τη σκέπη του τις επισκοπές Μάκρης και Λιβυσίου, όμως στην πραγματικότητα διαβίωνε στη Βασιλεύουσα «δολίως» και γι' αυτό ο Γλυκός ζήτησε από την αυτοκρατορική ηγεσία να τον παύσουν από τα καθήκοντά του. Το επίρρημα «δολίως» μόνο τυχαίο δεν είναι στην επιστολή, αν μάλιστα συνδεθεί με τις κατηγορίες του προκατόχου του πατριαρχικού θρόνου σχετικά με τις ραδιουργίες των επισκόπων των επαρχιών που είχαν καταφύγει στην πρωτεύουσα. Επιπλέον, με αφορμή τη δυσκολία τοποθέτησης επισκόπων σε εκκλησιαστικά ιδρύματα της Μ. Ασίας, ορισμένα μέλη της εκκλησιαστικής τάξης λειτουργούσαν παρανόμως σε ενορίες που είχαν ήδη στελεχωθεί. Μάλιστα, μία ανάλογη περίπτωση που εξετάζεται στα πατριαρχικά έγγραφα, είναι η εξωκανονική παρουσία του μητροπολίτη Αττάλειας στη μητρόπολη Μύρων, παρά την πράξη διορισμού αρχιερέων εκεί.⁸⁰⁴

Γενικότερα, η τεράστια ανάγκη «πνευματικής έπιστασίας» και «οικονόμων ψυχών» ήταν αντιστρόφως ανάλογη των ισχνών οικονομικών της Εκκλησίας. Αν συνυπολογιστεί και το σταθερά κλιμακούμενο πρόβλημα της τουρκικής επεκτατικότητας, γίνεται ακόμα πιο εναργής η παρακμή της εκκλησιαστικής συνοχής και επιρροής στους δυσαρεστημένους και απογοητευμένους -από τους βυζαντινούς θεσμούς- γηγενείς. Στο συνοδικό γράμμα του 1317 (επί Πατριαρχίας Ιωάννη Γλυκού [1316-1320]) στον Μητροπολίτη Αμασείας, Κάλλιστο, παρά τις δυσχέρειες της Εκκλησίας, παρατηρούνται οι προσπάθειες ανάκαμψής της μέσω της στελέχωσής της. Η μητρόπολη Αμασείας είχε αφανιστεί και ερημωθεί «άπό τήν καταδρομήν τών έθνών». Μάλιστα, το χριστιανικό πλήρωμά της (το οποίο είχε αιχμαλωτιστεί) δεν είχε επηρεαστεί από τα «γειτονικά έθνη», δηλαδή δεν εξισλαμίστηκε και ζητούσε πνευματικό καθοδηγητή. Η Ιερά Σύνοδος εξέλεξε μητροπολίτη Αμασείας τον ιερομόναχο Κάλλιστο, ο οποίος όμως δεν μπορούσε να χειροτονηθεί και να επισκεφθεί πνευματικώς τους πιστούς της πόλης εξαιτίας της τουρκικής παρουσίας. Χάρη στη διαμεσολάβηση του Αλεξίου Β΄ της Τραπεζούντας, ο Κάλλιστος ανέλαβε την ακέφαλη επισκοπή Λιμνίων, μέχρι να του δοθεί η δυνατότητα να επιστρέψει στην Αμάσεια. Πράγματι, ο Κάλλιστος ανέλαβε τα καθήκοντά του ως «γνήσιος» αρχιερέας στις δύο περιοχές με θετικά αποτελέσματα, όπως πρόδιδε η «περιφανής» και «ηύξημένη»

---

⁸⁰⁴ HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 1, αρ. 34, σ. 272²⁷⁻³⁴, αρ. 39, σ. 292¹⁻¹⁶. LAURENT, *Les registres du patriarcat*, αρ. 1613, σ. 401.

εικόνα της μητρόπολης που απέκτησε ξανά εκκλησιαστικούς παράγοντες. Για ακόμα μία φορά επισημαίνεται η παραμονή των Βυζαντινών στους κόλπους της Ορθοδοξίας, παρά την παρουσία αλλοεθνών, γεγονός που συνδέει τη στέρηση χριστιανικής διδασκαλίας και την έλλειψη «γνησίων» αρχιερέων με τον κίνδυνο πολιτισμικής αλλοίωσης των Βυζαντινών. Είναι δυνατόν να λεχθεί ότι οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν έκαναν ακόμα πιο επείγουσα την ανάγκη για πνευματική καθοδήγηση.⁸⁰⁵

Η άνοδος της μουσουλμανικής ισχύος σε Μ. Ασία και Βαλκάνια, σε συνδυασμό με τη συρρίκνωση της εκκλησιαστικής παρουσίας στα κατακτηθέντα εδάφη της αυτοκρατορίας, οδηγούν αναπόφευκτα στη σκλήρυνση του λεξιλογίου της Εκκλησίας απέναντι στους αλλόθρησκους επιδρομείς. Σε ένα Συνοδικό γράμμα του 1318-1319, οι Τούρκοι πολεμιστές που είχαν κατακτήσει τη Σμύρνη και τη Μελιτηνή και είχαν καθαιρέσει την εκκλησιαστική ιεραρχία της περιοχής αποκαλούνται «βάρβαροι» και «έχθροί». Η Ιερά Σύνοδος αντιλαμβανόμενη την ανάγκη ενός αρχιερέα με πνευματικά χαρίσματα για τη χειραγώγηση και την επιστροφή των εξισλαμισθέντων χριστιανών στο Ορθόδοξο δόγμα, διορίζει στη Σμύρνη τον μητροπολίτη Ξενοφώντα.⁸⁰⁶

Μπορεί η τουρκική εξάπλωση στα βυζαντινά εδάφη να στερούσε τις ενορίες από «γνησίους» αρχιερείς, όμως, δεν έλειπαν και οι ιεράρχες που επεδίωκαν να τοποθετηθούν στην ενορία τους.

Επί πατριαρχίας Γρηγορίου Β΄ Κύπριου (1283-1289), ο μητροπολίτης Ικονίου αιτούνταν μέσω επιστολής προς τον *Μεγάλο Λογοθέτη* την επιστροφή στη έδρα του που ήταν φτωχή. Ο Μέγας Λογοθέτης έκρινε πως θα ήταν χρήσιμη η συντροφιά ενός εκ των μελών της οικογένειας των Γαβράδων (του Μιχαήλ, του Μανουήλ ή του Ιωάννη) στο ταξίδι του μητροπολίτη για τη διαπραγμάτευση με τον Σελτζούκο σουλτάνο, προκειμένου ο ιεράρχης να επιστρέψει στο ποίμνιό του. Η «χρήσιμη συντροφιά» του Γαβρά σχετιζόταν με τη «σκυθική» καταγωγή του. Σύμφωνα με τα σχόλια της έκδοσης των πατριαρχικών εγγράφων από τον V. Laurent, ο μητροπολίτης Ικονίου είχε την έδρα του στην ομώνυμη πόλη, αλλά ο σουλτάνος δεν ασκούσε εκεί περισσότερο από μία κατ' όνομα εξουσία και ήταν μάλλον οι Τάταροι (Σκῦθαι) της περιοχής του Δούναβη, με τους οποίους θα διαπραγματευόταν ο Γαβράς. Το συχνό, όπως θα εκτυλιχθεί

⁸⁰⁵ HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 1, αρ. 49, σ. 328²⁵⁻³⁰, 330³⁴⁻⁴⁴.

⁸⁰⁶ Ο.π., τ. 1, αρ. 61, σ. 390¹⁷⁻³⁰. AHRWEILER, «Smyrne», σ. 28.

παρακάτω, μοτίβο της καταδίκης της επικοινωνίας των εκκλησιαστικών παραγόντων με τη μουσουλμανική πλευρά δεν εντοπίζεται σε αυτήν την πατριαρχική επιστολή. Αντιθέτως, ο σκοπός αυτής της επικοινωνίας, όπως τουλάχιστον διατυπώνεται στο κείμενο, ήταν αποκλειστικά η επίτευξη της επανένωσης του μητροπολίτη με τους ενορίτες του. Η βούληση συνεννόησης του μητροπολίτη του Ικονίου με τον σουλτάνο μάλλον δεν πρέπει να προκαλεί αμφιβολίες για τα αγαθά κίνητρό της, αν ληφθεί υπόψη πως πολλοί μητροπολίτες από τον 13^ο αιώνα και εξής δεν αποδέχονταν την ανάληψη των καθηκόντων τους στις επισκοπές της δικαιοδοσίας τους που κινδύνευαν από τους Τούρκους. Συνεπώς, ένας εκκλησιαστικός παράγοντας που αναλάμβανε το διακύβευμα να πραγματοποιήσει αυτοβούλως ένα τέτοιο επικίνδυνο ταξίδι, το οποίο άλλοι συλλειτουργοί του αρνούσαν, δύσκολα θα έκρυβε επιβουλή.⁸⁰⁷

Ένας ακόμα «γνήσιος άρχιερέυς» υπήρξε και ο μητροπολίτης Λαρίσης, ο οποίος, σύμφωνα με τη Σύνοδο, ήθελε να αναλάβει τα καθήκοντά του εκεί, όμως, παρεμποδιζόταν από τη δράση των καταλανικών στρατευμάτων που λυμαίνονταν την περιοχή το 1318, με αφορμή τον θάνατο του Ιωάννη Β΄ Δούκα της Θεσσαλίας το ίδιο έτος. Ο αρχιερέας ιερουργούσε αναγκαστικά στην επισκοπή Χαρμαίνης μέχρι να επέλθει η ειρήνη στην ενορία του. Γενικότερα, η «των πραγμάτων άνωμαλία», πολιτική και εκκλησιαστική αποτελεί κοινό τόπο στα συνοδικά έγγραφα από τη δεύτερη δεκαετία του 1300 και εξής και συνήθως η Εκκλησία την απέδιδε εντελώς επιφανειακά στις αμαρτίες των Βυζαντινών.⁸⁰⁸ Στους ποιμένες που τιμούσαν το λειτούργημά τους ανήκε και ο Αρσένιος, μητροπολίτης Βέροιας. Για την ακριβή χρονολογία του μαρτυρίου του υπάρχουν διχογνωμίες, διότι η Βέροια αλώθηκε πολλές φορές από τους Τούρκους μεταξύ των ετών 1373/4-1448/9 και συνεπώς δεν γνωρίζουμε σε ποια κατάληψη της πόλης συνέβη αυτό το γεγονός. Κατά τον Α. Βακαλόπουλο, ο Αρσένιος μαρτύρησε την περίοδο της συμμετοχής των Μακεδόνων στην ανταρσία του 1448 ή 1449, όταν έπαρχος της Βέροιας ήταν ο Τούρκος Θερίζης ή Φερούζ, δηλαδή στη φερόμενη, επίσης, ως τελευταία άλωση της πόλης, του έτους 1448 ή 1449, όπως αναφέρει φερμάνι αυτού του έτους, και μάλιστα του σουλτάνου του Μουράτ Β΄. Σε

---

⁸⁰⁷ LAURENT, *Les registes du patriarcat*, αρ. 1533, σ. 323, 324· DARROUZÈS, *Notitiae episcopatum*, αρ. 17, σ. 395· Γρηγόριος ό Κύπριος, *Έπιστολαί*, αρ. 150, σ. 142· BARTIKIAN, *Η οικογένεια των Γαυράδων*, σ. 30-36· BRYER, «The Gabrades», σ. 38-45· POLEMIS, *The Doukai*, αρ. 88, σ. 120· REIN, *Die Florentiner Briefsammlung*, σ. 12, 13, 73.

⁸⁰⁸ HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 1, αρ. 54, σ. 354₁₋₁₈, αρ. 56, σ. 360₁₋₉· P. MAGDALINO, *The History of Thessaly, 1266-1393*, (PhD thesis), Oxford 1976, σ. 209, 212· FINE, *The Late Medieval Balkans*, σ. 123, 216, 243· DARROUZÈS, *Notitiae episcopatum*, αρ. 16, σ. 396.

αυτήν την περίπτωση πρέπει να δεχτούμε ότι ο Αρσένιος οργάνωσε την άμυνα ή τη συμμετοχή της πόλης στη επανάσταση των χριστιανών κατά των Οθωμανών. Στην ακολουθία του αναφέρεται ότι οι κάτοικοι ήλπιζαν στην απελευθέρωση της πόλης από τον «ποιμένων καύχημα» μητροπολίτη, ο οποίος σε περίοδο κλυδωνισμού δεν εγκατέλειψε την έδρα του. Κυβέρνησε το ποίμνιό του και θυσιάστηκε για αυτό γινόμενος χριστομάρτυρας. Στην ακολουθία του άλλωστε δίνεται έμφαση στο αίτημα των πιστών για έμπρακτη συνεισφορά του ιεράρχη τους στην προστασία από τους εξωτερικούς εχθρούς και στην κάλυψή τους σε πνευματικό επίπεδο.⁸⁰⁹

Η αναβάθμιση επιλεγμένων επισκοπών σε μητροπόλεις, εκτός από απότοκο της υποστελέχωσης των εκκλησιαστικών δομών και των πολεμικών συρράξεων εντός της αυτοκρατορίας, πρόδιδε τη σπουδαιότητά τους για την πολιτική ηγεσία της αυτοκρατορίας και συντελούσε στην προάσπιση της επιβίωσης και της ασφάλειάς τους. Η παρακάτω Συνοδική πράξη του Νοεμβρίου 1318-Φεβρουαρίου 1319 που εφαρμόζε ένα πρόσταγμα του Ανδρόνικου Παλαιολόγου, αποδεικνύει τον προαναφερθέντα συλλογισμό· η προαγωγή της επισκοπής των Ιωαννίνων σε μητρόπολη, ώστε να διαγωνιστεί η ασφάλεια της Εκκλησίας των Ιωαννίνων εκλαμβάνεται ως απόρροια της επικρατούσας πολιτικής και στρατιωτικής κατάστασης του δεσποτάτου της Ηπείρου. Συγκεκριμένα, η φροντίδα των Ιωαννίνων ίσως είχε σχέση με τη δολοφονία του δεσπότη της Ηπείρου Θωμά Α΄ Κομνηνού Δούκα Άγγελου από τον Νικόλαο Ορσίνι το 1317 και την προάσπιση των βυζαντινών συμφερόντων στην περιοχή. Οι πράξεις του Νικόλαου εξόργισαν τους Βυζαντινούς, τους Σέρβους και τους Ανδεγαυούς, οι οποίοι τον θεωρούσαν παράνομο σφετεριστή των κτήσεων του Θωμά Α΄ και έσπευσαν να αρπάξουν τα εδάφη του. Ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος και ο στρατός του κατέλαβαν την Αυλώνα και τα Ιωάννινα, όπου οι κάτοικοι προτιμούσαν τον Βυζαντινό αυτοκράτορα από τον Ιταλό δυνάστη. Το Δεσποτάτο της Ηπείρου διαμελίστηκε: το βόρειο τμήμα γύρω από τα Ιωάννινα κατακτήθηκε από τους Βυζαντινούς, ενώ το νότιο και μεγαλύτερο με πρωτεύουσα την Άρτα περιήλθε στην κυριότητα του Νικόλαου Ορσίνι. Επιδιώκοντας να στερεώσει την εξουσία του και να αποκτήσει φιλικότερες σχέσεις με τον βυζαντινό πληθυσμό, ο Νικόλαος παντρεύτηκε τη θεία του Άννα Παλαιολογίνα, χήρα του Θωμά Α΄. Τελικά, ο ίδιος δήλωσε υποτέλεια στον παππού της,

---

⁸⁰⁹ ΧΙΟΝΙΔΗΣ, *Ακολουθία τοῦ νεομάρτυρος Ἀρσενίου*, σ. 12, 13, 26, φ. 107r, 28, φ. 110r, 29:φ.111r, 111v.

Ανδρόνικο Β΄ και έλαβε τον τίτλο του Δεσπότη της Ηπείρου αποκαλώντας τον εαυτό του «Παλατινό κόμη, έλέω Θεού Δεσπότην τῆς Ῥωμανίας».⁸¹⁰

Η δυνατότητα του αυτοκράτορα να κρίνει ποιες επισκοπές άρμοζαν να προαχθούν αντικατοπτρίζει τη χειραγώγηση προς την Εκκλησία μέσω της έμμεσης προώθησης των συμφερόντων του Βυζαντινού κράτους έναντι των εσωτερικών και εξωτερικών πολιτικών του αντιπάλων. Με πρόσταγμα του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου, τον Δεκέμβριο του 1323 η αρχιεπισκοπή Βρύσεως (στη Θράκη) προάγεται σε μητρόπολη. Τη χρονολογία που πραγματοποιήθηκε η παραπάνω απόφαση ίσως σχετίζεται με τον πρώτο βυζαντινό εμφύλιο (1321-1328) και τις προσπάθειες του αυτοκράτορα να πάρει με τον μέρος του τους γαιοκτήμονες της Μακεδονίας και της Θράκης που δυσανασχετούσαν από τους αυξημένους φόρους για την εξαγορά των Τούρκων και των Καταλανών μισθοφόρων ή την επιχορήγηση των Ιταλών, μη πιστεύοντας πως αυτή η μορφή δοσοληψίας-κατευνασμού αντιπροσώπευε τη μόνη εναλλακτική λύση για την κάλυψη των εξόδων του εξοπλισμού του στρατού και του ναυτικού.⁸¹¹

Επί Πατριαρχίας Ησαΐα (1323-1332) το πρόβλημα της έλλειψης «γνησίων» αρχιερέων κλιμακώνεται, γεγονός που δικαιώνει εκ των υστέρων την προνοητική πολιτική του Αθανασίου Α΄. Σύμφωνα με απόφαση της Ιεράς Συνόδου, τον Ιανουάριο του 1327 ο μητροπολίτης Καισαρείας αναλαμβάνει καθήκοντα στις ακέφαλες, ανατολικές μητροπόλεις της Σεβαστείας, των Ευχαΐτων, του Ικονίου, της Μωκησού, και της αρχιεπισκοπής Ναζιανζού. Η ανυπαρξία πρόθυμων ιεραρχών ταυτίζεται αφενός με το στερεοτυπικό μοτίβο της Θεϊκής τιμωρίας των αμαρτωλών Βυζαντινών, αφετέρου με το ρεαλιστικό επιχείρημα της σύγχυσης και της ανωμαλίας που προερχόταν από τις επιθέσεις των «άθρων έχθρων». Επιπροσθέτως, θα μπορούσε να πει κανείς πως παρά τις τουρκικές προκλήσεις, συνεχίζονταν οι προσπάθειες για τη μη εγκατάλειψη των κατοίκων του ανατολικού συνόρου και το χριστιανικό στοιχείο αν και δεν εξαφανίστηκε αμέσως, ακολουθούσε φθίνουσα πορεία εξαιτίας της χρόνιας ως επί το πλείστον στέρησης ιερατικής επιστασίας.⁸¹²

---

⁸¹⁰ HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 1, αρ. 56, σ. 360¹⁻⁹, 362²⁰⁻²⁹, αρ. 62, σ. 396²⁹⁻³⁰, 398⁵³⁻⁵⁵. ΖΩΗΣ, *Ιστορία της Ζακύνθου*, σ. 99. DARROUZÈS, *Les registes de 1310 à 1376*, αρ. 2085, σ. 62. MILLER, *Ιστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι*, σ. 356.

⁸¹¹ HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 1, αρ. 66, σ. 402¹⁻⁶, αρ. 69, σ. 414²¹⁻²⁶, 416³⁴⁻³⁶. NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 245-246. ESTANGÜI-GÓMEZ, *Byzance face aux Ottomans*, σ. 37-40.

⁸¹² HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 1, αρ. 96, σ. 542¹²⁻¹⁶, 544¹⁷⁻⁴⁴.

Η εξεύρεση λύσης για το προαναφερθέν ζήτημα παραμένει επείγον ζήτημα και επί Ιωάννη ΙΔ΄ Καλέκα (1334-1347). Η «έγγραφος υπόσχεσις» αποτελεί ένα από τα μέτρα που έλαβε η Εκκλησία για την αποτροπή περισσότερο, και όχι τόσο για την εξάλειψη του φαινομένου. Μεταξύ Νοεμβρίου 1338-Ιουνίου 1339, εντοπίζεται η πρώτη έγγραφη υπόσχεση· αυτή του μητροπολίτη Σίδης, Κυρίλλου. Το περιεχόμενό της συνοψίζεται στην υποχρέωση των εκλεγμένων αρχιερέων να υλοποιούν τα ιερατικά τους καθήκοντα σε βυζαντινά εδάφη τα οποία τελούσαν υπό «ἔθνος ἀσεβές» και να υιοθετούν το παράδειγμα των Αποστόλων, οι οποίοι αντιμετώπιζαν παρόμοιους κινδύνους, εφαρμόζοντας τη ρήση: «ἰδοὺ ἐγὼ ἀποστέλλω ὑμᾶς ὡς πρόβατα ἐν μέσῳ λύκων» (Ματθ. 10:16). Ο Κύριλλος, λοιπόν, διακήρυττε ότι εξελέγη από την Εκκλησία του Θεού στη μητρόπολη της Σίδης, στην οποία έλαχε να άρχει «ἐθνικὴ χεὶρ ἀσεβής» και υποσχόταν να μην την εγκαταλείψει, ούτε να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη «για ἄνεση καὶ ἀπαλλαγὴ τῶν προκειμένων δυσχερῶν». Αυτός θα αποχωριζόταν το ποίμνιό του, σε περίπτωση μεγάλης ανάγκης και αφού πρώτα κρινόταν ως αληθής η αιτιολογία του από τον πατριάρχη και την Ιερά Σύνοδο. Δεν γνωρίζουμε αν η «έγγραφος υπόσχεσις» υπογράφηκε εκούσια από έναν αρχιερέα που τιμούσε το λειτούργημά του. Πιθανότατα όμως ήταν προϊόν ακούσιας ομολογίας λόγω της αύξησης των αρχιερέων που έμεναν στην ασφάλεια της Κωνσταντινούπολης και δεν τελούσαν τα ιερατικά τους καθήκοντα στην Μ. Ασία. Πάντως, φαίνεται ξεκάθαρα η συχνή άρνηση πολλών αρχιερέων και λοιπών εκκλησιαστικών παραγόντων να τελέσουν το λειτούργημα για το οποίο επιλέχθηκαν από την Εκκλησία, παρατώντας το ποίμνιό τους σε μία τόσο δύσκολη συγκυρία, που το έργο τους ήταν απαραίτητο όχι μόνο για την πνευματική αναζήτηση των πιστών αλλά και για τη διατήρηση της βυζαντινής επιρροής στη μικρασιατική γη. Επιπλέον, το γεγονός ότι οι μητροπολίτες θα ενημέρωναν πρώτα τον πατριάρχη και τη Σύνοδο για τον λόγο που ζητούσαν την αποχώρησή τους από την ενορία τους, ίσως υποδηλώνει το φαινόμενο της εγκατάλειψης των πιστών για μη σοβαρούς λόγους χωρίς την άδεια της Ιεράς Συνόδου, η οποία για να αντεπεξέλθει στην κατάσταση κατέφυγε στη λύση της έγγραφης υπόσχεσης για τους αρχιερείς.⁸¹³

Παρά την αδιαφορία ορισμένων αρχιερέων για την ορθή τέλεση του λειτουργημάτων τους, οι πιστοί στη Μ. Ασία ζητούσαν αδιάκοπα και στα μέσα του 14^{ου} αιώνα πνευματική επικουρία, όπως αποκαλύπτει το αίτημα ποιμαντικής επιστασίας

---

⁸¹³HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 2, αρ. 115, σ. 130¹⁻¹³, 132¹⁹⁻²². DARROUZÈS, *Notitiae episcopatum*, αρ. 19, σ. 412I. PAPADEMETRIΟΥ, *The Greek Orthodox Church*, σ. 84.

των Ορθοδόξων της μητρόπολης Πισιδίας, η οποία είχε μείνει πολύ καιρό χωρίς εκκλησιαστικούς ηγέτες εξαιτίας της «έθνικης βίας», δηλαδή των τουρκικών βιαιοπραγιών. Παρατηρείται πως η πλειοψηφία των αναγκών για επάνδρωση των ενοριών προέρχεται από τη Μ. Ασία, η οποία βρισκόταν συνεχώς σε εμπόλεμη κατάσταση. Τα κατωτέρω παραδείγματα των ετών 1347-1348 επιβεβαιώνουν αυτό το πόρισμα. Ο μητροπολίτης Ηρακλείας ανέλαβε τη διοίκηση της επισκοπής Χαριουπόλεως, ο μητροπολίτης Ιάκωβος της Σεβαστείας διοικούσε τα πατριαρχικά εξαρχικά δίκαια στα Κόμανα και τη Δόχεια ασκώντας παράλληλα ποιμαντικό έργο, ο μητροπολίτης Αθανάσιος του Κυζίκου είχε υπό την ευθύνη του τη μητρόπολη Βρύσης και ο βιαίως έκπτωτος μητροπολίτης Τραϊανουπόλεως, Γεράσιμος, ο οποίος έχασε τη θέση του λόγω «βαρβαρικής εφόδου», ανέλαβε την επισκοπή Μοσυνοπόλεως ελλείψει «γνησίου» εκκλησιαστικού ηγέτη. Τέλος, ο μητροπολίτης Φιλαδελφείας Μακάριος Χρυσοκέφαλος πήρε υπό τον έλεγχό του τα πατριαρχικά εξαρχικά δίκαια της μητρόπολης Σμύρνης και τα πατριαρχικά εξαρχικά δίκαια της Φώκαιας. Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφερθεί πως οι παραπάνω ενέργειες σχετίζονται με τον θεσμό της εξαρχίας. Ο εκκλησιαστικός τίτλος του εξάρχου υπήρχε σίγουρα από τον 5ο αιώνα, αλλά άλλαξε σημασία από το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα, εξαιτίας της τουρκικής απειλής και της δυσκολίας εγκατάστασης αρχιερέων στα κατακτημένα εδάφη της Μ. Ασίας. Γι' αυτόν τον λόγο το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως αναγκάστηκε να αναζητήσει νέους τρόπους διοίκησης των εναπομεινάντων χριστιανικών πληθυσμών της περιοχής. Με τον όρο πατριαρχική εξαρχία δηλώνονταν συνήθως η περιστασιακή αποστολή ενός προσώπου με εντολή να διεκπεραιώσει, ως εκπρόσωπος του πατριάρχη, έναν συγκεκριμένο σκοπό: να επιληφθεί και να λύσει κάποια διαφορά, να φροντίσει για την είσπραξη χρηματικών απαιτήσεων του πατριαρχείου κ.τ.λ. σε περιοχές της Μ. Ασίας που βρίσκονταν εκτός βυζαντινών συνόρων. Η δικαιοδοσία του εξάρχου εκτεινόταν ιδίως σε σταυροπηγικά ιδρύματα, που δεν εξαρτώνταν από τους τοπικούς μητροπολίτες.⁸¹⁴

Η παραχώρηση «κατά λόγον επιδόσεως» μιας μητρόπολης (ή επισκοπής) σε άλλο μητροπολίτη λάμβανε χώρα συχνά στη Μ. Ασία (και πολύ λιγότερο στα ευρωπαϊκά εδάφη), επειδή η μεγάλη πλειοψηφία των μητροπόλεων υπέφερε από

---

⁸¹⁴ MM, *Acta*, τ. 1, σ. 242-243· HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 2, αρ. 160, σ. 450¹⁻¹⁰, αρ. 161, σ. 452⁴⁻¹⁰, αρ. 164, σ. 462¹⁻⁷, 384⁹⁻¹⁷, αρ. 148, 384⁹⁻¹⁷, αρ. 158, σ. 448⁵⁻¹²· ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο θεσμός της εξαρχίας*, σ. 9, 43· ESTANGÜI-GÓMEZ, *Byzance face aux Ottomans*, σ. 295· ο ίδιος, «Les premiers exarques du Patriarcat», σ. 135-160.

σοβαρή ένδεια και επομένως χρειαζόταν οικονομική και άλλη υποστήριξη για να επιβιώσει. Κατά τον Σ. Βρυώνη, με την επίδοση αυτή εξασφαλιζόταν η συνέχιση της νομικής ύπαρξης μιας μητρόπολης που παρουσίαζε σοβαρή παρακμή σε πλούτο και αριθμό πιστών, και ταυτόχρονα, έτσι αποδεικνυόταν ότι εξακολουθούσαν να υπάρχουν χριστιανοί στη συγκεκριμένη μητρόπολη. Όταν όμως μια μητροπολιτική έδρα εξαφανιζόταν από τον κατάλογο των επισκοπών ή ενωνόταν μόνιμα με μια άλλη μητρόπολη, αυτό αποδείκνυε δραματική παρακμή και αισθητή μείωση των πιστών.⁸¹⁵

Περίπου δέκα χρόνια μετά την πρώτη έγγραφη ομολογία και συγκεκριμένα τον Δεκέμβριο του 1350 επί πατριαρχίας Καλλίστου Α΄, ακολουθεί μία μαζική έγγραφη υπόσχεση των ιεραρχών/Εξάρχων προς τον πατριάρχη (απότοκο πιθανώς της έξαρσης της εγκατάλειψης των μητροπόλεων και των επισκοπών από τους ιεράρχες), σχετικά με τη βούλησή τους να ακολουθήσουν τις παραινέσεις του και να τιμωρηθούν, αν παραβίαζαν τις εκκλησιαστικές και αποστολικές παραδόσεις. Επί Καλλίστου Α΄, απαντάται πάλι μία ενδιαφέρουσα έγγραφη παρακέλευση του Μαρτίου του 1363. Από τη συγκεκριμένη παρακέλευση, ο ερευνητής πληροφορείται αφενός για τον μεγάλο αριθμό των χριστιανών στη Σμύρνη οι οποίοι αιτούνταν συνεχώς αρχιερατική ποιμανση, αφετέρου για την αποφυγή του μητροπολίτη Σμύρνης Καλλίστου να εκπληρώσει το χρέος του στην περιοχή, προφασιζόμενος λόγους ασθένειας για τη διαμονή του στη Θεσσαλονίκη. Η Ιερά Σύνοδος, αρνούμενη άλλες αναβολές και προσχήματα από τον μητροπολίτη, του υπενθύμιζε κατ' επανάληψη τα καθήκοντά του, τα οποία ήταν γραμμένα στα ιερά κείμενα και του επισήμαινε τον 36^ο κανόνα των Αποστόλων, κατά τον οποίο χειροτονημένος επίσκοπος ο οποίος δεν καταδεχόταν το λειτούργημα και τη φροντίδα του λαού που του ανατέθηκε, θα αφοριζόταν. Ειδικότερα, σε αυτήν την έγγραφη παρακέλευση διαφαίνεται έντονα ο εμπαιγμός προς τους θεσμούς της Εκκλησίας από έναν ανώτατο εκκλησιαστικό ηγέτη, ο οποίος κωλυσιεργώντας και αδιαφορώντας για τις ανάγκες του ποιμνίου του δεν επωμιζόταν το νευραλγικό πόστο της μητρόπολης Σμύρνης λόγω της τουρκικής παρουσίας. Επιπλέον, η πρακτική της υπενθύμισης των εκκλησιαστικών κανόνων στους ιεράρχες, θυμίζει τις ανάλογες κινήσεις του Αθανασίου Α΄.⁸¹⁶

---

⁸¹⁵ ΒΡΥΩΝΗΣ, *Παρακμή*, σ. 247.

⁸¹⁶ HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 3, αρ. 182, σ. 54⁶⁻¹², 56¹³⁻¹⁴, αρ. 271, σ. 598⁴⁻¹¹, 600, 602⁴⁰⁻⁵⁴, 604⁶⁸⁻⁷⁵.

Η φτώχεια, η συρρίκνωση μητροπόλεων και επισκοπών και η γενικότερη διατάραξη της εκκλησιαστικής τάξης ήταν σύνηθες φαινόμενο, ιδίως στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα. Η μητρόπολη Πηγών υπέστη ολοσχερή καταστροφική επίθεση από τους εχθρούς ως θεϊκή τιμωρία για το πλήθος των αμαρτιών των κατοίκων της και δεν αναγνωριζόταν πλέον ούτε ως λείψανο. Ο μητροπολίτης της δεν διέθετε ούτε τα αναγκαία αγαθά για να βιοποριστεί με αποτέλεσμα να αναλάβει τη μητρόπολη Σωζοπόλεως που είχε χηρεύσει από «γνήσιο» αρχιερέα. Επιπλέον, ο κλήρος της πόλης βρισκόταν σε απορία. Σε μια επιστολή του το 1354, ο Φιλόθεος Κόκκινος καθιστά σαφή την ταύτιση της παρουσίας οργανωμένου εκκλησιαστικού βίου με τη «σωτηρίαν» των ντόπιων χριστιανών· γι' αυτό εξέλεξε μητροπολίτη Παλαιάς Φώκαιας τον μητροπολίτη Φιλαδελφείας, Μακάριο Χρυσοκέφαλο. Τον Απρίλιο του 1357 ο μητροπολίτης Ρόδου Νικόδημος ανακηρύσσεται υπέρτιμος και έξαρχος των Κυκλάδων. Αυτός ήταν άνδρας με «πνευματικήν παιδείαν και ἀρετήν» και «ίκανὸς ψυχῶν καὶ πραγμάτων προΐστασθαι καὶ χειραγωγεῖν αὐτὰς πρὸς τὴν σωτηρίαν...». Επιπλέον, ο λόγος που χρησιμοποιείται επαναλαμβανόμενα η λέξη «σωτηρία» για την περιγραφή των καθηκόντων των ανώτερων ιεραρχών και όχι οι συνήθεις ηπιότερες φράσεις των προκατόχων πατριαρχών περί αρχιερατικής επιστασίας και ποιμανσίας προς τους πιστούς, έχει σχέση με την επιτακτική ανάγκη ανάσχεσης του κινδύνου εξισλαμισμού των κατοίκων μέσω της συνεισφοράς ενός χαρισματικού ταγού με διάθεση ανιδιοτελούς προσφοράς των υπηρεσιών του και όχι ενός αρχιερέα που τοποθετούνταν αναγκαστικά στην επαρχία του. Κατά τον Κάλλιστο Α΄, οι χριστιανοί ήταν σαν πρόβατα δίχως ποιμένα, τα οποία κινδύνευαν από τους «ἄγριους καὶ ἀτίθασους θῆρες». Περίπου την ίδια περίοδο, μεταξύ των ετών 1351-1356, ο μητροπολίτης Λαρίσης Αντώνιος εγκατέλειψε την έδρα του, με αφορμή τις επιθέσεις του Στέφανου Δουσάν σε μακεδονικές και θεσσαλικές πόλεις, και διέμεινε στη Θεσσαλονίκη, στον κύκλο της αυτοκράτειρας Άννας, μητέρας του Ιωάννη Ε΄.⁸¹⁷

Σε αυτό το σημείο κρίνεται σκόπιμη η εξέταση της έλλειψης «γνησίων» αρχιερέων, από τα τέλη του 14^{ου} ως τα δύο πρώτα έτη του 15^{ου} αιώνα, την περίοδο δηλαδή κατά την οποία ανιχνεύονται οι τελευταίες πληροφορίες γι' αυτό το ζήτημα. Τα παραδείγματα της στέρησης «γνησίου» αρχιερέα στη μητρόπολη Νίκαιας και Φιλαδέλφειας απασχολούν επισταμένως την παρούσα διατριβή. Το 1381, η επιλογή

---

⁸¹⁷ HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 3, αρ. 189, σ. 92₁₋₁₁, αρ. 192, σ. 104₁₋₇, αρ. 214, σ. 206₅₋₁₅, αρ. 219, σ. 266₁₅₋₂₂. Χρυσοκέφαλος, *Ἐπὶ ἐπιδρομᾶς ἔθνῶν*, cols. 237-240· ο ίδιος, *Λόγοι*, αρ. 2, σ. 126, αρ. 3, σ. 157· ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ, *Ἀντωνίου Λαρίσης Ἐγκώμιο*, σ. 46, 47.

του μητροπολίτη Βάρνας Αλεξίου στη Νίκαια και την Προύσα αποτελεί ένδειξη αφενός της δυναμικής παρουσίας του ορθόδοξου στοιχείου, παρά την άλωση και τη «φθορά» που είχαν υποστεί οι πόλεις το 1331 και το 1326 αντίστοιχα, αφετέρου της θρησκευτικής ελαστικότητας των Τούρκων όσον αφορά στη μη εξάλειψη της χριστιανικής διοίκησης στις κατακτημένες περιοχές, ακόμα και πενήντα χρόνια μετά το τέλος της βυζαντινής δικαιοδοσίας. Η Εκκλησία επισημαίνει συνεχώς τη σφοδρότητα των τουρκικών επιδρομών, που δεν κατέστρεφαν μόνο αλλά «άφάνιζαν» ολόκληρες πόλεις. Φροντίζει μάλιστα, στο μέτρο του δυνατού, να στελεχώσει τις κατακτημένες μικρασιατικές πόλεις που κινδύνευαν να εξισλαμιστούν από τη μακροχρόνια στέρηση του «ψυχοφελούς» και «σωτήριου» έργου των εκπροσώπων της.⁸¹⁸

Άλλη μία αντίστοιχη περίπτωση είναι η ενθρόνιση του μητροπολίτη Κοτυαίου Νίφωνος στη μητρόπολη της Φιλαδέλφειας το 1382. Η εν λόγω μητρόπολη αντικατέστησε εκείνη των Σάρδεων. Οι Σάρδεις είχαν ισοπεδωθεί λόγω πολιτικής ανωμαλίας και δεν είχε απομείνει καν το ίχνος της πόλης, σύμφωνα με τα γραφόμενα της Συνοδικής πράξης επί πατριαρχίας Νείλου Καβάσιλα (1380-1288). Επιπλέον, η «σπανιότητα» του χριστιανικού στοιχείου, όπως συνέβαινε παραδείγματος χάρη στη μητρόπολη Σίδης, η αδιάκοπη δυσκολία τοποθέτησης πρόθυμων εκκλησιαστικών ηγετών για τις ερειπωμένες μητροπόλεις της Μ. Ασίας, συνθέτουν το σκηνικό των τελών του 14^{ου} αιώνα. Την εικόνα παρακμής συμπληρώνουν και οι σκοπιμότητες από πλευράς αρχιερέων των ανατολικών επαρχιών. Το 1394 ο μητροπολίτης Σελευκείας Θεόδοτος ζήτησε άδεια για να λειτουργήσει ως αρχιερέας στην Αττάλεια και διατεινόταν ότι ο μητροπολίτης Μύρων δεν μετέβη στην περιοχή για να ασκήσει τα καθήκοντά του, απογοητεύοντας τους ντόπιους. Τελικά, αποδείχθηκε απάτη ο ισχυρισμός του Θεοδότου, ο οποίος μάλιστα κινδύνευε με αφορισμό από την Ιερά Σύνοδο. Με την πράξη του ο Θεόδοτος ενίσχυε το κλίμα αβεβαιότητας στους χριστιανούς της περιοχής και διέσυρε το όνομα ενός συλλειτουργού του, εκμεταλλευόμενος τη μουσουλμανική κατοχή ως μοχλό επέκτασης της δικαιοδοσίας του.⁸¹⁹

---

⁸¹⁸ DARROUZÈS, *Les registes (1377-1410)*, αρ. 2716, σ. 36.

⁸¹⁹ Ο.π., αρ. 2745, σ. 59, αρ. 2917, σ. 196-7, αρ. 2946, σ. 222, αρ. 3042, σ. 306, αρ. 3043, σ. 307.

Η ίδια εικόνα διάλυσης της εκκλησιαστικής δομής παρουσιάζεται και σε δύο περιπτώσεις επί Ματθαίου Α' (1397-1410). Εναργέστερα, ο διορισμός «γνησίου» αρχιερέα στη μητρόπολη Αδριανουπόλεως ήταν μία αναγκαιότητα, ώστε να επανέλθει η εκκλησιαστική τάξη και συνήθεια και να μην εμποδίζονται τα εκκλησιαστικά καθήκοντα από «τῆς τῶν ἀσεβῶν τυραννίδος». Στη Γάγγρα επίσης, οι πιστοί αιτούσαν γραπτώς αρχιερέα και προστάτη, διότι επηρεάζονταν και κινδύνευαν «περὶ τὰ καιριώτερα ἀπὸ τῶν ἄλλοφύλων». Επίσης, δήλωναν ὅτι «οἱ ἄνθρωποι πρὸς κακίαν καταφέρεσθαι μᾶλλον ἢ πρὸς ἀρετὴν ἐπανάγεσθαι, καὶ ταῦτ' ὑπὸ βαρβάρους ὄντες», δηλαδή, επαναδιατύπωναν τη στερεότυπη άποψη της ηθικής έκπτωσης από την επαφή τους με τους Τούρκους ή ίσως κάλυπταν έντεχνα και τις ευθύνες τους για τα κακώς κείμενα του τόπου τους, μεταθέτοντάς τες στον σημαντικότερο εχθρό της αυτοκρατορίας. Τέλος, ο αρχιεπίσκοπος Εφέσου, Μάρκος Ευγενικός (1437-1445), μετά την εξορία του στη Λήμνο όπου χειροτονούσε ιερείς και προσέφερε φιλανθρωπικό έργο σε ευάλωτους ανθρώπους, οι οποίοι κινδύνευαν από τους Τούρκους, θέλησε να μεταβεί στο Άγιον Όρος, αλλά δεν μπόρεσε εξαιτίας των προβλημάτων υγείας και του αποκλεισμού και της τειχομαχίας από τον στόλο των «Ίσμαηλιτῶν» που «περιστοίχισε» και «κατέφθειρε» το νησί. Από όσα δεδομένα έχουν παρουσιαστεί μέσα από την εξέταση των Πατριαρχικών εγγράφων, καθίσταται εμφανής η πολύπλευρη συνεισφορά της Εκκλησίας· ως προς την πνευματική-παρηγορητική κάλυψη των Βυζαντινών, την εξασφάλιση της ομαλής καθημερινότητάς τους μέσα στο δυσχερές πολιτικό τοπίο της περιόδου και τη διατήρηση της πολιτιστικής ταυτότητάς τους από ξένες εθνότητες, οι οποίες επί μακρόν διείσδυαν στα χριστιανικά εδάφη.⁸²⁰

Από τη μελέτη των αναφορών για τη στελέχωση των μητροπόλεων και των επισκοπών από τα τέλη του 14^{ου} ως τις αρχές του 15^{ου} αιώνα προκύπτουν ενδιαφέροντα πορίσματα. Ένα από αυτά είναι η συντριπτική αδιαφορία και οι αναιμικές προσπάθειες ορισμένων εκκλησιαστικών παραγόντων να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους κυρίως στα μικρασιατικά εδάφη και η σταδιακή μείωση του ορθόδοξου στοιχείου με την παράλληλη αύξηση του ισλαμικού. Επιπροσθέτως, το γεγονός της ανυπαρξίας στοιχείων για τη στελέχωση ή μη των μητροπόλεων και των επισκοπών κατά τα τελευταία πενήντα χρόνια της αυτοκρατορίας, ίσως υπογραμμίζει την εγκατάλειψή

---

⁸²⁰ DARROUZÈS, *Les regestes (1377-1410)*, αρ. 3206, σ. 428-9, αρ. 3244, σ. 464-465· PÉTRIDÈS, «Le synaxaire de Marc d' Éphèse», σ. 105.

τους από την ανίσχυρη και απρόθυμη να αντιδράσει απέναντι στους Τούρκους Εκκλησία. Δεν είναι τυχαία άλλωστε η αύξηση των πληροφοριών περί συνεργασίας εκκλησιαστικών παραγόντων με τους Τούρκους και οι ιδιοτελείς πράξεις ορισμένων εξ αυτών, οι οποίοι παρεμπόδιζαν την ομαλή λειτουργία της εκκλησιαστικής ζωής της αυτοκρατορίας, με πρόσχημα την τουρκική εξάπλωση.

Άμεση σύνδεση με την παρακμή της εκκλησιαστικής οργάνωσης είχε επίσης, η οικονομική δυσπραγία των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, οι σφετερισμοί της εκκλησιαστικής περιουσίας από κοσμικούς και μη, ακόμα και το παράλογο γεγονός του πλουτισμού ορισμένων μητροπόλεων εν μέσω κρίσης.

Επί πατριάρχη Ησαΐα (1323-1334), στη Συνοδική πράξη του Σεπτεμβρίου του 1324, γίνεται λόγος για «τὴν τῶν πραγμάτων σύγχυσιν καὶ ἀνωμαλίαν», που επέφερε οικονομική στενότητα στη «Μεγάλη Εκκλησία». Η Αγία Σοφία είχε φτάσει σε μέγιστο βαθμό ένδειας, με αποτέλεσμα να μην αντεπεξέρχεται επαρκώς στο κοινωφελές της έργο και να ενισχύεται οικονομικά από τις ευρωστότερες μητροπόλεις και επισκοπές της αυτοκρατορίας, παραδείγματος χάρη, από εκείνες της Ηράκλειας, της Κυζίκου, της Βέροιας, της Φιλιππούπολης, των Σερρών, της Θεσσαλονίκης, των Μαδύτων, της Βρύσεως και του Αίνου. Το ζήτημα του πλουτισμού ορισμένων μητροπόλεων και επισκοπών δικαιώνει «φωνές», όπως αυτή του πατριάρχη Αθανασίου Α΄, για την αύξηση της περιουσίας ορισμένων εκκλησιαστικών παραγόντων, σε μία τόσο δύσκολη πολιτική και οικονομική κατάσταση. Βέβαια, παρά τον πλουτισμό κάποιων μητροπόλεων, υπήρχαν και επισκοπές οι οποίες φυτοζωούσαν, με χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτή των Φιλίππων που υποστηρίχθηκε οικονομικά από τις επισκοπές Ιωαννίτζης και Υπερπυρακίου, γιατί είχαν συμβεί σ' αυτή «συμφορές και δυστυχήματα». «Οι συμφορές και τα δυστυχήματα» ταυτίζονται με τις σαρωτικές τουρκικές επιδρομές των μέσων περίπου του 14^{ου} αιώνα στη Μακεδονία.⁸²¹

Η οικονομική δυσχέρεια της Αγίας Σοφίας δεν προκαλεί έκπληξη, αν ληφθούν υπόψη τα συνεχώς αυξανόμενα, από τον 14^ο αιώνα και εξής, κύματα προσφύγων που κατέφευγαν στην Πόλη λόγω των τουρκικών εισβολών, και η ανάγκη παροχής των

---

⁸²¹ HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 1, αρ. 88, σ. 504²⁰⁻²³, 506²⁴⁻²⁸, 39-49· HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 2, αρ. 121, σ. 162⁵⁻¹⁴· Αθανάσιος Α΄, *Επιστολαί*, αρ. 69, σ. 172. 191-192· LAIOU, «Priests and Bishops in the Byzantine Countryside», 44-45, 47· ΒΡΥΩΝΗΣ, *Παρακμή*, σ. 247-248· PANTAZOPOULOS, *Church during the Ottoman Rule*, σ. 39-43· SMYRLIS, «Monastic and Church Properties», σ. 58-89· ο ίδιος, «Priesthood and Empire», 102· PAPADEMETRIOU, «The Turkish Conquests», σ. 183-184.

χρειωδών σε εκείνους. Χειροτέρευση των οικονομικών της Αγίας Σοφίας παρατηρείται σαφώς τον 15^ο αιώνα, όπως προδίδει και ένα έγγραφο του 1401. Στο συγκεκριμένο αναφέρεται η πολύχρονη πολιορκία των Τούρκων στην Κωνσταντινούπολη (1393-1402) και η βαρβαρότητά τους που «γονάτισαν» οικονομικά τη Μεγάλη Εκκλησία. Επιπλέον, γίνεται λόγος για έναν ιερομόναχο ονόματι Λουκά που θα διενεργούσε έρανο από τις μητροπόλεις υπέρ της Εκκλησίας της Αγίας Σοφίας. Άλλωστε, η Μεγάλη Εκκλησία δεν είχε πρόσβαση στο μεγαλύτερο μέρος των προσόδων της εξαιτίας της «αμύθητης και μακράς μάχης και του ανυπέρβλητου αποκλεισμού». Από τα εν λόγω γραφόμενα περιγράφεται η πλήρης φτωχοποίηση της Αγίας Σοφίας και η αδυναμία της να συντηρήσει τον πληθυσμό της Βασιλεύουσας που ζούσε παρακμιακά κατά τον αποκλεισμό της.⁸²²

Η τουρκική εξάπλωση στα εδάφη της αυτοκρατορίας δεν εμπόδισε μία μερίδα πολιτικών και εκκλησιαστικών παραγόντων να εκμεταλλευτεί αυτό το γεγονός για προσωπικά οφέλη. Ήδη από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, περίοδο κρίσης, αλλά όχι πλήρους κατάρρευσης της αυτοκρατορίας, ένα πατριαρχικό γράμμα της 17^{ης}-23^{ης} Αυγούστου του 1342, σχετικά με τη διαμάχη του Κωνσταντίνου Πράσινου (*Σεβαστού* και *Οικείου* του αυτοκράτορα) με τον μητροπολίτη Χίου, ενισχύει τον παραπάνω συλλογισμό. Ο Πράσινος προέβη σε αμφισβήτηση των μονυδρίων που ανήκαν στη δικαιοδοσία του μητροπολίτη, αλλά ο πατριάρχης συνηγόρησε υπέρ του δεύτερου, τον οποίο έθεσε υπεύθυνο διαχείρισης των μονυδρίων και πνευματικής «ἐπιτήρησης» των μοναχών, των κτητόρων και των λοιπών ανδρών που βρίσκονταν στα μονύδρια, ώστε να μη «φθαρεί» η εκκλησιαστική περιουσία από εκείνους. Οι αμφισβητήσεις της εκκλησιαστικής περιουσίας ήταν σημείο των καιρών και κατά τον Καλέκα, έχρηζαν επιτήρησης όχι μόνο οι κοσμικοί, αλλά και οι μοναχοί που σχετίζονταν με αυτή.⁸²³

Το ζήτημα των υπεξαίρέσεων της ιδιοκτησίας της Εκκλησίας θίγεται και δύο δεκαετίες αργότερα. Στη Συνοδική πράξη του 1365 καταδικάζεται η αφαίρεση της εκκλησιαστικής περιουσίας με αφορμή τον σφετερισμό ενός ιερού αντικειμένου (μιας ζώνης) από ένα «ιερόσυλο» μέλος της ανώτερης τάξης. Η κλοπή του συγκεκριμένου αντικειμένου θεωρείτο όμοια με το έγκλημα της καθοσίωσης καθότι απαγορευόταν σε όσους προσέφεραν «βασιλικές» υπηρεσίες να αναμειγνύονται σε θέματα που

⁸²² DARROUZÈS, *Les registres (1377-1410)*, αρ. 3191, σ. 417, 418· BARKER, *Manuel II*, σ. 479-481· IMBER, *The Ottoman Empire, 1300-1650*, σ. 15.

⁸²³ HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 2, αρ. 139, σ. 304¹⁷⁻²³· MANIATI-KOKKINI, «Clergy and Laity», σ. 174-176.

άπτονταν της ακίνητης και κινητής εκκλησιαστικής περιουσίας. Την περίοδο σύνταξης της προαναφερθείσας Συνοδικής πράξης υπήρχαν περιστατικά σφετερισμού εκκλησιαστικών περιουσιακών στοιχείων από εκπροσώπους του κρατικού μηχανισμού που άρπαζαν και κατέστρεφαν με «ἀναίδεια» την εκκλησιαστική περιουσία. Ανάλογα περιστατικά συνέβησαν στη μητρόπολη Φιλαδελφείας και στον επικεφαλής της, όπου «τινες τῶν ἀναδεχομένων κεφαλαττίκια καὶ δημοσιακὰς δουλείας πλεονεκτικῶ τρόπῳ κινούμενοι...εἰς τὰ προσκεκυρωμένα τῆ τοῦ θεοῦ ἐκκλησίᾳ πράγματα καὶ κτήματα διαφθορὰν καὶ ζημίαν ἐποιήσαντο...καὶ εἰς αὐτὸν ἐξύβρισαν τὸν ἀρχιερέα...πλεῖστα κακωτικὰ ἐπενεγκότες αὐτῶ τε καὶ πολλοῖς τῶν σὺν αὐτῶ εὐλαβεστάτων κληρικῶν καὶ θεοσεβεστάτων ἱερομονάχων καὶ ἐξορίσαντες, μετὰ δόλου πολλὴν καὶ ἀφόρητον ζημίαν ...καὶ κάθειρξην χρονίαν...προσήνεγκαν...» Οι παραπάνω πράξεις φανέρωναν την ευρύτερη εχθρική διάθεση εναντίον των εκπροσώπων της Εκκλησίας. Σύμφωνα με την συνδιάσκεψη των αρχιερέων Βιζύης, Αίνου, Εφέσου, Τραϊανουπόλεως, Μύρων, Νικαίας, Κυζίκου, Αθήνας, αυτή η κατάσταση χαρακτηριζόταν ως εξύβριση των Θείων, αμαρτία και καταφρόνηση των βασιλικών προσταγμάτων. Οι ανωτέρω αρχιερείς και ο Φιλόθεος Κόκκινος ζητούσαν απόδοση των εκκλησιαστικών περιουσιακών στοιχείων στις ενορίες και αφορίζαν τους δράστες. Από τη μελέτη της Συνοδικής πράξης διαφαίνονται σαφώς τα φαινόμενα λεηλασίας-σφετερισμού της εκκλησιαστικής περιουσίας από κοσμικούς. Από μια ευρύτερη οπτική δυνάμεθα να διακρίνουμε την αγανάκτηση του βυζαντινού πληθυσμού εναντίον του πλουτισμού της Εκκλησίας και ίσως της απραγμοσύνης των εκπροσώπων της σε μία δύσκολη χρονικά περίοδο, εξ ου και η επιθετικότητα εναντίον του κατακόρυφα αυξημένου αριθμού κληρικών και μοναχών. Εκείνοι ούτως ή άλλως απείχαν από τη συνεισφορά στα πολιτικά δρώμενα, έχοντας παράλληλα το προνόμιο της αστρατείας και μετατοπίζοντας το βάρος της στρατιωτικής υπηρεσίας στον εναπομείναντα πληθυσμό της συρρικνωμένης αυτοκρατορίας. Η δε αποχή των μοναχών και από τον κοινωνικό σφυγμό ήταν ένας παραπάνω λόγος για να μετατραπούν σε «κόκκινο πανί» για τον υπόλοιπο πληθυσμό και να θεωρηθούν «κηφήνες». Με χρονολογική απόσταση πολύ πάνω από μισό αιώνα αργότερα, και ο Γεώργιος Πλήθων⁸²⁴ εκλάμβανε ως «κηφήνες» τους μοναχούς και τους διαχώριζε από τους ιερείς. Η εκκλησιαστική ιεραρχία δεν κατανοούσε τη δυσπραγία της κοινωνίας που σε μία πρωτοφανή και μακροχρόνια περίοδο κρίσης στράφηκαν κατά του πλουτισμού της Εκκλησίας και του μη επαρκούς

⁸²⁴ Γεμιστός, «Εἰς Μανουὴλ Παλαιολόγον», σ. 256¹⁴⁻¹⁷.

δίκαιου, όπως φαίνεται, μοιράσματος της περιουσίας της. Αυτά τα περιστατικά δικαιώνουν την διορατικότητα του Αθανασίου Α΄, ήδη από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα, για την επιτακτική ανάγκη αξιοποίησης της εκκλησιαστικής περιουσίας. Οι Βυζαντινοί είχαν αποδείξει εμπράκτως τη θεοσεβεία τους ζητώντας συνεχώς πνευματικούς ηγέτες, αλλά η πρωτοφανής κατάχρηση και αρπαγή της εκκλησιαστικής περιουσίας από Ορθοδόξους ήταν συνώνυμο της απελπισίας τους και όχι αιτία αφορισμού. Δεν είναι τυχαίο που τα παραπάνω περιστατικά διαδραματίστηκαν σε περιοχές των ανατολικών συνόρων, όπου οι κάτοικοι υπέφεραν περισσότερο από τους Τούρκους και από χρόνια υλική και πνευματική κατάπτωση.⁸²⁵

Η εκκλησιαστική Σύνοδος του 1360 υπό τον Φιλόθεο Κόκκινο όρισε ως άκυρη την εκποίηση εκκλησιαστικών κτημάτων από επισκόπους ή μοναχούς σε κοσμικούς και λοιπά συγγενικά τους πρόσωπα, υπενθυμίζοντας την υποχρέωση διατήρησης αλώβητων και αναπαλλοτρίωτων των περιουσιακών στοιχείων της Εκκλησίας βάσει των Ιερών Κανόνων της. Αφορμή της σύνταξης αυτού του κειμένου στάθηκε η κακοδιαχείριση της μητρόπολης Αίνου και η συνεπαγόμενη δυσχέρειά της να προσφέρει τα αναγκαία στον προϊστάμενο αρχιερέα της και τους φτωχούς. Η εκποίηση και «στένωση» της εκκλησιαστικής περιουσίας όπως και οι κλοπές σε βάρος της αναφέρονται όλο και συχνότερα μετά τα μέσα του 14^{ου} αιώνα και σχετίζονται με την κατάρρευση του κράτους και της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, και την επακόλουθη εξασθένηση του ελέγχου αμφοτέρων των εκπροσώπων τους, αφήνοντας χώρο για τις προαναφερθείσες παράνομες πράξεις. Από μία επιπλέον οπτική, η απαγόρευση εκποίησης ή αξιοποίησης της εκκλησιαστικής ιδιοκτησίας, χωρίς τουλάχιστον την πρόβλεψη εξαιρέσεων που να επέτρεπαν την απαλλοτρίωσή της ακόμα και στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία που οι συνθήκες διαβίωσης είχαν αλλάξει ριζικά, συνιστά απότοκο της αναληθσίας της Εκκλησίας. Αναληθσία απέναντι στην ακραία φτωχοποίηση των κατώτερων στρωμάτων, τα οποία υπέφεραν τα μέγιστα εξαιτίας των τουρκικών εισβολών και της έλλειψης καλλιεργήσιμης γης από τις αλλεπάλληλες πολεμικές αναμετρήσεις. Η ανελαστικότητα των απαρχαιωμένων κανόνων της Εκκλησίας ήταν δείγμα της μη προσαρμογής της στην υπάρχουσα κατάσταση.⁸²⁶

Στις τελευταίες δεκαετίες του 14^{ου} αιώνα, δηλαδή σε περίοδο βαθιάς κρίσης για την αυτοκρατορία, οι ανώτεροι εκκλησιαστικοί παράγοντες εκμεταλλεύονταν τη θέση τους

⁸²⁵ MM, τ. 1, σ. 457-461· DARROUZÈS, *Notitiae episcopatum*, αρ. 20, σ. 416.

⁸²⁶ MM, τ. 1, σ. 513· SMYRLIS, «Monastic and Church Properties», σ. 62.

και πλούτιζαν εις βάρος άλλων εκκλησιαστικών περιοχών (επισκοπών), ζητώντας τους επιπλέον εισοδήματα, πέραν αυτών που απέδιδαν έτσι και αλλιώς άπαξ του έτους οι επισκοπές προς τις μητροπόλεις. Ένας από αυτούς τους παράγοντες ήταν και ο μητροπολίτης Αδριανούπολης. Αυτός έλαβε προειδοποίηση από τον πατριάρχη Νείλο Καβάσιλα (1380-1388) να σταματήσει την οικειοποίηση της επισκοπής Αγαθουπόλεως και την απαίτηση εσόδων από αυτήν, από τη στιγμή που δεν ήταν ακέφαλη.⁸²⁷

Στη Συνοδική απόφαση του 1394 διακρίνεται η αδιανόητη κατά τον Αντωνίο Δ΄ (1391-1397) αντιπαράθεση μεταξύ των Καπνιωτών και των Νεαμονιτών μοναχών. Οι Τούρκοι είχαν αποσπάσει το κτήμα από τη μονή Ακαπνιωτών. Μετά το κτήμα περιήλθε στους Νεαμονίτες. Ο πατριάρχης θεωρούσε ασύλληπτη την ανοχή του μητροπολίτη Χαλκηδόνας σε αυτήν την αδικία και αρπαγή εις βάρος των Ακαπνιωτών, που ήταν ενάντια στη χριστιανική κοσμοθεωρία. Τελικά, η Συνοδική απόφαση απεφάνθη κατά των Νεαμονιτών.⁸²⁸

Δεν έλλειψε βέβαια και η συχνά κεκαλυμμένη στη βυζαντινή ιστοριογραφία προώθηση των σκοπιμοτήτων των εκπροσώπων της Ορθόδοξης Εκκλησίας με πρόσχημα τη μουσουλμανική ανάμειξη στα βυζαντινά πράγματα.

Η αντιμετώπιση της πολιτικής και κοινωνικής κρίσης από τη μοναστική κοινότητα δεν έχει τύχει της δέουσας εμβάθυνσης. Στις εκδόσεις των Πατριαρχικών εγγράφων εντοπίζονται κάποιες επιπρόσθετες, ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη δράση μιας μερίδας μοναχών.

Μεταξύ των ετών 1305-1307, ο Αθανάσιος Α΄ εξαπολύει τα πυρά του, μέσω επιστολής, στους Αθωνίτες μοναχούς της παλαιάς μονής Ξηροποτάμου. Οι μοναχοί δέχονταν μομφές για περιπλάνηση σε πόλεις ακόμα και για επαφή με γυναίκες, υπό το πρόσχημα της έλλειψης των απαραίτητων αγαθών λόγω των τουρκικών και καταλανικών επιδρομών στην αθωνική πολιτεία. Επιπλέον κατηγορούνταν ότι δεν τιμούσαν τον ρόλο τους που απαιτούσε μέγιστη απομόνωση και χρησιμοποιούσαν τις παραπάνω δικαιολογίες για την άρση της και τη συμμετοχή τους στον κοσμικό βίο. Εκείνος ως υπέρμαχος της ασκητικής ζωής, απαιτούσε από τους εκπροσώπους της Εκκλησίας να πράττουν με συνέπεια τα καθήκοντά τους. Η φράση «μέγιστη απομόνωση» που χρησιμοποιούσε έχει σημασία, γιατί υποδηλώνει ότι δεν απαγόρευε

⁸²⁷DARROUZÈS, *Les registres (1377-1410)*, αρ. 2723, σ. 41.

⁸²⁸Ο.π., αρ. 2943, σ. 220, αρ. 2944, σ. 221.

εντελώς στους μοναχούς να εξέρχονται από τις μονές, παρά μόνο όταν υπήρχε ύψιστη ανάγκη. Εξάλλου, ως μοναχοί όφειλαν να ζουν σύμφωνα με τους Ιερούς Κανόνες. Η απόσυρσή τους από την κοινωνία και η λιτή ακόμα και -στερημένη από υλικά αγαθά- ζωή ήταν αναμενόμενη για εκείνους.⁸²⁹

Σε αυστηρό πλαίσιο προειδοποίησης, αλλά για εντελώς διαφορετικούς λόγους, κινείται η γραπτή επίπληξη του Αθανασίου Α΄ στον μοναχό Ιλαρίωνα. Ο Ιλαρίων της μονής Περιβλέπτου στάλθηκε να φροντίσει το μετόχι των Ελεγμών στη Βιθυνία, που είχε προσβληθεί από τους Τούρκους του Οσμάν και ανέλαβε παρατύπως ένοπλη εξέγερση εναντίον τους. Ο πατριάρχης, πιστός στους κανόνες της Ορθόδοξης Εκκλησίας και λογίζοντας ως ασυμβίβαστη τη μοναστική με την πολεμική δραστηριότητα, τον διέταξε να αποβάλει αυτές τις πρακτικές για να μην επέλθουν βαρύτερες κυρώσεις. Αντιθέτως, ο Παχυμέρης παραθέτει το ίδιο το περιστατικό χωρίς ίχνος επίκρισης, εστιάζοντας περισσότερο στα αίτια της ένοπλης δράσης του «τολμητία» μοναχού, παρά στα αίτια της αρνητικής αντίδρασης του Αθανασίου.⁸³⁰

Εξάλλου, ο ιστορικός αντιλαμβάνονταν πως οι ακραίες καταστάσεις που βίωνε το κράτος απαιτούσαν ενεργητικότητα από το σύνολο της κοινωνίας. Γι' αυτόν τον λόγο προσθέτει στην εξιστόρησή του τον συλλογισμό του Μιχαήλ Η΄ σχετικά με τη σύνδεση των οδυνηρών ηττών της αυτοκρατορίας στα μέρη πέριξ του Σαγγάριου στις τελευταίες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα με την «άστρατεία» των «άνυποτάκτων» και «ράκενδυτών» μοναχών των οπαδών του Αρσενίου, που ήταν ύποπτοι για αποστασία και έστρεφαν τον γηγενή πληθυσμό της Μ. Ασίας εναντίον του. Με αυτήν την

---

⁸²⁹ BOMPAIRE, *Actes de Xéropotamou*, σ. 240, f. 259r-259v: ...Οί πολλοί...όπαδοί και δοῦλοι τοῦ Χριστοῦ, ὡς ἔργῳ ἐπαινετῶ τὴν πρόφασιν πολλῶν εὐκόλως διανοιζάμενοι εἰς ἔλεγχον...τῶν εἰς αἰσχύνῃ τοῦ σχήματος καὶ ὄνειδισμόν, τὰς πόλεις καὶ κόμας ὄρεγομένων οἰκεῖν καὶ μηδ' αὐτὴν τὴν ἦταν ὁμολογοῦντων ἢ καταγινοσκόντων ἀπατώντας καὶ δὴ ὁμιλοῦντας ματαίως πληροφορεῖν πειρωμένους καὶ δακτύλῳ καλύπτειν τὴν οἰκείαν ἐμπάθειαν ὡς οὐχ ὁ τόπος οἶδε κατακοσμεῖν, ἀλλ' ὁ τρόπος τὴν ἀρετὴν καὶ ποῖ μὲν προτιθέντας τὴν ἔνδειαν, τὴν τῶν χρειωδῶν, ποῖ δὲ τὰς ἐφόδους τῶν δυσμενῶν καὶ συναγελάζεσθαι κοσμικοῖς καὶ οὐ μόνον ἀνδράσιν ἀλλὰ καὶ γυναιξὶ τὸ ἐλεεινότατον...Καὶ μὴ μεριμνᾶν τεθεσπικότι ἀναρτήσαντες τὰς ἐλπίδας καὶ δεῖγμα σαφὲς τὸ μὴ ἀποθήκαις καὶ ἀφθονία τῶν χρειωδῶν προσκαθῆσθαι ὑμᾶς, ἀλλ' ἐρήμῳ ἐσχατιᾷ ξηροτάτῃ καὶ ἀβάτῳ τῶν ἐμπαθῶς ὄρεγομένων βιοῦν...· LAURENT, *Les regestes du patriarcat*, αρ. 1595, σ. 337-338, αρ. 1640, σ. 434, αρ. 1678, σ. 470, αρ. 1771, σ. 548· TALBOT, «The Patriarch Athanasius», σ. 25· MILLER, «Patriarch Athanasios», σ. 357-371.

⁸³⁰ LAURENT, *Les regestes du patriarcat*, αρ. 1645, σ. 439· Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, IV, σ. 657-15: Μοναχός τις Ἰλαρίων...κατὰ τὴν τῆς Περιβλέπτου μονὴν ἑνασκῶν, ἐπεὶ κατ' Ἐλεγμοὺς ἐγεγόνει πεμφθεὶς ἐπὶ ταῖς τῆς μονῆς χρείας ἦν γὰρ τὸ κτήμα τοῖς ἐκείνων μετοχίοις ἀρμόζον-, ὁσημέραι τε τὰς ἐκεῖθεν ἐκστρατείας ἐώρα Περσῶν, ὡς πάντα μὲν τὰ ἐκεῖ ληίζεσθαι, ἐπιχρᾶν δὲ καὶ τοῖς κατ' Ἐλεγμοὺς, καὶ, τολμητίας ὦν ἄλλως καὶ ἐμπειρίας πολεμικαῖς, οὐκ ἀπάδων, τὸν ἐκεῖ συλλέγων λαὸν...κακῶς διετίθει Πέρσας...Ἀλλ' ἐπεὶ καὶ προστιμᾶν ἐδέδοκτο τοῖς μεγίστοις διὰ τὸ τόλμημα, γνοῦς ἐκεῖνος βασιλεῖ προστρέχει. Ὁ δὲ καὶ δέχεται καὶ τὰ καθ' ἑαυτὸν διακυβερνᾶ, οὐ μὴν δὲ καὶ τὸν πατριάρχην ἐκεῖνον εἶχεν ἐξευμενίζεσθαι· ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ-ΑΡΝΑΚΗΣ, *Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί*, σ. 150-151· JANIN, *Les églises*, σ. 217-240· CHARANIS, «Monastic properties», σ. 88.

τοποθέτηση ο αυτοκράτορας ομολογούσε την αδυναμία του να ελέγξει τους αντιφρονούντες ειδικά στο νευραλγικό τομέα των ανατολικών συνόρων, όπου η μέγιστη στρατιωτική ενίσχυση και η πίστη στην ύπατη αρχή ήταν θεμελιώδεις για την επιβίωση της αυτοκρατορίας.⁸³¹

Την ίδια περίοδο, ο Αθανάσιος Α΄ κατηριάζει εκ νέου την εκμετάλλευση του φαινομένου της ένοπλης δράσης «Άμαλσειτών» (Τούρκων) και Αλμογαβάρων από τους Αγιορείτες μοναχούς, οι οποίοι με πρόσχημα μία ενδεχόμενη επίθεση των εχθρών της αυτοκρατορίας στο Άγιο Όρος παρέμεναν ανυπότακτοι ως προς την τήρηση των ιερών αρμοδιοτήτων τους, εγκαταλείποντας τα κελιά τους και διεξάγοντας κοσμικό και τρυφηλό βίο. Κατ' αυτόν, η διατάραξη της καθημερινότητάς τους προερχόταν από την έλλειψη πνευματικού καθοδηγητή. Ο ιερομόναχος Αθανάσιος μετέβη στη μονή της Αγίας Λαύρας για την τήρηση της πειθαρχίας και της υπακοής των μοναχών, οι οποίοι, δεν είχαν πληροφορήσει έγκαιρα τον πατριάρχη για την αποβίωση του πρωτεπιστάτη τους. Συνεπώς, είχε τεθεί το εξής, εύλογο ερώτημα από τον πνευματικό ταγό: Αν πράγματι οι μοναχοί διεξήγαν ζωή ανάλογη των καθηκόντων τους και αδικούνταν από τη σκληρότητα των διαταγών του, γιατί δεν θέλησαν να τον ενημερώσουν για τον θάνατο του επικεφαλής τους, ώστε να αναπληρωθεί το κενό του; Ίσως, η απάντηση κρύβεται στη φυγοπονία και την εκκοσμίκευση του τρόπου ζωής τους, χωρίς διάθεση αυστηρού πατριαρχικού ελέγχου, (όπως συνέβαινε επίσης με τους προαναφερθέντες μοναχούς της παλαιάς μονής Ξηροποτάμου), αλλά και στην επίδραση μιας σημαντικής μερίδας λοιπών εκκλησιαστικών παραγόντων της εποχής του Αθανασίου Α΄ που επιδίωκαν την εξασθένιση της πατριαρχικής επιρροής και την ατιμωρησία για την παραμέληση των θεάρεστων υποχρεώσεών τους.⁸³²

Δεν λείπουν, μάλιστα, και τα παραδείγματα λειτουργών της Εκκλησίας, όπως το παρακάτω ενός ανώνυμου ιερομόναχου στη Μ. Ασία, που, όχι μόνο δεν τηρούσε τα καθήκοντά του, αλλά εξυπηρετούσε και τα τουρκικά συμφέροντα. Το 1372 ο ντόπιος πληθυσμός στην περιοχή Φάρος της Μ. Ασίας είχε αιχμαλωτιστεί από τους Τούρκους, αλλά κατάφερε να δραπετεύσει βρίσκοντας καταφύγιο στον πύργο του Φάρου και τον

---

⁸³¹ LAURENT, *Les registes du patriarcat*, αρ. 1645, σ. 439· Παχυμέρης, *Συγγραφικαί ιστορίαι*, II, σ. 407-413· Αθανάσιος Α΄, *Επιστολαί*, αρ. 61, σ. 144⁸¹⁻⁸⁴· ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Το σχίσμα των Αρσενιατών», σ. 177-235· ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, *Το κίνημα των Αρσενιατών*, σ. 35-52, 226, 231· ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, «Ο πατριάρχης Αρσένιος», σ. 78-94· LAURENT, «Arsenites», σ. 463-470.

⁸³² LAURENT, *Les registes du patriarcat*, αρ. 1657, σ. 451-453.

τοπικό ναό του Αγίου Γεωργίου. Ο ιερομόναχος ζητούσε από τους φυγάδες αιχμαλώτους να παραδοθούν και με τη συνδρομή των Τούρκων απομάκρυναν τον βυζαντινό λαό από τον ναό. Για τον ιερομόναχο, η παράδοση των αιχμαλώτων στηρίχθηκε στο σαθρό επιχείρημα πως, αν οι Τούρκοι μάθαιναν τη φυγή τους, θα τους σκότωναν. Επιπλέον, το περιστατικό επαληθεύτηκε και από τον διάκονο της Αγίας Σοφίας, Ιωάννη Τοξοτηνό. Τελικά, ο ιερομόναχος ομολόγησε την πράξη του και καθαιρέθηκε. Χωρίς να κρίνεται συλλήβδην αρνητικά η μοναστική κοινότητα, είναι σκόπιμο να επισημανθεί ότι οι μοναχοί, όπως και κάθε άλλη κοινωνική ομάδα στην αυτοκρατορία, είχαν πέσει θύματα των μουσουλμανικών εισβολών. Αυτό, όμως, δεν αναιρεί τη δυσπιστία για την ακεραιότητά τους ακόμα και από τα ίδια τα μέλη της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, όπως συνέβη, παραδείγματος χάρη, στην περίπτωση του ιερομόναχου Καλλίστου. Αυτός σε επιστολή του το 1400 στον μητροπολίτη Αμαστρίδος διαμαρτυρόταν για την άδικη καθαίρεσή του, δηλώνοντας πως βρισκόταν σε ένα πλοίο που βυθίστηκε, κατόπιν παραδόθηκε αιχμάλωτος στους Οθωμανούς και τελικά απελευθερώθηκε με την βοήθεια του Θεού. Οι αναφορές στο φαινόμενο της αιχμαλωσίας -κοσμικών και μη- Βυζαντινών από τους Τούρκους ήταν κάτι σύνηθες για τη βυζαντινή γραμματεία του 14^{ου}-15^{ου} αιώνα. Η τιμωρητική απόφαση της Εκκλησίας απέναντι στον Κάλλιστο θέτει αυτομάτως την πιθανότητα παράνομης δοσοληψίας του ιερομόναχου με τους απαγωγείς του, η οποία οδήγησε στην απελευθέρωσή του.⁸³³

Μία επίσης ενδιαφέρουσα πτυχή της αντίληψης των Βυζαντινών της Ύστερης περιόδου για τη μοναστική κοινότητα είναι αυτή του πατριάρχη Ματθαίου Α' (1397-1410). Ο ανώτατος ιεράρχης σε σιγιλλιώδες γράμμα του 1400 πρότεινε ως αντίδοτο σε περιόδους απάτης, φθοράς και κενών ελπίδων την εγκαταβίωση των Βυζαντινών σε μονές για την σωτηρία της ψυχής τους, ερμηνεύοντας ίσως ως τετελεσμένο συμβάν την κατιούσα πορεία της αυτοκρατορίας.⁸³⁴

Οι απόψεις για τους μοναχούς κατά την Ύστερη Περίοδο υπήρξαν πεδίο αντιπαράθεσης για τους Βυζαντινούς συγγραφείς. Για τη σφαιρικότερη αντίληψη της δράσης των μοναχών κρίνεται αναγκαία η παρουσίαση της θέσης ενός σημαντικού

---

⁸³³ MM, τ. 1, σ. 592-593· DARROUZÈS, *Les registes (1377-1410)*, αρ. 3117, σ. 365.

⁸³⁴ DARROUZÈS, *Les registes (1377-1410)*, αρ. 3145, σ. 385.

προσώπου της αυτοκρατορίας· του Δημητρίου Κυδώνη, που βρέθηκε στα ανώτατα κυβερνητικά κλιμάκια της αυτοκρατορίας, στο πλευρό τριών αυτοκρατόρων.

Ο Δημήτριος Κυδώνης, θιασώτης της γενικευμένης αντίστασης των χριστιανών εναντίον της μουσουλμανικής απειλής, δίνει τη δική του απάντηση για τον ρόλο των μοναχών σε αυτό το πρόβλημα. Σύμφωνα με έναν σεβαστό αριθμό επιστολών του, πίσω από τη λανθασμένη, για τον ίδιο, αντιπαλότητα του Ιωάννη Ε΄ και του Μανουήλ Β΄ και της παρεμπόδισης των προσπαθειών για την αντίδραση απέναντι στην τουρκική εξάπλωση βρίσκονταν άνθρωποι «πονηρότατοι» και γεμάτοι φθόνο. Η απόκρυψη των ονομάτων όσων έρχονταν σε αντιπαράθεση με τις αντιλήψεις του Κυδώνη και οι γενικολογίες για την ακριβή δράση τους, δεν βοηθούν τον ερευνητή να εξάγει ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με την ταυτότητα των «πονηροτάτων», παρά μόνο να παρουσιάσει ενδείξεις βάσει των πολιτικών σκοπιμοτήτων και του ευρύτερου γίνεσθαι της περιόδου. Πιθανότατα, κληρικοί και μοναχοί να ανήκαν στον κύκλο των αντιπάλων του Μανουήλ Β΄, αφού είχαν εκφράσει την αντίθεσή τους στη φιλολατινική προσέγγιση του Μανουήλ το 1384-6 και την εκποίηση της μοναστικής περιουσίας της Θεσσαλονίκης. Επίσης, όπως πληροφορεί ο ίδιος σε μία επιστολή του προς τον Ταρχανειώτη, μία μερίδα «άπραγμώνων» μοναχών επιθυμούσε την υποταγή των πόλεων στους Τούρκους, την λιποταξία των κατοίκων ή τη φυγή παρά τον ένοπλο αγώνα, άρα, είχε ισχυρό κίνητρο να απομονώσει τον Μανουήλ από την πρωτεύουσα. Ο Κυδώνης ασφαλώς επηρεασμένος από τη δυνατότητα των καθολικών μοναχών να συνδράμουν στρατιωτικά την πατρίδα τους, έκρινε αυστηρά την αστρατεία του ορθόδοξου μοναχισμού. Βέβαια, η εχθρική του διάθεση απέναντι στους μοναχούς είχε σχέση κυρίως με την τρυφελότητα, την παθητικότητα και την προδοτική συμπεριφορά ορισμένων τους, χαρακτηριστικά που περιστασιακά θίγουν και άλλες γραπτές πηγές της Ύστερης Περιόδου, όπως έχει ήδη αναλυθεί. Για τον *μεσάζοντα* που θεωρούσε ύψιστο καθήκον τη δυναμική αντίσταση στους μουσουλμάνους της Μ. Ασίας και προδοσία την υποταγή σε αυτούς, η συχνή δουλικότητα ή και η συνεργασία των μοναχών με τους Τούρκους ήταν αρκετές, ώστε να τους αντιμετωπίζει ως αντιπάλους του κράτους.⁸³⁵

Με τη συσκοτισμένη στάση μιας μερίδας μοναχών απέναντι στην τουρκική εξουσία καταπιάνεται και ο Ν. Οικονομίδης στο άρθρο του «*Monastères et moines lors*

---

⁸³⁵ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 417, 3723-7, 3738-11, αρ. 309, 231₁₈₋₂₁, αρ. 319, 244₂₃₋₅₅, αρ. 327, 258₃₃₋₄₉· Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 73₁₃₋₂₈.

de la conquête ottomane»⁸³⁶ αναφέρει ότι την περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης το 1383, οι μονές του Αγίου Όρους διατήρησαν τα περιουσιακά τους στοιχεία και μάλιστα μπορούσαν να τα αυξήσουν. Ένα ενδιαφέρον στοιχείο για τον Οικονομίδη είναι η παράδοση η οποία επιβίωσε στο Άγιον Όρος, σύμφωνα με την οποία οι μονές είχαν αναγνωρίσει την επικυριαρχία των Οθωμανών πριν την κατάκτηση της περιοχής από εκείνους, τεκμηρίωση που αποδέχεται και η Ελισάβετ Ζαχαριάδου στο άρθρο της «Monks and sailors under the Ottoman sultans»⁸³⁷ όπως επίσης και ο Tom Papademetriou στο έργο του «Render Unto the Sultan: Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the Early Ottoman Centuries».⁸³⁸ Μια παρόμοια προνομιακή, θα λέγαμε, κατάσταση ίσχυε και στην μονή Προδρόμου κοντά στις Σέρρες. Σύμφωνα με ένα έγγραφο χρονολογημένο μεταξύ 27 Δεκεμβρίου 1372 και 5 Ιανουαρίου 1373, όταν η πόλη βρισκόταν ακόμα στη βυζαντινή διοίκηση, η οθωμανική αρχή διαβεβαίωνε για την ασφάλεια των μονών και το απαραβίαστο των προνομίων τους. Αυτομάτως, γεννάται το ερώτημα για το αν υπήρχαν συνεννοήσεις της ηγεσίας της μονής με τους Τούρκους λίγο πριν την οθωμανική κατάκτηση της περιοχής.⁸³⁹

Περιστατικά παθητικότητας και ενδοτικής συμπεριφοράς ανιχνεύονται πέρα από τους μοναχούς αλλά και σε μέλη της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Το 1343 ο επίσκοπος Πυργίου κατηγορήθηκε αδικώς από τον μητροπολίτη Εφέσου Ματθαίο για τα εγκλήματα του φόνου και της επιορκίας. Οι φερόμενες ως επαίσχυντες πράξεις του ιεράρχη αποκαλύφθηκαν από κληρικούς και λαϊκούς του Πυργίου και με Συνοδική πράξη, αποφασίστηκε η καθαίρεσή του. Ο μητροπολίτης Λαοδίκειας εξέτασε τις σοβαρότατες καταγγελίες και απέστειλε στην Ιερά Σύνοδο για κρίση τις επιστολές του μητροπολίτη Εφέσου σχετικά με τον κατηγορούμενο. Στη μία επιστολή, ο μητροπολίτης Εφέσου εξέφραζε την εχθρότητά του για τον επίσκοπο Πυργίου, υποστηρίζοντας ψευδώς ότι έλαβε Συνοδική έγκριση για την καθαίρεση του συλλειτουργού του, ενώ στην άλλη αξίωνε από τον «καθηρημένον και άνιερν» Αμήρ Αμήρπερκιν (δηλαδή τον Ουμούρ του Αϊδινίου) να εκτοπίσει τον επίσκοπο Πυργίου ως ανίερο. Ο ίδιος αποκαλούσε τον Αμήρ «καλόν υιόν» και θεωρούσε τον εαυτό του

⁸³⁶ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Monastères et moines», σ. 1-10.

⁸³⁷ ZACHARIADOU, «Monks and sailors», σ. 140-141.

⁸³⁸ PAPADEMETRIU, *The Greek Orthodox Church*, σ. 91.

⁸³⁹ İNALCIK, «The Greek Orthodox Patriarchate», σ. 409-410· LEMERLE, *Macedoine*, σ. 215-217· OSTROGORSKY, «La Prise de Serres», σ. 302-319· LOWRY, «The fate of monastic properties», σ. 275-311.

BELDICEAUNU-STEINHERR, «La prise de Serres», σ. 15-24· ZACHARIADOU, «Ottoman Documents», σ. 1-12· PAPADEMETRIU, *The Greek Orthodox Church*, σ. 91-93.

πατέρα του Τούρκου ηγεμόνα. Κατά την επίσημη τοποθέτηση του πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα, οι ποιμένες όφειλαν να δίνουν μεγάλη προσοχή στη μορφή της προσφώνησης και να μην προσαγορεύουν σε καμία περίπτωση τους Εθνικούς και τους απίστους όπως τους πιστούς χριστιανούς. Εντέλει οι συκοφαντίες κατέρρευσαν και ο επίσκοπος αθώωθηκε. Η σοβαρότητα της ανάμειξης του Τούρκου ηγέτη στα εκκλησιαστικά πράγματα, με πρωτοβουλία ενός Βυζαντινού ιεράρχη, κινεί το ενδιαφέρον της έρευνας γιατί αρχίζει η διεισδυτικότερη εμπλοκή του μουσουλμανικού παράγοντα ακόμα και στις εσωτερικές υποθέσεις της Εκκλησίας, από τη στιγμή που η μητρόπολη Εφέσου βρισκόταν εντός του εμιράτου του Αϊδινίου. Επιπλέον, παρατηρείται η εφαρμογή μιας ωριμότερης πολιτικής σκέψης των αλλόθρησκων εμίρηδων που δεν περιορίζεται μόνο στις επιδρομές και τη λαφυραγωγία, αλλά χτίζει τα θεμέλια της τουρκικής επιρροής στη βυζαντινή κοινωνία.⁸⁴⁰

Οι υποψίες της Εκκλησίας περί ενδεχόμενης αυτομόλησης των λειτουργών της στον τουρκικό παράγοντα την ωθούσαν στην πλήρωση των ακέφαλων ενοριών. Η Τραϊανούπολη είχε μετατραπεί σε «κατάντημα» εξαιτίας των αμαρτιών των Βυζαντινών που επέφεραν «άνωμαλία» και «σύγχυση» στην περιοχή. Τον Δεκέμβριο του 1353, επί Φιλόθεου Κόκκινου, η Ιερά Σύνοδος αποφάσισε τον διορισμό του Γερμανού (ή Γερασίμου) στις μητροπόλεις Τραϊανουπόλεως και Περιθεωρίου, ώστε να αποφευχθεί το ενδεχόμενο ο μητροπολίτης να αναζητήσει βοήθεια από «άλλότριους». Πέρα από το διαχρονικό πλαίσιο της θείκης τιμωρίας των Βυζαντινών που θα αναλυθεί παρακάτω, τίγεται το ζήτημα της οικονομικής εξαθλίωσης των ιεραρχών, που προκειμένου να μην στραφούν στον τοπικό μουσουλμάνο ηγεμόνα, ενισχύονταν περαιτέρω από την Εκκλησία. Η Εκκλησία, βλέποντας διορατικά τον υπαρκτό κίνδυνο προδοσίας των ιεραρχών της, φρόντιζε να καλύπτει, αν μπορούσε, τις οικονομικές ανάγκες τους. Ορισμένα μέλη της εκκλησιαστικής ιεραρχίας στη Μ. Ασία προσέγγιζαν την τουρκική ηγεσία και διατηρούσαν στενές σχέσεις μαζί της είτε για χάρη της προστασίας του ποιμνίου τους είτε για ίδιον όφελος, προσπαθώντας να επιβιώσουν στα νέα πολιτικά και κοινωνικά δεδομένα. Οι καλές σχέσεις τους με τους Τούρκους ηγεμόνες ίσως ήταν επίσης καθρέπτης και των μακραιώνων ζυμώσεων μεταξύ του χριστιανικού και του μουσουλμανικού στοιχείου μέσω της καθημερινότητας των λαών των δύο θρησκειών. Η υπονόμηση της βυζαντινής

---

⁸⁴⁰ HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 2, αρ. 144, σ. 318, 320²²⁻⁴⁵, 322⁴⁶⁻⁶⁶. PAPADEMETRIΟΥ, *The Greek Orthodox Church*, σ. 64, 80· ο ίδιος, «The Turkish Conquests», σ. 189. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Δέκα τουρκικά έγγραφα*, σ. 96.

εξουσίας στην προοδευτικά εξισλαμισμένη Μ. Ασία εξαιτίας της συνεργασίας (αγαστής και μη) εκκλησιαστικών παραγόντων με την τουρκική πλευρά αποδεικνύει τον παρωπιδισμό τους για το πολιτικό γίνεσθαι με τον πιο επιβλαβή εχθρό της αυτοκρατορίας και τη διγλωσσία τους, διότι τουλάχιστον σε θεολογικό επίπεδο, βάσει των πολυάριθμων αντι-ισλαμικών πραγματειών, δεν διαφαινόταν κανένα πεδίο σύγκλισης με τους πιστούς του Ισλάμ.⁸⁴¹

Οι υποψίες της Εκκλησίας για πιθανή αυτομόληση των μελών της επιβεβαιώνονταν κατ' εξακολούθηση, λαμβάνοντας υπόψη τα ποικίλα καταγεγραμμένα περιστατικά συνεργασίας εκκλησιαστικών παραγόντων με τους Τούρκους. Το 1380 ο πατριάρχης Νείλος και τα λοιπά μέλη της Ιεράς Συνόδου αποφάσισαν την καθαίρεση του μητροπολίτη Περιθεωρίου, Δωροθέου. Ο μητροπολίτης που βρισκόταν με αυτοκρατορική διαταγή περιορισμένος στον πύργο των Πόρων, δραπέτευσε και βρήκε καταφύγιο και βοήθεια όχι στην Ιερά Σύνοδο αλλά στους Τούρκους. Με τη συνδρομή τους έλαβε «τυραννική εξουσία» παίρνοντας υπό τον έλεγχό του τη μητρόπολη του Περιθεωρίου. Έτσι, ο πατριάρχης διέταξε τον πληθυσμό της περιοχής να μη δεχτεί τον αποστάτη σαν ιεράρχη. Η Ιερά Σύνοδος τον κάλεσε τρεις φορές να λογοδοτήσει για τις πράξεις του αλλά χωρίς ανταπόκριση από αυτόν. Έπειτα, ο Δωρόθεος σύναψε συμφωνία με τους «άσεβεις», ώστε να παραδώσει σε εκείνους, όσους αιχμαλώτους κατέφευγαν στο Περιθεώριο. Άλλη μία κατηγορία εναντίον του μητροπολίτη που έχρηζε αφορισμού από την Ιερά Σύνοδο ήταν το γεγονός πως αντιμετώπιζε τους Τούρκους ως βασιλείς και προστάτες. Βέβαια, αν επεδείκνυε μεταμέλεια, η Ιερά Σύνοδος θα τον δεχόταν εκ νέου στους κόλπους της Εκκλησίας. Στις τελευταίες δεκαετίες του 14^{ου} αιώνα, κάποιοι ανώτεροι εκκλησιαστικοί ηγέτες δεν υπολόγιζαν πια την Ιερά Σύνοδο και την πολιτική εξουσία του Βυζαντίου, προκειμένου να καλύψουν απροκάλυπτα προσωπικές φιλοδοξίες μέσω των Τούρκων. Από όσα έχουν ήδη γραφτεί, ισχυροποιείται περαιτέρω ο παραπάνω συλλογισμός περί συνηθέστερης προτίμησης της τουρκικής και όχι της δυτικής επιρροής από τη μεγαλύτερη πλειοψηφία των εκκλησιαστικών παραγόντων. Επιπλέον, επαληθεύεται πολλάκις η έλλειψη αρχιερέων, η οποία ίσως οδηγούσε την Εκκλησία στην απελπιστική κίνηση να παρέχει ακόμα και

---

⁸⁴¹ HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 3, αρ. 188, σ. 88₁₅₋₂₄. VRYONIS, «The Byzantine Patriarchate», σ. 74, 80. PAPADEMETRIOU, «The Turkish Conquests», σ. 195. SLAVIN, «Liturgical Response to the Muslim Incursion in Byzantium», σ. 206-207.

τρεις ευκαιρίες να απολογηθεί στη Σύνοδο ένας αποδεδειγμένα προδότης μητροπολίτης όπως ο Δωρόθεος, πριν τον οριστικό αφορισμό του.⁸⁴²

Την αποκάλυπτη επιλογή των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας επέλεξαν και οι κατώτεροι λειτουργοί της Εκκλησίας. Στη συνεδρίαση του 1365, με προεξάρχοντα τον Φιλόθεο Κόκκινο, ο πρεσβύτερος Γεώργιος Προβατιανός κατηγορείτο ενώπιον της Ιεράς Συνόδου για παράβαση των καθηκόντων του και απειλή αυτομόλησης στους Φράγκους ή τους Τούρκους. Η θρασύτητα του πρεσβύτερου προκαλεί έκπληξη στον ερευνητή, γιατί υπονοείται μία ανεξέλεγκτη δράση ακόμα και των κατώτερων μελών της Εκκλησίας, που απροφάσιστα δεν συμμορφώνονταν με την ανώτατη πνευματική εξουσία της αυτοκρατορίας και προετοιμάζονταν (ήδη από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα) για τη διαφανόμενη πολιτική αλλαγή. Αυτή η αλλαγή, για όσους έβλεπαν μακροπρόθεσμα, θα ήταν συνυφασμένη με την τουρκική ή τη δυτική εξουσία.⁸⁴³

Παρόμοιο περιστατικό ευθείας απειλής προσχώρησης στους αντιπάλους της αυτοκρατορίας συναντάται και δύο δεκαετίες αργότερα. Τον Αύγουστο του 1383 καταδικάστηκε από την Ιερά Σύνοδο ο πρωτοπαπάς των Βλαχερνών, Κωνσταντίνος Καβάσιλας. Ο Καβάσιλας ευλόγησε τον γάμο ενός ήδη παντρεμένου με παιδιά άνδρα από την Ανατολή. Επιπλέον, ο πρωτοπαπάς, έχοντας αλλοπρόσαλλη συμπεριφορά, έφτυνε στη Θεία Κοινωνία, πίστευε πως θα μεταμορφωνόταν σε διάβολο και απευθυνόταν άσεμνα στη γυναίκα του άνδρα που ευλόγησε. Ο ίδιος μάλιστα δήλωνε πως αν τον τιμωρούσαν με αφορισμό, θα αυτομολούσε στους Φράγκους ή τους Τούρκους.⁸⁴⁴

Στα τέλη του 14^{ου} και στις αρχές του 15^{ου} αιώνα αυξανόταν η καχυποψία για παράνομες επαφές των μελών της εκκλησιαστικής ιεραρχίας με τη μουσουλμανική πλευρά. Ο μητροπολίτης Αθηνών Δωρόθεος είχε κατηγορηθεί για προδοσία εναντίον των χριστιανών και σύναψη συμφωνίας παραχώρησης ιερών κειμηλίων στους Τούρκους. Τελικά, τον Μάρτιο του 1393 αθώωθηκε από την Ιερά Σύνοδο.⁸⁴⁵

Το 1401 ο πατριάρχης Ματθαίος Α΄ κατηγορήθηκε από εκκλησιαστικούς και κοσμικούς για ασέβεια και συνεννοήσεις με την οθωμανική ηγεσία. Σύμφωνα με τη

---

⁸⁴² DARROUZÈS, *Les registes (1377-1410)*, αρ. 2710, σ. 32· PAPADEMETRIΟΥ, *The Greek Orthodox Church*, σ. 81· ο ίδιος, «The Turkish Conquests», σ. 192.

⁸⁴³ ΜΜ, τ. 1, σ. 456.

⁸⁴⁴ DARROUZÈS, *Les registes (1377-1410)*, αρ. 2756, σ. 67, αρ. 2759, σ. 70.

⁸⁴⁵ Ο.π., αρ. 2901, σ. 186, αρ. 2921, σ. 199-200.

καταγγελία, ο ανώτατος ιεράρχης είχε στείλει κάποιον έμπιστό του στον σουλτάνο, με στόχο να εξασφαλίσει την προστασία εκείνου στο επερχόμενο νέο πολιτικό καθεστώς σε περίπτωση που αλωνόταν η Πόλη. Από την πλευρά του ο πατριάρχης μέσω διαγγέλματος προσυπέγραφε τα λόγια του μακαρίου Παύλου, τονίζοντας πως η προδοσία της μεγαλούπολης στους «άσεβεις» θα συντελούσε στην υποδούλωση των Βυζαντινών και θα καταπατούσε τα διδάγματα της χριστιανικής πίστης. Επιπλέον, δήλωνε πως όσοι Βυζαντινοί αναζητούσαν την προστασία των Τούρκων, ενθάρρυναν τα σχέδια εκείνων για τη μελλοντική κατάκτηση της αυτοκρατορίας. Μάλιστα στο διάγγελμά του στους Κωνσταντινουπολίτες καταδίκασε ως υποδαυλιστική πράξη τη σύμπραξη με τους μουσουλμάνους της Μ. Ασίας, εξαπολύοντας «φρικώδεις αφορισμούς» στους απεσταλμένους Βυζαντινούς πρέσβεις στον σουλτάνο. Επιπλέον αναρωτιόταν πόση βλάβη είχαν επιφέρει στους πιστούς οι φημολογίες περί προδοτικής στάσης του ίδιου ως πνευματικού πατέρα και προστάτη τους. Ο συλλογισμός του ταγού είχε βάση, καθώς ήταν πολύ πιθανό να είχαν διαδοθεί εσκεμμένα λασπολογίες εις βάρος του από τους Τούρκους, προκειμένου να αμβλυνθεί η κοινωνική συνοχή εντός του Βυζαντινού κράτους. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του, δεν θα διακύβευε την αποπομπή του από την κοινωνία του Χριστού, ζητώντας ασφάλεια από τον «άσεβη Άμηνρᾶ» Βαγιαζήτ Α΄. Παράλληλα, στην ομιλία του αναφέρονταν τα θεόσταλτα δεινά της Βασιλεύουσας, η οποία είχε μετατραπεί σε «πεδίο άφανισμού». Οι Βυζαντινοί για μεγάλο χρονικό διάστημα βίωναν τον λιμό, τους συνεχείς πολέμους, την αιχμαλωσία, τη «μάχαιρα», τη δεινή πολιορκία και τις επιδρομές.⁸⁴⁶

Πέρα από την κλασική εκδοχή της Ορθόδοξης Εκκλησίας για τα δεινά των Βυζαντινών που θα αναλυθούν παρακάτω, ιδιαίτερη σημασία πρέπει να δοθεί στην τοποθέτηση του πατριάρχη γι' αυτές τις καταγγελίες. Εκείνος αρνείτο τις διαδόσεις εναντίον του και στεκόταν στο πλευρό του ποιμνίου του, αντιτασσόμενος στη δοσοληψία με τους Τούρκους. Ταυτόχρονα όμως, δεν πρότεινε εναλλακτική λύση για την παράταση ζωής της αυτοκρατορίας, αφού ο ίδιος απέρριπτε την ένωση των δύο Εκκλησιών. (Μάλιστα, ο Ματθαίος Α΄ είχε διατελέσει μαθητής του Ησυχαστή-αντιδυτικού μοναχού Μάρκου, ηγούμενου της μονής Χαρσιανείτου αλλά και του επίσης Ησυχαστή και αντιδυτικού πατριάρχη Νείλου Κεραμέως (1379-1388)]. Επίσης, κατακεραύνωνε και την εξωτερική πολιτική της αυτοκρατορίας, διατρανώνοντας πως

---

⁸⁴⁶ DARROUZÈS, *Les registes (1377-1410)*, αρ. 3189, σ. 415· DENNIS, «Matthew I», σ. 100-106· PAPADEMETRIΟΥ, *The Greek Orthodox Church*, σ. 84.

οι διπλωματικές αποστολές στον σουλτάνο (επί Ιωάννη Ζ΄) ήταν προδοτικές, χωρίς να αντιλαμβάνεται την επείγουσα κατάσταση στην οποία βρισκόταν η αυτοκρατορία και την επιτακτική ανάγκη επαφής είτε με τη δυτική είτε με την τουρκική ηγεσία. Δεν θα ήταν ακραίο να υποστηριχθεί πως ο Ματθαίος Α΄ δίχαζε τους πιστούς με τη άτεγκτη και αδιέξοδη στάση του. Η Εκκλησία είχε τον ρόλο του παρατηρητή των εξελίξεων, άνευ ουσιαστικής πρότασης για τη σωτηρία του Βυζαντινού κράτους. Το αν ο πατριάρχης είχε συναλλαγές με τον Βαγιαζήτ Α΄ δεν μπορεί να αποδειχθεί. Πάντως, τέτοιες διαδόσεις συντελούσαν στην κάμψη του ηθικού των Βυζαντινών, ενισχύοντας το κλίμα πόλωσης εντός της πρωτεύουσας.⁸⁴⁷

Για τους φιλοδυτικούς ιεράρχες, υπαίτιοι της ασφυκτικής πίεσης του μουσουλμανικού κλοιού ήταν οι ακόλουθοι του Ησυχασμού. Το 1338 ο πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας απευθυνόμενος στον κλήρο της Κωνσταντινούπολης κάνει λόγο για την «άνομία» των Βυζαντινών, τις διδασκαλίες και τα «ἔργα τοῦ διαβόλου» που παρέδωσαν το Βυζαντινό κράτος στα χέρια των «βαρβάρων» και κατέστησαν αιχμάλωτους τους Βυζαντινούς, οδηγώντας παράλληλα τον λαό στη διασπορά. Για εκείνον, οι Ησυχαστές ήταν «πρόδρομοι τοῦ Ἀντιχρίστου».⁸⁴⁸

Έναν χρόνο αργότερα, σε επιστολή του σε δύο εκκλησιαστικούς άρχοντες της Κωνσταντινούπολης, τον Γεώργιο Χούμνο και τον *Μεγάλο Δρουγγάριο της Βίγλης*, Δημήτριο Τορνίκη, αναφέρεται στη χρήση «μαγείας» από τους Βυζαντινούς, η οποία επέφερε απώλεια της ευσέβειάς τους και φθορά στον Χριστιανισμό. Το αποτέλεσμα των «ἀτόπων» και «ἀσεβῶν» έργων τους ήταν η αιχμαλωσία, ο αφανισμός που υπέστη το γένος των χριστιανών και η θεϊκή οργή. Κατ' επανάληψη ο Καλέκας καταφερόταν εναντίον των Ησυχαστών και υποστήριζε ότι αυτά τα «μιάσματα» έπρεπε να εξοριστούν από τη χριστιανική πολιτεία. Στην πραγματικότητα, θεωρούσε ισότιμα ασεβείς τους χριστιανούς Ησυχαστές με τους μουσουλμάνους της Μ. Ασίας, που επέφεραν την οργή του Θεού στους Βυζαντινούς. Ο Καλέκας δημιουργούσε διχαστικό και αποπροσανατολιστικό κλίμα ανάμεσα στους Ορθοδόξους, όταν επέρριπτε τις ευθύνες για τη μείωση του χριστιανικού στοιχείου σε μία μερίδα χριστιανών και όχι στις τουρκικές επιδρομές. Ο εν λόγω πατριάρχης υπήρξε από τους πιο σημαντικούς πρωταγωνιστές του 14^{ου} αιώνα και σε πολιτικό επίπεδο. Οι παραπάνω τοποθετήσεις

⁸⁴⁷ P.L.P.: αρ. 17387· Α. ΚΑΡΣΑΛΙΣ, *Matthew I, patriarch of Constantinople, his life, his patriarchal acts, his written works*, (PhD thesis), Durham 1994, σ. 56-60.

⁸⁴⁸ HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 3, αρ. 119, σ. 144¹⁻¹⁰, 150⁶⁰⁻⁶⁷, 152⁷⁰⁻⁷⁵.

του δεν ήταν απόρροια άγνοιας (όπως θα περίμενε κανείς από τον απλό, χαμηλής μόρφωσης, κληρικό που, ίσως, δεν γνώριζε επαρκώς τα πολιτικά δρώμενα), αλλά αποτέλεσμα τυφλής προπαγάνδας κατά του Ησυχασμού, πολιτικού παρωπιδισμού του ίδιου και άρνησης να αντικρύσει την πραγματικότητα, πέρα από τις δικές του σκοπιμότητες.⁸⁴⁹

Η ασθενής επιχειρηματολογία και οι αοριστολογίες του Ιωάννη Καλέκα για την παρακμή του ορθόδοξου πληθυσμού είναι συχνό φαινόμενο στα γραπτά κείμενά του. Στην επιστολή του προς τον μητροπολίτη Τραπεζούντας Γρηγόριο το 1340 προσάπτει τον «όλεθρο» του χριστιανικού λαού στη μοιχεία του Βασιλείου Α΄ Μεγαλοκομνηνού (1332-1340) προς την νόθα κόρη του Βυζαντινού αυτοκράτορα, Ειρήνη Παλαιολογίνα. Βάσει χρονολογίας, με τον «όλεθρο» των χριστιανών εννοούσε τις συνεχείς τουρκικές επιδρομές στη Βυζαντινή αυτοκρατορία και τον ασφυκτικό κλοιό των Σελτζούκων και των Τουρκομάνων της Μ. Ασίας (ιδιαίτερα των εμίρηδων της Κασταμόνας και της Άμιδας) που περιέσφιγγαν τα σύνορα της Τραπεζούντας από τη δύση και από τον νότο. Στην επιστολή παρατηρείται η παρατεταμένη προσπάθεια του Καλέκα να αποσυνδέσει τα αίτια των δεινών των χριστιανών (τουρκικές εισβολές, διχασμός εντός της Ορθοδοξίας λόγω του Ησυχασμού) από τις αποφάσεις της ύπατης πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και του κράτους της Τραπεζούντας. Ο πατριάρχης, παρά τη μόρφωση και την προσωπική του εμπλοκή στην πολιτική, αποφεύγει την αυτοκριτική για τα αποτελέσματα της ανάμειξης του στο γίνεσθαι της εποχής, και μάλιστα φτάνει στο σημείο να θεωρεί ως μία από τις βασικές αιτίες των δεινών του ορθόδοξου βυζαντινού πληθυσμού τη μοιχεία του Μεγαλοκομνηνού.⁸⁵⁰

Στο Συνοδικό γράμμα για την καταδίκη του δόγματος του Βαρλαάμ (Ιούλιος-Αύγουστος 1341) ο Ιωάννης Καλέκας κατηγορεί τους Ησυχαστές για βλασφημία, δηλαδή για αμάρτημα το οποίο ανταποκρίνεται και στον χαρακτηρισμό των πράξεων των πιστών του Ισλάμ. Το διχαστικό και αποπροσανατολιστικό κλίμα ανάμεσα στους χριστιανούς ενισχυόταν από την εκκλησιαστική ιεραρχία για λόγους ελέγχου του

---

⁸⁴⁹HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 2, αρ. 120, σ. 156²¹⁻³³· DARROUZÈS, *Les registres de 1310 à 1376*, αρ. 2194, σ. 149-150.

⁸⁵⁰HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 2, αρ. 129, σ. 196¹⁷⁻³², 200⁶⁹⁻⁷⁹· Για την αυτοκρατορία της Τραπεζούντας, βλ. ΚΑΡΠΙΟΒ, *Ιστορία της Τραπεζούντας*, σ. 429-431· ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Ιστορία των Μεγάλων Κομνηνών*, σ. 95· ΣΑΜΟΥΗΛΙΔΗΣ, *Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας*, σ. 177-181· ΛΑΜΨΙΔΗΣ, «Απόψεις επί του κράτους των μεγάλων Κομνηνών», σ. 33-34.

ποιμνίου της. Η ταύτιση του λεξιλογίου για Παλαμίτες και Τούρκους αποσκοπούσε στον φανατισμό μιας μερίδας χριστιανών εναντίον των ομόδοξων τους και στον αποπροσανατολισμό τους από τον πραγματικό κίνδυνο που εκπροσωπούσε για την αυτοκρατορία η τουρκική εξάπλωση και όχι ο Ησυχασμός.⁸⁵¹

Σε παρόμοιο αντι-ησυχαστικό κλίμα κινείται ο μητροπολίτης Σίδης Κύριλλος ο οποίος αποκαλεί «άθėjους» τους Τούρκους και τους Παλαμίτες. Στην επιστολή του προς τον χαρτοφύλακα της μητρόπολης του Νικόλαο το 1360 σχετικά με τα σκάνδαλα και τις ταραχές από τους χριστιανούς και τους «άθėjους Άγαρηνούς», δίνεται μία πολύπλευρη αλληγορία. Ο κυβερνήτης του πλοίου, πιθανόν ο Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος, εν μέσω θαλασσοταραχής προσπαθούσε να κυβερνήσει και να ελευθερώσει το πλοίο του από την εκτεταμένη βία. Όμως, ο «έλεεινός και άθλιος ναύκληρος» του κυβερνήτη (κατά πάσα πιθανότητα οι Ησυχαστές) δεν τον βοηθούσε και προσπαθούσε να τον ρίξει στη θάλασσα. Οι «κάκιστοι» αυτοί ναύτες ήταν άνθρωποι «πονηροί», «διαβολεϊς», «φθονεροί», «μισάνθρωποι», «μισόχριστοι», «άθεοι», «πολύθεοι», «κακοί κύνες», «άπιστοι» και «του καλού πάντι άμέτοχοι». Ιδιαίτερη βάση δίνεται στη φράση «του καλού πάντι άμέτοχοι». Με την αποχή τους από κάθε προσπάθεια βελτίωσης της θέσης της αυτοκρατορίας, ο Κύριλλος υπονοεί την εναντίωση των οπαδών του Ησυχασμού στις εντατικές προσπάθειες σύγκλισης των δύο Εκκλησιών⁸⁵² στις δεκαετίες 1350-1360 και κατ' επέκταση στον συνακόλουθο συνασπισμό των χριστιανικών δυνάμεων κατά της τουρκικής επεκτατικότητας. Οι Ησυχαστές (κοσμικοί και εκκλησιαστικοί) ήταν πιο δεκτικοί απέναντι στην προσέγγιση ή έστω την ανοχή του τουρκικού στοιχείου και των μουσουλμάνων αρχηγών, παρά στην οποιαδήποτε σύγκλιση με τη Δύση.⁸⁵³

Στον αντίποδα, ο Κάλλιστος Α΄, όπως και ο διάδοχός του Φιλόθεος Κόκκινος, εξακολουθούσε να κατηγορεί τους αντι-ησυχαστές Βαρλαάμ Καλαβρό και Γρηγόριο Ακίνδυνο για βλασφημία, αθεΐα, δυσσέβεια και κακοδοξία. Από το ταυτόσημο λεξιλόγιο για ένα τμήμα των ορθόδοξων χριστιανών και για τους μουσουλμάνους της Μ. Ασίας φαίνεται η εξίσωση των δύο πλευρών από τους Ησυχαστές. Από κοινού, Παλαμίτες και μη, έφταναν στο σημείο να εξαπολύουν στους ιδεολογικούς τους

⁸⁵¹ HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 2, αρ. 145, σ. 334⁹⁹⁻¹⁰¹.

⁸⁵² NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 402-409.

⁸⁵³ HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 3, αρ. 245, σ. 426²⁴⁻³³, 428⁵⁴⁻⁶⁴, 430⁶⁸⁻⁷⁵.

αντιπάλους παρόμοιους χαρακτηρισμούς με τους Τούρκους, εμποδίζοντας τη κοινωνική συνοχή.⁸⁵⁴

Γενικότερα, η Εκκλησία επέδειξε πολλές φορές μεταβαλλόμενη συμπεριφορά, όσον αφορά στη συνεργασία της με το Βυζαντινό κράτος. Ο Ιωσήφ Α΄ ο Γαλησιώτης στην πρώτη περίοδο της πατριαρχίας του (26 Δεκεμβρίου 1266-9 Ιανουαρίου 1275) και συγκεκριμένα, κατά το έτος 1267, προθυμοποιούνταν να προχωρήσει το σχέδιο της ένωσης των δύο Εκκλησιών, όπως προδίδει η επιστολή του προς τον πάπα Κλήμη Δ΄, ενώ επτά χρόνια αργότερα, οι επαφές με την παπική ηγεσία παρέμεναν ατελέσφορες. Βέβαια, η ρευστή στάση του ορθόδοξου ταγού μπορεί να συσχετιστεί με το αδιέξοδο των διαπραγματεύσεων. Ο πάπας Κλήμης Δ΄ επεδείκνυε αλαζονεία και απαιτούσε την υποταγή του Βυζαντινού αυτοκράτορα στη Ρωμαϊκή Εκκλησία, ενώ ο διάδοχός του, Γρηγόριος, απαιτούσε με μετριοπαθέστερο τρόπο την επιστροφή του αυτοκράτορα στη Ρώμη ως ασώτου υιού, ακολουθώντας όμως τους ίδιους όρους για την εκκλησιαστική ένωση με τον προκάτοχό του. Επιπλέον, ο πατριάρχης Ιωσήφ αρνείτο τετελεσμένες αποφάσεις για την Εκκλησία χωρίς να προηγηθεί Οικουμενική Σύνοδος, φοβούμενος το κατά κύριο λόγο ανθενωτικό κλίμα στην αυτοκρατορία και κυρίως τις ατελέσφορες κινήσεις των Δυτικών για να αντιμετωπιστεί ο τουρκικός κίνδυνος που εδραίωνε την παρουσία του στα Βαλκάνια και τη Μ. Ασία.⁸⁵⁵

Μεταξύ των ετών 1274-1282 (δηλαδή, από το τελευταίο έτος της πατριαρχίας του Ιωσήφ Α΄ μέχρι την επταετία της πατριαρχίας του Ιωάννη ΙΑ΄ Βέκκου) οι διπλωματικές αποστολές για την καθολική εφαρμογή της ένωσης της ανατολικής και της δυτικής Εκκλησίας ήταν εντατικές και περιλάμβαναν συνοδικές διατάξεις, επίσημη αλληλογραφία των δύο ύπατων θρησκευτικών ταγών, Συνοδικούς Τόμους και διατάγματα/θεσπίσματα στις επαρχίες της αυτοκρατορίας σχετικά με την ολοκλήρωση του μεγάλου σχεδίου. Την εν λόγω χρονική συγκυρία, κύριο μέλημα της κοσμικής και της εκκλησιαστικής εξουσίας του Βυζαντινού κράτους ήταν να οδηγηθεί ο λαός στην υποστήριξη της ένωσης των Εκκλησιών και να εμπεδωθεί στην κοινή αντίληψη το παπικό πρωτείο, παρά τις έντονες αντιδράσεις στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Στη φιλοδυτική αυτή περίοδο, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η ισχύς του Μιχαήλ Η΄ και ο φιλοδυτικός ή, ορθότερα, διαλλακτικότερος από άλλους πατριάρχες, Ιωάννης ΙΑ΄

---

⁸⁵⁴ HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 3, αρ. 251, σ. 460₁₀₋₁₆, αρ. 251, 466₁₆₋₁₉. MM, τ. 1, σ. 501, 530.

⁸⁵⁶ LAURENT, *Les registres du patriarcat*, αρ. 1384, σ. 180, αρ. 1400-1410, σ. 194-204, αρ. 1413, σ. 206. NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 91-106, 142-144.

Βέκκος. Παρά την πυγμή και τις συνεχείς προσπάθειες για ένωση (τις σοβαρότερες ίσως, της αυτοκρατορίας) ο Ανδρόνικος Β΄ συνέβαλε στην κατάρρευση της Συνθήκης της Λυών υπακούοντας στις ανθενωτικές πιέσεις. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε που ο Συνοδικός Τόμος της 19^{ης}-26^{ης} Απριλίου του 1283 αναφέρεται στη «ληστρική Σύνοδο» της Λυών, την οποία αφενός καταδικάζει και αφετέρου καθαιρεί τους επισκόπους που συνέβαλαν στις προσπάθειες για εκκλησιαστική ένωση. Δυστυχώς, το κείμενο έχει χαθεί, αλλά υπάρχουν αναφορές του σε γραπτές πηγές.⁸⁵⁶

Τον επόμενο αιώνα η Ορθόδοξη Εκκλησία παρέμενε «ανοικτή» στην πρόκληση της ομόνοιας με τη δυτική Εκκλησία, όχι λόγω παραδοχής της δογματικής υπερτέρησης της δεύτερης, όπως άλλωστε φαίνεται ξεκάθαρα από τις αντιδράσεις των Ορθοδόξων στη δογματική προσέγγιση των Καθολικών, αλλά από το διαχρονικό αντάλλαγμα της στρατιωτικής βοήθειας των χριστιανών της Ευρώπης εναντίον του τουρκικού κινδύνου. Οι διπλωματικές αποστολές των Βυζαντινών στις αυλές των Δυτικών ηγεμόνων και της εκάστοτε παπικής ηγεσίας μετά τα μέσα του 14^{ου} αιώνα διαπνέονταν από το αμφιλεγόμενο κλίμα εμπιστοσύνης μεταξύ Βυζαντινών και Δυτικών και από τη γλιαρή έως αδιάφορη στάση τους για ουσιαστική συνεργασία. Από τα τελευταία χρόνια του 14^{ου} ως τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, οι επαφές των Βυζαντινών με την παπική αυλή είχαν χαρακτήρα ικεσίας και οι ελπίδες για παροχή βοήθειας λιγόστευαν. Εξάλλου, το Βυζάντιο φυτοζωούσε χάρη στις βραχύβιες και ασταθείς συμφωνίες του με τον τουρκικό παράγοντα. Η ρεαλιστική σκοπιά του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου, απαλλαγμένη από οποιαδήποτε ωραιοποίηση της πολιτικής κατάστασης της αυτοκρατορίας, εκφράζεται στις απαντήσεις του στον Κυδώνη, σχετικά με τους λόγους παραμονής του στο στρατόπεδο του Βαγιαζίτ το 1391: «...Φόβους πρὸς φόβους καὶ κινδύνους πρὸς κινδύνους καὶ πόνους πρὸς πόνους ἀνταλλαττόμεθα, μικροὺς τῆ παραθέσει πρὸς μείζους, τούς νῦν μετὰ τῶν Περσῶν πρὸς τοὺς ἀπὸ τούτων εἰ μὴ συμμαχοίημεν ὑφορωμένους, ὥσπερ τὰ νομίσματα ὁ σὸς ἐταῖρος Πλάτων φησὶν καὶ ἄφορητόν ἐστι, μετ' ἐκείνων γὰρ καὶ ὑπὲρ ἐκείνων ἀγωνιζόμεθα...»⁸⁵⁷

⁸⁵⁶ ODB, τ. 2, σ. 1055· LAURENT, *Les registes du patriarcat*, αρ. 1425, σ. 212, αρ. 1429, σ. 217, αρ. 1431, σ. 218-219, αρ. 1432, σ. 220, αρ. 1433, σ. 223-226, αρ. 1434, σ. 226, αρ. 1436, σ. 228, αρ. 1449, σ. 241, αρ. 1450, σ. 241· Μετοχίτης, *Δογματική Ιστορία*, I, σ. 74, 75, 79· ΠΑΝΩΤΗΣ, *Τό Συνοδικόν τῆς Ἐκκλησίας*, σ. 328· EVERT-KAPPESOWA, «La société byzantine», σ. 28-41.

⁸⁵⁷ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 31, σ. 62⁶⁶⁻⁷³, αρ. 71, σ. 103¹²⁻¹⁶, αρ. 226, σ. 121¹⁴⁵⁻¹⁴⁷· οἰδιος, *Ρωμαίοις συμβουλευτικός*, cols., 976, 1000-1004· οἰδιος, *Τῷ βασιλεῖ Ἰωάννῃ*, σ. 12²⁹⁻³⁶, 14²⁴⁻³⁷· Μανουήλ Παλαιολόγος, *Ἐπιστολαί*, αρ. 8, σ. 23¹¹⁻¹⁹, αρ. 14, σ. 39²⁵⁻²⁹, αρ. 19, σ. 57⁸⁻¹⁰· Philippe de Mézières, *Peter Thomas*, σ. 75⁸⁻¹⁷, 76¹⁻⁴, 77⁶⁻¹⁴, 74-80· TAUTU, *Acta Urbani V*, αρ. 107, §352.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα του εμπαιγμού των Δυτικών και της εκάστοτε παπικής ηγεσίας για τη μη καθοριστική αντιμετώπιση της μουσουλμανικής απειλής μαζί με τους Βυζαντινούς εντοπίζονται στην γραπτή επικοινωνία του πατριάρχη Νείλου με τον πάπα Ουρβανό Στ΄ στις αρχές της δεκαετίας του 1380 και στο συγγραφικό έργο του *μεσάζοντος* Δημητρίου Κυδώνη. Παρόλο που ο Κυδώνης δεν εγκατέλειψε τις φιλοδυτικές απόψεις του, μετά το 1381 παραδεχόταν εμμέσως μέσω επιστολών πως οι κινήσεις των Δυτικών κάθε άλλο παρά βοηθητικές ήταν. Χαρακτηριστικά παραδείγματα των ανωτέρω λεγομένων αποτελούν τα εξής χωρία: «οἱ ἔμποροι...καὶ μανίαν τὸν μέχρι τοῦδε πόλεμον οὐκ ὀκνοῦσι καλεῖν. καὶ σὺν ὄρκοις ἐπαγγελίαι ταῖς εἰς τὸ μέλλον συμμαχίαις ὑπὲρ τῆς προτέρας ἀηδίας ἀπολογήσεσθαι...ἀλλὰ καὶ παρὰ τῶν Τούρκων ἡμῖν ἡρεμεῖ, καὶ προσποιοῦνται κάκεῖνοι τὴν ἡμετέραν ἐορτάζειν ὁμόνοιαν καὶ ἐξὶ χρόνια μετὰ τις ἐμφύλιες διαμάχες διαπίστωσε πως τὸ τῶν πειρατῶν γένος οἰκοῦν τοὺς αὐτῆ χρωμένους ὥσπερ ἀδικοῦντας ἀμύνεται καὶ πάντα βλάπτειν ἐπιχειρεῖ...». ⁸⁵⁸

Το 1384 ο Νείλος απευθυνόμενος στον Ουρβανό Στ΄, με αφορμή την άφιξη του λεγάτου Guillaume de Diauleia στην Κωνσταντινούπολη, αρνείτο τις διαδόσεις περί απόρριψης της εκκλησιαστικής ένωσης και των παπικών πρωτείων από τον βυζαντινό λαό. Επιπλέον, ο πατριάρχης διέψευδε κατηγορηματικά τους ισχυρισμούς του πάπα ότι η επίσημη αλληλογραφία του Βυζαντινού κράτους και της Ορθόδοξης Εκκλησίας περνούσε από τον έλεγχο των Τούρκων. Η αδυναμία επίλυσης των δογματικών διαφορών και η δυσκολία διακίνησης της αλληλογραφίας του Κράτους και της Εκκλησίας με ασφάλεια και εχεμύθεια λόγω της εμπόλεμης κατάστασης εντός και εκτός της αυτοκρατορίας (εμφύλιοι, τουρκικές επιδρομές, διαμάχες Δυτικών στα βυζαντινά εδάφη) κατά τον 14^ο-15^ο αιώνα, ήταν πράγματι μια δυσχερής πραγματικότητα για την αυτοκρατορία. Ωστόσο, η προσοχή της σύγχρονης έρευνας

---

⁸⁵⁸ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 219, σ. 100²⁰⁻²⁸, αρ. 352, σ. 294¹²⁻¹³· αρ. 244, σ. 147⁴⁻¹⁵, αρ. 247, σ. 15³⁸⁻⁴², αρ. 248, σ. 153³⁴⁻³⁷, αρ. 220, σ. 101²⁹⁻³¹, 102³²⁻³⁴, αρ. 273, σ. 191¹⁴⁻²³, αρ. 282, σ. 202⁶⁻¹¹, αρ. 304, σ. 224²⁰⁻²⁷, αρ. 309, σ. 233⁷⁵⁻⁷⁷, αρ. 312, σ. 238²⁰⁻²², αρ. 394, σ. 348²¹⁻²³, αρ. 262, σ. 168³³⁻⁴¹, αρ. 309, σ. 231¹⁶· DARROUZÈS, *Les regestes (1377-1410)*, αρ. 2773, σ. 80-81· ΑΓΓΕΛΟΥ, «Ο Μανουήλ Παλαιολόγος και το Ισλάμ», σ. 211-222· GEANAKOPOLOS, «Byzantine-Western relations», σ. 60-78· HUSSEY, *The Orthodox Church*, σ. 272-285· GILL, «Union with the Church of Rome», σ. 72-84· KIANKA, «The Latin Church Fathers», σ. 419-425· NECIPOĞLU, *Byzantium*, σ. 40-77· GILL, «John V Palaeologus at the court of Louis I», σ. 31-38· ο ίδιος, *The council of Florence*, σ. 20-24, 33-36, 42-45· ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Το άλλο πρόσωπο της αυτοκρατορικής διπλωματίας», σ. 235-259.

πρέπει να επικεντρωθεί αλλού, και συγκεκριμένα στην υποκρισία των λεγομένων και των πεπραγμένων των Δυτικών.⁸⁵⁹

Η λέξη υποκρισία δεν εμπεριέχει ίχνος υπερβολής, διότι την ίδια χρονική συγκυρία που η παπική ηγεσία και ο Guillaume de Diauleia κατηγορούσαν τον πατριάρχη Κωνσταντινούπολης για έλλειψη αξιοπιστίας, πραγματοποιούνταν η συνεργασία τουρκικών και βενετικών στρατευμάτων για την καθαίρεση του Ανδρόνικου Δ΄ και η συμφωνία για την επίθεση των Βυζαντινών σε εχθρούς των Γενοβέζων, με τους Τούρκους να έχουν εξαιρεθεί από αυτή τη συμφωνία⁸⁶⁰ χωρίς κάποια επίσημη παπική επίκριση. Καθίσταται φανερό πως ο ισχυρισμός της δυτικής Εκκλησίας περί διαβλητότητας του απορρήτου της αλληλογραφίας μεταξύ των δύο Εκκλησιών υπήρξε η αφορμή για τη μη σύμπραξη της με τους Βυζαντινούς, υπό το πρόσχημα ότι η αυτοκρατορία ήταν ήδη υποχείριο των Τούρκων, άρα η όποια συντονισμένη στρατιωτική βοήθεια προς εκείνη θα ήταν χαμένη υπόθεση.

Οι πολύχρονες αλλά διασπασμένες χρονικά προσπάθειες της ύπατης εκκλησιαστικής εξουσίας να έλθει σε συνεννοήσεις με τη Δύση με μοναδικό κίνητρο την αντιμετώπιση των τουρκικών εισβολών ήταν βασισμένες κυρίως στις πολιτικές πιέσεις των Βυζαντινών αυτοκρατόρων και όχι στη δική της πρωτοβουλία. Η Ορθόδοξη Εκκλησία, εφόσον βρίσκονταν στο «τιμόνι» της φιλοδυτικοί, ή έστω συγκαταβατικοί αρχιερείς, παραβλέποντας τις διαφορές της με το δυτικό δόγμα και πηγαίνοντας κόντρα στη συντριπτική πλειοψηφία του ανθενωτικού ποιμνίου της, συντέλούσε στις προσπάθειες διάσωσης, ή καλύτερα, συντήρησης της αυτοκρατορίας. Βέβαια, στην μακρόχρονη πορεία της Εκκλησίας υπερερούσε συντριπτικά η κοντόφθαλμη οπτική, η αποφυγή της αυτοκριτικής για τυχόν ευθύνες των μελών της (εκκλησιαστικών και μη), η εσωστρέφεια και οι τετριμμένες αντιλήψεις της, παρά τις σημαντικές εκλάμψεις ρεαλισμού και συνεργασίας της με το Βυζαντινό κράτος και τη δυτική πλευρά.

Η πιο συχνή κοινοτοπία της Εκκλησίας είναι η αναφορά στις αμαρτίες των Βυζαντινών και τη συνακόλουθη Θεϊκή τιμωρία τους. Αυτό το κλασικό

---

⁸⁵⁹ DARROUZÈS, *Les registes (1377-1410)*, αρ. 2773, σ. 80· Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 225, σ. 116₁₂₋₁₃, αρ. 97, σ. 134₄₉₋₅₀, αρ. 316, 243₆₋₇: ...δεῖν γὰρ ἀσφαλείας ἔλεγες τοῦτοις, μεθ' ἧς οὐκ εἶναι τότε ῥάδιον ἐπιστέλλειν· NEPANTZH-BAPMAZH, «Η επιστολογραφία ως μέσο επικοινωνίας», σ. 134· HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. 1, σ. 325, 342-343· MALTEZOU, «Diversitas Linguae», σ. 93-102.

⁸⁶⁰ NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 446· Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 190, σ. 63₃₅₋₅₀, αρ. 226, σ. 121₁₄₅₋₁₄₇.

επαναλαμβανόμενο μοτίβο εντοπίζεται σε όλη τη διάρκεια ζωής του Βυζαντινού κράτους. Στα πατριαρχικά έγγραφα της Ύστερης περιόδου, και συγκεκριμένα από το 1305 και εξής, ανιχνεύονται πολλά παραδείγματα αποφυγής της διεισδυτικής αντίληψης των πολιτικο-κοινωνικών γεγονότων από την εκκλησιαστική ιεραρχία. Οι εισβολές των «βαρβάρων», «πολεμίων», «ἀθέων» εχθρών στα βυζαντινά εδάφη και τα προβλήματα του ντόπιου πληθυσμού από αυτές αποδίδονται στην αγανάκτηση του Θεού για τα πεπραγμένα του ποιμνίου του. Αυτή η σκόπιμη και διαχρονική απάντηση της Εκκλησίας (αλλά και πολλών κοσμικών προσώπων) για την κατάσταση της αυτοκρατορίας δυνάμει παθητικοποιούσε τον ενεργό πληθυσμό που μπορούσε να λάβει μέρος στις πολιτικές αναμετρήσεις και υποδαύλιζε τη δυναμική αντίσταση στους κατακτητές, οδηγώντας τον σε μία μοιρολατρική αντίληψη της θέσης που βρισκόταν, άποψη η οποία βρίσκει σύμφωνη και την Ελένη Γλύκατζη-Ahrweiler.⁸⁶¹ Οι πολυάριθμες αναφορές στην τιμωρητική εμπλοκή της Θείας Βούλησης στο πεδίο της μάχης είχαν επιπτώσεις στο ηθικό των Βυζαντινών, αφαιρώντας τους τα κίνητρα αποτίναξης του τουρκικού ζυγού από τη στιγμή που πίστευαν πως η δυσοίωση μοίρα τους ήταν ήδη προδιαγεγραμμένη. Προς επίρρωση της προαναφερθείσας θέσης παρατίθενται τα εξής αποσπάσματα: «τὴν καθ' ἡμῶν ἀγανάκτησιν τοῦ θεοῦ διὰ τὸ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν πλῆθος, μάλα δικαίως ἡμῖν ἐπιγενομένην... ἢ ἀργία τῶν τοῦ Θεοῦ ἐντολῶν... μᾶλλον μὲν οὖν καὶ τὸν Θεὸν εἰς ἀγανάκτησιν καθ' ἡμῶν διεγείρει».⁸⁶²

Χωρίς διάθεση να ταυτιστεί η Εκκλησία μόνο με επιφανειακές ερμηνείες για τη σταδιακή διάλυση της αυτοκρατορίας, κρίνεται σκόπιμο να παρουσιαστούν και κάποιες ρεαλιστικές της διατυπώσεις. Το 1305 ο πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ στην επιστολή του προς τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο αναφέρεται στις στρατιωτικές ήττες της αυτοκρατορίας σε Βαλκάνια και Μ. Ασία, από τουρκικά και αλμογαβαρικά στρατεύματα. Πέρα από τη νύξη στις αμαρτίες των Βυζαντινών, κρίνει ότι ο μη σωστός χειρισμός της κατάστασης από τον Μιχαήλ Θ΄ διόγκωνε τα προβλήματα του Βυζαντινού κράτους. Το πολιτικό σχόλιο του Αθανασίου Α΄ συγκλίνει και με την εξιστόρηση του Παχυμέρη σχετικά με τα ανεπιτυχή στρατιωτικά αποτελέσματα της περιόδου.⁸⁶³

⁸⁶¹ ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, σ. 150-151.

⁸⁶² LAURENT, *Les regestes du patriarcat*, αρ. 1339, σ. 433· HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 1, αρ. 56, σ. 360⁶⁻⁷, 362²⁰⁻²⁹· οι ίδιοι, *Registrum Patriarchatus*, τ. 2, αρ. 119, σ. 144¹⁻¹⁰, 150⁶⁰⁻⁶⁴, αρ. 120, σ. 156²⁴⁻²⁸· οι ίδιοι, *Registrum Patriarchatus*, τ. 3, αρ. 180, σ. 40⁹²⁻¹⁰⁷, 42¹¹⁴⁻¹¹⁷· MM, τ. 1, σ. 509.

⁸⁶³ Αθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολαί*, αρ. 35, σ. 72⁷⁻¹⁶· LAURENT, *Les regestes du patriarcat*, αρ. 1630, σ. 423-424· Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι, Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, IV, σ. 451²¹⁻²⁶, 453⁵⁻²⁸, 457¹⁰⁻²⁴, 477⁷⁻¹².

Περίπου πενήντα χρόνια αργότερα, ο Ιωάννης Καλέκας, εκτός από την κλασική μετάθεση των ευθυνών για τους εμφυλίους, τον λιμό, την πανώλη, και τα εξωτερικά πολεμικά μέτωπα στις αμαρτίες των Βυζαντινών, αναγνωρίζει πως η συμφιλίωση εντός της βυζαντινής κοινωνίας ήταν προαπαιτούμενο, ώστε να αντιμετωπιστούν τα κακώς κείμενα του κράτους. Κοινώς, ακόμα και το μείζον πρόβλημα των «αθέων» και «άσεβδων» Τούρκων και τα παραλειπόμενά του (φόνοι, αιχμαλωσία, διασπορά του γένους των χριστιανών), ήταν δυνάμει αντιμετωπίσιμα υπό την προϋπόθεση της ομόνοιας εντός της αυτοκρατορίας, άποψη που παρουσιάζεται και στα ιστορικά έργα του Γεώργιου Παχυμέρη και του Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού. Σε παρόμοιο κλίμα κινείται και ο Φιλόθεος Κόκκινος, ο οποίος το 1354 εντοπίζει την αιτία του «όλέθρου» και της «φθοράς» των χριστιανών στη διαμάχη μεταξύ του Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού και του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου, τασσόμενος υπέρ της συμφιλίωσής τους, χωρίς ωστόσο να εμβαθύνει περαιτέρω την πολιτική του σκέψη προφανώς κρατώντας τις ισορροπίες ανάμεσα στους δύο αυτοκράτορες. Μόλις ένα έτος αργότερα, ο Κάλλιστος Α' προβαίνει σε μία ξεκάθαρη πολιτική τοποθέτηση με αιχμές για τον δεύτερο βυζαντινό εμφύλιο (1341-1347) και καταδεικνύει την επιβουλή με την οποία εκδιώχθηκε ο Ιωάννης Ε'.⁸⁶⁴

Η αντίληψη της θέσης της Εκκλησίας για τους μουσουλμάνους της Μ. Ασίας αντανακλάται και από τις έντονα φορτισμένες περιγραφές των «δεινών» του βυζαντινού πληθυσμού από εκείνους. Αυτές οι περιγραφές, μαζί με τις αντίστοιχες των υπόλοιπων κειμένων (κοσμικών και μη) της Ύστερης Βυζαντινής Περιόδου, συμπληρώνουν την εικόνα των τουρκικών επιδρομών στην αυτοκρατορία.

Μία από τις σοβαρότερες συνέπειες της τουρκικής παρουσίας στα βυζαντινά εδάφη ήταν ο εξισλαμισμός ενός σημαντικού μέρους του ντόπιου πληθυσμού. Ήδη από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα, ο Αθανάσιος Α' επισημαίνει τον ορατό κίνδυνο της μεταστροφής των Ορθοδόξων στο Ισλάμ. Ο πατριάρχης, μεταξύ των ετών 1304-1305, προτρέπει γραπτώς τον Ανδρόνικο Β' να λάβει μέτρα εναντίον του τουρκικού πληθυσμού που βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, γράφοντας χαρακτηριστικά πως

---

⁸⁶⁴ HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 3, αρ. 210, σ. 194¹⁻¹⁰, 196²⁰⁻²⁴, αρ. 211, σ. 196¹⁻⁴, 198⁵⁻⁷, αρ. 219, σ. 266¹⁷⁻²¹. Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, IV, σ. 477¹⁻³⁰, 479⁷⁻¹⁵. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III, σ. 285³⁻¹⁴, 294¹⁻⁵, 297⁶⁻¹².

το σήμαντρο ήταν απαγορευμένο σε έναν κόσμο που οι χριστιανικές πόλεις υποτάσσονταν στους «Ίσμαηλίτες», ενώ οι Τούρκοι πρεσβευτές έβρισκαν μουσουλμανικά τεμένη σε χριστιανικές περιοχές και τελούσαν ανεμπόδιστα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Τα σχόλιά του στοχεύουν στην ανάδειξη της αύξησης της ισχύος των Τούρκων και της εξάπλωσης του Ισλάμ στις χριστιανικές πόλεις που κατακτούσαν. Συνεπώς, η παρουσία του αλλόθρησκου στοιχείου στην καρδιά της αυτοκρατορίας ήταν σοβαρός κίνδυνος για τον διορατικό πατριάρχη. Δεν είναι τυχαίο ότι ο V. Laurent σημειώνει ότι οι παλαιότεροι εγκατεστημένοι αλλοδαποί της Κωνσταντινούπολης ήταν οι μουσουλμάνοι, οι οποίοι στο τέλος του 13^{ου} αιώνα κατείχαν τουλάχιστον ένα τέμενος εκεί.⁸⁶⁵

Οι ανησυχίες του Αθανασίου Α΄ για τον κίνδυνο εξισλαμισμού των Βυζαντινών επιβεβαιώνονται και επί Ιωάννη Καλέκα, όταν το 1338 αποστέλλεται πατριαρχικό πιτάκιο στους Νικαείς που υπέφεραν από τις επιδρομές των «κακῶν» και «ἀθέων» «Ίσμαηλιτῶν» του Ορχάν. Σε αυτήν την επιστολή ο πατριάρχης εμμένει στο γεγονός της μεταστροφής των γηγενῶν στο Ισλάμ παρακινώντας τους παράλληλα να μαρτυρήσουν για την πίστη τους γινόμενοι νεομάρτυρες, εξασφαλίζοντας έτσι τη σωτηρία της ψυχής τους. Η Εκκλησία το μόνο που μπορούσε να προσφέρει ήταν τη συμπαραστάσή της στους υπόδουλους Βυζαντινούς της Νίκαιας μέσα από τη συγχώρεση των αμαρτιῶν τους, ακόμα και αν είχαν αυτομολήσει στους αντιπάλους, και να υποσχεθεί την αγιοποίησή τους, αν μαρτυρούσαν για την πίστη τους στα χέρια των Τούρκων. Το τετελεσμένο της υπόθεσης διαφαίνεται και από την παράλειψη οποιασδήποτε αναφοράς σε πιθανή αντίδραση του Βυζαντίου για την επανάκτηση της περιοχής ή έστω παροχής «γνησίου ἀρχιερέως» για τη διατήρηση της εκκλησιαστικής τάξης.⁸⁶⁶

Τα ευχολόγια του Καλέκα για την τύχη των κατοίκων της Νίκαιας και οι φόβοι του για τον εξισλαμισμό τους συνεχίζονταν και το 1340. Κατ' εκείνον, όλος ο χριστιανικός λαός προσευχόταν για απαλλαγή των «άνιαρῶν» που συνέβαιναν στους Νικαείς και ο ίδιος «ὑπεραλγοῦσε» για όσα περνούσαν οι χριστιανοί που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία των «βαρβάρων». Με τις συνεχείς ικεσίες για το πλήθος των αμαρτιῶν των Βυζαντινῶν, ο Θεός θα απομάκρυνε τα «κακά τῶν ἐχθρῶν», έπρεπε όμως, και οι

---

⁸⁶⁵ LAURENT, *Les registes du patriarcat*, αρ. 1622, σ. 415-417· CANARD, «Les expeditions des Arabes», σ. 94-99.

⁸⁶⁶ HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 2, αρ. 116, σ. 134¹⁷⁻²⁵, 136²⁶⁻³³.

χριστιανοί να διατηρήσουν πάση θυσία το θρήσκευμά τους, ακόμα και αν βρίσκονταν υπό μουσουλμανικό καθεστώς.⁸⁶⁷

Τα λοιπά, κομβικά αποτελέσματα των τουρκικών εισβολών στα βυζαντινά εδάφη εξετάζονται εξίσου και στην επίσημη θέση της Εκκλησίας. Η εξιστόρηση τους χαρακτηρίζεται σύντομη και ταυτισμένη συνήθως με τις υπόλοιπες πηγές της εποχής. Εναργέστερα, η Εκκλησία, με τη συχνή χρήση του στερεοτυπικού πλαισίου των αμαρτιών των Βυζαντινών, το συχνά συσκοτισμένο ύφος γραφής και την ως επί το πλείστον έλλειψη ρεαλιστικής σχέσης αιτίου-αποτελέσματος για την αποσάθρωση της αυτοκρατορίας, καθιστά πολύπλοκη για τον ερευνητή την εκμείευση των θέσεων της για το γίνεσθαι του τόπου. Οι θέσεις αυτές, όπως αποτυπώνονται στα έγγραφα του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης, πραγματεύονται τις επικρατούσες τάσεις ή τις μεμονωμένες πράξεις της εκκλησιαστικής τάξης όσον αφορά στην αντιμετώπιση του τουρκικού παράγοντα. Βέβαια, το λεξιλόγιο της Εκκλησίας για τους αλλόθρησκους αντιπάλους του Βυζαντινού κράτους συγκροτεί αυταπόδεικτο στοιχείο της διαχρονικά εχθρικής αντίληψής της για εκείνους, τουλάχιστον σε θεολογικό επίπεδο. Τέλος, για την αποφυγή της περιττής επανάληψης των επιπτώσεων των τουρκικών εισβολών στην αυτοκρατορία που αποτελεί κοινό τόπο στις πηγές της εποχής και έχει ήδη αναλυθεί στην παρούσα διατριβή, θα γίνει επιλεκτική αναφορά σε αυτές.

Στα τέλη του 13^{ου} αιώνα τίγεται το ζήτημα της απογοήτευσης των κατοίκων της Μ. Ασίας από την αυτοκρατορική πολιτική. Συγκεκριμένα, το 1285-6 ο Γρηγόριος Β΄ Κύπριος εκθέτει γραπτώς στον *Μεγάλο Λογοθέτη* Θεόδωρο Μουζάλωνα τον προβληματισμό των κατοίκων της Προύσας που πλήττονταν από τη βαριά φορολογία και αντιμετώπιζαν τις τουρκικές επιδρομές. Οι κάτοικοι εκεί λησμονούσαν την ευημερία που απολάμβαναν πριν την καταστροφική γειννίαση με τον «έχθρο» (δηλαδή, τους Τούρκους). Η απογοήτευση του κοινωνικού ιστού για τη νωθρότητα, την αναλγησία και την ανεντιμότητα της αυτοκρατορικής εξουσίας ως προς τα σοβαρά προβλήματα των κατοίκων των συνόρων επιβεβαιώνεται και από τα συγγραφικά έργα του Παχυμέρη και του Γρηγορά, στα οποία κατέχει πρωτεύουσα θέση η ραγδαία εξάπλωση των μουσουλμάνων πολεμιστών στα μικρασιατικά εδάφη και τα «δεινά» που εκείνοι προκαλούσαν στον ντόπιο πληθυσμό. Η έμφαση στη δυσαρέσκεια του βυζαντινού πληθυσμού είναι στην πραγματικότητα το προστάδιο των όλο και

---

⁸⁶⁷ HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 2, Ό.π., αρ. 126, σ. 186₆₋₁₀, 188₁₆₋₁₉.

συχνότερων περιστατικών αυτομόλησης των Βυζαντινών στους Τούρκους, που συναντάμε στις ιστορικές πηγές τις εποχής. Παρόλα αυτά, η προσφυγή του χριστιανικού πληθυσμού των συνόρων στην ανώτατη πολιτική και εκκλησιαστική εξουσία για την εξεύρεση λύσης όσον αφορά στην αντιμετώπιση των επιθέσεων των γαζήδων αποτελεί απόδειξη διατήρησης της σύνδεσής του με τους θεσμούς του Βυζαντινού κράτους.⁸⁶⁸

Το εσωτερικό κύμα μετανάστευσης και οι τέως αιχμάλωτοι που κατέφευγαν στην Κωνσταντινούπολη εξαιτίας των πολεμικών αναμετρήσεων της αυτοκρατορίας με τους Τούρκους αποτελούν επίσης αντικείμενα συστηματικού σχολιασμού στα πατριαρχικά έγγραφα. Ο Αθανάσιος Α΄, παράδειγμα πατριάρχη με συμπόρευση λόγων και έργων, κατήγγειλε στην αυτοκρατορική ηγεσία τον συνεχώς αυξανόμενο αριθμό προσφύγων, καλώντας τον κάθε άρχοντα ξεχωριστά να αναλάβει οικονομικά τα έξοδα των προσφύγων. Ο ίδιος, με αφορμή τις ασταμάτητες σαρωτικές επιδρομές των Τούρκων στη Μ. Ασία, ζητούσε από τον αυτοκράτορα να αναλάβει δράση υπέρ των κατοίκων της περιοχής που υπέφεραν από τα γειτονικά εμιράτα. Μισή δεκαετία μετά το τέλος της πατριαρχίας του Αθανασίου Α΄, στη Συνοδική πράξη του 1354, το φαινόμενο αυτό κλιμακωνόταν σε τέτοιο βαθμό, ώστε η ασύλληπτη σφοδρότητα των τουρκικών εισβολών διέλυε εκτός από τα έμψυχα θύματα (νεκροί ή ζώντες που βίωναν τη «δεινή αιχμαλωσία») και τον αστικό ιστό της αυτοκρατορίας. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα των προαναφερθέντων αποτελούσαν οι Σάρδεις που είχαν εξαφανιστεί από τον χάρτη λόγω των πολύχρονων τουρκικών επιδρομών εκεί («...αί Σάρδεις ήφανίστησαν, ως μηδέ σχῆμα πόλεως περισώζειν...») και είχαν απωλέσει παράλληλα το δικαίωμα διατήρησης της ομώνυμης μητροπολιτικής έδρας που μεταφέρθηκε στη Φιλαδέλφεια το 1382.⁸⁶⁹

Παρόμοια εικόνα συναντάτο και στην πόλη Πηγαί, κοντά στον Γρανικό ποταμό, η οποία «...διὰ τὸ πλῆθος ἁμαρτιῶν εἰς τὸ μηδαμῆ μηδαμῶς κατήνησε καὶ οὐδ' ἀπὸ λειψάνων ἐγνωρίζετο...». Η απαλλαγή από αυτήν την απεχθή εξωτερική απειλή ήταν επίσης δύσκολη, γεγονός που παραδεχόταν η Εκκλησία: «...οἱ πολέμιοι

⁸⁶⁸ LAURENT, *Les registes du patriarcat*, αρ. 1492, σ. 286· Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, I, σ. 293₁₃₋₂₄· οἰδς, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, IV, σ. 349₁₇₋₃₁· Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, I, σ. 214₄₋₂₃, 399₂₋₁₃, 402₁₀₋₁₄.

⁸⁶⁹ Ἀθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολαί*, αρ. 22, σ. 52₆₋₁₃· LAURENT, *Les registes du patriarcat*, αρ. 1684, σ. 474, αρ. 1751, σ. 532· HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 3, αρ. 189, σ. 92₁₋₆, αρ. 219, σ. 266₁₄₋₁₈, 268₂₄₋₂₆· DARROUZÈS, *Les registes (1377-1410)*, αρ. 2745, σ. 59· DARROUZÈS, *Notitiae episcopatum*, αρ. 20, σ. 417.

ώς ἄγριοι καὶ ἀτίθασοι θῆρες, μανικὸν οἶον πνέοντες καὶ κατάβρωμα προσδοκῶντες ποιήσιν ἡμᾶς...πονηροὶ γείτονες: βαβαὶ τῆς κακίστης ἐπιθυμίας καὶ φιληδόνου καὶ ματαίας ὀρέξεως...δυσαπάλλακτον ὡς ἀληθῶς χρῆμα ἢ κακία...». Καθίσταται ἤδη φανερό πως ἡ ἔμφαση στη ζωώδη, αποκτηνωμένη συμπεριφορά καὶ το -άνευ λόγου- ανεξέλεγκτο μένος των μουσουλμάνων πολεμιστῶν εἰς βάρος των αδύναμων Βυζαντινῶν, πέρα ἀπὸ τα ὅρια του πολεμικοῦ δικαίου ἢ του στοιχειώδους σεβασμοῦ στην ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια, ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο ἐκκλησιαστικῶν καὶ μη πηγῶν. Στις ἀρχές του 15^{ου} αἰῶνα, ἀκόμα καὶ ἡ Βασιλεύουσα εἶχε ἀπωλέσει τὴν ἐπιβλητικὴ εἰκόνα τῆς καὶ εἶχε μετατραπῆ σε «πεδίο ἀφανισμοῦ», ταλαιπωρημένη ἀπὸ λιμὸ, συνεχεῖς πολέμους, πολιορκίες, ἐπιδρομές, ἀρπαγές, ληστείες, φόνους καὶ αἰχμαλωσίες. Ἦταν ἐκδηλο πως ἡ κατάρρευση του κέντρου ἐξουσίας τῆς αυτοκρατορίας θα ἐπέφερε μοιραία τὴν πτώση τῆς.⁸⁷⁰

Ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία δὲν ἐξαιρούνταν οὔτε οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Ἐκκλησίας, φανερόντας ἔτσι τὴν ἀσέβεια των Τούρκων ἀέναντι στον Χριστιανισμό. Το 1380 ὁ Ματθαῖος, ἐπίσκοπος Ποιμανηνοῦ, ἀναλαμβάνει τὴν κατακτημένη ἀπὸ «βαρβαρικῆ χεῖρα» (μεταξὺ των ἐτῶν 1361-1371 ἢ 1368-1379) μητρόπολη Ἀδριανούπολης, τῆς ὁποίας εἶχε αἰχμαλωτιστεῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμοῦ τῆς, συμπεριλαμβανομένου καὶ του μητροπολίτη τῆς, Πολυκάρπου, ὁ ὁποῖος δὲν πρόλαβε νὰ διαφύγει στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐπιπρόσθετα, ἄλλο ἓνα περιστατικὸ αἰχμαλωσίας ἐκκλησιαστικοῦ ταγοῦ ἐκτείνεται χρονικὰ το 1387, ὅταν ὁ μητροπολίτης Σερρών Ματθαῖος Φακρασῆς εἶχε αἰχμαλωτιστεῖ γιὰ τέσσερα χρόνια καὶ ἐξαγοράστηκε με ἐγγυήσεις γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του ἀπὸ ἄλλους χριστιανούς. Ἡ περιφρόνηση των μουσουλμάνων γιὰ τὴν Ὀρθοδοξία δὲν ἀμφισβητεῖται βάσει των πολυἀριθμῶν περιστατικῶν ἀσκησης βίας στους πιστοὺς τῆς καὶ καταστροφῆς των συμβόλων τῆς, ὁμῶς παράλληλα ἀνιχνεύεται καὶ ἡ ἀνεκτικότητα του κατακτητῆ στον ὑπόδουλο πληθυσμὸ ἢ ἔστω ἡ στοιχειώδης ἐνέργεια μὴ ἐξαγρίωσης ἢ ὑποτυπώδους ἐκεχειρίας με τους ντόπιους γιὰ τον καλύτερο ἐλεγχό τους. Τέλος, το 1381 (περίπου πενήντα χρόνια μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Νίκαιας καὶ τῆς Προύσας ἀπὸ τους Ὀθωμανούς) ἡ ἀναφορὰ περὶ ἀσκησης ποιμαντικῆς διακονίας στις μητροπόλεις των δύο αὐτῶν πόλεων ἀπὸ τον μητροπολίτη Βάρνας Ἀλέξιο ὁδηγεῖ με ἀσφάλεια στὴ διατύπωση ὅτι

---

⁸⁷⁰ HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*, τ. 3, ἀρ. 189, σ. 92¹⁻⁵, ἀρ. 219, σ. 266¹⁴⁻¹⁸, 268²⁴⁻²⁶. DARROUZÈS, *Les regestes (1377-1410)*, ἀρ. 2716, σ. 36.

το συρρικνωμένο χριστιανικό στοιχείο παρέμενε στην περιοχή και διατηρούσε την πίστη του, παρά την παρέλευση μισού αιώνα από την υποδούλωσή του.⁸⁷¹

Παρά την κλιμακούμενη παρακμή της αυτοκρατορίας, κρίνεται σκόπιμο να σχολιαστούν τρία περιστατικά των τελευταίων εκλάμψεων βυζαντινής επιρροής (εκκλησιαστικής και πολιτικής) στο μουσουλμανικό στοιχείο.

Μία σημαντική πληροφορία για τη σχέση του ανώτατου εκκλησιαστικού ταγού της Ορθόδοξης Εκκλησίας με την τουρκική ελίτ αποτελεί η αμφισβητούμενη σχέση του πατριάρχη Αρσενίου Αυτωρειανού (1254-1260, 1261-1265) με τον Σελτζούκο σουλτάνο του Ικονίου Izz-al Dīn Kay-Kāwūs II (1246-1256, 1257-1261).⁸⁷² Στην έκδοση των πατριαρχικών εγγράφων από τον V. Laurent εντοπίζεται η έγγραφη ομολογία του πατριάρχη, τον Απρίλιο του 1264, περί άρνησης της εμπλοκής του στη βάπτιση των γόνων του σουλτάνου του Ικονίου από τον μητροπολίτη Πισιδίας. Ο Γεώργιος Παχυμέρης στις *Συγγραφικές Ιστορίες* συνηγορεί υπέρ της αθωότητας του πατριάρχη, σκιαγραφώντας το αρνητικό κλίμα που είχε διαμορφωθεί εναντίον του Αρσενίου, καθώς ένα μέρος του ανώτατου κλήρου επιθυμούσε την αποπομπή του. Για να υλοποιηθεί ένα τέτοιο ενδεχόμενο, οι αρχιερείς δεν δίστασαν να προσεγγίσουν τον σουλτάνο το 1264/5, θέτοντας ερώτημα όχι μόνο στα μέλη του κλήρου αλλά και στον ίδιο τον Αζατίνη (Izz al-Din II) σχετικά με το αν θα συμμετείχε, κατά το σύνηθες, στην χριστιανική εκκλησιαστική πομπή κατά την ανάγνωση του Θείου Λόγου. Κατά τον Παχυμέρη, δεν ήταν γνωστό αν ο σουλτάνος ήταν χριστιανός ή όχι, όμως αυτό δεν ενδιέφερε ούτε τον ίδιο τον κλήρο ο οποίος ουσιαστικά είχε ως απώτερο σκοπό τη συκοφαντική σύνδεση του ονόματος της κεφαλής της Ορθοδοξίας με τον Τούρκο ηγέτη. Επιπροσθέτως, οι διάυλοι επικοινωνίας του Izz al-Din II με την Ορθόδοξη Εκκλησία πρόδιδαν ίσως, μία καλά ζυγισμένη συμπεριφορά του Τούρκου ηγεμόνα και έναν τρόπο διείσδυσης στα βυζαντινά δρώμενα μέσω της ανάπτυξης των σχέσεών του με την Ορθόδοξη Εκκλησία.⁸⁷³

⁸⁷¹ DARROUZÈS, *Les regestes (1377-1410)*, αρ. 2707, σ. 29-30, αρ. 2716, σ. 36, αρ. 2819, σ. 114-115, αρ. 3189, σ. 415· ZACHARIADOU, «Monks and sailors», σ. 140-141· BELDICEANU-STEINHERR, «Conquête», σ. 429-440.

⁸⁷² LAURENT, *Les regestes du patriarcat*, αρ. 1366, σ. 168· KOROBENIKOV, *Byzantium and the Turks*, σ. 23, 31, 105, 184-188, 196-206, 276-277.

⁸⁷³ Παχυμέρης, *Συγγραφικά ιστορία*, II, σ. 345¹⁵⁻³⁰, 347¹⁻⁸· Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 93-96· ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, «Ο πατριάρχης Αρσένιος», σ. 78-94· LAURENT, «Arsenites», σ. 463-470.

Σύμφωνα με την αφήγηση του Παχυμέρη, ο σουλτάνος ήθελε να πληροφορηθεί αν ο πατριάρχης θα καθαιρούνταν εξαιτίας του και ζήτησε από τον αυτοκράτορα εγκόλπια και ένα κομμάτι χοιρινό, ώστε να αποδείξει την μεταστροφή του στον Χριστιανισμό. Βέβαια, κάποιοι από τους ιερείς διατεινόταν πως ακόμα και αν ο σουλτάνος είχε εκχριστιανιστεί και οι κατηγορίες τους εις βάρος του Αρσενίου για επαφές με το μουσουλμανικό στοιχείο κατέρρεαν, θα ήταν προς «περσικό» όφελος η καθαίρεση του πατριάρχη.⁸⁷⁴

Σε αυτό το σημείο κρίνεται σκόπιμο να αναλυθούν τα επιχειρήματα των μελών του ανώτερου κλήρου που τάσσονταν υπέρ της αποπομπής του Αρσενίου. Τα επιχειρήματά τους στηρίζονταν στις κατηγορίες περί κοινής εμφάνισης του πατριάρχη και του Izz-al Din II στη Θεία Λειτουργία. Παρόλα αυτά, αναγνώριζαν πως η πιθανή καταδίκη του Αρσενίου για σύναψη σχέσεων με άτομα άλλης θρησκείας, εφόσον δεν ήταν σαφές αν αυτά τα άτομα (δηλαδή ο σουλτάνος) ήταν «άπιστα», θα έχανε τη δυναμική της. Επιπλέον, ακόμα και αν ο σουλτάνος παρέμεινε πιστός στο Ισλάμ, ο πατριάρχης θα ήταν αθώος σύμφωνα με τον Μακάριο Πισιδίας. Η αντιμετώπιση του Αρσενίου από τα μέλη του ανώτατου κλήρου υποδηλώνει έμμεσα την προσπάθεια τους να συμμορφωθούν με την ευνοϊκή πολιτική του Μιχαήλ Η΄ απέναντι στον σουλτάνο Αζατίνη, αδιαφορώντας ουσιαστικά για τη διευκρίνιση των δογματικών θέσεων του μουσουλμάνου ηγέτη και λοιδορώντας τον ανώτατο ταγό της Ορθοδοξίας, ώστε να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα της πολιτικής ηγεσίας. Τελικά, η Ιερά Σύνοδος αποφάσισε την εκδίωξη του ανώτατου πνευματικού ποιμένα.⁸⁷⁵

Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η *Ρωμαϊκή Ιστορία* του Γρηγορά. Ο ιστορικός αναφέρει τις ραδιουργίες του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ κατά του Αρσενίου που αντέδρασε στην τύφλωση του διαδόχου του θρόνου και καυτηριάζει τους εκκλησιαστικούς παράγοντες για τη στάση τους, διότι γνώριζαν πως ο Izz-al Din II προερχόταν από χριστιανούς γονείς και ο ίδιος ήταν κρυπτοχριστιανός και βαπτισμένος. Επομένως, οι συκοφαντίες για τον Αρσένιο καταρρίπτονταν.⁸⁷⁶

Από το παραπάνω περιστατικό μπορούν να εξαχθούν δύο πορίσματα: Το ένα είναι η ισχύς της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής, η οποία σε συνδυασμό με την αγαστή συνεργασία ορισμένων μελών της ορθόδοξης εκκλησιαστικής ιεραρχίας επέκτεινε τα

⁸⁷⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί ιστορίαι*, II, σ. 347⁹⁻²³.

⁸⁷⁵ Ο.π., σ. 349⁴⁻¹².

⁸⁷⁶ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 94³⁻²³, 95¹⁻⁴, σ. 101¹⁶⁻¹⁹, 137⁴⁻²¹.

συμφέροντά της σε μέλη της άρχουσας τάξης της σελτζουκικής κοινωνίας μέσω της ειρηνικής ενσωμάτωσής τους στην αυτοκρατορία. Εξάλλου, η αφομοίωση νέων πληθυσμιακών ομάδων στους κόλπους της αυτοκρατορίας ήταν συνώνυμο με την ίδια την επιβίωσή της. Το δεύτερο πόρισμα έχει σχέση με τα πρώιμα σημάδια αποδυναμωσης της εκκλησιαστικής και πολιτικής συνοχής της αυτοκρατορίας μέσω της ανάμειξης του τουρκικού στοιχείου, που στις επόμενες δεκαετίες γίνονται εμφανέστερα.

Τα άλλα δύο περιστατικά υπερίσχυσης της βυζαντινής επιρροής έναντι του Ισλάμ χρήζουν διερεύνησης. Το πρώτο τοποθετείται χρονολογικά το 1374 και αφορά τη μεταπήδηση ενός μουσουλμάνου πρώτα στον καθολικισμό και έπειτα στο ορθόδοξο δόγμα, λαμβάνοντας το όνομα Αντώνιος. Το ενδιαφέρον στοιχείο σε αυτό το περιστατικό έγκειται στη χρονική συγκυρία της υλοποίησής του. Ο νέος προσήλυτος, μη υψηλής καταγωγής, επέλεξε την Ορθοδοξία ίσως άνευ πολιτικών πιέσεων και εξαρτήσεων. (Γι' αυτό και δεν τίθεται ζήτημα σύγκρισης με τις περιπτώσεις εκχριστιανισμού του Izz-al Din II και ενός από τους απογόνους του Βαγιαζήτ Α'). Η μεταστροφή στο δόγμα του ισχυρότερου ήταν σύνηθες φαινόμενο βάσει των εξισλαμισμών των χριστιανών, αλλά η επιλογή του δόγματος ενός αποδυναμωμένου αντιπάλου δεν προσέφερε ωφελμιστικά τίποτα. Εξάλλου, η αυτοκρατορία έπνεε τα λοίσθια και μία τέτοια επιλογή, αν δεν εμπλέκονταν πολιτικοί καιροσκοπισμοί, ήταν ζήτημα πνευματικής αναζήτησης.⁸⁷⁷

Το δεύτερο περιστατικό τοποθετείται χρονικά στο 1391. Τότε ο Νικόλαος Βούλγαρις, σε επιστολή του στην Ιερά Σύνοδο, εξέφραζε την διατήρηση της Ορθόδοξης πίστης και τον αναθεματισμό των πρακτικών του Ισλάμ που είχε υιοθετήσει από «λύπη» και «συνεργία του πονηρού δαίμονος» κατά την παραμονή του στα τουρκικά εδάφη. Επίσης, διαβεβαίωνε τη Σύνοδο για την επιστροφή των τέκνων του στην αυτοκρατορία, ώστε να βρίσκονται υπό την επιρροή του Χριστιανισμού. Στο συγκεκριμένο γράμμα αναδύεται μία ιδιαίζουσα περίπτωση Βυζαντινού που αυτομόλησε στους Τούρκους, ασπάστηκε το Ισλάμ και, για λόγους που δεν γνωρίζει η σύγχρονη έρευνα, ακολούθησε ξανά την Ορθοδοξία. Ίσως, πριν από τη χρονική περίοδο σύνταξης της επιστολής του προηγήθηκε ένα αδιέξοδο από τη σύμπλευσή του με το Ισλάμ και την πολιτική κατάσταση στα ξένα εδάφη. Άρα, η απόφαση επιστροφής

---

⁸⁷⁷ MM, τ. 1, σ. 550-551.

ενός προδότη θα μπορούσε να είναι είτε κίνηση απελπισίας και διαφυγής από τους Τούρκους είτε αποτέλεσμα ειλικρινούς μεταστροφής.⁸⁷⁸

Οι εκκλησιαστικοί παράγοντες είχαν πέσει αναμφίβολα θύματα των τουρκικών βιαιοπραγιών. Το χάσμα μεταξύ του χριστιανικού κόσμου που εκείνοι πρέσβευαν και του μουσουλμανικού κόσμου που αντιπροσώπευε ο τουρκικός παράγοντας δεν ήταν πάντα αγεφύρωτο. Παράγοντες όπως τα ιδιοτελή οφέλη ή ακόμα και η αναγκαστική συνδιαλλαγή πεφωτισμένων εκκλησιαστικών ταγών με τους Τούρκους προς όφελος του ποιμνίου τους έπαιζαν σημαίνοντα ρόλο στη σύμπραξη με τον μοιραίο εχθρό της αυτοκρατορίας.

Για την πληρέστερη παρουσίαση των σχέσεων της Ορθόδοξης Εκκλησίας με την τουρκική πλευρά εκτός από την ενασχόληση με τα επίσημα έγγραφα του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κρίνεται απαραίτητη η προσθήκη κομβικών ιστορικών πληροφοριών αντλημένων από διάφορα κείμενα της λοιπής εκκλησιαστικής γραμματείας.

---

⁸⁷⁸ DARROUZÈS, *Les registes (1377-1410)*, αρ. 2891, σ. 179-180.

2) Η λοιπή εκκλησιαστική γραμματεία: εργαλείο της αυτοκρατορικής πολιτικής ή φερέφωνο των συμφερόντων της Ορθόδοξης Εκκλησίας σε σχέση με τον τουρκικό παράγοντα;

Μετά την ολοκλήρωση της εξέτασης των Συνοδικών εγγράφων του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης, δεν θα γινόταν να παραλείψουμε τα εκκλησιαστικού περιεχομένου- έργα (αντι-ισλαμικές πραγματείες, δια-θρησκευτικούς διαλόγους, βίους αγίων, ρητορικά κείμενα, επιστολογραφία εκκλησιαστικών προσώπων). Αυτά θα αναλυθούν βάσει των θρησκευτικών-φιλοσοφικών και κυρίως των πολιτικών προσεγγίσεών τους για τον μουσουλμανικό κόσμο της Μ. Ασίας.

Οι σπουδαιότερες προσωπικότητες της Παλαιολόγειας περιόδου που ξεδίπλωναν τις διαφορετικές προσεγγίσεις Χριστιανισμού και Ισλάμ, ή και άνοιγαν διαύλους επικοινωνίας μεταξύ των δύο θρησκευτικών παραδόσεων είναι ο Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, ο Μανουήλ Β' Παλαιολόγος, ο Riccoldo-Κυδώνης, ο Γρηγόριος Παλαμάς, ο Ιωσήφ Βρυέννιος και ο Μακάριος Μακρής. Αρχικά, λοιπόν, θα εξεταστούν τα συγγραφικά/θεολογικά πονήματα των αυτοκρατόρων Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού και Μανουήλ Β' Παλαιολόγου. Η επιλογή αυτή δεν έγινε τυχαία, διότι μέσα από τη σύγκριση των κειμένων των δύο ηγεμόνων θα αναδυθούν οι προσωπικές τους αντιλήψεις και εμπειρίες από τη συνύπαρξή τους με τον μουσουλμανικό κόσμο της Μ. Ασίας, έτσι ώστε να κρίνουμε το κατά πόσο αυτές συμβάδιζαν με τα πολιτικά τους πεπραγμένα. Η υπόθεση του συγγράμματος του Καντακουζηνού έχει ως εξής: ένας πλούσιος Αχαιμενίδης περσικής καταγωγής μεταστράφηκε από τον ισλαμισμό στην Ορθοδοξία, υποστηριζόμενος από τον Καντακουζηνό. (Είναι φανερό ότι αυτή η ιστορία θυμίζει τη μεταστροφή του αγίου Αχαιμενίδη από την πατρώα του θρησκεία στον Χριστιανισμό, επί Θεοδοσίου Β').⁸⁷⁹ Όμως τα γράμματα ενός Πέρση προς τον νεοφώτιστο στόχευαν στη μεταστροφή του στην παλαιά του θρησκεία. Ο εκχριστιανισθείς Μελέτιος, ο οποίος μάλιστα είχε λάβει και το μοναστικό σχήμα, ενημέρωσε τον Καντακουζηνό για τα καθέκαστα και ο τελευταίος θα προέβαινε σε γραπτή επιχειρηματολογία κατά της αίρεσης των «Σαρακηνῶν». Παρατηρούμε ότι τα κλασικά μοτίβα μεταστροφής απίστων στον Χριστιανισμό αξιοποιούνταν και στις αντι-ισλαμικές πραγματείες της Ύστερης Περιόδου για να ενισχύσουν το πνεύμα

⁸⁷⁹Για τον βίο του αγίου Αχαιμενίδη, βλ. ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ ΜΑΚΑΡΙΟΣ ΣΙΜΩΝΟΠΕΤΡΙΤΗΣ, *Νέος Συναξαριστής της Ορθόδοξου πίστεως, μηνός Νοεμβρίου*, τ. 6, Αθήνα 2006· <https://www.synaxarion.gr/gr/sid/1081/sxsaintinfo.aspx>

υπερτέρησης του Χριστιανισμού έναντι του Ισλάμ. Τέτοιες μεταστροφές σαφώς συνέβαιναν και στην Παλαιολόγια Περίοδο, όπως έχουμε ήδη αναλύσει, αλλά από τον 14^ο αιώνα και μετά ακολουθούσαν πτωτική τάση εξαιτίας της ραγδαίας ανόδου των γαζήδων Τουρκομάνων και έπειτα των Οθωμανών.⁸⁸⁰

Το γράμμα του μουσουλμάνου Σαμψατινή Σφαχανή⁸⁸¹ προς τον μοναχό και τέως μουσουλμάνο αποτελούσε κατά πάσα πιθανότητα προϊόν μυθοπλασίας του Καντακουζηνού ή ενδεχομένως ήταν εμπνευσμένο από κάποιο περιστατικό εκχριστιανισμού που ο ίδιος είχε γνώση. Ο Καντακουζηνός (δια στόματος Σφαχανή) μας ενημερώνει εν συντομία για κάποια βασικά σημεία διαφωνίας του Ισλάμ με το χριστιανικό δόγμα. Τα περισσότερα εξ αυτών επαναλαμβάνονταν συχνά και στις λοιπές αντι-ισλαμικές πραγματείες. Σύμφωνα με τον μουσουλμάνο, ο Χριστιανισμός θεωρείτο σκότος και απώλεια, απορρίπτοντας τις βασικές αρχές του όπως τη θεϊκή φύση του Χριστού, τη Σταύρωση και την άωμο σύλληψή Του, τη λατρεία της Θεοτόκου, των εικόνων και την πίστη στην Τριαδική φύση του Θεού. Επιπλέον, οι μουσουλμάνοι μέμφονταν τους χριστιανούς ότι αφαίρεσαν το όνομα του Προφήτη Μωάμεθ από τις Γραφές.⁸⁸²

Η ανασκευή της επιστολής του ακόλουθου του Ισλάμ από τον Καντακουζηνό πραγματοποιείται μέσω τεσσάρων απολογιών. Σε αυτές τις εκτενείς απολογίες καταρρίπτονται οι προαναφερθείσες ισλαμικές θέσεις για τον Χριστιανισμό και αμαυρώνεται το Ισλάμ και οι πιστοί του. Προκειμένου να αποφύγουμε τη θεολογική ανάλυση, καθότι δεν εμπίπτει στη θεματολογία της διατριβής, θα επιμείνουμε σε επιλεγμένα αποσπάσματα του συγγράμματος του αυτοκράτορα. Μερικές από τις μομφές κατά των μουσουλμάνων ήταν εκείνες της μέθης, του ολέθρου, της σφαγής, της ωμότητας, της μισανθρωπίας και του πλήθους των αμαρτιών τους, εξαιτίας της υποκίνησής τους από τον διάβολο.⁸⁸³ Επιπρόσθετα, ο συγγραφέας ανέφερε ότι οι πιστοί του Ισλάμ παραπλανήθηκαν από μάταιες δοξασίες Ελλήνων, και παρόλα αυτά ομολογούσαν ότι ο Ιησούς γεννήθηκε από την αειπάρθενο Μαρία, προσκυνούσαν τον

---

⁸⁸⁰ Καντακουζηνός, *Απολογία*, σ. 26-26. SAHAS, *Byzantium and Islam*, σ. 131 · ΖΙΑΚΑ, *Μεταξύ πολεμικής και διαλόγου*, σ. 99-100.

⁸⁸¹ Το όνομά του παραπέμπει στη βιβλική μορφή του Σαμψών, ενώ το επίθετό του θυμίζει την αλλοίωση του ονόματος του Ορχάν ή του εμίρη του Σαρουχάν.

⁸⁸² Καντακουζηνός, *Απολογία*, σ. 463, 695-115, 116⁸⁷⁰⁻⁸⁷⁵, 140⁷⁵⁻⁷⁸, σ. 142⁸⁵⁻⁹⁵.

⁸⁸³ Ο.π., σ. 30⁴²⁸⁻⁴³⁸, 439-442, 190²⁷⁴⁻²⁹⁷.

Λόγο του Θεού, τιμούσαν τον Άγιο Γεώργιο με το όνομα Χετήρ Ηλίαζ, ομολογούσαν ότι ο Χριστός είναι ο Λόγος και το Πνεύμα του Θεού, και ο Προφήτης τους χαρακτήριζε το Ευαγγέλιο ως άγιο και τέλειο. Μάλιστα την επιρροή του ιδρυτή του Ισλάμ από τον Χριστιανισμό και τις αιρέσεις του την είχαν εκφράσει επίσης ο Βαρθολομαίος Έδεσσηνός και ο Μανουήλ Β',⁸⁸⁴ με την προσθήκη ότι οι Αρειανοί και Νεστοριανοί έσπειραν φθορά στην ψυχή του αμαθούς Μωάμεθ. Ο αυτοκράτορας, όπως και στην Ιστορία του, στόχευε στην έμμεση αιτιολόγηση της συνεργασίας του Βυζαντίου με τους Τούρκους, βρίσκοντας σημεία σύγκλισης των δύο θρησκειών και μεταδίδοντας το μήνυμα ότι οι μουσουλμάνοι ήταν επί της ουσίας αιρετικοί που παραπλανήθηκαν. Επιπλέον, οι άνωθεν ψόγοι του περί βαρβαρικής και άμετρης συμπεριφοράς τους κρίνονται οξύμωροι, αφού ο ίδιος είχε επωφεληθεί πολλές φορές από εκείνα τα χαρακτηριστικά τους στο πεδίο των μαχών για την ευκολότερη καθυπόταξη των αντιπάλων του. Στους τέσσερις αντιρρητικούς λόγους του κατά του Μωάμεθ, ο Καντακουζηνός επαναλάμβανε τη βασική επιχειρηματολογία των παραπάνω απολογιών του, εμπλουτίζοντάς τη με καίριες αιχμές κατά του πρώτου, πρεσβεύοντας την πεπατημένη της ισοπέδωσης του προσώπου του, ώστε να αποδείξει την εξαρχής πλάνη του Μουσουλμανισμού. Για τον αυτοκράτορα, ο θεμελιωτής του Ισλάμ ήταν άνθρωπος εξώλης, παράφρων, ψεύτης, άδικος και πολεμοχαρής, ο οποίος παραπλάνησε τους Άραβες για να τον ακολουθήσουν.⁸⁸⁵

Η αναίρεση των δογμάτων του Ισλάμ από τον Μανουήλ Β' έπαιρνε εξ αρχής μια διαφορετική πορεία από την αντίστοιχη του Καντακουζηνού προσεγγίζοντας μέσω της φιλοσοφικής θεώρησης των πραγμάτων τα αίτια της ευδοκίμησης των μουσουλμάνων έναντι των ομόδοξών του. Ο Μανουήλ στο έργο του *Διάλογος μετά τινος Πέρσου* ξεκινά περιπαιχτικά τη συζήτηση με τον μουσουλμάνο λόγιο Μουτερίζη,⁸⁸⁶ δηλώνοντας πως η αντιπαράθεση για την ψευδώνυμη πίστη τους μπορούσε να οδηγήσει σε πνευματική νωθρότητα, επιχείρημα το οποίο είχε

---

⁸⁸⁴ Μανουήλ Παλαιολόγος, *Διάλογος μετά τινος Πέρσου*, αρ. 18, σ. 228⁷⁻¹³. Βαρθολομαίος Έδεσσηνός, *Κατά Μωάμεθ*, col. 1499.

⁸⁸⁵ Καντακουζηνός, *Απολογία*, σ. 64¹¹⁴⁵⁻¹¹⁵², 66¹¹⁵⁵⁻¹¹⁶⁷, 70¹²⁴²⁻¹²⁴⁷, αρ. 3, σ. 150²⁶¹⁻²⁶², 156³⁸³⁻³⁸⁶, σ. 180¹¹⁴⁻¹¹⁶, σ. 182¹¹⁷⁻¹²⁶. ο ίδιος, *Κατά τοῦ Μωάμεθ λόγος*, αρ. 1, σ. 243¹⁰⁻²⁰, 246³⁶⁻³⁹, 252²⁹⁷⁻³⁰⁰, 268.450-453, 270⁴⁸²⁻⁴⁸⁶. Για τον επηρεασμό του Μωάμεθ από τις χριστιανικές αιρέσεις, βλ. επίσης, Κυδώνης, *Κατά Μαχουμέθ*, col. 1105. TRAPP, «Die Dialexis des Euthymios mit einem Sarazenen», σ. 127.

⁸⁸⁶ Μουτερίζης, (Τουρκ. müderris < Αραβ. Mudarris) δάσκαλος/καθηγητής του ισλαμικού δόγματος, βλ. E. TRAPP, «Greek as the receiving language in the Middle Ages and Early Modern Period», *Lexicographica - International Annual for Lexicography/Internationales Jahrbuch für Lexikographie* 30.1 (2018), σ. 64.

αξιοποιηθεί και από άλλους συγγραφείς, λόγω χάρη, από τον Ισίδωρο Γλαβά και τον Κριτόβουλο.⁸⁸⁷ Εξαιτίας της μάταιης απάτης των Τούρκων-μουσουλμάνων, το χειρότερο που θα μπορούσε να συμβεί για την ψυχή ήταν να μην μπορεί να φιλοσοφεί. Δύναται να συμπεράνουμε ότι ο Μανουήλ, όντας δεινός φιλόσοφος, βίωνε τη φιλοσοφία ως οργανικά συνδεδεμένη με την οξύνοια του νου και αντιλαμβάνονταν την ευτυχία των μουσουλμάνων της εποχής του, που ζούσαν μέσα στις ηδονές και «βλάκευαν», ως φυσικό γεγονός βασισμένο στο ρητό «μακάριοι οί πτωχοί τῷ πνεύματι». Ο νους εκείνων ήταν αδόκιμος, όπως επισήμαινε και ο σύγχρονός του, ο Μακάριος Μακρής.⁸⁸⁸ Η κακή πολιτική κατάσταση του Βυζαντινού κράτους λόγω των τουρκικών εισβολών στερούσε από τους ανθρώπους την πολυτέλεια της φιλοσοφικής σκέψης, αφού σε πρώτη προτεραιότητα ερχόταν η επιβίωσή τους. Ο διάλογος άλλωστε των δύο ανδρών είχε πραγματοποιηθεί το 1391 στην Άγκυρα, σε μια περίοδο που η αυτοκρατορία είχε ήδη χάσει τη Φιλαδέλφεια, το τελευταίο προπύργιο στην Μ. Ασία, η Θεσσαλονίκη είχε ισοπεδωθεί από τον Βαγιαζήτ και ο Μανουήλ μόλις είχε αναλάβει τα ηνία του κράτους. Η πολιτισμική διαφορά των Βυζαντινών-χριστιανών και των Τούρκων-μουσουλμάνων είναι κάτι παραπάνω από εμφανής στον *Διάλογο* και αποτελεί βασικό άξονα του έργου του. Για τον αυτοκράτορα, το Ισλάμ ακροβατούσε στα όρια του γελοίου και για τον λόγο αυτό του προξενούσε γέλωτα.⁸⁸⁹

Ο Μανουήλ παραθέτοντας εύλογες ενστάσεις σχετικά με την προέλευση και την αξία των ιερών κειμένων του Ισλάμ αποδεικνυε το σαθρό υπόβαθρο αυτής της θρησκείας, χωρίς όμως να προσβάλλει τον συνομιλητή του. Αντιθέτως, αντιμετώπιζε τον Μουτερίζη ως ισότιμο συνομιλητή και τον επαινούσε, όταν συνέπιπταν οι θεολογικές αντιλήψεις τους, κάτι το οποίο έπραττε και ο Καντακουζηνός στην πραγματεία του. Επιπλέον, ο ανοικτόμυαλος γόνος των Παλαιολόγων περιέγραφε το αντίπαλον δέος ακριβοδίκαια, πέρα από τις στερεοτυπικές αφηγήσεις του άκρατου βίου και των υλικών απολαύσεων και της αλαζονείας, και επιδίωκε να προβεί σε ουσιαστικό διάλογο, φροντίζοντας, όμως να προβάλλει ως ορθολογικότερες, άρα και καθολικότερες, τις θέσεις του Χριστιανισμού σε κομβικά θέματα όπως το ζήτημα της μετά θάνατον ζωής. Ο Παράδεισος, κατά τους μουσουλμάνους, μεταφραζόταν ως

---

⁸⁸⁷ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την αποσάθρωση των διδαγμάτων του Ισλάμ από τους Βυζαντινούς συγγραφείς, βλ. σ. 152-153, 187-188, 206, 284-285, 296, 339-351, της παρούσας διατριβής.

⁸⁸⁸ Μακρής, *Λόγος*, αρ. 1, §17, σ. 243¹⁻⁵.

⁸⁸⁹ Μανουήλ Παλαιολόγος, *Διάλογος μετά τινος Πέρσου*, αρ. 1, σ. 54-7, 32-34, 66-21, αρ. 3, σ. 28²⁸⁻³⁰, 40, αρ. 5, σ. 62⁵⁻⁷. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία της Μακεδονίας*, σ. 166. REINERT, «Manuel II Palaeologos and his Müderris», σ. 43-49.

τρυφή, ενώ για τους χριστιανούς η τοποθέτηση εκείνων απείχε παρασάγγας από την μακαριότητα και τη θεότητα της παραδείσιας κατάστασης. Παρά τη θεολογική κατάρτιση του μουσουλμάνου, τα επιχειρήματά του κατέρρεαν αμέσως, μετά τις εύγλωττες, γεμάτες αυτοπεποίθηση και ίσως, σκωπτική χροιά, απαντήσεις του αυτοκράτορα.⁸⁹⁰

Η αξία του κειμένου του Μανουήλ έγκειται και στο γεγονός ότι μέσω της θεολογικής οδού έδινε απαντήσεις και στην πολιτική αντιπαράθεση Βυζαντινών και Τούρκων. Κατ' εκείνον, τα έθνη που ευδοκίμούσαν στην αρχαιότητα, καθώς και οι πιο ισχυροί ηγέτες του αρχαίου κόσμου (π.χ. Ξέρξης, Δαρείος, Νέρων) ηττήθηκαν αισχρώς. Η φαυλότητα υποχώρησε αισχυνόμενη μπροστά στην αρετή και η νίκη υπερτέρησε της σαθρότητας, έγραφε ο φιλόσοφος-αυτοκράτορας. Η νύξη ήταν ξεκάθαρη για το πώς δύναται να ανατραπούν οι πολιτικές ισορροπίες και οι ισχυρές ηγεμονίες να καταρρεύσουν, όπως είχε αποδειχτεί πολλακίς στο παρελθόν. Ακόμα και στα τέλη του 14^{ου} αι.-αρχές 15^{ου} αι., υπήρχε η μύχια ελπίδα για τη σωτηρία του Βυζαντίου. Οι χριστιανοί-Βυζαντινοί διώκονταν από τους μουσουλμάνους-Τούρκους και αυτό ακριβώς είχε προφητεύσει ο Προφήτης Μωάμεθ. Όμως η πρόρρηση του Προφήτη τους ήταν αμφισβητήσιμη για τον Μανουήλ, αφού γνώριζε πως το μέλλον είναι άδηλο και ο χρόνος φέρνει μεταβολές, φθείροντας τα πάντα στο πέρασμα του, με αντιπροσωπευτικά παραδείγματα τους μεγάλους πολιτισμούς των Μακεδόνων, των Ασσυρίων και των Ρωμαίων. Με ορθολογισμό και γνώση της παγκόσμιας ιστορίας, υποστηρίζεται στην πραγματεία κάτι απολύτως λογικό: η φυσική πορεία της ακμής και την παρακμής που υπάρχει στον κόσμο, μοίρα από την οποία δεν θα γλύτωναν ούτε οι Τούρκοι. Εκτός αυτού, η κατακεραύνωση των πρακτικών των ακόλουθων του Ισλάμ συνεχιζόταν αμείωτα, με την ανάδειξη του παράλογου της παρουσιασμένης ως θεόσταλτης διδαχής του Μωάμεθ περί τιμωρίας και θανάτου όλων όσων δεν προσέρχονταν στο νόμο και το κήρυγμά του. Άλλωστε, η προτροπή σε πολλούς φόνους απείχε πολύ από την έννοια της αρετής.⁸⁹¹

Η πολιτική διάσταση της πραγματείας του Παλαιολόγου γίνεται έκδηλη με την χωρίς περιστροφές άσκηση σκληρής κριτικής στις πρακτικές των μουσουλμάνων «δυναστευόντων» που όχι μόνο ήταν άδικοι και είχαν στα χέρια τους αίμα δικαίων,

---

⁸⁹⁰ Μανουήλ Παλαιολόγος, *Διάλογος μετά τινος Πέρσου*, αρ. 1, σ. 10₁₀₋₂₀, 11₁₄₋₃₀, 15₁₃₋₂₁, αρ. 2, σ. 22₂₋₄, αρ. 5, σ. 52₂₁₋₃₁, αρ. 18, σ. 228₇₋₁₃, αρ. 26, σ. 298₂₈₋₄₁.

⁸⁹¹ Ο.π., αρ. 5, σ. 57₃₇₋₄₀, 58₁₋₁₉, σ. 59₁₄₋₂₉, αρ. 7, σ. 78₁₈₋₂₃, 79_{4-6, 18-21}.

αλλά προσκυνούσαν και τα παρελκόμενά τους. Το τελευταίο σχόλιο είναι περιττό να πούμε ότι αποτελεί ανταπάντηση στις διαχρονικές κατηγορίες των μουσουλμάνων περί ειδωλολατρίας των χριστιανών. Οι πραγματικοί λάτρεις της φαύλης ύλης ήταν οι οπαδοί του Προφήτη Μωάμεθ, διότι τιμούσαν ακόμα και τους «κοθόρνους» και τα «χαμαλιά» των αρχόντων τους. Ανάλογο επιχείρημα (για τις ακραίες λατρευτικές πρακτικές των μουσουλμάνων) είχε εκφράσει επίσης ο Κανανός και ο Ευθύμιος Ζιγαβηνός.⁸⁹² Οι βολές εναντίον της πολιτικής των αντιπάλων του μέσω της υποδαύλισης της θρησκείας τους συνεχίζονταν από τον αυτοκράτορα. Η περίφημη εξήγηση των Τούρκων-μουσουλμάνων για τη στρατιωτική υπερτέρησή τους έναντι των Βυζαντινών λόγω της υπεροχής του Ισλάμ δεν γινόταν αποδεκτή από τον Μανουήλ με την αιτιολογία ότι εφόσον ο άνθρωπος δημιουργήθηκε κατ' εικόνα του Θεού και είχε αγαθή φύση, δεν άρμοζε να φθονεί «οὔκουν οὐδὲ τὸ φθονεῖσθαι πολὺ νικῶντας». Ο Σατανάς ωθούσε στη ροπή προς τα χειρότερα και στην επιθυμία του εξανδραποδισμού, πεπραγμένα τα οποία εφαρμόζονταν κατά κόρον από τους Τούρκους.⁸⁹³

Μια από τις πλέον ενδιαφέρουσες αντι-ισλαμικές πραγματείες που προστέθηκε στη βυζαντινή θεολογική «φαρέτρα» μέσω του Δημητρίου Κυδώνη ήταν και αυτή του καθολικού δομινικανού μοναχού Riccoldo da Monte di Croce με τίτλο «Contra Legem Sarracenoꝝ». Πιστός στο πνεύμα των αντι-ισλαμικών πραγματειών, ο μοναχός απομυθοποιεί και υποτιμά τις μουσουλμανικές θέσεις (άρνηση της θεϊκής φύσης Χριστού, της αμόμου συλλήψεως του Κυρίου, μη κατανόηση αγίας Τριάδας, απόρριψη λόγων και θαυμάτων των Αποστόλων κ.τ.λ.⁸⁹⁴), εξυψώνοντας παράλληλα τις διδαχές του Χριστιανισμού. Στο σύγγραμμά του βρίσκουμε τη μείξη πολιτικής και θεολογικής επιχειρηματολογίας κατά των ακόλουθων του Ισλάμ. Με παρόμοιο τρόπο και ο Μανουήλ επιχειρηματολόγούσε στην πραγματεία του, γεγονός που ίσως σήμαινε και τον επηρεασμό του από το προγενέστερο έργο του Riccoldo. Ο Μωάμεθ πρόσταζε εξ ονόματος του Θεού να σκοτώνονται ο άπιστοι, αλλά για τον καθολικό συγγραφέα ήταν αμαρτία να υποστηρίζεται η πεποίθηση ότι ο Θεός παρακινούσε σε σκοτωμούς για να

---

⁸⁹² Κανανός, *Διήγησις*, σ. 62²³⁶⁻²⁴³· Ζιγαβηνός, *Κατὰ Σαρακηνῶν*, col. 1340· KHOURY, *Polémique byzantine*, σ. 273.

⁸⁹³ Μανουήλ Παλαιολόγος, *Διάλογος μετὰ τινος Πέρσου*, αρ. 20, σ. 247³²⁻³⁷, αρ. 21, σ. 258²⁻¹⁰· TRAPP, «Der Sprachgebrauch Manuels II.», σ. 189-197· VOORDECKERS, «Les entretiens avec un Perse», σ. 311-317.

⁸⁹⁴ Κυδώνης, *Κατὰ Μαχουμέθ*, cols. 1040, 1044, 1045, 1048, 1049· Παλαμάς, *Ἐπιστολή πρὸς τὴν ἑαυτοῦ Ἐκκλησίαν*, σ. 129¹⁻⁵· TOLAN, «Looking East before 1453», σ. 20.

επιβάλλει την πίστη σε Αυτόν. Ο σκοπός της συγκεκριμένης διδαχής του Προφήτη στόχευε στο να καταστήσει τους Σαρακηνούς πολεμικούς και τολμηρούς. Οι τελευταίοι διέπρατταν δολίως φόνους, αρπαγές και βιαιότητες, έχοντας λάβει την υπόσχεση της αιώνιας ζωής. Το Κοράνι πρόσταζε τους μουσουλμάνους να φονεύουν τους απίστους, αν οι δεύτεροι δεν εκπλήρωναν τις φορολογικές υποχρεώσεις τους προς την μουσουλμανική αρχή. Άρα, τα κίνητρα θανάτωσης των χριστιανών δεν ήταν θρησκευτικά, αλλά κυρίως ωφελμιστικά-οικονομικά, αφού γινόταν νύξη στο χαράτσι/haraç, δηλαδή στον εφ' όρου ζωής κεφαλικό φόρο στους χριστιανούς υπηκόους του σουλτάνου. Ακολούθως, ο συγγραφέας στιγματίζει την ισλαμική διδαχή ότι ένα μέρος από τις αρπαγές προσφερόταν στον Θεό, διαφωνώντας πλήρως με αυτή, διότι ο Θεός δεν διακατέχεται από πονηρία για να επιδιώκει κέρδη και ούτε συγχωρούσε τις κατασχέσεις ξένων περιουσιών. Κατά συνέπεια, ο λόγος ύπαρξης της συγκεκριμένης θρησκείας εξυπηρετούσε πολεμικούς σκοπούς και στερείτο θεϊκής βούλησης. Ο Riccoldo-Κυδώνης επί της ουσίας αποδομεί συγκεκριμένα κεφάλαια του Κορανίου με ρεαλιστικά επιχειρήματα χωρίς να λείπουν και τα προκατειλημμένα σχόλια εξαιτίας της φύσης του έργου του. Με αντίστοιχο τρόπο φαλκίδευε και τον ίδιο τον Προφήτη, χαρακτηρίζοντας τον νόμο εκείνου άλογο, βασιζόμενος στην αιτιολογία ότι ο νόμος του Θεού δεν γινόταν να δοθεί σε άνδρα μοιχό, άρπαγα, ανόσιο, φονιά, που δεν ήταν θαυματοποιός. Ως «άλογώτατο» και «άλλόκοτο» δόγμα προσδιοριζόταν το Ισλάμ και από τον Θεόδωρο Μετοχίτη, συγγραφέα του βίου του νεομάρτυρα Μιχαήλ.⁸⁹⁵

Η τοποθέτηση περί της ιδιοτέλειας του Ισλάμ ενισχυόταν και από τον ισχυρισμό ότι οι γήινες απολαύσεις συνιστούσαν δέλεαρ για τους πιστούς. Η μεταστροφή από το ένα θρήσκευμα στο άλλο ήταν μια απτή πραγματικότητα για τον συγγραφέα με τη διαφορά ότι ο Σαρακηνός εκχριστιανιζόταν κυρίως όταν πλησίαζε στον θάνατο, ενώ οι χριστιανοί εξισλαμίζονταν, ως επί το πλείστον, κατά τη διάρκεια της ζωής τους. Η παρατήρησή του ίσως είναι η κορωνίδα της σκέψης του για μία από τις βασικότερες διαφορές μεταξύ των δύο θρησκειών: Το Ισλάμ το επιλέγει κάποιος χριστιανός μόνο κατά τη διάρκεια της ζωής του, επηρεασμένος από τις σαρκικές, υλικές απολαύσεις που εκείνο υπόσχεται στους πιστούς του, ενώ ο Χριστιανισμός επιλέγεται στο τέλος της ζωής ενός Σαρακηνού, όχι από ωφελμισμό, αλλά από την ανάγκη γνήσιας

---

⁸⁹⁵ Κυδώνης, *Κατὰ Μαχουμέθ*, cols., 1080, 1108, 1112, 1076· TRAPP, «Die Dialexis des Euthymios mit einem Sarazenen», σ. 127· Metochita, «Oratio de S. Michaele», σ. 671, 672.

πνευματικότητας στο τέλος του βίου του. Με αυτόν τον τρόπο, μέσα σε λίγες γραμμές, ο Ρικόλντο-Κυδώνης εκθέτει ξεκάθαρα την πεποίθηση ότι ο Χριστιανισμός κατακτά τον στόχο της κάθε θρησκείας που είναι η πνευματικότητα, η οποία άλλωστε ιδίως στο τελικό στάδιο της ζωής ενός ανθρώπου είναι πια το μόνο ζητούμενο.⁸⁹⁶

Σύγχρονος του Κυδώνη και ιδεολογικά αντίθετός του, ο θεολόγος Γρηγόριος Παλαμάς στις εξής επιστολές του: «Ἐπιστολή πρὸς τὴν ἑαυτοῦ Ἐκκλησίαν», «ἐπιστολή πρὸς ἀνώνυμον ὅτε ἐάλω» καθώς και στη «διάλεξιν πρὸς τοὺς ἀθέους Χιόνας» παραθέτει την προσωπική εμπειρία του για το Ισλάμ κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας του από τους Τούρκους το 1354-1355. Ο Παλαμάς θεωρεί ανάμειξη της Θείας Πρόνοιας τη σύλληψή του και πληροφορεί ότι στο μέρος που μεταφέρθηκε (πιθανώς σε μια τοποθεσία μεταξύ Νίκαιας και Νικομήδειας) ζούσαν χριστιανικοί και μουσουλμανικοί πληθυσμοί. Οι χριστιανοί είχαν πέσει στα χέρια των «βαρβαρωτάτων» Τούρκων. Ο επιθετικός τόνος από την αρχή του έργου του δείχνουν φανερά το πόσο τολμηρός και ριψοκίνδυνος ήταν στους χαρακτηρισμούς του για τους Τούρκους. Το πως βρέθηκε σε ομηρία το εξηγεί πάραυτα ο πνευματικός ταγός. Ο κυβερνήτης του πλοίου που τον μετέφερε μαζί με τη συνοδεία του, παρά το χρηματικό ποσό που εισέπραξε από αυτούς, αγκυροβόλησε «κακοβούλως» στο λιμάνι της Καλλίπολης, προσδοκώντας καλύτερη ανταμοιβή από τους Τούρκους για την παράδοση των επιφανών Βυζαντινών. Η απληστία του εν λόγω άνδρα επέφερε τον αποτροπιασμό του Παλαμά, καθότι, πέρα από την προδοτική συμπεριφορά, ο ίδιος και οι σύντροφοί του υπέφεραν από δουλεία, γύμνωση, στέρηση των αναγκαίων και σωματική κάκωση κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στη Λάμψακο, όπου οδηγήθηκαν αρχικά. Αναφορικά με τον κλασικό ισχυρισμό των Τούρκων σχετικά με την ανωτερότητα του Ισλάμ, ο Παλαμάς τους υπενθυμίζει πως εκείνοι αγνοούσαν ότι ο κόσμος τελούσε υπό την επήρεια του πονηρού, το οποίο βρισκόταν στους κακούς, στους δούλους και στη γεινίαση με όσους εκβίαζαν με όπλα. Και σε αυτό κείμενο επιρρώνεται για πολλοστή φορά η στερεότυπη εικόνα των πολεμοχαρών μουσουλμάνων της Μ. Ασίας που, αν και επικρατούσαν εις βάρος των Βυζαντινών, ουδεμία σύνδεση είχαν με τη Θεία Χάρη. Απεναντίας οι αλλόθρησκοι λόγω της μη πίστης τους στον Χριστό οδηγούνταν στην ακολασία, στην αρρενομανία, στους ανδραποδισμούς, στις λεηλασίες, στις αρπαγές, στις μοιχείες και είχαν αδόκιμο νου, ζώντας «θεομίσως», «ἀπανθρώπως» και «αἰσχυρῶς». Επιπλέον, κατά τον Παλαμά, δεν ήταν πρωτότυπο φαινόμενο η πορεία του

---

⁸⁹⁶ Κυδώνης, *Κατὰ Μαχουμέθ*, col. 1105.

Προφήτη με τη χρήση μάχαιρας από την Ανατολή ως τη Δύση, αφού ανάλογα κατορθώματα είχε πραγματοποιήσει στην αρχαιότητα ο Μέγας Αλέξανδρος με τη διαφορά ότι αυτός εκστράτευε από τη Δύση προς την Ανατολή.⁸⁹⁷ Τέλος στη διάλεξή του με τους εξισλαμισμένους Χιόνες⁸⁹⁸ ο ιεράρχης αναιρεί τις αντιλήψεις των συνομιλητών του για τη φύση του Ιησού και τεκμηριώνει την άρνηση των χριστιανών να λατρέψουν τον Μωάμεθ, διότι οι μουσουλμάνοι, αν και τιμούσαν τον Χριστό σαν Λόγο Θεού, δεν ενστερνίζονταν τα διδάγματά του.⁸⁹⁹

Θα ήταν όμως καλό να σταθούμε και στην παραμονή του ιεράρχη στην Προύσα, όπου πληροφορούμαστε από τον ίδιο τα τεκταινόμενα της συνάντησής του με τον «κράτιστο ἡγεμόνα τῶν βαρβάρων» και «μεγάλο ἀμηρᾶ», Ορχάν και τους «περιεστώτες ἄρχοντες». Με τη χρήση των συγκεκριμένων προσδιορισμών φαίνεται να αποδίδει σεβασμό στην οθωμανική αρχή αλλά να υποβαθμίζει τους μουσουλμάνους υπηκόους του σουλτάνου στο επίπεδο των «βαρβάρων». Η υψηλή κοινωνική θέση του Ορχάν έπαιξε ρόλο στον τρόπο που τον χαρακτήριζε ο Βυζαντινός θεολόγος, στάση την οποία υιοθετούσε και ο Καντακουζηνός. Ο αυτοκράτορας ουκ ολίγες φορές υποτιμούσε τα κατώτερα στρώματα των μουσουλμάνων και σεβόταν την άρχουσα τάξη τους. Βέβαια, προς υπεράσπιση του Παλαμά, στους χαρακτηρισμούς του για την τουρκική ελίτ συγκαταλέγεται και η λέξη «τύραννος» για τον εγγονό του σουλτάνου ονόματι Ισμαήλ, πιθανώς εξαιτίας των θεολογικών του τοποθετήσεων. Ο Παλαμάς στη διάρκεια της συνδιαλλαγής του με την ύπατη αρχή των Τούρκων και τους μουσουλμάνους θεολόγους, παρά τη δυσμενή θέση του, έθεσε χωρίς φόβο τη χριστιανική κοσμοθεωρία και απέκρουσε τις προσπάθειες εκείνων να τη διαστρεβλώσουν.⁹⁰⁰

Ο Ιωσήφ Βρυνένιος, λόγιος μοναχός και ρήτορας του 15^{ου} αιώνα, παραδίδει στο αναγνωστικό κοινό το σύγγραμμά του με τίτλο «Μετά τινος Ἰσμαηλίτου διάλεξις» και βασική θεματολογία το τριαδικό δόγμα, την ενσάρκωση του Κυρίου και το απολυτρωτικό έργο Του την ημέρα της Κρίσης. Στην πραγματεία, συνομιλητής του χριστιανού σοφού είναι ένας *ταλασιμάνης* (μουσουλμάνος διδάσκαλος-ιεροκήρυκας).

⁸⁹⁷ Παλαμάς, *Ἐπιστολή πρὸς τὴν ἑαυτοῦ Ἐκκλησίαν*, σ. 121₁₋₁₁, 120₂₀₋₂₆, 123₁₋₁₉, 134₁₋₁₁, 125₉₋₁₃, 137₁₃₋₁₇· ο ίδιος, *Ὅτε ἔαλω*, σ. 146₁₆₋₂₀.

⁸⁹⁸ Για την προέλευσή τους, βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Σύγγραμματα*, τ. 4, σ. 58-60· Φιλόθεος Κόκκινος, *Λόγος εἰς ἅγιον Γρηγόριον Παλαμᾶν*, σ. 535₁₁₋₁₉, 537₂₁₋₃₁.

⁸⁹⁹ Παλαμάς, *Διάλεξις πρὸς Χιόνας*, σ. 156₃₀₋₃₅, 158₁₅₋₃₉, 161₃₁₋₄₁· WITTEK, «Χιόνες», σ. 423.

⁹⁰⁰ Παλαμάς, *Ἐπιστολή πρὸς τὴν ἑαυτοῦ Ἐκκλησίαν*, σ. 127₁₄₋₁₈, 129₁₄₋₁₅.

Η παρουσιασμένη μορφή του *ταλασιμάνη* με στοιχεία ευγένειας και φιλομάθειας και η έλλειψη χλευασμού στο Ισλάμ συγκροτούν στοιχεία που αναβιβάζουν το διαμέτρημα του κειμένου, κερδίζοντας σε αντικειμενικότητα και προσδίδοντας ταυτόχρονα μεγαλύτερη βαρύτητα στα χριστιανικά επιχειρήματα. Ορισμένοι αρνητικοί προσδιορισμοί προς το πρόσωπο του μουσουλμάνου ιεροκήρυκα (ἄπιστος, πλάνος, ἄσεβης), εναλλάσσονταν βάσει του κατά πόσο αμαρτωλή-άσεβης ήταν η κριτική του στο ορθόδοξο δόγμα, προβάλλοντας τον βαθμό ανοχής της χριστιανικής πλευράς απέναντι στο Ισλάμ. Την Ὑστερη περίοδο τα θεολογικού περιεχομένου συγγράμματα στρέφονταν στην επεξήγηση του ζέοντος ερωτήματος της βυζαντινής κοινωνίας (που ήταν παράλληλα και θεμελιώδους σημασίας για την τουρκική-μουσουλμανική πλευρά) σχετικά με το γιατί ηττόταν μια χριστιανική αυτοκρατορία από τους σκιαγραφημένους ως μαρούς οπαδούς, μιας διαβολικής και βίαιης αίρεσης. Η αυτοκρατορία με την πολιτική της δράση και οι εκκλησιαστικοί παράγοντες όπως ο Βρυέννιος δια της πνευματικής-φιλοσοφικής οδού προσπαθούσαν να διατηρήσουν ακέραιη την πίστη του χριστιανικού ποιμνίου και να αποτρέψουν τον προσηλυτισμό στο Ισλάμ. Ο «ἄπιστος» έθετε ευθέως το προαναφερθέν ερώτημα στον σοφό χριστιανό και επιπλέον επεδίωκε να σπείρει την αμφιβολία στους χριστιανούς αφενός για τη Θεία μέριμνα προς εκείνους και αφετέρου για την υπερτέρηση της θρησκείας τους έναντι του Ισλάμ. Η απάντηση που έλαβε στηριζόταν στο πεπερασμένο της ύπαρξης, δηλαδή στην αδυναμία της να συλλάβει τη θεία βούληση και άρα να αντιληφθεί τα τεκταινόμενα πέρα από τα στενά ανθρώπινα μέτρα, καταδεικνύοντας έτσι το άτοπο του ερωτήματος του συνομιλητή του, επιχειρήματα που εντοπίζουμε και στο σύγγραμμα του Μακάριου Μακρή. Κατά την ολοκλήρωση του διαλόγου, η βυζαντινή αντιρρητική/απολογητική φέρεται να έπεισε τον *ταλασιμάνη* να εντρυφήσει στο ορθόδοξο δόγμα και δη εκείνος αποκάλυψε ότι η μητέρα του ήταν χριστιανή. Η τελευταία αποκάλυψη δεν προστέθηκε τυχαία από τον Βρυέννιο, θέλοντας μάλλον να κάνει μια νύξη στο φαινόμενο των ρευστών θρησκευτικών ταυτοτήτων ή στο ενδιαφέρον των εξισλαμισθέντων για την παλαιά τους θρησκεία.⁹⁰¹

Ο Μακάριος Μακρής (1382/3-1431) ήταν μοναχός στο Άγιο Όρος και υπήρξε ηγούμενος της Μονής του Παντοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη, μέγας πρωτοσύγγελος και πνευματικός του Μανουήλ Β΄. Ο Ιωάννης Ζ΄ του ανέθεσε

⁹⁰¹ Βρυέννιος, *Μετά τινος Ίσσηλίτου διάλεξις*, σ. 144, σ. 171²⁹⁷⁻²⁹⁸, 178⁴⁸⁶⁻⁴⁹⁰, 178⁴⁹⁹⁻⁴⁹³, 183⁶¹⁰⁻⁶¹⁴, 193⁹¹¹⁻⁹¹². Μακρής, *Λόγος*, αρ. 4, §35, σ. 298¹⁻³. TURAN, «The Medieval Turks», σ. 84.

αποστολή πρεσβευτή, μαζί με τον μεγάλο στρατοπεδάρχη Μάρκο Ιαγάρη, προς τον πάπα Μαρτίνο Ε΄ το 1430. Επιστρέφοντας από την εν λόγω αποστολή απεβίωσε στην Κωνσταντινούπολη το 1431. Η ελεγγεία του Μακαρίου Μακρή γράφτηκε πριν τη Σύνοδο της Φλωρεντίας (1438-9) και προπαγάνδιζε την Ένωση των Εκκλησιών.⁹⁰² Ο μοναχός, επηρεασμένος και αυτός από τα πρότυπα του Ισίδωρου Γλαβά, του Μανουήλ Β΄, του Ρικόλντο-Κυδώνη και του Κριτόβουλου,⁹⁰³ προβαίνει στην προειδοποίηση για την αποχώνωση από την ενδοτικότητα στις απολαύσεις και αφιερώνει ένα μεγάλο τμήμα του έργου του στους «σκανδαλιζόμενους», δηλαδή στους Βυζαντινούς που ελκύνονταν από τις διδαχές του Ισλάμ. Η παραμονή στην ορθή πίστη έπρεπε να είναι ακλόνητη ανεξαρτήτως της θλίψης, των λιμών και των διωγμών που υφίσταντο οι Βυζαντινοί. Ο ενδεχόμενος εξισλαμισμός των χριστιανών θα τους οδηγούσε στα τάρταρα και το αιώνιο σκότος, γι' αυτό άλλωστε ο συγγραφέας τους προετοίμαζε ψυχολογικά για τη μελλοντική θυσία για την πίστη τους και τη μετά θάνατον μακαριότητα. Είναι σημαντικό να δούμε πως είτε πρόκειται για την κρίση πεπαιδευμένων εκκλησιαστικών παραγόντων του 15^{ου} αιώνα είτε προγενέστερων Βυζαντινών συγγραφέων κοινή διαπίστωσή τους εξακολουθούσε να είναι η επεκτατική-ωφελιμιστική πολιτική των Τούρκων στα εναπομείναντα βυζαντινά εδάφη και όχι οποιοδήποτε θρησκευτικό κίνητρο. Ο Μακρής γίνεται περισσότερο συγκεκριμένος δίνοντας ένα σχόλιο υψηλής πολιτικής βαρύτητας εξηγώντας πως οι Τούρκοι βασιζόνταν στον πλουτισμό από την εκμετάλλευση των ταλαίπωρων, δηλαδή τα κίνητρα για τις βάνουσες πράξεις τους ήταν καθαρά υλιστικά. Από τη βυζαντινή σκοπιά, τα μουσουλμανικά ιδεώδη ακόμα και στον 15^ο αιώνα θεωρούνταν ως μοχλός για την επεκτατική τους πολιτική. Τέλος, ο συγγραφέας συμπληρώνει πως όσοι είχαν ήδη εξισλαμιστεί τους περίμενε η αισχύνη των διαβόλων και η κόλαση. Η επίμονη έμφαση στην αιώνια τιμωρία, αν αλλαξοπιστούσαν, ήταν το έσχατο επιχείρημα αποτροπής των Βυζαντινών από μια τέτοια πράξη, καθώς δεν διαγραφόταν η προοπτική ανατροπής των διαφαινόμενων ως πολιτικών τετελεσμένων και αναπόφευκτα πλησίαζε η πολιτικο-κοινωνική συνύπαρξη με τον τουρκικό παράγοντα.⁹⁰⁴

⁹⁰² ARGYRIOU, *Macaire Makrès et l'islam*, σ. 1-5, 26.

⁹⁰³ Για τις απόψεις των Βυζαντινών συγγραφέων περί της υλιστικής-μη πνευματικής αντίληψης της μουσουλμανικής θρησκείας και των Τούρκων, βλ. σ. 186-187, 206-207, 271-272, 284-285, 340-350 της παρούσας διατριβής.

⁹⁰⁴ Μακρής, *Λόγος*, αρ. 1, σ. 239⁵⁻¹⁰, 240⁸⁻⁹, 241⁴⁻¹², 242²⁻¹¹, 243¹⁻¹², §17, σ. 243¹⁻⁵, 246⁷⁻¹⁰, §46, σ. 248¹⁻⁷, §32, αρ. 2, σ. 265¹⁻⁵, §34, αρ. 4, σ. 297²⁻⁶, §37, σ. 298¹⁻⁵.

Το ιδεώδες της θυσίας της ανθρώπινης ζωής υπέρ των χριστιανικών δοξασιών το συναντάμε εύλογα και στα αγιολογικά κείμενα της Ύστερης Περιόδου. Σκοπός τους ήταν η ανύψωση του ηθικού των χριστιανών, η αποτροπή των εξισλαμισμών και η πνευματική ανακούφιση, ειδικά στα ζοφερά χρόνια των τελευταίων αιώνων της αποδεκατισμένης αυτοκρατορίας. Οι βίοι των νεομαρτύρων που έδρασαν κατά την Παλαιολόγεια περίοδο αποτελούσαν απτές αποδείξεις της δύναμης της πίστης έναντι των προκλήσεων των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας. Στον βίο του νέου μάρτυρα Νικήτα, με αφορμή το μαρτύριό του στην οθωμανοκρατούμενη Νύσσα, εντάσσονται πληροφορίες για το ραμαζάνι. Για τον συγγραφέα του βίου, Θεόδωρο Μουζάλωνα, αυτή η μουσουλμανική γιορτή νηστείας προσλαμβάνεται ως αντιφατική από τη στιγμή που ο Προφήτης Μωάμεθ ενστερνιζόταν ασέλγειες, γαστριμαργίες και φιληδονίες, άποψη την οποία φέρονταν να είχαν ασπαστεί ο άγιος και η συνοδεία του, όταν αρνήθηκαν να τηρήσουν το ραμαζάνι. Η αντίδρασή τους, μετά τη σύλληψή τους από τις τουρκικές αρχές, ήταν ειρωνική και γενναία ταυτόχρονα, αφού δεν δίστασαν να ομολογήσουν ότι πολλοί κάτοικοι της «περσικής χώρας» ακολουθούσαν τις χριστιανικές παραδόσεις, επαληθεύοντας δηλαδή το φαινόμενο του κρυπτοχριστιανισμού σε τουρκικά εδάφη. Ο Νικήτας, παρά την προπαγάνδα των Τούρκων, μαρτύρησε για την πίστη του μετά από φρικτά βασανιστήρια, σε αντίθεση με τους συντρόφους του που υπέκυψαν στους «έναντίους».⁹⁰⁵ Το φαινόμενο των κρυπτοχριστιανών συναντάται και στον βίο του αγίου Θεοδώρου του Νέου. Σύμφωνα με τον συντάκτη του βίου, ο άγιος καταγόταν από Αδριανουπολίτες γονείς και μαρτύρησε τον 14^ο αιώνα. Σε μικρή ηλικία, κατά τη διάρκεια μιας επιδρομής των Τούρκων, απήχθη στα Μελάγινα της Μ. Ασίας, όπου και εξισλαμίστηκε. Όντας ενήλικος επιθυμούσε να επανέλθει στην Ορθοδοξία και συμβουλευτήκε έναν πρεσβύτερο, ο οποίος τον παρότρυνε να επανέλθει στα Μελάγινα. Ο Θεόδωρος «τήν τῆς σαρκὸς ἀσθένειαν εὐλαβούμενος» δεν ομολόγησε αμέσως την πίστη του, αλλά όταν κάποιος τον πρόδωσε υπεραμύνθηκε του Χριστιανισμού, χωρίς να υποκύψει στις δελεαστικές προτάσεις και τις απειλές των Τούρκων. Έτσι, καταδικάστηκε σε θάνατο δια πυρός και τα θαυματουργά λείψανά του μεταφέρθηκαν σε ναό της πόλης. Επίσης, η προσθήκη αναφορών για κρυπτοχριστιανούς σε τέως βυζαντινά εδάφη περνούσε και το παρηγορητικό μήνυμα περί διατήρησης της παλαιάς θρησκείας από κατ' επίφαση

⁹⁰⁵ HALKIN, «L' éloge du néomartyr Nicéas», σ. 132₁₃₅₋₁₄₄, 133_{155-172,180-198}, 134₁₉₉₋₂₁₇, 136₂₇₇₋₂₈₈, 137₃₁₈₋₃₃₀. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον μαρτυρικό θάνατο ως μέσο επίτευξης της αγιότητας κατά την Παλαιολόγεια εποχή, βλ. ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, *Γράφοντας ιστορία με τους αγίους*, σ. 65-68.

εξισλαμισθέντες ακόμα και σε εδάφη αλλότριων κατακτητών. Τέλος, εξάγεται το συμπέρασμα ότι ακόμα και αν κατακτιούνταν μια βυζαντινή περιοχή, δεν έσβηνε μεμιάς το βυζαντινο-χριστιανικό αποτύπωμα.⁹⁰⁶

Στους βίους αγίων οι συγγραφείς τους καταπιάνονται και με το συχνό φαινόμενο (από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα κ. εξ.) της διατάραξης της μοναστικής ζωής εξαιτίας των πειρατικών τουρκικών επιδρομών στο Άγιον Όρος. Περιστατικά αιχμαλωσίας και κακουχιών των μοναχών από τους Τούρκους πρωταγωνιστούν σε αυτό το είδος των πηγών. Δεδομένης της αδυναμίας της βυζαντινής πλευράς να αντιδράσει αποτελεσματικά στο συγκεκριμένο πρόβλημα, όπως δηλώνει ευθαρσώς ο Φιλόθεος Κόκκινος, συντάκτης του βίου του Γερμανού του αγιορείτου, δεν προξενεί εντύπωση ακόμα και η παρότρυνση από τον ίδιο τον Ανδρόνικο Β΄ προς τους αγιορείτες μοναχούς να μεταβούν σε μονές-φρούρια ή ακόμα καλύτερα μέσα στις πόλεις, ώστε να σωθούν από τις πειρατικές επιδρομές του 1325. Τα αίτια των επιθέσεων στην κοιτίδα του Ησυχασμού, δηλαδή τον Άθωνα, δεν απομακρύνονταν από το κλασικό μοτίβο της μετάθεσης των προβλημάτων της αυτοκρατορίας στις αμαρτίες των υπηκόων της. Οι προσδιορισμοί για τους Τούρκους ήταν συνήθως αναχρονιστικοί, παραδείγματος χάρη, «ἄθεοι», «Ἀγαρηνοί», «Ἀχαιμαινίδες», «Ἰσμαηλίται», χωρίς όμως, αυτό να στερεί οτιδήποτε από την ιστορική αξία των γλαφυρών μαρτυριών για τα πεπραγμένα των ληστών-εισβολέων. Ένας από τους πιο πλούσιους σε πληροφορίες βίος για τα πολιτικά δρώμενα της εποχής του, αυτός του Αγίου Μαξίμου του Κausοκαλυβίτη (≈1300-1375),⁹⁰⁷ καταπιάνεται με τα «σκάνδαλα», τους εμφυλίους πολέμους, την αποστασία (δηλαδή, την εξέγερση του Ιωάννη Ε΄), τη μοναστική κουρά του Καντακουζηνού και φυσικά με το εξέχον ζήτημα των τουρκικών «κακώσεων» στην αυτοκρατορία και στο Άγιον Όρος. Οι πυκνές επιδρομές των Τούρκων στις μοναστικές κοινότητες ανάγκαζε τους μοναχούς να κατευθυνθούν στα βουλγαρικά εδάφη, στην Παρορία, όπου ο τσάρος Ιβάν-Αλέξανδρος (1331-1371) απειλούσε σφοδρώς τους «λωπυδύτες» και ληστές που «πείραζαν» τους δούλους του Θεού.⁹⁰⁸

⁹⁰⁶ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Θεοδώρου», σ. 207-208· ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, *Γράφοντας ιστορία με τους αγίους*, σ. 27.

⁹⁰⁷ PLP: αρ. 16810· TALBOT, «Saints' Lives in the Palaeologan Period», σ. 16.

⁹⁰⁸ HALKIN, «Saint Niphon», σ. 20¹⁻¹³, 26¹⁵· Κάλλιστος Α΄, *Βίος τοῦ Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτου*, L225 r, σ. 112· HALKIN, «S. Maxime le Kausokalybe», σ. 58¹⁻⁶, 92³⁰⁻³², 93³⁻¹¹, 94²⁻¹⁰, 95³⁻⁷· Φιλόθεος Κόκκινος, *Βίος ὁσίου Γερμανοῦ*, σ. 142⁵⁷⁻⁵⁸, 143⁵⁹⁻⁶⁰· οἰδῖος, *Λόγος εἰς ἅγιον Γρηγόριον Παλαμᾶν*, σ. 452³⁻¹¹· Φιλόθεος Σηλυβρίας, *Λόγος εἰς τὸν ὄσιον Μακάριον*, σ. 49· ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Πειρατές και ασκητές», σ. 230-231· ZACHARIADOU, «Holy war in the Aegean», σ. 212-225· AHRWEILER, «Course et piraterie», σ. 7-29.

Η μετακίνηση των αγιορειτών μοναχών προς ασφαλέστερα σημεία ήταν κοινός τόπος στις βιογραφίες των αγίων. Όπως ορθά επισημαίνει η Σοφία Μεργιαλή-Σαχά στο έργο της «Γράφοντας ιστορία με τους αγίους. Από την κοινωνία αγίων στην κοινωνία των Παλαιολόγων (1261 - 1453)» η αέναη και επίπονη μετακίνηση και περιπλάνηση των αγίων (*peregrinatio religiosa*) γίνεται το κυρίαρχο μοναστικό ιδεώδες κατά την Παλαιολόγεια εποχή.⁹⁰⁹ Ο ησυχαστικός κύκλος του Γρηγορίου του Σιναΐτη (ο οποίος περιλάμβανε μεταξύ άλλων τον Γερμανό αγιορείτη, τον Ρωμόλο μοναχό, τους μετέπειτα πατριάρχες Ισίδωρο, Κάλλιστο, Γρηγόριο Παλαμά, και άλλα εξέχοντα πρόσωπα), περί το 1325, περιπλανιόταν στη Βαλκανική χερσόνησο (Παρορία, Ζαγορά, Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη) και φρόντιζε να εγκαταλείπει τα μέρη που κινδύνευαν από τον «κάκιστο καὶ μυσαρὸ γείτονα». Ο Ησυχαστής μοναχός Ρωμόλος (1300-1375), για παράδειγμα, βίωσε τις τουρκικές επιδρομές κατά την παραμονή του στο Άγιον Όρος και έτσι μαζί με άλλους μοναχούς κατέφυγαν στη Ζαγορά. Ύστερα, εξαιτίας του φθόνου των «πλησίως οϊκούντων» μοναχών επέστρεψε εκ νέου στον Άθωνα. Ο συγγραφέας του έργου παραδίδει την αγανάκτηση του αγίου για τον μεγάλο αριθμό αγιορειτών, προερχόμενων κυρίως από κοινόβια, που συνέρρεαν για να επωφεληθούν από τις διδαχές του, στερώντας του το προνόμιο της απομόνωσης και της μοναχικής προσευχής στον Θεό. Βέβαια, ως έναν βαθμό δικαιολογεί τη στάση τους επιρρίπτοντάς την στη νεότητα κάποιων εξ αυτών. Άρα, ίσως δικαιώνεται ετεροχρονισμένα ο Αθανάσιος Α΄ για τις περιττές «κοσμικότητες» ορισμένων μοναχών. Η επιστροφή του Ρωμόλου στο Άγιον Όρος διακόπηκε εκ νέου μετά τον θάνατο του δεσπότη Ιωάννη Ούγκλεση της Σερβίας (1365-1371) από τους Τούρκους, στη μάχη της Μαρίτσας. Έτσι, δημιουργήθηκε ένα νέο κύμα φυγής αγιορειτών, αυτή τη φορά προς την Αυλώνα. Εκεί, πολλοί κοσμικοί και μοναχοί επωφελούνταν από τα διδάγματά του Ρωμόλου, αφήνοντας πίσω τα αμαρτήματά τους. Ο άγιος προφύλασσε τον εαυτό του φεύγοντας εγκαίρως από το μέρος της εγκαταβίωσής του, όταν αυτό δεχόταν επιθέσεις από τους Τούρκους. Η συνεχής μετακίνησή του κατανοούνταν από τον βιογράφο του λόγω του πνευματικού-ηθικού έργου που προσέφερε ο Ρωμόλος σε όσους προσέρχονταν σε αυτόν. Σε άλλον έναν βίο, και συγκεκριμένα σε αυτόν του Αθανασίου του Μετεωρίτη, επιβεβαιώνονται οι δυσχέρειες των αγιορειτών από τις θαλάσσιες επιθέσεις των «κουρσάρων» στον Άθωνα και η συνακόλουθη αναχώρηση των πρώτων στη Βέροια και έπειτα στα Μετέωρα, στη σκήτη των Σταγών. Τέλος, στο

---

⁹⁰⁹ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, *Γράφοντας ιστορία με τους αγίους*, σ. 101-102.

κείμενο εξιστορείται επίσης η ερήμωση της Θεσσαλονίκης από τον στρατό του Μουράτ Α΄ κατά τη διάρκεια της αποτυχημένης επίθεσής τους, από στεριά και θάλασσα, το 1381.⁹¹⁰

Ο βίος του αγίου Σάβα του Νέου, γραμμένος από τον Φιλόθεο Κόκκινο, εκτός από τις τουρκικές επιδρομές στην αυτοκρατορία επί Ορχάν, πραγματεύεται και τα γεγονότα του δεύτερου βυζαντινού εμφυλίου, χωρίς να παίρνει θέση για την ανάμειξη των Τούρκων σε αυτόν. Το ιδιαίζον φαινόμενο στον συγκεκριμένο βίο είναι η διήγηση ενός περιστατικού στην Ιερουσαλήμ με πρωταγωνιστές τον άγιο και έναν «Ίσμαηλίτη». Εκεί, ο άγιος παραχώρησε τη θέση του πάνω στην κάμηλο σε έναν «Ίσμαηλίτη» κατά τη κοινή και μακρά οδοιπορία τους και ο δεύτερος θαμπωμένος από την αρετή και την ταπεινοφροσύνη του Σάβα, κατέστη οπαδός του. Ο συντάκτης του βίου, ως ιεράρχης υψηλού μορφωτικού επιπέδου, αναγνωρίζει τη σύνεση και την ορθή γνώμη του μουσουλμάνου, υπογραμμίζοντας όμως τη βαρβαρική καταγωγή του. Σχεδόν επιδερμικά, με μόνο επιχείρημα την αβρότητα και την αλληλεγγύη του αγίου στη συνάντηση με έναν αλλόθρησκο, προσπαθεί να τονώσει το θρησκευτικό αίσθημα των χριστιανών και να πείσει τους αναγνώστες του έργου του πως ο δεύτερος ακολούθησε τον Ορθόδοξο άνδρα σαν υπηρέτης. Επιπλέον, η φήμη του αγίου είχε εξαπλωθεί στην περιοχή λόγω των χαρισματικών ομιλιών και των θαυμάτων του και οι «Ίσμαηλίται» «τοῖς ὑπὲρ ἐκείνου λεγομένοις μεθ' ἡδονῆς προσετίθεντο». Ακόμα, ενδιαφέρον διεγείρει η διήγηση της πολιτικής κατάστασης της αυτοκρατορίας την περίοδο του δεύτερου εμφυλίου (1341-1347), με εστίαση πρωτευόντως στην Ησυχαστική έριδα και δευτερευόντως στην τουρκική επέλαση, στοιχείο που υπάρχει και στον βίο του αγίου Ισιδώρου, γραμμένο επίσης από τον Φιλόθεο Κόκκινο. Εναργέστερα, στον βίο του αγίου Ισιδώρου δίνεται περισσότερη έμφαση στη σπίλωση των ομόθρησκων αντι-ησυχαστών (και κυρίως του Ιωάννη Καλέκα, του Γρηγόριου Ακίνδυνου και του Βαρλαάμ Καλαβρού) και παραμελείται το φλέγον ζήτημα των Τούρκων, στο οποίο απλώς γίνονται ελάχιστες μνείες χωρίς περαιτέρω εμβάθυνση.⁹¹¹

⁹¹⁰ HALKIN, «Saint Romylos», σ. 126²⁵⁻³¹, 129¹⁻¹⁰, 130¹¹⁻²⁶, 130¹⁻³, 131²⁰⁻³⁸, 132⁴²⁻⁴³, 142¹², 143¹⁻²⁰. Φιλόθεος Κόκκινος, *Βίος αγίου Ισιδώρου*, σ. 354.2-5. Φιλόθεος Κόκκινος, *Λόγος εἰς ἄγιον Γρηγόριον Παλαμᾶν*, σ. 452.3-11. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Ὁ Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης*, σ. 104, 124. ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ, *Ἀντωνίου Λαρίσης Ἐγκώμιο*, σ. 62¹¹⁶⁻¹²⁰.

⁹¹¹ Φιλόθεος Κόκκινος, *Βίος αγίου Σάβα*, σ. 164²⁶⁻²⁷, 184²⁵⁻²⁸, 218¹²⁻³², 219⁵⁵⁻⁵⁶, 237³¹⁻³⁶, 287¹⁸⁻²³, 290²⁰⁻³¹, 397-302. ο ίδιος, *Βίος αγίου Ισιδώρου*, σ. 359⁴, 360⁵⁻¹⁶, 387⁵⁶⁻⁶³. ΠΑΝΩΤΗΣ, *Τό Συνοδικόν τῆς Ἐκκλησίας*, σ. 332, 334. Μ. ΜΙΤΡΕΑ, *A Late-Byzantine Hagiographer: Philotheos Kokkinos and His Vitae of Contemporary Saints*, (ιδ. διατρ.), Edinburgh, 2017, σ. 77. ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, *Γράφοντας ιστορία με τους αγίους*, σ. 103.

Στα τέλη του 14^{ου} ως τα μέσα του 15^{ου} αιώνα οι εντονότερες πιέσεις για την ένωση των δύο Εκκλησιών, με την προϋπόθεση στρατιωτικής συνδρομής της Δύσης προς αποσόβηση της οθωμανικής απειλής, άμβλυναν περισσότερο τον τεταμένο κλίμα εντός της βυζαντινής κοινωνίας. Όψεις αυτού του διχασμού θα εξεταστούν πάραυτα μέσα από κείμενα εκκλησιαστικών παραγόντων, ενωτικών και μη. Ο Μανουήλ Καλέκας, μοναχός, θεολόγος και μαθητής του Δημητρίου Κυδώνη, στην επιστολογραφία του καταφέρεται εναντίον της Δύσης για τη μη τελεσφόρηση⁹¹² της στρατιωτικής αρωγής της προς την αυτοκρατορία την και κυρίως για τις μάταιες ελπίδες περί κινητοποίησης των χριστιανικών δυνάμεων κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης από τον Βαγιαζήτ (1393-1402). Ο ίδιος σε μία επιστολή του προς τον Iacobo Angeli Florentino,⁹¹³ Ιταλό Ουμανιστή, γνώστη της ελληνικής παιδείας και σχετιζόμενο με τον πάπα Αλέξανδρο Ε΄, εκφράζει τη δυσαρέσκειά του για τις αναιμικές προσπάθειες των Ιταλών να ολοκληρώσουν το όραμα της ένωσης των δύο Εκκλησιών, και να ευοδωθούν οι διπλωματικές κινήσεις του Μανουήλ Β΄. Ωστόσο, η απογοήτευσή του από τους Λατίνους δεν σημαίνει ότι αφήνει άνευ κριτικής μια μερίδα «άνοήτων» (Ησυχαστών-ανθωνωτικών), οι οποίοι με «άναισθησία» και πολεμώντας την αλήθεια, επιδίδονταν σε «άλλοκοτες» θεολογικές ερμηνείες παρά την ελλοχεύουσα τουρκική απειλή. Με πικρία ο επιστολογράφος διαπιστώνει: «δοκοῦσι μὲν οἱ ἡμέτεροι πρὸς ἑαυτοὺς στασιάζειν καὶ κατεσθίειν ἀλλήλους, οὐ δύνασθαι μηδὲ καθ' ἑαυτοὺς συμφωνεῖν, οὓς οὐκ ἔχουσι πολεμίους ἐφ' αὐτοὺς προκαλεῖσθαι, οὐ ὄραν πρὸς ἅπερ ὁ καιρὸς ἀπαιτεῖ...». Γι' αυτόν, αυτοί οι κοντόφθαλμοι και άφρονες, επί της ουσίας, Βυζαντινοί δεν είχαν πρόθεση συνεννόησης-συζήτησης με τη δυτική Εκκλησία, πιστεύοντας ότι υπερείχαν των πάντων, εξαιτίας της επικίνδυνης αβελτηρίας της υπερηφάνειάς τους. Η πολιτική τους αδράνεια και η αντίληψή τους περί ανωτερότητας των Βυζαντινών-Ορθοδόξων σε κάθε πτυχή της ζωής σε σχέση με τους Δυτικούς επέφεραν τη διάσταση των Εκκλησιών. Τα επιχειρήματα της κενοδοξίας, της αλαζονείας και του πολιτικού παρωπιδιτισμού των Ησυχαστών-ανθωνωτικών τα συναντήσαμε άλλωστε και στην Ιστορία του Δούκα. Στη δεύτερη απολογία του προς τους εκκλησιαστικούς του αντιπάλους ο Μανουήλ Καλέκας ομολογούσε την πίστη του στο δόγμα της Αγίας Τριάδας και αντιδρούσε σφόδρα στα διδάγματα του Ησυχασμού, τα οποία θεωρούσε

⁹¹² Βλ. σ. 206-208 της παρούσας διατριβής.

⁹¹³ GARIN, *Italian Philosophy*, σ. 170· WEISS, *Medieval Humanist Greek*, σ. 263.

αλλόκοτα όπως άλλωστε και τις μεθόδους πειθούς των Παλαμιτών που στηρίζονταν στη βία και απειλές.⁹¹⁴

Ο πυρήνας της κοσμοθεωρίας των ανθενωτικών (είτε πρόκειται για εκκλησιαστικούς είτε για κοσμικούς) συμπυκνώνεται στην επιστολογραφία του Θεόδωρου Γαζή. Ο λόγιος τάσσεται ολοκληρωτικά υπέρ της ένωσης των Εκκλησιών και το 1451 καυτηριάζει την αδιάλλακτη και περιττή στάση των Βυζαντινών που επέμεναν «ἀπρονοήτως» σε δογματικά ζητήματα περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος, την ίδια ώρα που κινδύνευε η αυτοκρατορία και εκείνοι πίστευαν πως λόγω της παρούσας «ήσυχίας»,⁹¹⁵ δεν κινδύνευαν οι βυζαντινές πόλεις. Στην αλληλογραφία του γίνεται αυστηρός απέναντι στους Βυζαντινούς και τους πολιτικούς τους χειρισμούς τους, κατηγορώντας τους για αυτοκαταστροφή, αν και θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν μέσω της αναντίρρητης ένωσης των Εκκλησιών τη μόνη βοήθεια που διέθεταν, δηλαδή τη στρατιωτική συνδρομή από τα χριστιανικά έθνη που τελούσαν υπό την επιρροή του πάπα Νικολάου Ε΄. Επίσης, πίεζε τη βυζαντινή πλευρά να προβεί άμεσα στην ολοκλήρωση της ένωσης, ειδικά «δικαιότατ' ἂν παρ' οὐδενὸς ἐλέου τυγχάνοιεν οὐδενὸς», καθότι θα ήταν μοιραίο για την αυτοκρατορία να αφήσει ανεκμετάλλευτη την ιστορική συγκυρία ύπαρξης ενός φιλέλληνα, μορφωμένου και ζηλωτή της παλιάς δόξας των Ρωμαίων, πάπα, που προθυμοποιούνταν χωρίς περιστροφές να απελευθερώσει τις ελληνικές πόλεις, αν προχωρούσε το θέμα της ένωσης. Τον Οκτώβρη του 1451 ο Γαζής μετέφρασε την επιστολή του πάπα προς τον Κωνσταντίνο ΙΑ' Παλαιολόγο, με την οποία ζητούσε να τεθεί σε εφαρμογή η ένωση των Εκκλησιών και να αποκατασταθεί στο θρόνο ο πατριάρχης Γρηγόριος Γ΄ Μαμμής, που είχε καταφύγει στη Ρώμη, ήδη από τον Αύγουστο του ίδιου έτους, μετά την καθαίρεσή του.⁹¹⁶

Την πίστη του στην ομόνοια στους κόλπους της χριστιανοσύνης διατυπώνει στην επιστολογραφία του και ο μητροπολίτης Νίκαιας Βησσαρίων. Αυτός έκρινε ως απαραίτητη την άρση της εχθρότητας των δύο Εκκλησιών, γιατί προξενούσε τον

---

⁹¹⁴ Καλέκας, *Επιστολαί*, αρ. 81, σ. 284₁₆₋₃₁, αρ. 83, σ. 288₃₄₋₃₆, 289₈₈₋₉₆· ο ίδιος, *Apologia I*, σ. 314₂₃₀₋₂₃₁, 315₂₃₂₋₂₃₇· ο ίδιος, *Apologia II*, σ. 319₃₋₄, 15-17· ο ίδιος, *Apologiae fragmententum*, αρ. 3, σ. 321₁₋₁₂· Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 317₁₆₋₂₂, 319₁₋₁₄.

⁹¹⁵ Με τη λέξη «ήσυχία» πιθανώς εννοεί την αναθάρρηση των Βυζαντινών μετά την αποτυχία της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης το 1422 και τη δεκτικότερη αντιμετώπισή τους από τον προχωρημένης ηλικίας Μουράτ Β΄ ή τις υποσχέσεις του Μωάμεθ Β΄ για εφ' όρου ζωής «ἀγάπη» με τον αυτοκράτορα, όταν υποδέχτηκε τη βυζαντινή πρεσβεία του 1451 αμέσως μετά την ανάληψη της εξουσίας του. Για τα παραπάνω γεγονότα, βλ. σ. 241-242, 247-248, 251-254 της παρούσας διατριβής.

⁹¹⁶ Γαζής, *Επιστολαί*, αρ. 1, σ. 572₈, 573₁₋₃₁.

γέλωτα στους εχθρούς του Σταυρού και δεν άρμοζε στη χριστιανική ηθική. Επιπλέον, όπως το σύνολο των ενωτικών, υποστήριζε σθεναρά την ένωση των Εκκλησιών ως το μοναδικό μέτρο για την ανάσχεση των Τούρκων και προειδοποιούσε ότι αυτοί θα γίνονταν μοιραίοι για τους Βυζαντινούς και τη χριστιανισμένη. Ήδη τα ιερά των Βυζαντινών είχαν μολυνθεί από τους αλλόδοξους εισβολείς. Ο προορατικός μητροπολίτης επισήμαινε τον μελλοντικό κίνδυνο από τους Τούρκους, ο οποίος δεν περιοριζόταν μόνο στην αυτοκρατορία και έφερνε ως πειστήριο τις νίκες εκείνων στον Ελλήσποντο εναντίον των Βενετών. Άρα, το όφελος από τη σύμπραξη Βυζαντινών και Λατίνων θα ήταν αμοιβαίο, γιατί η εχθρότητα με τους Λατίνους ήταν επιβλαβής και δεν υπήρχε καμία εύλογη αιτία για αυτήν. Λίγα χρόνια μετά την άλωση, το 1463, στην ανοικτή επιστολή του προς τους Έλληνες, προσδιόριζε την αιτία της «κατάντιας» της Ορθόδοξης Εκκλησίας και της υποδούλωσης των πένητων Βυζαντινών, οι οποίοι δεν είχαν καν πρόσβαση σε χριστιανικά βιβλία και οι ιερείς τους δεν διάβαζαν ολόκληρα τα Ευαγγέλια αλλά τμήματά τους, εφόσον τα είχαν και αυτά διαθέσιμα. Για τον Βησσαρίωνα, λοιπόν, δεν έφταιγε η εκτροπή της αλήθειας της πίστης ή η αμέλεια των ορθών δογμάτων, που προήλθε από τη διαίρεση της Εκκλησίας. Το κακό άρχισε από κάποιους δικούς του (Βυζαντινούς) με οικεία αυθάδεια, οι οποίοι ήταν ανεύθυνοι και πονηροί. Κατά πάσα πιθανότητα τους αποκαλούσε ανεύθυνους λόγω της αποστασιοποίησης ή και παρεμπόδισης των αυτοκρατορικών κινήσεων για σύμπραξη του Βυζαντίου με τη Δύση και τον πάπα.⁹¹⁷

Σύγχρονος του Καλέκα, ο λόγιος μοναχός Ιωσήφ Βρυένιος αναγνώριζε την κρίσιμη καμπή στην οποία βρισκόταν η αυτοκρατορία, καθώς και την επικείμενη κατάλυσή της από τους Οθωμανούς, από τη στιγμή που η στάση των μελών της βυζαντινής κοινωνίας ανεξαρτήτως τάξης ήταν επιζήμια,⁹¹⁸ η Εκκλησία καταφρονούνταν και η βασιλεία υπέφερε από διαφθορά, με την τελευταία διαπίστωση να παραμένει χωρίς περαιτέρω σχολιασμό από τον συγγραφέα πιθανώς για να μην πυροδοτήσει έτι περισσότερο το άκρως τεταμένο πολιτικό κλίμα. Σε πιο επιθετικό τόνο από τον Καλέκα σχετικά με την κωλυσιεργία των ευρωπαϊκών δυνάμεων ως προς τη στρατιωτική συνδρομή, ο Βρυένιος καταγγέλλει ότι οι Δυτικοί φέρονταν

---

⁹¹⁷ Βησσαρίων, *Δογματικός λόγος*, cols. 543-4, 608, 610, 611· ο ίδιος, *Contra Turcas exhortatio*, cols. 648, 649-650, 665· ο ίδιος, *Επιστολή καθολική*, cols. 452-453, 460.

⁹¹⁸ Την επιζήμια στάση του συνόλου της βυζαντινής κοινωνίας την είχε υποστηρίξει και στην ομιλία του *Περὶ τοῦ τῆς πόλεως ἀνακτίσματος*, βλ. σ. 218 της παρούσας διατριβής.

τοιουτοτρόπως γιατί οι Βυζαντινοί δεν υποτάχθηκαν στον πάπα και αυτό ήταν το αίτιο των δεινών τους. Οι Τούρκοι, με τη σειρά τους, καταφέρονταν εναντίον των Βυζαντινών, γιατί οι δεύτεροι δεν τιμούσαν τον «παλαμναίο» Προφήτη Μωάμεθ. Τα επιχειρήματά του έχουν πειστικότητα, αφού οι μουσουλμάνοι της Μ. Ασίας και οι Ιταλοί, ο κάθε λαός με τον δικό του τρόπο, έρχονταν σε συγκρούσεις με την αυτοκρατορία λόγω της θρησκευτικής και δογματικής διαφοροποίησης των Ορθοδόξων. Η προβολή της αυτοκρατορίας ως θύμα των καιρών από τον λόγιο μοναχό ίσως προέκυψε ώστε να μετριάσει τις αντιδράσεις για τις παραπάνω διατυπώσεις του και να κατευνάσει το πλήθος που δεν θα ήθελε να ακούσει μόνο δηκτικά «κατηγορώ» για τη στάση του, αλλά και να λάβει ανακουφιστικά, θα έλεγε κανείς, τη θέση του θύματος ελέω Μ. Παρασκευής που εκφωνήθηκε η ομιλία του.⁹¹⁹

Στον λόγο του «Εἰς τὴν Σωτήριον Σταύρωσιν» αξίζει να σταθούμε στην σπάνια από έναν εκκλησιαστικό παράγοντα κριτική για την Ορθόδοξη Εκκλησία, πέρα από τις συχνές αναφορές στα αμαρτήματα των ομόδοξών του. Ο Βρυέννιος, όπως και ο Γεννάδιος λίγα χρόνια αργότερα, καταγγέλλει φαινόμενα διαφθοράς, κερδοσκοπίας, σιμωνίας και χρηματισμού. Αναρωτιέται επίσης, πως μπόρεσαν οι εκκλησιαστικοί παράγοντες να υποπέσουν σε τέτοια αμαρτήματα και πως είναι δυνατόν η Εκκλησία η οποία καταρτίστηκε αρτίως από τους Άγιους Πατέρες να γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους «δῆθεν» προστάτες της. Οι τελευταίοι για τον χρυσό «συναπόλλυνται οἰκτρότατα», πείθοντας τους πάντες ότι έπρατταν υπέρ του Χριστού και μένοντας αδιόρθωτοι στους αιώνες, επαληθεύοντας τη διαχρονικότητα του προβλήματος της ανυποταξίας των εκκλησιαστικών προσώπων και ειδικά σε περιόδους κρίσης και παρακμής. Για φαινόμενα σιμωνίας κατηγορεί και κάποιους μοναχούς που ενέτασαν πολλά αδελφάτα στη δικαιοδοσία τους. Εκτός αυτού, στην κριτική του για τα αίτια της παρακμής του κράτους και της σκλήρυνσης του τουρκικού κλοιού περιλαμβάνει τη ραθυμία και την αμέλεια των Βυζαντινών, όπως άλλωστε και τη δειλία ή τη θρασύτητα των στρατηγών που επέφεραν φθορά σε πολλά στρατόπεδα. Τέλος, σχολιάζει πως εξαιτίας της απουσίας φυλάκων πολλές πόλεις αλώθηκαν και εξ ολιγορίας ποιμένων πολλά πρόβατα χάθηκαν. Μάλιστα η τελευταία του βολή του κατευθυνόταν στους εκκλησιαστικούς ποιμένες που δεν έπρατταν τα δέοντα για την προστασία των πιστών τους. Με πλήρη απουσία ευθυνοφοβίας, και κοντά σε ένα πρώιμο ανθρωπιστικό πνεύμα απαλλαγμένο από δεισιδαιμονίες, ο μοναχός

---

⁹¹⁹ Βρυέννιος, *Λόγος*, αρ. 3, σ. 201, 202, 204, 205.

υποστηρίζει ότι το χειρότερο ήταν πως όλοι οι Βυζαντινοί (συμπεριλαμβανομένου του ίδιου) ενώ ήταν υπόλογοι για την παρακμή της αυτοκρατορίας, επέρριπταν ανεύθυνα την υπαιτιότητα της οικτρής τους κατάστασης στα στοιχεία της φύσης, στα άστρα, στις ώρες και στον ίδιο τον Θεό. Ο ίδιος θέτει έναν «δρόμο» στο ακροατήριό του: την αντίσταση στους Τούρκους ως τη μόνη λύση για τη σωτηρία της αυτοκρατορίας και τη θυσία υπέρ πίστεως, ανάλογη με εκείνη των μαρτύρων της Εκκλησίας.⁹²⁰

Στην επιστολογραφία του επανέρχεται δριμύς κατά του εμπαιγμού των ευρωπαϊκών δυνάμεων ως προς τη στρατιωτική τους σύμπραξη με το Βυζάντιο στα τέλη του 14^{ου} και στις αρχές του 15^{ου} αιώνα. Ο Βρυέννιος εκφράζει περισσότερο τη δυσπιστία και την απογοήτευσή του από τις ηγεμονίες της Δύσης παρά την άρνηση συνεργασίας με αυτές. Σε καμία περίπτωση όμως, δεν αποδέχεται την ένωση των δύο Εκκλησιών. Σαφέστερα, σε μία επιστολή του προς τον καθολικό μοναχό Μάξιμο αναρωτιέται αν όντως ο αποδέκτης της επιστολής του κινούνταν βάσει ζήλου υπέρ του Χριστού και ταυτόχρονα τον επιπλήττει, διότι ο Μάξιμος θα έπρεπε να αντιφέρεται και να ορμά σε εκείνους, δηλαδή στους Οθωμανούς, και όχι στους Βυζαντινούς που ομολογούσαν την Αγία Τριάδα. Στην πραγματικότητα ο Βρυέννιος απευθύνεται σε αυτά που πρεσβεύει ο Μάξιμος, με άλλα λόγια την παποσύνη και τους Δυτικούς ηγεμόνες. Συνήθως εξετάζαμε τη λεκτική επιθετικότητα των Ορθόδοξων Βυζαντινών εναντίον των Καθολικών, ενώ τώρα βλέπουμε τη μαρτυρία της επιθετικότητας ενός εκλατινισμένου Βυζαντινού ή ορθότερα των εκπροσώπων του καθολικού δόγματος εναντίον των Ορθόδοξων. Και οι δύο πλευρές, βέβαια, είχαν ένα κοινό πλαίσιο επιχειρηματολογίας: ήταν περισσότερο επιθετικές και κακεντρεχείς μεταξύ τους, παρά εναντίον των μουσουλμάνων/Τούρκων, και σχεδόν εξίσωναν την αποστροφή που είχαν προς αυτούς με την αντιπάθεια εναντίον των ομόθρησκών τους που τους χώριζαν μόνο κάποιες δογματικές διαφορές. Σε αντίκρουση της άποψης του Μάξιμου ότι η «δυσημερία» της αυτοκρατορίας ήταν απότοκο της ανυπακοής στον πάπα και της δογματικής απόκλισης των Ορθόδοξων, ο Βυζαντινός λόγιος προτάσσει την εξής αντιλογία: Αν τα προβλήματα των Βυζαντινών ήταν σημάδι επιλογής λανθασμένου δόγματος, τότε τι είχε να πει ο Μάξιμος για την ευημερία των «ἀθέων Αγαρηνῶν»; Μήπως οι μουσουλμάνοι θεωρούνταν από τους Λατίνους ευλαβέστεροι από τους Βυζαντινούς; Με πραγματισμό, οξύνοια και ειρωνική διάθεση ο Βρυέννιος κλονίζει

⁹²⁰ Βρυέννιος, *Λόγος*, αρ. 3, σ. 205, 206, 208, 209, 210, 211· ο ίδιος, *Περὶ καρτερίας*, σ. 339, 341· Βρυέννιος, *Ἐπιστολαί*, αρ. 15, σ. 328^{32,43-51}· Γεννάδιος, *Ἄπαντα*, τ. 3, σ. 240³¹⁻³²· SLAVIN, «Liturgical Response to the Muslim Incursion in Byzantium», σ. 220.

την επιχειρηματολογία του Καθολικού μοναχού καθιστώντας σαφές ότι η δυσπραγία της αυτοκρατορίας ουδεμία σχέση είχε με την απείθεια στον ταγό της δυτικής Εκκλησίας, αλλά με τη δίκαιη αγανάκτηση του Θεού για τα πεπραγμένα των Βυζαντινών. Κατ' αυτόν, οι Δυτικοί όχι μόνο δεν ελεύσαν τους «πάσχοντες» Βυζαντινούς, αλλά πίστευαν ότι ήταν δίκαια τα δεινά τους. Στη συνέχεια σκληραίνει περαιτέρω τη στάση του στους Δυτικούς, αμφισβητώντας τη βούλησή τους να πολεμήσουν τους Τούρκους, φέροντας σαν παράδειγμα την ήττα των πρώτων στη μάχη της Νικόπολης το 1396 και τη δειλία τους μπροστά στον στρατό του σουλτάνου. Το θαυμαστό, κατά τον συντάκτη της επιστολής, είναι ότι η βυζαντινή πλευρά πολιορκούνταν τόσα χρόνια από τους Τούρκους και πάλι άντεχε, ενώ οι ασύγκριτα ανώτερες στρατιωτικά δυνάμεις της Ευρώπης απέτυχαν οικτρά να τους νικήσουν.⁹²¹

Ένα πρωτότυπο επιχείρημα στην ιδεολογική φαρέτρα του Βρυέννιου, που ωστόσο συνοψίζει-προδίδει έναν από τους ιδιοτελείς λόγους της συνεργασίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τους Τούρκους, είναι το παρακάτω: η Ορθόδοξη Εκκλησία παρά τη δυσπραγία της αυτοκρατορίας δεν υπέστη κάποια μεταβολή της κατάστασής της και οι ναοί της δεν έμειναν χωρίς ποιμένες, ακόμα και αν είχαν αλωθεί οι βυζαντινές πόλεις από «ἄθεα ἔθνη».⁹²² Επιπροσθέτως, τα πατριαρχία της Αντιόχειας, της Αλεξάνδρειας και της Παλαιστίνης δεν απέβαλαν τους πατριάρχες τους, ούτε παρασαλεύτηκε η εκκλησιαστική τάξη εντός τους, εν αντιθέσει με την ύπαρξη δύο παπών στην Εσπερία, γεγονός που υποδήλωνε την αναξιοπιστία της Λατινικής Εκκλησίας. Ενδεχομένως, την Ορθόδοξη Εκκλησία την ενδιέφερε πρωτίστως η διατήρηση της αμετάβλητης ιεραρχίας της με την αναντίρρητη πρωτοκαθεδρία του πατριάρχη στους πιστούς της και δευτερευόντως οι συνέπειες της μετάβασης από ένα χριστιανικό σε ένα ισλαμικό καθεστώς. Το αξιοπερίεργο για τη σύγχρονη έρευνα είναι πως ένας πεπαιδευμένος μοναχός όπως ο Βρυέννιος δεν αναδεικνύει τους ακατάπαυστους εξισλαμισμούς των Βυζαντινών από τους Τούρκους ως το μέγιστο ζήτημα που θα έπρεπε να απασχολεί την Εκκλησία, παρά εμμένει στη σημασία της διατήρησης των προνομίων των εκκλησιαστικών προσώπων κάτω από οποιασδήποτε πολιτική σκέπη. Η επίπληξη στους Δυτικούς στηρίχθηκε επίσης στην υπενθύμιση των

---

⁹²¹ Βρυέννιος, *Επιστολαί*, αρ. 10, σ. 310₂₅₋₂₉, 311₆₂₋₉₂, 312₉₃₋₁₁₅, 313₃₂₋₃₃, σ. 314₁₆₈₋₁₇₀· ο ίδιος, *Λόγος*, αρ. 3, σ. 205, 206.

⁹²² Η διατύπωση του συγγραφέα δεν είναι ακριβής, αφού εντοπίζεται πληθώρα αναφορών για ακέφαλες μητροπόλεις και επισκοπές κατά την Παλαιολόγεια περίοδο. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. ΜΕΡΟΣ Γ. 1) Η εκκλησιαστική κατάσταση στη Μ. Ασία και τα Βαλκάνια μέσα από τα Συνοδικά έγγραφα του Πατριαρχείου (1261-1453).

αναμεταξύ τους πολεμικών αναμετρήσεων⁹²³ (αντιπαρερχόμενος το γεγονός ότι το Βυζάντιο είχε εισέλθει αρκετές φορές σε τροχιά εμφυλίων), στη συνεργασία⁹²⁴ τους με τους Τούρκους και στη συμπάθεια που έτρεφαν προς τον τρυφηλό τρόπο ζωής εκείνων. Έτσι, καταλήγει στη διαπίστωση της επιθετικότητας της Δύσης προς το ομόθησκο στοιχείο και όχι προς τους «έχθρους τῆς πίστεως». Ειδικά με το τελευταίο του σχόλιο απογυμνώνει τη διπροσωπία της Ευρώπης εξαιτίας της συνεργασίας της με τον εχθρό ενός χριστιανικού κράτους. Μέσα από τις επιστολές του Βρυέννιου εκτυλίσσονται οι αλληλοκατηγορίες μεταξύ των χριστιανών και το αμοιβαίο κλίμα δυσπιστίας. Αν και οξυδερκής στην κριτική του συνόλου των Βυζαντινών (κοσμικών και μη), και με ρεαλιστικό λέγειν, ήταν άκαμπτος ως προς τη δογματική συνθηκολόγηση με τον πάπα. Βάσιζε την θεώρησή του για τη λύση των προβλημάτων της αυτοκρατορίας κυρίως στη συσπείρωση των Βυζαντινών, πράγμα ανέφικτο, ή στην αποδοχή της πτώσης της αυτοκρατορίας με την προτροπή προς τους υπηκόους της για μαρτυρία υπέρ πίστεως. Στη φαρέτρα της επιχειρηματολογίας υπέρ πίστεως δύναται να συμπεριληφθεί επίσης και η τοποθέτηση του Γεννάδιου. Αυτός τασσόμενος υπέρ αυτής της λογικής, σε μία από τις επιστολές του παρότρυνε έμμεσα τη θυσία για τον Χριστιανισμό, πιστεύοντας

---

⁹²³ Στα τέλη του 14^{ου} αιώνα ως τις πρώτες δεκαετίες του 15^{ου} αιώνα η Ευρώπη μαστιζόταν από πολεμικές συρράξεις. Η Ιταλία μαστιζόταν από συνεχείς ενδοπολιτικές έριδες, οι Βενετοί πολεμούσαν εναντίον των Ούγγρων από το 1402 ως το 1420 και οι Άγγλοι εναντίον των Γάλλων στον λεγόμενο Εκατονταετή πόλεμο (1337-1453). Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα προαναφερθέντα γεγονότα, βλ. S.R. EPSTEIN, «Cities, Regions and the Late Medieval Crisis: Sicily and Tuscany Compared», *Past and Present*, 130 (1991), σ. 3-50· H. BARON, *The Crisis of the Early Italian Renaissance: civic humanism and republican liberty in an age of classicism and tyranny*, Princeton 1966· NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 516, 523· C.J. ROGERS, «National Reconciliation in France at the End of Hundred Year war», στο: C. ALLMAND (έκδ.), *Aspects of War in the Late Middle Ages*, London-New York 2022, σ. 169-183· G.P. CUTTINO, «The Causes of the Hundred Years War», *Speculum* 31.3 (1956), σ. 463-477· FAVIER, *La Guerre de Cent Ans*, Paris 1980· MM. POSTAN, «Some Social Consequences of the Hundred Years' War», *ECHR* 12 (1942), σ. 1-12· D. GREEN, *The Hundred Years War: A People's History*, New Haven-London 2014.

⁹²⁴ Ο συγγραφέας δεν κατονομάζει τις συνεργατικές σχέσεις των Δυτικών με τους Οθωμανούς. Υποθέτουμε ότι αναφέρεται είτε στη συνθήκη του Σουλεϊμάν το 1403 με τον Ιωάννη Ζ', τους εκπροσώπους της Βενετίας, της Γένοβας και της Ρόδου και τον Στέφανο Λαζάρεβιτς είτε στην άρνηση των Βενετών να υλοποιήσουν κατά τα έτη 1407 και 1409/1410 την πρόταση του Μανουήλ Β' να συνδράμουν ναυτικά την αυτοκρατορία. Συγκεκριμένα, ο Μανουήλ, όταν αντιλήφθηκε ότι ο Μούσα θα νικούσε τον -φιλικότερο προς τους Βυζαντινούς- Σουλεϊμάν, ζητούσε πειστικά από τους Βενετούς να βοηθήσουν στο να κρατηθούν διαιρεμένοι οι δύο Οθωμανοί γόνοι στέλνοντας μερικά πολεμικά πλοία για να φυλάξουν το πέρασμα του Ελλησπόντου. Ο αυτοκράτορας παραπονιόταν πως τα πλοία της Γαληνοτάτης στην πραγματικότητα μετέφεραν πάνω κάτω τους Τούρκους κατά μήκος του Ελλησπόντου, με τους συγκλητικούς να απαντούν πως δεν μπορούσαν να παρεμποδίσουν κάτι τέτοιο και ότι ήταν ευθύνη του Μανουήλ να εμποτεύει τη θαλάσσια κυκλοφορία ικανότερα. Επιπλέον, οι νύξεις του Βρυέννιου ίσως παραπέμπουν στην κίνηση των Βενετών διοικητών της Θεσσαλονίκης να στείλουν στις αρχές του 1424, κατόπιν οδηγιών από τη Βενετία, αντιπρόσωπο στον Μουράτ Β' στην Αδριανούπολη για να συνάψουν συνθήκη. Για τα προαναφερθέντα γεγονότα, βλ. NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 500, 506, 507, 525, 526· ο ίδιος, *Byzantium and Venice*, σ. 350-351· DENNIS, «The Byzantine-Turkish treaty», σ. 72-88· THIRIET, *Régestes*, II, αρ. 1362, αρ. 1898· BARKER, *Manuel II*, σ. 255-261, 261-268.

ότι οι νεομάρτυρες της εποχής του ήταν «άνδρειότεροι» των προηγούμενων εξαιτίας των αμύθητων κακουχιών τους από τους βαρβάρους.⁹²⁵

Ο Βρυέννιος διέθετε οξύ πολιτικό αισθητήριο και κατονόμαζε πρώτα απ' όλα τις παθογένειες εντός του Βυζαντινού κράτους και ύστερα κατηύθυνε τα βέλη του προς τους χριστιανούς της Δύσης. Αυτός, αν και ανθενωτικός, δεν κατέκρινε τους Δυτικούς αποκλειστικά βάσει των θεολογικών τους θέσεων (γεγονός σπάνιο για εκκλησιαστικό παράγοντα) αλλά βάσει των πολιτικών τους κινήσεων και των επιπτώσεών τους στην αυτοκρατορία. Αντιθέτως, έτεροι επιφανείς ανθενωτικοί όπως ο Ιωάννης Ευγενικός, ο αδελφός του, Μάρκος, ή ο Δωρόθεος Μυτιλήνης αναλώνονταν περισσότερο στη μονόπλευρη θεώρηση της ιστορικής πραγματικότητας. Οι αδελφοί Ευγενικοί στα συγγράμματά τους προτρέπουν την μη ανάμειξη με «νόθα δόγματα» και «ζιζάνια», απορρίπτοντας την «ψευδώνυμη» Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας. Στο ίδιο πλαίσιο, ο μητροπολίτης Δωρόθεος Μυτιλήνης στη «Διδασκαλία» του τάσσεται ενάντια στο λατινικό δόγμα και παράλληλα ψέγει τους φιλοδυτικούς Βυζαντινούς ως υπαίτιους για τις τουρκικές βιαιότητες, πολώνοντας έτι περισσότερο το κλίμα εντός των κόλπων της Ορθοδοξίας. Ο Ιωάννης Ευγενικός στις επιστολές του προς τον Γεννάδιο προτρέπει σε καθολική αντίσταση ενάντια σε εσωτερικούς και εξωτερικούς αντιπάλους, θεωρώντας εχθρούς ακόμα και όσους Βυζαντινούς δεν ταυτίζονταν ιδεολογικά μαζί του, γράφοντας χαρακτηριστικά: «Αντιστῶμεν πᾶσιν ὁμοῦ τοῖς ἐναντίοις, τοῖς ἐντός, τοῖς ἐκτός, τοῖς ὄρατοῖς, τοῖς φανεροῖς, τοῖς ἀφανέσιν... τοῖς ἐκτός βαρβάροις καὶ ἑτερόφροσι, τοῖς ὄρατοῖς ὧν ἐν χερσὶν αἱ ἀνομίαι». Ο διχαστικός του τόνος αυξάνεται, παίρνοντας αυτόκλητα (αυτός και οι ομοϊδεάτες του) τον ρόλο των μοναδικών υπερασπιστών του ορθού δόγματος, προτάσσοντας την αξία της πίστης πάνω από της πατρίδας και εμφυσώντας ενοχές στους Βυζαντινούς για τον οποιονδήποτε συμβιβασμό-συνεννόηση με τη Δύση με σκοπό τη σωτηρία τους από τους Τούρκους. Παρόλα αυτά, δεν αποσιωπά τον ορατό κίνδυνο για την Ορθοδοξία από «βαρβάρους» οι οποίοι επεδείκνυαν την ασέβειά τους προς τον Χριστιανισμό και τα σύμβολά του. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι άγιοι έριχναν αναθήματα στην αφόρητη βλασφημία για το Άγιο Πνεύμα και σε ό,τι υπαγόταν στα «ἄθεσμα» και «καταγέλαστα» λατινικά έθιμα. Γι' αυτό και προβλέπει ότι οι κυβερνώντες θα απαιτήσουν το αίμα των χριστιανών και οι καρποί της συγκατάβασής τους προς τους ετερόδοξους θα είναι η μη

⁹²⁵Βρυέννιος, *Ἐπιστολαί*, αρ. 9, σ. 312⁹³⁻¹¹⁵, 313^{143-145,157-161}, 314^{161-161, 163-169}. Γεννάδιος, *Ἄπαντα*, τ. 4, σ. 219¹²⁻¹⁵. BALIVET, *Romanie Byzantine*, σ. 183. VRYONIS, «The Byzantine Patriarchate», σ. 84. KONORTAS, «Le Patriarcat et l'Empire ottoman», σ. 149-150.

διεκδίκηση της πάτριας πίστης και η απώλεια της Θείας Πρόνοιας. Οι ελπίδες για σύμπραξη με την Ευρώπη σε πολιτικό ή θεολογικό επίπεδο διαγράφονταν σχεδόν αδύνατες εξαιτίας της διχαστικής επιχειρηματολογίας των ανθενωτικών που αντιπροσώπευαν την πλειοψηφία της βυζαντινής κοινωνίας. Αυτοί στηρίζονταν στον ψυχολογικό εκφοβισμό περί βλασφημίας όσων επεδίωκαν ή έστω συναινούσαν στην υλοποίηση ενός τέτοιου εγχειρήματος και στη συσχέτιση του ενστερνισμού των λατινικών δογμάτων με την προδιαγεγραμμένη θείκη τιμωρία. Με φανατισμό και υπερηφάνεια για την ακαμψία του, ο Ευγενικός ενημερώνει τον Γεννάδιο για τον αποκλεισμό των «δήθεν όμοφροσι» από την Αγία Σοφία και την παρεμπόδιση της διεξαγωγής κοινής Θείας Λειτουργίας Ορθοδόξων και Λατίνων στη Μεγάλη Εκκλησία, καταπατώντας, έτσι, αφενός το δικαίωμα της έκφρασης της πίστης και αφετέρου την εφαρμογή της επίσημης πολιτικής του κράτους. Με αφορμή τον αγώνα του κατά των ενωτικών και της πεποίθησης πως οι Δυτικοί δεν θα βοηθούσαν στρατιωτικά το Βυζάντιο, οδηγείται και στις πολιτικές πιέσεις επιδιώκοντας από κοινού με τον Γεννάδιο να πείσουν τον Λουκά Νοταρά, που συμμετείχε στις διαβουλεύσεις για την ένωση των Εκκλησιών, να πάρει το μέρος των ανθενωτικών. Βέβαια, ο Νοταράς, όπως και σε όλη την καριέρα του, κρατούσε αμφιλεγόμενη-σκιώδη στάση ακόμα και στο συγκεκριμένο ζήτημα, είτε συνδράμοντας οικονομικά τον Γεννάδιο, είτε, εντελώς αντιφατικά, διαμηνύοντάς του ότι μάταια κοπιάζει και ότι θα ήταν καλύτερο να αποδεχτεί την ένωση. Αυτή η αμφισημία του Νοταρά προκαλούσε την αμφιβολία του Ιωάννη Ευγενικού και του Γεννάδιου προς το πρόσωπό του. Ο Γεννάδιος, ένθερμος ανθενωτικός, αλλά παράλληλα ακριβοδίκαιος, δεν κατηγορεί αποκλειστικά τους Δυτικούς για το ότι δεν στάθηκαν στο ύψος των περιστάσεων κατά την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, αλλά ψέγει άνευ δισταγμού και τους ομοαίματός του που με τη λιπόψυχη στάση τους συνέβαλαν στην άλωση.⁹²⁶

Με το φλέγον ζήτημα της εποχής, δηλαδή την ένωση των Εκκλησιών και τη συνεπαγόμενη στρατιωτική βοήθεια από τη χριστιανική Ευρώπη προς το Βυζάντιο ασχολείται και ο λόγιος κληρικός Συλβέστρος Συρόπουλος. Ο Συρόπουλος στα απομνημονεύματά του, γραμμένα περί το 1444, ασχολείται διεξοδικά με τα πεπραγμένα της Συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας. Μετά από μια ανασκόπηση των

---

⁹²⁶ Εὐγενικός, *Ἐπιστολαί*, αρ. 5, σ. 159¹⁻²¹, αρ. 15, σ. 176²⁻¹⁴, αρ. 26, σ. 317⁴⁻¹², 19-29, 318¹⁴⁻¹⁸, 319¹¹⁻²⁵, 320¹⁻⁷. ο ίδιος, *Εἰς τὸν Νοταρᾶν*, σ. 145⁷⁻²⁰. Γεννάδιος, *Ἄπαντα*, τ. 4, σ. 216³⁰⁻⁴⁰, 217¹⁻², 492²⁹⁻³⁰, 497²⁸⁻³⁸, 498¹⁷⁻¹⁹. ο ίδιος, *Ἄπαντα*, τ. 3, σ. 170¹⁵⁻²². PÉTRIDÈS, «Le synaxaire de Marc d'Éphèse», σ. 103. Χρυσοκέφαλος, «Ἐπὶ ἐπιδρομάς ἔθνων», col. 240. HARRIS, «The Patriarch of Constantinople», σ. 15.

προκαταρκτικών επαφών των δύο Εκκλησιών, που οδήγησαν τελικά στη Σύνοδο, περιγράφει με λεπτομέρεια τις θεολογικές συζητήσεις και τις παρασκηνακές ενέργειες κατά τη Σύνοδο αυτή, καθώς και τη μετέπειτα αντίδραση του λαού της Κωνσταντινούπολης στις αποφάσεις που πάρθηκαν στη Σύνοδο. Είναι φανερή η προσπάθειά του να δικαιολογήσει την «επαίσχυντη» πράξη της υπογραφής του «ενωτικού όρου» από τους Ορθόδοξους αντιπρόσωπους. Ως εκ τούτου επιμένει ιδιαίτερα στην περιγραφή των πιέσεων και των εκβιασμών που άσκησαν στους Ορθόδοξους σύνεδρους τόσο οι εντεταλμένοι του πάπα, όσο και ο αυτοκράτορας και το περιβάλλον του. Σύμφωνα με τον κληρικό, ήταν ανάξιο να υποβάλει ο βασιλιάς σε δουλεία την Εκκλησία του Χριστού. Γι' αυτό και επεσήμαινε ιδιαίτερα την αδιαφορία και την υπεροψία των Δυτικών προς τους Βυζαντινούς συνομιλητές τους. Στις 15 Ιουνίου του 1422 ο Αντώνιος (ο μελλοντικός επίσκοπος Μάσσας) μετέφερε στους Βυζαντινούς την υπόσχεση του πάπα Μαρτίνου Ε' για άμεση στρατιωτική αρωγή με τη διαχρονική προϋπόθεση της επιστροφής στην ποιμήνη της Ρώμης. Ο αποκλεισμός της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους χρησιμοποιήθηκε ως δικαιολογία από τον Μάσσα για την απόρριψη του αιτήματος της αυτοκρατορίας όσον αφορά στη διεξαγωγή Οικουμενικής Συνόδου στην Κωνσταντινούπολη, τουλάχιστον μέχρι να επέλθει ειρήνη και να μπορέσουν να προσεγγίσουν την Πόλη οι Λατίνοι αρχιερείς.⁹²⁷

Το 1423-1424 η δυσχέρεια του Βυζαντινού κράτους αμβλυνόταν και ο Μοριάς είχε ήδη δεχθεί επίθεση από τον στρατηγό Ταρουχάν. Οι Λατίνοι και οι Ορθόδοξοι αρχιερείς κωλυσιεργούσαν εμμένοντας στις θέσεις τους. Οι πρώτοι στην υπακοή της ανατολικής Εκκλησίας στη δυτική, κατ' αντιστοιχίαν της υπακοής της κόρης προς τη μητέρα, και οι δεύτεροι στη εμμονή τους για διεξαγωγή Συνόδου στη Βασιλεύουσα. Αμφότεροι επικαλούνταν οικονομική δυσχέρεια ως προς την κάλυψη των εξόδων των διπλωματικών μετακινήσεων. Και ο ίδιος ο πάπας ενίσχυε το κλίμα εκφοβισμού των Βυζαντινών απειλώντας πως είτε οι Βυζαντινοί θα όριζαν το χρηματικό ποσό που χρειαζόταν για την ένωση σε πενήντα χιλιάδες είτε θα το όριζε εκείνος σε εβδομηνταπέντε ή εκατό χιλιάδες, διότι η αυτοκρατορία τον είχε ανάγκη και όχι εκείνος την αυτοκρατορία. Οι Βυζαντινοί πρέσβεις μετέβησαν στη Δύση, προσκύνησαν τον πάπα και εκείνος τους προέτρεπε επίσης να πείσουν τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη, ώστε να διεξαχθεί τάχιστα Σύνοδος, όσο ζούσε ακόμα. Ο ποντίφικας,

---

⁹²⁷ Συρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, σ. 108₄₋₁₄, 112₅₋₁₅. GEANAKOPLIS, «Church and State», σ. 393-394. C. VIRGILIO, *Florence, Byzantium and the Ottomans (1439-1481). Politics and Economics*, (διδ. διατρ.), Birmingham 2015, σ. 182-183, 394.

τουλάχιστον από τις λεπτομέρειες που παραδίδει το κείμενο του Συρόπουλου, ήταν αποφασισμένος να υλοποιήσει τις υποσχέσεις του και, ίσως, οι απειλές του να είχαν στόχο την αμεσότερη κινητοποίηση των Βυζαντινών, καθώς ο χρόνος κυλούσε αντίστροφα για τον ίδιο λόγω της ηλικίας του αλλά και για την καταρρέουσα αυτοκρατορία. Το σημαντικότερο όμως, στοιχείο της απόκρισής του στους πρέσβεις ήταν η ρεαλιστική υπενθύμιση της δυσχερούς θέσης των Βυζαντινών, και όχι των Δυτικών, και της ζωτικής ανάγκης των πρώτων για στρατιωτική κινητοποίηση των χριστιανών εναντίον των Τούρκων. Κοινώς, δεν επιτρέπονταν οι λεονταρισμοί. Τις ριψοκίνδυνες, θα λέγαμε, κινήσεις του Ιωάννη Η΄ και του πατριάρχη Ιωσήφ Β΄ (1416-1439) τις εξιστορεί ο Συρόπουλος και το 1431, όταν από κοινού ο αυτοκράτορας και ο πατριάρχης διεμήνυαν στον πάπα ότι αν η Σύνοδος λάμβανε χώρα στην Ιταλία και τα έξοδα της βυζαντινής αποστολής καλύπτονταν από τους Δυτικούς, τότε οι Βυζαντινοί θα γίνονταν δούλοι και οι Δυτικοί θα παρέμεναν κύριοι. Έτσι, θα δημιουργούνταν μία σχέση ανάλογη με αυτή του μισθωτού και του μισθούντος, όπου ο πρώτος έκανε ό,τι τον πρόσταζε ο δεύτερος. Ο πατριάρχης πρότεινε να διεξαχθεί η Σύνοδος στην Πόλη, αφού ο αυτοκράτορας μπορούσε να τη διεξάγει χωρίς έξοδα και όσοι θα έρχονταν από τη Ρωμαϊκή Εκκλησία στην Πόλη θα κάλυπταν μόνοι τα έξοδά τους. Ακόμα και αν χρειαζόταν να δαπανηθούν χρήματα από τη βυζαντινή πλευρά, ο αυτοκράτορας μπορούσε να συγκεντρώσει 100.000 υπέρπυρα. Κατά τον πατριάρχη, ο αυτοκράτορας διέθετε τη δυνατότητα να συλλέξει επιπλέον 100.000 υπέρπυρα από τον μητροπολίτη Ρωσίας Φώτιο καθώς και μικρότερα ποσά από τον καθολικό αρχιεπίσκοπο Ιβηρίας, από τον αρχιεπίσκοπο Πεκίου και τους πατριάρχες της Ανατολής. Η οπτική του Ιωσήφ Β΄ κρίνεται ως εγωιστική και απερίσκεπτη από τη στιγμή που δεν υποχωρούσε για να σωθεί η ήδη πάμπτωχη πατρίδα του και απέρριπτε την ευκαιρία να γλυτώσουν οι Βυζαντινοί τη σίγουρη δουλεία από τους Τούρκους. Επιπλέον η αντιφατικότητα της Εκκλησίας είναι κάτι περισσότερο από εμφανής, αφού λίγα χρόνια πριν παραπονιόταν για τις οικονομικές δυσκολίες των συνεχών διπλωματικών αποστολών προς την Ιταλία και τη δεδομένη στιγμή αρνιόταν την οικονομική χορηγία του πάπα, ενώ τη δεχόταν από έτερους ιεράρχες.⁹²⁸

Το 1434, καθώς η βοήθεια εκ δυσμών δεν ερχόταν, τέθηκε η πρόταση να παραχωρήσουν οι αρχιερείς και οι εύποροι ό,τι μπορούσαν, δηλαδή να διεξαχθεί

---

⁹²⁸ Συρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, σ. 114⁵⁻³⁰, 116¹⁻¹¹, 120¹⁻³⁵, 122¹⁻⁷. NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σ. 527, 528, 540, 541, 549.

έρανος υπέρ της πατρίδος. Οι επιφανέστεροι των αρχιερέων υποσχέθηκαν πως αν βρίσκονταν στην Πόλη, θα έδιναν το κατά δύναμιν, ενώ αν απουσίαζαν στο εξωτερικό για τις διαβουλεύσεις μεταξύ των δύο Εκκλησιών θα έδιναν κάποιο ποσό για την επείγουσα κατάσταση και θα διαφύλασσαν το μεγαλύτερο μέρος των χρημάτων τους για όσο διάστημα διέμεναν εκεί. Η ισχνη ανταπόκρισή τους απογοήτευσε τον αυτοκράτορα. Είναι απίθανο, παρά τη φτώχεια των μητροπόλεων και των επισκοπών να μην υπήρχε πλούτος για έστω και για ένα κάτεργο (πλοίο), αλλιώς δεν θα τολμούσε ο αυτοκράτορας να προτείνει την οργάνωση εράνου, αν δεν υπολόγιζε κατά προσέγγιση το ελάχιστο ποσό που θα συγκεντρωνόταν. Ο Βυζαντινός ηγεμόνας, χωρίς άλλες χρονοτριβές, αξίωσε βοήθεια από τον πάπα, διακηρύσσοντάς του ότι αποδέχεται την ένωση. Ο πάπας, με τη σειρά του, έστειλε δύο κάτεργα στην Πόλη και υποσχέθηκε να στείλουν οι Βενετοί και άλλα δύο. Βέβαια, ο κύκλος του διέδιδε πως οι Βενετοί ήταν άνθρωποι «πραγματευτές» με συμφέροντα σε Δύση και Ανατολή και κατά συνέπεια δείλιαζαν να παράσχουν κάτεργα προς αποφυγή της εξαγρίωσης του σουλτάνου εναντίον τους. Από αυτή τη σημαντική πληροφορία καθίσταται οφθαλμοφανές ότι ακόμα και όταν ο πάπας έστειλε βοήθεια, εφόσον οι ομόδοξοί του έβαζαν σε πρώτη προτεραιότητα το οικονομικό τους συμφέρον και την απαρασάλευτη σχέση τους με τον σουλτάνο, δεν θα υπήρχε λύτρωση για τους Βυζαντινούς. Επίσης οι Δυτικοί και ειδικά οι Βενετοί, έχοντας αναπτύξει μακροχρόνιες σχέσεις με τους Τούρκους, δεν έβρισκαν λόγο να συγκρουστούν ολικώς με την αδιαφιλονίκητη δύναμη των τελευταίων.⁹²⁹

Οι παρασκηνιακές διεργασίες κατά τη διάρκεια της Συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας από τον Συρόπουλο προδίδουν αφενός την επαγρύπνηση του αυτοκράτορα για την πάταξη φαινομένων αποστασίας από την Ορθόδοξη εκκλησιαστική αντιπροσωπεία και αφετέρου την ανησυχία του για τις αρνητικές αντιδράσεις του λαού του μετά τη γνωστοποίηση των αποφάσεων της Συνόδου. Επίσης, αποκαλύπτουν το πνεύμα ανυπακοής των ανώτατων Ορθόδοξων αρχιερέων προς τις αυτοκρατορικές αποφάσεις, οι οποίες ναι μεν, είχαν θρησκευτικό πρόσημο, από τη στιγμή που αφορούσαν θεολογικά ζητήματα αιώνων, αλλά κατά βάση στόχευαν στην προστασία του Βυζαντινού κράτους από τους Τούρκους. Εναργέστερα, στη σύναξη στη Φερράρα, ο Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος διεμήνυσε στον άρχοντα της Φερράρας να αποκρύψει από τους «Γραικούς» την αυτοκρατορική υπογραφή και διέταξε τον *μεσάζοντα* Ιάγαρι να τον ενημερώνει αν κάποιο μέλος της βυζαντινής, εκκλησιαστικής αντιπροσωπείας

⁹²⁹ Συρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, σ. 274²⁸⁻³⁰, 276¹⁻¹⁸.

θελήσει να φύγει από την Φεραρία και να εξετάζει τον σκοπό της εκάστοτε αποχώρησης. Μάλιστα ο Συρόπουλος αντιδρούσε σφοδρά σε αυτήν την απόφαση κάνοντας λόγο για αφαίρεση ελευθερίας και δουλεία. Παράλληλα, εντείνονταν και οι πιέσεις προς επίτευξη της ένωσης.⁹³⁰

Οι άρχοντες της Εκκλησίας (οι μητροπολίτες Κυζίκου, Τραπεζούντος, Ηράκλειας, Μονεμβασίας, Λακεδαιμονίας, Μολδοβλαχίας, ο μέγας χαρτοφύλαξ, ο μέγας εκκλησιάρχης και ο ίδιος ο Συρόπουλος) παρακαλούσαν τον πατριάρχη να πείσει τον Βυζαντινό ηγεμόνα να τους αποδεσμεύσει από την ταλαιπωρία στην αλλοδαπή, έχοντας ως προφάσεις την ενδεχόμενη επίθεση του σουλτάνου στην Κωνσταντινούπολη κατά την άνοιξη και την ανάγκη φροντίδας της πρωτεύουσας από την τουρκική απειλή, ελλείψει της κεφαλής του Βυζαντινού κράτους. Επιπλέον, στην επιχειρηματολογία τους για την επιστροφή στη Βασιλεύουσα πρόσθεσαν και το τέλμα των συζητήσεων με τους Δυτικούς λόγω της μη προόδου στις διορθώσεις των εσφαλμένων δογματικών τους ερμηνειών. Οι εσκεμμένες καθυστερήσεις-παρεμποδίσεις των διεργασιών μεταξύ των δύο Εκκλησιών από τους Βυζαντινούς αρχιερείς έγιναν αντιληπτές από τον Ιωάννη Η', ο οποίος επέπληξε με οργή τους εκκλησιαστικούς ηγέτες για τις ακατανόητες και απαράδεκτες θέσεις τους από τη στιγμή που υπέσκαπταν τις χρονοβόρες διαπραγματεύσεις της Συνόδου. Άλλωστε, κατ' εκείνον, δεν ηδύναντο να επιστρέψουν άπρακτοι ούτε και να λύσουν σε τέτοιες χρονικές συγκυρίες το σχίσμα τόσων χρόνων. Οι ιεράρχες ανυποχώρητοι στις δογματικές προσεγγίσεις τους, με ιδιαίτερη επιμονή στην άρνησή τους να αναγνωρίσουν το παπικό πρωτείο, απειλούσαν με επιστροφή στην Πόλη και πίεζαν τον πατριάρχη να δεχθεί τις θέσεις τους.⁹³¹

Ο αυτοκράτορας απορούσε πώς ελήφθησαν τέτοιες πρωτοβουλίες χωρίς την έγκρισή του. Γι' αυτό και δεν θα μετέφερε τη βούληση των αρχιερέων στον πάπα. Άλλωστε επρόκειτο για θεσμική παρεκτροπή εκείνων, μη σεβόμενων την κεφαλή του κράτους. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Συρόπουλου, ο Βυζαντινός ηγεμόνας απορούσε που οι εκκλησιαστικοί παράγοντες, αν και ήξεραν ότι θα έπρεπε να συζητήσουν το ζήτημα της δόξας, που εμπεριέχει την ουσία της διάστασης των δύο Εκκλησιών, δεν ήθελαν να διεξαχθούν συζητήσεις περί αυτού, αφήνοντας αιχμές σχετικά με το ποια

⁹³⁰ Συρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, σ. 296⁸⁻¹¹, 352⁶⁻¹². HARRIS, «The Patriarch of Constantinople», σ. 11.

⁹³¹ Συρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, σ. 282⁸⁻¹⁸, 352⁶⁻¹², 356¹⁻¹⁰, 19-13, 358^{4-13,19-24}, 362¹⁷⁻²⁰. Γρηγόριος, *Επιστολή εις Βησσαρίωνα*, col. 730.

συμφέροντα εξυπηρετούσαν. Με το τελευταίο σχόλιο πιθανόν υπονοείται ότι το πρόβλημα της Ορθόδοξης Εκκλησίας ήταν καθαρά η απώλεια του γοήτρου της ορθόδοξης εκκλησιαστικής ιεραρχίας έναντι του πάπα και όχι η διεκπεραίωση της ουσίας του πολιτικού και θεολογικού εγχειρήματος στη Φλωρεντία, δηλαδή της προσπάθειας σωτηρίας της αυτοκρατορίας. Μάλιστα το επιχείρημα περί αδιασάλευτης ακεραιότητας της εκκλησιαστικής ιεραρχίας είχε αναλυθεί και από τον Ιωσήφ Βρυέννιο.⁹³²

Βιώνοντας την αδράνεια των Βυζαντινών, οι Λατίνοι απαιτούσαν απολογία πίστης ώστε να πεισθούν για τις προθέσεις τους και να πραγματοποιηθεί η ένωση, αλλιώς ήταν αμφίβολη η συνέχιση του διαλόγου, εξέλιξη η οποία προκάλεσε εκ νέου την αγανάκτηση του αυτοκράτορα προς τους απειθείς αρχιερείς που δεν προνοούσαν για το συμφέρον της πατρίδας τους. Καταιγιστικός στην απόκρισή του ο Ιωάννης Η΄ υπενθύμισε στους αρχιερείς ότι στις αρμοδιότητές του περιλαμβάνονταν η τήρηση των δογμάτων της Εκκλησίας και η ανεμπόδιστη διεξαγωγή συζητήσεων περί «ύγιων» δογμάτων. Ως εκ τούτου απείλησε με απομάκρυνση όσους αντιδρούσαν «έχθρωδῶς» στην άσκηση της πολιτικής του (με πρωτεργάτες τον μητροπολίτη Εφέσου και τον μητροπολίτη Ηρακλείας που δεν θεωρούσαν αρκετή τη θεολογική προσέγγιση του αγίου Μάξιμου για να επέλθει η ένωση). Σύμφωνα με τον αυτοκράτορα, ο «άντιλέγων» και ο «φιλονεικῶν» που δεν συμμορφωνόταν με την ψήφο της πλειοψηφίας θα δεχόταν σκώμματα και ταπείνωση από τη βασιλεία του, εξαπολύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την οργή του για την αντι-θεσμική παρεμπόδιση του έργου του στην κρίσιμη φάση των διαπραγματεύσεων που θα οδηγούσαν στην ολοκλήρωση της ένωσης και στη συνεπαγόμενη στρατιωτική βοήθεια στην Πόλη. Αξίζει να σημειωθεί πως αρωγοί στις προσπάθειες του αυτοκράτορα στάθηκαν οι μητροπολίτες Ρωσίας και Νίκαιας και ο *μέγας πρωτοσύγκελος*. Ο αυτοκράτορας έλαβε τις γνώμες όλων για το παραπάνω ζήτημα, εκτός αν εξέφραζαν την άποψη του μητροπολίτη Εφέσου και του μητροπολίτη Ηρακλείας. Τελικά προσχώρησαν σε ενωτικούς λόγους με αποτέλεσμα την πυροδότηση φιλονικίας μεταξύ των αρχιερέων. Η ρήξη εντός των κόλπων της Ορθοδοξίας επέφερε τον προπηλακισμό του μητροπολίτη Ηράκλειας από τον Βυζαντινό ηγεμόνα, ο οποίος αποκάλεσε τον ιεράρχη «ιδιώτη», «άπαίδευτο», «άναιδή», «χωρήτη» και «βάνουσο» και του ανακοίνωσε ότι δεν θα ανεχόταν την

---

⁹³² Συρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, σ. 362₁₋₃₅. Για την τοποθέτηση του Βρυέννιου, βλ. σ. 359-360 της παρούσας διατριβής.

παρεμπόδιση του θείου έργου της ενώσεως εξαιτίας των «αίσχαντιών» του. Εξάλλου, η σύγκληση στην Παλατιανή στόχευε στη σύμπραξη για το κοινό συμφέρον. Από το παραπάνω απόσπασμα είναι ορατή η διαφορά νοοτροπίας μεταξύ όσων ανώτατων εκκλησιαστικών παραγόντων έβλεπαν το κοινό συμφέρον και όσων λειτουργούσαν ως εμπόδια εναντίον της λύτρωσης της πατρίδας τους. Η αμοιβαία δυσπιστία μεταξύ Βυζαντινών και Δυτικών οξύνθηκε, όταν οι δεύτεροι δεν προσέφεραν το σιτηρέσιο που είχαν υποσχεθεί να δώσουν στην αυτοκρατορία, ενώ ο βυζαντινός πληθυσμός έπασχε από ένδεια. Σύμφωνα με τον ανθενωτικό Συρόπουλο, οι του βασιλέως «γιανίτζαροι» περισσότερο από όλους έγιναν πένητες και υποδεέστεροι. Οι ίδιοι προσέρχονταν στον *μεγάλο πρωτοσύγκελο* και αξίωναν να παρακαλέσει τον αυτοκράτορα για να τους παρέχει διατροφή, λαμβάνοντας την εύλογη απάντηση του πρωτοσύγκελου περί δέσμευσης των σιτηρεσίων από τον πάπα από τη στιγμή που ανθενωτικοί αρχιερείς σκόπευαν να φάνε τα φλώρια του πάπα.⁹³³

Στην κατάσταση της πλήρους ασυνεννοησίας προστέθηκε η υπαναχώρηση της Βυζαντινών αντιπροσώπων στο ζήτημα της ένωσης και η επιστροφή τους από την Ιταλία, συμπεριλαμβανομένου και του Συρόπουλου. Η αποστασιοποίηση από την ανάληψη του βάρους των αποφάσεών τους σε αυτήν την κρίσιμη καμπή, μεταθέτοντας στη θεϊκή βούληση τη διεξαγωγή ή μη της Συνόδου, δυσχέραινε το τεταμένο κλίμα. Τα προβλήματα σχετικά με την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος εξακολουθούσαν να παραμένουν άλυτα παρά την ξεκάθαρη τοποθέτηση και του Ιωσήφ Β΄, ο οποίος υπεραμύνθηκε της συγκαταβατικότητας και της αναγκαιότητας για εκκλησιαστική ένωση, γιατί έτσι θα παρεχόταν αφενός μεγάλη βοήθεια στην αυτοκρατορία και αφετέρου οι Τούρκοι θα αναδιπλώνονταν και θα διέκειντο φιλικά προς τους Βυζαντινούς υπό τον φόβο του χριστιανικού συνασπισμού. Αυτός συνέχισε την απόκρισή του προς τους λοιπούς εκκλησιαστικούς ταγούς προσθέτοντας ότι η συγκατάβαση των Ορθοδόξων δεν ταυτιζόταν με την αδικία. Ο πεφωτισμένος πατριάρχης πρότασε το συμφέρον της αυτοκρατορίας, της οποίας τα πολιτικά οφέλη από τη σύμπνοια με τους Λατίνους θα ήταν η «σύστασις και αύξησις τῆς πατρίδος» και η αναγκαστική συμμόρφωση των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας που θα έβλεπαν ως ανάχωμα των σχεδίων τους τη βοήθεια εκ δυσμών στους Βυζαντινούς. Σίγουρα διακρίνονται ίχνη υπερβολικής αισιοδοξίας στα επιχειρήματά του για την απaráμιλλη στρατιωτική αρωγή από τους Ευρωπαίους, η οποία ως τότε ήταν μετρημένη και μικρής

⁹³³ Συρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, σ. 398₁₂₋₂₀, 400_{1-27, 29-31}, 402₃₋₃₀, 404₉₋₁₄, 406₃₋₇.

εμβέλειας, και τη γεωγραφική επέκταση του Βυζαντινού κράτους, μάλλον με την πρόθεση να πείσει τους πιο σκληροπυρηνικούς ανθενωτικούς να υποχωρήσουν. Αναγνώριζε πως αν υπήρχε έστω και μία βοήθεια, αυτή θα προερχόταν από τη Ευρώπη, αφού οι Τούρκοι είχαν δείξει αδιαμφισβήτητα τις εχθρικές προθέσεις τους. Η αξία της συγκατάβασης συμπεκνώνεται στην κάτωθι φράση του Ιωσήφ Β΄: «Ότι μὲν ἐλάττωσίν τινα ποιῆι ἢ συγκατάβασις, οὕτως ἔχει· ἂν δὲ πρὸς τὸ κέρδος ὃ κερδανοῦμεν διὰ τῆς συγκαταβάσεως ἀποβλέψωμεν, οὐδεμίαν εὐρήσομεν ἐλάττωσιν· εἰ γὰρ συγκαταβῶμεν ἓν ἐκ τῶν εἴκοσι τεσσάρων κοκκίων, πάλιν τὰ εἴκοσι τρία ἀναπληροῦσι τὸ ὑστέρημα τοῦ ἐνὸς, καὶ διὰ τῆς συγκαταβάσεως τοῦ ἐνὸς τοῦτου εὐρήσομεν τὸ μέγα κέρδος ἐκεῖνο ὅπερ ἔσται εἰς μεγάλην βοήθειαν... τοῦ γένους ἡμῶν». Όταν ολοκληρώθηκαν οι συνελεύσεις, οι Λατίνοι ανακήρυξαν γραπτώς τη «δόξα» τους και διαβίβασαν τις αξιώσεις τους στον αυτοκράτορα σχετικά με τη οριστική αποδοχή του δόγματός τους από τους Βυζαντινούς, ώστε να τελεσφορήσει η ένωση. Συνακόλουθα ο αυτοκράτορας ασκούσε ύστατες πιέσεις συνδέοντας τη μεμονωμένη ψήφο από τους αρχιερείς με τη συγκατάβαση ή μη υπέρ της πατρίδος και υπενθυμίζοντάς τους ότι αυτός ήταν η κεφαλή του Βυζαντινού κράτους και άρα ο τελικός αρμόδιος των εκάστοτε αποφάσεων. Κατά την αφήγησή του, ο Συρόπουλος αποκαλύπτει τα κίνητρα και τις παρασκηνιακές κινήσεις των εκκλησιαστικών παραγόντων στις διαπραγματεύσεις με τη δυτική Εκκλησία καθώς και την ανυπακοή τους προς την ανώτατη πολιτική εξουσία του Βυζαντίου. Επιπλέον καθιστά έκδηλη την έλλειψη εμπιστοσύνης μεταξύ πολιτικής εξουσίας και Ορθόδοξης Εκκλησίας και τις προσπάθειες να παρακάμψει η μία τη δικαιοδοσία της άλλης. Αυτά τα ιδιαίτερα στοιχεία στο έργο του σπανίζουν στις καθαρά ιστοριογραφικού περιεχομένου πηγές, αφήνοντας ως παρακαταθήκη ένα έργο παραστατικό και με μοναδικές λεπτομέρειες.⁹³⁴

Τη σύνδεση της στρατιωτικής βοήθειας από τη Δύση με το προαπαιτούμενο του τερματισμού του σχίσματος των δύο Εκκλησιών διακήρυττε αρχικά τουλάχιστον και ο μετέπειτα ανθενωτικός Γεννάδιος. Κατά δήλωσή του οι διαπραγματεύσεις στη Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας λάμβαναν χώρα με γνώμονα την παροχή πολεμικών πλοίων των Δυτικών προς υπεράσπιση της μαστιζόμενης, από τον σουλτάνο, Κωνσταντινούπολης. Ο ιεράρχης στα γραπτά του προειδοποιούσε ότι ο «βάρβαρος» με μέγιστη δύναμη, πεζή και ναυτική, πλησίαζε την Κωνσταντινούπολη και παραδεχόταν ότι η Πόλη χωρίς έξωθεν συμμαχία δεν μπορούσε να αντισταθεί στην

⁹³⁴ Συρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, σ. 406₁₂₋₁₅, 408₇₋₉, 414₂₂₋₂₅, 26-31, 416₁₋₆, 9-19.

έφοδο. Επιπλέον, επισήμαινε τον κίνδυνο για τις ζωές των Βυζαντινών, το ενδεχόμενο εξισλαμισμού τους και τη δίωξη της χριστιανικής πίστης. Συνεπώς, έκρινε ως απαραίτητη την επίσπευση των ανωτέρω διαβουλεύσεων και διαφωνούσε με τις διαμάχες και την ανώφελη αδιαλλαξία μεταξύ των χριστιανών, που αύξανε το «δεινό». Τα γραπτά του προς τους Ορθόδοξους πατέρες της εκκλησίας στόχευαν στην αναθεώρηση των όποιων κωλυμάτων τους (κυρίως της εκπόρευσης του Αγίου Πνεύματος) τα οποία εμπόδιζαν τον τερματισμό του Σχίσματος. Βασική προϋπόθεση, βέβαια, ήταν η αμοιβαία βούληση για κάτι τέτοιο και όχι οι αλληλοκατηγορίες. Τέλος, η υπαναχώρηση του Γεννάδιου (και άλλων συλλειτουργών του) από την ενωτική παράταξη και η υπαγωγή του στο ανθενωτικό κίνημα τον ώθησαν στην αλλαγή των πολιτικών του κατευθύνσεων, εγκαταλείποντας τη φιλοδυτική σύμπραξη. Επιπλέον, η μετέπειτα κατάκτηση της αυτοκρατορίας συντέλεσε στο να προσεγγίσει τον πάλαι ποτέ «βάρβαρο» μέσω θεολογικών επεξηγήσεων των τμημάτων του ορθόδοξου δόγματος που γίνονταν συχνά πεδίο παρερμηνείας από τους μουσουλμάνους. Γνώμονας του ιεράρχη για την ολοκληρωτική αλλαγή της στάσης του ήταν το τετελεσμένο της αλώσεως και η υποχρεωτική προσαρμογή στα νέα δεδομένα με γνώμονα την καλύτερη μεταχείριση του υποδουλωμένου ποιμνιού του.⁹³⁵

Οι πολύπλευρες και συχνά σκιώδεις σχέσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τους Τούρκους κυμαίνονταν από απόλυτη εχθρικήτητα ως συνεργασία ή έστω παθητικότητα απέναντί τους. Ο διχασμός των εκκλησιαστικών παραγόντων για τους μουσουλμάνους της Μ. Ασίας ήταν ανάλογη του βαθύ διχασμού που υπήρχε στο σύνολο των μελών της βυζαντινής κοινωνίας (κοσμικών και μη). Με την διερεύνηση της λοιπής εκκλησιαστικής γραμματείας της Παλαιολόγειας περιόδου το παρόν ερευνητικό πόνημα βαίνει προς την αποπεράτωσή του και για τον λόγο αυτό κρίνεται σκόπιμο να παρουσιαστούν τα εξαχθέντα συμπεράσματα.

---

⁹³⁵ Γεννάδιος, *Άπαντα*, τ. 1, σ. 301⁹⁻²⁰, 302¹⁴⁻²⁴, 303¹⁻¹⁵, σ. 309^{13-17, 33-34}, 319²⁰⁻²², 325²⁵⁻³¹, 327¹⁻⁵, 349¹⁴⁻¹⁶, 357²⁰⁻²¹· ο ίδιος, *Άπαντα*, τ. 3, σ. 445¹⁻⁶, 446²⁸⁻³¹, 447¹⁻¹⁰, 454¹⁴⁻²⁰· PAPADEMETRIΟΥ, *The Greek Orthodox Church*, σ. 80.

Συμπεράσματα

Στόχος αυτής της μελέτης ήταν να αναδυθούν οι πολιτικές αλλά και οι προσωπικές απόψεις των μελών της άρχουσας τάξης (αυτοκρατόρων, αξιωματούχων, συγγραφέων, υψηλόβαθμων εκκλησιαστικών παραγόντων) σε σχέση με τους μουσουλμάνους της Μ. Ασίας. Μέσα από ένα πολύ πλούσιο υλικό ποικίλων πηγών αναδείξαμε αυτές τις απόψεις, οι οποίες κυμαινόταν από άκρα εχθρικότητα έως ουδετερότητα ή ακόμα και διάθεση συνεργασίας με τον σημαντικότερο αντίπαλο της αυτοκρατορίας κατά την παλαιολόγια περίοδο. Σκόπελοι στο παρόν ερευνητικό πόνημα αποτέλεσαν οι αντιφάσεις και το σκόπιμα συσκοτισμένο ύφος ορισμένων συγγραφέων (κοσμικής αλλά κυρίως εκκλησιαστικής προέλευσης), οι οποίοι δεν άφηναν πάντα τον ερευνητή να σχηματίσει ένα ασφαλές συμπέρασμα για την πρόσληψη του τουρκικού στοιχείου από εκείνους.

Μέσα από το σύνολο των κειμένων της Ύστερης περιόδου μελετήθηκε εκτενώς η διαχρονική βαρβαρότητα της τουρκικής πλευράς. Η εκδήλωση της βαρβαρότητας αυτής αφορούσε κυρίως τα πεπραγμένα των Τουρκομάνων και των διαδόχων τους, των Οθωμανών, κατά τη συνεχή παρουσία τους στα βυζαντινά εδάφη. Αντίθετα, η σύμπραξη με τους Σελτζούκους του Ικονίου είχε ως επί το πλείστον θετικό πρόσημο για τους Βυζαντινούς στην Παλαιολόγια περίοδο, και μάλιστα η ήττα των πρώτων από τους Μογγόλους στη μάχη του Κιοσέ Ντάγκ, το 1243, επέφερε το αρνητικό αποτέλεσμα της ίδρυσης ορισμένων ανεξάρτητων τουρκομανικών κρατιδίων σε διάφορες περιοχές της Μικράς Ασίας, όπου έμελλε να διατηρηθεί η ιδεολογία του ιερού πολέμου και των πολεμιστών των συνόρων. Οι αγαστές σχέσεις με τους Σελτζούκους ήταν απότοκο μιας μακροχρόνιας συνύπαρξης και βασίζονταν ακόμα και στην πολιτιστική διείσδυση της αυτοκρατορίας στους Σελτζούκους. Επιπλέον, η μόνη γόνιμη και επί ίσοις όροις συμμαχία του Βυζαντινού κράτους με το τουρκικό στοιχείο, ελέω του κοινού μογγολικού κινδύνου, ήταν εκείνη με το Σουλτανάτο του Ρουμ.

Απεναντίας, οι Τουρκομάνοι, όντας (ημι)νομάδες με χαμηλό πολιτιστικό υπόβαθρο, βάσιζαν την επιβίωση τους στην συνεχή μετακίνηση και στις πολεμικές αναμετρήσεις για τη διεκδίκηση νέων, εύφορων περιοχών. Αυτά τα χαρακτηριστικά της δράσης τους συντέλεσαν στη δημιουργία μέγιστων και, πολλές φορές, ανεπανόρθωτων προβλημάτων εις βάρος της αυτοκρατορίας, η οποία βρισκόταν σε συνεχή αλληλεπίδραση μαζί τους από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα. Η απομύζηση του

πλούτου στις περιοχές που επέδραμαν και κατακτούσαν, τα «λείψανα» πόλεων που άφηναν πίσω τους και οι κακουχίες των προκαλούσαν στους ντόπιους αποτελούσαν κοινό τόπο στις ιστορικές πηγές. Οι Τουρκομάνοι αντιμετωπίζονταν ως «βάρβαροι», κοινοί λαφυραγωγοί, που με «θράσος» -λέξη πολλές φορές ειπωμένη για την τουρκική προκλητικότητα- επέδραμαν στο παρηκμασμένο Βυζαντινό κράτος.

Οι στρατιωτικές υπηρεσίες των Τουρκομάνων φάνηκαν ουκ ολίγες φορές χρήσιμες για τη βυζαντινή πλευρά. Οι αιτίες της αξιοποίησής τους άλλοτε υπαγορεύονταν από τα πολλαπλά εξωτερικά μέτωπα που είχε να αντεπεξέλθει η ύπατη ηγεσία του τόπου είτε από μικροπολιτικές σκοπιμότητες. Ακόμα και ο ληστρικός τρόπος ζωής τους, με τα επακόλουθά του, είχε λειτουργήσει προς όφελος ορισμένων Βυζαντινών, όπως παραδέχεται κυνικά ο Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός στην Ιστορία του. Τα αγαθά που αποκόμιζαν οι Τούρκοι στρατιώτες, ο «λόγος» τους πάνω στο πολιτικό γίνεσθαι του Βυζαντινού κράτους και η ιχνηλάτηση των εδαφών του υπήρξαν τα μέγιστα οφέλη για εκείνους. Επιπλέον, κατά τη μεγαλύτερη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα, ο εφησυχασμός της ύψιστης αρχής ως προς την ικανότητα ελέγχου των κινήσεων των αλλόθρησκων συμμαχικών στρατευμάτων στη βυζαντινή επικράτεια συνέβαλε στη σταδιακή μονιμοποίηση της ξένης παρουσίας εντός της, επιβεβαιώνοντας το ρητό: «Ουδέν μονιμότερον του προσωρινού». Παρόλα αυτά, τα περισσότερα κείμενα της περιόδου διαπνέονταν από μια συγκαταβατικότητα ως προς την κριτική για τη συνεργασία με τους τουρκικούς πληθυσμούς, αλλά σε καμία περίπτωση δεν άφηναν ασχολίαστα τα έκτροπα που αυτοί προκαλούσαν.

Από τις τελευταίες δεκαετίες του 14^{ου} αιώνα ως τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, η αντίληψη των Βυζαντινών συγγραφέων για τη συνεργασία με την τουρκική πλευρά κινούνταν στα δύο άκρα· είτε λογιζόταν ως πράξη προδοσίας είτε ως αναγκαστική, βραχύβια λύση για την επιβίωση της αυτοκρατορίας. Οι ειδεχθείς συμπεριφορές των Οθωμανών που περιγράφονται από τις πηγές δεν διαφέρουν πολύ από τις αντίστοιχες των Τουρκομάνων προκατόχων τους, αφού οι πρακτικές τους ήταν κοινές (δολοφονίες, αιχμαλωσίες, πλιάτσικο κ.τ.λ.). Η διαφορά των δύο τουρκικών ομάδων έγκειται στον απώτερο σκοπό των ενεργειών τους. Οι Τουρκομάνοι έβρισκαν ευκαιρίες για παροδικά, υλιστικά, κυρίως, οφέλη από τη Βυζαντινή αυτοκρατορία για τη συντήρηση του ληστρικού τρόπου ζωής τους και λόγω του ότι ήταν διασκορπισμένοι σε διάφορα εμιράτα, με αντικρουόμενα μεταξύ τους οφέλη, δεν στόχευαν και δεν μπορούσαν να εφαρμόσουν εύκολα ένα σχέδιο διάλυσης της αυτοκρατορίας. Αντιθέτως, οι

Οθωμανοί, τελώντας υπό μία ενιαία αρχή και βλέποντας την παρακμιακή πορεία της αυτοκρατορίας, στόχευαν εσκεμμένα και μεθοδικά στη διάλυσή της και στον εξισλαμισμό των υπηκόων της.

Το θρησκευτικό στίγμα της δράσης του τουρκικού παράγοντα εις βάρος των χριστιανών της αυτοκρατορίας υλοποιείται εν τοις πράγμασι από τους Οθωμανούς και όχι (τόσο) από τους Τουρκομάνους και σίγουρα σε καμία περίπτωση από τους αδύναμους Σελτζούκους. Το ανωτέρω επιχείρημα εξάγεται από την πλειονότητα των βυζαντινών πηγών από το τέλος του 13^{ου} αιώνα έως τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, οι οποίες αναφέρονται στα ληστρικά και όχι στα θρησκευτικά κίνητρα των Τουρκομάνων πολεμιστών. Μπορεί μιν να αναφέρονται περιστατικά καταστροφών σε σύμβολα της Ορθοδοξίας, αλλά αυτά δεν ταυτίζονται με την διάθεση ή έστω την ικανότητα οργανωμένων προσπαθειών επιβολής του Ισλάμ από τους συγκεκριμένους τουρκικούς πληθυσμούς. Πιθανότατα, αυτές οι καταστροφές ήταν απότοκοι της ευρύτερης, ανεξέλεγκτης δράσης τους, που συμπαρέσυρε στο πέρασμά της, όπως ήταν αναμενόμενο, κτίρια λατρείας και θρησκευτικούς λειτουργούς. Οι Οθωμανοί από την άλλη πλευρά, όπως μαρτυρούν τα γραφόμενα του 15^{ου} αιώνα, επεδίωκαν την εξάπλωση του Ισλάμ στην αυτοκρατορία, γι' αυτό και υπάρχουν πάμπολλες αναφορές για το μένος τους απέναντι σε χριστιανικά σύμβολα και τον επιδεικτικό τρόπο βεβήλωσής τους (βλ. τις περιγραφές των πεπραγμένων της αλώσεως). Επιπλέον, οι ηγεμόνες τους χαρακτηρίζονταν από τους Βυζαντινούς συγγραφείς με επίθετα τα οποία αποκάλυπταν τον θρησκευτικό φανατισμό τους και την εχθρότητά τους απέναντι στην Ορθοδοξία, φαινόμενο το οποίο δεν συναντάται στους χαρακτηρισμούς για τους Τουρκομάνους εμίρηδες. Ακόμα και ο Τουρκομάνος μπέης Ουμούρ του Αϊδινίου, παρά τη σαρωτική επέλασή του στην αυτοκρατορία, δεν έλαβε κάποιον προσβλητικό προσδιορισμό που να συνδέεται με τη βούλησή του για καθαίρεση του Χριστιανισμού στη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Εξάιρεση στον παραπάνω συλλογισμό αποτελεί μία μουσουλμανική πηγή του 14^{ου} αιώνα,⁹³⁶ η οποία κινούνταν περισσότερο στα όρια της μυθοπλασίας και ενίσχυε το θρησκευτικό αίσθημα των μουσουλμάνων αναγνωστών, παρουσιάζοντας τον Ουμούρ ως κεντρικό πρόσωπο του ιερού πολέμου κατά των «απίστων»/Βυζαντινών. Επίσης, το θρησκευτικό υπόβαθρο της αγριότητας των Οθωμανών επιβεβαιώνεται και από την ισχυροποίηση του τάγματος των γενιτσάρων. Αυτοί προέρχονταν από χριστιανούς γονείς και μετατρέπονταν σε φανατικούς

⁹³⁶MELIKOFF-SAYAR, *Le Destan d'Umur Pacha*, σ. 52₁₅₈₋₁₅₉, 55₂₁₇₋₂₃₃, 61₃₇₇₋₃₈₆.

ισλαμιστές πολεμιστές, γαλουχημένους με μίσος για την πάλαι ποτέ πίστη των προγόνων τους. Τέλος, θα ήταν παράλειψη να μη λεχθεί πως τα ακραία, άνευ υπερβολής, περιστατικά βαρβαρότητας που επέδειξαν οι Οθωμανοί κατά την άλωση της ολιγάνθρωπης Κωνσταντινούπολης αποσκοπούσαν περισσότερο στην παραδειγματική τιμωρία των αντισταθέντων Βυζαντινών και στη διοχέτευση τριών ισχυρών μηνυμάτων στους απανταχού χριστιανούς: της οριστικής πτώσης της αυτοκρατορίας, της αποθάρρυνσης ενδεχόμενων προσπαθειών ανασύστασής της από τα βασίλεια της Δύσης και της απαρασάλευτης παρουσίας του Ισλάμ σε ένα τμήμα του ευρωπαϊκού χώρου.

Μέσα από την κατηγοριοποίηση των απόψεων της άρχουσας τάξης εξάγονται τα πορίσματα της διατριβής σχετικά με τους πολύπλοκους βυζαντινο-τουρκικούς συσχετισμούς. Αυτή η κατηγοριοποίηση έγινε βάσει του πολιτικού-ιδεολογικού προσανατολισμού των μελών της που μεταφραζόταν κατά κύριο λόγο σε ενωτικούς και ανθενωτικούς χωρίς αυτό να σημαίνει πως οι ιδεολογικές κατευθύνσεις τους συμπορεύονταν πάντα με τις πράξεις τους. Γι' αυτό άλλωστε και εξετάστηκαν περιπτώσεις ακραιφνών εχθρών του μουσουλμανικού στοιχείου (τουλάχιστον σε θεολογικό πλαίσιο) όπως διαφόρων εκκλησιαστικών παραγόντων, οι οποίοι συνεργάζονταν με τους Τούρκους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των παραπάνω λεγομένων αποτελούσε επίσης και η δράση του Μανουήλ Β', ο οποίος στα γραπτά του ήταν λάβρος απέναντι στο Ισλάμ, αλλά για τις ανάγκες της βυζαντινής διπλωματίας προσέγγιζε και αποκαλούσε παιδιά του τους Οθωμανούς γόνους. Μπορεί να υποστηριχθεί πως η στάση της άρχουσας τάξης δεν έμεινε αμετάβλητη από τα μέσα του 13^{ου} ως τα μέσα του 15^{ου} αιώνα και παρουσίαζε διακριτά χαρακτηριστικά ανά χρονική περίοδο.

Όπως προαναφέρθηκε, η θρησκευτική πολιτική των Σελτζούκων δεν συνιστούσε σοβαρή απειλή για το Βυζαντινό κράτος. Το ίδιο ίσχυε και για την εξωτερική πολιτική τους. Η στάση της βυζαντινής ελίτ του 13^{ου} αιώνα απέναντι σε αυτούς κρινόταν με γνώμονα το αν η σύμπραξη μαζί τους έφερνε οφέλη για την αυτοκρατορία. Τον 13^ο αιώνα, οι Σελτζούκοι του Ρουμ είχαν αποδειχθεί αναντικατάστατοι σύμμαχοι για τους εξωτερικούς εχθρούς του κράτους της Νίκαιας και την παλινорθωμένη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Η βυζαντινή αρχή πέτυχε κάτι που φαινόταν αδιανόητο έναν αιώνα πριν: την πολιτική και στρατιωτική στήριξη των Σελτζούκων Τούρκων ούτως ώστε ο ανορθόδοξος συνασπισμός με τους πάλαι ποτέ

εχθρούς της να λειτουργήσει ως ανάχωμα στη μογγολική επέλαση προς δυσμάς και να προφυλαχθούν τα βυζαντινά εδάφη της Μ. Ασίας. Ο κοινός εχθρός των δύο πλευρών, δηλαδή οι Μογγόλοι, συνέβαλαν τα μέγιστα στην ισχυροποίηση των βυζαντινο-σελτζουκικών σχέσεων, οι οποίες μετά την Τέταρτη Σταυροφορία ενισχύονταν περαιτέρω με τις μετακινήσεις (εκούσιες και μη) όλων των κοινωνικών τάξεων από τα βυζαντινά εδάφη προς το Σουλτανάτο του Ρουμ και τούμπαλιν, τις ενδογαμίες, και τις ρευστές εθνικές πολιτικές-θρησκευτικές ταυτότητες που δημιουργούνταν σε βάθος χρόνου. Οι αποδυναμωμένοι Σελτζούκοι αξιοποιούνταν ληλογισμένα από τη βυζαντινή ηγεσία, οι πράξεις της οποίας κρίνονταν από τους συγγραφείς της εποχής. Σίγουρα όμως η συνεργασία με το αντίπαλον δέος δεν προσέφερε εφησυχασμό, γι' αυτό και οι κινήσεις των Τούρκων αντιμετωπίζονταν με τη δέουσα προσοχή. Επίσης, το θεολογικό χάσμα δεν έπαυε να συναντάται συχνά στις περιγραφές και στους χαρακτηρισμούς για εκείνους σε κείμενα κοσμικής και εκκλησιαστικής προέλευσης.

Οι τελευταίοι Λασκαρίδες και ο γενάρχης της Παλαιολόγειας δυναστείας αξιοποίησαν στο έπακρον τη δύναμη της βυζαντινής διπλωματίας, η οποία κατάφερε μέσω του διαίρει και βασίλευε να επωφεληθεί από τις συμμαχίες αντικρουόμενων μεταξύ τους δυνάμεων της εποχής, π.χ. των Σελτζούκων, των Μογγόλων του Ιράν και του Ευξείνου Πόντου και των Μαμελούκων σουλτάνων της Αιγύπτου. Η αυτοκρατορία των μέσων περίπου του 13^{ου} αιώνα διέθετε την ικανότητα να ξεδιπλώσει πολυμέτωπη στρατηγική. Δεν εξαρτιόταν αποκλειστικά από τη συνδρομή του σελτζουκικού στοιχείου, με το οποίο ανέπτυξε ένα αμοιβαίο αίσθημα σεβασμού και μη αμφισβήτησης της νόμιμης παρουσίας των δύο λαών στις περιοχές της κυριαρχίας τους. Η ανάληψη της εξουσίας από τον Μιχαήλ Η' φαινόταν ότι θα ισχυροποιούσε το Βυζαντινό κράτος στο γίγνεσθαι της εποχής. Η συνεργασία (έστω και βεβιασμένη σε κάποιες περιπτώσεις) της Εκκλησίας με την πολιτική του αυτοκράτορα είχε ευοδώσει. Το κράτος, από το 1261, αξιοποιούσε τους Τούρκους πολεμιστές, όταν θεωρούσε απαραίτητη τη συνδρομή τους για την επίτευξη ενός στόχου, όπως στην περίπτωση της ανακατάληψης περιοχών στην Πελοπόννησο και ακολουθώντας την πετυχημένη πολιτική των Λασκάρων, κατάφερε να επηρεάζει τις υποθέσεις του Σουλτανάτου του Ρουμ, να αποκτά στενούς, ακόμα και οικογενειακούς-πνευματικούς δεσμούς, με τους σουλτάνους του, οι οποίοι εξαρτούσαν την εξουσία τους ακόμα και τη ζωή τους από τον Βυζαντινό ηγεμόνα. Η βυζαντινή διείσδυση στις αποφάσεις της ύπατης αρχής των Τούρκων, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τις στενές σχέσεις του Izz al-Dīn Kay-

Καὼς II με τον Μιχαήλ Παλαιολόγο, εξέπληξε, όπως είδαμε, ακόμα και τη μουσουλμανική γραμματεία της περιόδου. Τέτοιου είδους διείσδυση αναγνωρίζεται, προφανώς σε μικρότερη έκταση, μόνο στην εξωτερική πολιτική του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου και στην εμπλοκή του στον οθωμανικό εμφύλιο. Βέβαια, ούτως ώστε να μην αδικηθεί το σύνολο των αυτοκρατόρων της Ύστερης περιόδου, δεν θα πρέπει να συγχέουμε τους υποτελείς στους Μογγόλους Σελτζούκους, με τους μετέπειτα Τουρκομάνους, οι οποίοι ουδεμία σύνδεση είχαν με τους χριστιανούς γείτονές τους και ο θρησκευτικός ζήλος τους και η ανάγκη για επιβίωση τούς καθιστούσαν πανίσχυρους αντιπάλους.

Οι συγγραφείς της περιόδου (παραδείγματος χάρι ο Γεώργιος Ακροπολίτης, ο Μιχαήλ Ολόβωλος και ο Γρηγόριος Κύπριος) δεν προσυπέγραφαν άκριτα τις αποφάσεις της πολιτικής εξουσίας. Προφανώς υπήρχε εμπάθεια προς τους Τούρκους σύμφωνα με τις περιγραφές τους για εκείνους, αλλά την οποιαδήποτε επίσημη βυζαντινο-τουρκική συνεργασία την έκριναν εκ του αποτελέσματος. Βέβαια, δεν ήταν πάντα σαφές το αν μια πολιτική κίνηση υπηρετούσε το συλλογικό καλό ή την ιδιοτέλεια κάποιου μέλους της ιθύνουσας ελίτ, με αντιπροσωπευτικό παράδειγμα τις διχογνωμίες για τη φυγή του Μιχαήλ Παλαιολόγου στη σελτζουκική αυλή και γι' αυτό επαφίεται στον ιστορικό να φωτίσει τα σκοτεινά σημεία των γεγονότων και να εξάγει κάποια πορίσματα. Προφανώς και υφίστατο βούληση να καλυφθούν τα οποιαδήποτε μελανά σημεία της σταδιοδρομίας του, αλλά του αναγνωριζόταν γενικότερα η τιτάνια προσπάθεια να ανασυστήσει την αυτοκρατορία και να κρατήσει τις λεπτές ισορροπίες ανάμεσα στη χρησιμοποίηση ή την απώθηση των Τούρκων όταν χρειαζόταν.

Μολαταύτα οι Βυζαντινοί συγγραφείς δεν έπαυαν να κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου για την τουρκική εξάπλωση, αφού η πλάστιγγα της πολιτικής του Παλαιολόγου έγερνε περισσότερο στη Δύση με αποτέλεσμα να παραμελούνται τα απώτατα σύνορα του κράτους. Μάλιστα ο Παχυμέρης, πολιτικά οξυδερκέστερος από τον δάσκαλό του τον Ακροπολίτη, καθώς έζησε ως και την πρώτη δεκαετία του 14^{ου} αιώνα, ήταν σε θέση να αντιληφθεί την πορεία του Βυζαντινού κράτους προς την παρακμή εξαιτίας της αυξανόμενης τουρκικής επεκτατικότητας και να εκφράσει την ανησυχία του για τους αυτοκρατορικούς χειρισμούς που οδήγησαν σε αυτή. Τα ανώτερα μέλη της εκκλησιαστικής τάξης λόγω της πολιτικής πυγμής του Μιχαήλ Η΄, χειραγωγήθηκαν από τον αυτοκράτορα εξυπηρετώντας τα σχέδιά του, ακόμα και αν αυτά τους έφεραν σε σύγκρουση με τους συλλειτουργούς τους, όπως στην περίπτωση

της απόδοσης έωλων κατηγοριών από ένα μέρος των ανώτατων κληρικών εις βάρος του πατριάρχη Αρσενίου και της εσκεμμένης συσχέτισής του με τον Izz-al Din.

Οι δύο επόμενοι Παλαιολόγοι, ο Ανδρόνικος Β΄ και ο Ανδρόνικος Γ΄ δεν διέθεταν το πολιτικό αισθητήριο του γενάρχη της παλαιολόγειας δυναστείας και η βασιλεία τους χαρακτηριζόταν από τη συνεχή επέκταση των Τούρκων στα ζωτικά εδάφη της αυτοκρατορίας, παρά τις περιορισμένες στρατιωτικές νίκες εναντίον τους. Μάλιστα οι δύο εμφύλιοι πόλεμοι (απότοκοι των συγκρούσεων συμφερόντων μεταξύ των μελών της άρχουσας τάξης) άφησαν ανοικτές πληγές στο αδύναμο Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία ανέμιξε εκ νέου τον ξένο παράγοντα (Τούρκους, Σέρβους, Βούλγαρους, Βενετούς και Γενουάτες) στις εσωτερικές της υποθέσεις, με αποτέλεσμα να εξασθενήσει στρατιωτικά και οικονομικά και να υποστεί σημαντικές εδαφικές απώλειες. Οι Τούρκοι, παρόλο που συμμαχούσαν και με τις δύο αντικρουόμενες παρατάξεις, δεν παρεμποδίζονταν δραστικά από την αυτοκρατορική ηγεσία από το να λεηλατούν τα βυζαντινά εδάφη, να βιαιοπραγούν εναντίον των γηγενών και να εξοικειώνονται με τη μορφολογία και τη γεωγραφία της περιοχής, με τη σιωπηρή ανοχή της βυζαντινής πλευράς. Επιπλέον, ο διοικητικός μηχανισμός αποδιοργανώθηκε και το κύρος της κεντρικής εξουσίας απώλεσε περαιτέρω την αίγλη του, εξαιτίας του αγώνα επικράτησης μεταξύ Καντακουζηνού και αντιβασιλείας και της έλλειψης πραγματικού ενδιαφέροντος για την τύχη των υπηκόων που βρίσκονταν στην πρώτη γραμμή των πολεμικών συγκρούσεων.

Τον 14^ο αιώνα το τουρκικό πρόβλημα είχε διογκωθεί. Οι Τουρκομάνοι και αργότερα οι Οθωμανοί, παρότι παρουσιάζονταν στη βυζαντινή γραμματεία (θύραθεν και εκκλησιαστικής προέλευσης) ως βάρβαροι, διαδραμάτιζαν έναν σύνθετο ρόλο. Συγκεκριμένα, αν και προβάλλονταν ως οι πιο επικίνδυνοι εχθροί της αυτοκρατορίας και της Εκκλησίας, αποτελούσαν ταυτόχρονα το εργαλείο της άρχουσας τάξης για την εκπλήρωση ιδιοτελών, κυρίως, συμφερόντων και η συνεργασία με τους ηγέτες τους θεωρούνταν από τη συντριπτική πλειοψηφία των γραπτών πηγών ως το αναγκαίο κακό για την αντιμετώπιση των εσωτερικών και των εξωτερικών εχθρών της βυζαντινής επικράτειας.

Παρά τον αυξανόμενο κίνδυνο που διέτρεχε η αυτοκρατορία, η κριτική στάση των συγγραφέων στους αυτοκρατορικούς χειρισμούς απέναντι στους Τούρκους είχε αμβλυνθεί. Ιδίως η επίσημη ιστοριογραφία αλλά και οι εγκωμιαστικοί λόγοι περίπου από το 1330 και μετά δεν προέβαλλαν τον πραγματικό αντίκτυπο των παράτολμων

συμμαχιών της πολιτικής εξουσίας με τους Τούρκους, χωρίς όμως να αποσιωπώνται οι γλαφυρές περιγραφές για τις ολοένα και επιθετικότερες κινήσεις των τελευταίων στην αυτοκρατορία. Οι συγγραφείς της εποχής αρνούνταν να προσαρμοστούν στη γεωπολιτική πραγματικότητα και σαφώς επηρεασμένοι από την Παλαιολόγεια Αναγέννηση ταύτιζαν τους Τουρκομάνους με τους Πέρσες και τους εαυτούς τους με τους αρχαίους Έλληνες. Τα ιστορικά έργα του Νικηφόρου Γρηγορά και του Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού αλλά και ρητορικά κείμενα όπως παραδείγματος χάρη αυτά του Θεόδωρου Υαρτακηνού και του Μανουήλ Φιλή αποτέλεσαν σε μεγάλο βαθμό στρατευμένα συγγράμματα προκειμένου να τονώσουν το ηθικό των Βυζαντινών παρουσιάζοντας ως κατόρθωμα τις περιορισμένες στρατιωτικές νίκες του βυζαντινού στρατού εναντίον των Τούρκων και δικαιολογώντας την εργαλειοποίησή τους από ορισμένα μέλη της άρχουσας τάξης και πρωτίστως από την αυτοκρατορική ηγεσία. Αυστηρότερες εκτιμήσεις ως προς τον αντίκτυπο της ανεξέλεγκτης αλληλεπίδρασης με τους Τούρκους ανιχνεύονταν συχνότερα σε έργα φιλοδυτικών προσωπικοτήτων όπως του Γρηγόριου Ακίνδυνου και του Δημήτριου Κυδώνη, οι οποίοι επεσήμαιναν την απειλή της ραγδαίας τουρκικής εξάπλωσης στα βυζαντινά εδάφη και την πιθανή πτώση της αυτοκρατορίας.

Μετά την τραγική πολιτική διαχείριση του Καντακουζηνού και το γιγαντωμένο τουρκικό πρόβλημα που κληροδότησε στους διαδόχους του θρόνου, το σύνολο των μετέπειτα συγγραφέων, με εξαίρεση όσους είχαν ενσωματωθεί στην οθωμανική κοινωνία (π.χ. ο Κριτόβουλος, ο Γεώργιος Τραπεζούντιος και ο Γεώργιος Αμοιρούτζης) ακόμα και αν συνηγορούσαν υπέρ των βυζαντινο-τουρκικών συσχετισμών, απέφευγαν την εκτενή ευμενή περιγραφή των Τούρκων της ανώτερης τάξης ακόμα και αν εκείνοι έφερναν παροδικά κέρδη για το Βυζάντιο. Καθώς παρήκμαζε η αυτοκρατορία, μεγεθυνόταν η διάσταση των απόψεων για το αν αυτή θα προσδενόταν στο άρμα της Δύσης για την επιβίωσή της ή θα διατηρούσε τις συμπράξεις με τον τουρκικό παράγοντα για τον ίδιο λόγο. Το φιλοδυτικό τμήμα της βυζαντινής ελίτ, μέλη της οποίας συμμετείχαν σε διπλωματικές αποστολές στη Δύση, παρέμενε ως το τέλος της αυτοκρατορίας η μειοψηφία στη βυζαντινή κοινωνία που έβλεπε με καχυποψία-εχθρικότητα τη συνεργασία με τους Τούρκους. Βέβαια η προνομιούχος άρχουσα τάξη πολλές φορές με ύφος υπεροψίας ή έστω εκ του ασφαλούς έκρινε αυστηρά τον φτωχότερο πληθυσμό, που βίωνε άμεσα τις συνέπειες των συνεχών πολεμικών συγκρούσεων και δυσκολευόταν να πάρει ξεκάθαρη θέση κατά του τουρκικού ζητήματος.

Ο Καντακουζηνός στην αρχή της *Ιστορίας* του τόνιζε τη συμβολή του ως *Μεγάλου Δομέστικου* εναντίον των Τούρκων, προκειμένου να μετριάσει τις πιθανές επικρίσεις που θα δεχόταν από την αφήγηση της φιλοτουρκικής στάσης που ακολούθησε στο μεγαλύτερο μέρος της βασιλείας του. Σταδιακά, άρχισε να εντάσσει στην εξιστόρησή του την προσέγγιση των μουσουλμάνων ηγετών της Μ. Ασίας ως πολιτική που είχε ήδη ακολουθηθεί από τον προκάτοχο και στενό του φίλο, Ανδρόνικο Γ΄ και συνεχιζόταν από τον ίδιο. Μάλιστα, η συνεχής προβολή της έννοιας της φιλίας χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον στο συγγραφικό του έργο για την επίτευξη πολιτικών σκοπιμοτήτων. Γι' αυτόν, η παρουσίαση των συμμαχιών του με τους μουσουλμάνους ηγέτες ήταν απόρροια της βαθιάς φιλίας του με εκείνους και όχι αποτέλεσμα καλά μελετημένων πολιτικών επιλογών. Επιπρόσθετα, περιέγραφε συχνά τους Τούρκους αρχηγούς με στοιχεία συμπεριφοράς που άρμοζαν περισσότερο σε Βυζαντινό παρά σε ξένο και αλλόθρησκο ηγέτη.

Από τα γραφόμενα του Καντακουζηνού συμπεραίνουμε ότι οι Τούρκοι αρχηγοί που ανήκαν στην άρχουσα τάξη έχαιραν απεριόριστου σεβασμού από τον ίδιο, ενώ το στρατιωτικό δυναμικό τους περιγραφόταν με απαξίωση. Συνεπώς ο αυτοκράτορας έδινε ιδιαίτερο βάρος στην κοινωνική καταγωγή, στις σχέσεις εμπιστοσύνης και εξυπηρέτησης ιδιοτελών συμφερόντων και λιγότερο στην θρησκευτική ταυτότητα των συμμάχων του. Η δράση των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας μέχρι τα μέσα περίπου του 14^{ου} αιώνα ήταν ακόμα ελεγχόμενη από τον Καντακουζηνό, ο οποίος δεν άφηνε αναπάντητες τις προκλήσεις τους και πρωτοστατούσε σε σημαντικές στρατιωτικές νίκες εναντίον τους. Προς το τέλος της βασιλείας του, η εκδήλωση της επιθυμίας του για πολεμική σύρραξη εναντίον τους σχετιζόταν με την έμμεση παραδοχή της αποτυχίας της πολιτικής του μετά τις συνέπειες της επέλασής τους στα βυζαντινά εδάφη. Σίγουρα, η κοντόφθαλμη οπτική του υπήρξε μοιραία για τη μετέπειτα πορεία της αυτοκρατορίας. Βέβαια, αξίζει να σημειωθεί πως σε μία περίοδο πολιτικού κλυδωνισμού, με πολλαπλά ανοικτά μέτωπα και με ένα γενικευμένο κλίμα εχθρικότητας απέναντι στον Καντακουζηνό, ίσως η μόνη λύση για εκείνον να ήταν η πολιτική στροφή προς τον μουσουλμανικό κόσμο της Μ. Ασίας.

Στην πορεία του για την διεκδίκηση του ύψιστου βυζαντινού αξιώματος και την εξουδετέρωση των πολιτικών του αντιπάλων, οι Τούρκοι παρά τις ανυπολόγιστες καταστροφές που προκάλεσαν αποδείχτηκαν οι πιο σταθεροί σύμμαχοί του. Εξάλλου, στην Παλαιολόγεια περίοδο (1261-1453) δεν υπήρξε αυτοκράτορας που να μη

συνεργάστηκε μαζί τους. Από μία επιπλέον οπτική, αρκετά ακραία, θα μπορούσε να ειπωθεί πως ο Καντακουζηνός πιθανόν να έβλεπε την ανεπιστρεπτή πτωτική πορεία της αυτοκρατορίας και την κωλυσιεργία, αν όχι αδιαφορία, των Δυτικών να συνδράμουν στρατιωτικά το Βυζαντινό κράτος και απλώς να έδινε παράταση ζωής στην αυτοκρατορία μέσω των αμφίροπων συμμαχιών με τους μουσουλμάνους της Μ. Ασίας, οι οποίοι συνέχιζαν την απρόσκοπτη πορεία τους προς τα ευρωπαϊκά εδάφη.

Προς αποκατάσταση της κατά κύριο λόγο αρνητικής εικόνας του Καντακουζηνού στη σύγχρονη βιβλιογραφία, αλλά χωρίς διάθεση να απαλειφθούν τα κακώς κείμενα της βασιλείας του, αναγνωρίζονται οι συνεχείς, αποδεδειγμένες προσπάθειές του για σύμπλευση με την αντιβασιλεία και το γεγονός ότι, ενώ είχε ενήλικο γιο, δεν επιβουλεύτηκε τη ζωή του νόμιμου διαδόχου και δεν τον καθαίρεσε, παρά μόνο όταν ο τελευταίος έγινε εχθρικά διακείμενος στον ίδιο και στον Ματθαίο Καντακουζηνό.

Το μεγαλόπνοο κατά δήλωσή του σχέδιο ελέγχου των εμίρηδων για τη μετέπειτα κυριαρχία του στα τέως βυζαντινά εδάφη που είχαν καταληφθεί από εκείνους δεν ευόδωσε. Ανεπιτυχές ήταν και το σκεπτικό του για προσέγγιση της οθωμανικής ελίτ μέσω επιγαμιών για την εγγύηση της ακεραιότητας της αυτοκρατορίας από μελλοντικές τουρκικές επιθέσεις και τη διείσδυση της βυζαντινής επιρροής στα τουρκικά πράγματα. Προκειμένου να διασφαλίσει τη θέση του στον θρόνο, δεν δίσταζε να διατηρεί συνεχώς την τουρκική παρουσία στην αυτοκρατορία με κάθε κόστος. Οι Τούρκοι από απλοί ληστές-πολεμιστές μετατράπηκαν σε ρυθμιστές της πολιτικής ζωής και εξοικειώθηκαν πλήρως με τις βυζαντινές περιοχές, γεγονός που μετέπειτα θα αποτελούσε πρωταρχικό στοιχείο για την πτώση της Βασιλεύουσας.

Ο αυτοκράτορας σταδιακά εξελίχθηκε σε πiónι των ηγεμόνων της Μ. Ασίας και αδυνατούσε να τους θέσει υπό τον έλεγχό του. Για εκείνον, οι Τούρκοι ήταν καλοί σύμμαχοι και οι επικεφαλής τους συνέπρατταν μαζί του για χάρη της φιλίας, ενώ θεωρούνταν εχθροί, όταν άρχισαν την αυτόνομη δράση τους εις βάρος των συμφερόντων του. Το λάθος της φιλοτουρκικής προσέγγισης το αντιλήφθηκε, όταν πλέον είχαν υποστεί τεράστιες καταστροφές η Μακεδονία και η Θράκη και οι πάλαι ποτέ σύμμαχοί του γίνονταν όλο και πιο επιθετικοί απέναντι στην αυτοκρατορία. Ο Καντακουζηνός ουδέποτε ανέλαβε την ευθύνη των πολιτικών του πράξεων επιρρίπτοντας τα αποτελέσματά τους στις εκάστοτε συγκυρίες.

Ο Γρηγοράς δεν αποτελούσε την εξαίρεση ανάμεσα σε ιστορικούς όπως ο Ακροπολίτης ή ο Παχυμέρης οι οποίοι παρουσίαζαν στα έργα τους αντίρροπες τάσεις κατά την παρουσίαση των βυζαντινο-τουρκικών σχέσεων. Το συγγραφικό του έργο

όμως, υπήρξε αντιφατικό σε καίρια σημεία. Η κρίση του απέναντι στους πολιτικούς χειρισμούς όσον αφορά στην αντιμετώπιση του τουρκικού ζητήματος ήταν αντικειμενική μέχρι και την εξιστόρηση της βασιλείας του Ανδρόνικου Γ' και η επιχειρηματολογία του σχεδόν ταυτιζόταν με την αντίστοιχη του Παχυμέρη. Από την περίοδο του δευτέρου εμφυλίου πολέμου (1341-1347) ως τα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης του Καντακουζηνού το ιστορικό του έργο ήταν πλήρως στρατευμένο στην υποστήριξη των αυτοκρατορικών επιλογών, χάνοντας σε μεγάλο βαθμό την αξιοπιστία του. Ήταν αναπόφευκτο η κατά κύριο λόγο ευθυγράμμιση του με την αυτοκρατορική προπαγάνδα να οδηγήσει σε μεγάλη απόκλιση των γραφομένων του, λόγω των εμφανών επιπτώσεων της τουρκικής εξάπλωσης. Αυτή η απόκλιση βρίσκεται σωρηδόν και στα απομνημονεύματα του Καντακουζηνού. Προς το τέλος του ιστορικού του έργου και κυρίως από το 1347 και μετά, ο Γρηγοράς αναιρούσε τα γραφόμενά του κατακεραυνώνοντας τα πεπραγμένα του Καντακουζηνού. Η αντικειμενικότερη αντιμετώπιση των λανθασμένων επιλογών της βυζαντινής ηγεσίας, χρονολογικά τοποθετημένη πιθανότατα μετά την απόσυρση του Καντακουζηνού από τα εγκόσμια, ήταν απότοκο της κρίσης των σχέσεων του συγγραφέα με τον αυτοκράτορα με αφορμή την ησυχαστική έριδα αλλά και την παραδοχή της καταστροφικής, φιλοτουρκικής πολιτικής από τον ίδιο τον Καντακουζηνό.

Τα συγγράμματα του Καντακουζηνού και του Γρηγορά, αμφότερα προϊόντα εκπροσώπων της άρχουσας τάξης που παρέθεταν την επίσημη εκδοχή της ιστορίας του κράτους, διαστρέβλωναν την παρακμάζουσα στρατιωτική κατάσταση του τόπου, προβάλλοντάς τους Τούρκους ως έναν ακίνδυνους και χειραγωγούμενους από τον αυτοκράτορα συμμάχους. Τα οφέλη από την απόκρυψη της πραγματικού γίνεσθαι και την έλλειψη εποικοδομητικής κριτικής για τους βυζαντινο-τουρκικούς συσχετισμούς ήταν τα εξής: Για τον Γρηγορά, ήταν ζητούμενο η διατήρηση της αυτοκρατορικής εύνοιας με κάθε κόστος, ακόμα και με έκπτωση της ποιότητας του συγγραφικού του έργου. Μολαταύτα, όταν απώλεσε τη χρηματοδότηση του διδασκαλείου του από τον Καντακουζηνό, εξιστορούσε με ακρίβεια τα δυσμενή αποτελέσματα της άκριτης τουρκικής παρουσίας στην αυτοκρατορία. Ο Καντακουζηνός στην αρχή και ιδίως στο τέλος της *Ιστορίας* του παραδεχόταν την επικινδυνότητα των Τούρκων και μετάλλαξε την εικόνα του εαυτού του, προς κατευνασμό των αναγνωστών του, σε πρωτοστάτη του αντιτουρκικού αγώνα, απεμπολώντας πλήρως οποιαδήποτε ευθύνη για τους καταστροφικούς χειρισμούς του. Στο τέλος των συγγραμμάτων τους οι δύο άνδρες έκαναν στροφή εκατόν ογδόντα μοιρών για να περισώσουν το κύρος τους αλλά και

γιατί έζησαν αρκετά, ώστε να βιώσουν και να καταγράψουν τη ραγδαία επιδείνωση του κράτους εξαιτίας των αυτοκρατορικών επιλογών.

Η συνεχής εμπλοκή των Τούρκων στις βυζαντινές υποθέσεις με τη σύμφωνη γνώμη της αυτοκρατορικής ηγεσίας, τους μετέτρεπε με ταχείς ρυθμούς σε αναπόσπαστους παράγοντες των γεωπολιτικών συσχετισμών της περιόδου. Ο Ιωάννης Ε΄ και ο Ανδρόνικος Δ΄ με τον παρωπιδιστικό τρόπο δράσης τους αναλώνονταν στον αγώνα για επικράτηση στον βυζαντινό θρόνο, καθιστώντας το Βυζαντινό κράτος για πρώτη φορά υποτελές στους Τούρκους και εγκαινιάζοντας εκ νέου μία περίοδο πολιτικής αβεβαιότητας. Την εξάρτηση της αυτοκρατορίας από τη σουλτανική αρχή και την άμεση ανάγκη για συντονισμένη στρατιωτική δράση εναντίον της επεσήμαινε και ο Δημήτριος Κυδώνης.

Η επιστολογραφία του Κυδώνη, γνήσιου μέλους της ανώτερης τάξης της βυζαντινής κοινωνίας, αποτελεί μία πηγή ιστορικών πληροφοριών, η οποία διαφοροποιείται από τη σύγχρονές της, αφού παρουσιάζει το ιστορικό πλαίσιο του 14^{ου} αιώνα με ένα διαφορετικό πρίσμα, ιδιαίτερος χρήσιμο για τον ερευνητή. Δεν αρκείται στην «τυποποιημένη» εκδοχή των γεγονότων των βυζαντινο-τουρκικών σχέσεων, όπως εκείνες παρουσιάζονται στις ιστοριογραφικού προσανατολισμού πηγές, αλλά εμπλουτίζει τα λεγόμενά του με αποκλειστικές πληροφορίες προεχόμενες από την προσωπική εμπλοκή και τον πρωτεύοντα ρόλο του σε ποικίλες πτυχές της ζωής της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Η συνεργασία του *μεσάζοντα* με τρεις αυτοκράτορες φανέρωσε την προσαρμοστικότητά του στη μεταβολή του πολιτικού τοπίου αλλά και την αναγνώριση των ικανοτήτων του από την εκάστοτε ηγεσία του Βυζαντίου. Παρά την πικρία του για τη σχέση του με τον Ιωάννη, δεν τον πρόδωσε πολιτικά ποτέ, ακόμα και όταν ο αυτοκράτορας μετέβαλε τη φιλοδουτική στάση του προς όφελος των Τούρκων, δείχνοντας με αυτόν τον τρόπο τον πατριωτισμό και την έλλειψη καιροσκοπισμού από πλευράς του. Ο Κυδώνης πιστός στις αντιτουρκικές πεποιθήσεις του συγκρούστηκε με μία μερίδα της βυζαντινής κοινωνίας που αντιτίθετο σε κάθε τι δυτικό. Ως τα μέσα της δεκαετίας του 1380, λειτουργούσε ως φερέφωνο του πάπα και των Ευρωπαίων ηγεμόνων, ενώ παράλληλα έτρεφε έναν βαθύ θαυμασμό για τη λατινική κοσμοθεωρία, απότοκο του οποίου μπορεί να θεωρηθεί η μακρόχρονη επιδίωξή του για μία ουτοπική ένωση των χριστιανικών δυνάμεων, ώστε να κατασταλεί η ισχύς των Τούρκων. Η μη παροχή βοήθειας από την Ιταλία στα τέλη της δεκαετίας του 1380 προβαλλόταν από

τον Κυδώνη ως απόρροια των εσωτερικών προβλημάτων της. Βέβαια, η επιδίωξη στρατιωτικής συνεργασίας μεταξύ Βυζαντινών και Δυτικών όπως αντιλήφθηκε ο ίδιος αρκετά χρόνια αργότερα απείχε από την πραγματικότητα, διότι δεν υπήρχε βούληση για την υλοποίησή της. Από το 1384-5 και εξής, απογοητευμένος από τους ομόδοξούς του, τους κατηγορούσε για κωλυσιεργία έναντι των Βυζαντινών και έστρεψε όλο τον ενδιαφέρον του στην αντιτουρκική πολιτική του Μανουήλ Β΄. Η σχέση μαζί του, εκτός από συμβουλευτική σε πολιτικό επίπεδο, ήταν κατά βάση μία σχέση ανάμεσα σε δάσκαλο και μαθητή, γι' αυτό άλλωστε διαπνεόταν από ειλικρίνεια στον τρόπο έκφρασης των απόψεων των δύο ανδρών, αλλά και ευθύτητα που σε αρκετές περιπτώσεις δεν θύμιζε την ανταλλαγή αλληλογραφίας μεταξύ του ενός διαδόχου του βυζαντινού θρόνου και ενός κρατικού αξιωματούχου. Ο Κυδώνης στις επαφές που διατηρούσε με τον γόνο των Παλαιολόγων μετρίασε τη γνώριμη διπλωματική στάση· παραμερίζοντας τον ωφελμισμό του, πρόταξε το συμφέρον της αυτοκρατορίας, που για εκείνον ήταν η αντίσταση στους Τούρκους, και παρουσίασε ωμά την οικτρή πορεία της, που όδευε με μαθηματική ακρίβεια στην καταστροφή.

Ο *μεσάζων* μπορεί να είχε δικαιολογήσει στο παρελθόν την απροθυμία των Δυτικών να συνδράμουν στρατιωτικά το Βυζάντιο, δεν είχε όμως την ίδια πρόθεση να δικαιολογήσει την αντίστοιχη στάση της βυζαντινής ηγεσίας του Δεσποτάτου να απέχει στρατιωτικά από τη στρατιωτική συνδρομή στον ένοπλο αγώνα, που έδινε ο Μανουήλ Β΄ από τη Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με τον επιστολογράφο, τα προβλήματα της Πελοποννήσου ήταν ήσσονος σημασίας σε σχέση με εκείνα που καλούνταν να αντιμετωπίσει ο Μανουήλ. Η αποχή των Πελοποννησίων από τον κοινό, ένοπλο αγώνα εναντίον των Τούρκων γίνεται αντικείμενο της κριτικής του, ενώ από την οπτική του μοιάζει να απουσιάζει η δραματική μείωση του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων της, που τους απέτρεπε εκ των πραγμάτων να ασχοληθούν με οτιδήποτε άλλο πέραν της επιβίωσής τους. Εκείνος προερχόμενος από την προνομιούχο άρχουσα τάξη του Βυζαντινού κράτους ανήκε στους λόγιους οι οποίοι με ύφος υπεροψίας ή έστω εκ του ασφαλούς έκριναν αυστηρά τον φτωχότερο πληθυσμό, που βίωνε άμεσα τις συνέπειες των συνεχών πολεμικών συγκρούσεων και δυσκολευόταν να πάρει ξεκάθαρη θέση κατά του τουρκικού προβλήματος.

Ο Κυδώνης έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στην πολιτική ζωή της αυτοκρατορίας στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα. Κατά τα πρώτα χρόνια της σταδιοδρομίας του ως *μεσάζων* αναλωνόταν στην εξύψωση του υπερτροφικού του «εγώ», υπερτονίζοντας τα περιστατικά στα οποία είχε ανάμειξη αυτός ή ο ευρύτερος

κύκλος του. Ως εκ τούτου, τα γεγονότα τα οποία ανέφερε στις επιστολές του να υπολείπονται αμεροληψίας, καθιστώντας το κείμενο σε ορισμένα σημεία αν όχι κουραστικό, τουλάχιστον επίφοβο να στηριχθεί κανείς αποκλειστικά σε αυτό για την εκμείευση ιστορικών γεγονότων. Εξάλλου χάρη στο οικείο ύφος του με την εξομολογητική διάθεση και την παράθεση προσωπικών βιωμάτων παρέχονται στον ερευνητή πρωτότυπες και λεπτομερείς πληροφορίες για τις βυζαντινο-τουρκικές σχέσεις, οι οποίες ως επί το πλείστον δεν ανιχνεύονται σε άλλες πηγές καθαρά ιστοριογραφικού περιεχομένου. Περίπου από το 1380 και μετά, παρουσιάζεται μία πιο ώριμη και λιγότερο ιδιοτελής συμπεριφορά του. Συνειδητοποιώντας την ανεπιστρεπτική πορεία κατάρρευσης του Βυζαντίου προσπαθούσε είτε μέσω διπλωματικών επαφών είτε μέσω των επιστολών του να επισημάνει την οξύτητα του τουρκικού επεκτατισμού και να παρακινήσει Βυζαντινούς και Δυτικούς να δράσουν για την από κοινού αντιμετώπισή του. Ακόμα και το περιεχόμενο των επιστολών του έγινε πιο ουσιαστικό, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον στις προσπάθειες σωτηρίας της αυτοκρατορίας και όχι στην προσωπική του προβολή. Ο ίδιος υπήρξε από τους ελάχιστους Βυζαντινούς αξιωματούχους με ξεκάθαρη θέση εναντίον των Τούρκων, απορρίπτοντας την οποιαδήποτε συνεργασία μαζί τους.

Ένα ακόμα μέλος της άρχουσας τάξης, με παρόμοιες αντι-τουρκικές πολιτικές κατευθύνσεις με τον Κυδώνη, ήταν ο ενωτικός Μανουήλ Καλέκας, ο οποίος στην επιστολογραφία του εξέφραζε την απογοήτευσή του για τις αποτυχίες στη σύμπλευση με τους Δυτικούς σε στρατιωτικό και δογματικό επίπεδο. Παρά την απογοήτευσή του από τη στάση των χριστιανών ηγεμόνων απέναντι στους πολιορκούμενους Κωνσταντινουπολίτες, οι ελπίδες του Καλέκα περιστρέφονταν γύρω από τον αγώνα του Μανουήλ Β΄ για την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού μέσω της παρουσίας του στις ευρωπαϊκές Αυλές. Κατ' εκείνον, εμπόδια στις προσπάθειες για τη σωτηρία της αυτοκρατορίας έβαζαν άτομα προερχόμενα από τον ησυχαστικό και τον ανθενωτικό κύκλο, τα οποία δεν κατανοούσαν πως οι καιροί ήταν απαγορευτικοί για υπεροπτικές συμπεριφορές απέναντι στη μοναδική ελπίδα σωτηρίας της αυτοκρατορίας. Αυτή η ελπίδα προερχόταν από δυσμάς υπό την προϋπόθεση της υποχώρησης των Βυζαντινών στις δογματικές συζητήσεις με τη δυτική Εκκλησία. Σύμφωνα με τον Καλέκα, οι μόνιμοι ωφελιμένοι από την άτεγκτη στάση των ομοαίματων του ήταν οι Τούρκοι. Οι συγγραφείς-μέλη της άρχουσας τάξης του τέλους του 14^{ου} αιώνα και των αρχών του 15^{ου} αντιλαμβάνονταν την κρίσιμη καμπή στην οποία βρισκόταν η αυτοκρατορία, εκφράζοντας ανοιχτά τους για την επικείμενη κατάρρευσή της χωρίς την

αποτελεσματική αντιμετώπιση των Τούρκων. Ορατός ήταν πλέον και ο κίνδυνος εξισλαμισμού των Βυζαντινών. Μάλιστα τα ρητορικά κείμενα σημειώντων προσώπων της βυζαντινής ελίτ, όπως του Ισίδωρου Γλαβά, του Μανουήλ Β΄ και του Ιωσήφ Βρυέννιου μέσω της στιβαρής επιχειρηματολογίας τους, προσαρμοσμένης στην πραγματικότητα της εποχής, προσπαθούσαν να αποτρέψουν τους Βυζαντινούς από την επιλογή της ισλαμικής πίστης και της αυτομόλησης στους Τούρκους.

Κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων της αυτοκρατορίας διαδραματίστηκαν σημαντικά πολιτικά λάθη με αποκορύφωμα την εκούσια τρόπον τινά υποδούλωση της αυτοκρατορίας στους Τούρκους λόγω των αποφάσεων της εκάστοτε βυζαντινής αρχής για μακροχρόνια (που μετεξελίχθηκε σε ανεξέλεγκτη) εμπλοκή των Τούρκων στις εσωτερικές υποθέσεις της. Φωνές όπως του Δημητρίου Κυδώνη, λόγω της προκατάληψης για τον φιλοδυτισμό του, δεν εισακούγονταν όσο θα έπρεπε. Σε αυτό συνέβαλε έμμεσα και η Εκκλησία θέτοντας εμπόδια στις εντατικότερες κινήσεις για παροχή στρατιωτική βοήθειας από την Ευρώπη υπό την προϋπόθεση της δογματικής επίλυσης των διαφορών μεταξύ Ορθοδόξων και Λατίνων. Πρωτοστάτες σε αυτές τις κινήσεις ήταν οι προερχόμενοι από ανθωντικούς και ησυχαστικούς κύκλους εκκλησιαστικοί παράγοντες, χωρίς όμως με αυτή τη διαπίστωση να απεκδύονται το μερίδιο των ευθυνών τους οι Δυτικοί για τα ναυάγια των διαπραγματεύσεων. Όπως είχε προβλέψει ο Κυδώνης, η ελπίδα προερχόταν μόνο από τον Μανουήλ Β΄. Το σύνολο των πηγών της περιόδου εξέφραζε τον πεσιμισμό για την υποχώρηση του βυζαντινού και του χριστιανικού στοιχείου καθώς και τις δυσκολίες μιας ολόκληρης κοινωνίας να βρει την ομόνοια εντός της, χωρισμένη ανάμεσα στην αυτομόληση στον εχθρό ή στην αντίσταση.

Η άρχουσα τάξη, είτε εννοούμε εκκλησιαστικούς είτε κοσμικούς, μέσα από την ίδια της την οπτική στα γραπτά έργα που παρήγαγε, επιβεβαίωνε την παραπάνω διατύπωση. Παραδείγματος χάρη, από τη διαφωνία δύο εκπροσώπων της ελίτ, του Μανουήλ Β΄ και του Κυδώνη, για το αν τα μέλη της τάξης τους συντάσσονταν υπέρ ή κατά των Τούρκων εισβολέων κατά τη διάρκεια της πρώτης πολιορκίας της Θεσσαλονίκης, αναδύονται κάποιοι προβληματισμοί· αν πράγματι η ανώτερη τάξη αντιστεκόταν στους Τούρκους, όπως υποστήριζε ο Κυδώνης, γιατί διέκειτο εχθρικά στον Μανουήλ που ήταν φορέας αντιτουρκικής πολιτικής; Ο Μανουήλ, απ' την άλλη, εξέθετε ακριβώς την αντίθετη άποψη από τον δάσκαλό του. Η αλήθεια βρίσκεται κάπου στη μέση. Είτε επρόκειτο για πλούσιους είτε για φτωχούς η αυτομόληση ή η

αντίσταση στον εχθρό ήταν μια πιθανή επιλογή για αμφοτέρους. Απλώς, τα κατώτερα στρώματα είχαν έναν επιπλέον λόγο προσχώρησης στον πολιορκητή, γιατί κυρίως αυτά επωμίζονταν τις πιο δυσβάστακτες συνέπειες των βυζαντινο-τουρκικών συγκρούσεων και ήταν περισσότερο ευάλωτα στις κακουχίες. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε επίσης ότι στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης ήταν χαρακτηριστικό φαινόμενο οι αντιπαλότητες και η αμοιβαία καχυποψία μεταξύ των κοινωνικών τάξεών της, όπως είχε συμβεί και με την εξέγερση των Ζηλωτών παλαιότερα. Εκτός αυτού, μπορούμε να πούμε πως τα συγγραφικά πονήματα της άρχουσας τάξης, με τις αντίρροπες τάσεις τους, άνοιγαν έναν άτυπο ιδεολογικό διάλογο μεταξύ των μελών της.

Σε αντίθεση με την προγενέστερη περίοδο, από τα τέλη του 14^{ου} ως τα μέσα του 15^{ου} αιώνα οι επαφές με την οθωμανική πλευρά λογίζονταν απαραίτητες, αφού αυτή ήλεγχε πια απόλυτα τον πολιτικό βίο της αυτοκρατορίας. Η οθωμανική δυναστεία ήταν ο κύριος αντίπαλος του Βυζαντινού κράτους σε πολιτικό επίπεδο και για τους ανθενωτικούς που δίσταζαν να επιλέξουν τη στρατιωτική βοήθεια των Δυτικών λόγω δογματικών διαφορών. Αν τον 14^ο αιώνα η κωλυσιεργία των Βυζαντινών στη διευθέτηση του τουρκικού προβλήματος προκλήθηκε κυρίως από τους εμφυλίους στους οποίους είχε εμπλακεί η άρχουσα τάξη καθώς και από την έλλειψη σύμπνοιας ως τη δογματική σύγκλιση με τη Δύση, στα τέλη του 14^{ου} και ως τα μέσα του 15^{ου} αιώνα αυτή η κωλυσιεργία προερχόταν κατά βάση από τις αντιπαραθέσεις ανθενωτικών και μη.

Μέσα σε αυτό το πολιτικό πλαίσιο, οι Οθωμανοί είχαν γίνει ασταμάτητοι έχοντας δείξει τις βλέψεις τους για την κυριαρχία στις πλησίον τους χριστιανικές περιοχές. Οι ηγέτες της χερσονήσου του Αίμου, ανάμεσά τους και ο Βυζαντινός αυτοκράτορας, εργαλειοποιήθηκαν από την σουλτανική αρχή και ήταν ζήτημα χρόνου η πλήρους κλίμακας επίθεση εναντίον του Βυζαντινού κράτους. Όσον αφορά στη βοήθεια από τη Δύση, αυτή ήταν ισχνή και αναποτελεσματική. Η επικράτηση του Ταμερλάνου επί του Βαγιαζίτ Α΄ και ο θάνατος του δεύτερου αποτέλεσαν τυχαία γεγονότα χάρη στα οποία η αυτοκρατορία πήρε παράταση ζωής. Ο Μανουήλ Β΄, με το άριστο πολιτικό του αισθητήριο, δεν άφησε αυτήν την ευκαιρία αναξιοποίητη και διείσδυσε στον Οθωμανικό εμφύλιο που ακολούθησε τον θάνατο του σουλτάνου.

Η ανάμειξη της ύπατης αρχής του Βυζαντινού κράτους στις έριδες για τον οθωμανικό θρόνο συντέλεσε στην πολιτική επιβίωσή του. Οι χειρισμοί του Μανουήλ

Β' απέδειξαν ότι, έστω και λίγα χρόνια πριν την πτώση της, η αυτοκρατορία με τη διπλωματία και τη διαχρονική αίγλη της ασκούσε πολύπλευρη επιρροή στους πανίσχυρους Τούρκους αποσπώντας τα μέγιστα δυνατά οφέλη για την ίδια. Ο αυτοκράτορας σε όλη τη διάρκεια της βασιλείας του αποδείχθηκε ιδιαίτερα προνοητικός φροντίζοντας να προσεγγίζει ταυτόχρονα Δυτικούς και Τούρκους, ώστε να μεγιστοποιεί τις πιθανότητες επικουρίας από αμφοτέρους. Όταν οι επαφές του με τους χριστιανούς ηγέτες της Ευρώπης δεν καρποφόρησαν, και με την αφορμή του θανάτου του Βαγιαζήτ, έδρασε καίρια και είχε ενεργό ρόλο στον προσεταιρισμό των Οθωμανών γόνων με στόχο να τους μετατρέψει σε φερέφωνα της αυτοκρατορικής βούλησης ακόμα και να τους εμψύσει τη βυζαντινή κουλτούρα και θρησκεία. Εν μέρει υλοποίησε τους στόχους του ειδικά χάρη στη συνεργασία με τρία από τα τέκνα του Βαγιαζήτ (τον Μουσουλμάν, τον Μεχεμέτ, και τον Μουσά) που τον αποκαλούσαν πατέρα και, αρχικά τουλάχιστον, η εργαλειοποίησή τους χρησίμευσε στη διπλωματική φαρέτρα της αυτοκρατορίας. Οι διεκδικητές της οθωμανικής αρχής από την πλευρά τους διατηρούσαν μια ωφελιμιστική σχέση με το Βυζαντινό κράτος, προσδοκώντας όχι κάποια αξιόλογη στρατιωτική συμμαχία μαζί του αλλά την ενδυνάμωση των αξιώσεών τους και του κύρους τους ανάμεσα στους ανταγωνιστές τους μέσω της διαχρονικής αίγλης του Βυζαντινού αυτοκράτορα. Ο μόνος Οθωμανός βασιλόπαις που ενσωμάτωσε τα βυζαντινά ιδεώδη χωρίς πολιτικά ανταλλάγματα ήταν ο Ιωσούφης. Ο Ιωάννης Η', αν και αρχικά ακολουθούσε τον σχεδιασμό του πατέρα του όσον αφορά τη βυζαντινή ανάμειξη στον οθωμανικό εμφύλιο, στη συνέχεια διαφοροποίησε τη στρατηγική του από εκείνον και πρόδωσε τον νόμιμο διάδοχο Μουράτ Β', κίνηση η οποία προκάλεσε την οργή του σουλτάνου και οδήγησε ταχύτερα το Βυζάντιο στο χείλος του γκρεμού. Ο νεότερος Παλαιολόγος δεν διέθετε το πολιτικό ένστικτο του πατέρα του και θα έλεγε κανείς πως υπερεκτιμούσε την ισχύ της αυτοκρατορίας, ειδικά μετά τους πετυχημένους ελιγμούς του Μανουήλ Β'.

Οι σωστοί υπολογισμοί στην πολιτική σκακιέρα της περιόδου ήταν ύψιστης σημασίας για την καταρρέουσα αυτοκρατορία και τα όποια λάθη θα μπορούσαν να πλήξουν ανεπανόρθωτα την ύπαρξή της. Για τους Βυζαντινούς συγγραφείς της περιόδου που ασχολήθηκαν με το θέμα της Οθωμανικής Μεσοβασιλείας δεν τέθηκε καν το ζήτημα ανάμεσα στη παρέμβαση ή μη των Βυζαντινών σε αυτήν, παρά μόνο η αμφιταλάντευση για το ποιος Τούρκος ευγενής θα γινόταν το μέσο για τη βελτίωση της θέσης του Βυζαντινού κράτους. Ακόμα και ο Δούκας, που σε μια στιγμή ψυχικής

έντασης μετά την προδοσία των Βυζαντινών από τον Μωάμεθ Α΄ (Μαχουμέτ) παραδέχτηκε τη διαχρονική αφερεγγυότητα των Οθωμανών, δεν αποδοκίμασε ποτέ τις προσπάθειες των αυτοκρατόρων για σύγκλιση με τον αντίπαλον δέος παρά μόνο τις όποιες λανθασμένες κινήσεις τους για την επίτευξη του συγκεκριμένου σκοπού. Ο δε Χαλκοκονδύλης, όντας μεταγενέστερος των παραπάνω γεγονότων, θεωρούσε αυτονόητη τη βυζαντινο-τουρκική συνεννόηση. Τον 15^ο αιώνα το μόνο δίλημμα που υφίστατο εν τοις πράγμασι στους κόλπους της άρχουσας τάξης δεν ήταν η συνεργασία ή μη με τους Τούρκους, αλλά το είδος και ο βαθμός της σύμπραξης μαζί τους με γνώμονα το κοινό συμφέρον των Βυζαντινών, καθότι αναγνωριζόταν η βραχύχρονη ωφέλεια της συνεργασίας με τους εχθρούς του κράτους.

Στις πρώτες δεκαετίες του 15^{ου} αιώνα υπήρξαν διάσπαρτες μαρτυρίες για μέλη της ιθύνουσας τάξης που αυτονομήθηκαν από την αυτοκρατορική πολιτική και επέλεξαν την προδοσία-συνεννόηση με τους Τούρκους, φαινόμενο που δεν συναντάται συχνά ως τα μέσα του 14^{ου} αιώνα. Αυτό το φαινόμενο διακρινόταν κυρίως μετά την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 1422 και την άλωση της Θεσσαλονίκης το 1430, όταν προδιαγραφόταν η πτώση της αυτοκρατορίας. Ουσιαστικά είτε κάνουμε λόγο για τους ανήκοντες στην άρχουσα τάξη είτε για τα κατώτερα στρώματα η αυτομόληση στους Τούρκους αποτελούσε μια επιλογή για την προστασία της ζωής και της περιουσίας τους, ζητούμενο που όπως φαινόταν δεν το εξασφάλιζε πάντα η ύπατη αρχή. Μια μερίδα Βυζαντινών αντιλαμβανόταν πως έπρεπε να προσαρμοστεί στη νέα πραγματικότητα που ήταν θέμα χρόνου να έλθει. Το διαχρονικό, ως φαίνεται, λάθος της υποτίμησης των Τούρκων, ή, αλλιώς, της υπερτίμησης της βυζαντινής αντίστασης, στάθηκε και το τελειωτικό για τη Βασιλεύουσα.

Από την αρχή της βασιλείας του ο Μουράτ Β΄ θεωρούσε αναξιόπιστο το Βυζαντινό κράτος, γι' αυτό και κράτησε τιμωρητική στάση απέναντί του. Η κατατρόπωση των Τούρκων αμφισβητιών της εξουσίας του κατέστησαν αχρείαστο στα σχέδιά του το κύρος της βυζαντινής πλευράς, το οποίο είχε χρησιμοποιηθεί κατά κόρον στο παρελθόν από τους προκατόχους του για να κερδίσουν ισχυρό προβάδισμα στον οθωμανικό θρόνο. Το μήνυμα που πέρασε με την εφαρμογή του σχεδίου πολιορκίας των δύο σημαντικότερων πόλεων του αποδεκατισμένου Βυζαντινού κράτους ήταν ένα· ότι το τέλος της Βυζαντινής αυτοκρατορίας πλησίαζε. Η εξιστόρηση της δράσης των Τούρκων πολεμιστών την περίοδο της διακυβέρνησης του Μουράτ Β΄ ήταν αντιπροσωπευτική της επιθετικότερης πολιτικής που άρχισε να εφαρμόζεται εις βάρος

του βυζαντινού πληθυσμού. Οι πολιορκητές της Βασιλεύουσας κατά το έτος 1422 περιγράφονταν με δυσμενή τρόπο, εντελώς αποκτηνωμένοι και προσηλωμένοι στην καταστροφή του έμψυχου και άψυχου υλικού της αυτοκρατορίας και την εξύψωση του Ισλάμ. Στα κείμενα της εποχής, και κυρίως στο συγγραφικό έργο του Ιωάννη Κανανού, εντοπίζεται από τη μία η κατανόηση της δειλίας των κατοίκων απέναντι στην ασύλληπτη βιαιότητα των πολιορκητών και από την άλλη το θάρρος των αντισταθέντων, χωρίς να γίνεται μνεία στην κοινωνική τους θέση, τουλάχιστον όσον αφορά στην εξιστόρηση της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης το 1422. Στη σύντομη πολιορκία της πρωτεύουσας οι Βυζαντινοί συγγραφείς εξέθεταν τις απέλπιδες προσπάθειες των ομοαίματών τους να αντεπεξέλθουν απέναντι στις ενισχυμένες δυνάμεις των Τούρκων και στις ενέργειές τους απέναντι σε αμάχους. Παντού κυριαρχούσαν οι κάθε είδους βιαιοπραγίες και η πρόκληση του θρησκευτικού αισθήματος από τους ξένους στρατιώτες. Η προκλητική παρουσία εκπροσώπων του Ισλάμ αποκάρδιωνε τους πολιορκημένους, καθώς προμήνυαν την επερχόμενη κυριαρχία των μουσουλμάνων στις βυζαντινές κτήσεις. Ο Ιωάννης Κανανός, ως αυτόπτης μάρτυρας, έβλεπε την αυτοκρατορία να διαλύεται και ως εξ απροόπτου να σώζεται χάρη στο τέχνασμα του Μανουήλ Β΄ και τη διαμεσολάβηση της Θεοτόκου.

Στην περίπτωση της πολιορκίας της Θεσσαλονίκης (1422-1430) η σημαντικότερη πηγή του Ιωάννη Αναγνώστη έδινε προσοχή στην κοινωνική θέση και στην καταγωγή των κατοίκων της Θεσσαλονίκης. Στο έργο του ο συγγραφέας υπερασπιζόταν το αδέκαστο φρόνημα των Θεσσαλονικέων και την αντίταξή τους στον εχθρό, παρά την καχυποψία εις βάρος τους από την ελίτ της πόλης. Οι φτωχοί, όπως και στην προγενέστερη πολιορκία της πόλης μεταξύ 1383-1387,⁹³⁷ έμπαιναν εύκολα στο στόχαστρο της άρχουσας τάξης. Τα κατώτερα στρώματα ήταν ύποπτα για αυτομόληση στους Τούρκους, διότι ήταν και τα πλέον ευάλωτα στις κακουχίες που συνεπάγονταν την πολύχρονη πολιορκία της πόλης. Γι' αυτό και ο Αναγνώστης δεν επέμενε περαιτέρω στον σχολιασμό των περιπτώσεων αποσκίρτησης στους αντιπάλους, συναισθανόμενος ίσως, την μετέωρη κατάσταση των συμπολιτών του, που βρίσκονταν επί ξύλου κρεμάμενοι. Επιπροσθέτως, οι Λατίνοι ιθύνοντες στάθηκαν κατώτεροι των περιστάσεων, αφού επέδειξαν απροθυμία να συμβάλουν στη σωστή οχύρωση της πόλης και να διαπραγματευτούν ορθά με τον σουλτάνο, ενώ κάποιοι άλλοι ομοπάτριόι τους είχαν εγκαταλείψει τα τείχη της Θεσσαλονίκης. Συνεπώς,

---

⁹³⁷ Κυδώνης, *Επιστολαί*, αρ. 306, σ. 226₃₁₋₃₃, σ. 227₃₅₋₄₀.

υπονόμευαν εκ των έσω την αντίσταση. Η αποδειχθείσα κυβερνητική ανεπάρκεια της ηγεσίας της πόλης, το τετελεσμένο γεγονός της άλωσης και η προβολή ενός καλού προσώπειου του Μουράτ μέσω της προσπάθειας ανοικοδόμησης της πόλης, συντέλεσαν στην παραπλάνηση του ίδιου του συγγραφέα και στην λανθασμένη αντίληψη του περί θετικής προοπτικής του τόπου μέσω της αλλαγής της πολιτικής εξουσίας. Σύντομα ανακάλεσε το σκεπτικό του, βλέποντας την πλήρη μεταστροφή των πεπραγμένων του σουλτάνου και την εφαρμογή του σχεδίου ενίσχυσης του τουρκικού και του ισλαμικού στοιχείου στην πόλη, κακουργώντας απέναντι στους Βυζαντινούς και στα σύμβολα της πίστης τους.

Η ακροβασία ανάμεσα στη δυτική ή την τουρκική συνεργασία ήταν μονόδρομος και λόγω των ιδεολογικών διαφορών των Βυζαντινών, που απομάκρυναν τη χάραξη μιας αδιάσπαστης εξωτερικής πολιτικής. Οι Δυτικές ηγεμονίες από τη μία δεν διέθεταν την απαιτούμενη προσήλωση στη βοήθεια ενός χριστιανικού λαού που πάλευε για την επιβίωσή του και σε πολλές περιπτώσεις αμφισβητούσαν ανοικτά την πρόθεση της αυτοκρατορίας να βοηθήσει τον εαυτό της, αφού δεν υποχωρούσε σε θεολογικό επίπεδο προκειμένου να κινητοποιηθούν τα στρατεύματα της Δύσης. Οι Τούρκοι από την άλλη δεν χρειάζονταν πια τη βυζαντινή συνεργασία, είχαν λύσει και τα τελευταία ενδοδυναστικά προβλήματά τους, είχαν αφήσει επί ξύλου κρεμάμενη την αυτοκρατορία και έλειπε το τελειωτικό τους χτύπημα που ήταν θέμα χρόνου. Άλλωστε, οι δύο πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης (1393-1402 και 1422) και η άλωση της Θεσσαλονίκης το 1430 ήταν αντιπροσωπευτικές των προθέσεων της σουλτανικής αρχής.

Ούτε, όμως, η αξιομνημόνευτη πέρα από κάθε προσδοκία αντοχή της αυτοκρατορίας ως τα μέσα του 15^{ου} αιώνα στάθηκε αφορμή να υπερπηδήσουν τις διαφορές τους οι αντίπαλες πολιτικές προσεγγίσεις των Βυζαντινών. Το σημαντικότερο μερίδιο για την απροσδόκητη επιβίωση της πάλαι ποτέ κραταιάς Βυζαντινής αυτοκρατορίας ανήκε στον Μανουήλ Β΄. Ο Παλαιολόγος υπήρξε ένας από τους ελάχιστους αυτοκράτορες της Ύστερης περιόδου που η δράση του μόνο θετικά αποτελέσματα επέφερε για την αυτοκρατορία. Χρησιμοποιώντας τολμηρή διπλωματία με τους Τούρκους και τους Ευρωπαίους, αποκόμιζε τα καλύτερα δυνατά οφέλη για τον τόπο του. Δεν είναι τυχαία η μη αντίχρεση οποιασδήποτε αρνητικής κριτικής από το σύνολο των πηγών της εποχής για το άτομό του, γεγονός σπάνιο στη Βυζαντινή (κοσμική και εκκλησιαστική) γραμματεία. Ο γιος του, Ιωάννης Η΄, δεν διέθετε το

πολιτικό αισθητήριο του πατέρα του και το μοιραίο λάθος του να στηρίξει έναν ανταπαιτητή του οθωμανικού θρόνου προκάλεσε την πολιορκία της πρωτεύουσας το 1422. Βέβαια, ακόμα και αν είχε στηρίξει εξ αρχής τον νόμιμο Οθωμανό διάδοχο, τον Μουράτ Β΄, ο σουλτάνος θα έβρισκε εν καιρώ κάποια άλλη αφορμή για την τελική του επίθεση στη Βασιλεύουσα. Προκειμένου να μην αδικηθεί ο Ιωάννης Η΄, τονίζουμε ότι δεν σταμάτησε ποτέ να αγωνίζεται για τη διοργάνωση μιας νέας Σταυροφορίας και κατάφερε να πείσει τη δυτική Εκκλησία για τη σύγκληση ενός συμβουλίου σχετικά με την ένωση των Εκκλησιών. Πράγματι, οι διαβουλεύσεις της Συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας σημάδεψαν τη βασιλεία του και αποτέλεσαν τη σοβαρότερη προσπάθεια κατά τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα προκειμένου να σωθεί το Βυζάντιο μέσω της δογματικής και στρατιωτικής συνένωσης με τους χριστιανούς της γηραιάς ηπείρου. Όμως η πλειοψηφία του Βυζαντινού λαού και των εκκλησιαστικών παραγόντων είχε διαφορετική άποψη.

Στα γλαφυρά απομνημονεύματα του σημαίνοντα εκκλησιαστικού παράγοντα Συλβέστρου Συρόπουλου περιγράφονται οι αγωνιώδεις αλλά άδοξες προσπάθειες του αυτοκράτορα να επιβάλει την πολιτική του στους αντιφρονούντες ανθενωτικούς Ορθόδοξους ιεράρχες. Συνεπώς, τίθεται υπό αμφισβήτηση η ανεμπόδιστη άσκηση των καθηκόντων του αυτοκράτορα. Το βυζαντινό αυτοκρατορικό δόγμα ως βάση των πολιτικών και διοικητικών θεσμών της βυζαντινής αυτοκρατορίας όριζε τον αυτοκράτορα ως τοποθετημένο από τον Θεό στην κεφαλή του κράτους. Ο αυτοκράτορας τυπικός προστάτης της Εκκλησίας επενέβαινε στη διαχείρισή της προεδρεύοντας σε εκκλησιαστικές Συνόδους, διορίζοντας πατριάρχες και θέτοντας τα όρια της δικαιοδοσίας τους, στην πράξη ωστόσο, συνάντησε σοβαρές αντιστάσεις από μέρους του ιερατείου ειδικά σε ζητήματα δόγματος.⁹³⁸ Μπορούμε να διατυπώσουμε πως οι αντιστάσεις των εκκλησιαστικών παραγόντων αυξάνονταν όταν η πολιτική εξουσία συρρικνωνόταν όπως γινόταν κατά κόρον στην Παλαιολόγεια περίοδο. Με εξαίρεση τον Μιχαήλ Η΄ ο οποίος επέβαλε τη θρησκευτική πολιτική του παρά τις αντιδράσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας, οι μετέπειτα αυτοκράτορες δεν κατόρθωσαν κάτι τέτοιο, καμπτόμενοι από τη βούληση της πλειοψηφίας και την όλο και χειρότερη πολιτική και στρατιωτική κατάσταση που καλούνταν να αντιμετωπίσουν εντός και εκτός της επικράτειάς τους. Από τη δεύτερη δεκαετία του 15^{ου} αιώνα και εξής

---

⁹³⁸ Θεόδωρος Βαλσαμών, *Μελέται*, cols. 1014-1034· ο ίδιος, *Συλλογή*, cols. 1307-1314· GUILLOU, *Ο Βυζαντινός Πολιτισμός*, σ. 126· GEANAKOPOLOS, «Church and State», σ. 381, 397· ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Τα χρόνια σχηματοποίησης του Βυζαντίου*, σ. 21- 22· ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινή Ανατολή*, σ. 118

διαφαινόταν ότι είτε η αυτοκρατορία θα συνέχιζε την ιστορική της πορεία κερδίζοντας ως εκ θαύματος χρόνο, όπως στην περίπτωση της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης το 1422, είτε θα υποδουλώνονταν αργά ή γρήγορα από τους Τούρκους, όπως συνέβη στους Θεσσαλονικείς, ελλείψει κάποιας δραστικής λύσης. Τα ιστοριογραφικού περιεχομένου κείμενα, όντας περισσότερο πραγματιστικά, έκλιναν προς τη δεύτερη πιθανότητα. Κοινός παρονομαστής των γραπτών πηγών για τα παραπάνω γεγονότα ήταν το δίπολο πολιτισμός ή βαρβαρότητα· το πρώτο ταυτιζόταν με τους γηγενείς και το δεύτερο με τους πολιορκητές.

Ο τελευταίος αυτοκράτορας ήταν ενδεδυμένος με ένα ηρωικό πέπλο από τους Βυζαντινούς συγγραφείς, λόγω του τετελεσμένου της αλώσεως και της θανάτωσής του στο πεδίο της μάχης. Στην αρχή της βασιλείας του είχε στείλει πρεσβευτή στον γηραιό Μουράτ για σύναψη ειρήνης και παράλληλα υποστήριζε την ενωτική πολιτική του προκατόχου του, περιμένοντας αποτελέσματα από τις δύο εκ διαμέτρου αντίθετες προσεγγίσεις. Ακολούθως, το νεαρό της ηλικίας του διαδόχου του οθωμανικού θρόνου και οι κατ' επίφαση φιλικές διαθέσεις του απέναντι στους περιρρέοντες χριστιανούς ηγεμόνες εφησύχασαν τη βυζαντινή αρχή για τις προθέσεις του σουλτάνου. Το διαχρονικό, ως φαίνεται, λάθος της υποτίμησης των Τούρκων, ή, αλλιώς, της υπερτίμησης της βυζαντινής αντίστασης, στάθηκε και το τελειωτικό για τη Βασιλεύουσα. Μάλιστα, οι ιστορικοί Δούκας και Σφραντζής υπερτόνιζαν στα κείμενά τους ακριβώς αυτό. Επιπλέον, η ύστατη άρνηση αποδοχής των ενωτικών διαταγμάτων από τους ανθενωτικούς άφησε μόνο δύο επιλογές: την παράδοση στους Τούρκους ή τη μέχρι τέλους αντίσταση βασισμένη σχεδόν αποκλειστικά στις ισχνές δυνάμεις των Βυζαντινών.

Η πολιορκία και η άλωση της Κωνσταντινούπολης έριξαν την αυλαία της Ανατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Οι σουλτάνοι Μουράτ Β΄ και Μωάμεθ Β΄ ήταν επί της ουσίας αποφασισμένοι να δώσουν το οριστικό χτύπημα στη Βασιλεύουσα. Οι τελευταίοι Βυζαντινοί αυτοκράτορες όντας σε πολιτικό αδιέξοδο σύναπταν έωλες και αφερέγγυες συνθήκες πότε με τους Δυτικούς και πότε με τους Τούρκους. Οι πολιτικές τους κατευθύνσεις δεν ήταν ομόφωνες, διότι ήταν προϊόντα πιέσεων από τις εσωτερικές αντίρροπες δυνάμεις, που μεταφράζονταν κατά βάση σε ανθενωτικούς και ενωτικούς. Οι πρώτοι δυσπιστούσαν απέναντι στην αξία των ατέρμονων συζητήσεων για την εκκλησιαστική Ένωση και στην επιδίωξη των φιλενωτικών να θέσουν υπό διαπραγμάτευση κάποια σημεία του δόγματός τους, άρα και της ταυτότητάς τους,

προκειμένου η αυτοκρατορία να λάβει αβέβαια στρατιωτικά ανταλλάγματα από αυτούς τους οποίους είχαν κατακτήσει την αυτοκρατορία το 1204 και δεν είχαν επιδείξει τον στοιχειώδη σεβασμό στους κατοίκους της. Συνεπώς, οι ανθενωτικοί ωθούνταν είτε σε άκρως επικίνδυνες συμπράξεις με τους ίδιους τους πολιορκητές του Βυζαντινού κράτους που στόχευαν εκ των πραγμάτων στην κατάλυσή του είτε τηρούσαν στάση ουδετερότητας απέναντι στον κατακτητή. Στον αντίποδα, οι ενωτικοί, ως υποστηρικτές του χριστιανικού συνασπισμού κατά των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας, διέκριναν πως οι όποιες ελπίδες σωτηρίας έτειναν προς την πλευρά των ηγεμονιών της χριστιανικής Ευρώπης. Με μία προϋπόθεση όμως: την άμεση και ειλικρινή διάθεση σύμπραξης των Βυζαντινών με τους Δυτικούς, η οποία δεν γινόταν να εξασφαλιστεί εξαιτίας του ανθενωτισμού-αντιδυτισμού της πλειοψηφίας του βυζαντινού λαού και της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι θιασώτες της εκκλησιαστικής ένωσης αντιλαμβάνονταν λόγω του επαρκούς μορφωτικού τους υπόβαθρου που τους επέτρεπε η υψηλή καταγωγή τους ότι η συνεργασία με τους Τούρκους μπορούσε να προσφέρει περιορισμένη προστασία, γεγονός το οποίο ήταν πέρα για πέρα αληθές, αφού ο στόχος τους παρέμενε, σταθερά και με συνέπεια, η εξάπλωση στα βυζαντινά εδάφη και η εφαρμογή του Ιερού Πολέμου. Η διατύπωση στο ιστοριογραφικό έργο του Δούκα «Εἴθε ἐδόθη ἡ πόλις ἐν χερσὶ τῶν Λατίνων τῶν ὀνομαζόντων Χριστόν καὶ Θεοτόκον καὶ μὴ ἀπορριφθῶμεν ἐν ταῖς τῶν ἄσεβῶν παλάμαις»,⁹³⁹ χρήζει προσοχής καθώς συμπυκνώνει εν πολλοίς αυτήν την οπτική. Οι ενωτικοί, μη όντας αιθεροβάμονες, και με πνεύμα συγκατάβασης πρότειναν ως λύση ανάγκης τη δυτική βοήθεια, όχι γιατί ήταν ακραίοι λατινόφρονες ή αιρετικοί, όπως τους ονομάτιζαν οι ιδεολογικοί τους αντίπαλοι, αλλά γιατί ακόμα και αν οι προθέσεις των Δυτικών δεν αποδεικνύονταν αγνές, και υποδούλωναν ξανά την αυτοκρατορία όπως είχε συμβεί και το 1204, ήταν προτιμότερη η κατάκτηση από χριστιανικές ηγεμονίες παρά από μουσουλμανικές. Έτσι, με την επιχειρηματολογία τους κατέρριπταν τα επιχειρήματα των ανθενωτικών που πίστευαν ότι δεν κινδύνευε η πίστη και η ταυτότητά τους από την εγκαθίδρυση μιας ισλαμικής ηγεσίας. Για τον Δούκα, αλλά και τους οπαδούς της ένωσης των Εκκλησιών, γενικότερα, εφόσον οι Βυζαντινοί ήταν αυτοί που κινδύνευαν άμεσα από τη μουσουλμανική παρουσία, έπρεπε να γίνουν περισσότερο υποχωρητικοί στις απαιτήσεις των Δυτικών. Τα τουρκικά έκτροπα εναντίον του συνόλου του βυζαντινού πληθυσμού και των χριστιανικών συμβόλων αφενός επαλήθευαν τη διαχρονική απόδοση βαρβαρικών

---

⁹³⁹ Δούκας, *Ιστορία Τουρκο-βυζαντινή*, σ. 329₁₃₋₁₅. ΖΩΡΑΣ, *Περὶ τὴν ἄλωσιν*, σ. 19-22, 25.

χαρακτηριστικών στους Τούρκους, αφετέρου δικαίωνα «φωνές» που επέμεναν σταθερά στη δυτική βοήθεια. Άλλωστε σε κάποιους θρήνους οι συγγραφείς τους είτε αναζητούσαν εκ των υστέρων την δυτική βοήθεια: «Ὡ Ῥώμη θεία, τί ποτε δράσεις τῆς θυγατρὸς γενομένης δούλης;... Ὡ μακαριώτατε πάτερ πῶς οἶση τηλικούτον κακόν;... Ὡ θειοτάτη καὶ μεγίστη Πόλις τῶν Ἐνετῶν, τί δράσετε, νῦν τῆς ἀδελφῆς ὑμῶν καὶ φίλης φθαρείσης; Ποῦ νῦν αἱ τριήρεις ὑμῶν... τὸν Εὐξείνιον Πόντον προσορμιούνται;»⁹⁴⁰ είτε παραδέχονταν ὅτι ὁ Μωάμεθ Β΄ ἦταν φύσει πολέμιος τῶν Βυζαντινῶν-χριστιανῶν: «...ὁ ἀλιτήριος, ὁ φύσει πολέμιος...».⁹⁴¹ Οἱ διαχρονικὲς ἐλπίδες γιὰ σωτηρία τῶν ὑπόδουλων ἀπὸ τὶς ηγεμονίες τοῦ ευρωπαϊκοῦ χώρου ἀντηχοῦσαν ἐπίσης καὶ στα δημοτικὰ τραγούδια: «Μὸν στειῖλτε λόγο'ς τῆ Φραγκιά, νὰ ρτύνε τριὰ καράβια».⁹⁴²

Οἱ ιστορικοὶ τῆς ἀλώσεως (Σφραντζής, Δούκας, Κριτόβουλος, Χαλκοκονδύλης) ἀπέδωσαν, ὁ καθένας με τὸν δικό του τρόπο, τὸ κύκνειο ἄσμα τῆς αυτοκρατορίας. Οἱ δύο πρῶτοι ἐστίαζαν στὰ πολιτικὰ λάθη, Βυζαντινῶν καὶ μὴ, που ἐπέφεραν τὴν πτῶση τῆς πατρίδας τους. Οἱ ἄλλοι δύο, ὄντας προσαρμοσμένοι στὸ νέο status quo καὶ ἠθούμενοι ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ τετελεσμένο τῆς πτώσης τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀσχολήθηκαν ἐπισταμένως με τὴν ταυτότητα καὶ τὸν τρόπο λειτουργίας τῆς νέας κυρίαρχης πολιτικῆς οντότητας στὸν χώρο τῆς Μεσογείου, κάτι που ἀρνοῦνταν πεισματικὰ νὰ κάνουν οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς γενικότερα. Ἐπιπλέον, ὁ Κριτόβουλος καὶ ὁ Χαλκοκονδύλης δὲν προσανατολίζονταν τόσο στὰ αἰτία τῆς ἀλώσεως, ἀλλὰ στὸν ἀντίκτυπο που αὐτὴ εἶχε στους κατοίκους τῆς καὶ στὸν τότε γνωστὸ κόσμο. Ἐντούτοις, καὶ οἱ τέσσερις ιστορικοὶ διακήρυτταν τὶς τουρκικὲς βαρβαρότητες εἰς βάρος τοῦ ἔμψυχου καὶ ἀψυχου δυναμικοῦ τῆς αυτοκρατορίας.

Ὁ Σφραντζής, ἀξιωματοῦχος τῆς αυτοκρατορίας καὶ αὐτόπτης μάρτυρας τῆς ἀλώσεως, εἶχε ἀντιληφθεῖ, σε ἀντίθεση με τὸ κλίμα εφησυχασμοῦ τῆς εποχῆς του, ὅτι ὁ πλέον ἐπικίνδυνος σουλτάνος ἦταν ὁ νεαρὸς Μωάμεθ Β΄. Ὁ κολοφῶνας τοῦ ἔργου του, που ἐμπεριέχει καὶ τὴν πολιτικὴ κοσμοθεωρία του, ἦταν οἱ βαρύτερες μομφές πρὸς τὶς ευρωπαϊκὲς δυνάμεις που ἀφήσαν τὴ γενέτειρά του βορὰ στὰ χέρια τῶν Τούρκων, καὶ ἡ κατονομασία ἀτόμων τῆς τάξης του (βυζαντινῆς ἢ λατινικῆς προέλευσης) που εἴτε λειτουργοῦσαν εὐθαρσῶς ὑπὲρ τῶν τουρκικῶν συμφερόντων εἴτε ζητοῦσαν ἀκόμα καὶ

⁹⁴⁰ Κάλλιστος, *Μονοδιά*, σ. 215¹²⁻¹³, 23-27.

⁹⁴¹ Ἀδήλου, *Μονοδιά*, σ. 246³.

⁹⁴² Ἀνώνυμος, *Τῆς Ἁγιά-Σοφιάς*, σ. 4¹².

ανταλλάγματα για την αντίστασή τους στους πολιορκητές. Για εκείνον, οι τουρκικές θηριωδίες ήταν το αποτέλεσμα της άρνησης των Δυτικών δυνάμεων να συνδράμουν στρατιωτικά το δοκιμαζόμενο Βυζάντιο. Επιπλέον, δεν γνωρίζουμε αν ασπαζόταν το ενωτικό ή το ανθενωτικό κίνημα, αφού στο έργο του δεν εξέφραζε τις προσωπικές του θέσεις για την προσέγγιση με τη δυτική Εκκλησία και δεν αναλωνόταν στο διχαστικό κλίμα εντός της αυτοκρατορίας λόγω των δισεπίλυτων δογματικών διαφορών των Ορθοδόξων με τον Δυτικό Χριστιανισμό. Πάντως τη Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας, από πολιτικής σκοπιάς, τη θεωρούσε παράγοντα όξυνσης της επιθετικότητας των αλλόθρησκων εχθρών και όχι άδικα. Γενικότερα, το κατηγορητήριό του για τα αίτια της παρακμής και της πτώσης της γενέτειράς του επικεντρωνόταν στις πολιτικές αποφάσεις της άρχουσας τάξης της αυτοκρατορίας και των λοιπών χριστιανικών βασιλείων της Ευρώπης και όχι στα πεπραγμένα των κατώτερων στρωμάτων του Βυζαντίου, πράγμα που φανέρωνε την αντικειμενικότητά του, αφού όπως έχει ήδη τεκμηριωθεί ο φτωχότερος πληθυσμός αποτελούσε τον εύκολο στόχο απόδοσης ευθυνών για την ελίτ.

Αντίθετα από τον Σφραντζή, ο Δούκας εστίαζε περισσότερο στις εσωτερικές έριδες των Βυζαντινών που μεγιστοποίησαν τον μαρασμό του κράτους απ' ότι στον εξωτερικό παράγοντα. Από τη μελέτη των κειμένων του, υποστηρίζουμε πως μπορούμε να καταταχθεί άτυπα σε εκπρόσωπο της μειοψηφικής μερίδας που επέλεγε την Ένωση των δύο Εκκλησιών λόγω της ένθερμης ενασχόλησής του με την επιχειρηματολογία της φιλενωτικής παράταξης, η οποία διέθετε προοδευτική αντίληψη για τα δογματικά εμπόδια. Τα συγκεκριμένα εμπόδια είχε τη βούληση να τα υπερκεράσει με γνώμονα την προφύλαξη του κράτους παρά το πολιτικό κόστος και την κοινωνική κατακραυγή. Στην Ιστορία του οι Τούρκοι περιγράφονταν δυσμενέστερα από κάθε άλλη πηγή, αλλά κύριοι υπαίτιοι για τις κτηνωδίες τους ήταν οι Βυζαντινοί με τη βαθιά διχόνοια και τη μοιρολατρία τους. Λόγω της κοινωνικής του στάθμης επέρριπτε στον ανθενωτικό λαό ανισοβαρές μερίδιο ευθύνης για τα τεκταινόμενα, προσπερνώντας το γεγονός πως ο ασθενέστερος οικονομικά πληθυσμός εκ των πραγμάτων υπέφερε τα μέγιστα από τους εισβολείς καθώς και το ότι οι αποφάσεις στην εξωτερική πολιτική διαμορφώνονταν από τον αυτοκράτορα, την ανώτερη τάξη και την Εκκλησία. Η Εκκλησία, παρά τις όποιες εξαιρέσεις ανά χρονικές περιόδους, δυναμίτιζε διαχρονικά το κλίμα για δογματικές συζητήσεις/διαπραγματεύσεις με την παπική ηγεσία και διαμόρφωνε εν πολλοίς τις αντιδράσεις των ανθενωτικών. Ο ιστορικός εξαπέλυε επίσης τα βέλη του

προς ανώνυμους, κατώτερης στάθμης, χαμηλόβαθμους εκκλησιαστικούς παράγοντες για ποικίλες προδοτικές συμπεριφορές και κατονόμαζε κάποια μέλη της άρχουσας τάξης που ζητούσαν υπόγειες δοσοληψίες για την αφοσίωσή τους στον αυτοκράτορα. Βέβαια, τα άτομα που κατονόμαζε ήταν βενετικής προέλευσης, κίνηση διόλου τυχαία για την αμαύρωση της φήμης των Βενετών, αν ληφθεί υπόψη ότι ο ιστορικός το 1421 εργαζόταν ως γραμματέας και συντάκτης των επίσημων εγγράφων του Γενοβέζου ηγεμόνα της Φώκαιας, του Giovanni Adorno και λίγο αργότερα υπηρετούσε με την ίδια ιδιότητα τη γενοβέζικη οικογένεια των Gattilusio. Η *Τουρκο-βυζαντινή Ιστορία* και το *Χρονικόν* του Σφραντζή, έργα γραμμένα με ένταση και λεπτομέρειες ως προς τις πρωτοφανείς καταστάσεις των τελευταίων ημερών του Βυζαντίου, συνιστούν τον επίλογο της ιστοριογραφίας με πρωταγωνιστή το Βυζαντινό κράτος.

Ο Κριτόβουλος, από τους λίγους συγγραφείς του 15^{ου} αιώνα (μαζί με τον Γεώργιο Αμοιρούτζη και τον Γεώργιο Τραπεζούντιο) όντας θετικά διακείμενος στη σουλτανική αρχή αλλά όχι στους ανώνυμους στρατιώτες της που συντέλεσαν στο δράμα των Βυζαντινών, παρουσίαζε χωρίς περιστροφές τα τεκταινόμενα της άλωσης εκστομίζοντας ένα βαρύτατο «κατηγόρω» για το άδοξο τέλος της αυτοκρατορίας, το οποίο ξεπέρασε σε ιστορικότητα τις σημαντικότερες, μέχρι την εποχή του, αλώσεις πόλεων. Η ηρωοποίηση του τελευταίου αυτοκράτορα και των υπηκόων του ερχόταν σε αντίθεση με τον βαρβαρικό κόσμο στον οποίο ο ίδιος να μεν συμμετείχε για ίδιον όφελος, αλλά τον κατέκρινε για τη ανεπίτρεπτη στρατιωτική του δράση ενάντια στην υποδουλωμένη βυζαντινή επικράτεια. Ο Κριτόβουλος και ο Χαλκοκονδύλης υπήρξαν δύο προσωπικότητες που αποστασιοποιήθηκαν συναισθηματικά από την κατάρρευση της αυτοκρατορίας, τουλάχιστον περισσότερο από τους υπόλοιπους ιστορικούς της αλώσεως: ο πρώτος λόγω της υψηλής θέσης του στη μουσουλμανική κοινωνία και ο δεύτερος διότι επέλεξε κάτι καινοτόμο στις *Αποδείξεις Ιστοριῶν*, δηλαδή την καταγραφή του τουρκικού επεκτατισμού, χωρίς τις αγκυλώσεις και τις κολακειές του Κριτόβουλου, και όχι την ιστορία ακμής, παρακμής και πτώσης του Βυζαντινού κράτους. Στο έργο του δεν άφηγε περιθώρια αμφιβολίας ότι η νέα δύναμη της εποχής, δηλαδή η Οθωμανική αυτοκρατορία, θα άλλαζε ολοκληρωτικά τους γεωπολιτικούς συσχετισμούς και θα απειλούσε και τον Χριστιανισμό της Δύσης. Χάρη στο αποστασιοποιημένο ύφος του μας παραδίδεται μια ιστορία αντικειμενική χωρίς εξάρσεις και με διάθεση γνώσης του κόσμου του Ισλάμ. Κοινό στοιχείο του συνόλου

των πηγών του εκείνης της περιόδου ήταν η καθολική καταδίκη των τουρκικών βιαιοτήτων και η πικρία για την πτώση της υπερχιλιόχρονης αυτοκρατορίας.

Αναπόσπαστος παράγοντας των πολιτικών εξελίξεων υπήρξε σταθερά και η Ορθόδοξη Εκκλησία, με την πολύπλοκη και συνάμα αντιφατική στάση της απέναντι στο μουσουλμανικό ζήτημα. Το σκόπιμα ασαφές, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, ύφος γραφής των εκκλησιαστικών παραγόντων φανέρωνε τη χαρακτηριστική αδυναμία, αν όχι αδιαφορία τους, να αναζητήσουν τα αίτια και τα αποτελέσματα της σταδιακής κατάρρευσης του Βυζαντινού κράτους και να δώσουν ρεαλιστικές απαντήσεις για τα πολιτικο-κοινωνικά ζητήματα του τόπου. Η σπάνια αυτοκριτική για τα πεπραγμένα τους έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις ιστοριογραφικές πηγές της Ύστερης περιόδου. Αυτές, παρά τα όποια ολισθήματα όσον αφορά στην αντικειμενική παρουσίαση των γεγονότων και τις υστεροβουλίες που τυχόν εξυπηρετούσαν, εντρύφουσαν στο φλέγον ζήτημα της εξάπλωσης των μουσουλμάνων της Μ. Ασίας και απέδιδαν τις αντίστοιχες ευθύνες γι' αυτήν. Η κατά βάση έλλειψη αυτοκριτικής πάνω στο τουρκικό ζήτημα από τους εκπροσώπους ενός μακραίωνου θεσμού όπως ήταν αυτός της Εκκλησίας δεν προκαλεί εντύπωση στον ιστορικό, αφού αντανακλά τη διαχρονική αποφυγή ανάληψης μεριδίου ευθύνης για τα τεκταινόμενα, και, επομένως, συντελεί στην προσπάθεια διατήρησης της άμεμπτης, ουδέτερης, έξωθεν εικόνας τους. Ακόμα και ο Σ. Βρυώνης, με την τεράστια συνεισφορά στο ζήτημα της τουρκικής παρουσίας στη ζωή της αυτοκρατορίας, παρέμεινε στην ασχολίαστη καταγραφή των ακέφαλων μητροπόλεων και την απόδοση στη νέα ελληνική των αποσπασμάτων των πατριαρχικών εγγράφων, σχετικών με τις βυζαντινο-τουρκικές σχέσεις, εμβαθύνοντας ευκολότερα στη σχέση αιτίου-αιτιατού ως προς τη επιλογή των Τούρκων από τους κοσμικούς Βυζαντινούς και αποφεύγοντας την εξέταση της αντίστοιχης επιλογής των εκκλησιαστικών λειτουργών.⁹⁴³

Η παθητικότητα της Εκκλησίας απέναντι στην εξάπλωση των Τούρκων και η προτίμηση ανοχής ή συνεργασίας με την τουρκική πλευρά ήταν στοχευμένη. Η χρόνια γειτνίαση του ορθόδοξου με τον μουσουλμανικό πληθυσμό, οι αποδεδειγμένες δοσοληψίες ορισμένων εκκλησιαστικών παραγόντων με την τουρκική ηγεσία και η διατήρηση-επέκταση των προνομίων τους από αυτήν, (κάτι που δεν συνέβαινε επί

---

⁹⁴³ ΒΡΥΩΝΗΣ, *Παρακμή*, σ. 249-251, 267-294, 299-301, 304, 373, 378, 380.

λατινοκρατίας),⁹⁴⁴ καθιστούσαν ευκολότερη, και ωφελιμότερη, για την Εκκλησία, τη συμπόρευση μαζί της. Εξάλλου, η συνεργασία κοσμικών και εκκλησιαστικών παραγόντων σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής με τη Δύση ήταν κυρίως προϊόν πίεσης δυναμικών αυτοκρατόρων, όπως του Μιχαήλ Η΄, προκειμένου να επιβάλουν τα πολιτικά τους σχέδια και να λάβει παράταση ζωής το Βυζαντινό κράτος. Μάλιστα οι τελευταίοι αυτοκράτορες, όντας αποδυναμωμένοι λόγω της οικτρής κατάστασης της ηγεμονίας τους, δεν κατάφεραν να τιθασεύσουν την Εκκλησία, η οποία έβαζε πολιτικά εμπόδια.

Οι δεσμοί μεταξύ δύο φαινομενικά διαφορετικών κόσμων, δηλαδή της Ορθόδοξης Εκκλησίας και της μουσουλμανικής αρχής συνυπογράφουν τη διορατικότητα, την προσαρμοστικότητα και τη βούληση της Εκκλησίας να επιβιώσει στο επικείμενο νέο πολιτικό σκηνικό κάτω από οποιαδήποτε πολιτική σκέπη, ακόμα και αυτή των Οθωμανών. Βέβαια, από μία ακόμα οπτική, θα μπορούσε να ειπωθεί πως είτε επρόκειτο για συντονισμένες-επίσημες επαφές των ανώτατων λειτουργών με τους μουσουλμάνους γόνους, είτε για μεμονωμένες πρωτοβουλίες εκκλησιαστικών προσώπων, εκτός από τις ιδιοτέλειες που αυτές οι επαφές εξυπηρετούσαν, προσέφεραν, παράλληλα, και βραχύβια προστασία στον χριστιανικό πληθυσμό, πολιτική την οποία εφάρμοζε πολλές φορές και η πολιτική εξουσία του Βυζαντινού κράτους.

Επιπροσθέτως, στην παραπάνω επιχειρηματολογία πρέπει να συνεκτιμηθεί το βασικό χαρακτηριστικό του ανθρώπινου είδους, δηλαδή το ένστικτο της επιβίωσης, το οποίο εν μέσω σφοδρών πολεμικών συρράξεων και παρατεταμένης ανασφάλειας ωθούσε κάποια μέλη της εκκλησιαστικής ιεραρχίας στην ουδετερότητα ή τη συνεργασία με το τουρκικό στοιχείο. Σε αυτήν την αιτιολόγηση μπορεί να προστεθεί και η ανακριβής εικόνα ανοχής στα προνόμια των χριστιανών που δημιουργούσε η τουρκική ηγεσία, όπως μαρτυρούν τα αντιπροσωπευτικά παραδείγματα της

---

⁹⁴⁴Την περίοδο της Λατινοκρατίας (1204-1566) αποδιοργανώθηκε ο εκκλησιαστικός βίος. Η διασπορά των λατινικών κτήσεων και ο μεταξύ τους ανταγωνισμός υπονόμειναν την ορθόδοξη ιεραρχία και επέβαλαν την εγκαθίδρυση της λατινικής ιεραρχίας, η οποία με καταπιεστικά μέσα επεδίωκε την υποταγή στον πάπα. Επιπλέον, αρκετές φορές απαγορευόταν η τέλεση της ορθόδοξης λειτουργίας, οι τοπικοί αρχιερείς εγκατέλειπαν τις έδρες τους, ναοί και μοναστήρια μαζί με τα παρουσιαστικά τους στοιχεία λεηλατούνταν ή παραχωρούνταν σε εκπροσώπους της δυτικής Εκκλησίας. Υπήρξαν ακόμα και περιπτώσεις καθολικών ιερέων που εισέπρατταν τα εισοδήματα της επισκοπής τους, αλλά όντες απόδημοι δεν εκτελούσαν τα ανατιθέμενα σε αυτούς έργα. Για την Ορθόδοξη Εκκλησία την περίοδο της Λατινοκρατίας, βλ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Εκκλησία στην Ελλάδα κατά τη Φραγκοκρατία*, σ. 212-214· ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα», σ. 244-278· RUNCIMAN, *The Byzantine Theocracy*, σ. 138, 139· KASTRITSIS, «Early Ottoman Empire», σ. 235· ANGOLD, *Η τέταρτη σταυροφορία*, σ. 225, 226, 234· ΜΙΛΛΕΡ, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας*, σ. 54, 55, 95, 106· ZACHARIADOU, «The Orthodox Priests», σ. 307-316.

διατήρησης της εξουσίας του μητροπολίτη στην Αττάλεια, μετά την κατάκτησή της το 1399 και οι έγγραφες διαβεβαιώσεις του Σινάν πασά το 1431, επί βασιλείας Μουράτ Β΄, προς τους πολιορκημένους Ιωαννίτες. Ο πασάς δεσμευόταν πως δεν θα αιχμαλώτιζε τους κατοίκους των Ιωαννίνων, δεν θα απήγαγε τα παιδιά τους, δεν θα κατέστρεφε τις εκκλησίες τους και δεν θα μετέτρεπε τις εκκλησίες σε τζαμιά. Επίσης, στις έγγραφες υποσχέσεις συμπεριλήφθηκε η πρόβλεψη για τα δικαστικά καθήκοντα του μητροπολίτη της πόλης επί των ομόδοξών του και η δικαιοδοσία του όσον αφορά στη διαχείριση της εκκλησιαστικής περιουσίας. Οι προτάσεις του αλλόθρησκου αξιωματούχου θεωρούνταν δελεαστικές για τη ζωή και την ασφάλεια των κατοίκων και αποτελούσαν ισχυρά κίνητρα για τη συνεργασία λαϊκών και κληρικών με τους κατακτητές. Αυτή η πολιτική ακολουθήθηκε και εξελίχθηκε και από τον Μωάμεθ Β΄, ο οποίος έδωσε στον πατριάρχη το προνόμιο να διατηρήσει τις παλαιές του αρμοδιότητες παραχωρώντας του μάλιστα και νέες πολιτικο-θρησκευτικές δικαιοδοσίες στο σύνολο των Ορθόδοξων υπηκόων της οθωμανικής αρχής.⁹⁴⁵

Χωρίς διάθεση να αδικηθεί το σώμα της Εκκλησίας στο σύνολό της, θεωρείται αυτονόητη η συνεισφορά της σε κάθε πτυχή της ζωής της αυτοκρατορίας, η οποία, όμως δεν ήταν πάντα αντάξια των προσδοκιών των πιστών, βάσει των ποικίλων αναφορών περί διαφθοράς και μη ορθής τέλεσης του θεάρεστου έργου της. Αδιαμφισβήτητα, το κοινωφελές έργο της Εκκλησίας συνοψίζεται ως επί το πλείστον αφενός στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής μέσω της δυναμικής παρουσίας της στα βυζαντινά εδάφη που υπέφεραν τα μέγιστα από τις μουσουλμανικές κατακτήσεις και αφετέρου στο πνευματικό της έργο, το οποίο προσέφερε ανακούφιση στους χριστιανούς και ενίσχυε την πολιτιστική τους ταυτότητα.

Η αλήθεια, για το αν η εκκλησιαστική γραμματεία υπήρξε εργαλείο της αυτοκρατορικής πολιτικής ή φερέφωνο ιδιοτελών συμφερόντων των εκάστοτε εκκλησιαστικών παραγόντων, βρίσκεται κάπου στη μέση. Τα συγγράμματα των αυτοκρατόρων σίγουρα εξυπηρετούσαν την πολιτική προπαγάνδα και αναδείκνυαν την προσωπική οπτική τους για τους μουσουλμάνους κατακτητές. Τα λοιπά

---

⁹⁴⁵ M.M., *Acta*, τ. 3, σ. 182-183· ΚΟΝΟΡΤΑΣ, «Millet», σ. 171· ο ίδιος, «Le Patriarcat Orthodoxe de Constantinople et la Sublime Porte», σ. 302· ΓΕΟΡΓΙΑΔΕΣ-ΑΡΝΑΚΙΣ, «The Greek Church of Constantinople», σ. 240· ΑΜΑΝΤΟΣ, «The charters of Islam», σ. 156-157· ΪΝΑΛCΙΚ, «The Greek Orthodox Patriarchate», σ. 407-408, 415, 418· ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Church during the Ottoman Rule*, σ. 7-10, 19, 23, 86· ΡΥΝCΙΜΑΝ, *The Great Church in Captivity*, σ. 168, 172-175· ΜΑΛΑΤΡΑΣ, «Justice in the patriarchal court», σ. 161· ΠΑΡΑΔΕΜΕΤΡΙΟΥ, *The Greek Orthodox Church*, σ. 72· ο ίδιος, «The Turkish Conquests», σ. 195· ΛΟΥΡΥ, «The fate of monastic properties», σ. 275-311.

εκκλησιαστικής προέλευσης γραπτά όταν καταπιάνονταν με τα προβλήματα των Βυζαντινών εξαιτίας του τουρκικού κλοιού, ταυτίζονταν με την επίσημη πολιτική κατεύθυνση της αυτοκρατορίας και παράλληλα παρείχαν ψυχολογική ανάταση στους υπηκόους της. Η τοποθέτησή τους όμως έπαιρνε διαφορετική τροπή από τη στιγμή που ασχολούνταν με ζητήματα όπως το ενδεχόμενο άρσης των προνομίων της Εκκλησίας ή την εν δυνάμει διαπραγμάτευση ορισμένων θεολογικών θέσεων της Ορθοδοξίας. Σε αυτές τις περιπτώσεις οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς, ανθενωτικής προέλευσης, διαρρήγνυαν σε σημαντικό βαθμό τη σύμπνοιά τους με την κεφαλή του κράτους και προέβαλλαν τα συμφέροντά τους, υπό τον μανδύα των μόνων υπερασπιστών της καθολικής αλήθειας των χριστιανών, ακόμα και όταν αυτά απαιτούσαν τη συνεργασία ή έστω την ουδετερότητα με τους Τούρκους. Συνεπώς, σε αρκετές περιπτώσεις υπέσκαπταν εσκεμμένα και μη σύννομα την αυτοκρατορική πολιτική. Αντιθέτως, οι ενωτικής τάσης συγγραφείς προτιμούσαν τον δρόμο της συγκατάβασης και της μετριοπάθειας αντιλαμβανόμενοι τη δυσχερή σχέση της πατρίδας χωρίς όμως να προδίδουν τη ταυτότητά τους, όπως κατηγορούνταν από τους ανθενωτικούς. Βέβαια, η μη συνεκτίμηση εκείνων στη βούληση της συντριπτικής πλειοψηφίας του λαού που δεν προθυμοποιούνταν υπό την αλαζονική και αμφίβολη σκέπη των πάλαι ποτέ Λατίνων κατακτητών, τους απέκοπτε από τον κοινωνικό σφυγμό της εποχής. Γενικότερα, τα εκκλησιαστικά έργα στο σύνολό τους καθρέπτιζαν την έλλειψη ομόνοιας εντός του Βυζαντίου και την αδυναμία συνεννόησης των αντίρροπων δυνάμεων για το κοινό καλό του τόπου. Η σημαντικότερη όμως συνεισφορά τους ήταν ότι λειτουργούσαν ως φάρος ελπίδας, πνευματικής ανακούφισης και διαρκούς ενίσχυσης της θρησκευτικής ταυτότητας των Βυζαντινών, η οποία ήταν συνυφασμένη με την πολιτική οντότητα του Βυζαντινού κράτους.

Τα αδιάψευστα παραδείγματα πνευματικής συνεισφοράς των εκκλησιαστικών προσώπων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, επώνυμων και μη, δεν δύνανται να εξαντληθούν σε αυτές τις σελίδες. Κάποια ονόματά όμως, τράβηξαν περισσότερο το ενδιαφέρον και θαυμασμό του ερευνητή λόγω του θεάρεστου έργου τους σε κοινωνικό και θεολογικό επίπεδο. Ο Αθανάσιος Α΄, με το τεράστιο κοινωνικό έργο του στον δοκιμασμένο λαό, την επάνδρωση μητροπόλεων και επισκοπών και τον καυτηριασμό των κακώς κειμένων του κράτους και της Εκκλησίας, αποτέλεσε άξιο παράδειγμα ανιδιοτελούς προσφοράς και ταπείνωσης υπέρ του ποιμνίου του. Για τον ίδιο λόγο εκτιμάται ιδιαίτερος και ο Ιωάννης ΙΔ΄ Γλυκός, ο οποίος με επιμονή και συνέπεια ασχολούνταν

με την εξεύρεση «γνησίων» αρχιερέων ειδικά στη Μ. Ασία, ώστε να διατηρηθεί το βυζαντινό και ορθόδοξο στοιχείο στην περιοχή. Παρά τον κίνδυνο για τη ζωή τους, εντεταλμένοι ιεράρχες στη Μ. Ασία, όπως για παράδειγμα ο μητροπολίτης Αμάσειας Κάλλιστος (κατά τη δεύτερη δεκαετία του 14^{ου} αιώνα), ο Αρσένιος, μητροπολίτης Βέρροιας και νεομάρτυρας (τέλη 14^{ου} ή κατ' άλλους μέσα 15^{ου} αιώνα) και ο Κύριλλος, μητροπολίτης Σίδης (1338-1339) ασκούσαν το λειτούργημά τους υπό τον ασφυκτικό κλοιό των Τούρκων. Μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις οι ιεράρχες των ανατολικών συνόρων αναλάμβαναν τη δύσκολη πρόκληση να ασκήσουν τα καθήκοντά τους σε παραπάνω από μια μητρόπολη ή επισκοπή.

Από την εγκωμιαστική κριτική για τους πεφωτισμένους εκκλησιαστικούς ταγούς δεν παραλείπονται και τα ονόματα του Γρηγόριου Παλαμά και του Φιλόθεου Κόκκινου. Ο Παλαμάς ηγήθηκε ενός πνευματικού κινήματος, του Ησυχασμού, που επηρέασε όλα τα Βαλκάνια και μάλιστα βρέθηκε ακόμα και στο στόχαστρο της οθωμανικής πλευράς. Εκείνος όχι μόνο αντεπεξήλθε στις κακουχίες από τους Οθωμανούς, αλλά αναμετρήθηκε και θεολογικά μαζί τους, στηρίζοντας με στιβαρή επιχειρηματολογία το ορθόδοξο δόγμα και καταρρίπτοντας την επιθετική ρητορική του Ισλάμ σε ορισμένα σημεία της χριστιανικής πίστης, χωρίς όμως να προσβάλει τους συνομιλητές του. Από την πλούσια εργογραφία του Κόκκινου διακρίνονται οι βίοι των αγίων και των νεομαρτύρων που συνέλαβαν στην παρηγόρηση των Βυζαντινών και στην έμμεση παρακίνηση να παραμείνουν πιστοί στο ορθόδοξο δόγμα ή και να θυσιάσουν γι' αυτό. Επιπλέον, αξίζει να σταθούμε στο γεγονός ότι σε μια ομιλία του με θέμα την άλωση της Ηράκλειας δεν δίστασε να τα βάλει με τη διαφθορά των ντόπιων αρχόντων που οι πράξεις τους επηρέαζαν αρνητικά την ίδια την αυτοκρατορία, πράξη γενναία, αν σκεφτούμε ότι και ο ίδιος ανήκε στην ανώτερη τάξη. Από τον ευφημισμό των σπουδαίων μορφών της Ορθόδοξης Εκκλησίας ξεχωρίζουν επίσης οι αδελφοί Ευγενικοί, γνήσια τέκνα της Παλαιολόγιας Αναγέννησης: ο Ιωάννης Ευγενικός, παράδειγμα εξαιρετικά πεπαιδευμένου λογίου με πληθώρα παραμυθητικών λόγων, λειτουργικών ποιημάτων, επιταφίων, ύμνων και ακολουθιών, αποδεικνύοντας ότι η παιδεία και η συγγραφική παραγωγή των επιφανών Βυζαντινών βρισκόταν σε ύψιστο επίπεδο, παρά την πλήρη παρακμή του κράτους. Ο Μάρκος Ευγενικός εξίσου μορφωμένος με τον Ιωάννη, πέρα από το θεολογικό και λειτουργικό του έργο, επιδιδόταν και σε φιλανθρωπίες σε ευπαθείς ομάδες στη Λήμνο, οι οποίες κινδύνευαν από τις τουρκικές επιδρομές. Στον ιδεολογικό αντίποδα των προαναφερθέντων

Ησυχαστών, ξεχωρίζουμε τον Ιωάννη Καλέκα, ο οποίος, αν και ένθερμος ενωτικός-φιλοδυτικός, κατήγγειλε τις μάταιες ελπίδες σύζευξης των χριστιανικών δυνάμεων κατά του Βαγιαζήτ και τόλμησε να διαμαρτυρηθεί γραπτώς στον Iacobo Angeli Florentino, άτομο του περιβάλλοντος του πάπα, για τις αναιμικές κινήσεις των ιταλικών δυνάμεων ενός ένοπλου αγώνα.

Επιπροσθέτως, ειδική μνεία αξίζει στον Ιωσήφ Β΄, στον μητροπολίτη Βησσαρίωνα, στον Ιωσήφ Βρυέννιο και στον Μακάριο Μακρή. Ο λόγιος πατριάρχης Ιωσήφ Β΄ υπερασπίστηκε την ορθόδοξη πίστη του και τα δικαιώματα του πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης και συνεργάστηκε με τον Ιωάννη Η΄ για την επίτευξη της ένωσης των Εκκλησιών, αντιμετωπίζοντας σκοπέλους από τους ίδιους του συλλειτουργούς του και από τις σκληρές διαπραγματεύσεις των Δυτικών. Η μετριοπάθειά του ήταν απότοκο της επιτακτικής ανάγκης για την εξασφάλιση ικανής στρατιωτικής βοήθειας από την Ευρώπη και της προστασίας του ίδιου του Χριστιανισμού από την ισλαμική απειλή στην αυτοκρατορία. Για εκείνον, οι αμετακίνητοι ιεράρχες της αποστολής στη Φερράρα-Φλωρεντία διακύβευαν το μέλλον του τόπου και του γένους παρά διαφύλασσαν το ορθόδοξο δόγμα. Στο ίδιο πλαίσιο σκέψης και με εμφανή διορατικότητα κινούνταν και ο διαπρεπής λόγιος Βησσαρίων, φοβούμενος ότι μόνο οι εχθροί του Σταυρού θα ωφελούνταν από τη διχόνοια μεταξύ των χριστιανών και άρα, οι απρονοησίες των Βυζαντινών θα τους κατέστρεφαν. Προεκτείνοντας την επιχειρηματολογία του, αν συγκρίνουμε τα χαμηλά ποσοστά εκλατινισμού των Βυζαντινών την περίοδο της Λατινοκρατίας σε σχέση με την απaráμιλλη δυναμικότητα που εμφάνιζαν οι μαζικοί εξισλαμισμοί στα τουρκοκρατούμενα βυζαντινά εδάφη, μπορούμε να αντιληφθούμε καλύτερα την ανησυχία των ενωτικών για την επιρροή του Ισλάμ στους Ορθοδόξους πληθυσμούς. Εντυπωσιακή υπήρξε και η πνευματική διαύγεια δύο ακόμα εκκλησιαστικών ανδρών· του Ιωσήφ Βρυέννιου και του Μακάριου Μακρή. Και οι δύο συνέγραψαν θεολογικές πραγματείες οι οποίες χάρη στην εμβριθή και επικαιροποιημένη επιχειρηματολογία των χριστιανικών θέσεων ανταπαντούσαν στην πάγια θέση των Τούρκων για την ανωτερότητα του Ισλάμ έναντι του Χριστιανισμού λόγω της υποδούλωσης των Ορθοδόξων-Βυζαντινών. Επιπλέον στα έργα τους απογυμνωνόταν η υλιστική κοσμοθεωρία του Ισλάμ που έλκυε όλο και περισσότερους χριστιανούς, οι οποίοι έψαχναν ευκαιρίες προκειμένου να γλυτώσουν από το μένος του κατακτητή. Ο δε Βρυέννιος με την οξύνοια του πνεύματός του και την αντικειμενικότητά του έθεσε προ των ευθυνών τους για την τουρκική εξάπλωση

στην αυτοκρατορία τον βυζαντινό λαό, τον ίδιο του τον εαυτό, τους φορείς εξουσίας, τους εκκλησιαστικούς αντιπροσώπους και τη Δύση, με συγκεκριμένες καταγγελίες των κακώς πραχθέντων, αλλά χωρίς κατονομασία των υπευθύνων.

Για την ολοκλήρωση του παρόντος πονήματος, επιλέχθηκε η υψηλού γοήτρου μορφή του Γεννάδιου, με σημαντική παρακαταθήκη σε θεολογικό και πολιτικό επίπεδο, τόσο πριν, όσο και μετά την άλωση. Ο Γεννάδιος ανέλαβε την πρωτόγνωρη για τα βυζαντινά δεδομένα αποστολή της επαναλειτουργίας του σημαντικότερου θεσμού του κατεστραμμένου Βυζαντινού κράτους, δηλαδή της Εκκλησίας, κάτω από ισλαμική εξουσία και δημιούργησε γέφυρες επικοινωνίας μεταξύ της οθωμανικής αρχής και των χριστιανών υπηκόων της. Ο πατριάρχης συνέδραμε τα μέγιστα στη διαιώνιση της ταυτότητας των σκλαβωμένων Βυζαντινών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ-ΣΕΙΡΕΣ-ΛΕΞΙΚΑ

AASS	<i>Acta Sanctorum</i>
AB	<i>Analecta Bollandiana</i>
AHC	<i>Annuario Historiae Conciliorum</i>
ArchOtt	<i>Archivum Ottomanicum</i>
ΑΠ	<i>Αρχεῖον Πόντου</i>
ASV	<i>Archivio di stato di Venezia</i>
B	<i>Βυζαντινά</i>
ΒΔ	<i>Βυζαντινός Δόμος</i>
Βρ. Χρον.	<i>Βραχέα Χρονικά</i>
BSL	<i>Byzantoslavica</i>
Byz	<i>Byzantion</i>
BMGS	<i>Byzantine and Modern Greek Studies</i>
BSOAS	<i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies</i>
ByzSt	<i>Byzantine Studies/Études byzantines</i>
Βυζ. σύμμ.	<i>Βυζαντινά σύμμεικτα</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CFHB	<i>Corpus Fontium Historiae Byzantinae</i>
CCSG	<i>Corpus Christianorum Series Graeca</i>
CSHB	<i>Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae</i>
ΔΙΕΕ	<i>Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρίας</i>

<i>ΔΚΜΣ</i>	<i>Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν</i>
<i>DOP</i>	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
<i>EcHR</i>	<i>Economic History Review</i>
<i>ΕΕΒΣ</i>	<i>Ἐπετηρίς τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν</i>
<i>ΕΕΦΣΠΑ</i>	<i>Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν</i>
<i>ΕΕΦΣΠΘ</i>	<i>Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης</i>
<i>EI</i>	<i>The Encyclopaedia of Islam</i>
<i>EHR</i>	<i>The English Historical Review</i>
<i>EIE</i>	<i>Εθνικό Ἴδρυμα Ἐρευνῶν</i>
<i>Enclr</i>	<i>Encyclopædia Iranica</i>
<i>EO</i>	<i>Échos d'Orient</i>
<i>IHR</i>	<i>The International History Review</i>
<i>IrS</i>	<i>Iranian Studies</i>
<i>JNES</i>	<i>Journal of Near Eastern Studies</i>
<i>JOAS</i>	<i>Journal of Oriental and African Studies</i>
<i>JÖB</i>	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
<i>JRAS</i>	<i>Journal of the Royal Asiatic Society</i>
<i>JTS</i>	<i>Journal of Turkish Studies</i>
<i>KBE</i>	<i>Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν</i>

MIET	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
MM	F. MIKLOSICH-I. MÜLLER, <i>Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana</i> , 6 τόμοι, Vindobona, 1860-1890 Wien 1860-1890
NE	<i>Νέος Έλληνομνήμων</i>
NPB	<i>Novae patrum bibliothecae</i>
<i>N. Arch. Ven.</i>	<i>Nuovo Archivio Veneto</i>
OA	<i>Osmanlı Araştırmaları</i>
OCP	<i>Orientalia Christiana Periodica</i>
ODB	<i>Oxford Dictionary of Byzantium</i> , 3 τόμοι, A. KAZHDAN ET ALII (έκδ.), New York-Oxford 1991
OHIH	<i>The Oxford Handbook of Iranian History</i>
ΠΠ	<i>Παλαιολογία και Πελοποννησιακά</i>
PG	<i>Patrologiae cursus completus, Series graeca</i> , J.-P. MIGNE (έκδ.), 161 τόμοι, Paris 1857-1866
PLP	<i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit</i> , έκδ. E. TRAPP et alii [Österreichische Akademie der Wissenschaften], 12 τόμοι, Wien 1976-1994
REB	<i>Revue des Études Byzantines</i>
REI	<i>Revue des Études Islam</i>
<i>Rev Monde Musulman Mediterr</i>	<i>Revue du monde musulman et de la Méditerranée</i>

<i>RESEE</i>	<i>Revue des études sud-est européennes</i>
<i>RHSE</i>	<i>Revue historique du sud-est européen</i>
<i>RGO</i>	<i>Izvestiya of the Imp. Russian Geographical Society</i>
<i>ROC</i>	<i>Revue de l'Orient Chrétien</i>
<i>SBN</i>	<i>Studi Bizantini e Neoellenici</i>
<i>SF</i>	<i>Südost-Forschungen</i>
<i>SI</i>	<i>Studia Islamica</i>
<i>SPP</i>	<i>Sino-Platonic Papers</i>
<i>TM</i>	<i>Travaux et Mémoires</i>
<i>TPhS</i>	<i>Transactions of the Philological Society</i>
<i>TSAB</i>	<i>The Turkish Studies Association Bulletin</i>
<i>Χρον. Βαρβ.</i>	<i>Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων κατὰ τὸν βαρβερινὸν ἑλληνικὸν κώδικα, Γ. ΖΩΡΑΣ (ἐκδ.), Αθήνα 1958</i>
<i>ZRVI</i>	<i>Zbornik radova Vizantološkog instituta</i>

ΠΗΓΕΣ

- Ἀδήλου, *Μονωδία*=

Ἀδήλου *μονωδία ἀκέφαλος*, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, (έκδ.), *NE* 5/1-2 (1908), σ. 242-247.

- Ἀθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολαί*=

Ἀθανάσιος Α΄, *Ἐπιστολαί*, ALICE-MARY MAFFRY TALBOT, (έκδ.), *The correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople. Letters to the emperor Andronicus II, members of the imperial family, and officials*, [CFHB], Washington D.C., 1975.

- Ἀκίνδυνος, *Ἐπιστολαί*=

Γρηγόριος Ἀκίνδυνος, *Ἐπιστολαί*, ANGELA CONSTANTINIDES HERO (έκδ.), *Gregorius Akindynos Epistulae*, [CFHB], Washington 1983.

- Ἀκροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*=

Γεώργιος Ἀκροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, I, A. HEISENBERG-P. WIRTH (έκδ.), *Georgii Acropolitae Opera*, Stutgardiae 1978.

- Ἀμιρούτζης, *Πρὸς τὸν βασιλέα Ἰωάννην*=

Γεώργιος Ἀμιρούτζης, *Πρὸς τὸν Παλαιολόγον ἀπορήσαντα*, Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ (έκδ.), *Γεωργίου φιλοσόφου τοῦ Ἀμιρούτζη πρὸς τὸν βασιλέα Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον ἀπορήσαντα*, *ΕΕΒΣ* 22 (1952), σ. 114-134.

- _____, *Βησσαρίωνι*=

• _____, *Βησσαρίωνι*, J. FR. BOISSONADE (έκδ.), *Anecdota Graeca e codicibus regiis*, τ. 5, Hildesheim 1962.

- _____, *Στίχοι εἰς τὸν Ἀμηρᾶν*=

_____ , *Στίχοι τοῦ Ἀμοιρούτζη εἰς τὸν Ἀμηρᾶν*, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, (έκδ.), *ΔΙΕΕ* 2 (1887), σ. 275-281.

- _____, *Ἔτεροι στίχοι*=

_____ , *Ἔτεροι στίχοι ἐπαίνου εἰς τὸν Ἀμηρᾶν τοῦ αὐτοῦ*, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, (έκδ.), *ΔΙΕΕ* 2 (1887), σ. 275-281.

- Ἀναγνώστης, *Διήγησις*=

Ἰωάννης Ἀναγνώστης, *Διήγησις τῆς τελευταίας ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης συντεθεῖσα πρὸς τινὰ τῶν ἀξιολόγων, πολλάκις αἰτήσαντα περὶ ταύτης, ἐν ἐπιτόμῳ*, Γ. ΤΣΑΡΑΣ (έκδ.), *Διήγησις περὶ τῆς τελευταίας ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης-Μονωδία ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1958.

- Ἀνώνυμος, *Ἀνακάλυμμα τῆς Κωνσταντινούπολης*=

Άνωνυμος, *Ανακάλημα τῆς Κωνσταντινούπολης*, στο: É. LEGRAND (έκδ.), *Les oracles de Léon le Sage: La bataille de Varna - La prise de Constantinople: Poèmes en grec vulgaire*, Paris 1875, σ. 93-100.

• _____, *Θρήνος*=

_____, *Θρήνος ἐπὶ ἀλώσεως τῆς Πόλεως*, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, (έκδ.), *NE* 5/1-2 (1908), σ. 256-258.

• _____, *Τῆς Ἀγιά-Σοφιάς*=

_____, *Τῆς Ἀγιά-Σοφιάς*, στο: Λ. ΠΟΛΙΤΗΣ (έκδ.), *Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ*, Αθήνα 1914, σ. 4-5.

• _____, *Περὶ Ταμυρλάγγου*=

_____, *Θρήνος περὶ Ταμυρλάγγου*, G. WAGNER (έκδ.) *Carmina Graeca Medii Aevi*, Lipsiae 1874, σ. 28-31.

• _____, *Ὅρκος τῶν Μουσουλμάνων πρὸς χριστιανούς*=

_____, *Ὅρκος τῶν Μουσουλμάνων πρὸς χριστιανούς*, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, (έκδ.), *Περὶ τῆς γενέσεως τοῦ δυσεβοῦς Μωάμεθ*, *NE* 15.4 (1921), σ. 357-366.

• _____, *Μονωδία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην διὰ στίχων*=

_____, *Μονωδία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην διὰ στίχων ἡρωικῶν*, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, (έκδ.), *NE* 5.5 (1908), σ. 372-382.

• _____, *Μονωδία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην*=

_____, *Μονωδία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην*, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, (έκδ.), *NE* 5.5 (1908), σ. 382-390.

• _____, *Πανηγυρικός εἰς Μανουήλ καὶ Ἰωάννην Η΄*=

_____, *Πανηγυρικός εἰς Μανουήλ καὶ Ἰωάννην Η΄ τοὺς Παλαιολόγους*, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, (έκδ.), *ΠΠ* 3 (1926), σ. 132-199.

• _____, *Ἐγκώμιον εἰς Μανουήλ καὶ Ἰωάννην Η΄*=

_____, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν μέγαν βασιλέα κῦρ Μανουήλ τὸν Παλαιολόγον καὶ τὸν εὐσεβέστατον αὐτοκράτορα κραταιὸν καὶ ἅγιον ἡμῶν αὐθέντην καὶ βασιλέα κῦρ Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον*, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, (έκδ.), *ΠΠ* 3 (1926), σ. 200-221.

• Ἀποστόλιος, *Ἐπιστολαί*=

Μιχαήλ Ἀποστόλιος, *Ἐπιστολαί*, Ε. THORIN (έκδ.), *Lettres inédites de Michel Apostolis*, Paris 1889.

• Ἀργυρόπουλος, *Βασιλικός*=

Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος, *Βασιλικός ἢ περὶ βασιλείας πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον τὸν Παλαιολόγον*, στο: Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ (έκδ.), *Ἀργυροπούλεια. Ἰωάννου*

Άργυρόπουλου λόγοι, πραγματεῖαι, ἐπιστολαί. Προσφωνήματα, ἀπαντήσεις καὶ ἐπιστολαὶ πρὸς αὐτὸν καὶ τὸν υἱὸν Ἰσαάκιον, Αθήνα 1910, σ. 29-47.

• _____, *Μονωδία*=

_____, *Μονωδία εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον*, στο: Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ (ἐκδ.), *Άργυροπούλεια. Ἰωάννου Ἀργυρόπουλου λόγοι, πραγματεῖαι, ἐπιστολαί. Προσφωνήματα, ἀπαντήσεις καὶ ἐπιστολαὶ πρὸς αὐτὸν καὶ τὸν υἱὸν Ἰσαάκιον*, Αθήνα 1910, σ. 1-7.

• Ἀτταλειάτης, *Ἱστορία*=

Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, *Ἱστορία*, I. BEKKER (ἐκδ.), *Michaelis Attaliothae Historia*, [CSHB], Bonnae 1853.

• Θεόδωρος Βαλσαμών, *Μελέται*=

Θεόδωρος Βαλσαμών, *Μελέται ἤτοι ἀποκρίσεις*, J.P. MIGNE (ἐκδ.), *Theodori Balsamonis patriarchae Antiocheni Meditata sive responsa*, PG 138, cols. 1013-1075.

• _____, *Συλλογή*=

_____, *Συλλογή τῶν ἐκκλησιαστικῶν διατάξεων*, J.P. MIGNE (ἐκδ.), *Theodori diaconi cognomento Balsamonis Ecclesiasticarum constitutionum collectio*, PG 138, cols. 1077-1336.

• Bar Hebraeus, *Makh-tebhânûth zabhnê*=

Bar Hebraeus, *Makh-tebhânûth zabhnê*, E.A. WALLIS BUDGE (μτφρ.), *The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj, 1225-1286, the son of Aaron, the Hebrew physician commonly known as Bar Hebraeus, being the first part of his political history of the world*, I-II, London 1932.

• Βαρθολομαῖος Ἐδεσσηνός, *Κατὰ Μωάμεδ*=

Βαρθολομαῖος Ἐδεσσηνός, *Κατὰ Μωάμεδ*, J.P. MIGNE (ἐκδ.), *Bartholomei Edesseni Contra Muhammed*, PG 140, cols. 1447-1448.

• Barbaro, *Diary*=

Nicolo Barbaro, *Diary of the siege of Constantinople 1453*, (trans. J.R. JONES), New York 1969.

• BEKKER, *Σύνοψις*=

I. BEKKER, *Σύνοψις Ἱστορίας των Ὁθωμανῶν βασιλέων*, I. BEKKER (ἐκδ.), *Historia Politica et Patriarchica*, [CSHB], Bonnae 1849.

• _____, *Ἱστορία πολιτική*=

_____, *Ἱστορία πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως*, I. BEKKER (ἐκδ.), *Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos*, [CSHB], Bonnae 1849.

- Βησσαρίων, *Ἐπιστολή καθολική*=
Βησσαρίων, *Ἐπιστολή καθολική τοῦ σοφωτάτου Καρδινάλεως κυροῦ Βησσαρίωνος*, J. P. MIGNE (έκδ.), *Sapientissimi Cardinalis Bessarionis Epistola generalis*, PG 161, cols. 449-492.
- _____, *Contra Turcas exhortatio*=
_____, *Reverendissimi Cardinalis Nicaeni Bessarionis Ad illustrissimos inclytosque Italiae principes Contra Turcas exhortatio*. P. MIGNE (έκδ.), PG 161, cols. 647-676.
- _____, *Δογματικός λόγος*=
_____, *Τοῦ σοφωτάτου Νικαίας πρὸς τὴν ἀνατολικὴν Σύνοδον δογματικός λόγος ἢ περὶ ἐνώσεως*, J. P. MIGNE (έκδ.), *Sapientissimi archiepiscopi Nicaeni ad Synodum orientale oratio dogmatica sive de unione*, PG 161, cols. 543-614.
- _____, *Μονωδία εἰς κῆρ Μανουήλ τὸν Παλαιολόγον*=
_____, *Μονωδία ἐπὶ τῷ μακαρίτῃ καὶ ἀοιδίμῳ βασιλεῖ κυρῷ Μανουήλ τῷ Παλαιολόγῳ τῷ διὰ τοῦ θεοῦ καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος μετονομασθέντι Ματθαίῳ μοναχῷ*, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, (έκδ.), ΠΠ 3 (1926), σ. 284-290.
- BOMPAIRE, *Actes de Xéropotamou* =
J. BOMPAIRE (έκδ.), *Actes de Xéropotamou*, Archives de l’Athos, III, Paris 1964.
- ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, «Το Χρονικόν τῶν Ἰωαννίνων»=
Λ.Ι. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, «Το Χρονικόν τῶν Ἰωαννίνων», *Επετηρίς του Μεσαιωνικοῦ Αρχείου* 12 (1965), σ. 57-115.
- *Βρ. Χρον.* =
Βραχέα Χρονικά, P. SCHREINER (έκδ.), *Chronica Byzantina Breviora*, τ. 1-3, [CFHB], Wien 1975-1977.
- BRAUN, *Stefan Lazarević*=
M. BRAUN, *Lebensbeschreibung des Despoten Stefan Lazarević Von Konstantin Dem Philosophen*, Wiesbaden 1956.
- Βρυέννιος, *Λόγος*=
Ἰωσήφ Βρυέννιος, *Λόγος Γ' εἰς τὴν σωτήριον Σταύρωσιν*, Ε. ΒΟΥΛΓΑΡΙΣ (επιμ.), *Ἰωσήφ μοναχοῦ τοῦ Βρυεννίου, Τὰ εὑρεθέντα*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 200-221.
- _____, *Περὶ καρτερίας*=
_____, *Περὶ καρτερίας*, Ε. ΒΟΥΛΓΑΡΙΣ (επιμ.), *Ἰωσήφ μοναχοῦ τοῦ Βρυεννίου, Τὰ εὑρεθέντα*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 333-347.
- _____, *Μετά τινος Ἰσμαηλίτου διάλεξις*=

_____, *Μετά τινος Ίσμαηλίτου διάλεξις*, Α. ΑΡΓΥΡΙΟΥ (έκδ.), *Ίωσήφ τοῦ Βρυεννίου μετά τινος Ίσμαηλίτου διάλεξις*, *ΕΕΒΣ* 35 (1966–1967), σ. 141-195.

• _____, *Περὶ τοῦ τῆς πόλεως ἀνακτίσματος*=

_____, *Περὶ τοῦ τῆς πόλεως ἀνακτίσματος (1415 μ.Χ.)*, Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ (έκδ.), *Ίωσήφ Βρυεννίου Δημηγορία περὶ τοῦ τῆς πόλεως ἀνακτίσματος (1415 μ.Χ.)*, *ΕΕΒΣ* 36 (1968), σ. 1-15.

• _____, *Ἐπιστολαί*=

_____, *Ἐπιστολαί Α' καὶ αὶ πρὸς αὐτὸν Γ'*, Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ (έκδ.), *ΕΕΒΣ* 46 (1983-1986), σ. 279-364.

• Χαλκοκονδύλης, *Ἀπόδειξις Ἱστοριῶν*=

Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Ἀπόδειξις Ἱστοριῶν*, Ε. DARKò (έκδ.), *Laonici Chalcocondylae, Demonstrationes Historiarum*, τ. 1, Budapest 1922.

• Calvi, *Témoignages*=

Lorenzo Calvi, *Témoignages à propos d'un prêtre à Constantin XI pour la défense de Constantinople – Péra, le 7 août 1453*, στο: V. DÉROCHE-N. VATIN (έκδ.), *Constantinople 1453 - Des Byzantins aux Ottomans*, Toulouse 2016, σ. 657-665.

• Caroldo, *Χρονικόν*=

Caroldo, *Χρονικόν*, J. CHRYSOSTOMIDES (έκδ.), *Studies on the Chronicle of Caroldo, with Special Reference to the History of Byzantium from 1370 to 1377*, *OCP* 35 (1969), σ. 123-182.

• CESSI, «Amedeo di Acaia»=

R. CESSI, «Amedeo di Acaia e la rivendicazione dei domini sabaudi in Oriente», *N. Arch. Ven. N.S.* 37 (1919) σ. 5-64.

• CHRYSOSTOMIDES, *Monumenta Peloponnesiaca*=

JULIAN CHRYSOSTOMIDES, *Monumenta Peloponnesiaca. Documents for the history of Peloponnese in the 14th and 15th centuries*, Camberley 1995.

• ΧΙΟΝΙΔΗΣ, *Ἀκολουθία τοῦ νεομάρτυρος Ἄρσενίου*=

Γ. ΧΙΟΝΙΔΗΣ, *Ἀνέκδοτος ἀκολουθία τοῦ νεομάρτυρος Ἄρσενίου*, Θεσσαλονίκη 1974.

• Ciriaco d' Ancona, *Ἐπιστολαί*=

Ciriaco d' Ancona, *Ἐπιστολαί*, Ε. W. BODNAR (έκδ.), *Cyriac of Ancona. Later Travels*, London 2003.

• Χορτασμένος, *Ἐπιστολαί*=

Ἰωάννης Χορτασμένος, *Ἐπιστολαί*, H. HUNGER (έκδ.), *Johannes Chortasmenos (ca. 1370-1436/37), Briefe, gedichte und kleine schriften, einleitung, regesten, prosopographie, text*, Wien 1969.

• Χούμνος, *Ἐπιστολαί*=

Τοῦ παρακοιμωμένου τοῦ Χούμνου, *Ἐπιστολαί*, FR. BOISSONADE (έκδ.), *Anecdota nova*, Hildesheim 1962, σ. 203-222.

• Χούμνος, *Ἐγκώμιον*=

Τοῦ σοφωτάτου ἐπὶ τοῦ κανικλείου κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Χούμνου, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα κυρὸν Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον*, J. FR. BOISSONADE (έκδ.), *Anecdota Graeca e codicibus regis*, τ. 2, Hildesheim 1962, σ. 1-56.

• Χριστώνυμος, *Μονωδία*=

Μανουήλ Χριστώνυμος, *Μονωδία ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, (έκδ.), *NE* 5.2 (1908), σ. 227-240.

• *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*=

Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, J. SCHMITT (έκδ.), *The Chronicle of Morea*, London 1904, Groningen 1967.

• Χρυσοκέφαλος, *Λόγοι* =

Μακάριος Χρυσοκέφαλος, *Λόγοι Πανηγυρικοί ΙΔ'*, Β. ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ (έκδ.), *Μακαρίου τοῦ Χρυσοκεφάλου Ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας Λόγοι Πανηγυρικοί ΙΔ'*, Θεσσαλονίκη 1989.

• _____, *Ἐπὶ ἐπιδρομάς ἐθνῶν*=

_____, *Ἐπὶ ἐπιδρομάς ἐθνῶν*, G.P. MIGNE (έκδ.), *Oratio Macarii Philadelphiensis Episcopi in Barbarorum Incursus*, PG 150, cols. 237-240.

• Χρυσολωράς, *Ἐπιστολαί*=

Δημήτριος Χρυσολωράς, *Ἐπιστολαί*, F.C. BIZZARO (έκδ.), *Demetrio Crisolora, Cento epistole a Manuele II Paleologo*, Napoli 1984.

• Χωνιάτης, *Χρονικὴ Διήγησις*=

Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ Διήγησις*, J.-L. VAN DIETEN (έκδ.), *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB], τ. 1, Berlin-New York 1975.

• _____, *Περὶ τῆς θρησκείας τῶν Ἀγαρηνῶν*=

_____, *Περὶ τῆς θρησκείας τῶν Ἀγαρηνῶν*, J.P. MIGNE (έκδ.), *Thesauri orthodoxae fidei, De superstitione Agarenorum*, PG 140, cols. 105-122.

• DARROUZÈS, *Notitiae episcopatum*=

J. DARROUZÈS, *Notitiae episcopatum ecclesiae constantinopolitanae. Institut français d'études byzantines*, Paris 1981.

• _____, *Les registes (1377-1410)*=

_____, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople, I: Les actes des patriarches. VI: Les registes de 1377-1410*, Paris 1979.

• _____, *Les registes (1410-1453)*=

_____, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople, I: Les actes des patriarches. V: Les registes de 1410-1453*, Paris 1991.

• _____, *Les registes de 1310 à 1376*=

_____, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople, I: Les actes des patriarches. V: Les registes de 1310-1376*, Paris 1977.

• DELEHAYE, *La Vie d'Athanase patriarche de Constantinople*=

H. DELEHAYE, *La Vie d'Athanase patriarche de Constantinople (1289-1293, 1303-1309)*, στο: *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École française de Rome* 17, 1897, σ. 39-75.

• DENDRINOS, «Funeral Oration on Manuel Palaeologus»=

CH. DENDRINOS, «An Unpublished Funeral Oration on Manuel II Palaeologus †1425», στο: CH. DENDRINOS ET ALII (έκδ.), *Porphyrogenita: Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, London 2003, σ. 423-456.

• DENNIS, «Typikon of Michael VIII»=

G. DENNIS, «Auxentios: Typikon of Michael VIII Palaiologos for the Monastery of the Archangel Michael on Mount Auxentios near Chalcedon», στο: I. THOMAS-ANGELA CONSTANTINIDES HERO (έκδ.), *Byzantine Monastic Foundation Documents, Dumbarton Oaks Studies* 35, τ. 3, Washington, D.C. 2000, σ. 1207-1236.

• _____, *Military Treatises*=

_____, *Three byzantine military treatises*, G. DENNIS (έκδ.), [CFHB], Washington, D.C. 1985.

• _____, «Two documents of Manuel Palaeologus»=

_____, «Two unknown documents of Manuel II Palaeologus», στο: G. DENNIS, (έκδ.), *Byzantium and the Franks, 1350-1420*, Variorum Reprints, London 1982, σ. 397-404.

• _____, «Documents of Manuel Palaeologus»=

_____, «Official documents of Manuel II Palaeologus», στο: G. DENNIS, (έκδ.), *Byzantium and the Franks, 1350-1420*, Variorum Reprints, London 1982, σ. 45-58.

- Δοκειανός, *Ἐγκώμιον*=
 Ἰωάννης Δοκειανός, *Ἐγκώμιον εἰς Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον*, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, (έκδ.), *ΠΠ* 1 (1912-1923), σ. 221-231.
- DÖLGER, *Regesten*=
 F. DÖLGER, *Regesten der kaiserkunden des oströmischen reiches*, τ. 1-3, München-Berlin 1932-1960-1965.
- Δούκας, *Ἱστορία Τουρκο-βυζαντινή*=
 Δούκας, *Ἱστορία Τουρκο-βυζαντινή*, Β. GRECU (έκδ.), *Ducae, Istorica Turcobyzantina (1341-1462)*, Bucuresti 1958.
- DUDA, *Ibn Bibi*=
 H. W. DUDA, *Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibi*, Kopenhagen 1959.
- Εὐγενικός, *Μονωδία*=
 Τοῦ νομοφύλακος διακόνου Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ μονωδία ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς μεγαλοπόλεως, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, (έκδ.), *NE* 5.2 (1908), σ. 219-226.
- _____, *Εἰς τὸν Νοταρᾶν*=
 _____, *Εἰς τὸν Νοταρᾶν*, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, (έκδ.), *ΠΠ* 1 (1912-1923), σ. 137-146.
- _____, *Ἐπιστολαί*=
 _____, *Ἐπιστολαί*, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, (έκδ.), *ΠΠ* 1 (1912-1923), σ. 154-210.
- Filelfe, *Ἐπιστολαί*=
 François Filelfe, *Ἐπιστολαί*, É. LEGRAND (έκδ.), *Cent dix lettres grecques de François Filelfe*, Paris 1892.
- DE FOUCAULT, «Nicéphore Ouranos»=
 J.A. DE FOUCAULT, «Douze chapitres inédits de la Tactique de Nicéphore Ouranos», *TM* 5 (1973), σ. 281-311.
- Γαβράς, *Ἐπιστολαί*=
 Μιχαήλ Γαβράς, *Ἐπιστολαί*, G. FATOUROS (έκδ.), *Die briefe des Michael Gabras*, Wien 1973.
- Γαβριήλ Θεσσαλονίκης, *Ὁμιλῖαι*=
 Γαβριήλ Θεσσαλονίκης, *Ὁμιλῖαι*, Β. ΛΑΟΥΡΔΑΣ (έκδ.), *Αθηνά* 57 (1953), σ. 163-178.
- GAUTIER, «Un récit du siege de Constantinople»=
 P. GAUTIER, «Un récit inédit du siège de Constantinople par les Turcs (1394-1402)», *REB* 23 (1965), σ. 100-117.

- _____, «Démétrius Chrysoloras»=
 _____, «Action de grâces de Démétrius Chrysoloras à la Théotocos pour l'anniversaire de la bataille d'Ankara (28 Juillet 1403)», *REB* 19 (1961), σ. 340-357.
- Γαζής, *Περί Τουρκίων*=
 Θεόδωρος Γαζής, *Περί ἀρχαιογονίας Τουρκίων*, J.P. MIGNÉ (έκδ.), *Theodori Gazae De origine Turcarum*, PG 161, cols. 997-1006.
- _____, *Ἐπιστολαί*=
 _____, *Ἐπιστολαί*, L. MOHLER (έκδ.), *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann. Aus Bessarions Gelehrtenkreis, Abhandlugen, Reden, Briefe von Bessarion, Theodoros Gazes, Michael Apostolios, Andronikos Kallistos, Georgios Trapezuntios, Niccolò Perotti, Niccolò Capranica*, Paderborn 1967.
- Γεμιστός, *Εἰς Μανουήλ Παλαιολόγον*=
 Γεώργιος Γεμιστός, *Εἰς Μανουήλ Παλαιολόγον περὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πραγμάτων*, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, (έκδ.), ΠΠ 3 (1926), σ. 246-265.
- Γεννάδιος, *Ἄπαντα* =
 Γεννάδιος Σχολάριος, *Ἄπαντα τὰ εὑρισκόμενα*, L. PETIT-X.A. SIDERIDES-M. JUGIE (έκδ.), *Oeuvres complètes de Gennadius Scholarios*, τ. 1-8, Paris 1928-1936.
- Γλαβάς, *Ὀμιλῖαι*=
 Ἰσίδωρος Γλαβάς, *Ὀμιλῖαι*, Κ.Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ (έκδ.), *Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Θεσσαλονίκης. Δύο ἀνέκδοτοι ὀμιλῖαι Ἰσιδώρου Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης*, *Θεολογία* 41 (1971), σ. 548-581.
- ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ, *Ἀντωνίου Λαρίσης Ἐγκώμιο*=
 Σ. ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ, *Ἀντωνίου Λαρίσης Ἐγκώμιο εἰς τὸν ἅγιον Κυπριανὸν Λαρίσης*, Λάρισα 1991.
- GREGOIRE, «Imperatoris Michaelis Paleologi»=
 H. GREGOIRE, «Imperatoris Michaelis Paleologi de vita sua», *Byz* 29-30 (1959-60), σ. 447-476.
- Γρηγοράς, *Ἐπιστολαί*=
 Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ἐπιστολαί*, P.A.M. LEONE (έκδ.), *Nicéphori Gregorae Epistulae*, τ. 1-2, Matino 1982.
- _____, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*=
 _____, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*, L. SCHOPEN (έκδ.), *Nicéphorus Gregoras, Byzantina Historia*, I, [CSHB], Bonn 1829-1855.
- _____, *Διάλογος*=

_____, *Τοῦ σοφωτάτου Νικηφόρου τοῦ Γρηγορᾶ, Διάλογος Φλωρέντιος ἢ περὶ σοφίας*, P.L.M. LEONE (ἐκδ.), *Fiorenzo o Intorno alia Sapienza*, [Byzantina et Neo-hellenica Neapolitana 4], Naples 1975.

• Γρηγόριος, *Ἐπιστολὴ εἰς Βησσαρίωνα*=

Γρηγόριος, *Ἐπιστολὴ εἰς Βησσαρίωνα τὸν Καρδηνάλην*, J.P. MIGNÉ (ἐκδ.), *Bessarionis S.R.E. Cardinalis Epistolae*, PG 161, cols. 727-746.

• Γρηγόριος ὁ Κύπριος, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν Μιχαὴλ Παλαιολόγον*=

Γρηγόριος ὁ Κύπριος ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα κυρὸν Μιχαὴλ Παλαιολόγον καὶ νέον Κωνσταντῖνον*, J.P. MIGNÉ (ἐκδ.), *Georgii Cyprii Archiepiscopi Constantinopolitani oratio laudatoria in imp. Michaellem Palaeologum*, PG 142, cols. 346-386.

• _____, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἀνδρόνικον Παλαιολόγον*=

_____, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἀνδρόνικον Παλαιολόγον* J.P. MIGNÉ (ἐκδ.), *Georgii Cyprii Archiepiscopi Constantinopolitani oratio laudatoria in imperatorem D. Andronicum Palaeologum*, PG 142, cols. 387-418.

• _____, *Ἐπιστολαί*=

_____, *Ἐπιστολαί*, Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ (ἐκδ.), *Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἐπιστολαί καὶ μῦθοι*, Αλεξάνδρεια 1910.

• HALKIN, «L'éloge du neomartyr Nicetas»=

F. HALKIN, «L'éloge du neomartyr Nicetas par Theodore Mouzalon», *Hagiographica Inedita Decem*, CCSG 21 (1989), σ. 127-154.

• _____, «Saint Romylos»=

_____, «Un ermite des Balkans au XIVe siècle. La vie grecque inédite de St. Romylos», *Byz* 31 (1961), σ. 110-147.

• _____, «Saint Niphon»=

«La vie de Saint Niphon», *AB* 58 (1940), σ. 12-47.

• _____, «S. Maxime le Kausokalybe»=

_____, «Deux Vies de S. Maxime le Kausokalybe, ermite au Mont Athos (XIVe s.)», *AB* 54 (1936), σ. 38-113.

• HUNGER-KRESTEN, *Registrum Patriarchatus*=

H. HUNGER-O. KRESTEN (ἐκδ.), *Registrum Patriarchatus Constantinopolitani*, [CFHB], τ. 1-3, Wien 1981-1995-2001.

• Θεόκλητος Φιλαδελφείας, *Ἐπιστολαί*=

Θεόληπτος Φιλαδελφείας, *Ἐπιστολαί*, ANGELA CONSTANTINIDES HERO (έκδ.), *The Life and the Letters of Theoleptos of Philadelphia*, Brooklin, Massachusetts 1994.

• Θρηῆνος τῶν τεσσάρων πατριαρχείων=

Θρηῆνος τῶν τεσσάρων πατριαρχείων Κωνσταντινούπολης, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱερουσαλήμ, KRUMBACHER (έκδ.), *Ein dialogischer Threnos auf den Fall von Konstantinopel*, München 1902.

• Ἰσιδώρος ἀρχιεπισκόπος, *Περὶ τῆς ἀρπαγῆς τῶν παιδῶν*=

Ἰσιδώρος, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, *Ὁμιλία περὶ τῆς ἀρπαγῆς τῶν παιδῶν καὶ περὶ τῆς μελλούσης κρίσεως*, Β. ΛΑΟΥΡΔΑΣ (έκδ.), *Προσφορά εἰς Στίλπωνα Κυριακίδη, Ἑλληνικά, Παράρτημα 4*, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 389-398.

• _____, *Ἐπιστολαί*=

_____, *Ὅκτὼ ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι*, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, (έκδ.), *NE 9.4* (1912), σ. 353-414.

• Iskander, *La prise de Constantinople*=

Nestor Iskander, *Histoire de la prise de Constantinople par les Turcs*, V. DÉROCHE-N. VATIN (έκδ.), *Constantinople 1453 - Des Byzantins aux Ottomans*, Toulouse 2016, σ. 397-440.

• JOANNOU, «S. Germain»=

P. JOANNOU, «Vie de S. Germain, l' hagiographe par son contemporain le patriarche Phlothée de Constantinople», *AB 70* (1952), σ. 35-115.

• Καλέκας, *Ἐπιστολαί*=

Μανουήλ Καλέκας, *Ἐπιστολαί*, R.J. LOENERTZ (έκδ.), *Correspondance de Manuel Calecas*, Studi e testi 152, Vaticano 1950.

• _____, *Apologia, I*=

_____, *Apologia I. Ad imperatorem Manuelem Palaeologum Augustum*, R.J. LOENERTZ (έκδ.), *Correspondence de Manuel Calecas*, Roma 1950, σ. 308-318.

• _____, *Apologia II*=

_____, *Apologia II. Ad viros ecclesiasticos, adversarios suos*, R.J. LOENERTZ (έκδ.), *Correspondence de Manuel Calecas*, Roma 1950, σ. 318-321.

• _____, *Apologiae fragmententum*=

_____, *Apologiae fragmententum*, R.J. LOENERTZ (έκδ.), *Correspondence de Manuel Calecas*, Roma 1950, σ. 321-323.

• Κάλλιστος Α΄, *Βίος τοῦ Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτου*=

Κάλλιστος Α΄, *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτου*, H.V. BEYER (ἐκδ.), *Kallistos I, Patriarch von Konstantinopel, Leben und Wirken unseres unter den Heiligen weilenden Vaters Gregorios' des Sinaiten*, Ekaterinburg 2006.

• Κάλλιστος, *Μονωδία*=

Μονωδία κυρ Ἀνδρονίκου τοῦ Καλλίστου ἐπὶ τῇ δυστυχεῖ Κωνσταντινουπόλει, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, (ἐκδ.), *NE 5/1-2 (1908)*, σ. 203-218.

• Κανανός, *Διήγησις*=

Ἰωάννης Κανανός, *Διήγησις περὶ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει γεγονότος πολέμου κατὰ τὸ ἔτος 1422*, E. PINTO (ἐκδ.), *Giovanni Cananos, L' Assedio di Constantinopoli*, Messina 1977.

• Καντακουζηνός, *Ἀπολογία*=

Ἰωάννης Καντακουζηνός, *Ἀπολογία Χριστιανισμοῦ*, K. FÖRSTEL (ἐκδ.), *Kantakuzenos, Christentum und Islam. Apologetische und polemische Schriften*, Altenberge 2005.

• _____, *Κατὰ τοῦ Μωάμεθ λόγος*=

_____, *Κατὰ τοῦ Μωάμεθ λόγος πρῶτος*, K. FÖRSTEL (ἐκδ.), *Kantakuzenos, Christentum und Islam. Apologetische und polemische Schriften*, Altenberge 2005, σ. 244-275.

• _____, *Ἱστορία*=

_____, *Ἱστορία*, L. SCOPEN (ἐκδ.), *Ioannes Cantacuzenus, Eximperatoris Historiarum*, τ. 1-3, [CSHB], Bonn 1828-32.

• Καλόθετος, *Βίος Πατριάρχου Ἀθανασίου*=

Ἰωσήφ Καλόθετος, *Βίος Πατριάρχου Ἀθανασίου*, Δ.Γ. ΤΣΑΜΗΣ (ἐκδ.), *Ἰωσήφ Καλοθέτου Συγγράμματα, [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς]*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 453-502.

• Καμαριώτης, *Θρηνητικὸς λόγος*=

Ματθαῖος Καμαριώτης, *Θρηνητικὸς λόγος ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, J.P. MIGNÉ (ἐκδ.), *Matthaei Camariotae De Cpoli Capta Narratio Lamentabilis*, PG 160, cols. 1059-1070.

• KASTRITSIS, *The Tales of Sultan Mehmed*=

D. KASTRITSIS, *The Tales of Sultan Mehmed, Son of Bayezid Khan [=Ahval-i Sultan Mehemed bin Bayezid Han]: Bayezid Han Oğlu Sultan Mehmed'in Maceraları (Ahval-i Sultan Mehemed bin Bayezid Han)]*, Cambridge 2007.

• Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*=

Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, MARIA DORA SPADARO (ἐκδ.), *Raccomandazioni e consigli di un galantuomo*, Alessandria 1998.

- Κλήρος Καλλίπολης, *Οί εύχεται*=

Κλήρος Καλλίπολης, *Οί εύχεται τῆς αὐθεντίας σου οἱ ἱερεῖς καὶ κληρικοὶ τῆς Καλλίπολης*, Α. PERTUSI (έκδ.), *La caduta di Costantinopoli. Le testimonianze dei contemporanei*, τ. 1, Roma 1990.

- Κριτόβουλος, *Ευγγραφή Ἱστοριῶν*=

Κριτόβουλος, *Ευγγραφή Ἱστοριῶν*, R.D. REINSCH (έκδ.), *Critobuli Imbriote, Historiae*, [CFHB], Berlin 1983.

- Φιλόθεος Κόκκινος, *Ἐγκώμιον εἰς τόν ἅγιον Δημήτριον*=

Φιλόθεος Κωνσταντινουπόλεως, *Ἐγκώμιον εἰς τόν ἅγιον μεγαλομάρτυραν τοῦ Χριστοῦ Δημήτριον τόν Μυροβλήτην*, Δ.Γ. ΤΣΑΜΗΣ, (έκδ.), *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου ἀγιολογικά ἔργα Α΄ Θεσσαλονικεῖς Ἅγιοι* [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4], Θεσσαλονίκη 1985, σ. 33-60.

- _____, *Βίος Ἁγίου Σάβα*=

_____, *Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ἁγίου πατρός ἡμῶν Σάβα τοῦ Νέου τοῦ ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὁρει τῷ Ἄθω*, Δ. Γ. ΤΣΑΜΗΣ (έκδ.), *Φιλοθέου τοῦ Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου ἀγιολογικά ἔργα Α΄ Θεσσαλονικεῖς Ἅγιοι* [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4], Θεσσαλονίκη 1985, σ. 161-325.

- _____, *Βίος ὀσίου Γερμανοῦ*=

Φιλόθεος Κόκκινος, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ἁγίου πατρός ἡμῶν Γερμανοῦ τοῦ ἐν τῇ κατὰ τὸν ἱερόν Ἄθω σεβασμῖα καὶ μεγίστη Λαύρα τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου*, Δ. Γ. ΤΣΑΜΗΣ (έκδ.), *Φιλοθέου τοῦ Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου ἀγιολογικά ἔργα Α΄ Θεσσαλονικεῖς Ἅγιοι* [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4], Θεσσαλονίκη 1985, σ. 97-158.

- _____, *Βίος ἁγίου Ἰσιδώρου*=

_____, *Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ἁγίου πατρός ἡμῶν Ἰσιδώρου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως*, Δ. Γ. ΤΣΑΜΗΣ (έκδ.), *Φιλοθέου τοῦ Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου ἀγιολογικά ἔργα Α΄ Θεσσαλονικεῖς Ἅγιοι* [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4], Θεσσαλονίκη 1985, σ. 329-423.

- _____, *Λόγος εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Ἡρακλείας*=

_____, *Λόγος ἱστορικὸς εἰς τὴν παρὰ τῶν Λατίνων γεγонуῖαν πολιορκίαν καὶ ἄλωσιν τῆς Ἡρακλείας ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν εὐσεβῶν βασιλέων Καντακουζηνοῦ καὶ Παλαιολόγου*, Β. ΨΕΥΤΟΓΚΑΣ (έκδ.), *Φιλοθέου Κοκκίνου, Λόγοι καὶ Ὁμιλίαι* [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς 2], Θεσσαλονίκη 1981, σ. 231-260.

- _____, *Λόγος εἰς ἅγιον Γρηγόριον Παλαμᾶν*=

_____, *Λόγος εἰς τὸν ἐν ἀγίοις πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης*, Δ. Γ. ΤΣΑΜΗΣ (έκδ.), *Φιλοθέου τοῦ Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου ἀγιολογικά ἔργα*

Α΄ Θεσσαλονικεῖς Ἅγιοι [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4], Θεσσαλονίκη 1985, σ. 427-591.

• Κυδώνης, *Ρωμαίοις συμβουλευτικός*=

Δημήτριος Κυδώνης, *Ρωμαίοις συμβουλευτικός*, J. P. MIGNÉ (έκδ.), *Demetrii Cydonii, De admittendo Latinorum Subsidio*, PG 154, cols. 959-1008.

• _____, *Συμβουλευτικός ἕτερος περὶ Καλλιπόλεως*=

_____, *Συμβουλευτικός ἕτερος περὶ Καλλιπόλεως. Αἰτήσαντος τοῦ Μουράτου*, J. P. MIGNÉ (έκδ.), *Demetrii Cydonii, Oratio de non Reddenda Callipoli*, PG 154, cols. 1009-1036.

• _____, *Κατὰ Μαχουμέθ*=

_____, *Κατὰ Μαχουμέθ*, P. MIGNÉ (έκδ.), *Demetrii Cydonii, Contra Mahometem*, PG 154, cols. 1036-1170.

• _____, *Ἐπιστολαί*=

_____, *Ἐπιστολαί*, R. J. LOENERTZ (έκδ.), *Démétrius Cydonès, Correspondance*, Studi e Testi 186, 208, Vatican 1956.

• _____, *Τῷ βασιλεῖ Ἰωάννη* =

_____, *Τῷ βασιλεῖ Ἰωάννη τῷ Παλαιολόγῳ*, R. J. LOENERTZ (έκδ.), *Démétrius Cydonès, Correspondance*, Studi e Testi 186, Vatican 1956.

• _____, *Ἐπιστολαὶ πρὸς τὸν Ἀσάνην*=

_____, *Τρεῖς ἐπιστολαὶ τοῦ Δημητρίου Κυδώνη πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον Ἀσάνην*, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, (έκδ.), *NE* 1.2 (1904), σ. 203-208.

• Φιλόθεος Σηλυβρίας, *Λόγος εἰς τὸν ὄσιον Μακάριον*=

Φιλόθεος Σηλυβρίας, *Λόγος εἰς τὸν ὄσιον Μακάριον*, Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ (έκδ.), *Μαυρογορδάτειος βιβλιοθήκη ἤτοι Γενικός Περιγραφικός Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἀνὰ τὴν ἀνατολὴν βιβλιοθήκαις εὑρισκομένων ἐλληνικῶν χειρογράφων, I, Ἀνέκδοτα ἐλληνικά*, Κωνσταντινούπολη 1884, σ. 46-59.

• ΚΥΓΕΑΣ, «Notizbuch»=

s. ΚΥΓΕΑΣ, «Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike», *BZ* 23 (1914), σ. 143-163.

• Κωδινός, *Περὶ τῆς ἀλώσεως*=

Γεώργιος Κωδινός, *Περὶ τῶν ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς παρά τῶν Ἀγαρηνῶν ταύτης ἀλώσεως*, I. BEKKER (έκδ.), *Excerpta de antiquitatibus Constantinopolitanis*, Bonnae 1843.

• Λαζαρόπουλος, *Σύνοψις*=

Ἰωάννης Λαζαρόπουλος, «Ἐπι σύνοψις τῶν τοῦ ἁγίου θαυμάτων μερικῆ ἐκ τῶν πλεῖστων, Α. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ (ἐκδ.), *Fontes Historiae Imperii Trapezuntini* I, 1897, σ. 78-136.

• _____, *Διήγησις περὶ τῆς ἀλώσεως τῆς Τραπεζούντος*=

_____, *Διήγησις περὶ τῆς ἀλώσεως τῆς μητροπόλεως Τραπεζούντος*, Α. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ (ἐκδ.), *Fontes Historiae Imperii Trapezuntini* I, 1897, σ. 150-165.

• Λαμπηνός, *Λόγος*=

Νικόλαος Λαμπηνός, *Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὸν κραταιὸν καὶ ἅγιον ἡμῶν ἀυθέντην καὶ βασιλέα κῦρ Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον*, Ι.Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ (ἐκδ.) Ὁ λόγιος Νικόλαος Λαμπηνός καὶ τὸ ἐγκώμιο αὐτοῦ εἰς τὸν Ἀνδρόνικον Β΄ Παλαιολόγον, Αθήνα 1992.

• Λάσκαρις, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*=

Κωνσταντῖνος Λάσκαρις, *Ἀνέκδοτος Σύνοψις Ἱστοριῶν*, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ (ἐκδ.), Αθήνα 1910.

• LAURENT, *Les registes du patriarcat*=

V. LAURENT, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople, I, Les Actes des patriarches. Fascicule IV, Les registes de 1208 à 1309*, Paris 1971.

• LEFORT, *Actes de Vatopédi, III*=

J. LEFORT-VASSILIKI KRAVARI ET ALII (ἐκδ.), *Actes de Vatopédi, III, de 1377 à 1500*, Archives de l'Athos, XXIII, Paris 2019.

• LEMERLE, *Actes de Kutlumus*=

P. LEMERLE (ἐκδ.), *Actes de Kutlumus*, Archives de l'Athos, II₂, Paris 1988.

• LEGRAND, «Ἰωάννου τοῦ Μόσχου ἐπιτάφιος ἐπὶ τῷ Νοταρᾷ»=

É. LEGRAND, «Ἰωάννου τοῦ Μόσχου ἐπιτάφιος ἐπὶ τῷ Λουκᾷ Νοταρᾷ», *ΔΙΕΕ* 2 (1888), σ. 413-424.

• Leonardi Chiensis, *Historia Constantinopolitanae*=

Leonardi Chiensis, *Historia Constantinopolitanae urbis a Mahumete II captae*, J.P. MIGNE (ἐκδ.), *PG* 159, cols. 924-944.

• Λέων ὁ Σοφός, *Ἐτεροι στίχοι*=

Λέων ὁ Σοφός, *Ἐτεροι στίχοι διὰ τὸν βασιλέαν*, É. LEGRAND (ἐκδ.), *Les oracles de Léon le Sage: La bataille de Varna - La prise de Constantinople: Poèmes en grec vulgaire*, Paris 1875, σ. 46.

• _____, *Αἶνιγμα*=

_____, *Αἶνιγμα λέξεων*, É. LEGRAND (ἐκδ.), *Les oracles de Léon le Sage: La bataille de Varna - La prise de Constantinople: Poèmes en grec vulgaire*, Paris 1875, σ. 31-43.

• Λιβαδηνός, *Βίος*=

Άνδρέας Λιβαδηνός, *Βίος και ἔργα*, Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ (έκδ.), *Πηγαί τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου 1*, Αθήνα 1975.

• LOCK, *Marino Sanudo Torsello the Book of the secrets*=

P. LOCK, *Marino Sanudo Torsello, the Book of the secrets of the faithful of the cross. Liber Secretorum Fidelium Crucis*, (Crusade Texts in Translation), London-New York 2016.

• MM, *Acta*=

F. MIKLOSICH-I. MÜLLER, *Acta et Diplomata. Graeca Medii Aevi, Sacra et Profana. Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, τ. 1-6, Vindobona, 1860-1890.

•Θωμάς Μάγιστρος, *Ἐπιστολαί*=

Θεόδουλος Μοναχός ἦτοι Θωμάς ὁ Μάγιστρος, *Ἐπιστολαί*, J. P. MIGNÉ (έκδ.), *Theoduli Monachi seu Thomae Magistri Epistolae*, PG 145, cols. 404-446.

• MACKINTOSH, *Ibn Battutah*=

T. MACKINTOSH-SMITH, *The Travels of Ibn Battutah*, London 1829.

• MACRIDES, *Akropolites*=

RUTH MACRIDES, *George Akropolites, The History (Oxford Studies in Byzantium)*, Oxford 2007.

•Μακρεμβολίτης, *Λόγος*=

Αλέξιος Μακρεμβολίτης, *Λόγος ἱστορικός*, Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ (έκδ.), *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τ. 1, Αγία Πετρούπολη 1891, σ. 144-149.

Μακρῆς, *Λόγος*=

Μακάριος Μακρῆς, *Λόγος πρὸς τοὺς σκανδαλιζόμενους ἐπὶ τῇ εὐπραγίᾳ τῶν ἀσεβῶν*, Α. ARGYRIΟΥ (έκδ.), *Macaire Makrès et la polémique contre l'Islam*, Studi e testi 314, Vaticano 1986.

•Ματθαίος Εφέσου, *Ἐπιστολαί*=

Ματθαίος Εφέσου, *Ἐπιστολαί*, D. REINSCH (έκδ.), *Die Briefe des Matthaios von Ephesos im Codex Vindobonensis Theol. Gr. 174*, Berlin 1974.

• Μεθόδιος ἐπίσκοπος Πατάρων, *Λόγος*=

Μεθόδιος ἐπίσκοπος Πατάρων, *Λόγος ἠκριβωμένος περὶ τῆς βασιλείας τῶν ἐθνῶν καὶ εἰς τοὺς ἐσχάτους καιροὺς ἀκριβῆς ἀπόδειξις*, Α. LOLOS (έκδ.), *Die apokalypse des ps.-Methodios*, Heidenheim 1976.

• MELIKOFF-SAYAR, *Le Destan d'Umur Pacha*=

IRÈNE MELIKOFF-SAYAR, *Le Destan d'Umur Pacha (Dusturnami-i Enveri)*, Paris 1954.

• MERCATI, «Ἰωάννου διακόνου τοῦ Εὐγενικοῦ μονωδία»=

G. MERCATI, «Ἰωάννου διακόνου τοῦ Εὐγενικοῦ μονωδία ἐπὶ τῇ ἀλώσει καὶ καταστροφῇ τοῦ ἐν Ἴσθμῷ περιβόλου», στο: G. MERCATI (ἐκδ.), *Un autografo del Bessarione, Opere minori* 4 (1937), σ. 22-24.

• Metochita, «Oratio de S. Michael»=

Theodoro Metochita, «Oratio de S. Michael martyre», *AASS* 4 (1925), σ. 670-678.

• _____, *Δογματικὴ Ἱστορία*=

_____, *Δογματικὴ Ἱστορία*, A.C. MAIO (ἐκδ.), *Georgii Metochitae Diaconi, Historiae dogmaticae*, I, *NPB*, τ. 8, Rome 1871.

• _____, «Περὶ Σκυθῶν»=

_____, *Ἰπομνηματισμοὶ καὶ Σημειώσεις γνωμικαί: «Περὶ Σκυθῶν»*, M.C.G. VOGELII (ἐκδ.), *Theodori Metochitae Miscellanea philosophica et historica*, Lipsiae 1821.

• _____, *Λόγοι*=

_____, *Λόγοι*, I. POLEMIS-ELENI KALTSOGIANNI (ἐκδ.), *Theodorus Metochites Orationes*, Berlin-Boston 2019.

• _____, *Σημειώσεις γνωμικαί*=

_____, *Σημειώσεις γνωμικαί*, KARIN HULT (ἐκδ.), *Theodore Metochites on the Human Condition and the Decline of Rome Semeioseis gnomikai 27–60*, Responstryck-Borås 2016.

• MICHAILIDIS, «Un lamento sulla caduta di Costantinopoli»=

D. MICHAILIDIS, «Un lamento inedito sulla caduta di Costantinopoli», *BF* 65 (1972), σ. 303-326.

• Mihailović, *Memoirs*=

Konstantin Mihailović, Memoirs of a Janissary, S. SOUCEK (ἐκδ.), Michigan 1975.

• MOLLATT, *Vitae paparum Avenionensium*=

G. MOLLATT (ἐκδ.), *Vitae paparum Avenionensium*, τ. 1-4, Paris 1949.

• Μοσχόπουλος, *Περὶ ὄρκου*=

Μανουήλ Μοσχόπουλος, *Περὶ ὄρκου*, I. ΚΟΥΤΟΥΦΑΡΗΣ-ΜΑΛΑΝΔΡΙΝΟΣ (ἐκδ.), Αθήνα 2016.

• Nicolai de Ragnina, «Annales Ragusini»=

Nicolai de Ragnina, «Annales Ragusini anonymi», N. NODILO (ἐκδ.), *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium* 14 (1883), σ. 1-163.

- ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Λόγος εἰς Ἀρσένιον Αὐτῶρειανόν»=
- Π.Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἀνέκδοτος λόγος εἰς Ἀρσένιον Αὐτῶρειανόν», *ΕΕΒΣ* 45 (1981-1982), σ. 406-461.
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔÈS, *Actes de Docheiariou*=
- Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔÈS (έκδ.), *Actes de Docheiariou*, Archives de l’Athos, XIII, Paris 1968.
- _____, *Actes de Dionysiou*=
- _____, *Actes de Dionysiou*, Archives de l’Athos, IV, Paris 1984.
- _____, «Michel Autôreianos»=
- _____, «Cinq actes inédits du patriarche Michel Autôreianos», στο: Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔÈS (έκδ.), *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.)*, Variorum Reprints, London 1976, XV, σ. 113-145.
- _____, «Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Θεοδώρου»=
- _____, «Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Νέου», στο: Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔÈS (έκδ.), *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.)*, Variorum Reprints, London 1976, I, σ. 205-221.
- Μανουήλ Ὀλόβωλος, *Λόγος ἐγκωμιαστικός εἰς τὸν Μιχαήλ Παλαιολόγον*=
- Μανουήλ Ὀλόβωλος, *Τοῦ λογιωτάτου ῥήτορος τῶν ῥητόρων κυροῦ Μανουήλ τοῦ Ὀλοβώλου λόγος ἐγκωμιαστικός εἰς τὸν βασιλέαν κυρόν Μιχαήλ τὸν Παλαιολόγον*, Μ. TREU (έκδ.), *Manuelis Holoboli Orationes, I, Programm des Königlichen Victoria-Gymnasiums zu Potsdam*, Potsdam 1906.
- Ἰωάννης Παλαιολόγος, *Ἐγκώμιον*=
- Ἰωάννης Παλαιολόγος, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον*, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, (έκδ.), *ΠΠ* 3 (1926), σ. 292-308.
- Μανουήλ Παλαιολόγος, *Λόγος ἐπιτάφιος*=
- Μανουήλ Παλαιολόγος, *Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸν ἀτάδελφον αὐτοῦ δεσπότην πορφυρογέννητον κῆριν Θεόδωρον τὸν Παλαιολόγον*, JULIAN CHRYSOSTOMIDES (έκδ.), *Manuel II Palaeologus Funeral Oration for his Brother Theodore*, [CFHB], Thessalonike 1985.
- _____, *Ἐπιστολαί*=
- _____, *Ἐπιστολαί*, G. DENNIS (έκδ.), *Letters of Manuel II Palaeologus*, [CFHB], Washington, D.C. 1977.
- _____, *Διάλογος μετὰ τινος Πέρσου*=

_____, *Διάλογος ὃν ἐποίησατο μετὰ τινος Πέρσου, τὴν ἀξίαν Μουτερίζη, ἐν Ἀγκύρα τῆς Γαλατίας*, Ε. TRAPP (ἐκδ.), *Manuel II. Palaiologos Dialoge mit einem 'Perser'*, Wien 1966.

• _____, *Ὁ συμβουλευτικὸς πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς*=

_____, *Ὁ συμβουλευτικὸς πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς*, Β. ΛΑΟΥΡΔΑΣ (ἐκδ.), *Μακεδονικά* 3 (1955), σ. 290-306.

• _____, *Ἐπιστολιμαῖος πρὸς τὸν Καβάσιλαν*=

_____, *Ἐπιστολιμαῖος πρὸς τὸν Καβάσιλαν*, *Μακεδονικά* 4 (1956), σ. 38-46.

• Παλαμάς, *Ἐπιστολή πρὸς τὴν ἑαυτοῦ Ἐκκλησίαν*=

Γρηγόριος Παλαμάς, *Ἐπιστολή πρὸς τὴν ἑαυτοῦ Ἐκκλησίαν*, Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ ΕΤ ΑΛΙΗ (ἐκδ.), *Γρηγορίου τοῦ Παλαμά Συγγράμματα. Δογματικαὶ πραγματεῖαι καὶ ἐπιστολαί*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1988, σ. 112-147.

• _____, *Ὅτε ἐάλω*=

_____, *Τοῦ Θεσσαλονίκης ὅτε ἐάλω*, Π. ΧΡΗΣΤΟΥ (ἐκδ.), *Γρηγορίου τοῦ Παλαμά Συγγράμματα. Δογματικαὶ πραγματεῖαι καὶ ἐπιστολαί*, τ. 4, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 142-147.

• _____, *Διάλεξις πρὸς Χιόνας*=

_____, *Διάλεξις πρὸς ἀθέους Χιόνας συγγραφεῖσα παρά ἱατροῦ τοῦ Ταρωνεῖτου, παρόντος καὶ αὐτηκόου γεγονότος*, Π. ΧΡΗΣΤΟΥ (ἐκδ.), *Γρηγορίου τοῦ Παλαμά Συγγράμματα. Δογματικαὶ πραγματεῖαι καὶ ἐπιστολαί*, τ. 4, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 148-165.

• Πανάρετος, *Περὶ Μεγάλων Κομνηνῶν*=

Μιχαὴλ Πανάρετος, *Περὶ Μεγάλων Κομνηνῶν*, Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ (ἐκδ.), Αθήνα 1958.

• ΠΑΝΙΤΣΑΣ, *Ὁ Ὅσιος Λεόντιος*=

Π. ΠΑΝΙΤΣΑΣ-Π. ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Ὁ Ὅσιος Λεόντιος καὶ ἡ Μονὴ Ταξιαρχῶν Αἰγιαλείας*, Πάτρα 1993.

• ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Θρῆνος»=

Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Θρῆνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *BZ* 12 (1903), σ. 267-272.

• ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Μωάμεθ Β'»=

Α. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Μωάμεθ Β', ὁ Πορθητὴς κατὰ τὸν Τοῦρκον ἱστορικὸν Ἀσίκ Πασά Ζαντέ», *ΕΕΒΣ* 16 (1940), σ. 211-236.

• ΠΑΣΧΟΣ, «Ὑμνολογικὰ: εἰς ἅγιον Νεκτάριον τὸν Καρεώτην»=

Π.Β. ΠΑΣΧΟΣ, «Σώφρων μεμηνῶς. Ἦτοι ὕμνολογικὰ εἰς ἅγιον Νεκτάριον τὸν Καρεώτην, μετὰ τοῦ Βίου καὶ τῆς Ἀκολουθίας αὐτοῦ τὸ πρῶτον νῦν ἐκδιδόμενων», *Δίπτυχα* 1 (1979), σ. 239-281.

• ΠΑΤΕΔΑΚΗΣ, «Ἡ διαμάχη τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου μετὰ τὸν κλήρο»=

Μ.Σ. ΠΑΤΕΔΑΚΗΣ, «Ἡ διαμάχη τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου Α΄ (1289-1293, 1303-1309) μετὰ τὸν κλήρο τῆς Ἁγίας Σοφίας (1306-1307) μέσα ἀπὸ ἑνδεκά ἀνέκδοτες ἐπιστολές», *Ἑλληνικά* 56.2 (2006), σ. 279-319.

• *Πατριαρχικοὶ πίνακες*=

Πατριαρχικοὶ πίνακες: Εἰδήσεις ἱστορικαὶ βιογραφικαὶ περὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου μέχρις Ἰωακείμ Γ' τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης 36-1884, Μ.Ι. ΓΕΛΕΩΝ (ἐκδ.), ἀνασύνταξις κειμένου, φιλολογικὴ ἐπιμέλεια, εὑρετήρια ὑπὸ Νικολάου Λυκ. Φοροπούλου, Ἀθήνα 1996.

• Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*=

Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, Α. FAILLER (ἐκδ.), *Georges Pachymérés Relations Historiques*, III, [CFHB], Paris 1984.

• PÉTRIDÈS, «Le synaxaire de Marc d'Éphèse»=

S. PÉTRIDÈS, «Le synaxaire de Marc d'Éphèse», *ROC* 15 (1910), σ. 97-107.

• Philippe de Mézières, *Peter Thomas*=

Philippe de Mézières, *The life of Peter Thomas*, J. SMET (ἐκδ.), *Textus et studia historica Carmelitana*, τ. 2, Rome 1954.

• Φιλῆς, *Ἦθοποιῖα δραματικὴ*=

Μανουήλ Φιλῆς, *Ἦθοποιῖα δραματικὴ πονηθεῖσα τῷ Φιλῆ καὶ ἐγκωμίων ὑπόθεσιν ἔχουσα τῷ λαμπρωτάτῳ μεγάλῳ δομεστικῷ, τῷ Χαριτωνύμῳ φημὶ Καντακουζίνῳ*, Ε. MILLER (ἐκδ.), *Manuelis Filae, Carmina*, τ. 1, Amsterdam 1967.

• _____, *Ποιήματα*=

_____, *Ποιήματα*, Ε. MILLER (ἐκδ.), *Manuelis Filae, Carmina*, τ. 2, Amsterdam 1967.

• Πλανούδης, *Ἐπιστολαί*=

Μάξιμος Πλανούδης, *Ἐπιστολαί*, P.A.M. LEONE (ἐκδ.), *Maximi Monachi Planudis Epistulae*, Amsterdam 1991.

• Ποτάμιος, *Ἐπιστολαί*=

Θεόδωρος Ποτάμιος, *Ἐπιστολαί*, G.T. DENNIS (ἐκδ.), *Byzantium and the Franks 1350-1420*, London 1982.

• PREVIALE, «*Un panegirico per Michele VIII*»

L. PREVIALE, «*Un panegirico per Michele VIII Paleologo*», *BZ* 42 (1943-49), σ. 1-49.

• Pucullul, *Poèmes catalans*=

Joan Francí Pucullul, *Poèmes catalans sur la chute de Constantinople*, V. DÉROCHE-N. VATIN (έκδ.), *Constantinople 1453 - Des Byzantins aux Ottomans*, Toulouse 2016, σ. 949-980.

• Ψευδο-Φραντζής, *Χρονικόν*=

Ψευδο-Φραντζής, *Χρονικόν*, V. GRECU (έκδ.), *Pseudo Phrantzes: Macarie Melissenos, Cronica 1258-1481*, Bucarest 1966.

• Ραούλ, *Ἐπιστολαί*=

Μανουήλ Ραούλ, *Ἐπιστολαί*, R. J. LOENERTZ (έκδ.), *Emmanuelis Raul epistulae XII*, *ΕΕΒΣ* 26 (1956), σ. 130-163.

• RAYNALDUS, *Gregorius papa XI, Litteris* =

O. RAYNALDUS, *Gregorius papa XI, Litteris*, I. D. MANSI (έκδ.), *Annales Ecclesiastici*, 1375, Lucae 1752.

• RICHARDS, *The Chronicle of Ibn al-Athīr*=

D.S. RICHARDS (μτφρ.), *The Chronicle of Ibn al-Athīr for the Crusading Period from al-Kāmil fī'l-ta'rīkh. Part 3: The Years 589–629/1193–1231: The Ayyūbids after Saladin and the Mongol Menace*, [Crusade Texts in Translation, 17], Farnham 2008.

• _____, *Saljuq Turks*=

_____, *The Annals of the Saljuq Turks. Selections from al-Kāmil fī'l-ta'rīkh of 'Izz al-Dīn Ibn al-Athīr*, London-New York 2002.

• de Saint-Quentin, *Histoire des Tartares*=

Simon de Saint-Quentin, *Histoire des Tartares*, J. RICHARD (έκδ.), Paris 1965.

• Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*=

Ἰωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, I. THURN (έκδ.), *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, [CFHB], Berlin-New York 1973.

• *Συλλογή Τακτικῶν*=

Συλλογή Τακτικῶν, G. CHATZELIS-J. HARRIS (μτφρ.), *A Tenth-Century Byzantine Military Manual: The Sylloge Tacticorum*, London-New York 2017.

• SILAY, «Ahmedi's history»=

K. SILAY, «Ahmedi's history of the Ottoman dynasty», *JTS* 16 (1992), σ. 129-200.

• ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Ὁ Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης*=

Δ.Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Ὁ ὄσιος Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης - Βίος, Ἀκολουθίες, Συναξάρια: Προλεγόμενα, Μετάφραση τοῦ Βίου, Κριτική ἔκδοση κειμένων*, ἔκδ. Ἰ. Μ. Μεγάλου Μετέωρου (Μεταμορφώσεως), Μετέωρα 1990.

• Σφραντζής, *Χρονικόν*=

Γεώργιος Σφραντζής, *Χρονικόν*, R. MAISANO (ἔκδ.), *Giorgio Sfranze, Chronicon*, [CFHB], Romae 1990.

• Συμεών Θεσσαλονίκης, *Λόγος ἱστορικός*=

Συμεών Θεσσαλονίκης, *Λόγος ἱστορικός*, D. BALFOUR (ἔκδ.), *Politico-historical works of Symeon archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429)*, Wien 1979, σ. 39-69.

• _____, *Ὁμιλία τε καὶ ἀπολογία*=

_____, *Ὁμιλία τε καὶ ἀπολογία*, D. BALFOUR (ἔκδ.), *Politico-historical works of Symeon archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429)*, Wien 1979, σ. 70-76.

• _____, *Συμβουλία καὶ εὐχή*=

_____, *Συμβουλία καὶ εὐχή τοῖς ἱσταμένοις πιστῶς ὑπὲρ τῆς πατρίδος καὶ τοῖς ἐναντίως ἔχουσιν ἐπιτίμησις*, D. BALFOUR (ἔκδ.), *Politico-historical works of Symeon archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429)*, Wien 1979, σ. 83-87.

• Συρόπουλος, *Ἀπομνημονεύματα*=

Συλβέστρος Συρόπουλος, *Ἀπομνημονεύματα*, V. LAURENT (ἔκδ.), *Les "Mémoires" du Grand Ecclésiastique de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*, Paris 1971.

• TAUTU, *Acta Urbani V*=

A. L. TAUTU (ἔκδ.), *Acta Urbani papa V (1362-1370)*, [CICO 11], Vatican 1964.

• ΤΑΞΙΔΗΣ, «Ἡ περίπτωση τῆς ομιλίας τοῦ Δωρόθεου Μυτιλήνης»=

Η. ΤΑΞΙΔΗΣ, «Ἡ κειμενικὴ παράδοση ὡς φορέας λογοτεχνικότητας: ἡ περίπτωση τῆς ομιλίας τοῦ Δωροθέου Μυτιλήνης γιὰ τὴν πολιορκία τῆς Κωνσταντινούπολης (1422)», *B 31* (2011), σ. 33-44.

• THIRIET, *Regestes*, II=

F. THIRIET, *Regestes du Senat de Venise concernant la Roumanie, II, (1400-1439)*, Paris 1959.

• _____, *Regestes*, I=

_____, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie. I. (= Documents et Recherches, I)*, Paris-La Haye 1958.

• *Τοῦ Γαβριελοπούλου, τῷ Κυδώνη*=

Τοῦ Γαβριελοπούλου, τῷ Κυδώνη, R. J. LOENERTZ (έκδ.), *Démétrius Cydonès, Correspondance, Studi e Testi* 186, Vatican 1956.

• Τραπεζούντιος, *Περὶ τῆς ἀληθείας τῶν Χριστιανῶν*=

Γεώργιος Τραπεζούντιος, *Περὶ τῆς ἀληθείας τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως*, A. PERTUSI (έκδ.), *La caduta di Costantinopoli. Le testimonianze dei contemporanei*, τ. 1, Roma 1990, σ. 72-79.

• TRAPP, «Die Dialexis des Euthymios mit einem Sarazenen»=

E. TRAPP, «Die Dialexis des Mönchs Euthymios mit einem Sarazenen», *JÖB* 20 (1971), σ. 111-131.

• Tursun Bey, *Tarih-i Ebu-l-feth*=

Tursun Bey, *Tarih-i Ebu-l-feth*, V. DÉROCHE-N. VATIN (έκδ.), *Constantinople 1453 - Des Byzantins aux Ottomans*, Toulouse 2016, σ. 187-232.

• WESTERINK/EMMEN, «Blemmydes»=

L.G. WESTERINK/EMMEN, «Some unpublished letters of Blemmydes», *BSL* 12 (1951), σ. 43-55.

• Yahşi Fakih=

Yahşi Fakih, ΕΛΙΣΑΒΕΤ Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ (μτφρ.), στο: ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Ιστορία και θρύλοι των παλαιών Σουλτάνων 1300-1400*, Αθήνα 1991.

• Ύαρτακηνός, *Ἐπιστολαί*=

Θεόδωρος Ύαρτακηνός, *Ἐπιστολαί*, A. KARPOZIOS-G. FATOUROS (έκδ.), *The letters of Theodoros Hyrtakenos*, Αθήνα 2017.

• ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Δέκα τουρκικά έγγραφα*=

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*, ΕΙΕ, Αθήνα 1996.

• ΖΩΡΑΣ, *Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων*=

Γ. ΖΩΡΑΣ, *Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων (κατὰ τὸν βαρβερινὸν ἑλληνικὸν κώδικα 111)*, Αθήνα 1958.

• Ζιγαβηνός, *Κατὰ Σαρακηνῶν*=

Εὐθύμιος Ζιγαβηνός, *Δογματικὴ πανοπλία, Κατὰ Σαρακηνῶν*, J. P. MIGNE (έκδ.), *Euthymii Zigaveni Panoplia Dogmantica, Adversus Sarcenos*, PG 130, cols. 1331-1362.

• Ζωτικός, *Ἡ ἐν Βάρναι μάχη*=

Παρασπόνδυλος Ζωτικός, *Ἡ ἐν Βάρναι μάχη*, É. LEGRAND (έκδ.), *Les oracles de Léon le Sage: La bataille de Varna - La prise de Constantinople: Poèmes en grec vulgaire*, Paris 1875, σ. 65-84.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- ΑΓΓΕΛΟΥ, «Ο Μανουήλ Παλαιολόγος και το Ισλάμ»=
Α. ΑΓΓΕΛΟΥ, «Ο Μανουήλ Παλαιολόγος και το Ισλάμ», στο: *Λόγια και Δημόδης Γραμματεία του Ελληνικού Μεσαίωνα. Αφιέρωμα στον Εύδοξο Θ. Τσολάκη. Πρακτικά Θ' Επιστημονικής Συνάντησης (11-13 Μαΐου 2000)*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 211-222.
- ALDERSON, *Ottoman Dynasty*=
A.D. ALDERSON, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Cumberlege 1956.
- MARIE-MATHILDE ALEXANDRU-DERSCA, *La campagne de Timur en Anatolie (1402)*, London 1997.
- ALI, *Islamic Dynasties*=
A. ALI, *Islamic Dynasties of the Arab East: State and Civilization During the Later Medieval Times*, New Delhi 1996.
- ALLSEN, «Mongol Rule»=
T. ALLSEN, «Mongol Rule in East Asia, Twelfth-Fourteenth Centuries: An Assessment of Recent Soviet Scholarship», *Mongolian Studies* 3 (1976), σ. 5-27.
- ALTUNIAN, *Die Mongolen*=
G. ALTUNIAN, *Die Mongolen und ihre Eroberungen in kaukasischen und kleinasiatischen Ländern im XIII. Jahrhundert*, Berlin 1911.
- AMANTOS, «The charters of Islam»=
K. AMANTOS, «The charters of Islam in favor of the Christians», *Ελληνικά* 9 (1936), σ. 156-157.
- _____, «Νεομάρτυρες»,
_____ , «Οι νεομάρτυρες», *ΕΕΦΣΠΑ* 4 (1954/54), σ. 161-167.
- ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, ««Κριτόβουλος»»=
N. ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, ««Κριτόβουλος ο Ίμβριος και τό ιστορικό του έργου», *Ελληνικά* 2 (1929), σ. 167-200.
- ANGOLD, *The fall*=
M. ANGOLD, *The fall of Constantinople to the Ottomans*, London-New York 2012.
- _____, *Η τέταρτη σταυροφορία*=
_____ , *Η τέταρτη σταυροφορία: τα γεγονότα και το ιστορικό πλαίσιο*, Αθήνα 2006.
- ANOOSHAHR, «Timurids and Turcomans»=
A. ANOOSHAHR, «Timurids and Turcomans: Transition and Flowering in the Fifteenth century», στο: T. DARYAEE (έκδ.), *The Oxford Handbook of Iranian History*, New York 2011, σ. 271-283.
- ARGENTI, *The occupation of Chios*=

P. ARGENTI, *The occupation of Chios by the Genoese and their administration of the island, 1346-1566*, Cambridge 1958.

• ARGYRIOU, «Georges Amiroutzès»=

A. ARGYRIOU, G. LAGARRIGUE, «Georges Amiroutzès et son Dialogue sur la Foi au Christ tenu avec le Sultan des Turcs», *BF* 11 (1987), σ. 29-222.

• ASATRIAN, «Kurds»=

G. ASATRIAN, «Prolegomena to the Study of the Kurds», *Iran and the Caucasus* 13 (2009), σ. 1-58.

• ATWOOD, *The Mongol Empire*=

C. P. ATWOOD, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, New York 2004.

• ATIYA, *Crusade*=

A.S. ATIYA, *The Crusade in the Later Middle Ages*, London 1938.

• _____, *Nicopolis* =

_____, *The Crusade of Nicopolis*, New York 1934.

• BABINGER, *Mahomet II*=

F. BABINGER, *Mahomet II le Conquérant et son temps 1432-1481*, Paris 1954.

• _____, *Beiträge*=

_____, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien: (14.-15. Jahrhundert)*, München 1944.

• _____, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen*=

_____, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Ihre Werke*, Leipzig 1927.

• BADENAS, «L'integration des Turcs»=

P. BADENAS, «L'integration des Turcs dans la societe byzantine (XIe-XIIE siecles)», στο: Σ. ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ (επιμ.), *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία 6ος-12ος αι.*, ΕΙΕ, Αθήνα 1998, σ. 179-188.

• ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία της Μακεδονίας*=

A. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Αθήνα 1992.

• _____, «Προβλήματα της Ιστορίας της Θεσσαλονίκης»=

_____, «Προβλήματα της Ιστορίας της Θεσσαλονίκης κατά τα τέλη του 14^{ου} και αρχές του 15^{ου} αιώνα», στο: *Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολής και Δύσεως, Πρακτικά Συμποσίου Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, 30 Οκτ.-1 Νοεμβ.*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 31-41.

- _____, «Οι δημοσιευμένες ομιλίες του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ισιδώρου»=
 _____, «Οι δημοσιευμένες ομιλίες του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ισιδώρου ως ιστορική πηγή για τη γνώση της πρώτης τουρκοκρατίας στη Θεσσαλονίκη 1387-1403», *Μακεδονικά* 4 (1955-1960), σ. 20-34.
- BALIVET, «Échanges inter-religieux dans les villes ottomans»=
 M. BALIVET, «Culture ouverte et échanges inter-religieux dans les villes ottomans du XIVe siècle», στο: ELIZABETH ZACHARIADOU, (έκδ.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, Rethymnon 1993, σ. 1-6.
- _____, «La campagne de Mehmed I»=
 _____, «Un episode meconnu de la campagne de Mehmed Ier en Macédoine: la vision de Serrès» *Turcica* 18 (1986), σ. 137-146.
- _____, «L’islamisation des Balkans Ottomans»=
 _____, «Aux Origines de l’islamisation des Balkans Ottomans», *Rev Monde Musulman Mediterr* 66.1 (1993), σ. 11-20.
- _____, «Permanences régionales en hérésiologie anatolienne»=
 _____, «Permanences régionales en hérésiologie anatolienne de l’ antiquité aux Ottomans», στο: M. BALIVET (έκδ.), *Mélanges byzantins, seldjoukides et ottomans*, Istanbul 2005, σ. 7-19.
- _____, *Romanie Byzantine*=
 _____, *Romanie Byzantine et pays de Rum Turc: Histoire d'un espace d'imbrication Gréco-Turque*, Istanbul 1994.
- BARKER, «Emperors, embassies and scholars»=
 J. BARKER, «Emperors, embassies and scholars: diplomacy and the transmission of Byzantine humanism to Renaissance Italy» στο: D. ANGELOV (έκδ.), *Church and society in Late Byzantium*, Kalamazoo 2009, σ. 158-182.
- _____, «La Prise de Serres»=
 _____, «La Prise de Serres et le Firman de 1372 en faveur du monastère de Saint-Jean-Prodrome», *Acta historica* 4 (1965), σ. 15-24.
- _____, *Manuel II*=
 _____, *Manuel II Palaeologus (1391-1425): a study in late Byzantine statesmanship*, New Brunswick 1969.
- _____, «John VII in Genoa»=
 _____, «John VII in Genoa: A problem in Late Byzantine Source Confusion», *OCP* 28 (1962), σ. 213-238.

- H. BARON, *The Crisis of the Early Italian Renaissance: civic humanism and republican liberty in an age of classicism and tyranny*, Princeton 1966.
- BARTIKIAN, *Η οικογένεια των Γαυράδων*=
- H. BARTIKIAN, *Η βυζαντινή αριστοκρατική οικογένεια των Γαυράδων (Γαβράδων)*, Αθήνα 1993.
- _____, «Les Gaurades»=
- _____ , «Les Gaurades à travers les sources arméniennes», NINA G. GARSOÏAN (επιμ.), *L'Arménie et Byzance: Histoire et culture*, Paris 1996, σ. 19-30.
- BARTUSIS, *The Late Byzantine Army*=
- M.C. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992.
- ΝΑΥΣΙΚΑ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα βασιλικά συνοικέσια κατά την εποχή των Παλαιολόγων (1258-1453)*, (διδ. διατρ.), Αθήνα 2016.
- ΒΑΡΖΟΣ, *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*=
- Κ. ΒΑΡΖΟΣ, *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1984.
- BECK, *Kirche*=
- C. H. BECK, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München 1959.
- BEIHAMMER, *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia*=
- A. BEIHAMMER, *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia ca. 1040–1130*, London–New York 2017.
- BELDICEANU-STEINHERR, «Un Paléologue inconnu»=
- IRÈNE BELDICEANU-STEINHERR, «Un Paléologue inconnu de la région de Serres», *Byz* 41 (1971), σ. 5-17.
- _____, *La Province de Qaraman*=
- _____, *Recherches sur la Province de Qaraman au XVIe siècle: Étude et Actes*, Leiden 1968.
- _____, *Recherches*=
- _____ , *Recherches sur les actes des regnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I.* Acta Historica, 4, Munich 1967.
- _____, «Conquête»=
- _____ , «La conquête d'Andrinople par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomans», *TM* 1 (1965), σ. 439-461.

- _____, « La prise de Serres»=

_____ , « La prise de Serres et le fiman de 1372 en faveur du monastère de Saint-Jean- Prodrôme », *Acta Historica* 4 (1965), σ. 15-24.
- BEYER, «Gregoras»=

H.V. BEYER, «Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras», *JÖB* 27 (1978), σ. 127-155.
- BOOJAMRA, *The Policies of the Patriarch Athanasios*=

J.L. BOOJAMRA, *The Church and Social Reform: The Policies of the Patriarch Athanasios of Constantinople*, New York 1993.
- _____, «Social thought of Athanasios of Constantinople»=

_____ , «Social thought and reforms of Athanasios of Constantinople», *Byz* 55 (1985), σ. 332-382.
- ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΗΣ, «Ἐκτουρκισμὸς καὶ ἐξισλαμισμὸς»=

I.K. ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΗΣ, « Ἱστορικαὶ Μελέται. Ἐκτουρκισμὸς καὶ ἐξισλαμισμὸς τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸν Μεσαίωνα», *ΕΕΦΣΠΘ* 2 (1932), σ. 118-128.
- BOSCH, *Kaiser Andronikos III*=

URSULA V. BOSCH, *Kaiser Andronikos III Palaiologos: Versuch einer Darstellung der byzantinischen Gesellschaft in den Jahren 1321-1341*, Amsterdam 1965.
- BOSWORTH, *The Islamic Dynasties*=

C.E. BOSWORTH, *The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual*, Edinburgh, 1996.
- BRAND, «The Turkish Element»=

C.M. BRAND, «The Turkish Element in Byzantium», *DOP* 43 (1989), σ. 1-25.
- BREDENKAMP, *Thessaloniki*=

F. BREDENKAMP, *The Byzantine Empire of Thessaloniki, 1224-1242*, Thessaloniki 1996.
- BROOK, *The Jews of Khazaria*=

K.A. BROOK, *The Jews of Khazaria*, Lanham 2006.
- BROWNING, «Greeks and Others»=

R. BROWNING, «Greeks and Others: from Antiquity to the Renaissance», στο: T. HARRISON (έκδ.), *Greeks and Barbarians*, Edinburgh 2002, σ. 257-277.
- BRYER, «Greek Historians»=

A. BRYER, «Greek Historians», στο: R.H. DAVIS-J.M. WALLACE-HADRILL (έκδ.), *The Writing of History in the Middle Ages: Essays presented to R.W. Southern*, Oxford 1981, σ. 471-493.

• _____, «The Gabrades»=

_____ , «A Byzantine Family: the Gabrades, c. 979-c.1653», στο: A. BRYER, (έκδ.), *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London, 1989, σ. 164-187.

• ΒΡΥΩΝΗΣ, *Παρακμή*=

Σ. ΒΡΥΩΝΗΣ, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος-15ος αιώνας)*, ΚΑΤΙΑ ΓΑΛΑΤΑΡΙΩΤΟΥ (μτφρ.), *MIET*, Αθήνα 2008, σ. 122-124 [=SP. VRYONIS, *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor: and the process of Islamization from the eleventh through the fifteenth century*, California 1971].

• _____, «Byzantine and Turkish societies»=

_____ , «Byzantine and Turkish Societies and their Sources of Manpower», SP. VRYONIS (έκδ.), *Studies on Byzantium, Seljuks, and Ottomans: Reprinted Studies*, Malibu 1981, σ. 125-152.

• _____, «The Byzantine Patriarchate»=

_____ , «The Byzantine Patriarchate and Turkish Islam», *BSL* 57 (1996), σ. 69-111.

_____ , «Byzantine Cultural Self-Consciousness»=

_____ , «Byzantine Cultural Self-Consciousness in the Fifteenth Century», στο: DOULA MOURIKI-S. ČURČIĆ (έκδ.), *The Twilight of Byzantium: Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, Princeton-New Jersey 1991, σ. 5-12.

_____ , «Byzantine and Turkish societies and their Sources of Manpower», στο: S. VRYONIS (έκδ.), *Studies on Byzantium, Seljuks, and Ottomans*, Malibu 1981, σ. 125-152.

• _____, «The Ottoman Conquest of Thessaloniki»=

_____ , «The Ottoman Conquest of Thessaloniki in 1430», στο: A. BRYER-H. LOWRY (έκδ.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society, Papers Given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May 1982*, Birmingham-Washington, D.C. 1986, σ. 281-321.

• _____, «Nomadization»=

_____ , «Nomadization and Islamization in Asia Minor», *DOP* 29 (1975), σ. 41-71.

• _____, «The Byzantine Legacy»=

_____ , «The Byzantine Legacy and Ottoman Forms», *DOP* 23-24 (1969-1970), σ. 251-308.

• _____, «Seljuk Gulams and Ottoman Devshirmes»=

_____ , «Seljuk Gulams and Ottoman Devshirmes», *Der Islam* 41 (1965), σ. 224-252.

• _____, «Glabas and the Turkish devshirme»=

_____ , «Isidore Glabas and the Turkish devshirme», *Speculum* 31 (1956), σ. 433-443.

• BUELL, *Dictionary of the Mongol World*=

P.D. BUELL, *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, Oxford 2003.

• CAHEN, *Pre-Ottoman Turkey*=

CL. CAHEN, *Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071-1330*, New York 1968.

• _____, «La chronique des Ayyoubides»=

_____, «La chronique des Ayyoubides d'al-Makīn b. al-'Amīd», *Bulletin d'Études Orientales* 15 (1958), σ. 109-184.

• CANARD, «Les expéditions des Arabes»=

M. CANARD, «Les expéditions des Arabes contre Constantinople», *Journal Asiatique* 208 (1936), σ. 94-99.

• ΧΑΣΙΩΤΗΣ, «Τάσεις συνεργασίας Ελλήνων και Οθωμανών»=

I. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, «Τάσεις συνεργασίας Ελλήνων και Οθωμανών», *EIE*, τ. 10, Αθήνα 1974, σ.246-249.

• ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, «The role of archbishops of Thessalonike»=

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, «The social, political and judicial role of archbishops of Thessalonike in the palaiologan period», στο: *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia 22-27 August 2011*, τ. 2, Sofia 2011, σ. 234-235.

• _____, «Le rôle des archevêques de Thessalonique»=

_____, «Le rôle politique, social et judiciaire des archevêques de Thessalonique dans la dernière période byzantine XIVe-premier tiers XVe siècle» στο: ÉLISABETH MALAMUT ET MOHAMED OUERFELLI (επιμ.), *Villes méditerranéennes au Moyen Âge*, Marseille 2014, σ. 263-275.

• CHARANIS, «The transfer of population»=

P. CHARANIS, «The transfer of population as a policy the Byzantine Empire», *Comparative Studies in Society and History* 3.2 (1961), σ. 140-154.

• _____, «The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire»=

_____, «The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire», *DOP* 4 (1948), σ. 52-118.

• _____, «Internal strife in Byzantium»=

_____, «Internal strife in Byzantium during the fourteenth century», *Byz* 15 (1941) σ. 208-230.

• CHRISISSIS, «Holy War and Crusade Rhetoric in Byzantine Contacts with the West»=

N. CHRISISSIS, «Byzantine Crusaders: Holy War and Crusade Rhetoric in Byzantine Contacts with the West (1095-1341)», στο: A. BOAS (έκδ.), *The Crusader World*, London 2016, σ. 259-277.

• _____, «John V Palaeologue in Venice»=

_____, «John V Palaeologus in Venice and the Chronicle of Caroldo: A reinterpretation», *OCP* 31 (1965), σ. 76-84.

• M.E. COLONNA, «Sulla διήγησις di Giovanni Cananos», *Universita di Napoli, Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia* 7 (1957), σ. 151-156.

• CONGOURDEAU, «Athanasie, Niphon et Jean Kalékas»=

MARIE-HÉLÈNE CONGOURDEAU, «Athanasie, Niphon et Jean Kalékas étaient-ils des patriarches simoniaques?», στο: CH. GASTGEBER-EKATERINI MITSIOU-J. PREISER-KAPPELLER (έκδ.), *The Patriarchate of Constantinople in Context and Comparison: Proceedings of the International Conference Vienna, September 12th - 15th 2012. In Memoriam Konstantinos Pitsakis (1944 - 2012) and Andreas Schminck (1947 - 2015)*, Wien 2017, σ. 125-133.

• _____, *Les Zélotes*=

_____, *Les Zélotes. Une révolte urbaine à Thessalonique au 14e siècle. Le dossier des sources*, Paris 2013.

• _____, «Manuel II et l' Islam»=

_____, «Manuel II et l' Islam», *Contacts* 217 (2007), σ. 20-34.

• CONSTANTELOS, «Life of Patriarch Athanasios I»=

D. CONSTANTELOS, «Life and Social Welfare Activity of Patriarch Athanasios I of Constantinople», *Θεολογία* 41 (1975), σ. 611-625.

CONSTANTINIDES, *Higher Education in Byzantium*=

• C. N. CONSTANTINIDES, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries, 1204-ca.1310*, Nicosia 1982.

• CONSTANTINIDES, «Theoleptos of Philadelphia»=

ANGELA CONSTANTINIDES HERO, «Theoleptos of Philadelphia (ca. 1250–1322): From Solitary to Activist», στο: DOULA MOURIKI-S. ĆURČIĆ (έκδ.), *The Twilight of Byzantium: Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, Princeton-New Jersey 1991, σ. 27-38.

• COOK, *A History of the Ottoman Empire*=

M.A. COOK, *A History of the Ottoman Empire to 1730*, Cambridge 1976.

• PAOLA CORRENTE, «Dushara and Allāt alias Dionysos and Aphrodite in Herodotus 3.8», στο: BERNABÉ ET AL. (έκδ.), *Redefining Dionysos*, τ. 5, Berlin-Boston 2013, σ. 261-271.

• COTSONIS, «Bürklüdsche Mustafa»=

H. I. COTSONIS, «Aus der Endzeit von Byzanz: Bürklüdsche Mustafa. Ein Märtyrer für die Koexistenz Zwischen Islam und Christentum», *BZ* 50 (1957), σ. 397-404.

• S. CRAIG, «Bataille d'Ankara: Collision des empires», *Histoire militaire* 19.3 (2002), σ. 58–65.

- ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἡ δικαιοδοσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων»=
- A. Π. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἡ δικαιοδοσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ἐπὶ ἰδιωτικῶν διαφορῶν κατὰ τῆ βυζαντινῆ περιόδου», *ΕΕΒΣ* 18 (1948), σ. 192-201.
- G.P. CUTTINO, «The Causes of the Hundred Years War», *Speculum* 31.3 (1956), σ. 463-477.
- DAVIS, *Battles*=
- P. K. DAVIS, *100 Decisive battles: From Ancient Times to the Present*, Oxford 1999.
- DEMETRIADES, «Devshirme»=
- V. DEMETRIADES, «Some Thoughts on the Origin of the devshirme», στο: ELIZABETH ZACHARIADOU (ἐκδ.), *The Ottoman emirate (1300-1389)*, Rethymnon 1993, σ. 23-34.
- _____, «Athonite Documents»=
- _____, «Athonite Documents and the Ottoman Occupation», στο: Κ. CHRYSOCHOIDES (ἐκδ.), *Mount Athos in the 14th-16th Centuries [=Athonika Symmeikta 4]*, Athens 1997, σ. 41-67.
- _____, «Thessaloniki»=
- _____, «Byzantine and Ottoman Thessaloniki», στο: A. BRYER-M. URSINUS (ἐκδ.), *Manzikert to Lepanto: the Byzantine World and the Turks, 1071-1571: Papers Given at the Nineteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1985=BF 16* (1991), Amsterdam 1991, σ. 265-273.
- DENNIS, «John VII Palaiologos»=
- G.T. DENNIS, «John VII Palaiologos: A Holy and Just Man», στο: ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΛΥΣΙΔΟΥ - ΣΤ. ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ (επιμ.), *Βυζαντινό κράτος και κοινωνία: σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας*, ΕΙΕ 2003, σ. 205-217.
- _____, «The Byzantine-Turkish treaty»=
- _____, «The Byzantine-Turkish treaty of 1403», *OCP* 31 (1967), σ. 72-88.
- _____, *Military Treatises*=
- _____, *Three Byzantine Military Treatises*, Washington 1985.
- _____, «Rhadenos»=
- _____, «Rhadenos of Thessalonica, correspondent of Demetrius Cydones», *B* 13 (1985), σ. 261-272.
- _____, «The second Turkish capture of Thessalonica»=
- _____, «The second Turkish capture of Thessalonica, 1391, 1394 or 1430?», στο: G.T. DENNIS (ἐκδ.), *Byzantium and the Franks: 1350-1420*, Variorum Reprints, London 1982, σ. 53-61.

- _____, «Matthew I»=
 _____, «The deposition and restoration of patriarch Matthew I, 1402-1403», στο: G.T. DENNIS (έκδ.), *Byzantium and the Franks: 1350-1420* (Collected studies series), London 1982, σ. 100-106.
- _____, *Manuel II Palaeologus*=
 _____, *The reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387*, Rome 1960.
- DE VRIES-VAN DER VELDEN, *L'élite byzantine*=
 EVA DE VRIES-VAN DER VELDEN, *L'élite byzantine devant l'avance turque à l'époque de la guerre civile de 1341 à 1354*, Amsterdam 1989.
- DIEHL, «Anne de Savoie»=
 C. DIEHL, «Anne de Savoie, femme d' Andronic III», στο: C. DIEHL (έκδ.), *Impératrices de Byzance*, Paris 1959, σ. 275-295.
- DÖLGER, «Johannes VI»=
 F. DÖLGER, «Johannes VI Kantakuzenos als dynastischer Legitimist», στο: F. DÖLGER (έκδ.), *Παρασπορά: 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches*, Ettal 1961, σ. 194-207.
- _____, «Johannes VII. Kaiser Rhomäer»=
 _____, «Johannes VII. Kaiser Rhomäer 1390-1408», *BZ* 31 (1931), σ. 21-36.
- DUCELLIER, *Le drame de Byzance*=
 A. DUCELLIER, *Le drame de Byzance: Idéal et échec d'une société chrétienne (Le Temps & les hommes)*, Paris 1976.
- DUJČEV, «Rapports littéraires»=
 I. DUJČEV, «Rapports littéraires entre les Byzantins, les Bulgares et les Serbes aux XIVE et XVe siècles», στο: V.J. ĐURIĆ (έκδ.), *L'école de la Morava et son temps*, Belgrade 1972, σ. 77-100.
- _____, «Byzance et les Slaves»=
 _____, «Les rapports hagiographiques entre Byzance et les Slaves», *Medioevo bizantino-slavo* 3 (1971), σ. 267-279.
- EDDÉ-MICHEAU, *Ayyoubides*=
 A.-M. EDDÉ-F. MICHEAU, *Al-Makīn ibn al-'Amīd, Chronique des Ayyoubides (602–658/1205–6–1259–60)*, [Documents relatifs à l'histoire des Croisades, 16], Paris 1994.
- NILGÜN ELAM, *Σχέσεις Βυζαντίου και Οθωμανών κατά τα έτη 1391-1421*, (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 2010.
- S.R. EPSTEIN, «Cities, Regions and the Late Medieval Crisis: Sicily and Tuscany Compared», *Past and Present* 130 (1991), σ. 3-50.
- ESTANGÜI-GÓMEZ, «Les premiers exarques du Patriarcat»=
 R. ESTANGÜI GÓMEZ, «Les premiers exarques du Patriarcat de Constantinople en Macédoine (dernier quart du XIVE siècle)», στο: CH. GASTGEBER-EKATERINI MITSIOU-

J. PREISER-KAPPELLER (έκδ.), *The Patriarchate of Constantinople in Context and Comparison: Proceedings of the International Conference Vienna, September 12th - 15th 2012. In Memoriam Konstantinos Pitsakis (1944 - 2012) and Andreas Schminck (1947 - 2015)*, Wien 2017, σ. 135-160.

• _____, *Byzance face aux Ottomans*=

_____, *Byzance face aux Ottomans. Exercice du pouvoir et contrôle du territoire sous les derniers Paléologues (milieu xive-milieu xve siècle)*, Paris 2014.

• EVERT-KAPPESOWA, «La société byzantine»=

HALINA EVERT-KAPPESOWA, «La société byzantine et l'Union de Lyon», *BSL* 10 (1949), σ. 28-41.

• ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, «Ο πατριάρχης Αρσένιος»=

Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, «Ο πατριάρχης Αρσένιος Αυτωρειανός (1255-1260, 1261-1267)», *Ελληνικά* 1 (1928), σ. 78-94

• FAILLER, «Les Émirs Turcs»=

A. FAILLER, «Les Émirs Turcs à la conquête de l'Anatolie au début du 14e siècle», *REB* 52 (1994), σ. 69-112.

• _____, «Tralleis»=

_____, «La restauration et la chute définitive de Tralleis au 13e siècle», *REB* 42 (1984), 249-263.

• _____, «La chronologie du règne de Jean Cantacuzène»=

_____, «Sur la chronologie du règne de Jean Cantacuzène», *REB* 29 (1971), σ. 293-302.

• _____, «Nouvelle note»

_____, «Nouvelle note sur la chronologie du règne de Jean Cantacuzène», *REB* 34 (1976), σ. 119-124.

• FAROQHI, «Local elites in Anadolu»=

SURAIYA FAROQHI, «Local elites and government intervention in the province of Anadolu», στο: B. FORSÉN, G. SALMERI (έκδ.), *The Province Strikes Back: Imperial Dynamics in the Eastern Mediterranean. Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens, 13*, Athens-Helsinki 2008, σ. 65-81.

• J. FAVIER, *La Guerre de Cent Ans*, Paris 1980.

• FINDLEY, *The Turks*=

C.V. FINDLEY, *The Turks in World History*, Oxford 2005.

• FINKEL, *Osman's Dream*=

CAROLINE FINKEL, *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire, 1300–1923*, London 2005.

• FINE, *The Late Medieval Balkans*=

J. V.A. FINE, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Michigan 2006.

• FISHER, «Süleyman I»=

A. FISHER, «The life and family of Süleyman I», στο: H. İNALCIK-C. KAFADAR (έκδ.), *Süleyman II and his Time*, Istanbul 1993, σ. 1-19.

• _____, «Süleyman and his sons»=

_____, «Süleyman and his sons», στο: GILLES VEINSTEIN (έκδ.), *Soliman le Magnifique et son Temps*, Paris 1992, σ. 117-126.

• C. H. FLEISCHER, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, New Jersey 1986.

• BEATRICE FORBES-MANZ, *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge 1999.

• FRANGEDAKI, «A letter to George Amiroutzes»=

ANNA FRANGEDAKI «On Fifteenth – Century CryptoChristianity: A letter to George Amiroutzes from Michael Apostolis», *BMGS* 9 (1984-1985), σ. 221-224.

• FRYDE, *The Palaeologan Renaissance*

E. FRYDE, *The Early Palaeologan Renaissance (1261-c. 1360)*, Leiden 2000.

• GANCHOU, «Démétrios Kydônès»=

T. GANCHOU, «Démétrios Kydônès, les frères Chrysobergès et la Crète (1397-1401)», στο: C. MALTEZOU-P. SCHREINER (έκδ.), *Βυζάντιο και Βενετία και ο ελληνοφραγκικός κόσμος (13ος-15ος αιώνας)*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 2002, σ. 435-493.

• GARIN, *Italian Philosophy*=

E. GARIN, *History of Italian Philosophy*, τ. 1, Amsterdam-New York 2008.

• GARSOÏAN, «Byzantine Heresy»=

N. GARSOÏAN, «Byzantine Heresy: A Reinterpretation», *DOP* 25 (1971), σ. 87-113.

• GEANAKOPOLOS, «Byzantine-Western relations»=

D. GEANAKOPOLOS, «Important recent research in Byzantine-Western relations», στο: ANGELIKI E. LAIOU-THOMADAKIS (έκδ.), *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, New Brunswick 1980, σ. 60-78.

• _____, «Church and State»=

_____, «Church and State in the Byzantine Empire: A Reconsideration of The Problem of Caesaropapism», *Church History* 34.4 (1965), σ. 381-403.

• _____, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*=

_____, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος καὶ ἡ Δύσις*, Αθήνα 1969.

• _____, *Βυζαντινὴ Ανατολή*=

_____, *Βυζαντινὴ Ανατολή καὶ Λατινικὴ Δύση*, Αθήνα 1966.

• GEORGIADES-ARNAKIS, «The Greek Church of Constantinople»=

G. GEORGIADES-ARNAKIS, «The Greek Church of Constantinople and the Ottoman Empire», *The Journal of Modern History*, 24.3 (1952), σ. 235-250.

• _____, *Οἱ πρῶτοι Ὄθωμανοί*=

_____, *Οἱ πρῶτοι Ὄθωμανοί. Συμβολὴ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (1282-1337)*, Αθήνα 1947.

• ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, «Σχετικά με την απήχηση του Απόκαυκου»=

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, «Και προδότης σαφής καθιστάμενος. Σχετικά με την κοινωνική προέλευση και απήχηση του μεγάλου δουκός Αλεξίου Απόκαυκου (1281/2-1345)», στα: *Πρακτικά Ι΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 75-85.

- GIBB, «The Aiyubids»=
H. A. R. GIBB, «The Aiyubids», στο: K. M. SETTON (έκδ.), *History of the Crusades II*, Madison 1969, σ. 693-714.
- _____, «Lutfi Pasha»=
_____, «Lutfi Pasha and the Ottoman Caliphate», *Oriens* 15 (1962), σ. 287-295.
- GIBBONS, *Ottoman empire*=
H.A. GIBBONS, *The foundation of the Ottoman empire: A History of the Osmanlis up to the Death of Bayezid I*, Oxford 1916.
- GILL, *The Council of Florence*=
J. GILL, *The Council of Florence*, Cambridge 1959.
- _____, *Church Union-Rome and Byzantium*=
_____, *Church Union-Rome and Byzantium 1204-1453*, London 1979.
- _____, «John V Palaeologus at the court of Louis I»=
_____, «John V Palaeologus at the court of Louis I of Hungary (1366)», *BSL* 38 (1977), 31-38.
- _____, «Union with the Church of Rome»=
_____, «Eleven Emperors of Byzantium seek Union with the Church of Rome», *Eastern Churches Review* 9 (1977), σ. 72-84.
- ΕΛΕΝΗ ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*=
ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 2007.
- _____, «Course et piraterie»=
_____, «Course et piraterie dans la Méditerranée orientale aux XIV-XVe siècles», στο: *Course et piraterie: études présentées à la Commission Internationale d'Histoire Maritime à l'occasion de son XVe colloque international pendant le XIVe Congrès International des Sciences historiques San Francisco, août 1975 (Vol. 1-2)*, Paris 1975, σ. 1-21.
- _____, «Smyrne»=
_____, «L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317)», *TM* 1 (1965), σ. 2-28.
- GOLDEN, *The Turkic peoples*=
P.B. GOLDEN, *An introduction to the history of the Turkic peoples: Ethnogenesis and state-formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden 1992, σ. 253-256.
- ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, «Ένας αμφίβολος εμφύλιος»=

Π. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, «Ένας αμφίβολος εμφύλιος: η διαμάχη των δύο Ανδρονίκων», στο: ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Πόλεις και εξουσία στο Βυζάντιο κατά την εποχή των Παλαιολόγων 1261-1453*, Αθήνα 2018, σ. 43-57.

• _____, *Το κίνημα των Αρσενιατών*=

_____, *Το κίνημα των Αρσενιατών (1261-1310)*, Αθήνα 1999.

• GREGORY, *Byzantium*=

T. GREGORY, *A History of Byzantium*, Oxford-Maiden 2005.

• D. GREEN, *The Hundred Years War: A People's History*, New Haven-London 2014.

• GROUSSET, *L'empire des steppes*=

R. GROUSSET, *L'empire des steppes*, Paris 1965.

• _____, *The Empire of Steppes*=

_____, *The Empire of Steppes. A history of central Asia*, New Brunswick-New Jersey-New York 2002.

• VON GRUNEBaum, *Islam and medieval Hellenism*=

G.E. VON GRUNEBaum, *Islam and medieval Hellenism: Social and Cultural Perspectives*, Variorum Reprints, London 1976.

• GUILLOU, *Ο Βυζαντινός Πολιτισμός*=

A. GUILLOU, *Ο Βυζαντινός Πολιτισμός*, Αθήνα 1998.

• GURAN, «Slavonic Historical Writing»=

P. GURAN, «Slavonic Historical Writing in South-Eastern Europe, 1200-1600 (Hagiography as Historical Thought: the case of Serbia)», στο: SARAH FOOT-C. F. ROBINSON (έκδ.), *The Oxford History of Historical Writing (400-1400)*, Oxford 2012, σ. 339-341.

• DIONYSIOS HADJOPOULOS, *Le premier siège de Constantinople par les Ottomans (1394-1402)*, (PhD thesis), Montréal 1980.

• HALECKI, *Empereur*=

O. HALECKI, *Un Empereur de Byzance à Rome*, London 1972.

• HARRIS, «Refugees»=

J. HARRIS, «Refugees and International Networks after the Fall of Constantinople, 1453–1475», *EHR* 137 (2022), σ. 362-385.

• _____, «The Patriarch of Constantinople»=

_____, «The Patriarch of Constantinople and the last days of Byzantium», στο: CH. GASTGEBER-EKATERINI MITSIOU-J. PREISER-KAPPELLER (έκδ.), *The Patriarchate of*

Constantinople in Context and Comparison: Proceedings of the International Conference Vienna, September 12th - 15th 2012. In Memoriam Konstantinos Pitsakis (1944 - 2012) and Andreas Schminck (1947 - 2015), Wien 2017, σ. 9-16.

• _____, «Constantinople»=

_____, «Constantinople as City-State, c.1360-1453», στο: J. HARRIS ET ALII (έκδ.), *Byzantines, Latins, and Turks in the Eastern Mediterranean World after 1150*, Oxford 2012, σ. 119-140.

• _____, *Byzantium*=

_____, *The End of Byzantium*, New Haven- London 2010.

• _____, *Greek emigres in the West*=

_____, *Greek emigres in the West, 1400-1520*, Camberley 1995.

• HARVEY, «Economic conditions in Thessaloniki»=

A. HARVEY, «Economic conditions in Thessaloniki between the two Ottoman occupations», στο: A. COWAN (έκδ.), *Mediterranean Urban Culture, 1400-1700*, Exeter 2000, σ. 115-124, 245-248.

• HEAD, *Imperial Twilight*=

C. HEAD, *Imperial Twilight: The Palaiologos Dynasty and the Decline of Byzantium*, Chicago 1977.

• J.F. HEALEY, *The Religion of the Nabataeans: A Conspectus*, Leiden-Boston-Köln 2001.

• HENDRICKX, «La Morée»=

B. HENDRICKX, «Problèmes à la conquête de la Morée par les Francs», *B* 4 (1972), σ. 373-388.

• HENNERBICHLER, «The Kurds»=

F. HENNERBICHLER, «The origins of Kurds», *Advances in Anthropology* 2.2 (2012), σ. 64-79.

• HEYWOOD, «Mehmed II»=

C.J. HEYWOOD, «Mehmed II and the historians: the reception of Babinger's Mehmed der Eroberer during half acentury», *Turcica* 40 (2008), σ. 295-344.

• _____, HEYWOOD, «Wittek»=

_____, «Wittek and the Austrian tradition», *JRAS* 1 (1988), σ. 7-25.

• HICKMAN, «Aydos castle»=

W. HICKMAN, «The Taking of Aydos Castle: Further Considerations on a Chapter from Aşıkpaşazade», *JOAS* 99.3 (1979), σ. 399-407.

• E. HILDINGER, *Warriors of the Steppe: Military History of Central Asia, 500BC - 1700AD*, New York 1997.

• HINTERBERGER, «Ο τελχίν στη βυζαντινή λογοτεχνία»=

M. HINTERBERGER, «Ο τελχίν στη βυζαντινή λογοτεχνία: Βάσκανος δαίμων και φθονερός άνθρωπος», στο: T.G. KOLIAS-K. PITSAKIS (έκδ.), *Aureus: Volume dedicated to professor Evangelos K. Chrysos*, Athens 2014, σ. 225-242.

• HITTI, *The Arabs*=

PH.K. HITTI, *History of the Arabs: From the Earliest Time to the Present*, London 1960.

• H. HOOKHAM, *Tamburlaine the Conqueror*, London 1962.

• HOPWOOD, «Nomads or Bandits?»=

K. HOPWOOD, «Nomads or Bandits? The Pastoralist/Sedentarist Interface in Anatolia», στο: A. BRYER-M. URSINUS (έκδ.), *Manzikert to Lepanto: the Byzantine World and the Turks, 1071-1571: Papers Given at the Nineteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1985*=*BF* 16 (1991), Amsterdam 1991, σ. 179-186.

• R.G. HOYLAND, «Reflections on the Identity of the Arabian Conquerors of the Seventh-Century Middle East» *Al-'Usūr-Wustā, The Journal of Middle East Medievalists* 25 (2017), σ. 113-140.

• HUMPHREYS, «Ayyubids»=

R. S. HUMPHREYS, «Ayyubids», *EncIr* 3.2 (1987), σ. 164-167.

• _____, *From Saladin to the Mongols*=

_____, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193–1260*, Albany-New York 1977.

• HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*=

H. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν, Φιλοσοφία, ρητορική, επιστολογραφία, γεωγραφία, τ. 1*, Αθήνα 2004.

• HUSSEY, *The orthodox church*=

JOAN HUSSEY, *The orthodox church in the Byzantine empire*, Oxford 1990.

• ΘΕΟΤΟΚΗΣ, «Η συμμαχία τῶν κρατῶν τοῦ Αἰγαίου κατὰ τῶν Τούρκων»=

Σ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, «Η πρώτη συμμαχία τῶν κυριάρχων κρατῶν τοῦ Αἰγαίου κατὰ τῆς καθόδου τῶν Τούρκων ἀρχομένου τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος», *ΕΕΒΣ* (1929-1330), σ. 284-289.

• ILIESCU, «Le tribut payé par Byzance à l'empire ottoman»=

O. ILIESCU, «Le montant du tribut payé par Byzance à l'empire ottoman en 1379 et 1424», *RESEE* 9 (1971), σ. 427-432.

• IMBER, *The Ottoman Empire, 1300–1650*=

C. IMBER, *The Ottoman Empire, 1300–1650: The Structure of Power*, Basingstoke 2002.

• _____, «Early Ottoman History»=

_____, «Canon and Apocrypha in Early Ottoman History», στο: C. HEYWOOD-C. IMBER (έκδ.), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V.L. Ménage*, Istanbul 1994, σ. 117-137.

• _____, «Osman Gazi»=

_____, «The legend of Osman Gazi», στο: ELIZABETH ZACHARIADOU, (έκδ.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, Rethymnon 1993, σ. 65-75.

• _____, *The Ottoman Empire 1300-1481*=

The Ottoman Empire 1300-1481, Istanbul 1990.

• _____, «The Ottoman myth»=

_____, «The Ottoman dynastic myth» *Turcica* 19 (1987), σ. 7-27.

• İNALCIK, «The Greek Orthodox Patriarchate»=

H. İNALCIK, «The Status of the Greek Orthodox Patriarchate under the Ottomans» *Turcica* 23 (1991), σ. 407-436.

• _____, «The Ottoman state»=

_____, «The question of the emergence of the Ottoman state», *International Journal of Turkish Studies* 2 (1981-2), σ. 71-79.

• _____, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*=

_____, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1600*, τ. 1, Cambridge 1997.

• _____, «The Battle of Bapheus»,

_____, «Osman Ghazi's Siege of Nicaea and the Battle of Bapheus», στο: ELIZABETH ZACHARIADOU (έκδ.), *The Ottoman emirate (1300-1389), Halcyon days in Crete I: a symposium held in Rethymnon, 11-13 January 1991*, Rethymnon, 1993, σ. 77-79.

• _____, *The Ottoman Empire*=

The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600, London 1973 [νεότε. έκδ., H. İNALCIK, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600*, London 2013].

• _____, «The Turcoman Principalities in Anatolia»=

_____, «The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium, and the Crusades», *BF* 9 (1985), σ. 179-217.

• _____, «The Conquest of Edirne»=

_____, «The Conquest of Edirne (1361)», *ArchOtt* 3 (1971), σ. 185-210.

• _____, «The Policy of Mehmed II»=

_____, «The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City», *DOP* 23-24 (1969-1970), σ. 229-249.

• _____, «Ottoman Historiography»=

_____, «The Rise of Ottoman Historiography», στο: L. BERNARD-P.M. HOLT (έκδ.), *Historians of the Middle East*, Oxford 1964, σ. 152-167.

• _____, «Ottoman Methods of Conquest»=

_____, «Ottoman Methods of Conquest», *SI* 2 (1954), σ. 103-129.

• ISICHEI, *African Societies*=

ELIZABETH ISICHEI, *A History of African Societies to 1870*, Cambridge 1997.

• JACOBY, «Calophéros»=

D. JACOBY, «Jean Lascaris Calophéros, Chypre et la Morée», *REB* 26 (1968), σ. 129-140.

• JACKSON, *Mongols*=

P. JACKSON, *The Mongols and the West: 1221-1410*, London-New York 2005.

• JAMES, «Le territoire tribal des Kurdes»=

B. JAMES, «Le territoire tribal des Kurdes» et l'aire iraquienne (Xe-XIIIe siècles): Esquisse des recompositions spatiales», *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 10 (2007), σ. 101-126.

JANIN, *Les églises*=

R. JANIN, *Les églises et les monastères des grand centres byzantins*, Paris 1975.

• JASTROW, «Turkish and Kurdish influences in the Arabic dialects»=

O. JASTROW, «Turkish and Kurdish influences in the Arabic dialects of Anatolia», *Türk Dilleri Araştırmaları* 21.1 (2011), σ. 83-94.

• JEFFERSON, *Sultan Murad*=

J. JEFFERSON, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad. The Ottoman-Christian Conflict from 1438-1444*, Brill, Leiden 2012.

• JOHNSON, *Christianity*=

- P. JOHNSON, *A History of Christianity*, New York 1979.
- JOVANOVIĆ, «The Seljuk Turks»=
- A JOVANOVIĆ, «Imagining the Communities of Others: The Case of the Seljuk Turks», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 28 (2018), σ. 239-272.
- JORGA, «Mousa»=
- N. JORGA, «Une description grecque sur le sultan Mousa, 1407-1408», *RHSE* 3 (1965), σ. 8-13.
- _____, *Geschichte des Osmanischen Reiches*=
  - _____ , *Geschichte des Osmanischen Reiches*, τ. 1, Gotha 1918.
- JUYNBOLL, *Handbuch*=
- TH. W. JUYNBOLL, *Handbuch des islamischen Gesetzes*, Leiden 1910.
- KÆGI, «The contribution of Archery»=
- W.E. KÆGI, «The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia», *Speculum* 39.1 (1964), σ. 96-108.
- KHADDURI, *War and peace*=
- M. KHADDURI, *War and Peace in the Law of Islam*, London 1955.
- KAFADAR, «A Rome of One's Own»=
- C. KAFADAR, «A Rome of One's Own: Reflections on Cultural Geography and Identity in the Lands of Rum», *Muqarnas. History and Ideology: Architectural Heritage of the "Lands of Rum"* 24 (2007), σ. 7-25.
- _____, *The Construction of the Ottoman State*=
  - _____ , *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, California 1995.
- KAFESOĞLU-YILDIZ--SARAY, *A History of Turkish States*=
- I. KAFESOĞLU-H.D. YILDIZ- M. SARAY, *A Short History of Turkish-Islamic States (Excluding the Ottoman State)*, Ankara 1994.
- KAÇAR, «The Battle of Nicopolis»=
- HILMI KAÇAR-JAN DUMOLYN, «The Battle of Nicopolis (1396), Burgundian Catastrophe and Ottoman Fait Divers», *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 91-94 (2013), σ. 905-934.
- ΚΑΛΛΙΓΑΣ, *Μελέται ιστορίας*=
- Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, *Μελέται ιστορίας. Λασκαρίδες-Παλαιολόγοι. Μελέτες Βυζαντινής ιστορίας από της πρώτης (1204) μέχρι της τελευταίας αλώσεως (1453)*, Αθήνα 1997.

- ΚΑΛΟΜΟΙΡΑΚΗΣ, «Ο πατριάρχης Αθανάσιος Α'»=
- Δ. ΚΑΛΟΜΟΙΡΑΚΗΣ, «Ο οικουμενικός πατριάρχης Άγιος Αθανάσιος Α' και η διδασκαλία του προς τους κατοίκους της Μικράς Ασίας κατά το 1303», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 8 (1990), σ. 23-50.
- ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ, *Η Θεσσαλονίκη*=
- ΕΛΕΝΗ ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ- ΣΟΦΙΑ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ- ΗΛΙΑΝΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Θεσσαλονίκη στη Βυζαντινή Λογοτεχνία. Ρητορικά και Αγιολογικά κείμενα*, Θεσσαλονίκη 2002.
- ΚΑΡΑΠΛΗ, «Το θεατρικό στοιχείο στη ζωή του βυζαντινού στρατού»=
- ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΑΡΑΠΛΗ, «Το θεατρικό στοιχείο στη ζωή του βυζαντινού στρατού», στο: ΙΩΑΝΝΑ ΚΡΑΛΛΗ (επιμ.), *Θέατρο και κοινωνία στη διαδρομή της ελληνικής ιστορίας Μελέτες από μια ημερίδα προς τιμήν της Άννας Ραμού – Χαψιάδη*, Αθήνα 2009, σ. 133-142.
- ΚΑΡΠΟΒ, *Ιστορία της Τραπεζούντας*=
- Σ.Π. ΚΑΡΠΟΒ, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, Ι.Ε.Ε., Αθήνα 2017.
- ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί ιστορικοί*=
- Α. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι, (1261-1453)*, Αθήνα 2015.
- _____, «Η Μακεδονία στην επιστολογραφία»=
- _____, «Η Μακεδονία στην επιστολογραφία του 14ου αιώνα», στο: Θ. ΖΗΣΗΣ- Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ (επιμ.), *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων, Β' Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 14-20 Δεκεμβρίου 1992*, [Διεθνή Συμπόσια για τη Μακεδονία], Θεσσαλονίκη 2002, σ. 133-141.
- Α. ΚΑΡΣΑΛΙΣ, *Matthew I, patriarch of Constantinople, his life, his patriarchal acts, his written works*, (PhD thesis), Durham 1994.
- ΚΑΣΤΡΙΤΣΙΣ, «Early Ottoman Empire»=
- Δ. ΚΑΣΤΡΙΤΣΙΣ, «Conquest and Political Legitimation in the Early Ottoman Empire», στο: J. HARRIS ET ALII (έκδ.), *Byzantines, Latins, and Turks in the Eastern Mediterranean World after 1150*, Oxford 2012, σ. 221-245.
- _____, *The Sons of Bayezid*=
- _____, *The Sons of Bayezid: Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402-1413*, Leiden-Boston 2007.
- ΜΑΡΙΑ ΚΑΤΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ένα πρόβλημα της ελληνικής μεσαιωνικής ιστορίας. Η σερβική επέκταση στη δυτική κεντρική Ελλάδα στα μέσα του ΙΔ' αιώνα*, (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1989.

- ΚΑΤΣΩΝΗ, *Ανδρόνικος Δ΄ Παλαιολόγος*=
- Πολύμνια ΚΑΤΣΩΝΗ, *Ανδρόνικος Δ΄ Παλαιολόγος. Βασιλεία και αλληλομαχία*, ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 2008.
- _____, *Μία επταετία κρίσιμων γεγονότων*=
- _____, *Μία επταετία κρίσιμων γεγονότων. Το Βυζάντιο στα έτη 1366-1373*, Θεσσαλονίκη 2002.
- _____, «Δύο ταξίδια του Ιωάννη Παλαιολόγου»=
- _____, «Δύο ταξίδια του αυτοκράτορα Ιωάννη Ζ΄ Παλαιολόγου (1390-1408) στη Δύση (1389-1392)», *Πρακτικά ΙΓ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (29-31 Μαΐου)*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 215-229.
- _____, «Η δεύτερη στέψη του Μανουήλ Παλαιολόγου»=
- _____, «Η δεύτερη στέψη του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου», *Πρακτικά ΙΒ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (Μάιος 1991)*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 141-150.
- KENNEDY, «The Exact Sciences in Iran Under the Saljugs and Mongols»=
- E. S. KENNEDY, «The Exact Sciences in Iran Under the Saljugs and Mongols», στο: J. A. BOYLE (έκδ.), *The Cambridge History of Iran*, τ. 5, Cambridge 1968, σ. 659-680.
- KENNEDY, *Grand Strategy*=
- P.M. KENNEDY, *Grand Strategy in War and Peace*, New Haven 1991.
- KERMELI, «Osman I»=
- EUGENIA KERMELI, «Osman I», στο: G. ÁGOSTON-B. MASTERS (έκδ.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Washington D.C. 2009, σ. 444-445.
- KHOURY, *Polémique byzantine*=
- A.TH. KHOURY, *Polémique byzantine contre l'Islam (VIIIe–XIIIe S.)*, Leiden 1972.
- _____, «L'empereur Manuel II Paléologue»=
- _____, «L'empereur Manuel II Paléologue (1350-1425). Esquisse biographique», *Proche Orient Chrétien* 15 (1965), σ. 127-144.
- FRANCES KIANKA, «Demetrius Kydones and Italy»=
- KIANKA, «Demetrius Kydones and Italy», *DOP* 49 (1995), 99-110.
- _____, «The letters of Kydones to Helena Kantakouzene»=
- _____, «The letters of Demetrius Kydones to Empress Helena Kantakouzene Palaiologina», *DOP* 46 (1992), σ. 155-164.
- _____, «Byzantine-Papal Diplomacy»=

_____, «Byzantine-Papal Diplomacy: The Role of Demetrius Cydones», *IHR* 7 (1985), σ. 175-213.

• _____, «The Latin Church Fathers»=

_____, «The Latin Church Fathers», *OCP* 49 (1983), σ. 419-425

• KIEL, «Mevlana Neşrî»=

M. KIEL, «Mevlana Neşrî and the Towns of Medieval Bulgaria», στο: C. HEYWOOD-C. IMBER (έκδ.), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V.L. Mélangé*, Istanbul 2011, σ. 165-187.

• ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ή Οικονόμος*;=

ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ή Οικονόμος; Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την άλωση*, Αθήνα 2008.

• A. KNOBLER, «The Rise of Tīmūr and Western Diplomatic Response, 1390-1405», *JRAS* 5.3 (1995), σ. 341-349.

• KNOWLES, *Theodore Paleologue*=

CHRISTINE KNOWLES, *Les Enseignements de Theodore Paleologue*, London 1983.

• ΚΟΛΙΑΣ, «Η άνταρσία Ίωάννου Ζ΄»=

Γ. ΚΟΛΙΑΣ, «Η άνταρσία Ίωάννου Ζ΄ έναντίον Ίωάννου Ε΄ Παλαιολόγου (1390)», *Ελληνικά* 12 (1952), σ. 34-64.

• ΚΟΛΟΒΟΣ «The Monks and the Sultan»=

Η. ΚΟΛΟΒΟΣ «The Monks and the Sultan outside the Newly Conquered Ottoman Salonica: in 1430», *Journal of Turkish Studies* 40 (2013), σ. 271-279.

• _____, «Μπεντρεντίν»=

_____, «Του Μπεντρεντίν τα παλικάρια στην οθωμανική και τη σύγχρονη τουρκική ιστορία», στο: Κ. ΛΑΠΠΑΣ, Α. ΑΝΑΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Η. ΚΟΛΟΒΟΣ (έκδ.), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη*, Μελέτες Ιστορίας και Φιλολογίας, Ηράκλειο 2010, σ. 117-137.

• ΚΟΛΟΔΖΙΕJCZYK, *The Crimean Khanate*=

D. ΚΟΛΟΔΖΙΕJCZYK, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*, Leiden 2011.

• ΚΟΝΟΡΤΑΣ, «Le Patriarcat Orthodoxe de Constantinople et la Sublime Porte»=

PARASKEVAS ΚΟΝΟΡΤΑΣ, «Relations financières entre le Patriarcat Orthodoxe de Constantinople et la Sublime Porte (1453 - fin du XVIe siècle)», στο: P. ODORICO (έκδ.), *Le Patriarcat oecuménique de Constantinople aux XIVe–XVIe siècle: rupture et continuité. Actes du colloque international Rome, 5-6-7 décembre 2005*, Paris 2007, σ. 299-318.

- _____, «Millet»=

_____, «From Ta'ife to Millet: Ottoman Terms for the Ottoman Greek Orthodox Community», στο: D. GONDICAS-C. ISSAWI (έκδ.), *Ottoman Greeks in the age of nationalism: politics, economy, and society in the nineteenth century*, Princeton, New Jersey 1999, σ. 169-179.
- _____, «Le Patriarcat et l'Empire ottoman»=

_____, «Les rapports juridiques entre le Patriarcat de Constantinople et l'Empire ottoman 1453-1600: problèmes d'approche», *Questions et débats sur l'Europe Centrale et Orientale* 4 (1985), σ. 149-188.
- ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄*=

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328). Διοίκηση - Οικονομία* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 36], Θεσσαλονίκη 2004.
- _____, «Το σχίσμα των Αρσενιατών»=

_____, «Το σχίσμα των Αρσενιατών (1265-1310). Συμβολή στη μελέτη της πορείας και της φύσης του κινήματος», *Βυζαντικά* 18 (1998), σ. 177-235.
- KÖPRÜLÜ, *The origins of the Ottoman empire*=

M. F. KÖPRÜLÜ, *The origins of the Ottoman empire*, G. LEISER (μτφρ.), Albany-New York 1992.
- _____, *The Seljuks of Anatolia*=

_____, *The Seljuks of Anatolia: Their History and Culture According to Local Muslim Sources*, Salt Lake City 1992.
- KOROBEINIKOV, *Byzantium and the Turks*=

D. KOROBEINIKOV, *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century*, Oxford 2014.
- _____, «The Seljuk Dynastic Concept»=

_____, «'The King of the East and the West': the Seljuk Dynastic Concept and Titles in the Muslim and Christian Sources», στο: A. C. S. PEACOCK AND S. N. YILDIZ (έκδ.), *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East*, London-New York 2013, σ. 68-90.
- _____, «How 'Byzantine' were the Early Ottomans»=

_____, «How 'Byzantine' were the Early Ottomans? Bithynia in ca. 1290-1450», στο: *Osmanskij mir i osmanistika: sbornik statej k 100-letig so dnja rozhdenija A. S. Tveritinovoj (1910-1973)*, Moskva 2010, σ. 215-239.
- _____, «Raiders and Neighbours»=

_____, «Raiders and Neighbours: The Turks (1040–1304)», στο: J. SHEPARD (έκδ.), *The Cambridge History of the Byzantine Empire c.500–1492*, Cambridge 2008, σ. 692-727.

• _____, «A sultan in Constantinople»=

_____, «A sultan in Constantinople: the feasts of Ghiyath al-Din Kay-Khusraw» στο: KALLIRROE LINARDOU-LESLIE BRUBAKER (έκδ.), *Eat, drink, and be merry (Luke 12:19) - food and wine in Byzantium: Papers of the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies, in Honour of Professor A.A.M. Bryer*, London 2007, σ. 93-108.

• ΚΟΥΜΠΗΣ, «Η ησυχαστική έριδα»=

Μ. ΚΟΥΜΠΗΣ, Η ησυχαστική έριδα και η εμπλοκή της στις πολιτικές εξελίξεις στη διάρκεια του δευτέρου εμφυλίου πολέμου (1341-1347), *B* 19 (1998) σ. 235-281.

• ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, *Μανουήλ Γαβαλάς*=

Σ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, *Μανουήλ Γαβαλάς, εἶτα Ματθαίος μητροπολίτης Εφέσου (1271/2-1335/60), Α΄-Τα βιογραφικά*, Αθήνα 1972.

• KREUTEL, *Frühzeit und Aufstieg des Osmanenreiches*=

R. KREUTEL, *Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte. Frühzeit und Aufstieg des Osmanenreiches nach der Chronik Denkwürdigkeiten und Zeitläufe des Hauses Oman von Derwisch Ahmed, genannt Asik-Pasa-Sohn, Osmanische Geschichtsschreiber 3*, Graz 1959.

• ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΡΙΚΩΝΗ, *Ισίδωρος Γλαβάς, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Ιστορικά, πνευματικά και κοινωνικά προβλήματα*, (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 2007.

• KYRIAKIDES, «Civil war»=

S. KYRIAKIDES, «The idea of civil war in thirteenth and fourteenth-century Byzantium», *ZRVI* 49 (2012), σ. 243-256.

• _____, *Warfare* =

_____, *Warfare in Late Byzantium*, Leiden-Boston 2011.

• _____, «The battle of Pelekanos»=

_____, Byzantine responses to the battlefield tactics of the armies of the Turkoman principalities: the battle of Pelekanos (1329), *BZ* 103.1 (2010), σ. 83-97.

• _____, «The Employment of Mercenaries»=

_____, «The Employment of Large Groups of Mercenaries in Byzantium in the Period ca. 1290-1305 as Viewed by the Sources», *Byz* 79 (2009), 208-230.

• _____, «The division of booty»=

_____, «The division of booty in late Byzantium (1204–1453)», *JÖB* 59 (2009), σ. 163-175.

• _____, «The role of the megas domestikos»=

_____, «The role of the megas domestikos in the late Byzantine army (1204-1453)», *BSL* 66 (2008), 241-258.

• ΚΥΡΡΗΣ, *Το Βυζάντιον κατά τον ΙΔ΄ αιώνα*=

Π. ΚΥΡΡΗΣ, *Το Βυζάντιον κατά τον ΙΔ' αιώνα, Ι: Η πρώτη φάσις του εμφυλίου πολέμου των δύο Ανδρονίκων*, Λευκωσία 1982.

- _____, «The causes of the dihotomy of the imperial institution»=
_____, «The causes of the dihotomy of the imperial institution in the byzantine empire during the period 1341-1354», *B* 3 (1971) σ. 369-380.

• KYRITSES, «Revolts in Late Byzantine Cities»=

D. KYRITSES, «Revolts in Late Byzantine Cities. Is a reappraisal possible?», στο: ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις 8ος-15ος αιώνας*, Ρέθυμνο 2012, σ. 263-275.

- _____, *The Late Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, (Ph.D. thesis), Cambridge, MA 1997.

• LAIOU, «Priests and Bishops in the Byzantine Countryside»=

ANGELIKI LAIOU, «Priests and Bishops in the Byzantine Countryside, Thirteenth to Fourteenth Centuries», στο: D. ANGELOV (έκδ.), *Church and society in late Byzantium*, Kalamazoo 2009, σ. 43-57.

- _____, «The Black Sea of Pachymeres»=

«On Political Geography: The Black Sea of Pachymeres», στο: R. BEATON-CHARLOTTE ROUECHÉ (έκδ.), *The Making of Byzantine History: Studies Dedicated to Donald M. Nicol*, Aldershot 1993, σ. 94-121.

- _____, «Saints and society»=

_____, «Saints and society in the Late Byzantine Empire», στο: ANGELIKI LAIOU-THOMADAKIS (έκδ.), *Charanis Studies: Essays in Honor of Peter Charanis*, New Brunswick-New Jersey 1980, σ. 84-114.

- _____, «Alexios Philanthropenos and Maximos Planoudes»=

• _____, «Some observations on Alexios Philanthropenos and Maximos Planoudes», *BMGS* 4 (1978), σ. 89-99.

- _____, *Andronicus II*=

• _____, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge 1972.

- _____, «Byzantium and the Turks»=

_____, «Byzantium and the Turks: The Background to the Anti-Turkish League of 1332-1334», *Speculum* 45.3 (1970), σ. 374-392.

- ΛΑΜΠΙΡΟΣ, «Ο Έλλην Αυτοκράτωρ»=

ΣΠ. ΛΑΜΠΙΡΟΣ, «Ο τελευταίος Έλλην Αυτοκράτωρ», *NE* 14 (1917), σ. 270-293.

- _____, «Τὸ ἐν τῇ Ῥώμῃ Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον»=
 _____, «Τὸ ἐν Ῥώμῃ Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον (Collegio greco) καὶ οἱ ἐν τῷ ἀρχεῖῳ αὐτοῦ ἑλληνικοὶ κώδικες», *NE* 10 (1913), σ. 3-32.
- _____, «Ἡ ἑλληνικὴ ὡς γλῶσσα τῶν σουλτάνων»=
 _____, «Ἡ ἑλληνικὴ ὡς ἐπίσημος γλῶσσα τῶν σουλτάνων», *NE* 5/1-2 (1908), σ. 55-78.
- _____, «Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος»=
 _____, «Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ὡς σύζυγος ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ τοῖς θρύλοις», *NE* 4.4 (1907), σ. 417-466.
- ΛΑΜΨΙΔΗΣ, «Ἀπόψεις ἐπὶ τοῦ κράτους τῶν μεγάλων Κομνηνῶν»=
 Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ «Ἀπόψεις ἐπὶ τοῦ κράτους τῶν μεγάλων Κομνηνῶν», *ΑΠ* 17 (1952), σ. 14-34
- _____, «Ἡ Τραπεζοῦς»=
 _____, «Πῶς ἠλώθη ἡ Τραπεζοῦς», *ΑΠ* 17 (1952), σ. 15-54.
- LANE, «Mongols»=
 G. E. LANE, «The Mongols in Iran», στο: T. DARYAEE (ἐκδ.), *The Oxford Handbook of Iranian History*, New York 2011, σ. 373-403.
- LANGTON, *Byzantium's last offensive in Asia Minor*=
 J. LANGTON, *Byzantium's last imperial offensive in Asia Minor... 1222 or 1225 to 1231*, New Rochelle-New York 1992.
- _____, *John III Ducas Vatatzes*=
 _____, *John III Ducas Vatatzes Byzantine Imperium in Anatolian Exile, 1222-1254: The Legacy of his Diplomatic, Military and Internal program for the Restitutio Orbis*, Los Angeles-California 1978.
- Ν.Θ. ΛΑΠΠΙΑΣ, *Πολιτικὴ Ἱστορία τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου κατὰ τὸν 13^ο αἰ.*, (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 2007.
- LAURENT, «L'assaut avorté de la Horde d'Or»=
 V. LAURENT, «L'assaut avorté de la Horde d'Or contre l'empire byzantin (Printemps-été 1341)», *REB* 18 (1960), σ. 145-162.
- _____, «Les Melikès»=
 _____, «Une famille turque au service de Byzance les Melikès», *BZ* 49 (1956), σ. 349-368.
- _____, «Les droits de l'empereur»=

_____, «Les droits de l'empereur en matière ecclésiastique. L'accord de 1380/82 », *REB* 13 (1955), σ. 5-20.

• _____, «Jean Beccos»=

_____, «La date de la mort de Jean Beccos», *ÉO* 25 (1926), σ. 218-319.

• LAVRIN, «The Bogomils»=

J. LAVRIN, «The Bogomils and Bogomilism», *The Slavonic and East European Review* 8 (1929), σ. 269-283.

• LECOQ, «Le classement des langues irano-aryennes»=

• P. LECOQ, «Le classement des langues irano-aryennes occidentales», στο: C.-H. DE FOUCHÉCOUR-PH. GIGNOUX (έκδ.), *Études Irano-Aryennes offertes à Gilbert Lazard*, Paris 1989, σ. 247-264.

• LEMERLE, «Recherches sur les institutions judiciaires»=

P. LEMERLE, «Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues II. Le tribunal du patriarcat ou tribunal synodal», στο: P. LEMERLE (έκδ.), *Le monde de Byzance: histoire et institutions*, Variorum Reprints, London 1978, σ. 318-333.

• _____, *Aydin*=

_____, *L'émirat d'Aydin. Byzance et l'Occident Recherches Sur La Geste D'Umur Pacha*, Paris 1957.

• _____, «Le Juge général des Grecs»=

_____, «Le Juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III», στο: *Mémorial Louis Petit: mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines*, Bucarest 1948, σ. 292-310.

• _____, *Macedoine*=

_____, *Philippe et la Macedoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945.

• LI, «Tarim»=

C. LI-C. NING ET ALII, «Analysis of ancient human mitochondrial DNA from the Xiaohe cemetery: insights into prehistoric population movements in the Tarim Basin, China», *BMC Genetics* 16:78 (2015), σ. 1-12.

• _____, «A West-East admixed population in the Tarim Basin»=

_____, «Evidence that a West-East admixed population lived in the Tarim Basin as early as the early Bronze Age», *BMC Biology*, 8:15 (2010), σ. 1-13.

• LINDNER, *Nomads and Ottomans* =

R. P. LINDNER, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington 1983.

• LOCK, «Sanudo»=

P. LOCK, «Sanudo, Turks, Greeks and Latins in the early fourteenth century», στο: N.G. CHRISSIS-M. CARR (έκδ.), *Contact and Conflict in Frankish Greece and the Aegean, 1204–1453*, London 2014, σ. 135-149.

• LOENERTZ, «De 1373 à 1375»=

R. J. LOENERTZ, «Démétrius Cydonès. II: De 1373 à 1375», *OCP* 37 (1971), σ. 5-39.

• _____, «De la naissance à l'année 1373»=

_____, «Démétrius Cydonès. I: De la naissance à l'année 1373», *OCP* 36 (1970), σ. 47-72.

• _____, «Jean Calophéros»=

_____, «Pour la biographie de Jean Lascaris Calophéros», *REB* 28 (1970), σ. 129-140.

• _____, «Chronique brève»=

_____, «Chronique brève de 1352», *OCP* 30 (1964), σ. 39-64.

• _____, «Jean V Paléologue à Venise»=

_____, «Jean Paléologue à Venise (1370-1371)», *REB* 16 (1958), σ. 217-232.

• _____, «Le règne de Manuel II à Thessalonique»=

_____, «Notes sur le règne de Manuel II à Thessalonique 1381/82-1387», *BZ* 50 (1957), σ. 390-396.

_____, «Un Prostagma perdu de Théodore Ier Paléologue»=

_____, «Un Prostagma perdu de Théodore Ier Paléologue regardant Thessalonique», *EEBΣ* 25 (1955), σ. 104-118.

• _____, «Les droits de l'empereur»=

_____, «Les droits de l'empereur en matière ecclésiastique», *REB* 13 (1955), σ. 5-20.

• _____, *Les recueils*=

_____, *Les recueils de lettres de Démétrius Cydonès*, Vaticano 1947.

• _____, «Péloponèse»=

_____, «Pour l'histoire du Péloponèse au XIVe siècle (1382-1404)», *REB* 1 (1943), σ. 152-196.

• _____, «La première insurrection d' Andronic IV Paléologue»=

_____, «La première insurrection d'Andronic IV Paléologue (1373). Essai de critique des sources», *EO* 38 (1939), σ. 334-345.

• _____, «Démétrius Cydonès, citoyen de Venise»=

_____, «Démétrius Cydonès, citoyen de Venise», *EO* 37 (1938), σ. 125-126.

_____, «Pour la biographie de Jean Lascaris Calophéros», *REB* 28 (1970), σ. 129-140.

• _____, «Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès»=

_____, «Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès. Remarques sur leurs correspondances», *EO* 36 (1937), σ. 271-287.

• LOWRY, *The Early Ottoman State*=

H. LOWRY, *The Nature of the Early Ottoman State*, New York 2003.

• _____, «The fate of monastic properties»=

_____, «The fate of monastic properties under the Ottomans», *BF* 16 (1991), σ. 275-311.

• _____, «The ottoman conquest and transformation of Byzantine urban centers»=

_____, «From lesser wars to the mightiest war: the Ottoman conquest and transformation of Byzantine urban centers in the fifteenth century», στο: A. BRYER-H. LOWRY (έκδ.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society, Papers Given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May 1982*, Birmingham-Washington, D.C. 1986, σ. 323-338.

• LUDWIG, «Kurdish language»=

P. LUDWIG, «Kurdish language I. History of the Kurdish language», *EncIr* 14 (2008), σ. 2-38

• MAENCHEN-HELFEN, *The World of the Huns*=

O. MAENCHEN-HELFEN, *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture*, California 1973.

• MACKENZIE, «The Origins of Kurdish»=

D.N. MACKENZIE, «The Origins of Kurdish», *Transactions of the Philological Society* 60/1 (1961), σ. 68-86.

• MACRIDES, «Emperor and Church»=

RUTH MACRIDES, «Emperor and Church in the Last Centuries of Byzantium», *Studies in Church History* 54 (2018), σ. 123-143.

• MADGEARU, *The Asanids*=

A. MADGEARU, *The Asanids: The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire, 1185-1280*, Leiden-Boston 2016.

• _____, *Byzantine Military Organization*=

_____, *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries*, Leiden 2013.

• P. MAGDALINO, *The History of Thessaly, 1266-1393*, (PhD thesis), Oxford 1976.

• MAJESCA, «Manuel II Palaeologus (1391-1425)»=

G. MAJESCA, «Manuel II Palaeologus (1391-1425). A study in Late Byzantine Statesmanship», *BSL* 33 (1972), σ. 64-65.

• ΜΑΛΛΑΜΟΓΛΟΥ, «Η πολιτική του Βυζαντίου»=

ΕΥΗ ΜΑΛΛΑΜΟΓΛΟΥ, «Η πολιτική του Βυζαντίου εν όψει των τουρκικών κατακτήσεων στον 14^ο αιώνα και η απεικόνισή της στα έργα των Βυζαντινών ιστοριογράφων της εποχής», *ΒΔ* 1 (1987), σ. 129-138.

• MALATRAS, «Justice in the patriarchal court»=

CHRISTOS MALATRAS, «Trial process and justice in the late patriarchal court», στο: CH. GASTGEBER-ΕΚΑΤΕΡΙΝΙ ΜΙΤΣΙΟΥ-J. PREISER-KAPPELLER (έκδ.), *The Patriarchate of Constantinople in Context and Comparison: Proceedings of the International Conference Vienna, September 12th - 15th 2012. In Memoriam Konstantinos Pitsakis (1944 - 2012) and Andreas Schminck (1947 - 2015)*, Wien 2017, σ. 161-174.

• MALLORY, «Tocharian Origins»=

J. P. MALLORY, «The Problem of Tocharian Origins: An Archaeological Perspective», *Sino-platonic papers* 259 (2015), σ. 1-66.

• _____, *The Tarim Mummies*=

_____, *The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West*, London 2000.

• MALTEZOU, «Diversitas Linguae»=

CHRYSA MALTEZOU, «Diversitas Linguae», στο: Ν. ΜΟΣΧΟΝΑΣ (επιμ.), *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου, 4 - 6 Οκτωβρίου 1990*, Αθήνα 1993, σ. 93-102.

• _____, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα»=

_____, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα: Βενετικές και Γενουατικές κτήσεις», στο: Γ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ-Ι. ΜΠΑΣΤΙΑΣ (επιμ.), ΕΙΕ, *Βυζαντινός Ελληνισμός - Μεσοβυζαντινοί και Υστεροβυζαντινοί Χρόνοι*, τ. 9, Αθήνα 1980, σ. 244-278.

• MANIATI-KOKKINI, «Μιξοβάρβαροι»=

TRIANTAPHYLLITSA MANIATI-KOKKINI, «Μιζοβάρβαροι και λίκιοι: Theory and practice regarding the integration of Westerners in Late Byzantine social and economic reality», στο: N.G. CHRISIS-ATHINA KOLIA-DERMITZAKI (έκδ.), *Byzantium and the West: perception and reality (11th-15th c.)*, London 2019, σ. 286-305.

• _____, «Clergy and Laity»=

_____, «Clergy and Laity 'Opponents' in Claims for Privileges and Land from the Twelfth to the Fourteenth Century», στο: J. BURKE-D. SCOTT-D. ROGER (έκδ.), *Byzantine Macedonia: Identity, Image and History, Papers from the Melbourne Conference July 1995*, Leiden 2000, σ. 168-183.

• _____, «Η επίδειξη της ανδρείας στον πόλεμο»=

_____, «Η επίδειξη της ανδρείας στον πόλεμο κατά τους ιστορικούς του 11^{ου} και 12^{ου} αι.», στο: Κ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ (επίμ.), *Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9^{ος}-12^{ος} αι.)*, Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1997, σ. 239-259.

• ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Νικηφόρου Μοσχόπουλου επιγράμματα»=

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Νικηφόρου Μοσχόπουλου επιγράμματα σε χειρόγραφα της βιβλιοθήκης του», *Ελληνικά* 15 (1957), σ. 232-246.

• ΜΑΝΤΡΑΝ, *L'empire ottoman*=

R. ΜΑΝΤΡΑΝ, *Histoire de l'empire ottoman*, Paris 1989.

• ΜΑΡΙΝΕΣΚΟ, «Les relations de Manuel Paléologue avec l'Espagne»=

C.G. ΜΑΡΙΝΕΣΚΟ, «Du nouveau sur les relations de Manuel Paléologue (1391-1425) avec l'Espagne», *SBN* 7 (1953), σ. 420-436.

• ΜΑΡΤΙΝ, «The Mongol army»=

H.D. ΜΑΡΤΙΝ, «The Mongol army», *JRAS* 75 (1943), σ. 46-85.

• Κ.Ρ. ΜΑΤΣΧΚΕ, *Die schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzanz*, Weimar 1981.

• _____, *Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14. Jh.*=

_____, *Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14. Jh. Konstantinopel in der Bürgerkriegsepoche von 1341 bis 1354*, Berlin 1971.

• ΜΑΥ, *The Mongol Empire*=

T. ΜΑΥ, *The Mongol Empire: A Historical Encyclopedia*, τ. 1, Santa Barbara 2016.

• ΜΕΝΑΓΕ, «The Islamisation of Anatolia»=

V.L. ΜΕΝΑΓΕ, «The Islamisation of Anatolia», στο: Ν. ΛΕΒΤΖΙΟΝ (έκδ.), *Conversion to Islam*, London 1979, σ. 52-67.

• _____, «The 'Annals of Murād II'»=

- _____, The 'Annals of Murād II', *BSOAS* 39.3 (1976), σ. 570-584.
- _____, *Neshrī's History*=
 _____, *Neshrī's History of the Ottomans. The Sources and Development of the Text*, London Oriental Series, τ. 16, London 1964.
  - _____, «The Menāqib of Yakhshi Faqīh»=
 _____, «The Menāqib of Yakhshi Faqīh», *BSOAS* 26.1 (1963), σ. 50-54.
  - ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Το συλλογικό πορτραίτο του διανοούμενου»=
 ΣΟΦΙΑ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Το συλλογικό πορτραίτο του διανοούμενου στην Κωνσταντινούπολη την εποχή των Παλαιολόγων (1261-1453)», στο: ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Πόλεις και εξουσία στο Βυζάντιο κατά την εποχή των Παλαιολόγων 1261-1453*, Αθήνα 2018, σ. 59-108.
  - _____, *Γράφοντας ιστορία με τους αγίους*=
 _____, *Γράφοντας ιστορία με τους αγίους: από την κοινωνία των αγίων στην κοινωνία τον Παλαιολόγων (1261-1453)*, Αθήνα 2014.
  - _____, «Πειρατές και ασκητές»=
 _____, «Πειρατές και Ασκητές: το φαινόμενο της πειρατείας μέσα από τα αγιολογικά κείμενα της παλαιολόγειας εποχής», *Ιόνιος Λόγος* 2 (2010), σ. 221-234.
  - _____, «Το άλλο πρόσωπο της αυτοκρατορικής διπλωματίας»=
 _____, «Το άλλο πρόσωπο της αυτοκρατορικής διπλωματίας: ο Βυζαντινός αυτοκράτορας στο ρόλο του πρεσβευτή τον 14^ο και 15^ο αι.», *Βυζαντιακά* 25 (2005/06), σ. 235-259.
  - _____, «A Byzantine Ambassador»=
 _____, «A Byzantine Ambassador to the West and his Office during the Fourteenth and Fifteenth Centuries», *BZ* 94 (2001), σ. 593-604.
  - _____, «Holy relics»=
 _____, «Holy relics in rescue of Manuel II. Palaeologus' reign», *Byz* 76 (2006), σ. 264-275».
  - _____, «Byzantine emperors and Holy Relics»=
 _____, «Byzantine Emperors and Holy Relics. Use, and Misuse, of Sanctity and Authority», *JÖB* 51 (2001), σ. 41-60.
  - _____, «Manuel Chrysoloras»=
 «Manuel Chrysoloras (ca. 1350-1415), an Ideal Model of a Scholar-Ambassador», *Byzantine Studies / Études Byzantines, New Series* 3 (1998), σ. 1-12.

- _____, «Προσεγγίσεις γύρω από τους Μαμωνάδες»=
 _____, «Στα ίχνη μιας αριστοκρατικής οικογένειας του Βυζαντινού Μοριά: νέες προσωπογραφικές προσεγγίσεις γύρω από τους Μαμωνάδες της Μονεμβασίας», *Βυζαντινά Μελέται* 5 (1993) σ. 522-530.
- _____, *L'enseignement*=
 _____, *L'enseignement et les lettrés pendant l' époque des Paléologues (1261-1453)*. *Société des Amis du Peuple, Centre d' Études byzantines*, Αθήνα 1996.
- MEYENDORFF, «Spiritual trends in Byzantium»=
 J. MEYENDORFF, «Spiritual trends in Byzantium», στο: *Art et société à Byzance sous les Paléologues: Actes du Colloque organisé par l'Association internationale des études byzantines à Venise en septembre 1968*, Venice 1971, σ. 55-71.
- MILLER, «Patriarch Athanasios»=
 T. MILLER-J. THOMAS, «The monastic Rule of Patriarch Athanasios», *OCP* 62 (1996), σ. 357-371.
- MILLER, «The Gattilusi»=
 W. MILLER, «The Gattilusi of Lesbos (1355-1462?)», *BZ* 22 (1913), σ. 406-447.
- _____, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι*=
 _____, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (1204-1566)*, τ. 1, Αθήνα 1909-1910.
- MISEAU, «Eastern Christianities»=
 FRANÇOISE MISEAU, «Eastern Christianities (eleventh to fourteenth century): Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites», στο: M. ANGOLD (έκδ.), *The Cambridge History of Christianity-Eastern Christianity*, τ. 5, Cambridge 2008, σ. 373-403.
- M. MITREA, *A Late-Byzantine Hagiographer: Philotheos Kokkinos and His Vitae of Contemporary Saints*, (PhD thesis), Edinburgh 2017.
- MOLLAT, *Les papes d' Avignon*=
 G. MOLLAT, *Les Papes d'Avignon (1305-1378)*, Paris 1912.
- MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*=
 G. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica. Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen quellen*, τ. 2, Leiden 1983.
- MOUSTAKAS, «Εξιδανικεύσεις της καταγωγής των Οσμανιδών»=
 K. MOUSTAKAS, «Εξιδανικεύσεις της καταγωγής των Οσμανιδών στα ιστορικά κείμενα του 15^{ου} και του πρώιμου 16^{ου} αιώνα», *Αριάδνη* 18 (2012) σ. 151-170.
- _____, «Byzantine 'visions' of the Ottoman Empire»=
 _____, «Byzantine 'visions' of the Ottoman Empire: Theories of Ottoman Legitimacy by Byzantine scholars», ANGELIKI LYMBEROPOULOU (έκδ.), *Images of the Byzantine*

World: Visions, Messages and Meanings. Studies Presented to Leslie Brubaker, London-New York 2011, σ. 215-229.

• MURPHEY, «Bayezid I's foreign policy»=

R. MURPHEY, «Bayezid I's foreign policy plans and priorities: power relations, statecraft, military conditions and diplomatic practice in Anatolia and the Balkans», στο: N.G. CHRISISSIS-M. CARR (έκδ.), *Contact and Conflict in Frankish Greece and the Aegean, 1204–1453*, London 2014, σ. 177-216.

• NECIPOĞLU, *Byzantium*=

NEVRA NECIPOĞLU, *Byzantium between the Ottomans and the Latins*, Cambridge 2012.

• ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, *Το Βυζάντιο και η Δύση*=

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, *Το Βυζάντιο και η Δύση (1354-1359). Συμβολή στην ιστορία των πρώτων χρόνων της μονοκρατορίας του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου*, Θεσσαλονίκη 1993.

• _____, *Η Βαλκανική επαρχία*=

_____, *Η Βαλκανική επαρχία κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες*, Θεσσαλονίκη 1998.

• _____, «Η επιστολογραφία ως μέσο επικοινωνίας»=

_____, «Η επιστολογραφία ως μέσο επικοινωνίας στο Βυζάντιο το 14^ο αιώνα. Η περίπτωση του Δημητρίου Κυδώνη», στο: *Ελληνική Ιστορική Εταιρεία* (επιμ.), *ΙΒ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 133-139.

• _____, «The Aristocracy in Late Byzantine Thessalonike»=

_____, «The Aristocracy in Late Byzantine Thessalonike: A Case Study of the City's Archontes. (Late 14th and Early 15th Centuries)», *DOP* 57 (2003), σ. 133-151.

• _____, «The Siege of Bayezit I»=

_____, «Economic conditions in Constantinople during the Siege of Bayezit I (1394-1402)», στο: C. MANGO-G. DAGRON (έκδ.), *Constantinople and its Hinterland: papers from the twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies*, Oxford 1993, σ. 157-167.

• NICHOLSON, *Σούφι*=

R. NICHOLSON, *Οι μυστικοί των Σούφι*, Αθήνα 1985 [=R. NICHOLSON, *The Mystics of Islam*, London 1914].

• NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*=

D.M. NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453*, Αθήνα 2010[=D.M. NICOL, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*].

• _____, *The reluctant emperor*=

The reluctant emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c. 1295-1383, Cambridge 1998.

• _____, *The immortal emperor*=

The Immortal Emperor: The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans, Cambridge 1992.

• _____, *Byzantium and Venice*=

_____, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge 1988.

• _____, «Hilarion»=

_____, «Hilarion of Didymoteichon and the gift of prophecy», *Byzantine Studies/Études Byzantines* 5 (1978), σ. 186-200.

• _____, *Despotate of Epiros*.

_____, *The Despotate of Epiros 1267–1479: A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge 1984.

• _____, *Church and society*=

_____, *Church and society in the last centuries of Byzantium*, London-New York 1977.

• _____, *Byzantium: Its ecclesiastical history*=

_____, *Byzantium: Its ecclesiastical history and relations with the western world*. Collected studies, London 1972.

• _____, «A Byzantine emperor in England»=

_____, «A Byzantine Emperor in England: Manuel II's visit to London in 1400-1401», στο: D.M. NICOL (έκδ.), *Byzantium. Its ecclesiastical history and relations with the western world*, London 1972, σ. 204-225.

• _____, «The Abdication of John VI»=

_____, «The Abdication of John VI Cantacuzene», *BF* 2 (1967), σ. 269-283.

• _____, *Late Byzantine History*=

_____, *Studies in Late Byzantine History and Prosopography*, Variorum Reprints, London 1986.

• _____, *The family of Kantakouzenos*=

_____, *The family of Kantakouzenos, ca. 1100-1460: a genealogical and prosopographical study*, New York 1968.

• D. NICOLLE, *The Age of Tamerlane*, London 1996.

• Δ. ΝΙΚΟΥ, *Οι «ιστορικοί λόγοι» στη βυζαντινή λογοτεχνία*, (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 2016.

• ΟΥΚΑΚ, *La révolte de Baba Resul*=

A. Y. ΟΥΚΑΚ, *La révolte de Baba Resul, ou, La formation de l'hétérodoxie musulmane en Anatolie au XIIIe siècle* (Publications de la Société turque d'histoire. Série 8), Ankara, 1989.

• ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Byzantine Diplomacy»=

N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Byzantine Diplomacy from 1204 to 1453», στο: J. SHEPARD-S. FRANKLIN (έκδ.), *Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Cambridge 1992, 73-88.

• _____, «The Turks in Europe»=

_____, «The Turks in Europe (1303-1313)», στο: ELIZABETH ZACHARIADOU (έκδ.), *The Ottoman Emirate (1300-1389). Halcyon days in Crete I. A symposium held in Rethymnon 11 13 January 1991*, Rethymnon 1993, σ. 159-168.

• _____, «Monastères et moines»=

_____, «Monastères et moines lors de la conquête ottoman», *Südost-Forschungen* 35 (1976), σ. 1-10.

• ΟΣΤΡΟΓΟΡΣΚΥ, «La Prise de Serres»=

G. ΟΣΤΡΟΓΟΡΣΚΥ, «La Prise de Serres par les Turcs», *Byz* 35 (1965), σ. 302-319.

• _____, «Byzance, état tributaire»=

_____, «Byzance, état tributaire de l'empire turc», *ZRVI* 5 (1958) σ. 49-58.

• ΠΑΛΜΕΡ, «Janissaries»=

J.A.B. ΠΑΛΜΕΡ, «The origin of the Janissaries», *Bulletin of the John Rylands Library* 35 (1952-1953), σ. 448-481.

• ΠΑΝΑΙΤΕ, *Ottoman law*=

V. ΠΑΝΑΙΤΕ, *The Ottoman Law of War and Peace*, Leiden 2019.

• ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Church during the Ottoman Rule*=

N. J. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*, Thessaloniki, 1967. *Institute for Balkan Studies*, N° 92, Θεσσαλονίκη, 1967.

• ΠΑΝΩΤΗΣ, *Τό Συνοδικόν τῆς Ἐκκλησίας*=

A. ΠΑΝΩΤΗΣ, *Τό Συνοδικόν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας*, Αθήνα 2008.

• ΠΑΠΑΔΕΜΕΤΡΙΟΥ, *The Greek Orthodox Church*=

T. PAPADEMETRIΟΥ, *Render unto the Sultan: Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the Early Ottoman Centuries*, Oxford 2015.

• _____, «The Turkish Conquests»=

_____, «The Turkish Conquests and Decline of the Church Reconsidered», στο: D. ANGELOV, (έκδ.), *Church and Society in Late Byzantium*, Kalamazoo 2009, σ. 183-200.

• ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἰωάννης Ζ' ὁ Παλαιολόγος»=

Σ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἰωάννης Ζ' ὁ Παλαιολόγος καὶ τὸ χρονικὸν τοῦ Φραντζῆ», *BZ* 32 (1932), σ. 257-262.

• ΠΑΠΑΝΔΡΙΑΝΟΣ, «Ἡ ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης»=

Ι.Α. ΠΑΠΑΝΔΡΙΑΝΟΣ, «Ἡ ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης στα 1430 καὶ ὁ Σέρβος δεσπότης Γεώργιος Μπράνκοβιτς (Djuradj Brankovic)», *Μακεδονικά* 8.1 (1968), σ. 401-405.

• ΡΑΡΑΥΙΑΝΝΙ, «The crusades in Byzantine historiography»=

ΑΡΗΡΟΔΙΤΕ ΡΑΡΑΥΙΑΝΝΙ, «Memory and Ideology: The image of the crusades in Byzantine historiography», Eleventh-Thirteenth Centuries», στο: A. BOAS (έκδ.), *The Crusader World*, London 2016, σ. 278-288.

• ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Ἡ πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης»=

Α. Ν. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Ἡ πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 1416 καὶ ἡ συνθήκη εἰρήνης μεταξύ τοῦ Ἰωάννη Η' Παλαιολόγου καὶ τοῦ Μωάμεθ Α'», *Θεσσαλονίκη* 3 (1992), σ. 45-57.

• _____, «Μωάμεθ Β'»=

_____, «Ὁ Μωάμεθ Β' ὁ Πορθητὴς κατὰ τὸν Τούρκον ἱστορικὸν Ἄσικ Πασὰ Ζαντέ», *ΕΕΒΣ* 16 (1940), σ. 211-246.

• ΡΑΡΙΣΟΤ, *Cantacuzène*=

V. ΡΑΡΙΣΟΤ, *Cantacuzène, homme d'état et historien*, Paris 1845.

• ΠΑΤΕΔΑΚΗΣ, «Ἡ διαμάχη τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου Α' μετὰ τὸν κλήρο»=

Μ. ΠΑΤΕΔΑΚΗΣ, «Ἡ διαμάχη τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου Α' (1289-1293, 1303-1307) μετὰ τὸν κλήρο τῆς Ἀγίας Σοφίας (1306-1307)», *Ελληνικά* 56.2 (1996), σ. 279-319.

• ΦΕΙΔΑΣ, *Εκκλησιαστικὴ ἱστορία*=

Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Εκκλησιαστικὴ ἱστορία*, τ. 1, Ἀθήνα 1994.

• ΡΗΛΙΠΠΙΔΗΣ, *Mehmed II*=

Μ. ΡΗΛΙΠΠΙΔΗΣ, *Mehmed II the Conqueror and the Fall of the Franco-Byzantine Levant to the Ottoman Turks: Some Western Views and Testimonies*, Arizona 2007.

• ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ, «Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζούντος»=

- X. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ, «Η Εκκλησία Τραπεζούντος», *ΑΠ* 4-5 (1933), σ. 754-760.
- PHILIPPIDIS-BRAAT, «La captivité de Palamas»=
- ANNE PHILIPPIDIS-BRAAT, «La captivité de Palamas chez les Turcs», *TM* 7 (1979), σ. 109-222.
- PITCHER, *An Historical Geography of the Ottoman Empire*=
- D.E. PITCHER, *An Historical Geography of the Ottoman Empire from Earliest Times to the End of the Sixteenth Century*, London-Leiden, 1972.
- PIXLEY, «Orhan's accession»=
- M.M. PIXLEY, «On the date of Orhan's accession», *The Turkish Studies Association Bulletin* 5 (1981), σ. 32-33.
- PODSKALSKY, *Η Ελληνική Θεολογία*=
- G. PODSKALSKY, *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας: 1453-1821*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005.
- Χ.Ν. ΠΟΛΑΤΩΦ, *Αλέξιος Μακρεμβολίτης. Ο βίος και το έργο*, (διδ. διατρ.), Αθήνα 1989.
  - POLEMIS, *The Doukai*=
- D. POLEMIS, *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968.
- ΠΟΛΙΤΗΣ, *Παραδόσεις*=
- N. Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ, *Παραδόσεις*, τ. 1, Αθήνα 1994.
- M.M. POSTAN, «Some Social Consequences of the Hundred Years' War», *EcHR* 12 (1942), σ. 1-12.
  - ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Τò λειτουργικόν έργον Συμεών τής Θεσσαλονίκης*=
- I.M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Τò λειτουργικόν έργον Συμεών τής Θεσσαλονίκης: συμβολή εις τήν ιστορίαν και θεωρίαν τής θείας λατρείας*, Θεσσαλονίκη 1966.
- ΠΡΙΝΤΖΙΠΑΣ, «Οι ιστορικοί της Αλώσεως»=
- Γ. ΠΡΙΝΤΖΙΠΑΣ, «Οι ιστορικοί της Αλώσεως», στο: ΕΥ. ΧΡΥΣΟΣ (επιμ.), *Η άλωση της Πόλης*, Αθήνα 1994, σ. 63-97.
- PRITSAK, «Tribal Names»=
- O. PRITSAK, «Tribal Names and Titles amongst the Altaic Peoples», στο: C.E. BOSWORTH (έκδ.), *The Turks in the early Islamic world*, Aldershot 2007, σ. 59-116.
- _____, «The Turcophone peoples»=

_____, «The Turcophone peoples in the area of the Caucasus from the sixth to the eleventh century», *Il Caucaso. Cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia, secoli IV-XI* 43/1 (1996), σ. 223-245.

• _____, «The Hunnic Language»=

_____, «The Hunnic Language of the Attila Clan», *Harvard Ukrainian Research Institute* 4 (1982), σ. 428–447.

• _____, «Kultur und Sprache der Hunnen»=

_____, «Kultur und Sprache der Hunnen», στο: O. PRITSAK (έκδ.), *Studies in Medieval Eurasian History*, London 1981, σ. 238-249.

• ΡΑΓΙΑ, «Το θέμα Μελανουδίου»=

ΕΥΘΥΜΙΑ ΡΑΓΙΑ, «Το θέμα Μυλάσσης και Μελανουδίου», *Βυζ. σύμμ.* 17 (2005), σ. 223-238.

• RADOŠEVIĆ, «Laudes Serbiae»=

NINOSLAVA RADOŠEVIĆ, «Laudes Serbiae. The Life of Despot Stephan Lazarević by Constantine the Philosopher», *ZRVI* 24-25 (1986), σ. 445-451.

• REIN, *Die Florentiner Briefsammlung*=

E. REIN, *Die Florentiner Briefsammlung: Codex Laurentianus S. Marco 356*, Berlin 2018.

• REINERT, «A Greek view on the battle of Kosovo»=

ST. REINERT, «A Greek view on the battle of Kosovo: Laonikos Chalkokondyles», στο: ST. REINERT (έκδ.), *Late Byzantine and early Ottoman Studies*, Variorum Collected Studies, New Jersey 2014, σ. 61-88.

• _____, «The Muslim presence»=

_____, «The Muslim presence in Constantinople, 9th-15th centuries: Some preliminary observations», στο: ST. REINERT (έκδ.), *Late Byzantine and early Ottoman Studies*, Variorum Collected Studies, New Jersey 2014, σ. 125-150.

• _____, «From Niš to Kosovo»=

_____, «From Niš to Kosovo Polje. Reflections on Murād I's final years», στο: ST. REINERT (έκδ.), *Late Byzantine and early Ottoman Studies*, Variorum Collected Studies, New Jersey 2014, σ. 169-211.

• _____, «A Byzantine source on the battles of Bileća (?) and Kosovo Polje»=

_____, «A Byzantine source on the battles of Bileća (?) and Kosovo Polje: Kydones' Letters 396 and 398 reconsidered», στο: ST. REINERT (έκδ.), *Late Byzantine and early Ottoman Studies*, Variorum Collected Studies, New Jersey 2014, σ. 249-272.

- _____, «Political Dimensions of Manuel II Palaiologos' Marriage»=
 _____, «Political Dimensions of Manuel II Palaiologos' 1392 Marriage and coronation. Some new evidence», στο: ST. REINERT (έκδ.), *Late Byzantine and early Ottoman Studies*, Variorum Collected Studies, New Jersey 2014, σ. 291-303.
- _____, «Yildirim Bāyezīd and Constantinople»=
 _____, «The Palaiologoi, Yildirim Bāyezīd and Constantinople: June 1389-March 1391», στο: ST. REINERT (έκδ.), *Late Byzantine and early Ottoman Studies*, Variorum Collected Studies, New Jersey 2014, σ. 289-365.
- REINCH, «Kritoboulos»=
 D.R. REINCH, «Kritoboulos of Imbros. Learned historian, Ottoman raya and Byzantine patriot», *ZRVI* 40 (2003), σ. 297-311.
- _____, «Η θεώρηση της πολιτικής φυσιογνωμίας των Ελλήνων»=
 _____, «Η θεώρηση της πολιτικής και πολιτιστικής φυσιογνωμίας των Ελλήνων στους ιστορικούς της άλωσης», στο: P. BELON (έκδ.), *Études Balkaniques-Cahiers Pierre Belon, numéro 6, Byzance et l'hellénisme: l'identité grecque au Moyen Âge: actes du congrès international tenu à Trieste du 1er au 3 octobre 1997*, Broché 1999, σ. 71-86.
- _____, «Manuel II Palaeologos and his Müderris»=
 _____, «Manuel II Palaeologos and his Müderris», στο: DOULA MOURIKI-S. ĆURČIĆ (έκδ.), *The Twilight of Byzantium: Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, Princeton-New Jersey 1991, σ. 39-51.
- REPP, «Devshirme»=
 R.C. REPP, «A further note on the devshirme», *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 31 (1968), σ. 137-139.
- RICHARD, *The Crusades*=
 J. RICHARD, *The Crusades, c. 1071-c. 1291*, Cambridge 1999.
- RICHARDS, *The early Mamluk Period*=
 D. S. RICHARDS, *Baybars al-Manṣūrī al-Dawādār, Zubdat al-fikra fī ta'rīkh al-Hijra. History of the early Mamluk Period, [Bibliotheca Islamica, 42]*, Beirut 1998.
- ROBINSON, *The Islamic Dynasties*=
 F. ROBINSON, *The Mughal Emperors and the Islamic Dynasties of India, Iran and Central Asia*, London 2007.
- C.J. ROGERS, «National Reconciliation in France at the End of Hundred Year war», στο: C. ALLMAND (έκδ.), *Aspects of War in the Late Middle Ages*, London-New York 2022, σ. 169-183.

- RUNCIMAN, *The Byzantine Theocracy*=
- S. RUNCIMAN, *The Byzantine Theocracy*, Cambridge 2003.
- _____, *Crusades*=
- A History of the Crusades: The Kingdom of Acre and the Later Crusades*, τ. 3, Cambridge 1987.
- _____, *Μυστράς*=
- _____, *Μυστράς: Βυζαντινή πρωτεύουσα της Πελοποννήσου*, (μτφρ. Π. ΚΟΡΡΕ-ΤΖΙΝΑ ΠΑΠΑΤΣΩΡΗ), Αθήνα 1986, [=S. RUNCIMAN, *Mistra, Byzantine Capital of the Peloponnese*, London 1980].
- _____, *The fall of Constantinople*=
- _____, *The fall of Constantinople, 1453*, Cambridge 1965.
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Ιστορία των Μεγάλων Κομνηνών* =
- Α. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Ιστορία της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας (1204-1461)*, Αθήνα 2016.
- _____, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*=
- _____, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο. Προ-Οθωμανικά φύλα στην Ασία και στα Βαλκάνια*, τ. Α', Αθήνα 2006.
- _____, *Οι Μεγάλοι Κομνηνοί*=
- _____, *Οι Μεγάλοι Κομνηνοί της Τραπεζούντας και του Πόντου. Ιστορική επισκόπηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας του Μικρασιατικού Ελληνισμού (1204-1461)*, Αθήνα 2005.
- _____, «Ο ρόλος των τουρκοφώνων μισθοφόρων στον Μορέα»=
- _____, «Η προέλευση και ο ρόλος των τουρκοφώνων μισθοφόρων στον Μορέα κατά τον βυζαντινοφραγκικό πόλεμο του 1263-1264», στο: Α. ΣΑΒΒΙΔΗΣ (έκδ.), *Βυζαντινή προσωπογραφία, τοπική ιστορία και βυζαντινο-τουρκικές σχέσεις*, Αθήνα 2005, σ. 165-188.
- _____, «Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου»=
- _____, «Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού και του βαλκανικού κόσμου (με έμφαση στα τουρκόφωνα φύλα)», στο: ΣΤ. ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ ET ALII (επιμ.), *Βυζαντινό κράτος και κοινωνία: σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας*, Αθήνα 2003, σ. 125-155.
- _____, «The origins and connotations of the term tekfur»=
- _____, «On the origins and connotations of the term tekfur in Byzantine-Turkish relations», *Byz* 71 (2001), σ. 451-461.

- _____, «Some notes on the terms Agarenoi»=
 _____, «Some notes on the terms Agarenoi, Ismailitai and Sarakenoi», *Byz* 67 (1997), σ. 89-96.
- _____, «Τεκφούρ»=
 _____, «Τεκφούρ. Οι χριστιανοί ηγεμόνες και οι στρατιωτικοί αρχηγοί του βυζαντινο-τουρκικού μετώπου», *Βυζαντικά* 17 (1997), σ. 365-378.
- _____, «Σημείωμα για τους όρους rum και anatolia»=
 _____, «Σημείωμα για τους όρους rum και anatolia κατά τη σελτζουκική και την πρώιμη οθωμανική εποχή», *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 5 (1984-1985), σ. 95-102.
- _____, «Acropolites and Gregoras»=
 _____, «Acropolites and Gregoras on the byzantine-seljuk confrontation», *JOAS* 8 (1996), σ. 73-82.
- _____, *Τα χρόνια σχηματοποίησης του Βυζαντίου*=
 _____, *Τα χρόνια σχηματοποίησης του Βυζαντίου, 284-518 μ.Χ.*, Αθήνα 1983.
- _____, «Το έργο του Ασίκ-πασά Ζαδέ»=
 _____, «Το έργο του Τούρκου χρονικογράφου Ασίκ-Πασά-Ζαδέ (c.1400-c.1486) ως πηγή της υστεροβυζαντινής και πρώιμης οθωμανικής περιόδου», *ΔΚΜΣ* 3 (1982), σ. 57-70.
- _____, *Byzantium in the Near East*=
 _____, *Byzantium in the Near East: its relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols: A.D. c. 1192-1237*, Θεσσαλονίκη 1981.
- _____, «Οι Κομάνοι και το Βυζάντιο»=
 _____, «Οι Κόμανοι (Κούμανοι) και το Βυζάντιο», στο: Α. ΣΑΒΒΙΔΗΣ (έκδ.), *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα. Ανατύπωση άρθρων 1981-1990*, Αθήνα 1991, IX, σ. 153-170.
- _____, «Τουρκόφωνοι μισθοφόροι»=
 _____, «Εκχριστιανισμένοι τουρκόφωνοι μισθοφόροι στα βυζαντινά και στα λατινικά στρατεύματα της Ανατολής», στο: Α. ΣΑΒΒΙΔΗΣ (έκδ.), *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα. Ανατύπωση άρθρων 1981-1990*, Αθήνα 1991, XIV, σ. 287-296.
- _____, «Αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους Μικρασιάτες Χριστιανούς και στους Σελτζούκους»=

_____, «Κοινωνικές, πολιτισμικές, καλλιτεχνικές και θεσμικές αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους Μικρασιάτες Χριστιανούς και στους Σελτζούκους Τούρκους του Ικονίου», στο: Α. ΣΑΒΒΙΔΗΣ (έκδ.), *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα. Ανατύπωση άρθρων 1981-1990*, Αθήνα 1991, V, σ. 59-88.

• _____, «Islamic history»=

_____, «Seventh-fifteenth-century Islamic history as portrayed in Greek Byzantine history manuals: a bibliographical survey», στο: Α. ΣΑΒΒΙΔΗΣ (έκδ.), *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα. Ανατύπωση άρθρων 1981-1990*, Αθήνα 1991, VIII, σ. 127-141.

• _____, «Τρεις σημαντικές πηγές για την εποχή της Άλωσης»=

_____, «Τρεις σημαντικές πηγές για την εποχή της Άλωσης: Νέστορ Ισκαντέρ, Κοσταντίν. Μιχαήλοβιτς και Θεόδωρος Σπαντούνης», στο: Α. ΣΑΒΒΙΔΗΣ (έκδ.), *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα. Ανατύπωση άρθρων 1981-1990*, Αθήνα 1991, XIII, σ. 269-280.

• _____, «Byzantines and the Oghuz»=

_____, «Byzantines and the Oghuz (Ghuzz)», Α. ΣΑΒΒΙΔΗΣ (έκδ.), *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα. Ανατύπωση άρθρων 1981-1990*, Αθήνα 1991, XV, σ. 291-299.

• _____, *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και στη Μικρά Ασία, 1189-σ. 1240 μ.Χ.*, (διδ. διατρ.), Αθήνα 1987.

• SADEQUE, *Baybars I*=

SYEDAH FATIMA SADEQUE, *Baybars I of Egypt*, Dacca 1956.

• SAHAS, *Byzantium and Islam*=

D.J. SAHAS, *Byzantium and Islam: Collected Studies on Byzantine-Muslim Encounters*, Leiden-Boston 2022.

• ΣΑΜΟΥΗΛΙΔΗΣ, *Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας*=

Χ. ΣΑΜΟΥΗΛΙΔΗΣ, *Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας. Τα 257 χρόνια του Ελληνικού Μεσαιωνικού Κράτους των 21 Κομνηνών αυτοκρατόρων του Πόντου*, Αθήνα 2007.

• J.H. SANDERS, *Tamerlane, or, Timur, the great amir*, Delhi 2013.

• ΣΑΝΣΑΡΙΔΟΥ-HENDRICKX, *Το Χρονικόν του Μορέως*=

ΘΕΚΛΑ ΣΑΝΣΑΡΙΔΟΥ-HENDRICKX, *Το Χρονικόν του Μορέως και η έννοια του εθνικισμού κατά τον μεσαίωνα: σχέσεις των Ελλήνων με Φράγκους, Τούρκους και άλλους λαούς*, Αθήνα 1999.

• SCHAENDLINGER, *Osmanische Numismatik*=

A.C. SCHAENDLINGER, *Osmanische Numismatik: Von den Anfängen des Osmanischen Reiches bis zu seiner 1922*, Brunswick 1973.

• SETTON, *Papacy and the Levant*=

K. SETTON, *Papacy and the Levant (1204-1571)*, τ. 1, Philadelphia 1976.

• ŠEVČENKO, «Palaiologan Learning»=

I. ŠEVČENKO, «Palaiologan Learning», στο: C. MANGO (έκδ.), *The Oxford History of Byzantium*, Oxford 2002, σ. 284-293.

• _____, *The Palaeologan Renaissance*=

_____, *The Palaeologan Renaissance*, Stanford 1984.

• _____, «Society and Intellectual Life»=

• _____, «Society and Intellectual Life in Late Byzantium», στο: I. ŠEVČENKO (έκδ.), *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*. Variorum Reprints. Collected studies series, CS137, London 1981, σ. 69-92.

• _____, *La Vie intellectuelle*=

• _____, *La Vie intellectuelle et politique à Byzance sous les premiers Paléologues. Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*, Bruxelles 1962.

• _____, «The Decline of Byzantium»=

_____, «The Decline of Byzantium Seen Through the Eyes of Its Intellectuals», *DOP* 15 (1961), σ. 167-186.

• SHAW, *The Ottoman Empire*=

S. SHAW, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τ. 1, Cambridge 1976.

• SHEPARD, «Slavs and Bulgars»=

J. SHEPARD, «Slavs and Bulgars», στο: J. SHEPARD (έκδ.), *Emergent Elites and Byzantium in the Balkans and East-Central Europe (Variorum Collected Studies)*, London 2011, σ. 228-248.

• _____, «Constantinople»=

_____, «Imperial Constantinople: Relics, Palaiologan Emperors, and the Resilience of the Exemplary Centre», στο: J. HARRIS ET ALII (έκδ.), *Byzantines, Latins, and Turks in the Eastern Mediterranean world after 1150*, Oxford 2012, σ. 61-72.

• SHERRARD, *Byzantium*=

PH. SHERRARD, *Great Ages of Man: Byzantium*, New York 1967.

• SHUKUROV, *The Byzantine Turks*=

R. SHUKUROV, *The Byzantine Turks, 1204–1461*, Leiden 2016.

• _____, «The Seljuk Princes»=

_____, «Harem Christianity: The Byzantine Identity of Seljuk Princes», στο: A.C.S PEACOCK-SARA NUR YILDIZ (έκδ.), *The Seljuks of Anatolia*, London-New York 2013, σ. 115-150.

• _____, «The Oriental Margins of the Byzantine World»=

_____, «The Oriental Margins of the Byzantine World: a Prosopographical Perspective», στο: JUDITH HERRIN-G. SAINT-GUILLAIN (έκδ.), *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean After 1204*, Farnham 2011, σ. 167-194.

• _____, «The Grand Komnenoi»=

_____, «AIMA: The Blood of the Grand Komnenoi», *BGMS* 19 (1995), σ. 161-181.

• ΣΙΜΩΝΟΠΕΤΡΙΤΗΣ, *Νέος Συναξαριστής*=

Ιερομόναχος ΜΑΚΑΡΙΟΣ ΣΙΜΩΝΟΠΕΤΡΙΤΗΣ, *Νέος Συναξαριστής της Ορθοδόξου πίστεως, μηνός Νοεμβρίου*, τ. 6, Αθήνα 2006.

• ΣΚΑΛΤΣΗΣ, «Ὁ Συμεών Θεσσαλονίκης»=

Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗΣ, «Ὁ Ἅγιος Συμεών Θεσσαλονίκης καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος», *Ἐφημέριος* 9 (2014), σ. 10-12.

• ANNA ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ, *Συμβολή στη μελέτη των επιστολών του Νικηφόρου Γρηγορά*, (διδ. διατρ.), Αθήνα 2014.

• SLAVIN, «Liturgical Response to the Muslim Incursion in Byzantium»=

P. SLAVIN, «From Constantinople to Moscow: Fourteenth Century Liturgical Response to the Muslim Incursion in Byzantium and Russia», στο: D. ANGELOV (έκδ.), *Church and society in late Byzantium*, Kalamazoo 2009, σ. 201-229.

• SMYRLIS, «Priesthood and Empire»=

K. SMYRLIS, «Priesthood and Empire. Ecclesiastical Wealth and Privilege under the Early Palaiologoi», στο: CH. GASTGEBER-ΕΚΑΤΕΡΙΝΙ ΜΙΤΣΙΟΥ-J. PREISER-ΚΑPELLER (έκδ.), *The Patriarchate of Constantinople in Context and Comparison: Proceedings of the International Conference Vienna, September 12th - 15th 2012. In Memoriam Konstantinos Pitsakis (1944 - 2012) and Andreas Schminck (1947 - 2015)*, Wien 2017, σ. 95-103.

• _____, «Monastic and Church Properties»=

_____, «The State, the Land, and Private Property: Confiscating Monastic and Church Properties in the Palaiologan Period», στο: D. ANGELOV (έκδ.), *Church and society in late Byzantium*, Kalamazoo 2009, σ. 58-87.

• SOMEL, *Historical Dictionary*=

SA. SOMEL, *Historical Dictionary of the Ottoman Empire*, Lanham, Maryland, Oxford 2003.

• SOPHOULIS, *Byzantium and Bulgaria*=

P. SOPHOULIS, *Byzantium and Bulgaria, 775-831*, Leiden 2011.

• SPULER, *Die Goldene Horde*=

B. SPULER, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223-1502*, Leipzig 1943.

• SOUCEK, *Ottoman Maritime Wars*=

S. SOUCEK, *Ottoman Maritime Wars, 1416-1700*, Istanbul 2015.

• SOULIS, *The Serbs and Byzantium*=

• G. CH. SOULIS, *The Serbs and Byzantium during the reign of tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his successors*, Washington, D.C. 1984.

• ŠUICA, «The Battle of Kosovo»=

M. ŠUICA, «The Image of the Battle of Kosovo (1389) Today: a Historic Event, a Moral Pattern, or the Tool of Political Manipulation», στο: R.J.W. EVANS- G.P. MARCHAL (έκδ.), *The Uses of the Middle Ages in Modern European States, History, Nationhood and the Search for Origins*, Basingstoke 2011, σ. 152-174.

• SUBTELNY, «Timurid period»=

M. SUBTELNY, «Centralizing reform and its opponents in the late Timurid period» *Ir.S* 21/1-2 (1988), σ. 123-151.

• TAESCHNER, «Murad I»=

F. TAESCHNER, «War Murad I. Grossmeister oder Mitglied des Achibundes?», *Orient* 6 (1953), σ. 23-31.

• _____, TAESCHNER-WITTEK, «Die Vezirfamilie der Ğandarlyzāde»=

_____, FR. TAESCHNER - P. WITTEK, «Die Vezirfamilie der Ğandarlyzāde (14.15. Jhdt.) und ihre Denkmaler», *Der Islam* 22 (1935), σ. 60-115.

• TALBOT, «Saints' Lives in the Palaeologan Period»=

ALICE-MARY MAFFRY TALBOT, «Old Wine in New Bottles: The Rewriting of Saints' Lives in the Palaeologan Period», στο: DOULA MOURIKI-S. ĆURĀIĆ (έκδ.), *The Twilight of Byzantium: aspects of cultural and religious history in the late byzantine empire: papers from the colloquium held at Princeton University 8-9 May 1989*, New Jersey 1991, σ. 16-26.

• _____, «The Patriarch Athanasius»=

_____, «The Patriarch Athanasius and the Church», *DOP* 27 (1973), σ. 11-28.

• TALBOT, *The Seljuks*=

TAMARA TALBOT RICE, *The Seljuks in Asia Minor, Ancient peoples and places*, τ. 20, London 1961.

• TARKOVA, «Turcs»=

VASILKA TARKOVA-ZAIMOVA, «Turcs danubiens et Turcs d'Asie Mineure (problèmes de contacts dans le cadre de l'Empire byzantin)», στο: Σ. ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ (επιμ.), *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία 6ος-12ος αι.*, ΕΙΕ, Αθήνα 1998, σ. 189-196.

• TOLAN, «Looking East before 1453»=

J.V. TOLAN, «Looking East Before 1453: The Saracen in the Medieval European Imagination», στο: M. BIRCHWOOD-M. DIMMOCK (έκδ.), *Cultural Encounters Between East and West*, Newcastle 2005, σ. 14-28.

• E. TRAPP, «Greek as the receiving language in the Middle Ages and Early Modern Period», *Lexicographica - International Annual for Lexicography/Internationales Jahrbuch für Lexikographie* 30.1 (2018), σ. 33-68.

• _____, «Der Sprachgebrauch Manuels II.»=

_____, «Der Sprachgebrauch Manuels II. in den Dialogen mit einem Perser», *JÖB* 16 (1967), σ. 189-197.

• TREADGOLD, *The Byzantine State*=

W. TREADGOLD, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997.

• TROIANOS, «Byzantine Canon Law»=

S. TROIANOS, «Byzantine Canon Law from the Twelfth to the Fifteenth Centuries», στο: W. HARTMANN- K. PENNINGTON (έκδ.), *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, Washington, D.C., σ. 170-213.

• TUDORIE, «Le patriarche Athanase»=

I.A. TUDORIE, «Le patriarche Athanase Ier et les arsénites», στο: M.-H. BLANCHET-MARIE-HÉLÈNE CONGOURDEAU ET ALII (έκδ.), *Le patriarcat oecuménique de Constantinople et Byzance hors frontières, 1204-1586 - actes de la table ronde organisée dans le cadre du 22e Congrès International des Études Byzantines, Sofia, 22-27 août 2011*, Paris 2014, σ. 37-67.

• TURAN, «The Medieval Turks»=

O. TURAN, «The Ideal of World Domination among the Medieval Turks», *SI* 4 (1995), σ. 77-90.

• TYAN, *L'organisation judiciaire*=

- É. TYAN, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, τ. 1, Lyon 1938.
- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Ἐτούρκευσεν ὁ Ἀμιρούτζης»=
  - N.B. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Ἐτούρκευσεν ὁ Γεώργιος Ἀμιρούτζης», *ΕΕΒΣ* 18 (1948), σ. 99-143.
  - VÁMBÉRY, *Das Turkenvolk*=
  - Á. VÁMBÉRY, *Das Turkenvolk in Seinen Ethnologischen Und Ethnographischen Beziehungen*, Leipzig 1885.
  - VAN DIETEN, «Βάρβαροι, Ἕλληνες»=
  - J. A. VAN DIETEN, «Βάρβαροι, Ἕλληνες und Ρωμαῖοι bei den letzten byzantinischen Geschichtschreibe», στο: *Actes du XIIIe Congrès International des Études Byzantines, Ochride 10-16 septembre 1961*, τ. 2, Belgrade 1964, σ. 273-299.
  - VAPORIS, *Neomartyrs*=
  - N.M. VAPORIS, *Witnesses for Christ: Orthodox Christian Neomartyrs of the Ottoman Period, 1437-1860*, New York 2000.
  - VÁSÁRY, *Cumans and Tatars*=
  - I. VÁSÁRY, *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365*, Cambridge 2005.
  - VERPEAUX, «Notes chronologiques»=
  - J. VERPEAUX, «Notes chronologiques sur les livres II et III du De Andronico Palaeologo de Georges Pachymère», *REB* 17 (1959), σ. 168-173.
  - C. VIRGILIO, *Florence, Byzantium and the Ottomans (1439-1481). Politics and Economics*, (ἰδ. διατρ.), Birmingham 2015.
  - VOORDECKERS, «Les entretiens avec un Perse»=
  - E. VOORDECKERS, «Les entretiens avec un Perse de l'empereur Manuel II Paléologue», *Byz* 36 (1966), σ. 311-317.
  - WECHSLER, «T'ai-tsung»=
  - H. J. WECHSLER, «T'ai-tsung (reign 624–49) the consolidator», στο: D. TWITCHETT (ἑκδ.), *The Cambridge History of China: Sui and T'ang China, 589–906*, τ. 3, Cambridge 1979, σ. 118-236.
  - WEISS, *Johannes Kantakuzenos*=
  - G. WEISS, *Johannes Kantakuzenos – Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch – in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*, Wiesbaden 1969.
  - WEISS, *Medieval Humanist Greek*=
  - R. WEISS, *Medieval Humanist Greek*, Padova 1977.
  - WERNER, *Die Osmanen*=
  - E. WERNER, *Die Geburt einer Grossmacht-Die Osmanen (1300-1481): Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus*, Weimar 1985.

- _____, «Umur und Orchan»=
- _____ , « Johannes Kantakuzenos, Umur Pasha und Orchan», *BSL* 26 (1965), σ. 255-276.
- WINDFUHR, «Isoglosses»=
- G.L. WINDFUHR, «Isoglosses: a Sketch on Persians and Parthians, Kurds and Medes», στο: J. DUCHESNE-GUILLEMIN (έκδ.), *Monumentum H. S. Nyberg*, τ. 2, Tehran-Liège 1975, σ. 457-462.
- WIRTH, « Johannes' VII Palaiologos»=
- P. WIRTH, «Zum Geschichtsbild Kaiser Johannes' VII Palaiologos», *Byz* 35 (1967), σ. 592-600.
- WITTEK, *Η γένεση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*=
- P. WITTEK, *Η γένεση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1991 [=P. WITTEK, *The Rise of the Ottoman Empire*, London 1938].
- _____, *L'Empire Ottoman*=
- La formation de l'Empire Ottoman*, V.L. MÉNAGE (έκδ.), Variorum Reprints, London 1982.
- _____, «Χιόνες»=
- _____ , «Χιόνες», *Byz* 21 (1951), σ. 421-423.
- _____, «De la defaite d' Ankara»=
- _____ , «De la defaite d'Ankara à la prise de Constantinople», *REI* 12 (1938), σ. 1-34.
- _____, *Aydos Castle*=
- _____ , *The taking of Aydos Castle: a Ghazi legend and its transformation*, Leiden 1965.
- WOODS, «Timurid historiography»=
- J.E. WOODS, «The rise of Timurid historiography», *JNES* 46 (1987), σ. 81-108.
- WRIGHT, *Gattilusio*=
- C. WRIGHT, *The Gattilusio Lordships and the Aegean World 1355-1462*, Leiden-Boston 2014.
- _____, «The Impact of the Crusades on Byzantium»=
- _____ , «On the Margins of Christendom: The Impact of the Crusades on Byzantium», στο: C. KOSTICK (έκδ.), *The Crusades and the Near East: Cultural Histories*, London 2011, σ. 55-82.
- YADURMIAN-SCHURR, «The Anatolian Turks»=
- A. YADURMIAN-T. SCHURR, «Who Are the Anatolian Turks? A Reappraisal of the Anthropological Genetic Evidence», *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 50.1 (2011), σ. 6-42.

• ZAKYTHINOS, *Le despotat de Morée*=

D. ZAKYTHINOS, *Le despotat Grec de Morée*, Paris 1932.

• ZACHARIADOU, «The Orthodox Priests»=

ELIZABETH ZACHARIADOU, «Glances at the Greek Orthodox Priests in the Seventeenth Century», στο: V. COSTANTINI-M. KOLLER (έκδ.), *Living in the Ottoman Ecumenical Community: Essays in Honour of Suraiya Faroqhi*, Leiden 2008, σ. 307-316.

• _____, «The emirate of Karasi»=

_____, «The emirate of Karasi and that of the Ottomans: two rival states», στο: ELIZABETH ZACHARIADOU (έκδ.), *Studies in Pre-Ottoman Turkey and the Ottomans*, Variorum Collected Studies series, Aldershot 2007, σ. 225-236.

• _____, «Religious dialogue»=

_____, «Religious dialogue between Byzantines and Turks during the Ottoman expansion», στο: ELIZABETH ZACHARIADOU (έκδ.), *Studies in Pre-Ottoman Turkey and the Ottomans*, Variorum Collected Studies series, Aldershot 2007, σ. 289-304.

• _____, «Monks and sailors»=

_____, «Monks and sailors under the Ottoman sultans», στο: ELIZABETH ZACHARIADOU (έκδ.), *Studies in Pre-Ottoman Turkey and the Ottomans*, Variorum Collected Studies series, Aldershot 2007, σ. 139-151.

• _____, «Holy war in the Aegean»=

_____, «Holy war in the Aegean during the fourteenth century», στο: ELIZABETH ZACHARIADOU (έκδ.), *Studies in Pre-Ottoman Turkey and the Ottomans*, Variorum Collected Studies series, Aldershot 2007, σ. 212-225.

• _____, «Süleyman Çelebi»=

_____, «Süleyman Çelebi in Rumili and the Ottoman chronicles», στο: ELIZABETH ZACHARIADOU (έκδ.), *Studies in Pre-Ottoman Turkey and the Ottomans*, Variorum Collected Studies series, Aldershot 2007, σ. 268-296.

• _____, *Ιστορία και θρύλοι*=

_____, *Ιστορία και θρύλοι των παλαιών Σουλτάνων (1300-1400)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999.

• _____, «The neomartyr's message»=

_____, «The neomartyr's message», *ΔΚΜΣ* 8 (1990-1991), σ. 51-63.

• _____, «Βίοι νεοτέρων αγίων»=

_____, «Βίοι νεοτέρων αγίων: η επαγρύπνηση για το ποίμνιο», στο: Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ (επιμ.), *Οι ήρωες της ορθόδοξης εκκλησίας: οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, Αθήνα 2004, σ. 215-225.

- _____, *Romania and Turks*=
 _____, *Romania and Turks (c. 1300-c. 1500)*, Variorum Reprints, London 1985.
- _____, *Trade and crusade*=
 _____, *Trade and crusade: Venetian Crete and the emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Hellenic institute of Byzantine and post-Byzantine studies, Venice 1983.
- _____, «Les “janissaires”»=
 _____, «Les “janissaires” de l’empereur byzantine», στο: A. GALLOTTA (έκδ.), *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombacci Dicata*, Naples 1982, σ. 591-597.
- _____, «Manuel II Palaeologos»=
 _____, «Manuel II Palaeologos on the Strife between Bāyezīd and Čādī Burhāl al Dīn Ahmad», *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 43.3 (1980), σ. 471-481.
- _____, «John VII Palaeologos»=
 _____, «John VII (alias Andronicus) Palaeologos», *DOP* 31 (1977), σ. 339-342.
- _____, «Ottoman documents»=
 «Early Ottoman documents of the Prodoromos Monastery (Serres)», *SF* 28 (1969), σ. 1-12.
- ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Εκκλησία στην Ελλάδα κατά τη Φραγκοκρατία*=
 Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Εκκλησία στην Ελλάδα κατά τη Φραγκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 1998.
- ΖΗΥΚΟΒ, «Ottoman coinage»=
 Κ. ΖΗΥΚΟΒ, «Ottoman, Sarukhanid and Karasid coinage of the Hermitage collection», στο: ELIZABETH ZACHARIADOU (έκδ.), *The Ottoman emirate, 1300-1389, Halcyon days in Crete I. A symposium held in Rethymon 11-13 January 1991*, Rethymon 1993, σ. 237-242.
- ΖΩΗΣ, *Ιστορία της Ζακύνθου*=
 Λ. ΖΩΗΣ, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήνα 1955.
- ΖΩΡΑΣ, *Περὶ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως*=
 Γ.Θ. ΖΩΡΑΣ, *Περὶ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήνα 1959.

